

๒๑๔.๓๑๘๗

จ ๖๑๘ ก

ร. ๓

2

การศึกษาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยตามทัศนะความงามแนวพุทธ

ห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ปริญญาโท

ของ

วิรุทธิ์ ไทรทอง

๒๐ เม.ย. ๒๕๓๕

เสนอทอมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ ๒๕๓๕

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

177432

การศึกษาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยตามทัศนะความงามแนวพุทธ

บทคัดย่อ
ของ
วิรุทธิ์ ไทรทอง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2532

พุทธธรรมมีทัศนะว่าสรรพสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนและไม่งอม
ผู้ที่เห็นเช่นนี้ เป็นผู้ที่มีปัญญา จิต และทิฐิไม่วิปลาส และผู้ที่เห็นว่าสรรพสิ่งทั้งปวง
เที่ยง เป็นสุข มีตัวตนและงาม เป็นผู้ที่มีปัญญา จิตและทิฐิวิปลาส และพุทธธรรม
ได้อธิบายความเป็นไปของสรรพสิ่งว่าอยู่ภายใต้กฎอหิปัจจยตาและไตรลักษณ์ ส่วนความ
เป็นไปของชีวิตนั้นพุทธธรรมอธิบายโดยกฎ ปฏิจสนุปบาท ในกระบวนการของ
ปฏิจสนุปบาทนี้ดำเนินไปโดยมีอวิชชาเป็นปัจจัยสำคัญจนกระทั่งเกิดคันหาและอุปาทาน
ยึดมั่นว่ามี สัตว์ บุคคล ผู้สร้างผู้เสพส่วยครอบครองสรรพสิ่งต่าง ๆ รวมถึงสิ่งที่เรียกว่า
งามควายและสุดท้ายสัตว์ บุคคล ก็ประสบกับทุกข์ในที่สุด

ในการประเมินค่าสิ่งต่าง ๆ นั้น เกณฑ์สำคัญตามทัศนะของพุทธคือ สิ่ง
ที่พุทธธรรมเรียกว่า "กุศลวิบาก" และ "กุศลเจตนา" การกระทำใดหากกระทำ
ด้วยกุศลเจตนา และเกิดผลเป็นกุศล พุทธธรรมถือว่าเป็นสิ่งพึงกระทำและมีคุณค่าต่อ
ชีวิต ภาวะที่เป็นกุศลนี้เองพุทธธรรมยอมรับว่างามในระดับหนึ่ง ในการประเมินค่า
พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยกับเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ
ปรากฏว่าได้ผลสอดคล้องกัน

พุทธธรรมวิเคราะห์ให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งปวงโดยสภาวะของมันแล้วมิได้มี
ความงาม ดังนั้นเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ใช้วัดหรือประเมินค่าความงามในลักษณะใด ๆ ก็ความ
จึงเป็นเพียงข้อตกลงที่ปราศหรือขัดแย้งหรือวิญญูชนกำหนดขึ้นแล้วยอมรับกันในระดับของ
ปุถุชนผู้ยังประกอบด้วยความหลง (โมหะ) อยู่เท่านั้น ในแง่หนึ่งเกณฑ์ความงามที่
กำหนดขึ้นก็คือเครื่องมือที่ใช้วัดปริมาณความหลงหรือความวิปลาสของปุถุชนนั่นเอง
ดังนั้นเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นจากการ ศึกษาทัศนะความงามแนวพุทธในงานวิจัยฉบับนี้จึงเป็น
เกณฑ์ที่ใช้ประเมินค่าความงามในระดับโลกียะสัมมาทิฐิ

A STUDY OF SUKHOTHAI BUDDHA IMAGE ACCORDING TO
BUDDHIST BEAUTY

AN ABSTRACT

BY

WIROON SAITHONG

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education Degree
at Srinakharinwirot University
February 1989

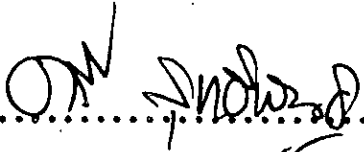
Buddhism holds that all things are changeable, suffering, selfless and not beautiful. These who believe in this are not disordered in memory, mind and view. Those who hold that all things are beautiful are disordered in memory, mind and view. Buddhism states that all things are under the law of Itappat-jaiyata (the Law of Cause and Effect) and Trilakkhana (Three Characteristics). For the way of life, Buddhism states that it is under the Law of Paticcasamuppada (the Chain of Reaction). In the process of Paticcasamuppada life is led by Avijja to Tanha (Desire) and Apadana (Clinging) that there are animals, Creator, selves, such as : the 'I', the 'We' etc, and beauty. This brings life to Dukha (suffering) at the end.

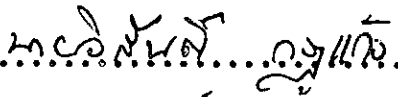
The important criteria the Buddhism uses for evaluating things are 'Kusalavibak' (Good results of good deeds) and 'Kusalacetana' (good intention). Any actions with good intention that bring in good results are considered to be desirable and valuable for life. And this is considered a certain level of beauty. When these criteria are applied to the Sukhotai Buddha Images, they are relatively beautiful.

Since, according to Buddhism, all things, by themselves, have no beauty, all criteria having been used for beauty evaluation are only agreements made by scholars and then they are accepted by laymen who are ignorant. In another word, the criteria are tools for measuring the quantity of disorder and ignorance of the laymen. Therefore, the criteria presented in this research, which relate to the Buddhist view of beauty, are suitable for all laymen to use.

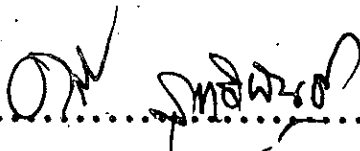
คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานีพนธ์ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

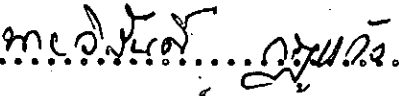
คณะกรรมการที่ปรึกษา

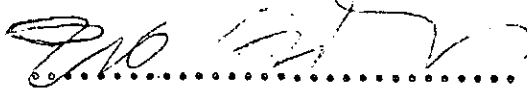
.... ประธาน
(รศ.อาร์ สุธิพันธุ์)

.... กรรมการ
(ผศ.วิสันต์ ญูแก้ว)

คณะกรรมการสอบ

.... ประธาน
(รศ.อาร์ สุธิพันธุ์)

.... กรรมการ
(ผศ.วิสันต์ ญูแก้ว)

.... กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(ดร.วิรุณ ตั้งเจริญ)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปฏิญานีพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

.... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่.....10.....เดือน.....พฤษภาคม.....พ.ศ. ๒๕๓๒.....

ประกาศคุณูปการ

วิทยานิพนธ์นี้ สำเร็จลุล่วงไปด้วยความเมตตาช่วยเหลือของอาจารย์ทุกท่านใน
ภาควิชาศิลปและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ผู้เขียนสำนึกใน
พระคุณของอาจารย์ทุกท่านที่ได้ให้ความรู้ต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าวิจัย

ผู้เขียนกราบขอบพระคุณ พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ วิฑูยาโน) ที่ได้ให้คำแนะนำ
ด้านเนื้อหา และให้คำแนะนำของหนังสือส่วนตัวของท่านตลอดเวลากว่าวิจัยนี้

อาจารย์ผู้เขียนสำนึกในพระคุณยิ่งคือ รองศาสตราจารย์อารี สุทธิพันธุ์ และ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์วิสันต์ ญวนแก้ว ซึ่งรับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ท่านได้ใช้เวลา
ให้คำแนะนำ ทราวจำกัดวิทยานิพนธ์จนกระทั่งงานวิจัยสำเร็จด้วยดี

ผู้เขียนกราบขอบพระคุณ ท่านพระราชมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต) พระโสภณคณาภรณ์
พระมหาประยูร มีฤกษ์และท่านพระโพธิรักษ์ ที่กรุณาใช้เวลาให้สัมภาษณ์เรื่องทัศนะความงาม
แนวพุทธ อันเป็นแนวทางเบื้องต้นให้ผู้เขียนทำการวิจัยในเรื่องนี้

สุดท้ายขอกราบขอบพระคุณ คุณวรรณสิทธิ ไวทยะเลวี ประธานกรรมการ มูลนิธิ
แม่ มหานิรานนท์ ที่ได้ให้คำแนะนำเมื่อผู้วิจัยมีปัญหาในพระอภิธรรมซึ่งท่านได้เมตตาให้
คำแนะนำเป็นอย่างดี และขอขอบคุณท่านอันที่มิได้กล่าวนามไว้ในที่นี้ ซึ่งมีส่วนช่วยให้วิทยานิพนธ์
ฉบับนี้สำเร็จเป็นรูปเล่มขึ้นมา

วิรุฬห์ ไทรทอง

สารบัญ

บท

หน้า

1	บทนำ	1
	ภูมิหลัง	2
	ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	10
	ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	10
	ขอบเขตของเรื่อง	11
	ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	11
	คำนิยามศัพท์เฉพาะ	12
	วิธีการศึกษาค้นคว้า	12
	เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า	13
	ทักษะความงามแนวพุทธ	15
2	ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพุทธศาสนา (จากพุทธคำรัส)	34
	อุบัติการของพุทธศาสนา	34
	สิ่งทัพระพุทธของคัทรัส	43
	การมองสรรพสิ่งต่าง ๆ ในทัศนะของพุทธ	44
	สรรพสิ่งและโลกในทัศนะของพุทธธรรม	47
	ทัศนะเกี่ยวกับความจริง (สัจจะ)	50
	บัญญัติธรรม	53
	ทัศนะเกี่ยวกับความงามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก	60
	ทัศนะเกี่ยวกับรูป (วรรณะรูป)	66
	ทัศนะของพุทธธรรมเกี่ยวกับศิลปะ	72

3 รูป-นาม	79
รูปธรรม	79
รูป 28	80
แผนภูมิรูป 28	82
อธิบายรูป 28 โดยสังเขป	83
อธิบายรูป 11 รูป	96
การจัดรูป 28 เป็นอย่างเดียว (รูป 1)	99
การจัดรูป 28 เป็น 2 อย่าง (จัดเป็นคู่ ๆ)	100
การวางแสดงรูปที่จัดเป็นคู่	106
การจัดรูป 28 เป็น 3	107
รูป 4	108
รูป 5	109
การวางแสดงการจัดรูปเป็นหมวด 3, 4, 5	111
การวางแสดงการจัดรูปเป็น 3 หมวด โดยถือปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิด รูปขึ้น	115
ประเภทของรูปกลาปะ	116
การวางแสดงการจัดจำแนกรูปแบบรูปกลาปะ	122
ลักษณะอันเป็นคุณสมบัติพื้นฐานโดยทั่วไปของรูป	123
ศึกษาวิเคราะห์รูป ความจริงของสิ่งที่อาจจะเรียกได้ว่าความงาม	127
ลักษณะเฉพาะ (วิเคราะห์ลักษณะ) ของรูป (วัฒนธรรม)	137
คา (จักขุ) ความทัศนะของพุทธ	137
ความสัมพันธ์ระหว่างคากับรูป (วัฒนธรรม)	142
กุศลธรรมและอกุศลธรรม (เกณฑ์ว่างามหรือไม่งาม)	145

กรรม	148
โลภะ	153
โทสะ	157
โมหะ	158
อโลภะ	161
อโทสะ	163
อโมหะ	165
กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม	168
สุข ความเกิดขึ้นของทุกข์	171
ปฏิจ	185
ฉานสุข	188
ปิยรูป	195
อารมณ์	199
หลักเกณฑ์การพิจารณาว่าอารมณ์ใดเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ .	202
ปัญจอารมณ์ (อารมณ์ 5)	204
สรุปความสัมพันธ์ของรูปกับความงาม	208
นาม (กรรม)	220
จิต	222
จำนวนจิต	230
การจำแนกจิต	232
เจตสิก	290
คำอธิบายเจตสิก 52 โดยสังเขป	293

สรุปเจตสิกปรมาัตถ์	309
หน้าที่ของจิต (กิจของจิต)	316
การวางแสดงหน้าที่ของจิตประเภทต่าง ๆ	319
การวางแสดงหน้าที่ของเจตสิกประเภทต่าง ๆ	320
วิธีจิต	321
กามวิธี	325
แบบภูมิแสดงวิธีจิต มหันตารมณ์	328
สุทธมโนทวารวิธี	343
อัปปนาวิธี	358
โลกีย์อัปปนาวิธี	359
โลกุตรอัปปนาวิธี	362
สรุปความสัมพันธ์ระหว่างจิต-เจตสิก-อารมณ์ กับความงาม	
กามทัศน์ของพุทธธรรม	368
ความสัมพันธ์ระหว่าง รูป-นาม (ในแง่ของขั้น 5)	383
ความสัมพันธ์ระหว่างขั้นต่าง ๆ (รูป-นาม)	393
สรุปขั้น 5 กับความงาม	417
ปัจจัยสมบูรณ์บาท (ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น)	421
คำอธิบายปัจจัยสมบูรณ์บาท (บางส่วน)	441
กระบวนการของ "ความงาม" ตามกฎปัจจัยสมบูรณ์บาท	458
คำอธิบายแนวขยายความ	462
สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงามจากการศึกษากฎปัจจัยสมบูรณ์บาท ...	491
นิยามาปภิพทา (กระบวนการกับอุปาทานว่า "มีสิ่งทำงาน มีความงาม)	495

สัมมาทิฐิ	497
สัมมาสังกัปปะ	504
สัมมาวาจา	507
สัมมากัมมันตะ	509
สัมมาอาชีวะ	510
สัมมาวายามะ	512
สัมมาสติ	516
สัมมาสมาธิ	521
มรรค 8 ในฐานะเป็นไตรสิกขา	528
สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงามจากการศึกษามรรค 8 (มีชัยมาปฏิปทา)	531
อริยสัจ 4	533
ความหมายของอริยสัจ 4	534
ทุกขอริยสัจ	534
ทุกขสมุทัยอริยสัจ	537
ทุกขนิโรธอริยสัจ	540
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	542
เหตุให้เกิดทุกข์	547
สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงามจากการศึกษาอริยสัจ 4	554
ไตรลักษณ์	555
ขยายความ อนิจคา	557
ขยายความ ทุกขคา	559
ขยายความ อนัตตา	564
สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงามจากการศึกษาไตรลักษณ์	569

บทที่	หน้า
4 เกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ	572
หลักการพื้นฐาน	573
เกณฑ์หลัก	576
เกณฑ์รวม	576
5 หาความสอดคล้องระหว่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยกับเกณฑ์การ	
พิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ	582
ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย	582
พระพุทธรูปที่ศึกษา	587
ศึกษาหาความสอดคล้องระหว่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยกับเกณฑ์ .	593
6 สรุปอภิปรายผล	596
ข้อเสนอแนะ	600
บรรณานุกรม	602
ประวัติย่อของผู้วิจัย	610

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
1 แสดงรูปที่จัดเป็นคู่	106
2 แสดงการจัดรูปเป็นหมวด 3, 4, 5	111
3 แสดงการจัดรูปเป็น 3 หมวด โดยถือปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิดรูป	115
4 แสดงการจำแนกรูปแบบรูปกลาปะ	122
5 แสดงหน้าที่ (กิจ) ของจิตประเภทต่าง ๆ	319
6 แสดงหน้าที่ (กิจ) ของเจตสิกประเภทต่าง ๆ	320

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 ทศณะเกี่ยวกับความงามนัยที่ 1	217
2 ทศณะเกี่ยวกับความงามนัยที่ 2	218
3 วิถีจิตตอิมหันตารมณ	328
4 วิถีจิตทางปัญจवार 15 นัย	340
5 กระบวนการของอนุพัทธกมโนทวารวิถี	353
6 กระบวนการรับรู้ ความงาม นัยที่ 1	380
7 กระบวนการรับรู้ ความงาม นัยที่ 2	381
8 กระบวนการรับรู้ ความงาม นัยที่ 3	382
9 กระบวนการเป็นไปของชั้น 5	401
10 กฎปัจจุสมุปบาท	432
11 กระบวนการ เกิด อุปาทานวางาม	465
12 กระบวนการ เกิดทุกข์	550
13 กระบวนการ คับทุกข์	551
14 พระพุทธรูป สมัยสุโขทัย ปางลีลา	588
15 พระพุทธรูป สมัยสุโขทัย ปางลีลา (คานช้าง)	589
16 พระพุทธรูป สมัยสุโขทัย ปางลีลา (คานช้าง)	590
17 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางประทับนั่ง	591
18 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางไสยา	592

บทนำ

จากการที่ยอมรับกันว่า ศิลปะเป็นสิ่งสำคัญและเป็นสิ่งแสดงถึงความเป็นปัจเจกของ
อารยชน ดังนั้นมนุษย์จึงได้ทุ่มเทกำลังกาย กำลังทรัพย์และกำลังปัญญาเพื่อสร้างสรรค์สิ่งที่
เรียกว่าศิลปะนี้ ขณะที่ศิลปะที่กล่าวถึงนี้ก็ได้กลายเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เลื่อนลอยและไม่มี
ความแน่นอนต่อการรับรู้และความเข้าใจของมนุษย์มากขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นศิลปินเองก็แบ่งกันเป็นพวก
เป็นกลุ่ม แต่ละพวก แต่ละกลุ่ม ต่างก็ไม่ยอมรับว่าผลงานของกลุ่มอื่นเป็นศิลปะ

จากความสับสนของศิลปะ ซึ่งส่งผลกระทบต่อมนุษย์นี้ ลีโอ ทอลสตอย จึงกล่าวไว้ว่า

...จึงจำเป็นที่สังคมหนึ่ง ๆ ซึ่งศิลปะได้เกิดขึ้น หรือได้รับการสนับสนุนให้มีขึ้นต้องคนให้
หมายวรรคาสีที่ถือว่าเป็นศิลปะนั้นแท้จริงแล้วมันเป็นศิลปะหรือไม่ และบรรคาสีที่เป็น
ศิลปะทั้งปวงนั้นมันคือจริง... อะไรกันที่เป็นศิลปะอันสำคัญและจำเป็นต่อมนุษยชาติถึง
ขนาดที่จะอุทิศพิธีกรรมแห่งแรงงาน ชีวิตของมนุษย์และแม้แต่ความถึงงานเหล่านี้ให้ได้...¹

สืบเนื่องจาก ...ศิลปะคือกิจกรรมอันผลิตความงามหรือศิลปะทั้งหลายนั้นอยู่ที่การแสดง
ออกซึ่งความงามและความงามนั้นจะถูกนำไปอ้างในการอธิบายถึงปัญหาทั้งปวงเกี่ยวกับศิลปะ...²
แต่ความงามที่ก่อรูปขึ้นเป็นเนื้อหาของศิลปะนี้คืออะไรกัน เราจะให้คำจำกัดความมันอย่างไร
และมันคืออะไร

¹ลีโอ ทอลสตอย. ศิลปะคืออะไร. แปลโดย สิทธิชัย แสงกระจ่าง.

หน้า 134 - 136.

²แหล่งเก็บ. หน้า 154.

ในทางตะวันตกนับตั้งแต่บูมการ์เกิน ได้วางรากฐานของสุนทรียศาสตร์ขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1750 (พ.ศ. 2293) เป็นต้นมา การถกเถียงในเรื่องของความงาม และหนังสือที่ว่าด้วยความงามมีขึ้นมาหลาย แต่คำถามที่ว่า ความงามคืออะไรก็ยังเป็นคำถามที่หาคำตอบที่แน่นอนไม่ได้จนถึงปัจจุบันนี้

ตลอดช่วงเวลาการศึกษาศิลปะ ผู้เขียนพบว่าปัญหาพื้นฐานของผู้ศึกษาศิลปะคือ เมื่อถูกถามว่า ศิลปะคืออะไร? ความงามคืออะไร? และคำถามอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับศิลปะ หรือเกี่ยวกับการประเมินค่าทางความงามจะพบว่าทฤษฎีหรือทัศนะที่นำมาอธิบายคำถามเหล่านั้น ล้วนเป็นทฤษฎีหรือทัศนะที่เสนอโดยนักสุนทรียศาสตร์ตะวันตกแทบทั้งสิ้น บรรจง บรรเจิดศิลป์ ได้สรุปแนวคิดเกี่ยวกับคำตอบของคำถามต่าง ๆ โดยแยกแนวคิดเป็นสองด้านคือ...

1. ทางค่านิยม ได้แก่ แนวปรัชญาศิลปะทางซีเมนติก (Semantic philosophy of art) ซึ่งมีแนวคิดที่ว่า ศิลปะเป็นข้อเท็จจริงของเครื่องหมายและสัญลักษณ์ทางนิรุกติศาสตร์ (Art as a fact of semiotic) สุนทรียศาสตร์ซีเมนติกในปัจจุบันได้พัฒนาไป 3 ด้านใหญ่ ๆ คือ

1.1 ศิลปะกับภาษา (art and language)

1.2 ศิลปะกับสัญลักษณ์ (art and symbol)

1.3 ศิลปะกับเครื่องหมาย (art and sign)

แนวคิดปรัชญาแบบซีเมนติก เสนอโดยนักสุนทรียศาสตร์หลายประเทศโดยเฉพาะในประเทศสหรัฐอเมริกา

2. ทางค่านิยม ได้แก่ แนวปรัชญาศิลปะทางเรียลลิสติก (Realistic philosophy of art) ซึ่งมีแนวคิดที่ว่า ศิลปะคือการสะท้อนความจริง (art as a reflection of reality) สุนทรียศาสตร์เรียลลิสติกถือว่า สุนทรียศาสตร์เป็นโครงสร้างส่วนบน คือ ใต้อาศัยการเมือง กฎหมาย สุนทรียศาสตร์และรูปการทางความคิดอื่น ๆ มารับใช้ สังคมซึ่งมีฐานเศรษฐกิจ (economic base) ที่แน่นอน สุนทรียศาสตร์เรียลลิสติกเห็นว่า ความงามเป็นสิ่งที่อยู่ในทางภววิสัย แหล่งที่มาของความงามทางศิลปะอยู่ที่ความเป็นจริงทางภววิสัย อำนาจจักรของงานนั้นประกอบขึ้นด้วยโลกธรรมชาติทั้งหมด โลกทางจิตใจทั้งหมด

รวมทั้งสติปัญญาของมนุษย์ที่จะเข้าถึงได้ ในโลกนี้ไม่มีความงามที่เป็นนามธรรม จะมีแต่ความงามที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น...¹

ทฤษฎีทางสุนทรียศาสตร์ทั้ง 2 แนวทางนี้ได้ถูกนำมาเป็นพื้นฐานในการทอปัญหาความงาม และเป็นพื้นฐานของทฤษฎีศิลปะอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางซีแมนติกมีบทบาทมากในกลุ่มโลกเสรี มีประเทศสหรัฐอเมริกาเป็นแหล่งความคิดที่สำคัญ และในกลุ่มปรัชญาซีแมนติกก็ยังมีความคิดเห็นที่แตกต่างกัน บรรจง บรรเจิดศิลป์ได้จำแนกไว้ดังต่อไปนี้...

1. สำนักนีโอ - โพสิทีฟิซึม (neo - positivism) ซึ่งสืบทอดจากระบบปรัชญาของ Auguste Comte ที่ยอมรับข้อเท็จจริงที่ประจักษ์แจ้ง (positive) และปรากฏการณ์ที่สังเกตได้ปฏิเสธทฤษฎีสมมุติฐานและลัทธินิยมถือพระผู้เป็นเจ้า นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดแนวนี้ B. Russell, I.A. Richards, R. Carnap, L. Wittgenstein เป็นต้น

2. สำนักนักปริมาติสซึม (pragmatism) เป็นปรัชญาที่ตีค่าคำยืนยัน (assertions) ต่าง ๆ ภายตลปฏิบัติที่เป็นจริงเป็นจังและมีประโยชน์ นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดทางนี้ Ch. Peirce, J. Dewey, Ch. Morris เป็นต้น

3. สำนักงานนีโอ - เรียลลิซึม (neo - realism) สืบทอดจากปรัชญาที่เห็นว่าวัตถุอันเป็นเป้าหมายแห่งการสำเหนียกนั้นมิอยู่จริง นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดนี้ เช่น A.N. Whitehead เป็นต้น

4. สำนักนีโอ - คานเตียนนิสซึม (neo - Kantianism) ซึ่งสืบทอดปรัชญาที่ถือว่าความงามเป็นเพียงภาษา กับสำนักเฟโนเมโนโลยี (phenomenology) ซึ่งพรรณานี้ เน้นลักษณะที่เป็นปรากฏการณ์ นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดแนวทางนี้ E. Cassier, S.K. Langer เป็นต้น

¹บรรจง บรรเจิดศิลป์ (นามแฝง). สุนทรียวิทยา. เอกสารประกอบการสอนมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชาศิลปะและวัฒนธรรม 2528. ไม่มีเลขหน้า.

5. สำนักเอกซิสของชีอาลิสต์ (existentialists) ซึ่งเป็นปรัชญาที่ถือว่า การดำรงอยู่ของปัจเจกบุคคลมีเสรีภาพและเป็นผู้รับผิดชอบในการกำหนดการพัฒนาของตนเอง นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดแนวนี้มี H.H. Heidegger เป็นต้น

6. สำนักนีโอ - ชอมิสต์ (neo - Thomist) สืบทอดทฤษฎีของ St. Thomas Aquinas ที่เห็นว่า "ความงามจะบังความปิติเมื่อเห็น" และสามารถ "คัมความอยาก" (calms the desire) นักสุนทรียศาสตร์ที่เสนอแนวคิดทางนี้มี J. Maritain เป็นต้น

7. สำนักนีโอ - เฮเกเลียน (neo - Hegelian) สืบทอดจากปรัชญา อ็อบเจกทิฟ ไอเดียลิซึม (objective idealism) ของเฮเกิล นักสุนทรียศาสตร์ ที่เสนอแนวคิดนี้มี B. Croce, R.G. Collingwood เป็นต้น...¹

เนื่องจากแนวความคิดทางความงามของนักสุนทรียศาสตร์มีจุดยืน (stand - point) มีทัศนะ (view - point) และมีวิธีการ (method) แตกต่างกัน ดังนั้นเมื่อใครศึกษา แล้วเห็นควยกับแนวทางของสำนักใด หรือนักสุนทรียศาสตร์ท่านใด ก็นำเอาความคิด หลักการ หรือทฤษฎีของสำนักนั้น ท่านนั้นไปเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความงามและศิลปะตามหลักการหรือ ทฤษฎีของสำนักนั้น ท่านนั้น

สำหรับในประเทศไทยนั้น ศาสนาพุทธเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวและเป็นแนวทางในการดำเนิน ชีวิต ผู้เขียนพิจารณาเห็นว่าหากได้ศึกษา วิเคราะห์หลักการต่าง ๆ ในพุทธศาสนา เช่น หลักไตรลักษณ์ ปฏิจจนูปบาท ชันธ 5 อริยสัจ 4 มรรค 8 และทัศนะอื่น ๆ ประกอบ ก็สามารถหา จุดยืน ทัศนะ และวิธีการ เกี่ยวกับความงามแนวพุทธได้ หรือสามารถที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับความจริงของความงาม ธรรมชาติของความงาม และกระบวนการเข้าถึง

1บรรจง บรรเจิดศิลป์ (นามแฝง). สุนทรียวิทยา. เอกสารประกอบการสอน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชาศิลปะและวัฒนธรรม, 2528. ไม่มีเลขหน้า.

ความงามได้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง อาจดีกว่าทฤษฎีของนักคิดทางตะวันตก และสามารถนำความรู้ดังกล่าวมาสร้างเกณฑ์พิจารณา หรือประเมินผลงานคือปะตามทัศนะความงามของพุทธศาสนาได้ ซึ่งจะทำให้สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องของความงามรู้เท่าทัน ได้ประโยชน์อย่างเต็มที่ โดยไม่มีโทษภัยใดๆ

ในกรณีของผู้เขียนนี้ หลังจากได้ความกระจ่างจากการศึกษาถึงทัศนะความงามแนวพุทธแล้ว จะนำความรู้ที่ได้นั้นไปพิจารณาสร้างเป็นเกณฑ์การพิจารณางานศิลปะ โดยจะนำไปพิจารณากับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย อันเป็นพระพุทธรูปที่ยอมรับกันว่ามีลักษณะงดงามมากสมัยหนึ่งของไทย

ในส่วนของพุทธศาสนานั้น หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่มีบทบาทและอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของคนไทย จนกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเป็นจิตวิญญาณของชาติก็ว่าได้ จึงกล่าวของคณะอนุกรรมการดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธว่า

โครงการศึกษาเพื่อเสนอหลักวิชาการตามแนวพุทธศาสตร์ เป็นโครงการที่คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติหวังผลในระยะยาว โดยพิจารณาเห็นว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ เป็นศาสนาของคนส่วนใหญ่ในชาติ เป็นหัวใจของวัฒนธรรมไทยมาแต่โบราณกาล จนสามารถพูดได้ว่าหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาได้สืบทอดแทรก อยู่ในจิตใจของประชาชนไทยโดยกระบวนการวัฒนธรรมจนเรียกว่า จิตวิญญาณของชาติก็ว่าได้ ปัจจุบันนี้ปัญหาด้านจิตวิญญาณของคนในชาติ นับวันจะบังเกิดความรุนแรงยิ่งขึ้น ทั้งนี้เป็นเพราะการไหลมาเขามาอย่างรุนแรงและรวดเร็วของค่านิยมและเทคโนโลยีจากต่างชาติ การยอมรับความรู้โดยกระบวนการเรียนการสอนในสถานศึกษาทุกระดับเจริญก้าวหน้าอย่างกว้างขวางยิ่งกว่ายุคใดในประวัติศาสตร์ของชาติ ข้อสังเกตที่เป็นที่รู้กันโดยทั่วไปก็คือการยอมรับ ความดี และความงามบอ หย่อนไปมาก ในต่างประเทศรัฐบาลทั้งหลายก็ตระหนักถึงปัญหานี้ในสังคมของเขาและกำลังดำเนินการแก้ไขกันอยู่เช่นเดียวกัน สำหรับประเทศไทยเรานั้นหลักธรรมคำสอน ในพระพุทธศาสนาที่มีส่วนอย่างสำคัญในการรับใช้ประเทศชาติบ้านเมือง ในการแก้ปัญหาของชาติตลอดมา

หลักธรรมคำสอนเหล่านี้ เป็นความรู้ประเภทที่มี ความถึงงานแอบแฝงอยู่แล้วอย่าง ลึกซึ้ง แท้มิได้แยกเป็นสัดส่วนอย่างชัดเจน เช่นเดียวกับวิชาการในปัจจุบัน คณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติจึงพิจารณาเห็นว่าหากต้องการให้มรดกทางวิชาการ ตามแนวพุทธศาสตร์ บังเกิดประโยชน์ต่อการศึกษาของชาติ ในขณะนี้ น่าจะให้มีการศึกษาแนะนำเอาหลักธรรมที่เกี่ยวกับวิชาการ ค่านิยมต่าง ๆ ออกมาจัดระบบแล้ว เสนอเป็นเรื่อง ๆ เป็นวิชา ๆ เสียก่อน...¹

ระวี ภาวิไล กล่าวถึงคำสอนของพระพุทธองค์ว่า

คำสอนของพระพุทธเจ้าสมัยที่เสด็จจาริกประกาศธรรมอยู่นั้น ทั้งที่ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริง และหลักความจริงในชีวิต ทั้งที่แนะนำทางประพฤติปฏิบัติเพื่อบรรลุความบริสุทธิ์ ที่จะเป็นผู้สามารถดำรงชีวิตอันผาสุกสมบูรณ์ในโลกนี้ เมื่อเสด็จปรินิพพาน ล่วงไปแล้ว สาวกทั้งหลายก็พยายามรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่ ถายทอดออกมา ปรากฏปัจจุบันในรูปพระไตรปิฎก เป็นหลักในการศึกษาศรัทธาและปฏิบัติ เป็นแหล่งความรู้ที่จะตรวจสอบด้วยประสบการณ์ชีวิตของแต่ละบุคคล เป็นหลักฐานยืนยันถึง ศักยภาพแห่งปัญญาของมนุษย์ทุกรูปทุกนาม... ในทุกยุคทุกสมัยและทุกวัฒนธรรม มนุษย์ได้เห็นความสำคัญของความรู้ ที่จะนำไปใช้ในการแก้ปัญหาของชีวิตและสังคม จึงมีระบบการเรียนรู้และระบบการแสวงหาความรู้สร้างสรรค์วิทยาการขึ้น วิชาการสาขาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อใช้แก้ปัญหาในแง่มุมต่าง ๆ ขบวนการเกิดขึ้นของวิชาการ โดยทั่วไปก็คือการรวบรวมข้อเท็จจริงจากประสบการณ์ นำมาวิเคราะห์หาหลักการร่วม สร้างสมมุติฐานทฤษฎี อันเป็นการตั้งกฎธรรมชาติในปรากฏการณ์ ทดสอบสมมุติฐาน หรือทฤษฎีด้วยประสบการณ์ใหม่ หรือทดสอบโดยหลักพยากรณ์อนาคต แล้วตรวจสอบความถูกต้อง องค์ประกอบของวิชาการก็คือ มติของมนุษย์ในรูปของทฤษฎีที่รวบรวม

¹ คณะอนุกรรมการ ดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธ. ภาค 1 ปรัชญาการศึกษา, หน้า คำนำ.

ไว้เป็นหมวดหมู่ เป็นหลักคิดและหลักปฏิบัติ เป็นแนวทางดำเนินชีวิตและสังคม จะเห็นได้ว่าทั้งพุทธศาสตร์และวิทยาการปัจจุบัน กล่าวถึงสภาวะจำพวกเดียวกันคือ ชีวิต สังคม และธรรมชาติแวดล้อม อย่างไรก็ตามในอดีตที่ผ่านมาแล้ว การศึกษาเพื่อเปรียบเทียบองค์ความรู้ทั้งสองฝ่ายยังไม่มีใครเริ่มทำกันเป็นระบบเป็นมีกแผน...¹

จากตัวอย่างคำกล่าวข้างต้นจะเห็นว่า ในบรรดาผู้ทรงคุณความรู้อันรวมอยู่ในคณะกรรมการดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธ เช่น ศาสตราจารย์ ดร.สาโรช บัวศรี (เขียนปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธ) ศาสตราจารย์ ดร.ระวี ภาวิไล พระราชวรมุนี และผู้ทรงคุณความรู้ท่านอื่น ๆ ต่างก็เห็นความสำคัญในการที่จะนำเอาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่กำหนดเป็นแก่นนำในการจัดการศึกษาของชาติ

สำหรับผู้เขียนเอง มีความเห็นว่า ไม่มีวิชาใดจะยิ่งใหญ่และสมบูรณ์เท่าวิชาที่พระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบและนำออกเผยแผ่ ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ และภายหลังจากพระองค์เสด็จปรินิพพาน สาวกของพระองค์ได้ร่วมกันสังคายนารวบรวมคำสอนของพระองค์ขึ้นไว้ ต่อมาได้มีการบันทึกเป็นหลักฐานดังปรากฏให้เห็นเป็นพระไตรปิฎกอยู่ในปัจจุบัน

สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบและนำออกเผยแผ่นั้น ส่วนหนึ่งเป็นกฎของโลก สามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของโลกและชีวิตได้ เช่น กฎอัมปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปบาท กฎไตรลักษณ์ ทั้งที่พระพุทธองค์ทรงสั่งถึงการค้นพบกฎเหล่านี้ของพระองค์ว่า

ภิกขุทั้งหลาย เพราะตถาคตเกิดขึ้น หรือเพราะตถาคตไม่ได้เกิดขึ้นก็ตาม สิ่งที่ทรงตัวอยู่ได้เอง (ธรรมชาติ) ซึ่งเป็นความตั้งอยู่ตามธรรมดา (ฉัมมัญญิตตา) คือ ความเป็นกฎตายตัวของธรรมดา (ฉัมมนิยามตา) ไ้แก่ ความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้

¹คณะกรรมการดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธ. ภาค 1 ปรัชญาการศึกษา, หน้า คำนำ.

จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา) นั้น ย่อมตั้งอยู่อย่างคงตัว ทถาคคย่อมรู้พระอริยสัจ
 ย่อมถึงพระอริยสัจซึ่งสิ่งนั้น ครั้นรู้พระอริยสัจแล้ว ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อม
 บัญญัติ ย่อมวางหลักเกณฑ์ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เหมือน
 การหมายของคำว่า... ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุดังนี้แล ชรรษาทุกโคในภพนั้น
 อันเป็นทถาค คือความเป็นอย่างนั้น เป็นอวิทถาค คือความไม่ผิดไปจากความ
 เป็นอย่างนั้น เป็นอนัญญตถาค คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น เป็นอิทัปปัจจยตา
 คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ภิกษุทั้งหลาย ชรรษนี้เรา
 เรียกว่าปฏิจสมุปบาท คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น...¹

ถ้ากล่าวเพิ่มรูป ญอิทัปปัจจยตา หัวใจของปฏิจสมุปบาท จะเป็นดังนี้

..... เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ย่อมมี

..... เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

..... เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี

..... เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป...² นี่คือ ญอิทัปปัจจยตา

อันเป็นกฎครอบคลุมเห็นสิ่งทั้งปวง ตลอดถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความงามก็ต้องอยู่ภายใต้กฎนี้
 และเมื่อเป็นหลักปฏิจสมุปบาท จะเป็นดังนี้

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย

เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน

เพราะมีวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป

¹อ.ป. เปรียญ และ น.ช. เอก. ธรรมโฆณของพุทธทาส, พุทธประวัติจาก
พระโฆณ. หน้า 468.

²พุทธทาสภิกขุ. ธรรมโฆณของพุทธทาส, ปฏิจสมุปบาทจากพระโฆณ. หน้า 6.

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โภชนัส อุปายาส
ทั้งหลายจึงเกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้...¹

สิ่งที่บัญญัติกันว่างาม งานจริง งานกว่า ฯลฯ ก็เกิดขึ้นรวมอยู่ในกระบวนการนี้ด้วย
และในเรื่องที่ว่าด้วย กฎ ไตรลักษณ์ ซึ่งหมายถึงลักษณะโดยธรรมชาติ 3 อย่างของสิ่งทั้งปวงนั้น
มีพุทธพจน์แสดงไว้ในรูปของกฎธรรมชาติ ว่าดังนี้

ตถาคท (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาคุ (หลัก) นั้นก็ยังคงอยู่เป็น
ขันธปฏิบัติ เป็นธรรมเนียม ว่า

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง...
2. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์...
3. ชรรณทั้งปวง เป็นอนัตตา...

ตถาคททราฐ์ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก จึงแสดง วางเป็นแบบ ทั้งเป็นหลัก
เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง... สังขาร
ทั้งปวงเป็นทุกข์... ชรรณทั้งปวงเป็นอนัตตา...²

¹พุทธทาสภิกขุ. ธรรมโมฆะของพุทธทาส, ปฏิจจนูปาทจากพระโอษฐ์. หน้า 6

²พระราชมุนี. พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ). หน้า 68.

เนื่องจากไตรลักษณ์เป็นลักษณะโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง ความงมงายก็มีคุณสมบัติไม่เที่ยง... เป็นทุกข์... และเป็นอนัตตาด้วย

นอกจากนี้ มีหลักการอื่น ๆ อีกมากมาย อันพระองค์ได้ค้นพบและนำมาเปิดเผย นำมาบอก วางเป็นแบบ ทั้งเป็นหลักไว้ ซึ่งเราสามารถนำมาพิจารณาเพื่อแสวงหาทัศนะ หลักการ เกณฑ์ หรือปรัชญาทางความงาม อันอยู่บนพื้นฐานเพื่อบำรุงของไทยเราอย่างถูกต้องและ โดยแท้จริง

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาถึงทัศนะความงามตามแนวพุทธ
2. เพื่อสร้างเกณฑ์การพิจารณางานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ
3. เพื่อศึกษาความสอดคล้องของเกณฑ์ความงามแนวพุทธกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้เกิดความกระจ่างในเรื่องความงามบนพื้นฐานของพุทธธรรม
2. ได้เกณฑ์หรือหลักการพิจารณางานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธและสามารถนำไปใช้ได้
3. ได้ผลการพิจารณาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยตามเกณฑ์การพิจารณางานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ
4. เป็นพื้นฐานในการศึกษาเปรียบเทียบทัศนะความงามทางตะวันออกและตะวันตกว่ามีทัศนะเหมือนกันหรือแตกต่างกัน
5. เป็นแนวทางในการศึกษาสุนทรียศาสตร์และศิลปะ บนพื้นฐานของพุทธปรัชญา
6. เป็นแนวทางในการพิจารณางานศิลปะแขนงต่าง ๆ ตามทัศนะความงามบนพื้นฐานของพุทธปรัชญา

ข้อตกลงเบื้องต้น

เกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธที่ใช้ในงานวิจัยฉบับนี้เป็นเกณฑ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้นจากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาจนได้ความกระจ่างเกี่ยวกับความงามตามทัศนะของพุทธศาสนา อันปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและจากการตีความจากกฎไตรลักษณ์ ปฏิจจนุปบาท เบญจขันธ์ และอริยสัจ 4 โดยเกณฑ์ดังกล่าวได้รับการยอมรับจากยูทงความรู้ทางพระพุทธรูปอย่างน้อย 3 ท่าน

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

1. ทัศนะความงามตามแนวพุทธ อันจะศึกษานำมาสร้างเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ในงานวิจัยฉบับนี้จะศึกษาจากพระไตรปิฎกฉบับหลวง ในพระสูตรที่วาทควยเนื้อหาต่อไปนี้

1.1 ไตรลักษณ์

1.2 ปฏิจจนุปบาท - อิทัปปัจจยตา

1.3 ขันธ์ 5 หรือเบญจขันธ์

1.4 อริยสัจ 4

1.5 มัชฌิมาปฏิปทา - ไตรสิกขา - โอวาทปาฏิโมกข์ - มรรค 8

2. พระพุทธรูปที่จะนำมาทดสอบศึกษากับเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธนั้น เป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยอันเป็นพระพุทธรูปที่ได้รับการยกย่องว่ามีลักษณะที่งดงามที่สุด จำนวน 3 องค์ คือ ปางลีลา 1 องค์ ปางประทับนั่ง 1 องค์ และปางไสยาสน์ 1 องค์

คำนิยามศัพท์เฉพาะ

1. ทักษะความงามตามแนวพุทธ หมายถึง ทักษะเกี่ยวกับความงามอันสรุปได้จากการศึกษาจากพุทธวจนะเกี่ยวกับความงาม ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และจากการตีความจากกฎ ไตรลักษณ์ ปฏิจจนูปบาท ชั้นที่ 5 อริยสัจ 4 และมีชฎีนาฎิปปา - ไตรสิกขา โอวาทปาฏิโมกข์ - มรรค 8
2. พระไตรปิฎก หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับหลวง
3. แนวความงามแนวพุทธ หมายถึง หลักการทางความงามตามทัศนะของพุทธศาสนาที่จะนำไปใช้เป็นเครื่องมือ พิจารณาประเมินผลงานศิลปะโดยเฉพาะด้านทัศนศิลป์
4. พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย หมายถึง พระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย ระหว่างปี พ.ศ. 1800 - 2000

วิธีการศึกษาค้นคว้า

การดำเนินการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยดำเนินการศึกษาเป็นสองภาค คือ

ภาคที่ 1 ศึกษาเกี่ยวกับทักษะความงามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะดำเนินการศึกษาโดยวิธีการวิเคราะห์จากเอกสาร (พระไตรปิฎก) ประกอบความคิดเห็นของผู้วิจัย และสอบถามจากคณาจารย์ที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนา ข้อมูลที่ใช้ศึกษาค้นคว้าจะเป็นข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (primary sources) เป็นหลักสำคัญ และอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (secondary sources) ประกอบการวิเคราะห์ความ จากนั้นจึงสรุปเป็นแนวทางการพิจารณาความงาม

ภาคที่ 2 นำเกณฑ์ที่ได้มาสืบสอบจากคณาจารย์ที่มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาและผู้วิจัยนำเกณฑ์ที่ได้ไปทดลองพิจารณาพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ตามลำดับ และนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าในรูปของการพรรณนาวิเคราะห์ (descriptive analysis) โดยมีลำดับการศึกษาค้นคว้าดังนี้

1. สัมภาษณ์บุคคลความรู้ทางพระพุทธศาสนา เรื่อง "ทัศนะความงามแนวพุทธ" จำนวน 4 ท่าน เพื่อเป็นพื้นฐานความเป็นไปได้อในการศึกษา โดยสัมภาษณ์ท่านต่อไปนี้

1.1 พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต)

1.2 พระโสภณคณาภรณ์

1.3 พระมหาประยูร มีฤกษ์

1.4 พระโพธิ์รักษ์

2. ศึกษาเอกสารทางพุทธศาสนาเฉพาะที่กล่าวด้วยเรื่องเกี่ยวกับความงาม

3. ศึกษาหาภูมิพื้นฐานที่ว่าไว้ในพระไตรปิฎกที่สามารถนำมาวิเคราะห์ตีความอธิบายความจริงของความงาม ธรรมชาติของความงาม และกระบวนการเข้าถึงความงามได้

4. ศึกษาวิเคราะห์ภูมิที่นำมาในแง่มุมต่าง ๆ เพื่อนำมาอธิบายความจริงของความงามธรรมชาติของความงาม และกระบวนการเข้าถึงความงามตามทัศนะของพุทธ

5. ศึกษาวิเคราะห์หาเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธแล้ว ในพุทธทศวรรษความรู้ทางพุทธศาสนาช่วยประเมินผล

6. นำเกณฑ์ที่ได้ไปเป็นหลักในการพิจารณาศึกษาพระพุทธรูป (ที่ฝังไว้ในขอบเขตการศึกษา) เพื่อศึกษาความสอดคล้องระหว่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยกับเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ ว่ามีสิ่งใดปรากฏให้เห็นหรือรับรู้ตรงตามเกณฑ์ ถ้ามีลักษณะที่ปรากฏให้เห็นหรือรับรู้ตรงตามเกณฑ์ก็สรุปว่ามีความสอดคล้องกัน

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นเอกสารชั้นต้น

1.1 พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

2. เอกสารที่เป็นชั้นรอง

2.1 หนังสือต่าง ๆ

2.1.1 วิสัชนิรโรคแปล มหามกุฏราชวิทยาลัย

2.1.2 พระไตรปิฎกฉบับประชาชน โดย สุชีพ ปุณณานุกาภ

2.1.3 ขรรณโณณของพุทธทาส

อิต์ปจจก

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

พุทธประวัติจากพระโอษฐ์

ปรมัตถสภาวะธรรม

2.1.4 ลักษณะพระพุทธรศาสนา โดยสมเด็จพระญาณสังวร วัณณวณิเวศวิหาร

2.1.5 พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ โดยพระราชมุนี

(ประยุท ปรุคโต)

2.1.6 พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลศัพท์ โดยพระราชมุนี

(ประยุท ปรุคโต)

2.1.7 พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม โดยพระราชมุนี

(ประยุท ปรุคโต)

2.1.8 พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย โดยพระโสณคณารณ

2.1.9 พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย โดยพระโสณคณารณ

2.1.10 พระพุทธรศาสนาปริทรรศน์ โดยพระโสณคณารณ

2.1.11 ขรรณปริทรรศน์ 1, 2 โดยพระโสณคณารณ

2.1.12 ขรรณวินัย โดยพระโสณคณารณ

2.1.13 จิตวิทยาศาสนา โดยวไลพร ภาณุทานนท์ มหาสารคาม

2.1.14 ศิลปะคืออะไร โดยสิทธิชัย แสงกระจ่าง

2.2 วิชยานิพนธ์

2.2.1 การศึกษาเชิงวิจารณ์เรื่องหลักปฏิจจสมุปบาท ของ เพิ่ม วัณไชย

2.2.2 การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา

ของ โสณ ศรีภักษกาพร

2.3 เอกสารอื่น

2.3.1 พุทธปรัชญาการศึกษา (เอกสารประกอบการสอนพุทธปรัชญาการศึกษา)
ของพระโสภณคณาภรณ์

2.3.2 สุนทรียวิจักขณ์ (เอกสารประกอบการสอน) ของบรรจง บรรเจิดศิลป์
(นามแฝง)

ทัศนะความงามแนวพุทธ

พุทธทวณะ เกี่ยวกับความงาม (ตัวอย่างบางส่วนที่ปรากฏในพระไตรปิฎก)
พระพุทธร่องค์ทรงมีวาทะเกี่ยวกับสิ่งที่ว่า งาม ดังนี้

มาร* บอกรังควาญบุคคลผู้เปกิติเห็น อารมณ** วาญม ผู้ไม่สำรวมแล้วในอินทรีย์
ทั้งหลาย ไม่รู้จักประมาณในโภชนะ เกียจคร้าน มีความเพียรเลว เหมือนลม
ระรานต้นไม้ที่ทรพล ฉะนั้น มารบอกรังควาญไม่ให้ซึ่งบุคคลผู้เปกิติเห็น อารมณ ว่า
ไม่งามอยู่ สำรวมดีแล้วใจอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ มีศรัทธาปรารณา
ความเพียร เหมือนลมระรานภูเขาคินไม้ได้ ฉะนั้น...¹

* มาร - สิ่งที่น่าบุคคลให้ตายจากความดี หรือจากผลที่หมายอันประเสริฐ สิ่ง
ณานคุณความดี ตัวการที่กำกัชชิตขวางบุคคลมิให้บรรลุผลสำเร็จอันถึงงาม.

** อารมณ - เครื่องหมายยึกหน่วงของจิต สิ่งที่ยึดหน่วง สิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้
ได้แก่ อายตนะภายนอก 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและ ธรรมารมณ์.

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง,
เล่ม 25, หน้า 11.

จากพุทธวจนะจึงกล่าวแสดงให้เห็นว่า ใครก็ตามเมื่อตาได้เห็นหรือกระทบกับรูป หูได้ยินเสียง สัมผัส... หรือเมื่ออายตนะภายใน 6 คือ ตา (จักขุ) หู (โสต) จมูก (ฆนะ) ลิ้น (ชีวา) และใจ (มโน) เกิดกระทบหรือสัมผัสกับอายตนะภายนอก 6 คือ รูป (รูป - สิ่งที่เห็น หรือวัตถุคือ สี) เสียง (สัท) กลิ่น (คัน) รส (รส) สัมผัสทางกาย (โฏฐัพพะ) และสิ่งที่ใจคิด (ธรรมารมณ์) แล้วบุคคลนั้นเกิดความเห็นจำงานขึ้น นั้นหมายความว่าบุคคลนั้นได้ประสบสิ่งที่คอยชักชวนมิให้บรรลุผลสำเร็จจนถึงงาน (ที่แท้จริง) บุคคลนั้นย่อมประสบความกระวนกระวายหรือความทุกข์เขາเขาย หรือเมื่อไรก็ตามที่จิตของบุคคลใดได้กำหนดถึงสิ่งสวยงาม (สุกนิมิต) อย่างไม่รู้เท่าทัน สิ่งที่จะเกิดตามมา คือความพอใจ ตีใจและแสงนารสอรอย จากรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทางกาย อย่างไม่รู้ที่สิ้นสุด จึงพุทธทศัรัสว่า

กุณฺเฑนํทุกฺขํหยาจํ เรายมฺไมเจตฺตํเห็นธรรมอย่างอื่นเป็นอย่างหนึ่งที่จะเป็นเหตุให้
กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความ
เจริญไพบูรณ์ เหมือนสุกนิมิต กุณฺเฑนํทุกฺขํหยาจํ เมื่อบุคคลใส่ใจในสุกนิมิต *
โดยไม่แบบคายน กามฉันทะ** ที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว
ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูรณ์...¹

* สุกนิมิต = เครื่องหมายว่างาน คือ การกำหนดจิตถึงสิ่งสวยงาม.

** กามฉันทะ = ความพอใจในกาม (ความพอใจ ตีใจแสงนารสอรอยจากรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทางกาย).

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.

เล่ม 20, หน้า 2.

ทฤษฎีของคังทงทรวีว่า บุคคลใดที่มีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเที่ยง สิ่งทั้งปวงเป็นสุข
 สิ่งทั้งปวงเป็นตัวตน สิ่งทั้งปวงงาม บุคคลนั้นเป็นผู้ที่มีความรู้หมายอารมณ์ หรือการรับรู้
 คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง (สัญญาวิปลาส)* เป็นผู้ที่มีความคิดที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง
 (จิตวิปลาส)** เป็นผู้ที่มีความเชื่อถือ หรือลัทธิที่คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง (ทัญญูวิปลาส)***
 เป็นผู้ถูกความคิดเห็นผ่านจิต (มิจนาทัญญู) เขาครอบงำ เป็นผู้มีความสำคัญจิต ยึดติดอยู่
 ภายใต้อำนาจของทุกข์ สำหรับผู้ที่มีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง สิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์
 สิ่งทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน สิ่งทั้งปวงไม่งาม คือบุคคลที่มีสัญญาไม่วิปลาส**** จิตไม่วิปลาส
 ทัญญูไม่วิปลาส เป็นผู้เห็นสิ่งทั้งปวงตรงตามสภาพความเป็นจริง เป็นผู้ดำรงอยู่ใน สัมมาทัญญู*****
 คังทงทรวีว่า

อภิปุทธิทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทัญญูวิปลาส 4 ประการนี้ 4 ประการ
 เป็นไฉน? คือ สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทัญญูวิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง 1
 ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข 1 ในสิ่งไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน 1 ในสิ่งที่ไม่งามว่า
 งาม 1 สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทัญญูวิปลาส 4 ประการนี้แล อภิปุทธิทั้งหลาย

* สัญญา = ความรู้หมายอารมณ์

** จิต = สภาพที่คิด, ภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์

*** ทัญญู = ความคิดเห็น ความเชื่อถือ ทฤษฎี อุดมการณ์ต่าง ๆ ที่ยึดถือไว้โดย
 งามาย หรือโดยอาการเชิษฐาอย่างนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นเท็จทั้งนั้น เป็นต้น

**** วิปลาส = คลาดเคลื่อน, กลับกลาย, เปลี่ยน

***** สัมมาทัญญู = เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้วิสัย 4 หรือเห็นไตรลักษณ์ หรืออุกฤษ
 และอุกฤษมูลกับกุศลและอกุศล หรือเห็นปัจจุสมุปบาท

สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ฌิตฺติไม่วิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง ๑ ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ ๑ ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน ๑ ในสิ่งที่ไม่งานว่าไม่งาน ๑ สัญญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส ฌิตฺติไม่วิปลาส ๔ ประการนี้แล เหล่าสัตว์ผู้ถูกมิจฉาติฏฐิกำจก มีจิตฟุ้งซ่าน มีความสำคัญผิด มีความสำคัญในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สำคัญในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าเป็นตัวตน และสำคัญในสิ่งที่ไม่งานว่างาน สัตว์คือชนเหล่านั้นชื่อว่าประกอบแล้วในเครื่องประกอบของมาร ไม่เป็นผู้เกษมจากโยคะ มีปกติไปสู่ชาติและมรณะ บ่มไปสู่สังสาร ก็ในกาลอิทฺธะพุทฺธเจ้าทั้งหลายผู้กระทำแสงสว่างบังเกิดขึ้นในโลก พระพุทธเจ้าเหล่านั้นย่อมประกาศธรรมนี้เป็นเครื่องให้สัตว์ถึงความสงบทุกข์ ชนเหล่านั้นผู้มีปัญญาฟังธรรมของพระพุทธเจ้านั้นแล้ว (โคจิตของตน) ควรแปลว่า (กลับใจความคิดเป็นของตน) ได้เห็นสิ่งไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ได้เห็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าไม่ใช่ตัวตน ได้เห็นสิ่งที่ไม่งานโดยความเป็นของไม่งาน สมทาน สัมมาทิฏฐิ จึงล่วงทุกข์ทั้งปวงได้...¹

และยังมีพุทธคำร่ำถึงเรื่องความงาน ในกรณีอื่น ๆ อีก เช่น

เขอควรตั้งคำถามขึ้นอย่างนี้ว่า "กิน น้ำ ไฟ อม ไม่หยั่งลงใต้ในที่ไหน? ความยาว ความสั้น ความเล็ก ความใหญ่ ความงาน ความไม่งาน ไม่หยั่งลงใต้ในที่ไหน? นาม รูป ย่อมดับสนิท ไม่มีเศษเหลือในที่ไหน?" ทั้งนี้ทางหาก ภิกษุในปัญหานั้น คำตอบมีดังนี้ "สิ่ง" สิ่งหนึ่ง ซึ่งบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นสิ่งที่ไม่มีปรากฏการณ์ ไม่มีที่สุด แต่มีทางปฏิบัติเข้าถึงโดยรอบนั้นมีอยู่ใน "สิ่ง" นั้นแหละ กิน น้ำ ไฟ อม

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.

ไม่หยั่งลงได้ ใน "สิ่ง" นั้นแหละ ความยาว ความสั้น ความเล็ก ความใหญ่
ความงาม ความไม่งาม ไม่หยั่งลงได้ ใน "สิ่ง" นั้นแหละ นามรูป บัณฑิตสนธิ
ไม่มีเศษเหลือ นามรูป กับสนธิใน "สิ่ง" นี้ เพราะการคัมของวิญญาน ดังนี้...¹

ใน วิโมกข์ 8* ข้อที่ 3 พระพุทธองค์ตรัสว่า "...คุณ อานนท์ วิโมกข์ 8 ประการ
เหล่านี้ 8 ประการเป็นไฉน คือ 1. ... 2. ... 3. ผู้มีใจเชื่อว่า กลืน
เป็นของงาม นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 3."² เป็นต้น

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวถึงความงามไว้ดังนี้

แม้ความงาม ความไม่งาม ก็เป็นธาตุ** แล้วก็นี้อยู่ควบ "รูป"*** จึงยังไม่จัดว่า
เป็น "นามธรรม" แต่ เป็น "รูปธาตุ" ที่แฝงอยู่ทุรูปหยาบ เช่น ความงามอยู่ที่
ดอกไม้ "ตัวดอกไม้" ก็เป็นรูปธาตุโดยตรง "ความงาม" ก็เป็นรูปธาตุโดย
อ้อม... พวกที่ 2 ในกรณีนี้คือไปจากนั้น ก็ต้องอาศัยรูปธรรมชนิดละเอียดคลุม
ที่ไม่ใช่นามธาตุ แต่เป็นรูปธาตุอันละเอียด เช่น ความงาม ความไม่งาม เป็นต้น
ที่มีอยู่ในรูปธาตุ อันนี้เขาส่งเคราะห์ไว้ในฝ่ายขันธ์ขันธ์ 5 เหมือนกัน เช่น ดอกไม้

1 อ.ป. เปรียญ และ น.ช. เอก. ธรรมโมฆะของพุทธทาส, พุทธประวัติจาก
พระโอษฐ์. หน้า 484.

² กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 10, หน้า 63.

* วิโมกข์ = ความหลุดพ้น ภาวะที่จิตปลอดพ้นจากสิ่งรบกวนและนั่นถึงเข้าไปในอารมณ์
นั้น ๆ อย่างปลอดตัวเต็มที่ ซึ่งเป็นไปในขั้นตอนต่าง ๆ.

** ธาตุ = สิ่งที่มีทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย

*** รูป = ภูษาละเอียดเกินกว่ารูป

เป็นรูปธาตุ เป็นอารมณ์ของตา แต่ความงมนั้น กลายเป็นขมมายคน เป็นอารมณ์ของใจ นี่ก็เป็น ขมมารณพวกที่ 2 คือ "ภาวะ" ของอะไรก็ตามที่มันไม่ใช่ "ตัวรูป" อันแท้จริง...¹

ค่าอันสูงสุดของสิ่งที่เรียกว่าธรรม ก็อยู่ที่ตรงที่ทำให้โลกนี้งาม คนที่เห็นแก่ปากแก่ทอง จะไม่รู้จักค่าของความงาม ขอให้ไค้กิน ไค้ดื่ม ไค้นอนหลับก็แล้วกัน ไม่คำนึงถึงความงามก็เป็นโลกที่อยู่ไค้กันแล้ว ไม่ต้องคำนึงถึงความงาม นี่คนไม่มีธรรมะ ไม่รู้จักธรรมะ ไม่ต้องการธรรมะ ธรรมะมีความหรือคุณค่าหรือคุณสมบัติอะไรก็ตามอยู่ที่การทำให้โลกงาม ถ้าว่าโลกนี้ไม่ต้องการความงามก็ไม่ต้องมีธรรมะก็ได้ ฉะนั้นการมีธรรมะก็ทำให้โลกนี้งาม คือ ความสงบสุข ไม่มีอะไรจะงองามเท่ากับความสุข เราจึงสนใจคือปะ ซึ่งเป็นความงาม และจะต้องเกิดขึ้นจากสิ่งที่เรียกว่าพระธรรม เราจะให้คนแต่ละคนมีภาวะอันงองาม ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ทางการพูด ทางการคิด ทางการกระทำ การเป็นอยู่ ทุกอย่างให้มันมีความงองามแล้วรวมกันเป็นโลกที่งาม... คำว่า ทุกข์ในภาษาไทย หรือทุกข์ในภาษามาลีนัน คำหนึ่งสื่อแท้ ๆ ที่มีความหมายกลาง ๆ กว้างที่สุดแล้วแปลว่า กูแล้วนาเกลียด กู แปลว่า นาเกลียด หรือชั่ว อีกชั้ นแปลว่า กู หรือเห็น ทุกข์ ก็แปลว่า กู เห็นแล้วนาเกลียด ไค้แก สังขารทั้งปวง ทั้งที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ สังขารที่มีวิญญาณนาเกลียดเพราะมันไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง มันก็นาเกลียด หรือว่ากิเลสครอบงำ แล้วมันก็เป็นทุกข์ แล้วก็นาเกลียด แต่ว่าสังขารที่ไม่มีวิญญาณ เช่น ก้อนหินก้อนนั้นมันไม่ไค้มีชีวิตวิญญาณ ไม่รู้สึกทนทุกข์ทรมานอะไรในตัวของมัน แต่มันก็มีลักษณะที่ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง กูแล้วก็นาเกลียด ที่ความเปลี่ยนแปลงของมัน... นี่หมายความว่า บุคคลนั้นกูควยสายตาที่ประกอบควยปัญญา ตามทางธรรม ก็เห็นว่า

¹พุทธทาสภิกขุ. ปรมัตถสภาวะธรรม. (ฉบับย่นความ) หน้า 109.

สังขารทั้งปวงที่มีชีวิตจิตใจหรือไม่มีชีวิตจิตใจมันก็ไม่น่าพอใจ ไม่น่าองอาจอะไร เพราะมันเปลี่ยนแปลงเรื่อย จึงเรียกว่า เป็นทุกข์ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ มันเป็นทุกข์ ในความหมายนี้ คือในความหมายว่า ดูแล้วมันไม่งาม ฉะนั้นเรา จึงถือว่า ความหมายของคำว่าสุข ว่าทรงกันขาม คือมันน่าดู หรือมันงดงาม แล้วสุขอันแท้จริงนั้นคือความสงบสุขเป็นสันติที่ยั่งยืน มีความหมายมากในทางธรรม...¹

โดยสรุปสิ่งที่เป็นความงามนั้น พุทธศาสนิกชนกล่าวว่า มันเป็น รูปธาตุโดยอ้อมเป็น รูปธาตุอันละเอียดมิใช่เป็นนามธาตุ ความงามแฝงอยู่ในรูปขาม เช่น บอกว่า ความงามอยู่ที่ ดอกไม้ หัวดอกไม้เป็นรูปธาตุโดยตรง ความงามเป็นรูปธาตุโดยอ้อม เป็นขัณมารมณ* เป็นภาวะของรูป และในขณะที่เดียวกันเมื่อพิจารณาโดยปัญญาจะพบว่าโดยสภาพจริงแท้แล้วมันไม่งาม เพราะมันตกอยู่ภายใต้ลักษณะที่ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ เรียกโดยศัพท์ว่า มันเป็นทุกข์ และท่านได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของความงาม ความจริง ธรรมะ และศิลปะ ว่า

สัจจะ ของจริง คือตัวธรรมะนั้น มีความงามในระดับหนึ่ง ลึกซึ้ง ละเอียดยิ่งถึงที่สุด ควรจะเข้าถึงยิ่งขึ้นไปตามลำดับ ๆ จึงจะเรียกว่าการศึกษาหรือการปฏิบัติของพุทธบริษัท... ธรรมะโดยธรรมชาติมีความงามถึงที่สุดอยู่แล้ว พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้และทรงนำมาสั่งสอนไว้ในรูปแบบของพุทธศาสนา ทั้งนี้ รูปแบบระบบอะไรก็ตามของพุทธศาสนาจึงมีความงามตามความหมายของศิลปะ... พุทธศิลปะคือเคล็ด หรือวิธี

¹พุทธศาสนิกชน. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก. หน้า 9 - 13.

* ขัณมารมณ - อารมณ์ที่เกิดขึ้น, สิ่งที่น่าสนใจ.

หรือเทคนิค ที่จะดำรงชีวิตให้คงทน งดงามคืออะไร? คือจิตใจ จับใจที่ทรงไหน?
เพราะมีประโยชน์ถึงที่สุดแก่มนุษย์ผู้เข้าถึง...¹

สมเด็จพระญาณสังวร ได้กล่าวว่า เราศึกษาพุทธศาสนาเพื่อให้เข้าถึง ความจริง ความดี และ
ความงาม พระคุณเจ้าได้ให้ความเห็นในเรื่องเกี่ยวกับความงาม ว่า

ใ้มีคำตอบอันหนึ่งซึ่งจะนำมาแสดง... อันเป็นคำตอบของผู้ที่ได้อภิปรายปฏิบัติพิจารณา
มาเป็นอย่างดี ท่านได้ให้คำตอบว่า ศึกษาพุทธศาสนา เพื่อ ความจริง ความดี และ
ความงาม จึงจะได้อธิบายไปตามความสำคัญพิจารณาว่า 1. สัจจะ ความจริง...
2. ความดี... 3. ความงาม จึงมาถึงข้อที่สามคือความงาม อันความงามนี้เป็น
ขอละเอียดก่อนหนอยหนึ่ง แทว่า ถ้าทำความเข้าใจให้ถี่ถ้วนแล้วจะเห็นว่าเป็นข้อสำคัญไม่
ยิ่งหย่อนกว่าขอ ความจริงและความดี... เพราะฉะนั้นในข้อความงามจึงมีความหมาย
ถึงความนิยมชมชอบ หรือว่าเป็นสิ่งหรือเป็นข้อที่พึงนิยมชมชอบ พึงพอใจ พึงเลื่อมใส
และมีความหมายสืบเนื่องมาจากความดีก็คือนิยมชมชอบในความดีเห็นความดีว่าเป็นของ
งามทำให้เป็นสุข ใจเห็นว่างามนิยมชมชอบ... คนไทยมาก รู้จักความดีก็กันอยู่
รู้จักความชั่วก็กันอยู่ แทว่าไม่เห็นความงามในความดี แะไปเห็นงามในความชั่ว จึง
จะชั่วหากก็ไม่ถนัด พอเมื่อเห็นสกปรกในความชั่วและเห็นงามในความดี จึงจะทำให้
ปฏิบัติความดีกันยิ่งขึ้น พอใจที่จะอยู่กับความดี...²

¹พุทธทาสภิกขุ. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตอยู่ในโลก. หน้า 9 - 13.

²สมเด็จพระญาณสังวร. ลักษณะพระพุทธรูป. หน้า 17 - 21.

พระคุณเจ้าได้แสดงถึงธรรมชาติของงานบางประการ ไว้ว่า

อันกิเลส* กองราคะ** นั้นย่อมเกิดในอารมณ์ที่คิดว่าสวยงาม... เพราะวราคะนั้น เกิดขึ้น ทั้งอยู่ในอารมณ์ที่เห็นว่าสวยงาม หรืออารมณ์ที่คิดว่างาม เพราะฉะนั้น ต้องพิจารณาว่าไม่ งาม ในทางตรงกันข้ามซึ่งเป็นสัจจะคือความจริง เพราะว่าสิ่งที่คิดว่างามนั้น อันที่จริงไม่งามเพราะมองในแง่ปฏิถุทาง ๆ... เพื่อจะสงบกิเลสกองโทสะ อันกิเลสกองโทสะนั้นย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ที่คิดว่าไม่งามอันตรงกันข้ามเมื่อเป็นดังนี้ ก็ต้องใช้กรรมฐาน*** ที่จะทำให้เห็นงาม จึงตรัสสอนให้เจริญเมตตาจิตออกไปให้สุด... เพราะเมตตานั้น จะทำให้จิตอ่อนโยน เห็นว่างามในบุคคลในวัตถุ อันเป็นที่ตั้งแห่งโทสะนั้น...¹

พระราชวรมุนี ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความงามในแนวพุทธว่า ความงามในลักษณะหนึ่งคือ ความงามแบบที่เรียกว่า OBJECTIVE คือ เป็นความงามที่มีอยู่แล้ว คล้าย ๆ ธรรมชาติที่มันเป็นไปตามระเบียบกฎเกณฑ์ของมัน เป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน มันมีความงามอยู่ในตัวของมันอยู่แล้ว มนุษย์จะมีความสามารถเข้าไปชมชื่นมันหรือไม่ ก็ขึ้นอยู่กับตัวมนุษย์เอง ความงามอีกลักษณะหนึ่งคือความงามแบบที่เรียกว่า SUBJECTIVE เป็นความงามที่เกิดจากการกำหนดของบุคคลแต่ละคน ซึ่งไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับ จริต นิสัย การสั่งสมและกิเลสของคนนั้น ๆ ดังนั้นได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะบางประการ ของความงาม ดังนี้

* กิเลส = สภาพที่ทำให้จิตเศร้าหมอง.

** ราคะ = ความกำหนัด, ความยินดี, ความยอม.

*** กรรมฐาน = วิธีฝึกอบรมจิต.

² สมเด็จพระญาณสังวร. ลักษณะพระพุทธานุภาพ. หน้า 173.

เราจะเห็นได้ว่า คำว่าธรรมะ เป็นตัวที่มีความหมายกว้างมันรวมมาถึงความงานด้วย
 อย่างในภาษาไทย พอเราพูดถึงความดี เราพูดถึงความดีงาม คล้าย ๆ กับว่า
 ความดีงาม มันมาด้วยกัน ดี งาม งาม ความดีความงาม แล้วก็ให้ความรู้สึก
 ถึงความสอดคล้อง ความประสานกลมกลืน เรื่องเกี่ยวกับธรรมะ เพราะว่าธรรมะ
 ในที่นี้หมายถึง ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายที่มันดำเนินไปด้วยดี ถูกต้องตามกฎเกณฑ์
 ของมัน ประสานกลมกลืนกัน ความสัมพันธ์แห่งเหตุ ปัจจัย พุทธศาสนาจะมองไปที่
 ความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย เพราะฉะนั้น การที่สิ่งทั้งหลายมันมีความเป็นไปอย่างมี
 ระเบียบ อย่างที่ท่านเรียกว่าเป็นธรรมคา ความเป็นไปอย่างมีระเบียบคือมันมีความ
 เป็นไปตามเหตุปัจจัย มันมีความงามอยู่ในตัวของมัน คล้ายกับเราชอบรับเหมือนกันว่า
 ความเป็นไปตามธรรมชาติที่มีระเบียบ ซึ่งก็เราเรียกว่าธรรมชาติ มันมีความงามอยู่
 ในตัว ถ้าพูดอย่างนี้ คล้ายพูดเป็นกลาง ๆ ที่มันมีความงามอีกอย่าง ที่เข้ามาอยู่
 ในจิตใจมนุษย์ ถ้าพูดอย่างเมื่ออีกคล้ายเป็น OBJECTIVE มันเป็นความงามที่มีอยู่แล้ว
 คล้าย ๆ ธรรมชาติที่มันเป็นไปตามระเบียบกฎเกณฑ์ของมันนั่นแหละ คือ ความงาม
 ที่มันมนุษย์ จิตใจของเราจะมองเห็นชัดซึ่งในความงามนั้นหรือไม่ ที่นี้สำหรับมนุษย์
 เราเห็นมีความรู้สึก ต่อธรรมชาติและสิ่งทั้งหลายที่เราเกี่ยวข้อง สภาพแวดล้อม
 เราก็กำหนดกันว่างาม และไม่งาม ที่นี้งามและไม่งามที่เรากำหนด เรารู้สึก นี่มัน
 มีลักษณะเป็น SUBJECTIVE ใด เป็นไปตามความรู้สึก ซึ่งแต่ละคนไม่เหมือนกัน
 คนนี้อาจเห็นว่างาม คนนี้อาจเห็นว่าไม่งาม ตอนนี้เรามาถึงปัญหาความงามในลักษณะ
 ที่เป็น SUBJECTIVE ขึ้นกับความรู้สึก ซึ่งไม่แน่นอน นี่เป็นความงามอีกอย่างหนึ่ง
 ความงามนี้ไปสัมพันธ์กับ จริต นิสัย การสั่งสม แม่กระทั่งกิเลสของคนนั้น ๆ ที่จะ
 กำหนดเอาว่า อะไรงามไม่งาม มาถึงขั้นนี้ก็มากลายเป็นเรื่องพัฒนาการการฝึกฝนอบรม
 จิตใจของมนุษย์เองที่จะเข้าถึง ขาวซึ่งในความงามที่มีอยู่แล้วได้แค่ไหน เมื่อมาพูดถึง
 ถึงเรื่องการฝึกฝนอบรมจิตมันก็เป็นหลักการอันหนึ่งของพุทธศาสนา ที่ท่านไปถึงระดับ
 หนึ่งนี้ ความงามไม่งามที่เป็น SUBJECTIVE นี้จะไม่มี ความหมาย พอถึงระดับหนึ่ง

แล้วการฝึกกรรมจิตใจจะถึงขั้นที่เรียกว่า ผู้มีจิตใจที่อบรมดีแล้ว อย่างเป็นพระอรหันต์
 สามารถจะมองทุกสิ่งให้เห็นว่างานหรือไม้งานก็ไต่ตามใจปรารถนา... ความงานใน
 กรณีของบุคคลที่เป็น SUBJECTIVE มันขึ้นอยู่กับความชอบไม่ชอบ ชอบไม่ชอบมันก็
 อยู่ในขบวนการปฏิจสมุปรบาท ที่ว่าเมื่อมีปัจจัยตัวนี้มาทำให้ชอบ ปัจจัยตัวนี้มาทำให้
 ไม่ชอบ นี่คือปฏิจสมุปรบาท เป็นอันว่ามันมีอยู่สองด้านคือ เรื่อง SUBJECTIVE,
 OBJECTIVE และขบวนการที่เป็น SUBJECTIVE เป็นเรื่องปฏิจสมุปรบาทที่มันผล
 อยู่ในชีวิตของมนุษย์จะทำให้เห็นว่า อย่างนี้งาม อย่างนี้ไม้งาม ที่นี้ตัวกฎ
 ปฏิจสมุปรบาทเองมันมีความงานในตัวของมัน คือมันเป็นความเป็นไปตามเหตุปัจจัย
 อย่างมีระเบียบประสานสอดคล้องกัน ตัวกฎเองนั้นงาม แต่ที่นี้ว่า ขบวนการใน
 จิตใจของมนุษย์ที่เป็นไปตามกฎนั้น เป็นไปตามหลักปฏิจสมุปรบาทที่ว่าเราจะเห็นว่า
 งานหรือไม้งาน ที่นี้ในขบวนการฝ่ายที่เป็น SUBJECTIVE นี่ท่านให้มนุษย์แก้ไข
 พัฒนาเพื่อให้ความงาน ที่มองเห็นนั้นเป็นความงานที่เกิดผลดีต่อชีวิตของตนเองและผู้อื่น
 ต่อชีวิตและสังคม แต่ถาเป็นความงานของสภาวะตามธรรมชาติมันก็เป็นมันอย่างนั้น
 เป็นปกติ เป็นความเป็นระเบียบ กลมกลืนที่เป็นอยู่ในธรรมชาติเราจะพูดไม่พูด
 อย่างไรมันก็เป็นไปของมันอยู่อย่างนั้น ในแง่ SUBJECTIVE ให้พัฒนา มันก็เลย
 กลายเป็นความงาน 2 ด้าน ด้าน OBJECTIVE มันก็เป็นของมันอย่างนั้น เราพัฒนา
 ความสามารถที่จะไป APPLICATED มันเท่านั้นเอง ที่นี้อีกความงานหนึ่ง คือ
 ความงานที่เกิดจากกิเลส จริต นิสัย ความสั่งสมในจิตใจมนุษย์ให้พัฒนาขึ้นไม่ให้เกิด
 ผลร้ายเพราะความงานในแง่นี้ ทำให้เกิดความยึดติด ผูกพัน นางแทน ในด้าน
 ตรงข้ามเมื่อเกิดความพอใจแล้วก็มีปฏิกิริยา ฝ่ายตรงข้าม ชอบอันนี้ อันนี้งาม
 อีกอันหนึ่งก็จะไม้งาม มันก็จะเป็นอย่างนี้มา เมื่อไม้งามก็ชัง ก็จะเกิดการเบียดเบียน
 ...¹

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต). เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วิรุทธิ์ ไทรทอง. เป็นผู้
 สัมภาษณ์. ที่บ้านกษัตราฯ ตำบลลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี, เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2529.

กรณีนำหลักไตรลักษณ์ ไปพิจารณาความงาม พระราชวรมณีได้ให้ความกระจ่างว่า

พอเห็นไตรลักษณ์ ก็เห็นสิ่งทั้งหลายมันเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เป็นไปตามเหตุปัจจัย ใจสิ่งที่ไปยึดติดหวังแทนก็หายไป ทำลายความรู้สึกยึดติดหวังแทนในทางตรงข้ามเมื่อไม่มีสิ่งยึดติดหวังแทนก็ไม่มีสิ่งที่โกรธเกลียด ชัง แม้สิ่งที่ซังก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ แตกสลายไปทั้งหมด เป็นเพียงกระบวนการของธรรมชาติ มองเห็นอย่างนี้ มันก็ไม่มีอะไร ก็กลายเป็นว่าการเห็นไตรลักษณ์ ก็เป็นการสลายตัวความรู้สึกงานไม่งาม แบบ SUBJECTIVE เพื่อให้เข้าถึงความงามที่เป็น OBJECTIVE ที่ควรรู้ในความเป็นไปอย่างมีระเบียบ....¹

พระโสมมคณาภรณ์ ได้ให้ความกระจ่างในส่วนหนึ่งเกี่ยวกับความงาม ไว้ว่า

ความงามคืออะไร... เรื่องของความงาม พระพุทธเจ้าได้รับสั่งเชิญชวน ให้พุทธบริษัทมาทัศนาลोकด้วยพระพุทธรูปว่า "ขอทั้งหลายจงมาดูโลกนี้อันตระการดูราชมรด ที่พวกคนเขลาของอยู่ แต่ดูรูปของอยู่ไม่" ข้อนี้หมายความว่าความงามที่ชาวโลกกำหนด หมายนิยามกันนั้น พระพุทธศาสนายอมรับว่ามีจริงในแง่สมมุติ แต่พระพุทธศาสนามุ่งศึกษาให้เข้าถึงแก่นแท้ของความงามเหล่านั้น จนกลายเป็นบุคคลในโลกขึ้นสองประเภท คือ

1. คนที่ยังขาดความรู้ จะต้อง สยบ ทิด หมกมุ่นกังวล แสวงหากามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

¹ พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต). เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วิรุทธิ์ ไทรทอง. เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่ หอพักชั่วคราว ตำบลลำลูกกา จังหวัดปทุมธานี. เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2529.

2. คนที่ผ่านการศึกษามาแล้วตามหลักของพระพุทธศาสนา จนยกจิตขึ้นเหนือ
 อารมณ์โลก ไม่ชัง ไม่คิด ไม่หลงอยู่ในโลกียารมณ์เหล่านั้น ทั้ง ๆ ที่ตนเองก็
 อยู่ในโลกเช่นเดียวกัน ดังนั้นการศึกษาเรื่องความงามของพุทธปรัชญา จึงศึกษา
 ในแง่สมมุติ และแง่ที่แท้จริง เพื่อให้ได้ประโยชน์จากการเรียนรู้เรื่องความงาม
 ทั้งหลาย ทั้งในชั้นของสมมุติ และแง่ของความจริงอันแท้จริง... ความงามใน
 แง่ของพระพุทธศาสนา เน้นไปที่ความรู้สึกประทับใจที่เกิดขึ้นจากการแสดงถึง
 คุณธรรม ความดีงามที่สะท้อนออกมาจากนามธรรมปรากฏที่รูปธรรม ความงามจึง
 มีทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรมและส่วนที่เป็นนามธรรม คำว่างามในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
 หมายใช้คำที่แสดงออกถึงคำว่า ความงาม ไว้มากมาย เช่น

สุภา - เป็นการกำหนดหมายของจิตที่ถูกปรุงแต่งด้วยกามราคะ เป็นต้น จนเกิด
 เป็นการกำหนดหมาย มีความพึงใจไฝฝ้นถึง ซึ่งรูป รส เสียง กลิ่น สัมผัส
 อารมณ์ วาจา ใจ เพราะ อร่อย หอมน่าจับตองนาบีนคี่

สุนทร - มักเน้นไปที่ความสวยงามก็ของรูปธรรมตามค่านิยม ความเชื่อถือหรือ
 คนเกิดชอบใจ พอใจถือว่าเป็นสุนทร

โสภณ - เป็นความงามที่แสดงถึงการสะท้อนออกมาซึ่งคุณธรรม ความมีระเบียบ
 วินัยของคน ของหมู่คณะ และกฎเกณฑ์ต่าง ๆ

กัลยาณ - กล่าวถึงความดีงามที่คนสามารถนำตนออกจากโทษ บาป ความชั่ว
 ต่าง ๆ เน้นหนักไปทางการแสดงออกของความดี สุจริตรธรรม ความดีงามแห่ง
 คุณธรรม ความงามในแง่ของโลภธรรม จึงแบ่งออกเป็นระดับแห่งคุณค่าของความงาม
 เหล่านั้น ดังนี้

1. ความงามแห่งรูปร่าง ทรวดทรง ความเหมาะสมของรูปธรรมทั้งหลายที่
 เกิดจากการตกแต่งร่างกาย สถานที่ วัตถุต่าง ๆ เป็นต้น

2. ความงามที่เป็นผลจากธรรมชาติ คือ ความมีระเบียบ ความน่าฟัง ความ
 สมส่วนแห่งร่างกาย ทรวดทรงงดงามของคนตามที่นิยมกัน เป็นต้น

3. ความงามที่เกิดจาก กิริยา มารยาท ความเป็นผู้มีศีลธรรมของคน
เหล่านั้น

4. ความงามที่เกิดจากความมีคุณธรรมทางใจ เช่น มีขันติ ความอดทน
โสรจจะ ความสงบเสงี่ยม เรียบร้อย ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งภายนอก

ระบิการศึกษาของพุทธศาสนา นอกจากจะเรียนรู้เรื่องความงามเพื่อพัฒนา
ความงามไปตามลำดับแล้ว จุดหมายสูงสุดคือการรู้แจ้งถึงความจริงแห่งความงาม
ทั้งหลายที่ผูกพัน กำหนดกัน จนจิตไม่พัวพันยึดติดในโลกเป็นที่สุด...¹

ในการนำหลัก อธิปัจจัยมาพิจารณาเพื่อตอบคำถามเกี่ยวกับธรรมชาติของความงามนั้น
พระโสภณคณาภรณ์ ได้แสดงไว้ดังนี้

ในกรณีของอธิปัจจัยตานี้ คือ เราจะเห็นว่าความงามหรือไม่งามมันก็มีเหตุปัจจัย
ในตัวของมันอย่างหนึ่ง เหตุปัจจัยซึ่งมาประสมประสานกันเข้าแล้วก็เกิดผลส่วน
มีความน่าดึงดูดน่าสนใจ แล้วก็คือยิ่งพิศพิ่งให้ความน่าดึงดูดนั้นแหละ คือเราจะเห็นว่า
ถ้าเหตุปัจจัยอย่างนั้นมันก็แนวว่า เป็นปัจจัยการ ถ้าสิ่งนี้ สิ่งนี้ก็มี สิ่งนี้ สิ่งนี้
ก็มี ความงามมันก็ปรากฏอยู่ รักษาไว้แล้วก็ปรากฏขึ้น แล้วก็รักษาไว้ แล้ว
สามารถสืบทอดกันไ้มันก็สามารถงามได้นาน ๆ ที่นี้ถ้ามองในแง่ของจุดที่มันเริ่มเปลี่ยน
มันเปลี่ยนสภาพความงาม แม้แต่ว่าเกิดขึ้นจากการกำหนดของเรา หรือเกิดจาก
ตัวมัน มันก็ต้องเปลี่ยน... อย่างเช่นรูปสวย ๆ พอเริ่มเสื่อม ความรู้สึกความ
ในใจเรามันก็ลดลงไปตัวของมันเองก็หมดสภาพความงามลงไป อันนี้ก็มองในแง่
ของเหตุปัจจัย อธิปัจจัยตา ปฏิจสมุปบาท ปฏิจสมุปนัชรรม ปัจจัยการ ก็
อันเดียวกันนั่นแหละ หมายความว่ามันเป็นกระบวนการของเหตุปัจจัย คืองามก็ได้
ไม่งามก็ได้ มันก็ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยของมัน แต่เหตุปัจจัยนั้นจะต้องมาจากสองฝ่าย

¹พระโสภณคณาภรณ์. พุทธปรัชญาการศึกษา. เอกสารประกอบการสอน พุทธปรัชญา
การศึกษา. หน้า 12 - 13.

คือฝ่ายหนึ่งคือใจคนนั้นยอมรับ ฝ่ายสองนั้นสิ่งนี้งาม สิ่งนี้งาม เราจะพบว่ามัน
 ไม่มีความสากล ไม่มีความสากลเพราะว่ามันขึ้นอยู่กับใจเรากำหนด... คนกำหนด
 งามไม่เหมือนกัน ที่นี้การกำหนดงามไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยอีก เหตุปัจจัย
 นั้น หมายความว่า เสพจนคุม คือคลุกคลีอยู่กับอะไรมา ๆ มีความเต็มค่า มีความ
 ชื่นชม มีความประทับใจ ในสิ่งเหล่านั้น แล้วก็รู้สึกวาสสิ่งเหล่านั้นงาม... คือ
 ปัจจัยการเราต้องมองว่า มันหมุนกันไปเป็นแถว แม้แต่เรื่องเดียวกันก็ครบวงจรของ
 ปัจจัยการ เพราะสิ่งทั้งหลายนั้นมันเกิดเป็นแถวมันเกิดทยอยกันไป คล้ายกับแสงไฟ
 วิ่งกันมาตลอดเวลาไม่ได้หยุดนิ่ง ดังนั้นความงามหรือไม่งาม เมื่อเราพูดถึงเหตุ
 ปัจจัยหลัก เราไม่พูดถึงเหตุปัจจัยย่อย เหตุปัจจัยย่อยมันมีทั้งสองระบบของมันตัวการ
 ภายในนี้สูง กำหนดความงามหรือไม่งาม มันมีอิทธิพลสูงมากกว่าตัวข้างนอก เพราะ
 ตัวข้างนอกมันเป็นเท่าที่มันเป็น มันอาจจะเปลี่ยนไปแล้วก็ได้... ปัจจัยจากภายใน
 ที่ไปยอมรับว่างามหรือไม่งามมันอยู่ที่เชื่อหรือศรัทธาภายในใจของเรา เราจะเห็นว่า
 รูปที่มากกระทบตา เป็นคน มันจะมีลักษณะเหมือนแสงแว่นมาหยอกไข่ นี่เป็นภาพที่เรา
 มองเห็นได้ชัดมากกว่า แสงวันที่หยอกไข่ มันจะเป็นไขขาว ที่จะเป็นหนอง แต่ถา
 ตั้งปัญหาว่า เช่นนั้นเสมอไปหรือไม่ คำตอบก็คือเปล่า มันขึ้นอยู่กับเชื่อข้างนอก
 มันขึ้นอยู่กับเชื่อในสิ่งนั้น ในสิ่งที่แสงวันไปหยอก ถ้าภายในไม่มีเชื่อ เช่น ไปหยอก
 ในหิน หินไม่มีเชื่อ ไขขาวนั้นก็ตาย ฉะนั้นอารมณ์ที่เข้ามา รูป เสียง กลิ่น รส
 ที่เข้ามาทางตาของทานที่ไม่มีศรัทธาเหล่านี้ มันจะไม่มีกำหนดอะไร จะไม่มีรักมีชิง
 อะไรทั้งนั้นมันตกเหมือนกับเชื่อไขแสงวันที่ตายแต่ยังมีเชื่ออยู่ภายในของที่มีมันหยอก มัน
 ก็ก่อตัวเป็นไขขาว ต่อไปก็เป็นหนองและลูกตามไปเรื่อย ๆ เพราะฉะนั้นความอยาก...
 เราก็ก็นึกอยากมันไปหมด... ยังหาคำตอบไม่ได้ ว่าเมื่อไหร่จะเลิกอยาก เพราะ
 อะไร เพราะว่าใจมันปรุงโดยวิจิตร มีการกำหนดอารมณ์อย่างวิจิตรและมีความ
 สวยงามที่หลากหลาย ดังนั้นในส่วนหนึ่งพระพุทธเจ้าจึงสอนให้เรามั่นเท่าที่จำเป็น ส่วน
 ที่สองให้บรรเทาเพื่อไม่ให้เราทำอะไรไปตามอำนาจของอวิชชา... เพราะถ้าเราไป

กำหนดงานมาก สวามมาก คีมาก ก็คลังไคล้ไหลหลง...¹

พระมหาประยูร ปิณฑ* ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความงามในทางพุทธว่า

คือความงามก็คงถือเหมือนพลาโต สุนทรียศาสตร์ของพลาโต พลาโตจะมองว่าความงามนั้นเนื่องจากความจริง เราต้องยอมรับว่าแต่ละแห่งเขาก็มีจุดเป็นของเขาเอง อย่างพลาโตถ้าเทียบก็คล้ายกับของเรา ความจริงแท้นั้นก็คือสิ่งที่เรียกว่าเป็นสิ่งสากลที่สุด อยู่ในโลกของแบบ เป็นสากล เป็นสิ่งบริสุทธิ์ เป็นคนสากล นั่นคือ เป็นความจริงแท้ ส่วนคนแต่ละคนนั้นเลียนแบบมาจากคนสากล มาเป็นทั่วเรา เสร็จแล้วความงามเหมือนกับเราวาดภาพคนทั่วไป เพื่อที่จะเลียนแบบเขา สิ่งที่เราวาดเป็นเพียงสิ่งที่พยายามจะสะท้อนถึงทุกคนซึ่งเป็นกระจกฉายมาจากความจริงสากล ถ้าเราไปติดอยู่ที่ความงามเราจะเข้าไม่ถึงความจริงสากล ในทำนองพุทธก็คล้าย ๆ กัน ทัศนะหรือท่าทีมีอยู่ว่า ทั่วความงามอาจจะทำให้เรามีความสุขใจ แต่เราต้องไม่ติดเพราะถ้าติดแล้วมันจะทำให้เราไม่เห็นความจริง คือความเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา ที่นี้ถ้าถามว่าธรรมชาติของความงามมันเป็นอะไรมันเป็นอย่างไร นั่นคือการถามถึงความจริงแท้ว่าความรู้สึกว่าสิ่งต่าง ๆ งาม ไม่ว่าภาพเขียน ภาพยนตร์หรืออะไรก็ตาม ความรู้สึกว่างามหรืออารมณ์ทางสุนทรีย์ มันจะเป็นคำถามทางปรัชญาที่ว่า ความงามมีอยู่จริงใน

¹พระโสมมคณาภรณ์. เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วิรุฬห์ ไทรทอง. เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่วัดบวรนิเวศวิหาร, เมื่อวันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2530.

* ป.ช. 9 (ขณะเป็นสามเณร). ปัจจุบันกำลังทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก เปรียบเทียบปรัชญาตะวันตกกับปัจจุบันสาขาเอกซิสเต้นเชียลลิสม์กับพุทธปรัชญา.

วัตถุหรือเป็นเพียงความรู้สึกในใจที่เราสร้างขึ้น เป็น OBJECTIVE ซึ่งมีอยู่ใน
วัตถุ หรือเป็น SUBJECTIVE ที่เราสร้างขึ้น อันนี้แหละที่จะต้องบอกว่าเป็น
ขบวนการทำงานร่วมกันระหว่างวัตถุข้างนอกกับจิตของเราที่ไปปะทะสังสรรค์กัน
ถ้าหากเรายังมีธาตุที่เรียกว่า ราคะจิต มีราคะจิตอยู่เราก็จะมองสิ่งต่าง ๆ ว่า
งาม ธาตุในใจอันนี้ ซึ่งเป็นตัวบ่งบอกว่าอะไรงามไม่งาม บวกกับสิ่งนั้นเอง
งามด้วย งามด้วยนี้หมายความว่าอย่างนั้นมันต้องมีการแยกแยะระหว่างวัตถุ ทำให้
เรามอง... พระพุทธเจ้าไม่ปฏิเสธว่า ว่าไม่มีสิ่งที่ให้ความรู้สึก ให้ความงาม
ให้ความมันเทิงใจ พระพุทธเจ้าบอกว่าถ้าโลกนี้มีแต่ความไม่งาม มีแต่ความทุกข์
มีแต่สิ่งที่ไม่เป็นแก่นสาร มีแต่สิ่งเหล่านี้คนนี้จะไม่คิด คนจะไม่ยอมมันถ่มมัน คนจะ
ไม่อยู่กับโลก แต่เพราะโลกมีรสอร่อย มีรสสะที่นำพอใจมีความงาม มันมีเครื่องล่อ
เพราะฉะนั้นเราจึงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ อันนี้เป็นความคิดพื้นฐาน
เพราะฉะนั้นจึงสรุปได้ว่า สิ่งที่เป็นความงามจะต้องมี มีในโลกของสมมุติสิ่งที่
ความงาม ความสุข ความดีอะไรต่าง ๆ มันมีส่วนมีประโยชน์ มันมีอะไรอยู่ในนั้น
เมื่อเป็นสิ่งที่มัน คนจึงคิด เมื่อคิดมันก็เกิดทุกข์ ทุกข์เมื่อสิ่งเหล่านั้นไม่ได้ตั้งใจ
เปลี่ยนแปลงไป เพราะฉะนั้นความงามมีอยู่ชั่วขณะ ตามกฎของความไม่เที่ยง และ
เปลี่ยนแปลงไป แต่เราจะเห็นว่ามันงามต่อเมื่อใจเราอยู่ในซีกหนึ่ง ซึ่งไม่เป็นพระ
อรหันต์... ความงามเป็นกับคัก ที่ทำให้เราติดอยู่กับสมมุติสิ่งที่จะที่เราไม่พ้นความจริง
แบบโลก โลกสมมุติ ไปหาความจริงที่เป็นพื้นฐานอย่างที่เราเรียกว่า วิปัสสะ คือ
เห็นสิ่งที่ไม่งามว่างาม คำว่าเห็นสิ่งไม่งามว่างาม ไม่ได้หมายความว่า ทุกข์โดย
ปฏิเสธว่าความงามไม่มีเลย คือสิ่งต่าง ๆ มันปรากฏว่างามด้วย แต่เมื่อสิ่งที่ปรากฏ
ว่างามแก่เราเมื่อวิเคราะห์ถึงที่สุดแล้ว มันก็เป็นการอาศัยสิ่งต่าง ๆ มาปรุงแต่งกัน
ขึ้นมา มันเป็นเพียงการจัดกันอย่างถูกส่วน คุณแล้วมีความกลมกลืน...¹

¹พระมหาพระย. เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วิรุฬห์ ไทรทอง. เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัย. เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2529.

ท่านโพธิรักษ์ ใ้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความงมงว

ทุกวันนี้ความงมงวมีแต่ความจกัจ้งาน มีแต่เป็นทางที่จกัจ้งาน เขาไม่รู้จกัความพอดัของ
ความงมงว ถ้าความงมงวจริง ๆ แล้ว ต้องมีปรัชญาต้องมีความหมาย ความงมงว
ของมันต้องมีเหตุประกอบ มีองค์ประกอบที่พอเหมาะพอคั พอเหมาะพอคัถ้าพูดถึงคาน
พุทธแล้ว มีคุณธรรมแล้วก็มีทั้งทุกอย่างเลย ทั้งรูปและนาม ทั้งวัตถุและทางวิญญาณ
ประกอบ ถ้ามันไ้สัคส่วนที่พอคัเป็นสมัมนา เป็นมัชฌิมา อย่างพอเหมาะส่วนที่สุด
สมัคคัลย์ สมบูรณ์ที่สุดแล้ว อันนั้นแหละที่เราเรียกว่า ความงมงว... ความเสมอภาค
คัคือความงมงว ส่วนความงมงวที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันคัคือความเพ้อเกิน แล้วกัเกิด
ทุกข์ เพราะฉะนั้นความงมงวไม่ควรเกิดทุกข์ ความงมงวควรจะมีสุข เกิดความ
ร่าเริงเบิกบาน ไม่ควรเกิดทุกข์ จะทำให้ใครทุกข์กัตามใจ เพราะฉะนั้นความงมงว
ของเราจะไปทำให้คนอื่นเกิดทุกข์ นี่มันไม่ถูกแล้ว... ความงมงวปัจจุบันที่เราเห็น
กันอยู่เป็นความหลง เป็นกาม รูป รส กลิ่น เสียง ความไพเราะ ความสวย
ความงมงว ความไพเราะทางตา ความไพเราะทางหู ความหอมทางจมูก ความ
อรอยทางลิ้น ความสัมผัสทางกายที่ทุกวันนี้เขาแสวงหากันอยู่และยกย่องว่างมงว งมงว
กว่านั้นคัคือการประเมณค่าที่เพ้อยิ่งกว่าขึ้นไปเรื่อย ๆ เลยทุกวันนี้...¹

จากบทความและการให้สัมภาษณ์ ในเรื่องเกี่ยวกับความงมงวตามทัศนะของพุทธ หรือ
ความงมงวแนวพุทธ ของคณูทรงความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่น่าเสนอคณูตคณา จะเห็นว่า พุทธศาสนา
ไ้มีการกล่าวถึงสิ่งที่เราเรียกว่า "ความงมงว" ไว้อย่างแน่นอน และมีจุกยืนอย่างมั่นคงใน
แนวทางของตน บนพื้นฐานแห่งความจริงที่พร้อมจะให้ทุกคนเข้าไปพิสูจน์ ในที่สุดสามารถสรุป
เป็นประเด็นเพื่อการศึกษา ไ้คังนี้

¹โพธิรักษ์. เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, วิรุทธิ์ ไทรทอง. เป็นผู้สัมภาษณ์, ที่สำนักสงฆ์
สันตือโคก. เมื่อวันที่ 12 มกราคม 2530.

1. ความงาน แบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ
 - 1.1 ความงานแบบ ภาวิสัย OBJECTIVE
 - 1.2 ความงานแบบ อัตวิสัย SUBJECTIVE
2. ความงานเหล่านี้อยู่ภายใต้กฎ ปฏิจจนูปมาท อิทัปปัจจยตา ไตรลักษณ์ และชั้น 5
3. มนุษย์สามารถเข้าถึงความงานได้โดยปฏิบัติตามหลัก มัชฌิมาปฏิปทา - ไตรสิกขา - มรรค 8*

* มรรคมีองค์ 8 หรืออริยอัฏฐังคิคมรรค (เรียกเต็มว่า อริยอัฏฐังคิคมรรค) แปลว่า ทางมีองค์แปดประการอันประเสริฐ, องค์ 8 ของมรรค มีดังนี้ 1. สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ ได้แก่ ความรู้ริยสัจ 4 หรือเห็นไตรลักษณ์ หรือรู้กุศลและอกุศลมูล กับกุศลและอกุศลมูล หรือเห็นปฏิจจนูปมาท) 2. สัมมสังกัปปะ (คำริชอบ...) 3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ...) 4. สัมมากัมมันตะ (ทำการทำงานชอบ...) 5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ...) 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ...) 7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ...) 8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตชอบ...) มรรคมีองค์ 8 นี้ ใ้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ (ข้อ 1 - 2 เป็นปัญญา ข้อ 3 - 4 - 5 เป็นศีล ข้อ 6 - 7 - 8 เป็นสมาธิ = ไตรสิกขา)

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับพุทธศาสนา (จากพุทธคำรัส)

อุปติการของพุทธศาสนา

พุทธศาสนากำเนิดขึ้นในชมพูทวีปเมื่อประมาณ 2,500 ปีล่วงมาแล้ว ผู้ประกาศคำสอน (ผู้เป็นศาสดา) คือ พระพุทธเจ้า นามเดิมของพระองค์คือ เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นราชโอรสของกษัตริย์ครองกรุงกบิลพัสดุ์ ทั้งพระองค์ตรัสถึงพระองค์ว่า

...บัดนี้เราเป็นพระสัมพุทธเจ้านามว่า โคดม เจริญในสากยบุตร เรามำเพ็ญเพียรแล้ว ไ้บรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม... นครของเราชื่อ กบิลพัสดุ์ พระสุทธโชนะเป็นโยมบิดาของเรา โยมมารดาบังเกิดเกล้าของเราเรียกพระนามว่า มายาเทวี เราครอบครองอาคารอยู่ 29 ปี มีปราสาทอันประเสริฐ 3 ปราสาทชื่อ สุจันทะ โกลกุตระ และโกญจะ มีสวนนารีกำนัลในแปดหมื่นสี่พันนาง ล้วนประคัมผายงาม มเหสีของเราชื่อว่า ยโสธรา บุตรชายของเราชื่อว่า ราหุล...¹

เจ้าชายสิทธัตถะเป็นรัชทายาทและจะเป็นกษัตริย์ปกครองประเทศต่อไป แต่พระองค์ได้สละการเป็นกษัตริย์ ตัดสินใจออกบวชเมื่ออายุได้ 29 ปี การตัดสินใจนี้มีได้เป็นเพราะเหตุผลทางการเมือง เศรษฐกิจ หรือประเพณี หากเป็นการตัดสินใจโดยสำนึกของพระองค์เอง ทั้งพระองค์ได้ตรัสถึงเหตุที่พระองค์ออกบวชว่า...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

...ศุกรราชกุมาร ก่อนแต่ตรัสรู้เมื่้ออาตมภาพยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโหสิสัตว์อยู่
ก็มีความคิดเห็นว่า ความสุขอันบุคคลจะพึงถึงได้ด้วยความสุขไม่มีความสุขอันบุคคลจะ
พึงถึงได้ด้วยทุกข์แล ศุกรราชกุมาร สมัยต่อมาเมื่ออาตมภาพยังเป็นหนุ่มมีเมณค่าสนิห
ประภอมก้วยกำลังเจริญวัย เป็นปฐมวัยเมื่อมารดา บิดาไม่ปรารภณา (จะให้บวช)
รองให้น้ำตานองหน้าอยู่ ไคปลงเมและหนวก นุ่มนวลกายสาละออกจากเรือนบวช
เป็นบรรพชิต ครั้นบวชอย่างนี้แล้วแสวงหาอะไรเป็นกุศลคนคว่ำสันติวรบทไม่มีสิ่งอื่น
ยิ่งไปกว่า...¹

เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะออกบวชแล้ว พระองค์ก็ออกแสวงหา "นิพพาน" โดยได้ศึกษาจาก
อาจารย์ที่ทรงความรู้สูงสุดในยุคนั้นจนจบความรู้ของอาจารย์

จากการศึกษาในสำนักของอาจารย์ต่าง ๆ ทำให้พระองค์ได้ ฌานสมาบัติ 8 ชั้น
(ฌานทั้งหมดมี 8 ชั้น รูปฌาน 4 ชั้น และอรูปฌาน 4 ชั้น)² การศึกษาเหล่านี้เป็นการศึกษา
ปฏิบัติทางจิต เมื่อพระองค์พิจารณาเห็นว่าความรู้เหล่านี้ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน พระองค์จึงหันไป
บำเพ็ญเพียรทางกายตามความเชื่อในยุคนั้นนั้นว่า เป็นวิธีให้ใคร่มีความสุข บรรลุนิพพานได้
พระองค์ได้เริ่มบำเพ็ญเพียรทางกาย หรือเรียกว่า "บำเพ็ญทุกรกิริยา โดยวิธีการต่าง ๆ
เพื่อความพ้นทุกข์" ดังจะขอยกข้อความที่เล่าจากพระโอษฐ์ของพระองค์เองเพื่อจะให้เห็น
ภาพชัดเจจนถึงวิธีการแสวงหาความรู้ความจริงขั้นสูงสุดที่ปฏิบัติกันในยุคนั้น ดังปรากฏอยู่ใน
มหาสีหนาทสูตร ความว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 13, หน้า 489.

²แหล่งเดิม. หน้า 336 - 338.

...คุณารัฐมทร บรรดาพรหมจรรย์มีองค์ 4 นั้น วัตรต่อไปนี้นี้เป็นพรหมจรรย์ของเรา โดยความที่เราเป็นผู้บำเพ็ญตบะคือ เราเคยเป็น อเจลก คนเปลือยไร้ภรรยา เลี้ยงมือ เขาเชิญให้มารับภักษาก็ไม่มา เขาเชิญให้หยกก็ไม่หยก ไม่ยินดีภักษาที่เขา นำมาให้ ไม่ยินดีภักษาที่เขาทำเฉพาะ ไม่ยินดีภักษาที่เขาพนันต์ เรานั้นไม่รับภักษา ปากหม้อ ไม่รับภักษาจากหม้อข้าว ไม่รับภักษาที่บุคคลยื่นक्रमชรดินตะกั่วให้ ไม่รับ ภักษาที่บุคคลยื่นक्रमสากให้ ไม่รับภักษาของคนสองคนผูกกำลังบริโกลคอยู่ ไม่รับภักษา ของหญิงมีครรภ์ ไม่รับภักษาของหญิงผูกกำลังให้ลูกคู่คน ไม่รับภักษาของหญิงผูกกำลัง คลอดเสียบุตร ไม่รับภักษาที่นักแนะกันทำไว้ ไม่รับภักษาในที่ซึ่งสุนัขได้รับเลี้ยงดู ไม่รับภักษาในที่ซึ่งแมลงวันเฝ้าตอมเป็นกลุ่ม ๆ ไม่กินปลา ไม่กินเนื้อ ไม่กินสุรา ไม่ คิมเมรย์ ไม่คิมยาคอง เรานั้นรับภักษาที่เรือนหลังเดียว เยียวยาอักษภาพควยขาว คำเดียวบ้าง รับภักษาที่เรือนสองหลัง เยียวยาอักษภาพควยขาว 2 คำบ้าง ฯลฯ รับภักษาที่เรือน 7 หลัง เยียวยาอักษภาพควยขาว 7 คำบ้าง เรานั้นเยียวยาอักษภาพ ควยภักษาในถาดน้อยใบเดียวบ้าง 2 ใบบ้าง ฯลฯ 7 ใบบ้าง กินอาหารที่เก็บค้าง ไวหนึ่งวันบ้าง 2 วันบ้าง ฯลฯ 7 วันบ้าง เป็นผู้ประกอบด้วยความชวนชววยในการ บริโกลคัศทหารที่เวียมาตั้งแต่ถึงเดือน เช่นนี้บ้าง เรานั้นเป็นผู้มีผักคองเป็นภักษา บ้าง มีข้าวฟ่างเป็นภักษาม้าง มีลูกเคียวเป็นภักษาม้าง มีกากข้าวเย็นเป็นภักษาม้าง มีสาหร่ายเป็นภักษาม้าง มีรำเป็นภักษาม้าง มีข้าวตังเป็นภักษาม้าง มีกำยานเป็น ภักษาม้าง มีหญ้าเป็นภักษาม้าง มีโคมัยเป็นภักษาม้าง มีเหง้าและผลไม้ในป่าเป็น อาหาร บริโกลคผลไม้นอนเยียวยารักษาอักษภาพ เรานั้นทรงผาป่าบาง ผาแกมกัน บ้าง ผาหอศพบาง ผาบังสุกุลบาง ผาเปลือกไม้บาง หนึ่งเสื่อบ้าง หนึ่งเสื่อทั้ง เล็บบ้าง ผาควาของบาง ผาเปลือกไม้กรองบาง ผากัมพลทอควยแฉกนุษย์บาง ผากัมพลทอควยขนสัตว์บาง ผาทำควยปีกนกเตาบาง เป็นผู้ถอนแฉกและหนวดคือ ประกอบความชวนชววยในการถอนแฉกและหนวดบาง เป็นผู้ถ้อยยืนคือ หามอาสนะบาง เป็นผู้กระโหยงคือ ประกอบความเพียรในการกระโหยง (เค้นกระโหยงเหยียบพื้นไม้ เติมเท้า) บ้างเป็นฐานอนมนหนามคือ สำเร็จการนอนบนหนามบ้าง เป็นผู้ประกอบ

ความชวนชวายเป็นการลงน้ำวันละสามครั้งบ้าง เป็นผู้ประกอบความชวนชวายเป็น
การย่างและนวดกาย มีประการมีไชนอยเห็นปานนี้...

...คุกรสารีบุตร... พรหมจรรย์นี้เป็นในความเศร้าหมองของเรา มลทินคือ
ละอองธุลีสิ่งสมในกายของเราแม้ด้วยมีไชนอย จนเป็นสะเก็ด เปรียบเหมือน
ทอตะโก มีละอองธุลีสิ่งสมแม้ด้วยมีไชนอย จนเกิดเป็นสะเก็ดคันไค มลทินคือ
ละอองธุลีสิ่งสมในกายของเราแม้ด้วยมีไชนอย จนเกิดเป็นสะเก็ดคันนั้นเหมือนกัน
คุกรสารีบุตร เราไม่ได้คิดที่จะลบคลำปลัดละอองธุลีนี้ด้วยมือ หรือไม่ได้คิดว่าคน
เหล่านี้อาจฟังลูกคลำปลัดละอองธุลีนี้ด้วยมือ คุกรสารีบุตร ความคิดแน้อย่างนี้ไม่ได้
มีแก่เราเลย... นี่แหละเป็นวัตรในความประพฤติกุศราหมองของเรา...

...คุกรสารีบุตร... พรหมจรรย์นี้เป็นวัตรในความประพฤติกุศราหมองของคนเรา
เรานั้นสัสติกาไปข้างหน้า มีสติคอยหลัง ความเอ็นดูของเราปรากฏเฉพาะจน
กระทั่งในหยก่น้ำเราอย่าล้างผลาญสัตว์เล็ก ๆ ที่อยู่ ในที่อื่นไม่สมควรเสมอเลย...
นี่แหละเป็นวัตร กุศราหมองของเรา...

...คุกรสารีบุตร... พรหมจรรย์นี้เป็นวัตรในความสงัดของเรา เรานั้นเข้าอาศัย
ชายป่าแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ในกาลใดเราไต่ถามคนเลี้ยงโคหรือคนเลี้ยงปศุสัตว์ คนหา
หญ้าหรือคนหาเห็ด หรือคนหาผลไม้ เป็นต้น ในป่า ในกาลนั้นเรารู้เกินหนี่จากป่า
ไปสู่ป่า จากชฎไปสู่ชฎ จากที่ลุ่มไปสู่ที่ลุ่ม จากที่ดอนไปสู่ที่ดอน ช้อนั้นเพราะเหตุ
อะไร เพราะเราคิดว่าคนเหล่านั้น อย่าได้เห็นเราเลย และเราอย่าได้เห็นคน
เหล่านั้นเลย... นี่แหละเป็นวัตรในความประพฤตีสงัดของเรา...

...คุกรสารีบุตร เรานี้แลเคยคลานเข้าไปในที่ใดออกไปแล้ว และปราศจากคน
เลี้ยงโคกินไค้มของลูกโคอ่อนที่ยังไม่ถึงแม่ มุตรและกรีสของเรายังไม่หมดสิ้นไป
เพียงไร เราก็กินมุตรและกรีสของตนเป็นอาหาร... นี่แหละเป็นวัตรในโภชนะ
มหาวิภยของเรา...

...คุกรสารีบุตร เรานั้นแลเข้าอาศัยแนวป่าอันน่ากลัวแห่งใดแห่งหนึ่งอยู่ นี่เป็นความน่ากลัวแห่งแนวป่านั้น บุคคลผู้หนึ่งผู้ใดยังไม่ปราศจากโรคะ เข้าไปสู่แนวป่านั้นโดยมากชนพอง คุกรสารีบุตรเรานั้นแล ในราตรีที่หนึ่ง ฤดูเขม้นคั่งอยู่ระหว่างเดือน 3 ค่ำเดือน 4 เป็นสมัยที่หิมะตกในราตรีเห็นปานนั้น (เรา) อยู่ในที่แจ้งตลอดคืน กลางวันเราอยู่ในแนวป่า ในเดือนทวายฤดูร้อน กลางวันเราอยู่ในที่แจ้ง กลางคืนเราอยู่ในแนวป่า คุกรสารีบุตร คาถาณอัสสรย์เล็กน้อยนี้ เราไม่ได้มีมาก่อนปรากฏแก่เราว่า นักปราชญ์ผู้เสาะแสวงหาความหมกจุก อามแคค อามนาค้าง เป็นคนเปลือย ไม่มีไคยไฟ อยู่คนเดียวในป่าอันน่ากลัวดังนี้...

...คุกรสารีบุตร เรายอมสำเร็จการนอนแอมอิงกระดุกศพในป่าช้า พวกเด็กเลี้ยงโคเข้ามาใกล้เราแล้ว ให้นำลายรควาง ฉายปัสสาวะรควาง ไพร่ฝุ่นรควาง เอาไม้ยอนที่ของหุฆาง เราไม่รู้สีก ยังจิตลามกให้เกิดขึ้นในพวกเด็กเหล่านั้นเสีย นี่แหละเป็นวัตรในการอยู่ควยอุเบกขาของเรา...

...คุกรสารีบุตร มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ความหมกจุกยอมมีควยอาหาร พวกเขากล่าวอย่างนั้นว่า พวกเรายอมเยี้ยวอาศัยภพควยอาหารชนากเทวดาผลพุทธา พวกเขายอมเคี้ยวกิน (อาหาร) เทวดาผลพุทธาบางผลพุทธาปนมาง คัมมัง (เทวดา) พุทธา บริโกล (อาหารเทว) ผลพุทธาที่ทำเป็นชนิดต่าง ๆ บาง คุกรสารีบุตร เราสู้ดีกว่ากิน (อาหารเทว) ผลพุทธาเท่านั้น คุกรสารีบุตร เมื่อเรากิน (อาหารเทว) ผลพุทธาผลเคี้ยวเท่านั้น ร่างกายก็ถึงความขุมดมยิ่งนัก อวัยวะน้อยใหญ่ของเราเปรียบเหมือนเถาวัลย์หิมขมมาก และขอทำเพราะความที่เรามีอาหารน้อยนั้นเอง ตะโพกของเราเปรียบเหมือนรอยเท้าอูฐ เพราะความที่มีอาหารน้อยนั้นเอง กระดุกสันหลังของเราขึ้นเป็นปุ่ม ๆ เหมือนเถาสะบ้า เพราะความที่มีอาหารน้อยนั้นเอง กระดุกซี่โครงของเราแหล่ขึ้นแหล่ลง เห็นปรากฏเหมือนกลอนแห่งศาลาเถาแหล่กัน ฉะนั้น... ดวงตาของเราลึกเข้าไป

ในเบ้าตาเหมือนเงาดวงดาวปรากฏในม่านอันลึก ฉะนั้น... หนึ่งศีรษะของเรา
อันมดลูกของแลวกีเขียวแห่งเปรียบเหมือนน้ำเตาขมที่ถูกต้กัวแคยั้งออน อันมดแลค
สัมผัสแล้วขมเป็นของเขียวแห่งไปฉนั้น... เรานั้นแลคิกจะลอบคลำผิวหนังทองก็
คลำถูกกระถูกสันหลังที่เขียว คิกว่าจะคลำกระถูกสันหลังก็คลำถูกผิวหนังทองที่เขียว
... ผิวหนังทองของเราคิคสันหลัง... เรานั้นคิกว่าจะถายอุจจาระ ปัสสาวะก็
ชวนลม ณ ที่นั้นเอง... เรานั้นเมื่อจะยั้งร่างกายให้คล่องแคล่ว ลูบตัวด้วยฝ่ามือ
ขนทั้งหลายมีรากอันเน่าก็หลุดจากร่างกาย... คุกรสารีบุตร เมื่อเรากิน (อาหาร
เทาเมล็ด) ข้าวสารเมล็ดเขียวเท่านั้นร่างกายก็ถึงความอุดมสมบูรณ์นัก อวับะ
น้อยใหญ่ของเราเปรียบเหมือนเงาด้วยพิษขมมากและขื่นค้ำ... วา¹

ในโพธิราชกุมารสูตรโคตรัสเล่าถึงการบำเพ็ญทุกรกิริยาอีกลักษณะหนึ่งว่า

...คุกรราชกุมาร อาตมาภาพมีความเห็นว่าถ้ากระไรเราพึงกตพันควัยพัน กค
เพศานควัยลัน ขมจิตควัยจิต บิบบิโหนนไหรอนจัก... เมื่ออาตมาภาพกตพัน
ควัยพัน กคเพศานควัยลัน ขมจิตควัยจิต บิบบิโหนนไหรอนอยู่เหงื่อไหลจาก
รักแร้... เปรียบเหมือนบุรุษมีกำลังพึงจับบุรุษมีกำลังน้อยกว่าที่ศีรษะหรือที่คอ แล้ว
บีบไว้ไหรอนก็ฉนั้นนั้น เหงื่อไหลออกจากรักแร้ คุกรราชกุมาร ก็ความเพียรที่
อาตมาภาพบารภแล้วจะขอยหยอนก็หามิได้ สติที่ตั้งมั่นแล้วจะพันเพื่อนก็หามิได้ แต่
การที่ปรารภความเพียรของอาตมาภาพผู้นั้นความเพียรที่ทนไคยาก็ฉนั้นเสียคนแห่งกระสัน
กระสายไม่สงบระงับ...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

...คุณราชกุมาร อาทมาภพไฉ่มีความคิดเห็นว่า ถ้ากระไรเราพึงเพ่งฌานอันไม่มีลมปราณเป็นอารมณ์เถิด แล้วอาทมาภพก็กลั่นลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งทางปากและทางจมูก เมื่ออาทมาภพกลั่นลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งทางปากและทางจมูก เสียงลมที่ออกทางของหูทั้งสองข้างก็เหลือประมาณ เปรียบเหมือนเสียงลมของช่างทองที่กำลังสูบลมอยู่ข้างเหลือประมาณฉัณโค... เสียงลมที่ออกทางของหูทั้งสองข้างก็เหลือประมาณฉัณโค... แล้วอาทมาภพจึงกลั่นลมอัสสาสะปัสสาสะทั้งทางปากทางจมูกและทางของหูก็ปวกศีรษะเหลือทน... เปรียบเหมือนบุรุษอันมีกำลังรักศีรษะกลัวเข็ญอันเข็ง... ลมกลาเหลือประมาณยอมเสียคางทอง... เปรียบเหมือนนายโคฆาตหรืออุกมือนายโคฆุชยันพึงเชือกทองโคก้วยมิกเชือกโคอันคม... มีความร้อนในกายเหลือทน... เปรียบเหมือนบุรุษอันมีกำลังสองคนช่วยกันจับบุรุษอันมีกำลังน้อยที่แขนคนละข้างข้างรวมไว้ที่หลุมถ่านเพลิง...

...คุณราชกุมาร อาทมาภพไฉ่มีความคิดเห็นว่า ถ้ากระไรเราพึงปฏิบัติเพื่อตัดอาหารเสียด้วยประการทั้งปวงเถิด... ถ้ากระไรเราพึงบริโภคอาหารลดลงวันละน้อย ๆ คือ วันละฟายมือข้าง เหาเขือถั่วเขียวบ้าง เหาเขือถั่วพุ่มบ้าง เหาเขือถั่วคำบ้าง เหาเขือเม็กใบม่วงบ้าง อาทมาภพจึงบริโภคอาหารลดลงวันละน้อย... กายก็ผอมเหลือเกิน เพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั่นเอง อวัยวะน้อยใหญ่ของอาทมาภพย่อมเป็นเหมือนเถาวัลย์ช้ำมาก หรือเถาวัลย์ช้ำดำ ฉะนั้น ตะโพกของอาทมาภพเหมือนเหาอู... กระดูกสันหลังของอาทมาภพก็กระดะเปรียบเหมือนเถาวัลย์ทวนไฟ... ขี่โครงของอาทมาภพขึ้นนูนเป็นร่อง ๆ ค้างกลอนศาลาเกษมีเครื่องมุงอันหล่นโหมอยู่ฉัณโค กางขาของอาทมาภพถลอมลึกไปในเบ้าตาประหนึ่งกางคาราภฏฐิในเขือถั่ว... ผิวศีรษะของอาทมาภพที่รับสัมผัสอยู่ก็เหี่ยวแห้งทุกทั้งผดน้ำเท่าที่คัมมาสก ๆ อันลมและแสงแดดกระทบอยู่เหี่ยวฉัณโค อาทมาภพคิดจะสูบลมหนึ่งห้องก็จับถูกกระดูกสันหลัง คิดจะสูบลมกระดูกสันหลังก็จับถูกผิวหนังหนึ่งห้อง ผิวหนังหนึ่งห้องกับกระดูกสันหลังของอาทมาภพติดถึงกัน เมื่ออาทมาภพคิดจะถ่ายอุจจาระหรือ

ปัสสาวะก็เขววมลงในที่นั้น เมื่อจะให้ถ่ายนี้แลมีความสบายจึงเอาฝ่ามือลูบหัว...
 ขนทั้งหลายมีรากเนา ก็หล่นตกจากกาย มนุษย์ทั้งหลายเห็นอาตมาภาพแลวกลัวกัน
 อย่างนี้ว่า พระสมณโคตมคำไป มนุษย์บางพวกกลัวอย่างนี้ว่า พระสมณโคตมไม่
 คำแตกคำไป... กุณิการาชกุมารจิวรรณอันบริสุทธิคุณของอาตมาภาพถูกกล่าวจก
 เสียแล้ว เพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั่นเอง...¹

พระองค์ใช้เวลา 6 ปีในการศึกษาปฏิบัติตามวิธีการที่ปฏิบัติกันในสมัยนั้น เมื่อพระองค์
 ปฏิบัติจนถึงที่สุดแล้วก็เกิดความคิดขึ้นมาว่าวิธีการที่ได้ปฏิบัติมานั้นไม่ใช่วิธีการที่จะเป็นทางเพื่อ
 ตรัสรู้ และพระองค์ระลึกถึงประสบการณ์ครั้งหนึ่งในอดีตของพระองค์ท่านจะเป็นทางเพื่อตรัสรู้
 ดังปรากฏในโพธิราชกุมารสูตรว่า

...กุณิการาชกุมารอาตมาภาพมีความคิดเห็นว่า เราจำได้อยู่เมื่องานวันวันปมมงคล
 ของทางศากยะ ผู้บิดาเรานั่งอยู่ห่มไม่หว่าอันเยือกเย็น สงัดจากกาม สงัดจาก
 กุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีปีติและมีสุขเกิดทั่วเวกอยู่ ทางนี้แหละ
 หวังเป็นทางเพื่อตรัสรู้ อาตมาภาพมีความคิดแล่นไปตามสติว่าทางนี้แหละ เป็น
 ทางเพื่อตรัสรู้...²

จากนั้นพระองค์จึงบริโภคอาหาร เมื่อร่างกายมีพลังกำลังดีแล้วพระองค์จึงเริ่มบำเพ็ญเพียร
 สมาธิและปัญญา จนตรัสรู้ในที่สุด ดังปรากฏในโพธิกุมารสูตร และมหาสัจจสูตรว่า

...กุณิการัศคิเวสสนะ เรากินอาหารพยายามให้กายมีกำลังแล้ว สงัดจากกาม สงัด
 จากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก วิจาร์ ปีติ และสุขอันเกิดทั่วเวกอยู่

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 13, หน้า 341 - 344.

²แหล่งเดิม. หน้า 345

แม้สุขเวทนาที่เกิดขึ้นเห็นปานนี้มิได้ครอบงำจิตเราทั้งอยู่ได้ เราบรรลุดุสิตญาณ
 มีความผ่องใสแห่งจิต ณ ภายใน เป็นธรรมเอกบุคขึ้นเพราะวิตก วิจารณ์ไป
 ไม่มีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดขึ้นเสมออยู่ เราเมื่อเบกขา มีสติสัมปชัญญะ
 เสวยสุขด้วยนามกาย ผู้ใดเวลานี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ เป็นสุข เราบรรลุดุ-
 ตุกถณานอันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์ และคัมภีสมนัสและโหมนัส
 ในกอนเสียได้ เราเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก
 อุปกิเลส อ่อน ง่ายแก่การงาน ทั้งมันไม่หวั่นไหวอย่างนี้ก็โหมนสมาธิจิตไปเพื่อ
 ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เรามองระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัย ในกอนใดเป็นอันมากคือ
 ระลึกได้ทั้งชาติบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ ระลึกชาติที่เคยอยู่อาศัยได้เป็นอันมาก
 พรหมทั้งอาการ ทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ กุญชร อคคิเวสสนะในปฐมยามแห่ง
 ราตรี เราได้บรรลุดุริชาที่ 1 อันนี้เมื่อเราไม่ประมาท มีความเพียรส่งจิตไปอยู่
 อวิชาเรากำจัดเสียแล้ว ความมืดเรากำจัดเสียแล้วแสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แม้
 สุขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วเห็นปานนี้มิได้ครอบงำจิตเราทั้งอยู่ได้... ก็โหมนสมาธิจิตไป
 เพื่ออุคคูปปาตญาณ เราเห็นหมู่วัตถุที่กำลังจุติ กำลังอุบัติ เสวประณีต... ด้วย
 ทิพยจักขุอันบริสุทธิ์... ยอมรับรู้ซึ่งหมู่วัตถุเป็นไปตามกรรม ฯลฯ กุญชร อคคิเวสสนะ
 ในมัชฌิมยามแห่งราตรีเราได้บรรลุดุริชาที่ 2 อันนี้... ก็น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขณญาณ
 ยอมรับรู้ตามเป็นจริงว่านี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา
 เหล่านี้ อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา เมื่อเราเห็น
 อย่างนี้จิตก็หลุดพ้นแล้ว แม้จาก กามาสวะ แม้จากภวาสวะ แม้จากวิขาสวะ
 เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็นิยามว่า พ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้วกิจที่
 ควรทำ ฯ เสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี กุญชร อคคิเวสสนะ ใน
 ปัจฉิมยามแห่งราตรีเราได้บรรลุดุริชาที่ 3 อันนี้ เมื่อเราไม่ประมาทมีความเพียร
 ส่งจิตไปอยู่ อวิชาเรากำจัดเสียแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมืดเรากำจัดเสียแล้ว

แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แม้สุขเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วเห็นปานนี้ก็มีใครจะจำ จิตเรากำลังอยู่ใด...¹

สิ่งที่พระพุทธรูปของคฤหัสถ์

จากพุทธวจนะที่ยกมาจะพบว่าส่วนหนึ่งที่พระพุทธรูปของคฤหัสถ์ คือ วิชา 3 คือ วิชาที่ 1 ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณเป็นเหตุระลึกขึ้นห้วงอดีตอยู่ในก่อนได้ ระลึกชาติได้)

วิชาที่ 2 จุตูปปาตญาณ (ญาณกำหนดกฎจติและอุบติแห่งสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า ทิพพจักขุญาณ)

วิชาที่ 3 อาสวักขยญาณ (ญาณข่มขันธ์ธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ความตรัสรู้)

ในโพธิราชกุมารสูตรพระองค์ใดคำนึงถึงสิ่งที่พระองค์ใดคำนึงถึงสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้

...คุณราชกุมาร อาทมาภาพนันไฉนมีความคิดเห็นว่า ธรรมที่บรรลุแล้วนี้เป็น ธรรมลึกซึ้งที่จะเห็นได้ สัตว์อื่นจะตรัสรู้ตามได้ยากเป็นธรรมสงบ ระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยจะหยั่งลงไคควายการตรึก เป็นธรรมละเอียด อันฉันทจิตจะพึงรู้แจ้งแก่ ฌณีสัตว์มีความอาลัย* เป็นที่ระทมรมย์ ยินดีในความอาลัย บันเทิงในความอาลัย ก็การที่ฌณีสัตว์มีความอาลัยเป็นที่ระทมรมย์ ยินดีในความอาลัย บันเทิงในความอาลัย จะเห็นฐานะนี้ได้โดยยากคือ สภาพที่อาศัยกันเกิดขึ้นเพราะความมีสิ่งนี้เป็น ปัจจัย (อิทธิปัจจัยตาปฏิจสุมุขบาท (ผู้เขียน)) แม้ฐานะนี้ก็เห็นได้ยาก คือ

¹โครงการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 12, หน้า 321 - 322.

* อาลัย - ความผูกพัน ความยึดติด เครื่องอิงอาศัย ชีวิตที่ขึ้นต่อปัจจัยภายนอก

สภาพเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา ความปราศจากความกำหนัด ความค้ำไม่เหลือ นิพพาน ก็เราพึงแสดงธรรม และสัตว์เหล่าอื่นก็จะไม่รู้ทั่วถึงธรรมของเรา นั้นจะพึงเป็นความเพื่อยบเปล่า เป็นความลำบากเปล่าของเรา...¹

เมื่อพระองค์ตรัสแล้ว แม่ในครั้งแรกจะมีพระทัยแนบไปที่จะไม่ประกาศธรรมที่พระองค์ค้นพบ แต่เมื่อพระองค์พบทวนใหม่ก็พิจารณาเห็นว่าในหมู่สรรพสัตว์มีผู้ที่สามารถสอนให้รู้สิ่งที่พระองค์ตรัสได้ พระองค์จึงชักชวนพระทัยออกเินทางสั่งสอน สิ่งที่พระองค์ตรัสนั้นจวบสิ้นอายุของพระองค์และพุทธศาสนาก็กำเนิดขึ้นตั้งแต่บัดนั้น

การมองสรรพสิ่งต่าง ๆ ในทัศนะของพุทธ

กฎธรรมชาติที่ครอบคลุมสรรพสิ่งทั้งปวง

พระพุทธเจ้าคนพบกฎอันดีได้ว่าเป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมสรรพสิ่งทั้งปวง คือกฎไตรลักษณ์ และกฎปัจจัยสมุปบาทหรือกฎอฏฏิปปยตา ซึ่งมีพุทธพจน์กล่าวถึงกฎทั้งสองว่า

...กฎวัฏฏะทั้งหลาย เพราะตถาคตจะอุปติซึ้นก็ตาม ไม่อุปติซึ้นก็ตาม ชำตุนันคือความตั้งอยู่อย่างธรรมดาความเป็นไปตามธรรมคาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรูปรุธาตุเห็นว่า

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...¹

พุทธธรรมมีทัศนะว่า สรรพสิ่งทั้งหลายตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ทั้งสิ้น โดยที่ไตรลักษณ์เป็นสามัญ ลักษณะของสิ่งทั้งปวง

กฎอีกกฎหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ และนำออกเปิดเผยคือ กฎอัมปจยตา หรือ ปรากฏสมุปบาท ซึ่งมีพุทธวจนะปรากฏในปัจจุสูตร ดังนี้

...คุณภิกษุทั้งหลาย ก็ปรากฏสมุปบาทเป็นไฉน คุณภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชราและมรณะ พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตามไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ชาติก่อนนั้นคือ ทัมมวัติ (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา) ทัมมนิยาม (ความแน่นอนของธรรมดา) อัมปจยตา (มูลเหตุอันแน่นอน ซิลเคอร์ส) ก็ยังคงดำรงอยู่ พระตถาคตยอมตรัสรู้ทั่วถึงชาติก่อนนั้น ครั้นแล้วยอมตรัสบอก ทรงแสดง นัญญิติ แดงตั้งเปิดเผย จำแนก กระทำให้เห็น และตรัส ทานทั้งหลายจงมากู้ดังนี้

เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมี ชราและมรณะ...

เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมี ชาติ...

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมี ภพ...

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน...

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา...

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี เวทนา...

เพราะสฬายทนะเป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ...

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมี สฬายทนะ...

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมี นามรูป...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เพราะสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ...

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมี สังขาร... พระตถาคตทั้งหลายเสด็จขึ้น
ก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ชาติอันนั้นคือ ชัมมวัฏฏี ชัมมนิยาม อิทัปปัจจยตา
ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคตยอมตรัสรู้ ยอมตรัสรู้ทั่วถึงชาติอันนั้น ครั้นแล้วยอม
ตรัสบอก ทรงแสดง บัญญัติ แดงทั้ง เบิกเผย จำแนก กระทำให้เห็นและ
ตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงมาอยู่ดังนี้เพราะ อวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร ภิกษุ
ทั้งหลายความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน ความไม่เป็นอย่างอื่น มूलเหตุอัน
แน่นอน ในชาติอันนั้นทั้งพระนามาจะนั้น เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท...¹

หลักธรรม 2 หมวดนี้คือ ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท พระพุทธองค์ทรงแสดงในรูป
ของกฎธรรมชาติ ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาทถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงแตกทางกัน
เพื่อให้เห็นความจริงอันเดียวกัน ถึงพระราชมุนีกล่าวว่า

...ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นว่าเป็นอย่างนั้น
ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันตาม
หลักปฏิจจสมุปบาท ส่วนหลักปฏิจจสมุปบาทก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความ
สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันเป็นกระแสจนมองเห็นลักษณะได้ว่าเป็น
ไตรลักษณ์...²

ในกรณีของการมีความคิดเห็นไม่เป็นไปตามไตรลักษณ์คือ มีความเห็นที่แย้งจากความจริง
พื้นฐานของธรรมชาติ ในพระไตรปิฎกเรียกว่า วิปลาส (ความรู้คลาดเคลื่อน ความรู้ที่ผันแปร
ผิดพลาดจากความเป็นจริง) ถึงแม้พุทธทวจนว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 16, หน้า 22 - 23.

²พระราชมุนี. พุทธธรรม. (ฉบับปรับปรุงและขยายความ), หน้า 67.

...ภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปlass จิตวิปlass ฌณวิปlass มี 4 อย่าง ดังนี้

1. สัญญาวิปlass จิตวิปlass ฌณวิปlass ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง
2. สัญญาวิปlass จิตวิปlass ฌณวิปlass ในสิ่งที่เป็นอย่างอื่นว่าเป็นอย่างนี้
3. สัญญาวิปlass จิตวิปlass ฌณวิปlass ในสิ่งที่มีโทษว่าดี
4. สัญญาวิปlass จิตวิปlass ฌณวิปlass ในสิ่งไม่งามว่างาม...¹

ข้อสังเกต จะเห็นว่าวิปlassข้อที่ 4 คล้ายเป็นการเพิ่มสมณัญญลักษณะขึ้นมาอีก 1
ลักษณะ คือ "สังขารทั้งปวงไม่งาม"

เรื่องไตรลักษณ์ - ปฏิจตมุปาทนถึงความงามเกี่ยวข้องกับกฎทั้ง 2 น้อย่างไร
จะเสนอในบทที่ 3 ต่อไป

สรรพสิ่งและโลกในทัศนะของพุทธธรรม

พุทธธรรมมีทัศนะต่อโลกหรือสรรพสิ่งอย่างไรรั้นขอยกพุทธวจนะที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก
บางส่วนมาเสนอทั้งในสรรพสิ่งที่กล่าวถึงทั้งปวง กล่าวไว้ดังนี้

...ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง
อะไรเป็นสิ่งที่ทั้งปวง? จักษุกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับ
โณสุทฺธะ ใจกับธรรมารมณ์ อันนี้เรากล่าวว่าสิ่งทั้งปวง...²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 21, หน้า 51 - 52.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 18, หน้า 14.

...ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญที่เรียกว่า โลก ดังนี้ ค่ายเหตุเพียงเท่าไรจึงเป็นโลก หรือบัญญัติว่าโลก?... กุณฺณสมิตฺติ จักขุ รูป จักขุวิญญาณ ธรรม ที่พึ่งรู้แจ้ง ค่ายจักขุวิญญาณมีอยู่ ณ ที่ใด โลกหรือการบัญญัติว่าโลกก็มี ณ ที่นั้น ฯลฯ ใจ ธรรมารมณฺ มนโณวิญญาณ ธรรมที่พึ่งรู้แจ้งความโนโนวิญญาณ ไม่มี ณ ที่ใด โลก หรือการบัญญัติว่าโลกก็ไม่มี ณ ที่นั้น...¹

...ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงการเกิดและคัมภังค์แห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง ก็ความเกิดแห่งโลกเป็นไฉน? ความเกิดแห่งโลกนั้นคือ อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดคันหา เพราะคันหาเป็นปัจจัยจึงเกิดอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรา มรณะ โสธะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ นี่เป็นความเกิดแห่งโลก ฯลฯ อาศัยใจ และธรรมารมณฺ์เกิดโนโนวิญญาณรวมธรรม 3 ประการนี้เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดคันหา... เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดชรา มรณะ โสธะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ นี่เป็นความเกิดแห่งโลก

...ก็ความคัมภังค์แห่งโลกเป็นไฉน? ความคัมภังค์แห่งโลกคือ อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณ รวมธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดคันหา เพราะคันหานั้นแลคัมภังค์ เพราะสํวรกโยจฺจํ ไม่เหลือ อุปาทานจึงคัมภังค์ เพราะอุปาทานคัมภังค์จึงคัมภังค์ เพราะภพคัมภังค์จึงคัมภังค์

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เพราะชาติคัมภีระ มรณะ ปรีเหว ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงกับ ความคับ
 แห่งทุกข์นั้นย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี่เป็นความคับแห่งโลก ฯลฯ อาศัยใจและ
 ธรรมารมณ์ เกิดมโนวิญญาณ รวมธรรม 3 ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็น
 ปัจจัยจึงเกิดเวทนา... เพราะคัมภีรานั้นแลคัม... กุศลภิกษุทั้งหลายนี้แลเป็น
 ความคับแห่งโลก...¹

...เมื่ออะไรเกิดขึ้น โลกจึงเกิดขึ้น โลกย่อมชมเชยในอะไร โลกยึดถือซึ่ง
 อะไร โลกย่อมเคืองครุ่นเพราะอะไร (พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า) : เมื่อ
 อายุขณะ 6* เกิดขึ้น โลกจึงเกิดขึ้น โลกย่อมทำความชมเชยในอายุขณะ 6
 โลกยึดถืออายุขณะ 6 นั้นแหละ โลกย่อมเคืองครุ่นเพราะอายุขณะ 6...²

...กุศลภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้ศรัทธาด้วยปัญญาหยั่งรู้ในเรื่องนี้
 โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 เมื่อวิญญาณมีนามรูปจึงมี เมื่อนามรูปมีสฬายกณะจึงมี เมื่อสฬายกณะมี ผัสสะจึงมี

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 18, หน้า 89 - 90.

* อายุขณะภายใน 6 คือ 1) จักขุ (จักขุ) 2) โสท (หู) 3) ชาน (จมูก)
 4) ชิวหา (ลิ้น) 5) กาย (กาย) 6) มโน (ใจ)

อายุขณะภายนอก 6 คือ 1) รูป (รูป สิ่งที่เห็น หรือวัตถุคือสี) 2) สัททะ (เสียง)
 3) คันธะ (กลิ่น) 4) รสชะ (รส) 5) โภฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกต้องกาย)
 6) ธรรมหรือธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจคิด)

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 15, หน้า 49.

เมื่อผัสสะมี เวทนาจึงมี เมื่อเวทนามี ทัญหาจึงมี เมื่อทัญหามี อุปาทานจึงมี
เมื่ออุปาทานมี ภพจึงมี เมื่อภพมี ชาติจึงมี เมื่อชาติมี ชราและมรณะจึงมี
อริยสาวกนั้นย่อมรู้อะไรอย่างนี้ว่า โลกนี้ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้...¹

จากหลักฐานที่เสนอมานี้จะเห็นได้ว่า พุทธธรรมมีทัศนะว่า "ผัสสะ" เป็นปัจจัยต้นให้
มีโลก มีการบัญญัติโลกและสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งที่ท่านพุทธทาสกล่าวไว้ว่า

"...ผัสสะ" คำเดียวเท่านั้น ไม่มีมากกว่านั้นเป็นต้นตอ ให้เกิดสิ่งทั้งหลาย
ทั้งปวงในสากลจักรวาล ทั้งฝ่ายนามธรรมและรูปธรรม จะเป็นเรื่องโลกทั้ง
ทุก ๆ โลก มันก็เกิดขึ้น มีค่าเป็นโลกขึ้นมาได้ เพราะมันมีผัสสะ...²

ในส่วนที่ผัสสะเป็นเช่นไรและเกี่ยวกับความงามอย่างไรในทัศนะของพุทธ จะเสนอ
ในบทความต่อไป

ทัศนะเกี่ยวกับความจริง (สัจจะ)

พุทธธรรมวิเคราะห์ความจริง (สัจจะ) เป็น 2 นัย³ คือ

1. ปรมัตถสัจจะ (ปรมัตถธรรม) ได้แก่ ความจริงตามความหมายชั้นสุดท้ายที่ตรง
ตามสภาวะและเท่าที่จะกล่าวถึงได้ หรือได้แก่ บรรดาสิ่งที่จริง ที่ไม่มีการแปรปรวนหรือ
ไม่มีความวิปริตด้วยประการใด ๆ พุทธธรรมได้สังเคราะห์ไว้ 4 ประการคือ รูป จิต เจตสิก
และนิพพาน

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 16,
หน้า 77.

²พุทธทาสภิกขุ. ปรมัตถสภาวะธรรม. ฉบับย่นความ, หน้า 259.

³พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 87 - 88.

2. สมมุติสัจจะ (บัญญัติธรรม) คือ ความจริงโดยสมมุติ หรือความจริงที่ถือตามความกำหนดหมายตกลงกันไว้ของชาวโลก เช่นว่า คน สัตว์ โทะ หนังสือ ฯลฯ

ปรหมัตตสัจจะ (ปรหมัตตธรรม) มีลักษณะ ดังนี้

ปรหมัตตสัจจะมีลักษณะปฏิเสธสัตว์และชีวิต ...ผู้สร้างกรรมไม่ดี ผู้แสวงบุญไม่ดี (เป็นแต่) ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป... หรือ ...แท้จริงในสังสาระประวัตินี้ ผู้สร้างสงสารจะเป็นเหตุหาหรือพรหมก็ตามหาไม่ (เป็นแต่) ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุปัจจัยแล...

ปรหมัตตสัจจะเป็นสภาวะธรรมที่เป็นจริง มีจริง มีลักษณะประจำอยู่ 2 ลักษณะ คือ

1. สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะปกติธรรมดา ที่เสมอกันของรูปธรรมและนามธรรม สามัญญลักษณะมี 3 ลักษณะ (ไตรลักษณะ) คือ

ก. อนิจจลักษณะ - คือ ลักษณะความไม่เที่ยงแท้แน่นอน เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ข. ทุกขลักษณะ - คือ ลักษณะที่ทนไม่ไถ่หรืออยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ หรืออยู่ในสภาพเดิมไม่ได้อาจเสื่อมสลายไป

ค. อนัตตลักษณะ - คือ ลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตนคือ ไม่ใช่คนไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่สิ่งของ ทั้งไม่อยู่ในอำนาจของใคร

ปรหมัตตสัจจะโดยยมี 4 ประการคือ รูป จิต เจตสิก และนิพพาน

รูป จิต เจตสิก ประกอบด้วย อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

นิพพานเมื่ออนัตตลักษณะประการเดียว (เอกลักษณะ) เท่านั้น

สำหรับสมมุติสัจจะ (บัญญัติธรรม) ไม่ประกอบด้วยสามัญญลักษณะทั้ง 3 เลย เพราะเป็นแต่เพียงบัญญัติหรือสมมุติขึ้นเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น ไม่ใช่มีอยู่จริง

2. วิเสสลักษณะ เป็นลักษณะเฉพาะหรือลักษณะประจำตัวของปรมัตถธรรมแต่ละอย่างซึ่งไม่เหมือนกันเลย วิเสสลักษณะมี 4 ประเภทคือ ลักษณะ รสะ ปัจจุปฏฐาน และ ปหฏฐาน

ก. ลักษณะ ไค้แก เครื่องแสดงออกหรือคุณสมบัติประจำตัวของสิ่งนั้น ๆ
โดยเฉพาะ เช่น ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีความร้อนเป็นลักษณะ

ข. รสะ ไค้แก หน้าที่การงานที่กระทำหรือความสำเร็จที่มีอยู่ในตัวของปรมัตถธรรมทั้งหลาย รสะ แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ

1. กิจรสะ ไค้แก หน้าที่การงานของปรมัตถธรรมทั้งหลาย เช่น
เตโชธาตุ มีการทำให้ย่อย (เผาไหม้) เป็นกิจ

2. สมบัติรสะ ไค้แก คุณสมบัติที่มีอยู่ประจำของปรมัตถธรรมทั้งหลาย เช่น
เตโชธาตุมีความร้อนยอมก่อให้เกิดแสงสว่างเกิดขึ้นเป็นสมบัติรสะ

ค. ปัจจุปฏฐาน ไค้แก ผลที่เกิดจากกิจรส หรือเป็นความปรากฏขึ้นจากกิจการทาง ๆ เช่น เตโชธาตุมีการทำให้มีความอ่อน (แกร่างกาย) ไว้เรื่อยเป็นปัจจุปฏฐาน

ง. ปหฏฐาน ไค้แก เหตุใกล้ที่เป็นเหตุให้ธรรมนั้น ๆ ปรากฏขึ้น เช่น
เตโชธาตุมีปฐวีธาตุ วาโยธาตุและอาโปธาตุเป็นปหฏฐาน

วิเสสลักษณะ 4 ประการนี้ชื่อว่า ลักษณะทิจตุกะ "หมายความว่า ธรรมที่มีองค์ 4 ประการ มีลักษณะ เป็นต้น"

รูป จิต เจตสิก มีวิเสสลักษณะทั้ง 4 ประการ นิพพานมีวิเสสลักษณะ 3 ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุปฏฐาน ไม่มีปหฏฐานคือ เหตุใกล้ให้เกิด สำหรับบัญญัตินั้น ไม่มีวิเสสลักษณะเลย

บัญญัติธรรม

บัญญัติ หมายถึง สิ่งที่ถูกกำหนดเรียก หรือหมายถึง การกำหนดแต่งตั้งตราไว้ให้เป็นที่ยึดมั่น¹ ... หรือ บัญญัติ คือ การกำหนดสัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมายเพื่อชี้เฉพาะสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อความเข้าใจ สอดคล้องหรือเข้าใจร่วมกันหรือเพื่อให้คำจำกัดความตามลักษณะของสิ่งนั้น ๆ อาจจะใช้ในรูปของคำที่เป็นชื่อเฉพาะ สัญลักษณ์แบบต่าง ๆ หรือคำจำกัดความที่วางกรอบความคิดเกี่ยวกับสิ่งนั้นไว้²

คำที่จัดอยู่ในพวกเดียวกับคำว่าบัญญัติ ซึ่งพุทธธรรมเรียกว่า "อริวจนธรรม" ซึ่งมีคำว่า "การกล่าวขาน" "สมัญญา" "โวหาร" "นาม" "การขนานนาม" "การตั้งชื่อ" "การออกชื่อ" "การระบุชื่อ" "การเรียกชื่อ" และ "บัญญัติ" อริวจนธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นชื่อ³

ที่ชื่อว่า การกล่าวขาน หมายความว่า "ที่พูดกัน" ที่สนทนากัน เช่น สนทนากันว่า "เรา" ว่า "ของเรา" ว่า "คน" ว่า "สัตว์" ว่า "เตียง" ที่ง พูก หมอน ประตู หนาท่าง" เป็นต้น

ที่ชื่อว่า สมัญญา หมายความว่า หมายถึงกัน เช่น หมายถึงกันว่า "เรา" ว่า "ของเรา" ว่า "หนาท่าง" เป็นต้น

ที่ชื่อว่า โวหาร หมายความว่า ร้องเรียก เช่น ร้องเรียกว่า "เรา" ว่า "ของเรา" ว่า "หนาท่าง" เป็นต้น

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสนา. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 77.

² สมาคมศูนย์ศึกษาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภัยสาสนี. ตอนที่ 4, หน้า 94 - 96.

³ ไขพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. จิตวิทยาพุทธศาสนา. หน้า 29 - 30.

⁴ สมาคมศูนย์ศึกษาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภัยสาสนี. ตอนที่ 4, หน้า 94 - 95.

ชื่อวานาม หมายความว่า ทั้งเป็นชื่อ หรืออันไป หรือให้อันไป นามมี 4 อย่าง คือ 1) สำนวนาม 2) คุณนาม 3) กิตตินาม 4) โยปาทิกนาม

คำว่า การขนานนาม คือ การขนานชื่อ

คำว่า การตั้งชื่อ คือ การวางชื่อไว้

คำว่า การออกชื่อ คือ การเปล่งชื่อออกมา

คำว่า การระบุชื่อ คือ การทำให้ชื่อปรากฏ การระบุชื่อยอมให้ความหมายปรากฏ

คำว่า การเรียกชื่อ คือ การเอ่ยถึงชื่อ

บัญญัติธรรมจำแนกเป็นประเภทใหม่ 2 หมวด¹ คือ

1. บัญญาปิยัตถา บัญญัติ หรืออรรถบัญญัติ คือ ภาษาที่บัญญัติ หรือสมมติขึ้น เพื่อให้ความหรือความหมายของบัญญัตินั้น ๆ โดยอาศัยรูปพรรณสัณฐานหรือลักษณะอาการ เช่น รูปราง ลักษณะของภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ ลำคลอง บ้านเรือน เรือสวน ไร่นา คนนั่ง - คนยืน - เกิน - นอน นก - มิน

2. บัญญาปนโค บัญญัติ หรือสัททบัญญัติ หรือนามบัญญัติ ได้แก่ เสียงที่เปล่งออกมาเป็นถ้อยคำ เพื่อให้ความหมายของอรรถบัญญัติ เช่น เมื่อกล่าวถึง ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ ลำคลอง บ้านเรือน คน นั่ง เกิน ยืน นอน มิน วัง เป็นต้น แม้ไม่ให้เห็นสิ่งที่พูดถึงอยู่ในขณะนั้น ก็รู้และเข้าใจความหมายได้จากถ้อยคำนำเสียงที่เปล่งออกไปนั้น

บัญญัติปิยัตถาบัญญัติ หรืออรรถบัญญัติ (อัตถบัญญัติ) จำแนกได้ดังนี้²

¹ในทานุกรราชวิทยาลัย. อภิธานมัตถสังคหะและอภิธานัตถวิภาวินีฎกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 352 - 355, หน้า 388 - 392.

²แหล่งเดิม. หน้า 353 - 355, หน้า 388 - 390.

²มูลนิธิ แฉ มหาธีรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธานมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 8, หน้า 210 - 211.

²วไลพร ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม. จิตวิทย์พุทธศาสนา. หน้า 31 - 32.

1. สันดานบัญญัติ (บัญญัติความสืบทอดกัน) คือ การบัญญัติโดยอาศัยการเทียบเคียงอาการที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นต้นว่า การแผ่ขยายไปและการรวมตัวกันของมหากุศรูป เช่น แผ่นดิน ภูเขา ทองฟ้า ทะเล มหาสมุทร ป่า แม่น้ำ ลำคลอง ต้นไม้ เป็นต้น

2. สมุทบัญญัติ (บัญญัติโดยรวมกัน) คือ การบัญญัติโดยพิจารณาการรวมกันเข้าของสิ่งต่าง ๆ เช่น อาหาร บานเรือน โบกี้ รถ เรือ เถวียน หมอนำ แขนงา เป็นต้น

3. สมมุติบัญญัติ หรือสัถว์บัญญัติ คือ การบัญญัติโดยอาศัยความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เช่น มนุษย์ หลิง ชาย ชาง มา วัว ควาย อินทร์ พรหม ยักษ์ (หรือหมายถึงบัญญัติชั้น 5)

4. ทิสานบัญญัติและกาลบัญญัติ คือ การบัญญัติโดยพิจารณาจากการโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ เช่น

4.1 ทิสานบัญญัติ มีทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก เป็นต้น

4.2 กาลบัญญัติ มี เช้า สาย บ่าย เย็น กลางคืน ข้างขึ้น ข้างแรม วัน เดือน ปี เป็นต้น

4.3 อุตุนบัญญัติ ได้แก่ ฤดูต่าง ๆ เช่น เหมันตฤดู (ฤดูหนาว) คิมหันตฤดู (ฤดูร้อน) วัสสันตฤดู (ฤดูฝน)

4.4 มาสบัญญัติ ได้แก่ บัญญัติ เดือน ปี เช่น เดือนเมษายน (มีจิตโต) เดือนพฤษภาคม (เวสาโน) เดือนมิถุนายน (เชฏฐะ) เดือนกรกฎาคม (อาสาฬหะ) เป็นต้น

4.5 สังวัจจระบัญญัติ ได้แก่ ปีชวก ฤดู ขาด เาะะ มะโรง เป็นต้น

4.6 วารบัญญัติ ได้แก่ บัญญัติ วัน เช่น วันอาทิตย์ (สุริยะวาระ) วันจันทร์ (จันทร์วาระ) วันอังคาร (อังคารวาระ) วันพุธ (พุธวาระ) วันพฤหัสบดี (ศุกรวาระ) เป็นต้น

5. อากาสบัญญัติ คือ การบัญญัติโดยอาศัยอาการที่มหากุศรูปไม่ไ้กระทบกัน หมายความว่า มีช่องว่างคั่นกลาง ของวากันเรียกว่า อากาสบัญญัติ เช่น บอ ถ้ำ เหว ของ รุ โหล่ง เป็นต้น

6. กสิณบัญญัติ และนิมิตบัญญัติ

กสิณบัญญัติ คือ บัญญัติใช้เป็นเครื่องจูงใจเพื่อให้เกิดสมาธิ เช่น ปรถวิกสิณ อาโปกสิณ เป็นต้น (อาศัยนิมิตอารมณ์จากมหาภูตรูป)

นิมิตอารมณ์ คือ บัญญัติเกี่ยวกับแบบหรือรูปของมโนภาพอันเกิดจากการนึก - คิด หรือจินตนาการเอาจากที่อาศัยขณะภายในและภายนอกกระทบกัน ถ้าแบบหรือรูปของมโนภาพนั้น เป็นแบบที่สวยงาม น่าพอใจก็เรียกว่า "สุกนิมิต" ถ้าแบบหรือรูปของมโนภาพนั้นไม่น่าพอใจ ก็เรียกว่า "ปฏิมนิมิต" หรือ "อสุกนิมิต"

อัครกสิณนอกจากที่กล่าวมามีอีกมาก เช่น นัตถิกาวบัญญัติ (บัญญัติความไม่มีสภาวะ) อานาปานบัญญัติ อสุภบัญญัติ อุปาหวนบัญญัติ สังเกตกสิณบัญญัติ อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติเปรียบเทียบ เช่น ที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม เป็นต้น หรือ ยาว สั้น ท่า เล็ก ใหญ่ เป็นต้น)

อรรถกสิณประเภทต่าง ๆ ที่กล่าวมาแม้จะมีได้เป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริงในปรมัตถสภาวะ แต่ก็เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกได้ โดยอาการเป็นเงาของปรมัตถธรรมและเป็นสิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายได้อาศัยยึดถือ ศึกษาจนควาแล้วแต่ทั้งนี้ เป็นที่ยอมรับหมายร่วมกัน โดยอาศัยอาการต่าง ๆ ดังกล่าวมาเป็นแนวทางในการบัญญัติ

บัญญัติานโคบัญญัติ หรือ สัททบัญญัติ หรือ นามบัญญัติ จำแนกได้ ดังนี้

1. วิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติคำพูด (เสียง) ที่เกี่ยวกับสิ่งที่มิได้อยู่จริง (ปรมัตถธรรม) เช่น รูป เวทนาจิต เจตสิก นิพพาน สังขาร วิญญาณ เป็นต้น
2. อวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติคำพูด เกี่ยวกับสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง (สิ่งสมมุติ) เช่น มา แมว รถ นางแดง เป็นต้น

มหา ภูฏราชวิทยาลัย, อภิขัมมัตถสังคหบาลีและอภิขัมมัตถวินิยัฎา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 353 - 355, หน้า 390 - 393.

3. วิชฌามาเนนวิชฌมานัญญุติ คือ ญาณุติคำพูดเกี่ยวกับสิ่งที่มีด้วยสิ่งที่มี เช่น คนดี นักฆาน เป็นต้น ซึ่งความจริงมีแต่คือ ภาวะที่เป็นกุศลและฉานแต่คนไม่มี

4. อวิชฌามาเนนวิชฌมานัญญุติ คือ ญาณุติคำพูดเกี่ยวกับสิ่งที่มีด้วยสิ่งที่ไม่มี เช่น เสียงหมิง เจตสิก 52 เป็นต้น คำว่า เสียง เจตสิกเป็นสิ่งที่ไม่มี โดยความจริง ส่วน หมิง และ 52 เป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงตามนัยปรมัตถธรรม

5. วิชฌามาเนนวิชฌมานัญญุติ คือ ญาณุติคำพูดเกี่ยวกับสิ่งที่มีด้วยสิ่งที่มี (เป็น ปรมัตถธรรมทั้ง 2 คำ) เช่น จักขุสัมผัส มโนวิญญาณ โสภณจิต... อุกุศลจิต เป็นต้น

6. อวิชฌามาเนนวิชฌมานัญญุติ คือ ญาณุติคำพูดเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่มีความด้วยสิ่งที่ไม่มีความ เช่น ราชโอรส ลูกเศรษฐี โตะหนังสือ เป็นต้น

ศัพท์บัญญัตินี้โดยสรุปมีชื่อเรียกได้ถึง 6 อย่าง คือ¹

1. นามะ ในความหมายว่า มีสภาพอันเนื่องมาจากและทำให้เนื้อความมาสู่ตน

2. นามกัมมะ ในความหมายว่า เป็นถ้อยคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยก่อนเรียก

ชานกัน

3. นามเชยยะ ในความหมายว่า เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยโบราณสมมุติ
ทั้งชื่อไว้

4. นิรุติ ในความหมายว่า เป็นคำที่นักปราชญ์ทั้งหลายคิดพิจารณาแล้วจึง
ตั้งชื่อขึ้น

5. พยัญชนะ ในความหมายว่า เป็นคำที่แสดงเนื้อความให้ปรากฏ

6. อภิลาปะ ในความหมายว่า เมื่อผู้พูดทั้งหลายต้องการพูดอะไรขึ้นย่อมต้องนึกถึง
เนื้อความนั้นก่อนแล้วจึงพูดออกมา

ในพระอภิธรรมัตถสังคหะได้แสดงให้เห็นถึงการทำงานหรือความเป็นไปของจิตเมื่อเกิดการปะทะกันของอายตนะภายในและภายนอก เช่น ความเป็นไปของจิต (วิถิจิต) ที่รู้นามบัญญัติ และอรรถบัญญัติขณะใดขึ้นเสียงคำพูดที่มีพยางค์เดียว (สมมุติคำพูดว่า งม) ดังนี้

ขอมไคยีนเสียงที่กำลังปรากฏอยู่ควย ปฐมโสทวิญญานวิถิ

ขอมรูเสียงที่ดับไปแล้วควย ทุติยโมทวารวิถิ คือ อตักคณวิถิ

ขอมรูชื่อควยตุติยโมทวารวิถิ คือ นามัคคณวิถิ

ขอมรูรูปร่างสัณฐาน (ความหมาย) ควยจตุตถโมทวารวิถิ คือ อตักคณวิถิ

อรรถบัญญัติและนามบัญญัติที่กล่าวมานั้น พุทธธรรมถือว่าไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริง (ตามนัยของปรมัตถสังคหะ) หากเป็นเพียงสิ่งที่ชื่อเรียกที่แต่งตั้งขึ้นหรือสมมุติขึ้น โดยอาศัยนักปราชญ์ทั้งหลายตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันหรืออนุโลมโวหาร ของชาวโลกไปตามยุคตามสมัย หากมีอะไรปรากฏขึ้นมาใหม่ นักปราชญ์ก็จะพยายามค้นคว้าพิจารณาบัญญัติชื่อขึ้นมาใหม่อีก เช่นนี้เรื่อย ๆ ไป

ตัวอย่างทัศนะบางส่วนเกี่ยวกับบัญญัติธรรมอันปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

...ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อาศัยไม้และเถาวัลย์ ถิ่นเหนียวและหญ้าแวกคลุมแล้ว ขอมนับเป็นเรือน... อาศัยกระดูกและอาศัยเอ็นเนื้อและหนังแวกคลุมขอมนับว่ารูป¹

...ในกองสังขารล้วนนี้ขอมไม่เห็นนามว่าสัตว์ เหมือนอย่างว่าเพราะคุณส่วนทั้งหลาย เข้าด้วยกันเสียงวารถขอมมี เมื่อชนทั้งหลายยังมีอยู่ การสมมุติว่ามีสัตว์ขอมมี ฉะนั้น²

* วิถิจิต อนุพันตกมโนทวารวิถิ. หน้า 299.

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 12, หน้า 252 - 253.

² แหล่งเดิม. เล่ม 15, หน้า 167.

...เมื่อองค์สัมภาระมีเพลา ล้อ กรง และงอน เป็นต้น ทั้งอยู่เรียบร้อยโดย
 อากาณเฑาะว์แล้ว โวหารว่า "รถ" ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง... เมื่อเครื่องเรือนมีไม้
 เป็นต้น ล้อมอากาศทั้งอยู่โดยอากาณเฑาะว์แล้ว โวหารว่า "เรือน" ก็มีขึ้น
 เท่านั้นเอง... เมื่อนี้มีมือทั้งหลายมีนิ้วหัวแม่มือ เป็นต้น ทั้งอยู่โดยอากาณเฑาะว์
 แล้ว โวหารว่า "กำปั้น" ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง... เมื่ออวัยวะแห่งคนไม้ กิ่งใบ
 เป็นต้น ทั้งอยู่โดยอากาณเฑาะว์แล้ว โวหารว่า "ต้นไม้" ก็มีขึ้นเท่านั้นเอง (แล้ว)
 เมื่อสำรวจดูอวัยวะแต่ละส่วน ๆ ไป โดยปรกติชื่อว่า ต้นไม้ หนามไม้...¹

...คุณภิกษุทั้งหลาย เราอย่าชมไม่ซัดแย้งกับโลก แต่โลกย่อมซัดแย้งกับเรา ผู้กล่าว
 เป็นธรรมย่อมไม่ซัดแย้งกับใคร ๆ ในโลก สิ่งใดที่บัณฑิตในโลกสมมุติว่าไม่มี แม้
 เราก็กล่าวสิ่งนั้นว่าไม่มีสิ่งใด บัณฑิตในโลกสมมุติว่ามี เรากล่าวสิ่งนั้นว่ามี² ...
 เหล่านี้แลเป็นชื่อคามโลกเป็นภาษาของโลก เป็นบัญญัติของโลกที่ตถาคตกล่าวอยู่
 มิได้ยึดถือ...³

ดังนั้นเมื่อพิจารณา "ความงาม" ตามนัยของบัญญัติธรรมแล้วความงามก็มี ภาวะ
 เป็นอรรถบัญญัติชนิดหนึ่ง คือ "นิमितบัญญัติ" หรือความงามเป็นเงา หรือโนภาพของมหาภูตรูป
 ที่ปรากฏทางจิต ในลักษณะโนภาพของมหาภูตรูปที่ก่อให้เกิดความพึงพอใจ ซึ่งในอภิธรรม
 เรียกว่า "สุกนิमित"

¹ในมหาภูตราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3, หน้า 16 - 17.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 พระสุตตันตปิฎก เล่ม 17, หน้า 133.

³แหล่งเก็บ. เล่ม 9, หน้า 281.

ทัศนะเกี่ยวกับความงามที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

ในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงมีพุทธวจนะบางตอนที่กล่าวถึงคำว่า "งาม" "ไม่งาม" ดังนั้น จึงขอเสนอทัศนะของพุทธธรรมเกี่ยวกับ "งาม" และ "ไม่งาม" เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาทัศนะเกี่ยวกับ "ความงามตามแนวของพุทธ" ต่อไป

พุทธวจนะเกี่ยวกับคำว่า "งาม" "ไม่งาม" เท่าที่ศึกษาพบในขณะนี้มีดังนี้

...ปฐวีชาตุ อาโปชาตุ เทโชชาตุ และวาโยชาตุ ย่อมทั้งอยู่ไม่ไค้ในที่ไหน
อุปาทายรูป ที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ ที่งามและไม่งาม ย่อมทั้งอยู่
ไม่ไค้ในที่ไหน นามและรูปย่อมคัมไมเหลือในที่ไหน ดังนั้นปัญหานี้เมื่อพิจารณาถึง
ต่อไปนี้

ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใส โดยประการทั้งปวง
ปฐวีชาตุ อาโปชาตุ เทโชชาตุ และวาโยชาตุ ย่อมทั้งอยู่ไม่ไค้ในธรรมชาตินี้
อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ ที่งามและไม่งาม ย่อมทั้งอยู่ไม่ไค้
ในธรรมชาตินี้ นามและรูปย่อมคัมไมเหลือในธรรมชาตินี้...¹

จากพุทธวจนะตอนนี้นั้นส่วนหนึ่งกล่าวถึง รูปที่งามและรูปที่ไม่งาม ว่าเป็น "อุปาทายรูป"
และกล่าวถึง "ธรรมชาติที่รู้แจ้ง" ว่าเป็นธรรมที่งามและรูปที่ไม่งามทั้งอยู่ไม่ไค้ (คัมไป)

ในสัททิมสูตร พระพุทธเจ้าโคตรัสถึงชาตุ 7 ประการไว้ว่า

...ชาตุ 7 ประการเป็นไฉน คือ อากาชาตุ สุกาชาตุ อากาสาณัญจายตนชาตุ
วิญญานณัญจายตนชาตุ อาภิญจายตนชาตุ เนวสัญญานาสัญญายตนชาตุ สัญญา

¹ธรรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 9, หน้า 329.

เวทิตินิโรชชาตุ... ชาตุเหล่านี้แต่ละอย่างอาศัยอะไรจึงปรากฏได้...

กุกกรภิกษุ อภากชาตุอาศัยความมืดจึงปรากฏได้ สุภชาตุอาศัยความไม่งาม
จึงปรากฏได้ อากาสาณัญจายตนชาตุอาศัยรูปจึงปรากฏได้ วิญญานณัญจาย
ตนชาตุอาศัยอากาสาณัญจายตนะจึงปรากฏได้...¹

จากพุทธวจนะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพุทธธรรมมีทัศนะว่า มีภาวะที่งาม (สุภชาตุ)
อยู่และภาวะที่งามจะปรากฏขึ้นได้โดยอาศัยความไม่งามและในวิสุทธิมรรค ได้ขยายความ
สุภชาตุ ไว้ว่า

...แท้จริงอภากชาตุคือ รูปชาตุ ส่วนสุภชาตุก็เนื่องอยู่ในรูปชาตุ เป็นต้น
เพราะอะไร? เพราะสุภชาตุก็คือสุกมิต* จริยอยู่สุภชาตุคือ สุกมิตและ
สุกมิตพ้นไปจากรูปเป็นตนหาไม่ นัยหนึ่งสุภชาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูป
เป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุนี้ สุภชาตุนั้นก็คือรูปชาตุ
เป็นต้นเท่านั้นเอง...²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 10, หน้า 147.

* สุกมิต - สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าสวยงาม พบเห็นได้ขึ้นสิ่งใดแล้ว ใจจับเอาเค้า
ลักษณะที่ชอบที่กำหนดหมาย หรือคิดว่าความเป็นภาพที่สวยงามเอาไว้ในใจ (พระราชมุนี
พุทธธรรม หน้า 881).

²มหาบุญราชวิทยาสัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 140.

ในวิสุทธิมรรค กล่าวถึง ความงามไว้ว่า

...ความว่างในสัจจะ 4 นั้น พึงทราบดังนี้ คือ สัจจะสองข้างต้น* ว่างจาก ความยังยั้ง ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน หมดบท (คือนิโรธ) ว่างจากความเป็นตัวตน มรรค เว้นว่างจากความยังยั้ง ความสุข และ ความเป็นตัวตน...¹

ธรรมบทพรรณนาทัศนะเกี่ยวกับความงามว่า

...มารยอมรังควาญบุคคลผู้มีปกติเห็นอารมณ์ว่างงามไม่สำรวมแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย... มารยอมรังควาญไม่ได้ ซึ่งบุคคลเห็นอารมณ์ว่าไม่งามอยู่ สำรวมก็แล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย...²

...คัมภายยอมเจริญยิ่งแก่ผู้ที่ถูกวิทกยาบี ผู้มีราคะกล้ำมีปกติเห็นอารมณ์ว่างงาม ผู้นั้นแลยอมทำเครื่องผูกใจพันนั้น...³

...ศุกรภิกษุทั้งหลาย เรายอมไม่เล็งธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่จะเป็นเหตุให้ กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ยอมเป็นไปเพื่อ ความเจริญใหญ่ล้นเหมือน สุกนิมิต (จินตภาพหรือมโนภาพว่า งาม - ผู้เขียน)

* สัจจะสองข้างต้น - ทุกข์และสมุทัย.

¹ หมายเหตุราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 212.

² กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 25, หน้า 12.

³ เพลงเฉลิม. หน้า 43.

คุณภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลใส่ใจสุกัมมิตโดยไมแยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิด
ย่อมเกิดขึ้น และกามฉันทะที่เกิดแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญใหญ่...¹

วิปัสสนสูตร ทรงแสดงเรื่องวิปัสสนา 4 ประการ ไว้ว่า

...คุณภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ฅิณฺณวิปัสสนา 4 ประการนี้
4 ประการเป็นไฉน? คือ สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ฅิณฺณวิปัสสนา ในสิ่งที่
ไม่เที่ยงว่าเที่ยง 1 ในสิ่งที่เห็นทุกขว่าเป็นสุข 1 ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าเป็นตน 1
ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม 1 สัญญาวิปัสสนา จิตวิปัสสนา ฅิณฺณวิปัสสนา 4 ประการนี้แล
คุณภิกษุทั้งหลาย สัญญาไม่วิปัสสนา จิตไม่วิปัสสนา ฅิณฺณไม่วิปัสสนา 4 ประการนี้
4 ประการเป็นไฉน? คือสัญญาไม่วิปัสสนา จิตไม่วิปัสสนา ฅิณฺณไม่วิปัสสนา ใน
สิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง 1 ในสิ่งที่เห็นทุกขว่าเป็นทุกข 1 ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่า
ไม่ใช่ตน 1 ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม 1 สัญญาไม่วิปัสสนา จิตไม่วิปัสสนา ฅิณฺณ
ไม่วิปัสสนา 4 ประการนี้แล...²

ในอาหารสูตรกล่าวถึง อาหารของกามฉันทะ (ความรักใคร่ในอารมณ์ที่ขบขันมีรูป
เป็นต้น ไว้ว่า (มีใจความเช่นเดียวกันในพระสูตรอื่นอีกหลายพระสูตร)

...คุณภิกษุทั้งหลาย ก็จะได้เล่าเป็นอาหารให้ กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น
หรือที่เกิดแล้วให้เจริญใหญ่ยิ่งขึ้น? คุณภิกษุทั้งหลาย สุกัมมิตอยู่ การกระทำ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 20, หน้า 2.

²แหล่งเดิม. เล่ม 27, หน้า 51 - 52. เล่ม 31, หน้า 235 - 236.

ให้มากที่สุด อโยนิโสมนสิการ ในสภาวะนั้น นี่เป็นอาหารให้ กามฉันทะที่ยัง
ไม่เกิด เกิดขึ้นหรือที่เกิดแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น...¹

ในพระอภิธรรม - วิภังคปกรณ์ อธิบาย อโยนิโสมนสิการว่า

...อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย เป็นไฉน? ความทำ
ไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ในสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้เพียง ความทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคายในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ความทำไว้ในใจ โดยไม่แยบคายในสิ่งที่
ไม่ใช่อกัตตาตวตนาเป็นอกัตตาตวตนา ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ในสิ่งที่
ไม่งามว่างาม หรือความนึก ความนึกเนื่อง ๆ ความคิด ความพิจารณา
ความทำไว้ในใจแห่งจิต โดยผิดจากความจริงนี้เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ*
ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย...²

*โยนิโสมนสิการ - การพิจารณาโดยไม่แยบคาย คือ การพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริง
โดยสืบค้นหาต้นเหตุไปตามลำดับจนถึงต้นเหตุ แยกแยะองค์ประกอบจนมองเห็นภาวะและ
ความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยหรือไตรลักษณ์ จักสิ่งที่ดี ที่ชั่ว ยังกุศลธรรมให้เกิดขึ้นโดยอุบาย
ที่ชอบ ซึ่งจะมีให้เกิดอวิชาและคณา (พระราชาวรมณี พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ
ประมวลศัพท์) (อโยนิโสมนสิการ มีลักษณะตรงกันข้ามกับ โยนิโสมนสิการ)

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 19, หน้า 31.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 35, หน้า 455.

กล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่า วิปริเยสะ 4 (วิปลาส)

...วิปริเยสะ 4 เป็นไฉน? ความเข้าใจผิดกัวยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิด
กัวยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดกัวยอำนาจทิฐิในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง...
ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข... ในสิ่งไม่ใช่อกตาทัตถ์ว่าเป็นทัตถ์... ในสิ่งที่
ไม่งาม วางาม เหล่านี้เรียกว่า วิปริเยสะ 4...¹

...จิตของท่านรุ่มร้อน เพราะสัญญาอันวิปลาส ท่านจะละเว้นนิमितอันสวยงาม
อันเป็นที่ตั้งแห่งราคะเสีย...²

...คำว่า "ทุกข์" นี้ ศัพท์ว่า "ทุกข์" นี้ท่านถือเอาในอรรถคือ นำเกลียด ใดแก่
ชั่วเลวทราม... ส่วนศัพท์ "-ข" ถือเอาในอรรถคือ ที่ว่างเปล่า... อันสัจจะ
นี้จักว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งเลวทรามมีอุปัทวะเป็นต้นเป็นเอนก
จักว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความขังขืน ความงาม ความสุขและความเป็น
ทัตถ์ ที่พาสชนาคาทนายเอา เหตุนี้จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะน่าเกลียดและ
ว่างเปล่ากัวย...³

ทั้งหมดที่เสนาข้าข้างต้นเป็นทศนะที่เกี่ยวกับสิ่งที่อาจเรียกว่า "ความงาม" ตามทศนะ
ของพุทธธรรมที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกเท่าที่ค้นพบในขณะนี้ ซึ่งสรุปได้ว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
หน้า 459.

²แหล่งเดิม. เล่ม 15, หน้า 228.

³มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. วิสุทธิธรรมรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 159.

สิ่งที่ว่า "งาม" นั้น โดยความจริงชั้นสูงสุดแล้วไม่มีและการที่เราว่างามนั้นถือว่าเป็นความคิด (จิต) ความจำใดหมายรูป (สัญญา) ความรู้ความเชื่อ (วิมูติ) ที่คลาดเคลื่อนหรือผิดจากสภาวะความเป็นจริง (คือ คิณัตถ์ หมายรูปและเชื่อผิดหรือคิดคลาดเคลื่อน หมายรูปคลาดเคลื่อนและเชื่อคลาดเคลื่อนไปจากความจริง)

ทัศนะเกี่ยวกับรูป (วรรณะรูป)

วิสุทธิมรรคอธิบายรูปไว้ว่า

...ธรรมชาติโดยมเห็น เหตุนี้ธรรมชาตินั้นชื่อ จักขุ (ตา) ความ (แห่งศัพท์) จก ขติ - เห็น) ว่าขมยนิคิ (ลิ้มรส) รูปและขมยบถ (ใหญ่) รูปสิ่งใด ขมยแสงสี เหตุนี้ สิ่งนั้นเชื่อว่ารูป ความ (แห่งศัพท์) รูปยติ - แสงสี) ว่า รูปเมื่อถึงความเปลี่ยนแปลงสียขมประกาศความในใจ...¹

อรรถกถาอฏฐสาลินีอธิบายรูป ไว้ว่า

...สีนั้นแหละชื่อว่า วัณณนิภา อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า นิภา ด้วยอรรถว่าสองแสง อธิบายว่าเป็นสิ่งที่ปรากฏแก่จักขุวิญญาณ แสงคือ สี ชื่อว่า วัณณนิภา...

...รูปคือ สี ชื่อว่า เป็นสิ่งที่เห็นได้ หมายความว่า เป็นไปกับด้วยสิ่งที่เห็นได้ อธิบายว่า อันจักขุวิญญาณพึงเห็นได้ ที่ชื่อว่ากระทบได้ หมายความว่า เป็นไปกับด้วยสิ่งที่กระทบได้ อธิบายว่าเป็นสิ่งที่ให้เกิดการกระทบและการเสียดสี...²

¹ หมายเหตุราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 124, หน้า 135.

² สมาคมศูนย์คนควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาลินี. ตอน 3, หน้า 177 - 178.

จากอรรถกถาที่ยกมาชี้ให้เห็นว่า ตามทัศนะของพุทธ สิ่งที่ยึดมั่นได้คือ สี (วรรณะ)
เท่านั้น ส่วนรูปอื่น ๆ (เสียง กลิ่น โสภณพละ) ไม่อยู่ในวิสัยของตาจะรับได้
ในอัสสาทะสูตร พระพุทธเจ้ากล่าวถึง รูป (รูปทั้งหมด - ผู้เขียน) ไว้ว่า

...คฤกริกษุทั้งหลาย ถ้าคุณแห่งรูปจักไม่มีไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงกำหนด
ในรูป แต่เพราะคุณแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงกำหนดในรูป ถ้าโทษ
แห่งรูปจักไม่มีไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงเบือนำในรูป แต่เพราะโทษแห่ง
รูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงเบือนำในรูป แต่เพราะเครื่องสลัดออกจาก
รูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึงออกไปจากรูป...¹

...คฤกริกษุทั้งหลาย ผู้ใดเพิลิกเพิลิน รูป ผู้นั้นชื่อว่าเพิลิกเพิลินทุกข์ ผู้ใด
เพิลิกเพิลินทุกข์เรากล่าวว่า ผู้นั้นไม่พ้นไปจากทุกข์... ผู้ใดแฉ ไม่เพิลิกเพิลิน
รูป ผู้นั้นชื่อว่าไม่เพิลิกเพิลินทุกข์ ผู้ใดไม่เพิลิกเพิลินทุกข์ เรากล่าวว่า ผู้นั้น
พ้นไปจากทุกข์...²

...คฤกริกษุทั้งหลาย อะไรเป็นภาวะสลาย อะไรเป็นภาวะไม่สลาย รูปเป็น
ภาวะสลาย ความขี้ ความเข้าไปประจัน ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปนั้น นี่เป็น
ภาวะไม่สลาย...³

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 17, หน้า 29. เล่ม 18, หน้า 10 - 11.

²แหล่งเดิม. หน้า 30.

³แหล่งเดิม. หน้า 31.

ในปฐมสูตรพระพุทธเจ้ากล่าวถึง รูป ว่า

...คุกรูปณะ รูปที่พึงรู้แจ้งควยจักขุ อันนาปรารธนา นาโคร นาพอใจ นารัก ชักให้ใครชวนให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยินดี กล่าวสรรเสริญ พัวพันรูปนั้น เรากล่าวว่า เมื่อภิกษุนั้นยินดีกล่าวสรรเสริญพัวพันรูปนั้น ความเพลิกเพลีนก็เกิดขึ้น คุกรูปณะ เพราะความเพลิกเพลีนเกิดขึ้นจึงเกิดทุกข์ ฯลฯ เมื่อภิกษุนั้นไม่ยินดี ไม่กล่าวสรรเสริญ ไม่พัวพันรูปนั้น ความเพลิกเพลีนก็ดับไป คุกรูปณะเพราะความเพลิกเพลีนดับไป ทุกขจึงดับ...¹

นิรามิสสูตร กล่าวถึง ปิติและสุข โสมนัส ที่เป็นอามิสสุข ว่า

...คุกริกษุทั้งหลาย ก็ปิติมีอามิสเป็นไฉน? กามคุณ 5 เหล่านี้ กามคุณ 5 เป็นไฉน? คือ รูป ที่พึงรู้แจ้งควยจักขุอันนาปรารธนา นาโคร นาพอใจ นารัก ชักชวนให้ใคร ชวนให้กำหนด ฯลฯ โฉนฐัพพะ ที่พึงรู้แจ้งควยกายอันนาปรารธนา นาโคร ชักชวนให้ใคร ชวนให้กำหนด คุกริกษุทั้งหลาย กามคุณ 5 เหล่านี้แล ปิติเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ 5 เหล่านี้ เราเรียกว่า ปิติมีอามิส... สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ 5 เหล่านี้ เราเรียกว่า สุขมีอามิส...²

พระอภิธรรม วิภังคปกรณ์ กล่าวถึง รูปคันหาว่า "...ความกำหนด ความกำหนดมัก ฯลฯ ความกำหนดแห่งจิต อันประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า รูปคันหา..."³

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 18, หน้า 51 - 60.

²แหล่งเดิม. หน้า 249.

³แหล่งเดิม. เล่ม 35, หน้า 446.

กล่าวถึง โสมนัส (ความก่ใจ ความสุขใจ ความปลาบปลื้ม) 6 ว่า

...เห็นรูปด้วยตาแล้วครุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส พังเสียงด้วยหูแล้ว
 ฐา ฅมกลืนด้วยจมูกแล้ว ฐา ลิมรสด้วยลิ้นแล้ว ฐา ถูกท้องโดยภุรัพพะ
 ด้วยกายแล้ว ฐา ฐุขรรมารมณด้วยใจแล้ว ครุ่นคิดถึงขรรมารมณอันเป็น
 ที่ตั้งแห่งโสมนัส เหล่านีเรียกว่า โสมนัสสุบวิจารณ์ 6...¹

...เห็นรูปด้วยตาแล้ว ครุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโหมนัส พังเสียงด้วยหู ฐา
 ฅมกลืนด้วยจมูกแล้ว ฐา ลิมรสด้วยลิ้นแล้ว ฐา ถูกท้องโดยภุรัพพะ ด้วยกาย
 แล้ว ฐา ฐุขรรมารมณด้วยใจแล้ว ครุ่นคิดถึงขรรมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโหมนัส
 เหล่านีเรียกว่า โหมนัสสุบวิจารณ์ 6² (โหมนัส - ความเสียใจ เป็นทุกข์ใจ)

...ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิด
 แท้เจโตสมันต์ ภิริยาเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแท้เจโตสมันต์ อันอิง
 อาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ชอบใจ ฐา ในเสียงอันเป็นที่ชอบใจ ฐา ในกลิ่น
 อันเป็นที่ชอบใจ ฐา ในรสอันเป็นที่ชอบใจ ฐา ในโภภุรัพพะอันเป็นที่ชอบใจ
 ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิด
 แท้เจโตสมันต์ ภิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแท้เจโตสมันต์ อันอิงอาศัย
 กามคุณ ในขรรมารมณอันเป็นที่ชอบใจ เหล่านีเรียกว่า เคหสิคโสมนัส 6...³

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 35, หน้า 468.

²แหล่งเดิม. เล่ม 35, หน้า 468.

³แหล่งเดิม. เล่ม 35, หน้า 468.

...ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็น
ทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมมัตถ์ กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่
เจโตสัมมัตถ์ อันอิงอาศัยกามคุณในรูปอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในเสียงอันไม่
เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในรสอันไม่เป็นที่ชอบใจ
 ฯลฯ ในโณภูมิจะอันไม่เป็นที่ชอบใจ ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ
 ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมมัตถ์ กิริยาเสวยอารมณ์
 ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมมัตถ์ อันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์อัน
 ไม่เป็นที่ชอบใจ เหล่านี้เรียกว่า เกล็ดทิโณณัส...¹

...ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์
 ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมมัตถ์ กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่
 เจโตสัมมัตถ์ อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในเสียง
 อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในรสอันเป็น
 ที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในโณภูมิจะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ความสบายทางใจ
 ก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ ไม่สุขอันเกิด
 แต่เจโตสัมมัตถ์ กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมมัตถ์อันอิงอาศัย
 กามคุณ ในธรรมารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา เหล่านี้เรียกว่า เกล็ดอุเบกขา 6
 ...²

ใน สัมโพธิสูตรที่ 2 กล่าวถึงคุณและโทษของรูป ไว้ว่า

...สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยรูป นี่เป็นคุณแห่งรูป รูปเป็นของไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษแห่งรูป การกำจิก การละฉันท

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 35, หน้า 469.

²แหล่งเก็บ. หน้า 469.

รากะในรูป นี่เป็นความสลักรูป ๗๘...¹

ในสุตตันตปิฎก เอกกนิบาต กล่าวถึง รูป เสียง กลิ่น รส โภญฺพพะที่เป็น
เอก ๖

...กฺุกรภิกษุทั้งหลาย เรายอมไม่เล็งเห็น

รูปอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...เสียงอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...กลิ่นอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...รสอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...โภญฺพพะอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่จะครอบงำจิตของบุรุษทั้งอยู่

เพื่อบุรุษสทฺธิ์ เสียงสทฺธิ์ กลิ่นสทฺธิ์ โภญฺพพะของสทฺธิ์เลย กฺุกรภิกษุทั้งหลาย

บุรุษสทฺธิ์ เสียงสทฺธิ์ กลิ่นสทฺธิ์ รสสทฺธิ์ โภญฺพพะสทฺธิ์ยอมครอบงำจิตของบุรุษ

ทั้งอยู่...²

...กฺุกรภิกษุทั้งหลาย เรายอมไม่เล็งเห็น...

...รูปอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...เสียงอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...กลิ่นอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...รสอื่นแม้อย่างหนึ่ง...

...โภญฺพพะอื่นแม้อย่างหนึ่งที่จะครอบงำจิตของสทฺธิ์ ทั้งอยู่

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 18, หน้า 8.

²แหล่งเดิม. เล่ม 20, หน้า 1 - 2.

เหมือน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ของบุรุษเลย คุณริกะทั้งหลาย
รูปบุรุษ เสียงบุรุษ กลิ่นบุรุษ รสบุรุษ โผฏฐัพพะของบุรุษย่อมครอบงำจิตสตรี
ทั้งอยู่...¹

ทั้งหมดที่เสนามาเป็นทัศนะของพุทธธรรม ว่าด้วย รูป หรือสิ่งที่ถือว่าเป็นรูปธรรม
หรือรูปธาตุ อันสามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย)
พุทธธรรม กล่าววว่า รูปเป็นสิ่งที่มิใช่วิจิต และรูปนั้น สามารถก่อให้เกิดคุณและโทษ
ต่อเขาไปยึดถือได้ และเสนอว่ามี ธาตุ ชนิดหนึ่งเรียกว่า สุกขาธาตุ (ธาตุที่ทรงความงาม)
จักเป็นธาตุกุศล และเป็นรูปธาตุ โดย สุกขาธาตุ จะปรากฏเมื่อความไม่งามปรากฏ

ทัศนะของพุทธธรรมเกี่ยวกับศิลปะ

ในพระไตรปิฎกมีพุทธวจนะบางตอนที่กล่าวถึง สิ่งที่ยูเขียนเห็นว่าพาคักถึงสิ่งที่ปัจจุบัน
เราเรียกว่า ศิลปะ อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องอยู่กับ ความงาม ดังนั้นจึงขอนำพุทธวจนะ
ดังกล่าวเท่าที่ค้นพบในขณะนี้ มาเสนอเพื่อเป็นข้อมูลส่วนหนึ่ง ในการพิจารณาถึงทัศนะของ
ความงามตามแนวพุทธต่อไป

...คุณริกะทั้งหลาย ภาพนิทรสการนั้น เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ ริกะ
ทั้งหลายทราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าชา
พ. ภาพนิทรสการแน่นอนแล ขางเขียนคึกแล้วด้วยจิตนั้นแหละ จิตนั้นแหละ
วิจิตรกว่าภาพนิทรสการ แน่น..." "...คุณริกะทั้งหลายขางยอมหรือ
ขางเขียน เมื่อมีเครื่องขมกัถี ครั่งกัถี ขมิ้นกัถี สีเขียวกัถี สีแดงกัถี
ทั้งเขียนรูปสตรี หรือรูปบุรุษ มีอวัยวะใหญ่ครบถ้วน ทุกส่วนลงที่แผ่น
กระดานเกลี้ยงเกลา หรือที่ฝา หรือที่แผ่นผ้า..."²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 20, หน้า 2.

²แหล่งพิมพ์. เล่ม 17, หน้า 142 - 143.

ในสักกะปัมพุทธ ปรากฏว่ามีบทเพลง และพระพุทธรูป ทรงวิจารณ์บทเพลงนั้น
ดังนี้

...ปัญจสิขคันธรรพบุรุษีน ฌ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ถิ่นดินสี่เหลี่ยมตั้งฉลอมะทุม
บรรเลงขึ้น และไคลลาคลาเลาเหล่านี้อันเกี่ยวควยพระพุทธรูปเจ้า พระธรรม
พระสงฆ์ พระอรหันต์ และถามว่า

คุกรแม่ภัททาสุริยวัจฉา ฉันทขอไหวทาทิมพูนี ภาเธอ โดยเหตุที่เธอเกิดเป็น
นางงาม ปลุกความปลื้มให้แก่ฉัน เหมือนลมเป็นที่ปรารถนาของผู้มีเหงื่อ หรือ
น้ำดื่มเป็นที่ปรารถนาของผู้กระหาย เธอผู้จารัสโณม เป็นที่รักของฉัน คล้าย
กันกับธรรม เป็นที่รักของพระอรหันต์ฉะนั้น ขอเธอช่วยด้วยความเรารอน
เหมือนช่วยวางยาคนไข้ผู้กระสับกระส่าย หรือให้โภชนะแก่ผู้หิว หรือคัมไฟที่ลุก
ควายน่า ขอให้ฉันลงจก ฌ ถิ่นและอุทรของเธอ เหมือนช้างผู้รอนจักใน
หนารอน หยั่งลงสระโบกขรณี มีน้ำเย็นประคบควยละอองแห่งเกสรดอกประทุม
ฉะนั้น ฉันทมีเมมาแล้วเพราะชวงชาอันสมบูรณ์ควยลักษณะไม่รู้สึกลงถึงเหตุการณ
เหมือนช้างเหลือขอ ไม่ยอมรับรู้แหลม และหอกกัด ควยถือวาทนชนะแล้ว
ฉะนั้น ฉันทมีใจจกอยู่ในเธอ ฉันทไม่อาจกลับดวงจิตที่แปรปรวนไปแล้ว เหมือนปลา
ที่กลืนเบ็ดเสียแล้ว ฉะนั้น นางผู้เจริญ ขอเธอเอาชาชายตระหวัดฉันไว้ ขอเธอ
ผู้มีดวงตาอันอ่อนหวาน จงตระหวัดฉันไว้ ขอเธอผู้งดงามจงสวมกอดฉัน นั้น
เป็นข้อที่ฉันปรารถนายิ่งนัก ความใคร่ของฉันในเธอผู้เฒ่าเป็นลูกคลื่น ถึงจะมีน้อย
ก็เกิดผลมากเหมือนทักษิณาทิถวายในพระอรหันต์ ฉะนั้น บุญอันใดที่ฉันได้ทำไว้แล้ว
ในพระอรหันต์ผู้คงที่ มีอยู่ คุกรนางผู้งามทั่วสรรพางค์ ขอบุญอันนั้นของฉันจง
อำนวยผลแก่ฉัน พร้อมกับเธอควย บุญอันใดที่ฉันได้ทำไว้ในปฐมภพนี้ มีอยู่
คุกรนางผู้งามพร้อม ขอบุญอันนั้นของฉันจงอำนวยผลแก่ฉัน พร้อมกับควยเธอ
คุกรแม่สุริยวัจฉา ฉันทปรารถนาเธอเหมือนพระศากยบุตรพุทธรูปเจ้า ทรงเขามา

อยู่พระองค์เดียว มีพระปณิธานรักษาทรงองค์ ทรงมีพระสติ เป็นเมื่ ทรง
แสวงหาอมตะ พระผู้จอมปราชญ์ไพบรุษพระสัมโพธิญาณอันสูงสุดแล้ว ฟังชื่นชม
ฉันทิโค เชอญงาม ถาฉันทิโคอยู่รวมกับเชอ ก็ฟังชื่นชม ฉันทิโค ถาหาสลักกะ
ผู้เป็นอิสระของพวกเทวคานันคาวคิงส์ จะประหามพรแกฉันทิโค ฉันทิโคจะฟังเลือก
เอาเชอเป็นแท้ ความอยากได้ของฉันทิโคถึงเพียงนี้ กุญชรเมญญะฉันทิโค
หาญผู้มีชีวิตาเช่นนี้ ฉันทิโคยอมไหวหามญญัน ซึ่งเป็นมิดาของเชอ ซึ่งเป็น
ประจักษ์สาปพณณ์แต่จกอกไมนาน ฉันทิโค

เมื่อปณิธานศรัทธาพรกถาอย่างนี้แล้ว พระผู้พระภาคโคตรัสกะ
ปณิธานศรัทธาพรกถาว่า กุญชรเมญญะ ฉันทิโคของหามญญันโคตรัสกับเสียงเพลงขับ
และเสียงเพลงขับของหามญญันโคตรัสกับเสียงส่าย ก็เสียงส่ายของหามญญัน ไม่เกิน
เสียงเพลงขับ และเสียงเพลงขับ ไม่เกินเสียงส่าย ก็คธาเหล่านี้ อัน
เกี่ยวกวยพระพุทธรเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ พระอรหันต์ และกาม หาม
ประพันธ์ขึ้นเมื่อไร...¹

ในวาเสฏฐสูตร กล่าวถึง ศิลปินว่า "...ก็ในหม่อมขุนย์ ผู้ใดผู้หนึ่งเลี้ยงชีพด้วยศิลปะ
เป็นอันมาก ผู้นั้นเป็นศิลปิน มีโชคราพณ์..."²

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 10, หน้า 199 - 200.

² แหล่งเดิม. เล่ม 25, หน้า 339.

ในโรจนสูตร มีพุทธวจนะ กล่าวถึง การขบร้อมและการพ้อนรำ ไว้ว่า

...คุณภิกษุทั้งหลาย การขบร้อม คือการร้อมให้ในวินัยของพระอริยะเจ้า การพ้อนรำคือ ความเป็นมา ในวินัยของพระอริยะเจ้า การหัวเราะจนเห็น ฟันรำเพรื่อ คือ ความเป็นเด็กในวินัยของพระอริยะเจ้า เพราะเหตุนี้แล จึงละเสียโดยเด็ดขาด ในการขบร้อมพ้อนรำ เมื่อท่านทั้งหลายเบิกบานใน ธรรม ก็ควรแต่ยิ้มแย้ม...¹

ในतालปุตตสูตร พระพุทธเจ้าได้ตอบคำถามของนักเตนร่า ชื่อतालปุตระ ความว่า

...ข้าพระองค์เคยได้ยินคำของนักเตนร่า ผู้เป็นอาจารย์และปารจารย์ก่อน ๆ กล่าวว่า นักเตนร่าคนไหนทำให้คนหัวเราะรื่นเริง คุ้มคำจริงบ้างคำเท็จบ้าง ในท่ามกลางสถานเตนร่า ในท่ามกลางสถานมหรสพ ผู้นั้นเมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทพคาธุร่าเริง ในข้อนี้พระผู้มีพระภาคตรัส อย่างไม่

เมื่อนักเตนร่าถามเช่นนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธที่จะตอบคำถามนี้ แต่นักเตนร่าได้ถามซ้ำขอให้ตอบถึง 3 ครั้ง ขอให้พระพุทธเจ้าตอบ พระพุทธเจ้าจึงตอบ ดังนี้

...คุณนายคามณี เมื่อก่อนสัตว์ทั้งหลายยังไม่ปราศจากราคะอันกิเลส เครื่องผูกคือราคะผูกไว้ นักเตนร่ารวบรวมเข้าไว้ซึ่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง ความกำหนัด ในท่ามกลางสถานเตนร่า ในท่ามกลางสถานมหรสพ แก่ สัตว์เหล่านั้นมากยิ่งขึ้น เมื่อก่อนสัตว์ทั้งหลายยังไม่ปราศจากโทสะ อันกิเลส

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

คือเครื่องผูกคือโหระทึกไว้ นักเตนร่ำรวบรวมเข้าไว้ซึ่งธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโหระ
 ในท่ามกลางสถานเตนร่ำ ในท่ามกลางสถานมหรสพ แกสัตัวเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น
 เมื่อกอนสัตัวทั้งหลายยังไม่ปราศจากโมหะ อันกิเลสเครื่องผูกคือโหระทึกไว้
 นักเตนร่ำรวบรวมเข้าไว้ซึ่งธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ ในท่ามกลางสถานเตนร่ำ
 ในท่ามกลางสถานมหรสพ แกสัตัวเหล่านั้นมากยิ่งขึ้น นักเตนร่ำนั้น ตนเองก็
 มัวเมาประมาท ตั้งอยู่ในความประมาท เมื่อแตกกายตายไป ย่อมบังเกิดใน
 นรกชื่อปฬาสะ อนึ่งถ้าเขามีความเห็นอย่างนี้ว่า นักเตนร่ำคนใดทำให้คนหัวเราะ
 รื่นเริงควยคำจริงบ้าง คำเท็จบ้าง ในท่ามกลางสถานเตนร่ำ ในท่ามกลาง
 สถานมหรสพ ผู้นั้นเมื่อแตกกายตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดา
 ชื่อปฬาสะ ความเห็นของเขานั้นเป็นความเห็นผิด กุณรนายคณมณี ก็เราย่อม
 กล่าวคติสองอย่างคือ นรกหรือกำเนิดสัตว์เคี้ยวจัญจนา อย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคล
 ผู้มีความเห็นผิด

เมื่อพระพุทธเจ้ากล่าวเช่นนั้น นักเตนร่ำชื่อทาลมุตกร้องไห้ และกล่าวว่า
 ...ข้าพระองค์ถูกนักเตนร่ำผู้เป็นอาจารย์และป้าจารย์ก่อน ๆ สอดส่องให้หลังสิ้น
 กาลนานว่า นักเตนร่ำคนใดทำให้คนหัวเราะรื่นเริง ควยคำจริงบ้าง คำเท็จบ้าง
 ในท่ามกลางสถานเตนร่ำ ในท่ามกลางสถานมหรสพ ผู้นั้นเมื่อแตกกายตายไป
 ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของเทวดาชื่อปฬาสะ...¹

ในพระอภิธรรม กล่าวถึงความมัวเมาในสิ่งต่าง ๆ ไว้หลายประการ และได้กล่าวถึง
 ความมัวเมาในศิลปะ ไว้ มีความว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 18, หน้า 314 - 315.

...ความมัวเมาในศิลปะเป็นใจ ความมัวเมา กริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทอตน การเชิดชูตน कुछ การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็น कुछ เพราะอาศัย ศิลปะ นี้ เรียกว่าความมัวเมาในศิลปะ...¹

ความถือตัวผิด เป็นใจ บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตนโดยเหตุอย่างใด อย่างหนึ่ง คือโดยหน้าที่การงานอันลามก โดยศิลปะอันลามก โดยวิทยฐานะอันลามก โดยการศึกษาอันลามก โดยปฏิภาณอันลามก โดยศีลอันลามก โดยวัตรอันลามก โดยศีลและวัตรอันลามก หรือโดยทิฏฐิอันลามก ความถือตัว กริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทอตน การเชิดชูตน कुछ การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็น कुछ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ เรียกว่าความถือตัวผิด...²

ในอรรถกถา อังคุตตรนิกาย กล่าวพาดพิง ถึงจิตรกรรม ว่า

...ธรรมดาว่าความวิจิตรอื่น จะยิ่งไปกว่าจิตรกรรมย่อมไม่มีในโลก ธรรมดา ลวดลายในจิตรกรรมนั้น ก็เป็นความวิจิตร คือเป็นความงามอย่างยิ่งที่เคียว พวกช่างลวดลาย เมื่อจะกระทำจิตรกรรมนั้น ย่อมเกิดจิตสัญญาว่า รูปชนิด ทั้งหลายต่าง ๆ เราพึงกระทำ ณ ครั้งนี้ โดยอุบายอย่างนี้ การกระทำให้วิจิตร ทั้งหลาย ที่ให้สำเร็จกิจ มีการเขียน การลงสี การทำให้สีเรืองรอง และ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 35, หน้า 425.

²แหล่งเดิม. เล่ม 35 หน้า 434.

การสลัpsi เป็นคน บ่อมเกิดขึ้นด้วยสัญชาตญาณวิจิตร รูปวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง
ในความวิจิตร คือลวดลาย บ่อมสำเร็จมาจากการกระทำให้วิจิตรนั้น เพราะ
เหตุนั้น ศิลปะอันวิจิตรทุกชนิดในโลก อันจิตนั้นเองคิดว่า รูปนี้ จงอยู่บนรูปนี้
รูปนี้จงอยู่ใต้ รูปนี้จงอยู่ข้างทั้งสองข้างนี้ แล้วจึงกระทำ เหมือนรูปอันวิจิตรที่
เหลือบอมสำเร็จโดยกรรมอันช่างคิดแล้ว ฉะนั้น...

ที่เสนอนั้นเป็นบางส่วนที่ผู้เขียนพิจารณาเห็นว่า เป็นทัศนะที่เกี่ยวกับสิ่งที่เรียกกันว่า
ศิลปะ ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ซึ่งอาจทำให้มองเห็นถึงทัศนะความงามตามแนวพุทธได้
จึงนำเสนอไว้ในที่นี้ ขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องชี้ให้เห็นภาพรวมของ สิ่งที่เรียกว่า ศิลปะ
ซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องอยู่กับความงาม ตามทัศนะของพุทธด้วย

¹สมาคมขุนยคนควาทางพระพุทธรศาสนา. อรรถกถาอังสุสาลินี. ตอน 2,
หน้า 38 - 39.

รูป - นาม

1. รูปธรรม

รูป - นาม ในพุทธธรรมมีความหมายกว้างขวางมาก ถือว่า ทั้งรูป และนาม เป็นสิ่งที่เป็จริงโดยความหมายสูงสุด (ปรมาตม) ดังในวิสุทธิมรรค ว่า ... นามและรูป (เท่านั้น) มีอยู่ในโลกนี้โดย (ปรมาตม) สัจจะ ก็แลในนามและรูปนั้น สัตว์และคน ไม่มีเลย นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันปัจจุบัปปรุงแต่ง ¹ ... โดยทั่วไปรูปในความหมายที่กว้างที่สุด หมายถึง สิ่งที่เป็นวัตถุทั้งหมดที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส (ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย) นับทั้งแต่สิ่งที่ใหญ่ที่สุดซึ่งเรียกว่า มหาจักรวาล จนถึงสิ่งที่เล็กที่สุดจนไม่สามารถมองด้วยตาเปล่าเห็นได้ ซึ่งในพระอภิธรรมเรียกว่า รูปกลาปะ ส่วนนาม หมายถึง ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ หรือสิ่งที่ไม่มรูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่่นอนมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ แต่โดยทั่วไป นาม หมายถึง สภาวะที่เป็นนามธรรมทั้งหมด ซึ่งไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส แต่รู้ได้ด้วยใจ เช่น ความรัก ความโกรธ ความดีใจ ความสุข ความทุกข์ สภาวะเหล่านี้เราจับต้องไม่ได้ มองไม่เห็น เราจะรู้ได้ต่อเมื่อสภาวะธรรมนั้นเกิดขึ้นกับตัวเอง การยิ้ม การร้องไห้ เป็นเพียงปรากฏการณ์ทางกายแทนภาวะทางนามธรรม ดังกล่าวที่มีอยู่ในจิตใจของมนุษย์ และในความหมายที่สูงขึ้นไปกว่านี้ นามธรรม อาจหมายถึง พระผู้เป็นเจ้า ปรมาตมานัน เท้า นิพพาน ฯลฯ ภาวะดังกล่าวนี้ ถือว่าเป็นภาวะสูงสุดของศาสนิกนั้น ๆ อันจะเข้าถึงได้ด้วยวิธีปฏิบัติฝึกฝนอบรมเป็นขั้นตอน ตามแนวทางหรือมตบัญญัติของแต่ละศาสนา กำหนดไว้

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3, หน้า 19

ในขณะที่เกี่ยวกับการมองรูปกับนามแยกกันโดยเด็ดขาดนี้เอง ทำให้เกิดลัทธิ
เอียงสุด 2 ลัทธิ คือลัทธิสสารนิยม และจิตนิยม คือฝ่ายนิยมในรูปธรรมก็อยู่ในลัทธิ
สสารนิยม หรือวัตถุนิยม ฝ่ายนิยม ในนามธรรมเกิดเป็นลัทธิจิตนิยม

ในพระอภิธรรมได้วิเคราะห์ รูป - นาม ความสัมพันธ์ระหว่างรูป - นาม
ไว้อย่างละเอียดถึงจะนำมาเสนอโดยสังเขปเพื่อวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ระหว่าง
รูป - นามกับสิ่งที่อาจเรียกได้ว่า ความงาม ความหัตถ์นะของพุทธคือนำไป โดยจะศึกษาใน
เรื่องของ รูป - นาม - ความสัมพันธ์ระหว่างรูปและนามไปตามลำดับ เมื่อศึกษาหัวข้อ
ใดจบลงจะสรุปหาความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องนั้นกับความงามเป็นเรื่อง ๆ ไป จนจบทุก
หัวข้อแล้ว จะสรุปรวมย่ออีกครั้งเพื่อจะนำไปพิจารณาสร้างเกณฑ์การพิจารณาผลงาน
ศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธคือนำไป

รูป 28

คัมภีร์อภิธรรมมคดสังคหะ จำแนกรูปออกเป็น 28 รูป โดยนัยที่เรียกว่า รูปสมุทเทศ¹

ก. มหาภูตรูป มี 4 คือ

1. ปรวิชาติรูป
2. อาโปธาตรูป
3. เทโชชาติรูป
4. วาโยชาติรูป

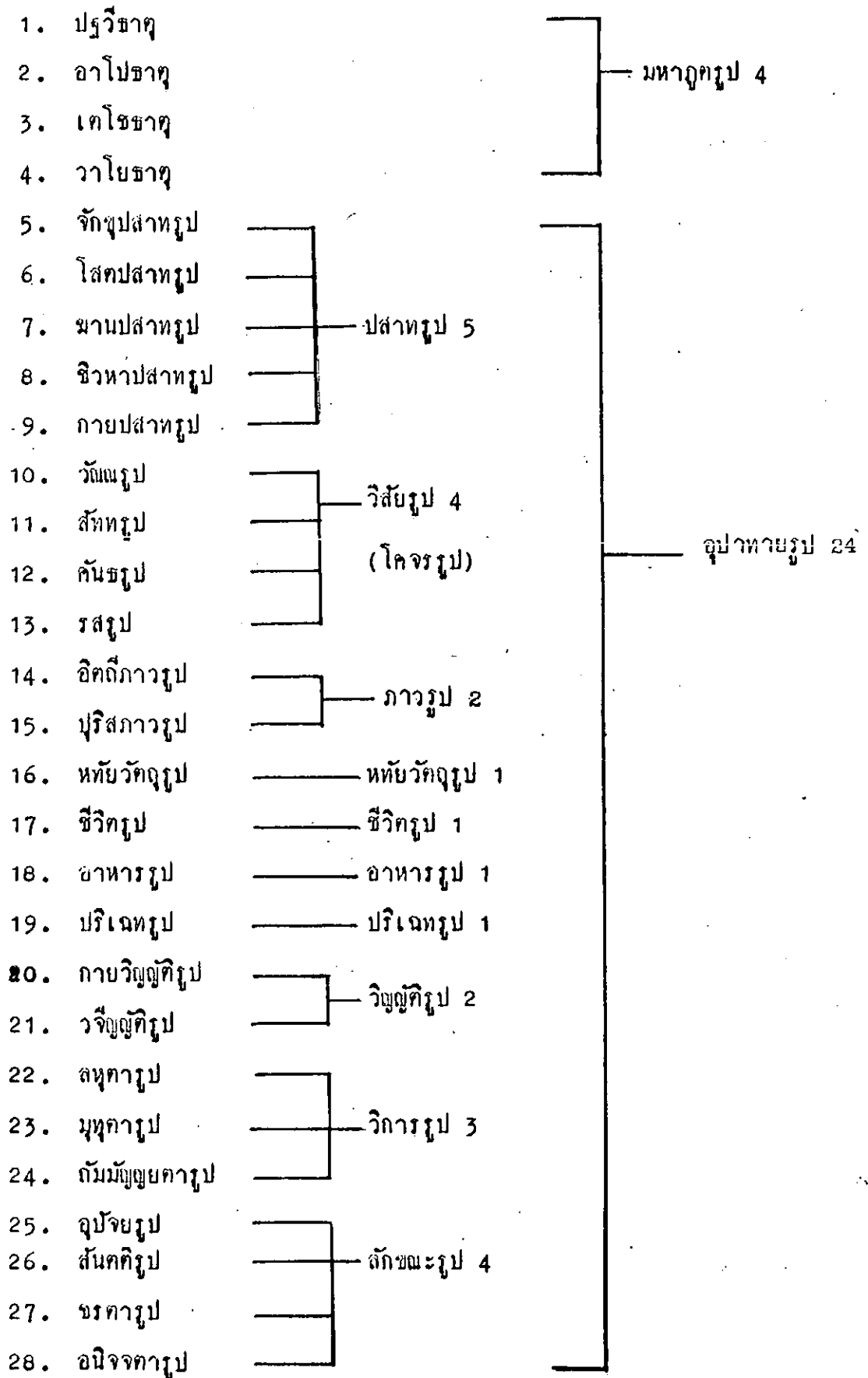
ข. อูปาทายรูป มี 24 คือ จำแนกได้ดังนี้

1. ปสาทรูป มี 5
 - 1.1 จักขุปสาทรูป

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคดสังคหนาดิและอภิธรรมมคดวิภาวินิฎฎา. ฉบับ
แปลเป็นไทย, หน้า 259.

- 1.2 โสทปสาทรูป
- 1.3 ขนปสาทรูป
- 1.4 ชิวหาปสาทรูป
- 1.5 กายปสาทรูป
2. วิสัยรูป (โคจรรูป) มี 4
 - 2.1 วัณรูป
 - 2.2 สัทรูป
 - 2.3 คันธรูป
 - 2.4 รสรูป
3. ภาวรูป มี 2
 - 3.1 อิตถิภาวรูป
 - 3.2 ปฏิสภาวรูป
4. หนัตยัตถรูป มี 1 คือ หนัตยัตถรูป
5. ชีวีกรรูป มี 1 คือ ชีวีกรรูป
6. อาหารรูป มี 1 คือ อาหารรูป
7. ปริเฉทรูป มี 1 คือ ปริเฉทรูป
8. วิญญูติรูป มี 2 คือ
 - 8.1 กายวิญญูติรูป
 - 8.2 วจวิญญูติรูป
9. วิการรูป มี 3 คือ
 - 9.1 ลหุการรูป
 - 9.2 มหุการรูป
 - 9.3 กัมมัตถุการรูป
10. ลักษณะรูป มี 4 คือ
 - 10.1 อุบัติรูป
 - 10.2 สัตติรูป
 - 10.3 ฆรการรูป
 - 10.4 อนิจจการรูป ...

แสดงเป็นแผนภูมิรูป 28 ใ้คังนี้

อธิบายรูป 28 โดยสังเขป

คำว่า รูป ในหนังสือ วิสุทธิมรรค ให้คำจำกัดความไว้ว่า "... ธรรมชาติอันมีความสลายไป ไตรมไป เพราะปัจจัยที่เน่นเข้าสีกทั้งหลายมีหนาว เป็นต้น เป็นลักษณะทุกอย่าง ..."¹ และในปรมัตถทีปนีฏีกาให้คำจำกัดความไว้ว่า "... ธรรมชาติที่เรียกว่ารูปก็เพราะธรรมชาติที่แตกสลายไป และย่อมถึงการเปลี่ยนแปลงผันไป ค้ำยันอำนาจปัจจัยที่เป็นข้าศึก มีเย็นและร้อน เป็นต้น"² ...

1. ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) คือ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่, สภาพอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งสหชาติรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแน่นแข็ง หรือธาตุดิน ลักษณะพิเศษของปฐวีธาตุ มี 4 ประการ คือ³

1. มีความแข็งเป็นลักษณะ
2. มีการทรงอยู่เป็นกิจ
3. มีการรับไว้เป็นผล
4. มีธาตุอื่น (อาโปธาตุ, เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) เป็นเหตุใกล้

2. อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) คือ สภาวะที่เอนออบคูกซึม หรือซ่านไป ขยายขนาด ผนึกพูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลวหรือธาตุน้ำ ลักษณะพิเศษของอาโปธาตุ 4 ประการ คือ⁴

1. มีการเกาะกุมหรือการไหลเป็นลักษณะ
2. มีการช่วยเพิ่มพูนธาตุอื่นเป็นกิจ
3. มีการบีบเอาธาตุอื่นรวมกันเข้าไว้เป็นผล
4. มีธาตุที่เหลือ (ปฐวีธาตุ, เตโชธาตุ และวาโยธาตุ) เป็นเหตุใกล้

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1. หน้า 19.

²พระศรีวิสุทธิกวี. จิตวิทยาในพระอภิธรรม. หน้า 11.

³มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 61.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 61.

3. เทโซซาตุ (ซาตุไฟ) สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ซาตุไฟ
คุณสมบัติ 4 ประการของเทโซซาตุ คือ¹

1. มีความร้อนเป็นลักษณะ
2. มีการทำให้ย่อยเป็นกิจ
3. มีการทำให้มีความอ่อน (แก่ร่างกาย) ไว้เรื่อยไปเป็นผล
4. มีซาตุที่เหลือเป็นเหตุใกล้

4. วาโยซาตุ (ซาตุลม) คือ สภาวะที่ทำให้สั่นไหวเคลื่อนที่ และคำขุน
เรียกสามัญว่า ซาตุลม คุณสมบัติ 4 ประการของวาโยซาตุ คือ²

1. มีความพองตัวไว้เป็นลักษณะ
2. มีความเคลื่อนไหวเป็นกิจ
3. มีความแสดงท่าทางต่าง ๆ ได้เป็นผล
4. มีซาตุที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

จะเห็นได้ว่าในพุทธธรรมเมื่อพูดถึง ซาตุดิน ซาตุน้ำ ซาตุไฟ ซาตุลม ท่านมิได้
หมายถึง ตัววัตถุซาตุนั้น แต่หมายถึงคุณสมบัติที่มีอยู่ในนั้น เช่น คุณสมบัติ แฉ่ง, อ่อนตัว,
ร้อน, เคลื่อนไหว ดังนั้นในสิ่งที่เราเรียกกันว่าดินก็ประกอบไปด้วย ซาตุ ดิน, น้ำ,
ลม, ไฟ ในน้ำก็ประกอบไปด้วยซาตุดิน, น้ำ, ลม, ไฟ และแม้ในไฟและลมก็มีซาตุอื่น
อีก 3 ซาตุ ประกอบอยู่ด้วย ปริมาณ ซาตุใดมีมากก็แสดงคุณสมบัติของซาตุที่มากออกมา
ให้เราดูได้

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 61.

²มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 61.

5. จักขุประสาทรูป (ตา) คือ การประกอบกันเข้าของอวัยวะ มีความประณีต
มองเห็นความสามารถรับรูปรูปร่าง คือสีต่าง ๆ ได้ ส่วนที่เป็นจักขุประสาทจริงมีขนาด
ประมาณเท่าศีรษะเส้นตั้งอยู่ในกลางแฉกคิ้ว จักขุประสาทมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีความสามารถในการเห็นรูปได้ เป็นลักษณะ
2. มีการวนเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นกิจ (รส)
3. มีความเป็นฐานรองรับจักขุวิญญาณเป็นผล (ปัจจุปฏิฐาน)
4. มีอวัยวะอันเกิดแก่กรรมที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นเหตุใกล้
(ปทัฏฐาน)

6. โสตประสาทรูป (หู) คือ การประกอบกันเข้าของอวัยวะ มีความประณีต
มองเห็นความสามารถรับสัมผัสทางเสียง คือเสียงต่าง ๆ ได้ ส่วนที่เป็นโสตประสาทมี
ลักษณะพื้นฐานทั้งวงแหวนตั้งอยู่ภายในช่องหู มีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีความสามารถในการได้ยินเสียงเป็นลักษณะ
2. มีการวนเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นกิจ
3. มีความเป็นฐานที่รองรับโสตวิญญาณเป็นผล
4. มีอวัยวะอันเกิดแก่กรรมที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุ เป็นเหตุใกล้

7. ฆานประสาทรูป (จมูก) คือ การประกอบกันเข้าของอวัยวะ มีความประณีต
มองเห็นความสามารถรับสัมผัสทางกลิ่น คือกลิ่นต่าง ๆ ได้ ฆานประสาทมีลักษณะพื้นฐานทั้งกับแพะ ตั้ง
อยู่ภายในช่องจมูก มีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ³

1. มีความสามารถที่จะดมกลิ่นได้ เป็นลักษณะ
2. มีการวนเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นกิจ
3. มีความเป็นฐานรองรับฆานวิญญาณเป็นผล
4. มีอวัยวะอันเกิดแก่กรรมอันมีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุ เป็นเหตุใกล้

¹มหาหมฤราชวิทยาลัย. วิสุทธิธรรมรคแปล. ภาค 2 ตอน 1, หน้า 20 - 25

²มหาหมฤราชวิทยาลัย. วิสุทธิธรรมรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 21 - 26

³แห่งเดิม. หน้า 21 - 26

8. ชีวหาปสาทรูป (ลีน) คือ การประกอบกันเข้าของภูตรูปที่มีความปราณีต
ผ่องใส จนสามารถรับสารณต่าง ๆ ได้ ชิวหาปสาทมีสัณฐานคล้ายกลีบดอกอุบล
ทั้งอยู่ท่ามกลางลีน มีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีความสามารถในการสัมผัสได้เป็นลักษณะ
2. มีการวนเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ
3. มีความเป็นฐานรองรับ ชิวหาวิญญาณเป็นผล
4. มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมอันมีความใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุ เป็นเหตุใกล้

9. กายปสาทรูป คือ การประกอบเข้าของภูตรูป มีความปราณีตผ่องใสจน
สามารถรับสัมผัสต่าง ๆ มี เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน และทึง เป็นต้น
กายปสาททั้งอยู่ในทุกตำแหน่งของร่างกาย เว้นที่ปลายผม ปลายขน เล็บ หน้ที่หนา
และที่รวมแห่งอาหารใหม่ เป็นต้น กายปสาทรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีความสามารถในการถูกต้องได้ เป็นลักษณะ
2. มีอันวนเวียนไปในโณรูปหะทั้งหลายเป็นกิจ
3. มีความเป็นฐานรองรับกายวิญญาณเป็นผล
4. มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่มีความใคร่จะถูกต้องเป็นต้นเหตุ เป็นเหตุใกล้

10. วัณณรูป ไก่แก่สีต่าง ๆ ที่ปรากฏแก่จิตทางทวารามิรูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไร
ในวิสุทธิมรรคมีว่า ... รูปนั้นนี้มีมากอย่าง กว้างอำนาจแห่งสี มีสีเขียว สีเหลือง
เป็นต้น ..."³ "สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนี้ สิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป ..."⁴ วัณณรูปรับไว้ด้วย

¹มหาหมฤฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 21 - 27.

²แหล่งเดิม. หน้า 21 - 27.

³แหล่งเดิม. หน้า 28.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 135.

จักขุปสาท ทำให้เกิดจักขุวิญญาณ คือการเห็นรูป รูปที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่จักขุวิญญาณ เรียกว่า รูปารมณ์ วัณณรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีอันกระทบจักขุเป็นลักษณะ
2. มีความเป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ (รส)
3. มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณเป็นผล (ปัจจุปฏิฐาน)
4. มีมาตृกรูป 4 เป็นเหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)

11. สัททรูป คือ เสียง เสียงเป็นรูปชนิดหนึ่ง สัททรูปรับได้โดยโสทรุปสาท ทำให้เกิดโสทรวินญาณ คือ การได้ยินเสียง เสียงที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่โสทรวินญาณ เรียกว่า สัททารมณ์ สัททรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีอันกระทบโสทเป็นลักษณะ
2. มีความเป็นวิสัยแห่งโสทรวินญาณเป็นกิจ
3. มีความเป็นโคจรแห่งโสทรวินญาณเป็นผล
4. มีมาตृกรูป 4 เป็นเหตุใกล้

12. คันขรูป ได้แก่ กลิ่นต่าง ๆ กลิ่นเป็นรูปอย่างหนึ่งรับได้ด้วย ชานุปสาท ทำให้เกิดชานวิญญาณ คือ การรู้กลิ่น เช่น หอม - เหม็น ฯลฯ คันขรูปที่ปรากฏเป็นอารมณ์แก่ชานวิญญาณ ชื่อว่า คันขารมณ์ คันขรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ³

1. มีอันกระทบชานะเป็นลักษณะ
2. มีความเป็นวิสัยแห่งชานวิญญาณเป็นกิจ

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 28.

²แหล่งเดิม. หน้า 28.

³แหล่งเดิม. หน้า 28.

3. มีความโคจรแห่งขานวิญญาณเป็นผล

4. มีมหาภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้

13. รส ใดแก่ รสต่าง ๆ รสเป็นรูปชนิดหนึ่งรับได้ด้วยชีวหาปสาท ทำให้เกิดชีวหาวิญญาณ คือ รุส เช่น หวาน - ขม - เค็ม ฯลฯ รสรูปที่ปรากฏแก่ชีวหาวิญญาณชื่อว่า รสารมณ์ รสรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีอันกระทบชีวหาเป็นลักษณะ
2. มีความเป็นวิสัยแห่งชีวหาวิญญาณเป็นกิจ
3. มีความเป็นโคจรแห่งชีวหาวิญญาณเป็นผล
4. มีมหาภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้

* ไฉฏฐัพพรูป ใดแก่สิ่งต่าง ๆ ที่ถูกต้องกาย ไฉฏฐัพพรูปรับได้โดยกายปสาท ทำให้เกิดกายวิญญาณ คือ ฐึ่สิ่งที่มาถูกต้องกายได้ว่า ร้อน เย็น อ่อน แข็ง เป็นต้น

14. อิตถิภาวะรูป หมายถึง รูปซึ่งแสดงความเป็นเหตุหนึ่ง มีอยู่ทั่วไปตามร่างกาย เช่น เพศ กิริยา ท่าทาง ทรวดทรง การเคลื่อนไหว อิตถิภาวะรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีภาวะแห่งหนึ่งเป็นลักษณะ
2. มีอันประกาศว่าหนึ่งเป็นกิจ (รส)
3. มีภาวะคือ การกระทำ (อิตถิถึงคะ) เพศแห่งหนึ่ง (อิตถินิมิตตะ)

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 28.

* ไฉฏฐัพพรูป ไม่นับรวมอยู่ในรูป 24 เพราะคือ ปฐวีรูป-เตโชรูป-วาโยรูป

² แหล่งเดิม. หน้า 28 - 29

นิมิตแห่งหญิง (อภิกถิกกะ) กริยาแห่งหญิง และ (อภิกถิกปัปะ)
 อากัปแห่งหญิงเป็นผล (ปัจจุปฏิฐาน)

4. มีภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้

15. ปฐิสภาวะรูป หมายถึง รูปที่แสดงความเป็นเพศชาย มีอยู่ทั่วไปตามร่างกาย
 ปฐิสภาวะรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ

2. มีอันประกาศว่าชายเป็นกิจ

3. มีภาวะคือ การกระทำเพศแห่งชาย นิมิตแห่งชาย - กริยาแห่งชาย
 และอากัปแห่งชายเป็นผล

4. มีมหาภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้

16. หทัยรูป เป็นรูปที่เป็นที่ตั้งหรือที่อาศัยของจิต มีลักษณะเหมือนบ่อ โทชนาค
 เมล็ดขุนนาค มีโลหิตประมาณกึ่งของมือซึ่งล่อเลี้ยงอยู่ ตั้งอยู่ในช่องเนื้อหัวใจ (ทหะ)
 เป็นที่อาศัยเกิดของมนโธชาต และมนโธวิญญานชาต หทัยวัคคูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ
 คือ²

1. มีความเป็นที่อาศัยแห่งมนโธชาต และมนโธวิญญานชาตเป็นลักษณะ

2. มีการรองรับมนโธชาต และมนโธวิญญานชาตเป็นกิจ

3. มีการแบก (รักษา) ไว้ซึ่งชาตทั้งสองเป็นผล

4. มีมหาภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 28 - 29.

²แหล่งเดิม. หน้า 31

17. ชีวิตรูป หมายถึง กำลังที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ ซึ่งจัดเป็นรูปชนิดหนึ่ง
ชีวิตรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีการดำรงรักษาสหรูป (รูปที่เกิดร่วมกันคน) ไว้เป็นลักษณะ
2. มีการยังสหรูปเหล่านั้นให้เป็นไปเป็นกิจ
3. มีอันดำรงไว้ได้ซึ่งสหรูปเหล่านั้นเป็นผล
4. มีรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไป (ด้วยอำนาจการดำรงรักษา) เป็นเหตุใกล้

18. อาหารรูป* คือ กวฬิงการาหาร แก่ตัวอาหารจริง ๆ หมายถึง โอชาที่อยู่
ในอาหารต่าง ๆ อาหารรูปจึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โอชารูป อาหารรูปมีลักษณะ
พิเศษ 4 ประการ คือ²

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 29.

* อาหารตามทัศนะของพุทธ หมายถึง สภาพที่น่ามาซึ่งผลโดยความเป็นปัจจัย
ค้ำจุนรูปธรรม และนามธรรมทั้งหลาย, เครื่องค้ำจุนชีวิต, สิ่งหล่อเลี้ยงร่างกายและ
จิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒนาการได้ อาหารจำแนกได้เป็น 4 ชนิด เรียก
อาหาร 4 คือ

1. กวฬิงการาหาร - อาหาร คือ คำข้าว ได้แก่ อาหารสามัญที่กลืนกิน
ถูกซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย

2. มัสสสาหาร - อาหาร คือ มัสสะ ได้แก่ การบรจบแห่งอายตนะภายใน
ภายนอก และวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา พร้อมทั้งเจตสิกทั้งหลายที่จะเกิดตามมา

3. มโนสัญเจตนาหาร - อาหาร คือ มโนสัญเจตนา ได้แก่ ความจงใจเป็น
ปัจจัยแห่งการกระทำ พุท คึก ซึ่งเรียกว่า กรรมเป็นต้นนำมาซึ่งภพ คือ ให้เกิดปฐมสนธิใน
ภพทั้งหลาย

4. วิญญาณาหาร - อาหาร คือ วิญญาณ ได้แก่ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนาม รูป
(พระราชวรมุนี พจนานุกรมพุทธศาสตร์. หน้า 186.)

²มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 36 - 37.

1. มีโอชา* เป็นลักษณะ
2. มีอันนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ
3. มีการค้ำจุน (ร่างกาย) เป็นผล
4. มีวิฤตพิงทำให้เป็นค่าแล้วกลืนกิน เป็นเหตุใกล้

19. ปริเฉทรูป เป็นรูปช่องว่างที่เกิดขึ้นในระหว่างช่องที่กักคอนของรูปกลาปะ
ต่อรูปกลาปะ เป็นรูปที่ไม่มีสภาวะของตนเองโดยเฉพาะ ปริเฉทรูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ
คือ¹

1. มีการกักคอนรูปเป็นลักษณะ
2. มีอันประกาศริมรอบขอบรูปเป็นกิจ
3. มีขอบของรูปเป็นผล (หรือว่ามีค่าที่ไม่ถูกกฎรูปสัมผัสและมีความ
เป็นช่องเป็นรู เป็นผล)
4. มีรูปที่ถูกกักคอนแล้ว เป็นเหตุใกล้

20. กายวิญญูติรูป คือ รูปแสดงการเคลื่อนไหวกาย อันมีทั้งการเคลื่อนไหว
กายตามปกติ และการเคลื่อนไหวกายเพื่อประสงค์ให้ผู้อื่นรู้ความหมาย กายวิญญูติมี

*โอชา หมายถึง ประโยชน์หรือคุณค่าอาหารที่เป็นเครื่องยังชีวิตให้เจริญเติบโต
และสร้างพลังให้แก่ชีวิต โอชามีอยู่ในอาหารมิใช่ตัวอาหาร พระอภิธรรมแบ่งโอชา
เป็น 2 ชนิด คือ

1. พหิตทโอชา คือ โอชาที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ก่อนที่ถูกธาตุไฟ (ปาลกเตโช)
ย่อยจัก - เป็นอาหารรูปภายนอก ...
2. อัชฌัตติกโอชา คือ โอชาที่เกิดขึ้นหลังจากอาหารพร้อมทั้งโอชาในอาหาร
ถูกย่อยโดยไฟธาตุแล้วเป็นอาหารรูปภายใน ...

โอชาทั้ง 2 นี้ เกิดในร่างกายของคนและสัตว์และทำหน้าที่ต่างกัน (โสภณ
ศรีภิกขุตาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิด เรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา.
วิทยานิพนธ์ปรัชญามหาบัณฑิต แผนกปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 49.)

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 36 - 37.

ลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีการแสดงให้รู้ความหมายเป็นลักษณะ
2. มีอันประกาศความประสงค์เป็นกิจ (รส)
3. มีความเป็นเหตุแห่งความไหวกายเป็นผล (ปัจจัยฐาน)
4. มีวาทะที่มิจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)

21. วจีวิญญติรูป คือ รูปแสดงการเคลื่อนไหววาจา ซึ่งไค้แก่ คำพูดในลักษณะต่าง ๆ วจีวิญญติมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีการแสดงให้รู้ความหมายเป็นลักษณะ
2. มีอันประกาศความประสงค์เป็นกิจ
3. มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล
4. มีปฐวีธาตุที่มิจิต เป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้

22. ลหุทวารูป คือ ความเบาของรูป ลักษณะพิเศษของลหุทวารูป 4 ประการ คือ³

1. มีความเบาคือ ความไม่อึดอัดแห่งรูปเป็นลักษณะ
2. มีอันบรรเทาเสียงซึ่งความหนักแห่งรูปเป็นกิจ
3. มีการเปลี่ยน (ท่า) ไค้เร็วเป็นผล
4. มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 31 - 32.

²แหล่งเดิม. หน้า 32.

³แหล่งเดิม. หน้า 33.

23. มูหุตา रूप ความอ่อนสลายแห่งรูป ลักษณะพิเศษของมูหุตา रूप 4 ประการ คือ¹

1. มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ
2. มีอันมรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ
3. มีความไม่ชักในกิริยาทั้งปวงเป็นผล
4. มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไถล

24. กัมมัญญูตา रूप คือ ความคล่องแคล่วอันควรแก่การงานของรูป กัมมัญญูตา रूप มีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีความคล่องแคล่วอันอนุญตแก่กิริยาท่าทางร่างกายเป็นลักษณะ
2. มีอันมรรเทาเสียซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นกิจ
3. มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล
4. มีรูปที่ใช้การไค้เป็นเหตุไถล

25. อุปปัจจย रूप คือ ความเกิดขึ้นหรือความก่อตัวขึ้นของรูป (คือรูปที่เกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิขณะจนกระทั่งรูปเกิดขึ้นบริบูรณ์) อุปปัจจย रूप มีลักษณะ 4 ประการ คือ³

1. มีความก่อขึ้นเป็นลักษณะ
2. มีการยังรูปทั้งหลายให้ผูก (เคิมโก) ขึ้นไปในภพหน้าเป็นกิจ (รส)
3. มีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นผล (ปัจจุปฏิฐาน)
4. มีความไม่ขาดสายเป็นเหตุไถล (ปหัญฐาน)

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 33.

²แหล่งเคิม. หน้า 33.

³แหล่งเคิม. หน้า 34.

26. สันตทิรูป คือ ความสืบทอดของรูป ซึ่งก็จักเป็นรูปอย่างหนึ่งมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ¹

1. มีความเป็นไปเป็นลักษณะ
2. มีความสืบทอดไว้เป็นกิจ
3. มีความไม่ขาดสายเป็นผล
4. มีรูปที่สืบทอดกันมาได้เป็นเหตุใกล้

27. ชรตารูป* คือ ความทรุคโทรมแห่งรูป (คือรูปที่อยู่ระหว่างการเกิดดับ) ชรตารูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ²

1. มีความแก่ไปแห่งรูปเป็นลักษณะ
2. มีอันนำเข้าไป (หาความแตกดับ) เป็นกิจ
3. มีความที่แม้เมื่อสภาวะมีความหยาบแข็ง เป็นกัน ยังมิได้หายไปแต่ความไหม้แห่งรูปก็หายไปได้เป็นผล
4. มีรูปที่แก่เป็นเหตุใกล้

28. อนิจจตารูป คือ รูปความไม่เที่ยง หรือความแปรปรวนแตกสลายของรูป (คือรูปที่กำลังดับไป อนิจจตารูปมีลักษณะพิเศษ 4 ประการ คือ³

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 34 - 35.

*ในวิสุทธิมรรคกล่าวถึงชรอันเป็นลักษณะของชรตารูปไว้ 3 ลักษณะ คือ 1. ปราภฏฐรา (แก่เป็ดเขย) คือ ความชราที่ปรากฏให้เห็น เช่น ฟันหัก 2. ปฏิจฉินนชรา (แก่ปากปิด) คือ ความชราแห่งอุปสรรค (เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ) 3. อวิจิชรา (ชราไม่มีเปลว) เป็นชราที่รู้ไค้อยากหรือเห็นไค้อยาก เช่น ความชราของแผ่นดิน ภูเขา แก้วมณี ทอง (มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล, ภาค 3 ตอน 1, หน้า 36.)

²มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 36.

³แหล่งเดิม. หน้า 36.

1. มีความแตกทำลายเป็นลักษณะ
2. มีความทรุดลงเป็นกิจ (รส)
3. มีความสิ้นความเสื่อมเป็นผล (ปัจจุมันฐาน)
4. มีรูปอันแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้ (ปทัฐาน)

ที่เสนอมาทាំងหมคนั้นคือ ทัศนะเกี่ยวกับรูปโดยสังเขปอันมีปรากฏใน อภิธรรมปิฎก และในวิสุทธิมรรค และในรูป 28 นี้ อาจจัดลงเป็นประเภทตามคุณสมบัติหรือหน้าที่ของรูปเป็นหลักได้อีกดังต่อไปนี้¹

- ก. จักรูป 28 เป็น 11 ประเภท
- ข. จักรูป 28 เป็นรูป อย่างเดียว
- ค. จักรูป 28 เป็น รูป 2 อย่าง (จักเป็นคู่)
- ง. จักรูป 28 เป็น รูป 3 อย่าง
- จ. จักรูป 28 เป็น 4 อย่าง
- ฉ. จักรูป 28 เป็น 5 อย่าง

ก. จักรูป 28 เป็น 11 ประเภท เป็นการรวมเอารูปที่มีคุณสมบัติอย่างเดียวกัน เข้าไว้เป็นประเภทเดียวกัน มี 11 ประเภท คือ

1. มหาภูตรูป	4 รูป	คือ รูปที่ 1 - 4
2. ปสาทรูป	5 รูป	คือ รูปที่ 5 - 9
3. วิสัยรูป	4 รูป	คือ รูปที่ 10 - 13
4. ภาวรูป	2 รูป	คือ รูปที่ 14 - 15
5. ทथัรูป	1 รูป	คือ รูปที่ 16
6. ชีวีกรูป	1 รูป	คือ รูปที่ 17
7. อาหารรูป	1 รูป	คือ รูปที่ 18

¹มหาหมฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 38 - 43.

8. ปริเฉทรูป	1 รูป	คือ รูปที่ 19
9. วิญญูทิรูป	2 รูป	คือ รูปที่ 20 - 21
10. วิการรูป	3 รูป	คือ รูปที่ 22 - 24
11. ลักษณะรูป	4 รูป	คือ รูปที่ 25 - 28

คำอธิบายรูป 11 รูป

1. มหาภูตรูป 4 (รูปที่ 1 - 4) หมายถึง สภาวะอันปรากฏได้เป็นใหญ่ ๆ โท ๆ หรือเป็นค่าง ๆ รูปที่มีอยู่โดยสภาวะ, รูปคันเคิม¹ และเป็นที่อิงอาศัยของรูปอื่น ๆ ทั้งหมด (รูปที่ 5 - 28 รวม 24 รูป เป็นรูปที่อิงอาศัยมหาภูตรูป 4 นี้ จึงได้ชื่อว่า อุปาทายรูป) ในอรรถกถาอฏฐสาสนี ใกล้เคียงถึงเหตุหรือคุณสมบัติที่รูปทั้ง 4 ได้ชื่อว่า มหาภูตรูปไว้ 5 ประการ คือ²

1. เพราะปรากฏเป็นของใหญ่โต ทั้งในส้นกานของสิ่งที่ไม่มีชีวิต (รูปที่ไม่มีใจครอง) และในสิ่งที่มีชีวิต (รูปที่มีใจครอง) ที่ว่าปรากฏเป็นของใหญ่ เช่น จักรวาลหนึ่งยาวและกว้างถึงหนึ่งล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์ ... จักรวาลทั้งหมดมีสัณฐานกลมวัครอบได้ สามล้านหกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์ ... ในมหาสมุทรสัตว์ใหญ่ ๆ มีควายาร้อยโยชน์ก็มี เป็นต้น

2. เพราะปรากฏเป็นเหมือนนักเล่นกล คือ แสดงสิ่งที่ไม่เป็นจริงให้เหมือนเป็นของจริง เช่น แสดงก้อนดินซึ่งมิใช่ทองคำเป็นทองคำ ตนเองมิใช่คนก็แสดงเป็นคน ทิวมหาภูตรูปเองมิเป็นสีเขียว - สีเหลือง - สีแดง - สีขาว แต่แสดงอุปาทายรูปเป็นสีเขียว - สีเหลือง - สีแดง - สีขาว ตนเองมิใช่คนก็แสดงให้เป็นคน ปิกบัง

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 82.

² สมาคมศูนย์กลางความรู้ทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาสนี ตอนที่ 3, หน้า 142 - 148.

สภาพของคนอันหยาบ ค่ายทรวงทรงอันน่าชื่นใจ เช่นทรวงทรงของหญิง และชายซึ่งดวง
ล่อคนเขลาไม่ให้เห็นสภาวะอันเป็นมหาอุทกูป

3. เพราะเป็นสิ่งต้องบำรุงรักษามาก คือ ต้องให้กิน ให้อยู่ ค่ายอาหาร
เครื่องนุ่งห่ม เป็นต้นอันมาก คือ ต้องส่งเสียให้ทุก ๆ วัน

4. เพราะมีความเปลี่ยนแปลงมากมาย ในรูปที่ไม่มีชีวิต (ไม่มีใจครอง)
ยอมปรากฏในคราวกัปปีหนึ่ง เช่น คราวที่โลกถูกความร้อนเผาผลาญ คราวที่โลกถูก
น้ำท่วม สำหรับรูปที่มีชีวิต (มีใจครอง) ความเปลี่ยนแปลงยอมปรากฏในกาลที่ชาตูกำเริบ

5. เพราะเป็นสิ่งที่ใหญ่ที่มีอยู่ เพราะต้องกำหนดเอาด้วยความพยายาม
ใหญ่และเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในวิสุทธิมรรคสรุปเหตุที่ไค้ชื่อว่ามหาอุทกูป เพราะมีลักษณะ
ปรากฏดังนี้

1. เพราะมีปรากฏการณ์ใหญ่
2. เพราะเสมอด้วยมหาอุทก (นักเล่นกล)
3. เพราะต้องบริหารใหญ่
4. เพราะมีวิการ (ความเปลี่ยนแปลง) ใหญ่
5. เพราะเป็นของใหญ่และเพราะเป็นของจริงด้วย¹

ในอภิธรรมมัทตสังคหสรุปไว้ว่า "ธรรมมีปฐวิชาตุ เป็นต้น นัตถิกเรียกว่า
มหาอุทก เพราะปรากฏเป็นสภาพอันใหญ่อีกอย่างหนึ่งเพราะเหมือนกันคนที่แสดงสิ่งไม่เคยมี
ไม่เป็นจริงไค้อย่างมาก เพราะหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่เป็นจริง"²

2. ปสาทรูป 5 (รูป 5 - 9) คือ รูปที่มีความผ่องใส ละเอียดประณีต
พิเศษจนสามารถรับอารมณ์จากภายนอกได้ มี 5 รูป คือ จักขุปสาทรูป (ตา) รับรูปารมณ์

¹มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 63.

²มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัทตสังคหบาลีและอภิธรรมมัทตวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 269.

(รูปหรือสี) โสทปสาทรูป (หู) รับสัททารมณ์ (เสียง) ชานปสาทรูป (จมูก)
รับคันธารมณ์ (กลิ่น) ชิวหาปสาทรูป (ลิ้น) รับรสารมณ์ (รส) และกายปสาทรูป
(กาย) รับโณรุทธารมณ์ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) ปสาทรูปทั้ง 5 นี้จัดเป็นรูปฝ่ายรับ

3. วิสัยรูป 4 (รูปที่ 10 - 13) คือ รูปที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก
คือ วัณณรูป เป็นอารมณ์ของจิตโดยผ่านทางตา สัททรูปเป็นอารมณ์ของจิตโดยผ่าน
ทางหู คันธรูปเป็นอารมณ์ของจิตโดยผ่านทางจมูก รสรูปเป็นอารมณ์ของจิตโดยผ่าน
ทางลิ้น วิสัยรูปจัดเป็นรูปฝ่ายรับเพราะเป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก คู่กับ ปสาทรูป
5 อันเป็นรูปฝ่ายรับ

4. ภาวรูป 2 (รูปที่ 14 - 15) คือ รูปที่แสดงถึงเพศ เครื่องหมาย
ความประพฤตินั้นเป็นอาการแห่งความเป็นชายหรือหญิง เป็นรูปที่มีแต่ชานอยู่ที่ทั่วไป
ตามร่างกาย เป็นรูปธรรมที่รู้ได้ทั่วใจ ภาวรูปมี 2 รูป คือ อิตถีภาวรูป คือ รูปแสดง
ความเป็นหญิงและปรีสภวรูป คือ รูปแสดงความเป็นชาย ในวิสุทธิมรรคแสดง
เครื่องหมายให้รู้ภาวรูปทั้ง 2 นี้ไว้ 4 ประการ คือ 1. ลิงคะ 2. นิมิตตะ
3. กุกตะ 4. อาภัพปะ¹

5. หทัยวัตรูป (รูปที่ 16) ดูคำอธิบายหทัยวัตรูป หน้า 89

6. ชีวิตรูป (รูปที่ 17) ดูคำอธิบายชีวิตรูป หน้า 90

7. อาหารรูป (รูปที่ 18) ดูคำอธิบายอาหารรูป หน้า 90

8. ปรีเนทรูป (รูปที่ 19) ดูคำอธิบายปรีเนทรูป หน้า 91

9. วิญญัติรูป 2 (รูปที่ 20 - 21) คือ รูปที่แสดงอาการหรือพฤติกรรม
ทำให้รู้ความประสงค์ของกันและกันได้ วิญญัติรูปเกิดจากการเคลื่อนไหวกาย และ
การพูดจา มี 2 รูป คือ

1) กายวิญญัติรูป รูปการเคลื่อนไหวกาย

2) วจีวิญญัติรูป รูปการเคลื่อนไหววาจา

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 28 - 29.

10. vikararup 3 (รูปที่ 22 - 24) คือ รูปแสดงภาพพิเศษเฉพาะตัวมี 3 รูป คือ 1) สหุตารูป ได้แก่ ความเบา ความเร็วแห่งรูป 2) มหุตารูป ได้แก่ ความอ่อน ความไม่กระด้างแห่งรูป 3) กัมมัญญตารูป ได้แก่ ความพอกหรือภาวะควรแก่การงานแห่งรูป vikararup ทั้ง 3 นี้ มีอยู่ในสิ่งมีชีวิตเท่านั้นและทั้งอยู่ในความเป็นเสมอภาคกัน ไม่อาจจะละกันและกันได้

11. lakshanarup 4 (รูปที่ 25 - 28) คือ รูปที่แสดงลักษณะ ซึ่งเป็นอาการปรากฏแก่รูป ลักษณะดังกล่าวมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกาลเวลา มี 4 รูป คือ 1) อุบัติรูป ได้แก่ รูปความเกิดขึ้นหรือรูปความก่อตัว 2) สันตติรูป ได้แก่ รูปความสืบทอด 3) ชรตารูป ได้แก่ รูปความทรุดโทรม 4) อนิจจตารูป ได้แก่ รูปความแปรปรวนแตกสลาย (รูปที่กำลังดับไป)*

ข. การจัตรูป 28 เป็นรูปอย่างเดียว (รูป 1)

ในวิสุทธิมรรคแสดงลักษณะของรูปว่า "รูปทั้งปวงเป็นอย่างเดียว"¹ คือ เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นอย่างเดียวไม่มีคู่ คือ

1. รูปเป็น นเหตุ (ไม่ใช่เหตุ) เท่านั้น
2. เป็น อเหตุ (ไม่มีเหตุ)
3. เป็น เหตุวิปยุต (ไม่ประกอบด้วยเหตุ)
4. เป็น สัมปัจจยะ (เป็นไปกับปัจจัย)
5. เป็น โลเกยะ (ถูกประกอบไว้ในโลก)
6. เป็น สาสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) เท่านั้น

* รายละเอียดรูป 11 ผู้สนใจศึกษาได้จาก (1) มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคดสังคหบาลี และอภิธรรมมคตวิภาวินิฎฐา. ฉบับแปลเป็นไทย หน้า 259 - 267.
 (2) มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 63 - 77
 (3) มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 19 - 37

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 38.

อภฺรฺสาณิ ไคถล่าวถึง รูป ซึ่งสงเคราะห์เป็นหมวดละ 1 ไว้ว่า

... รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น รูปทั้งหมดไม่มีเหตุทั้งนั้น รูปทั้งหมดวิปยุติ

จากเหตุทั้งนั้น รูปทั้งหมดเป็นกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น รูปทั้งหมดเป็นรูปธรรม

ทั้งนั้น ฯลฯ รูปทั้งหมดเป็นปัจจุบันธรรมอันวิญญาน 6 ทั่วทั้งนั้น รูป

ทั้งหมดอันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น...¹

ค. การจัดรูป 28 เป็นรูป 2 อย่าง (จัดเป็นคู่ ๆ)

การจัดรูป 28 เป็นรูป 2 หรือจัดเป็นคู่ ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลีแปล จัดรูป เป็นคู่ไว้ดังต่อไปนี้²

1. มหาภูตรูป (รูปที่เป็นใหญ่) กับ จุฬาทายรูป (รูปอาศัย)
2. อัมมตฺตกรูป (รูปภายใน) กับ พาหิรรูป (รูปภายนอก)
3. วัตถุรูป กับ อวัตถุรูป
4. ทวารรูป กับ อทวารรูป
5. อินทริยรูป กับ อนินทริยรูป
6. โสฬาริกรูป (รูปหยาบ) กับ สุขุมรูป (รูปละเอียด)
7. สันติกรูป (รูปไกล) กับ พุเรรูป (รูปในที่ใกล้)
8. สัมปฏิกขรูป (รูปมีการกระทบไค้) กับ อัมปฏิกขรูป (รูปไม่มีการกระทบ)
9. จุฬาทินนกรูป กับ อจุฬาทินนกรูป
10. สนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นไค้) กับ อนิทฺสสนรูป (รูปที่เห็นไม่ไค้)
11. โคจรคาทิกรูป (รูปที่สามารถรับอารมณ์ 5 ไค้) กับ อโคจรคาทิกรูป (รูปที่ไม่สามารถรับอารมณ์ 5 ไค้)

¹สมาคมศูนย์คันถวาทพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภฺรฺสาณิ. ตอนที่ 3 หน้า, 154.

²มหาบัณฑิตราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 261.

12. อวินิพโลกรูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) กับวินิพโลกรูป (รูปที่สามารถแยกจากกันได้)
13. นิปັນนรูป กับ อนิปันนรูป

ขยายความรูป คู่อันสงฆะ

1. ก. มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่เป็นประธานของรูปทั้งหมด เป็นที่อิงอาศัยของรูปอื่น ๆ และปรากฏชัดเจนมลลักษณะของตนมี 4 รูป คือ ปรวิฐาตุ (ธาตุดิน) อาโปฐาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชฐาตุ (ธาตุไฟ) วาโยฐาตุ (ธาตุลม)
- ข. จุปาทายรูป ได้แก่ รูปที่เป็นไปได้เพราะอาศัยมหาภูตรูป คือ อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นแกนเกิด มี 24 รูป คือรูปที่เหลือจากมหาภูตรูปทั้งหมด
2. ก. อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) ได้แก่ ปสาทรูป 5 (ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย) ซึ่งทำหน้าที่เป็นรูปเกี่ยวข้องหรือรับรู้โลกภายนอก
- ข. พาหिरูป (รูปภายนอก) ได้แก่ รูปที่เหลือจากปสาทรูป 5 มี 23 รูป
3. ก. วัคครูป คือ รูปที่เป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก มี 6 รูป คือ ปสาทรูป 5 และหทัยรูป 1
- ข. อวัคครูป คือ รูปที่มีได้เป็นที่อาศัยจิตและเจตสิก มี 22 รูป คือ รูปที่เหลือจากรูปที่เป็นวัคครูป
4. ก. ทวารรูป คือ รูปที่เป็นทางรับอารมณ์ทั้ง 5 และเป็นเหตุให้เกิดกายกรรม และวจีกรรม มี 7 รูป คือ ปสาทรูป 5 และวิญญูติรูป 2 เป็นกัมมทวาร คือเป็นเหตุหรือเป็นทางให้กระทำทางกายและวาจา

- ข. อทวารรูป คือ รูปที่มีไค้เป็นทางเกิดขึ้นของอารมณ์ทั้ง 5 (รูปารมณ์ - วัณณะหรือสี) สัทธารมณ์ (เสียง) คันธารมณ์ (กลิ่น) รสารมณ์ (รส) มัสสธารมณ์ (โณภูตัพพะ) อทวารรูปมี 23 รูป คือ รูปนอกเหนือไปจากทวารรูป
5. ก. อินทริยรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ สามารถทำหน้าที่ไค้เฉพาะ เช่น จักขุปสาทรูป ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการเห็น ไม่มีรูปอื่นทำหน้าที่นี้ไค้ และจักขุปสาทเองก็ทำหน้าที่ไค้เฉพาะการเห็นเท่านั้น ไม่สามารถทำหน้าที่คมกลิ่นหรืออื่น ๆ ไค้ อินทริยรูปอื่น ๆ เช่น โสทปะสาทรูปทำหน้าที่ในการไค้ยิน...ฆานุปสาทรูปทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้รส เป็นต้น อินทริยรูปมี 8 รูป คือ ปสาทรูป 5 กาวรูป 2 และชีวิตรูป 1
- ข. อนินทริยรูป คือ รูปที่มีไค้เป็นใหญ่ในหน้าที่ ไม่สามารถทำหน้าที่ไค้ โดยเฉพาะตน มี 20 รูป ไค้แก่ รูปนอกเหนือจากอินทริยรูป
6. ก. โธพาริกรูป คือ รูปหยามหรือรูปที่ปรากฏชัด มี 12 รูป คือ มหาภูตรูป 3 (เว้นอาโปชาทรูป) ปสาทรูป 5 วิสัยรูป 4
- ข. สุขุมรูป คือ รูปละเอียด ไม่ปรากฏให้รับรู้ไค้ชัด แม้จะพิจารณาด้วยปัญญายังรู้ไค้ยาก มี 16 รูป ไค้แก่ รูปที่เหลือจากโธพาริกรูป
7. ก. สันติเกรูป หมายถึง รูปที่รู้ไค้ง่าย หรือรูปใกล้ มี 12 รูป คือ มหาภูตรูป 3 (เว้นอาโปชาทรูป) ปสาทรูป 5 และวิสัยรูป 4
- ข. พุเรรูป หมายถึง รูปที่รู้ไค้ยากหรือรูปไกล มี 16 รูป คือ รูปนอกเหนือไปจากสันติเกรูป
8. ก. สัมปฏิกิริยรูป คือ รูปที่กระทบไค้ตามสภาวะ เช่น จักขุปสาทรูป (ตา) กระทบ กับรูปารมณ์ (วัณณะ หรือสี) หรือโสทปะสาทรูป (หู) กระทบ

สัททารมณ์ (เสียง) เป็นต้น สัมปฏิจรูป มี 12 รูป คือ มหาภูตรูป 3 (เว้นอาโปธาทรูป) ปสาทรูป 5 วิสัยรูป 4

ข. อัมปฏิจรูป คือ รูปที่ไม่สามารถกระทบกันได้ มี 16 รูป ได้แก่ รูป นอกเหนือไปจากสัมปฏิจรูป

9. ก. อุปาตินนกรูป ได้แก่รูปที่เกิดจากกรรม ทั้งที่เป็นอกุศลกรรมและโลกีย-
กุศลกรรม มี 18 รูป คือ มหาภูตรูป 4 ปสาทรูป 5 วิสัยรูป 3
(เว้นสัททรูป) ภาวรูป 2 หทัยรูป 1 ชีวีกรูป 1 และปริเฉท-
รูป 1

ข. อนุปาตินนกรูป ได้แก่ รูปที่เกิดจาก จิต อารมณ์ และอาหาร มิได้เกิด
จากผลของอกุศลกรรม และโลกียกุศลกรรม มี 10 รูป คือรูปนอก
เหนือจาก อุปาตินนกรูป

10. ก. สนิทสนนรูป คือ รูปที่เห็นได้ ได้แก่ วัณณรูป (มีเพียงรูปเดียว)

ข. อนิสสนนรูป คือ รูปที่เห็นไม่ได้ มี 27 รูป ได้แก่ รูปทั้งหมด
เว้น วัณณรูป

11. ก. โคจรคาหิกรูป ได้แก่ รูปที่สามารถรับอารมณ์ได้ มี 5 รูป คือ
ปสาทรูป 5 คือ

1. จักขุปสาทรูป รับรูปารมณ์

2. โสคปสาทรูป รับสัททารมณ์

3. ชานปสาทรูป รับคันธารมณ์

4. ชิวหาปสาทรูป รับรสารมณ์

5. กายประสาทรูป รับสิ่งที่มาถูกต้องกาย (โณกรูทพารมณ์)

โคจรคาหิกรูป แบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. สัมปัททโคจรคาหิกรูป คือ รูปที่รับอารมณ์ได้ ก็เมื่ออารมณ์นั้น
มาถึงตน หรือเมื่ออารมณ์มากระทบ มี 3 รูป คือ ชานปสาทรูป,

ชีวภาพสาทรูป และกายภาพสาทรูป

2. อสัมปตโคจรคาหิกรูป คือรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่มาถึงกันได้ มี

2 รูป คือ จักขุสาทรูป และโสภสาทรูป

ข. อโคจรคาหิกรูป ได้แก่ รูปที่ไม่สามารถรับอารมณ์ได้ มี 23 รูป
ได้แก่ รูปนอกเหนือไปจากโคจรคาหิกรูป

12. ก. อวินิพโลกรูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้ มี 8 รูป คือ มหาภูตรูป 4
วัณณรูป 1 คันธรูป 1 รสรูป 1 และอาหารรูป 1 รูปทั้ง 8 รูปนี้
จะเกิดรวมกันเสมอ ไม่ว่าจะเกิดจากสมุฐานใดและไม่ว่ารูปนั้นจะ
ถูกทอนย่อยลงเป็นขนาดเล็กเพียงใด รูปนั้นอย่างน้อยที่สุดจะต้อง
ประกอบด้วย อวินิพโลกรูป 8 นี้ หมายถึงว่า รูปต่าง ๆ เมื่อทอน
ลงเป็นหน่วยย่อยที่สุดจนไม่สามารถจะทอนต่อไปได้อีกแล้ว อย่าง
น้อยที่สุดมันก็จะยังประกอบไปด้วย 1. ชาติุน 2. ชาติุน้ำ
3. ชาติุลม 4. ชาติุไฟ 5. สี 6. กลิ่น 7. รส และ
8. โอชา

ข. วินิพโลกรูป คือ รูปที่แยกจากกันได้ มี 20 รูป คือ ปสาทรูป 5
สัททรูป 1 ภาวรูป 2 หทัยรูป 1 จีวรียรูป 1 ปริเฉทรูป 1
วิญญูทิรูป 2 วิจารณ์รูป 3 และลักษณะรูป 4

13. ก. นิปณันรูป คือ รูปปรมาตมแท้ ได้แก่ รูปที่มีสภาวะลักษณะของตนโดย
เฉพาะ เช่น ชาติุน มีลักษณะแข็ง ชาติุน้ำ มีลักษณะไหล และ
เกาะกุม...เป็นต้น รูปเหล่านี้ทรงสภาวะของตนไว้ ไม่แปรผัน
เปลี่ยนไปอย่างอื่น นิปณันรูปมี 18 รูป คือ มหาภูตรูป 4
ปสาทรูป 5 วิสัยรูป 4 ภาวรูป 2 หทัยรูป 1 จีวรียรูป 1
อาหารรูป 1

ข. อนิปณันรูป คือ- รูปที่ไม่ใช่รูปปรมาตมแท้ เป็นรูปที่เกี่ยวข้องโดย

เป็นอาการ หรือเป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูป เช่น ปริเฉทรูป
 คือ รูปที่เป็นช่องว่างคั่นระหว่างกลุ่มรูปต่อรูป วิญญูทิจรูป คือ รูป
 ที่แสดงการเคลื่อนไหวของนิปผันนรูป เป็นต้น อนิปผันนรูปมี
 10 รูป คือ รูปนอกเหนือไปจากนิปผันนรูป

[illegible]

การจักษุ 28 เป็น 3

ในวิสุทธิมรรคแสดงการจักษุ 28 เป็น 3 ไว้ ดังนี้¹

ก. จักเป็น 3 หมวดโดยยึดถือหลักการเห็น และการกระทบ (สนิหัสสนิกะ)

1. สนิหัสสนสัปปฏิขรูป (รูปที่ทั้งเห็นได้ และกระทบได้) มีรูปเดียว คือ รูป (วัณณะ) หรือรูปายกณะ
2. อนิหัสสนสัปปฏิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) มี 11 รูป คือ มหาภูตรูป 3 (เว้นอาโปธาตุรูป) ปสาทรูป 5, วิสัยรูป 3 (เว้นรูป-รูปายกณะ)
3. อนิหัสสนอปปปฏิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้) มี 16 รูป คือ อาโปธาตุรูป, ภาวะรูป 2, หทัยรูป 1, ชีวีตรูป 1, อาหารรูป 1, ปริเฉทรูป 1, วิญญูตรูป 2, ลักขณะรูป 4

ข. จักเป็น 3 หมวด โดยถือปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิดขึ้น (กัมมชาติกกะ)

หมวดแรก

1. กัมมขรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม)
2. อกัมมขรูป (รูปที่เกิดแต่ฤๅ, จิตและอาหาร)
3. เนวกัมมขนากัมมขรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีใช้)

หมวดที่สอง

1. จิตกขรูป (รูปที่เกิดแต่จิต)
2. อจิตกขรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากจิตนั้น)
3. เนวจิตกขนาจิตกขรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีใช้)

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1. หน้า 40 - 41.

หมวดที่ 3

1. อาหารรูป (รูปที่เกิดแต่อาหาร)
2. อนาหารรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้น)
3. เนวอาหารชนาหารรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีใช้)

หมวดที่ 4

1. อุกุขรูป (รูปที่เกิดแต่ฤดู)
2. อนุกุขรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากฤดู)
3. เนวอุกุนอนุกุขรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีใช้)

รูป 4

- ก. แบ่งรูปเป็น 4 หมวด ถ้าย่ออำนาจแห่ง ทิฏฐาภิจตุกะ แบ่งได้ดังนี้
1. ทิฏฐรูป หมายถึง รูปที่อยู่ในวิสัยที่จะเห็นได้ มี 1 รูป คือ ปรายกณะ (รูป)
 2. สุตรูป หมายถึง รูปที่อยู่ในวิสัยที่จะได้ยินได้ มี 1 รูป คือ สัททายกณะ (เสียง)
 3. มุขรูป หมายถึง รูปที่อยู่ในวิสัย จมูก, ลิ้น, กายจะรับได้ มุขรูป มี 3 รูป คือ คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โขจรูป (สิ่งที่กายรับได้)
 4. วิญญากรูป หมายถึง รูปที่อยู่ในวิสัยที่จะรับรู้ได้ทาง (มโน) วิญญานเท่านั้น มี 13 รูป คือ รูปนอกเหนือจาก ทิฏฐรูป, สุตรูป และมุขรูป
- ข. แบ่งรูปเป็น 4 หมวด ถ้าย่ออำนาจแห่งรูปูปาภิจตุก แบ่งได้ดังนี้
1. รูปรูป (รูปแท้) หรือรูปที่เรียกว่านิปผันรูป มี 18 รูปคือ มหาภูต-รูป 4 ปสาทรูป 5, วิสัยรูป 4, ภาวรูป 2, หทัยรูป 1, ชีวิตรูป 1 อาหารรูป 1

2. ปริเฉทรูป (อากาศธาตุ) มี 1 รูป คือ ปริเฉทรูป 1
 3. วิการรูป มี 5 รูป คือ วิญญาณรูป 2 และวิการรูป 3
 4. ลักษณะรูป รูปแสดงความเป็นเหตุความแก่ และความแตกดับมี 4 รูป คือ ลักษณะรูป 4
- ค. แบ่งรูปเป็น 4 หมวดด้วยอำนาจแห่ง วัตถุประสงค์ทุกกะ แบ่งได้ดังนี้
1. วัตถุรูป มี 1 รูป คือ หทัยรูป
 2. ทวารรูป มี 2 รูป คือ วิญญาณรูป 2
 3. ทวารรูป และวัตถุรูป มี 5 รูป คือ ปสาทรูป 5
 4. ไม่เป็นทั้งวัตถุรูปทั้งทวารรูป มี 20 รูป มหาภูตรูป 4, วิสัยรูป 4, ภาวรูป 2, ชีวีกรูป 1, อาหารรูป 1, ปริเฉทรูป 1, วิการรูป 3, ลักษณะรูป 4

รูป 5

รูปทั้งหมดจำแนกเป็น 5 หมวดได้ดังนี้

1. เอกขรูป (รูปเกิดแก่ปัจจัยอย่างเดียว) คือ รูปที่เกิดแก่กรรมอย่างเดียว และรูปที่เกิดแก่จิตอย่างเดียว มี 11 รูป คือ
อินทรีย์รูป (ปสาทรูป 5, ภาวรูป 2, ชีวีกรูป 1) และหทัยวัตถุรูปเป็นรูปที่เกิดแก่กรรม
วิญญาณรูป 2 เป็นรูปที่เกิดแก่จิต
2. ทวิขรูป คือ รูปที่เกิดแก่จิตก็มีแก่ภูตก็มี มี 1 รูป คือ สัททหยาชนะ (เสียง)
3. ทติขรูป คือ รูปที่เกิดแก่ภูตจิตและอาหาร มี 3 รูป คือ วิการรูป 3
4. จตุขรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม, จิต, ภูตและอาหาร มี 11 รูป คือ
มหาภูตรูป 4, วิสัยรูป 3 เว้นสัททหยาชนะ, อาหารรูป 1, ปริเฉทรูป 1

5. นฤโตจิจาตรูป .. คือ รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไร ๆ ก็มีได้ เกิดเองก็มีได้
มี 4 รูป คือ ลักษณะรูป 4 *

*ในวิสุทธิมรรค ลักษณะรูป 4 บางแห่งท่านคัดเหลือ 3 คือ ขาคี ขรา กังคะ
โดยรวมอุปายะ และสันคคิเข้าเป็นขาคีรูป ขรคาเป็นขรา อนิจจคา เรียกว่า กังคะ
หรือมณะ

		รูป 28																										
		มหายุทรูป 4				อุปมาหารูป 24																						
						ปสาทรูป 5					วิสัยรูป 4				ภพารูป 2		หัตถวิคตกรูป 1	ชีวิตรูป 1	อาหารรูป 1	ปริเจตกรูป 1	วิญญูรูป 2		วิการรูป 3				ลักษณะรูป 4	
		ปฐวี (ดิน)	อาโป (น้ำ)	เตโช (ไฟ)	วาโย (ลม)	จักขุ (ตา)	โสต (หู)	ฆาน (จมูก)	ชีวนา (ลิ้น)	กาย (กาย)	วัณณะ (รูป)	สีต (เสียง)	คันธ (กลิ่น)	รส (รส)	อิทถักวาระรูป	ปฐิสทวาระรูป					กายวิญญู	วจวิญญู	สัญญา	มุตตา	กัมมวิญญู		อุปยะ	สันตติ
รูปหมวด 3																												
1	สนทสนสนสปปกขรูป																											1
2	อนทสนสนสปปกขรูป	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓															11
3	อนทสนสนสปปกขรูป		✓											✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	6
รูปหมวด 4 (นยท 1)																												
1	ทกรูป										✓																	1
2	สุตกรูป											✓																1
3	มตกรูป												✓	✓														4
4	วณณกรูป		✓											✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	13
รูปหมวด 4 (นยท 2)																												
1	รปกรูป	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓									18
2	ปริเจตกรูป																✓											1
3	วิการกรูป																		✓	✓	✓	✓	✓					5
4	ลักษณะกรูป																					✓	✓	✓	✓			4
รูปหมวด 4 (นยท 3)																												
1	วิคตกรูป															✓												1
2	ทวารกรูป																		✓	✓								2
3	วิคตกรูปทวารกรูป					✓	✓	✓	✓	✓																		5
4	ไมททวารกรูปและวิคตกรูป	✓	✓	✓	✓						✓	✓	✓	✓				✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	20
รูปหมวด 5																												
1	โอชากรูป					✓	✓	✓	✓	✓				✓	✓	✓	✓		✓	✓								11
2	ทวารกรูป											✓																1
3	คชกรูป																				✓	✓	✓					3
4	จกขกรูป	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓				✓	✓									4
5	นภทกจิชากรูป																							✓	✓	✓	✓	4

* ไมททกจิชากรูป (มีลักษณะดังนี้)

การจำแนกรูปอีกลักษณะหนึ่ง คือ จำแนกตาม "สมุฏฐาน"¹ โดยจำแนกเหตุ
เกิดของรูปตามสมุฏฐาน ดังนี้

1. กัมมสมุฏฐาน หมายถึง รูปที่มีกรรมเป็นเหตุให้เกิด ...กรรมแปลตาม
ศัพท์ว่า การกระทำแต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า
หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือการกระทำที่เป็นไปด้วย
ความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนาก็ไม่เรียกว่า เป็นกรรม
ในความหมายทางธรรม"² การกระทำนี้อาจเป็นการกระทำในอดีต
(อดีตกรรม) หรือการกระทำในปัจจุบัน (ปัจจุบันกรรม) ประเภทของ
กรรมที่รู้จักกันโดยทั่วไปมี 2 อย่าง คือ

1. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดีหรือกรรมดี หมายถึง
การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ
2. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึง
การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

การแสดงออกของกรรม มี 3 ทางคือ

1. กายกรรม กรรมทำด้วยกาย หรือการกระทำทางกาย
2. วาจากรรม กรรมทำด้วยวาจา หรือการกระทำทางวาจา
3. มโนกรรม กรรมทำด้วยใจ หรือการกระทำทางใจ

¹สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาสนี. ตอน 3.
หน้า 229.

²มหาหมฏฐราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคธสังคหบาลีและอภิธรรมมคธวิภาวิณีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 296.

²พระราชวรณีย์. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 157.

ในบรรดากรรม 3 คือ กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม พุทธธรรม
ถือว่า มโนกรรมสำคัญที่สุด และมีผลกว้างขวางรุนแรงที่สุด¹

2. จิตตสมุฏฐาน หมายถึง รูปที่มีจิตใจเป็นเหตุให้เกิด จิต ...กรรมชาติ
ที่รู้อารมณ์, สภาพที่นึกคิด, ความคิด, ใจ, วิญญาณ"²... ดังนั้นจิตอธิบาย
ได้เป็น 2 นัย คือ 1. ถ้าหมายถึงตัวสภาวะจิต หมายถึง กรรมชาติที่
รู้อารมณ์ 2. ถ้าหมายถึงคอนหาหน้าที่ จิต หมายถึง ความนึกคิด
ดังนั้น จิตจึงอาจเป็นไคหลายสถานะ คือ กรรมชาติรู้อารมณ์ การนึกคิด
อารมณ์ การจำอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการตัดสินใจ (ทำลงไป)
เกี่ยวกับอารมณ์นั้น

พุทธธรรมถือว่าการกระทำทุกอย่างมีจิตเป็นแดนเกิดทั้งสิ้น
เพราะคนคิดก่อนแล้วจึงพูดจึงกระทำ คือ การแสดงออกทางกาย ทาง
วาจา การกระทำที่มีไคเกิดจากจิตไม่จิตว่าเป็นกรรมตามความหมาย
ของพุทธธรรม ในพระอภิธรรมท่านแสดงตัวอย่างว่ารูปต่าง ๆ คือ
การหายใจเข้าออก การยิ้ม การหัวเราะ การร้องไห้ การพูด การ
เคลื่อนไหวอริยาบทต่าง ๆ เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน การดู การ
เหยียด เป็นต้น ล้วนเกิดจากจิตตสมุฏฐานทั้งสิ้น

รูปที่มีจิตเป็นเหตุให้เกิด เรียกว่า จิตรูป มี 15 รูป คือ
มหาภูตรูป 4 วิสัยรูป 4 อาหารรูป 1 ปริเฉทรูป 1 วิญญาณรูป 2
และvikarรูป 3

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 160.

²พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า 329.

3. จุลสมุฏฐาน หมายถึง รูปที่มีจุล เป็นเหตุให้เกิด รูปที่จุลเหตุให้เกิด มี 13 รูป คือ มหาภูตรูป 4, วิสัยรูป 4, อาหารรูป 1, ปริเฉทรูป 1, และวิการรูป 3
4. อาหารสมุฏฐาน หมายถึง รูปที่มีอาหารเป็นเหตุให้เกิด รูปที่อาหารเป็นเหตุให้เกิดมี 12 รูป คือ มหาภูตรูป 4, วิสัยรูป 3 (เว้นสัททรูป) อาหารรูป 1, ปริเฉทรูป 1 และวิการรูป 3

พุทธธรรมได้แยกแยะทอนปฐวีชาตุอันเป็นชาตุที่มีคุณสมบัติแข็ง และเป็นชาตุที่ทรงตัวอยู่จริง โดยทอนปฐวีชาตุลงเป็นหน่วยเล็กที่สุด เรียกว่า "ปรมณู" ปรมณูเหล่านี้มิได้ตั้งอยู่ใดโดยลำพังแต่ดำรงอยู่ในลักษณะรูปกลาปะ คือ เกาะกันเป็นกลุ่ม โดยพุทธธรรมถือว่ารูปกลาปะหนึ่ง หรือปรมณูหนึ่ง มีองค์ประกอบอย่างน้อย 8 อย่าง จะน้อยไปกว่านี้ไม่ได้ องค์ประกอบ 8 อย่างนี้ คือ

1. ปฐวีชาตุ (ชาตุดิน)
2. อาโป (ชาตุน้ำ)
3. เตโช (ชาตุไฟ)
4. วาโย (ชาตุลม)
5. วัณณะ (รูปร่าง หรือสี)
6. คันธะ (กลิ่น)
7. รสะ (รส)
8. โอชะ (โอชา)

องค์ประกอบทั้ง 8 นี้พุทธธรรมถือว่าเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของรูปกลาปะแต่ละรูปกลาปะไม่สามารถแยกออกจากกันได้ และเรียกองค์ประกอบพื้นฐานนี้ว่า สุตตัญญูกลาปะ โดยสุตตัญญูกลาปะ มีลักษณะพื้นฐาน คือ

1. เกิดพร้อมกัน
2. กับพร้อมกัน
3. มีที่อาศัยคือ มหาภูตรูปร่วมกัน
4. ต้องเป็นที่รวมแห่งองค์ทั้ง 3 นี้¹

ประเภทของรูปกလာปะ

รูปกလာปะแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. กัมมชกกလာปะ
2. จิตกชกกလာปะ
3. อรูปชกกလာปะ
4. อาหารชกกလာปะ

1. กัมมชกกလာปะ คือ กลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม มี 9 กလာปะ หรือ 9 กลุ่ม คือ
 1. จักขุทสกกလာปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป มีจักขุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโลก รูป 8 ชีวีกรุป 1. และจักขุปสาทรูป 1
 2. โสททสกกလာปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป อันมีโสทรุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และโสทรุปสาทรูป 1
 3. ฆานทสกกလာปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป อันมี ฆานุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และฆานุปสาทรูป 1
 4. ชีวาทสกกလာปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป อันมีชีวาทุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และชีวาทุปสาทรูป 1
 5. กายทสกกလာปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป มีกายุปสาทรูปเป็นใหญ่

¹โสภณ ศรีกฤษดาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิตใจในพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ ปรัชญามหาบัณฑิต แผนกปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หน้า 62.

ไค้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และกายปสาทรูป 1

6. อคติภาวะทสกกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป มีอคติภาวะเป็นรูปใหญ่ ไค้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และอคติภาวะรูป 1
7. ปุริสภาวะทสกกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป มีปุริสภาวะเป็นใหญ่ ไค้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และปุริสภาวะรูป 1
8. วัคคทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน 10 รูป มีหทัยวัคคเป็นใหญ่ ไค้แก่ อวินิพโลกรูป 8, ชีวีกรุป 1 และหทัยวัคครูป 1
9. ชีวีนวากกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน 9 รูป อันมีชีวีกรุปเป็นใหญ่ ไค้แก่ อวินิพโลก 8 และชีวีกรุป 1

กัมมกลาปะทั้ง 9 กลาปะนี้เกิดไค้ในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น โดยคนหนึ่ง ๆ จะมีกัมมกลาปะไค้ 8 กลาปะ คือ เป็นอคติภาวะทสกกลาปะ หรือปุริสภาวะทสกกลาปะเพียงหนึ่งเดียวจะเป็นพร้อมกันไค้

ในการทำหน้าที่นั้นรูปทั้งหลายในแต่ละรูปกลาปะนั้นจะมีเพียงรูปเดียวที่เป็นใหญ่ ในการทำหน้าที่ รูปนอกจากนั้นเป็นส่วนประกอบช่วยให้การทำหน้าที่นั้นสมบูรณ์เต็มที กัมมชกกลาปะ 9 กลุ่มนี้ประกอบด้วยกัมมชรูป 17 รูป (เว้นปริเฉทรูป) รูปที่เป็นใหญ่ ในการทำหน้าที่ มี 9 รูป (ปสาทรูป 5, ภาวะรูป 2, หทัยวัคครูป 1, ชีวีกรุป 1) รูปนอกจากนั้นทำหน้าที่ช่วยรูปที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ ให้สามารถทำหน้าที่ไค้อย่างสมบูรณ์ เช่น จักขุทสกกลาปะ ประกอบด้วยกลุ่มรูปจำนวน 10 รูป คือ อวินิพโลกรูป 8, รูป 1 และจักขุปสาทรูป 1 ใน 10 รูปนี้ปสาทรูปจะทำหน้าที่เป็นรูปหลักในการเห็น ส่วนรูปอีก 9 รูปที่เหลือแม้จะมีไค้ทำหน้าที่ในการเห็นแต่ มีหน้าที่ประกอบเพื่อให้ จักขุปสาททำหน้าที่เห็นไค้ ส่วนกัมมชกกลาปะอีก 8 กลาปะก็เ็นไปโดยนัยเดียวกันนี้

กัมมชกกลาปะทั้ง 9 กลาปะยังสามารถจัดไค้อีกเป็น 2 ประเภทตามฐานที่ตั้ง คือ

ก. สัพพฐานิกกกลาปะ คือ กลาปะที่ตั้งอยู่ทั่วไปในร่างกาย มี 4 กลาปะ คือ

1. กายทสกกลาปะ	2. อิกถิภาวทสกกลาปะ
3. ปุริสภาวทสกกลาปะ	4. ชีวิตนวกกลาปะ

ข. ปเทสกลาปะ คือ กลาปะที่ตั้งอยู่ในที่บางแห่งของร่างกาย มี 5 กลาปะ คือ

1. จักขุทสกกลาปะ	2. โสททสกกลาปะ
3. ชวานทสกกลาปะ	4. ชิวหาทสกกลาปะ
5. วัฏฏทสกกลาปะ	

2. จิตตชกกลาปะ คือ กลุ่มรูปที่มีจิตเป็นเหตุให้เกิด มี 6 กลุ่ม หรือ 6

กลาปะ¹

1. สุตชัญญุทกลาปะ ได้แก่ อวินิพโลกรูป 8 อันเป็นกลุ่มรูปที่เป็นพื้นฐานของรูปกลาปะ แต่ละกลาปะ สุตชัญญุทกลาปะจะเกิดในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวหรือไม่มีการพูด เกิดในขณะที่จิตใจอ่อน เช่น อากาโรหยาใจ หน้าซิก โกรธ ขนลุกชัน หรือกลัว เป็นต้น
2. กายวิญญูตินวกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 9 รูป อันมีอวินิพโลกรูป 8 และกายวิญญูติ 1 กายวิญญูตินวกกลาปะเกิดในเวลาเคลื่อนไหวภายในขณะที่จิตใจอ่อนไม่เข้มแข็ง เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน ถอยหลัง เหลี้ยวซ้าย เหลี้ยวขวา เป็นต้น
3. วจิวินินิพโลกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 10 รูป อันมีอวินิพโลกรูป 8, วจิวินินิพโลก 1 และ สัททรูป 1 วจิวินินิพโลกกลาปะ เกิดขึ้น

¹โสภณ สรีกฤษดาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคึกเรื่องกายและจิตในพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ ปริชญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 63 - 64.

ในเวลาที่ถูก อ่านหนังสือ หรือร้องเพลง เป็นต้น

4. ลหุตาติเอภาทสกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 11 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลครูป 8 และวิการรูป 3 ลหุตาติเอภาทสกกลาปะ เกิดขึ้นในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวกาย หรือเปล่งเสียงพูด ในขณะที่จิตใจสบาย เช่น นั่ง เช่น อาการแหม่นใส่सन หรืออาการ อันเกิดด้วยอำนาจปีติ เป็นต้น
5. กายวิญญูติลหุตาติทวาทสกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 12 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลครูป 8, วิการรูป 3 และกายวิญญูติรูป 1 กายวิญญูติลหุตาติทวาทสกกลาปะ เกิดเมื่อเคลื่อนไหวร่างกายในเวลาที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน การเหยียวย้าย เหยียวยาว เป็นต้น ที่คล่องแคล่วหรือสะดวกสบาย
6. วจิวินญูติสัททลหุตาติเทรสกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 13 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลครูป 8, วิการรูป 3 วจิวินญูติรูป 1 และสัททรูป 1 วจิวินญูติสัททลหุตาติเทรสกกลาปะ เกิดเมื่อเวลาถูก อ่านหนังสือ หรือร้องเพลง เป็นต้น ในขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง ทำให้การทำการนั้นเป็นไปโดยคล่องแคล่ว

ในจิตขกกลาปะ 6 กลาปะนี้ 1) สุทฐัฏฐกกลาปะ 2) กายวิญญูตินวกกลาปะ 3) ลหุตาติเอภาทสกกลาปะ 4) กายวิญญูติลหุตาติทวาทสกกลาปะ เป็น สัพพฐานิก-
กลาปะ คือ กลุ่มรูปที่ตั้งอยู่ทั่วไปในร่างกาย ส่วนวจิวินญูติสัททสกกลาปะ และวจิวินญูติ-
สัททลหุตาติเทรสกกลาปะ เป็น ปเทศกลาปะ คือ กลุ่มรูปที่ตั้งอยู่บางแห่งของร่างกาย

3. อุทฺทขกกลาปะ คือ กลุ่มรูปที่มีอุทฺทเป็นเหตุสำคัญให้เกิดขึ้น มี 4 กลุ่ม หรือ 4 กลาปะ คือ¹

¹โสภณ ศรีกฤษณาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องกายและจิต
ในพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ ปรัชญามหาบัณฑิต แผนกปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
หน้า 64

1. สุธัชฎรกลาปะ ไค่แก่ อวินิพโลกรูป 8 หรือกลุ่มรูปที่เป็นรูปพื้นฐานของรูปกลาปะแต่ละกลาปะ สุธัชฎรกลาปะที่เป็นอุทฺทกกลาปะ เกิดมีไค่ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ในสิ่งมีชีวิต สุธัชฎรกลาปะเกิดขึ้นในเวลาที่ย่างกายนิคฺคปติ เช่น อ่อนเพลีย ไม่สบาย เป็นต้น ในสิ่งไม่มีชีวิต เช่น คันไม้ แม่น้ำ ภูเขา โท้ะ ฯลฯ มีเฉพาะ
 สุธัชฎรกลาปะ

อุทฺทกกลาปะนี้เป็นพื้นฐานในการรักษารูปเป็นพื้นฐานของรูปกลาปะอื่น ๆ เพราะถ้าไม่มีอุทฺทกกลาปะแล้วรูปกลาปะอื่น ๆ ก็ไม่อาจปรากฏทั้งอยู่ไค่

2. สัททนวกกลาปะ ไค่แก่ กลุ่มรูปจำนวน 9 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลกรูป 8 และสัททรูป 1 สัททนวกกลาปะ เกิดในสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่เกิดในสิ่งมีชีวิตไค่แก่ เสียงกรน เสียงท้องสั้น เสียงคมมือ เสียงคึกนี้ว เป็นต้น ที่เกิดในสิ่งไม่มีชีวิต เช่น เสียงน้ำไหล เสียงลมพัด เสียงฟ้าร้อง เสียงฆ้อง กลอง เป็นต้น
3. ลหุททาธิเอภาทสกกลาปะ ไค่แก่ กลุ่มรูปจำนวน 11 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลกรูป 8 และวิการรูป 3 ลหุททาธิเอภาทสกกลาปะ เกิดไค่เฉพาะในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น และเกิดขึ้นในขณะที่ร่างกายเป็นปกติหรือแข็งแรง
4. สัททลหุททาธิทวาทสกกลาปะ ไค่แก่ กลุ่มรูปจำนวน 12 รูป ประกอบด้วย อวินิพโลกรูป 8 สัททรูป 1 และวิการรูป 3 สัททลหุททาธิทวาทสกกลาปะ เกิดไค่เฉพาะในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น เช่น เสียงกรน เสียงคมมือ เสียงท้องร้อง เป็นต้น ซึ่งเป็นไปโดยแจ่มใสชัดเจน

อุทฺทกกลาปะทั้ง 4 กลาปะ เกิดขึ้นในสิ่งมีชีวิตไค่ทุกกลาปะ แต่ในสิ่งไม่มีชีวิตเกิดไค่เพียง 2 กลาปะ คือ สุธัชฎรกลาปะ และ สัททนวกกลาปะ อุทฺทกกลาปะ เกิดขึ้นไค่ในทุกส่วนของร่างกาย

4. อาหารชกกลาปะ คือ กลุ่มรูปที่มีอาหารเป็นเหตุสำคัญให้เกิดขึ้น มี 2 กลุ่ม หรือ 2 กลาปะ คือ¹

1. สุธัชฎรกลาปะ ได้แก่ อวินิพโลกรูป 8 อันเป็นรูปพื้นฐานของแต่ละ กลาปะ สุธัชฎรกลาปะ ในอาหารกลาปะนี้เกิดขึ้นเมื่อ บริโภคอาหาร เข้าไปแล้วทำให้ร่างกายอึดอัด ไม่สบาย คลื่นเหียน ไม่กระปรี้กระ- เประ เป็นต้น

2. ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะ ได้แก่ กลุ่มรูปจำนวน 11 รูป ประกอบ ด้วย อวินิพโลกรูป 8 และวิการรูป 3 ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะนี้ เกิดเมื่อบริโภคอาหารต่าง ๆ เข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายสับสน กระปรี้กระเประ แข็งแรงขึ้นเพราะอาหารชกกลาปะที่เกิดจาก อาหารนั้นประกอบด้วย วิการรูป 3

อาหารชกกลาปะนี้เกิดขึ้นได้แต่ในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น และ เกิดขึ้นได้ทั่วไปในทุกส่วนของร่างกาย

รูปกลาปะทั้ง 4 ประเภทที่กล่าวมาแล้วนั้น เมื่อนับจำนวน รูปกลาปะแล้วมีทั้งหมด 21 กลาปะ แต่เมื่อนับโดยจำนวนรูปแล้ว มี 23 รูป เว้น 5 รูป คือ ปริเฉทรูป 1 ลักษณะรูป 4

¹โสภณ ศรีกฤษดาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักความคิดเรื่องกายและจิต ในพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ ปรัชญามหาบัณฑิต แผนกปรัชญา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หน้า 65.

ตาราง 4 แสดงการจำแนกรูปแบบรูปกลาปะ

		รูป 28																																				
		มหากุรูป 4				อุปาทายรูป 24																																
		ปฐวี (ดิน)	อาโป (น้ำ)	เตโช (ไฟ)	วาโย (ลม)	ปสาทรูป 5					วิสัยรูป 4				ภพารูป 2		อภิปฐาวะรูป 1	อภิปฐาวะรูป 1	อภิปฐาวะรูป 1	อภิปฐาวะรูป 1	อภิปฐาวะรูป 2		อภิปฐาวะรูป 3			ลักษณะรูป 4												
						จักขุ (ตา)	โสต (หู)	ฆาน (จมูก)	ชีวาหา (ลิ้น)	กาย (ลาย)	วิญญ (รูป)	สัท (เสียง)	คันธ (กลิ่น)	รส (รส)	อภิปฐาวะรูป 1	อภิปฐาวะรูป 1					อภิปฐาวะรูป 2	อภิปฐาวะรูป 2	อภิปฐาวะรูป 3	อภิปฐาวะรูป 3	อภิปฐาวะรูป 3	อภิปฐาวะรูป 4	อภิปฐาวะรูป 4	อภิปฐาวะรูป 4	อภิปฐาวะรูป 4									
ก. กัมมชกกลาปะ 9 กลาปะ																																						
1	จักขุชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓	✓					✓		✓	✓				✓														10*						
2	โสตชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓		✓				✓		✓	✓				✓														10*						
3	ฆานชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓			✓			✓		✓	✓				✓														10*						
4	ชีวาหาชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓				✓		✓		✓	✓				✓														10*						
5	กายชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓					✓	✓		✓	✓				✓														10*						
6	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓	✓			✓														10*						
7	ปฐวีชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓				✓														10*						
8	วิญญชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓				✓														10*						
9	ชีวาหาชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓			✓	✓														10*						
ข. จกชกกลาปะ 6 กลาปะ																																10*						
1	สัทชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		8*						
2	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		9*						
3	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓							✓											10*						
4	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		11*						
5	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓							✓											12*						
6	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓							✓											13*						
ค. อชกกลาปะ 4 กลาปะ																																						
1	สัทชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		8*						
2	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		9*						
3	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		11*						
4	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		12*						
ง. อาหารชกกลาปะ 2 กลาปะ																																						
1	สัทชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		8*						
2	อภิปฐาวะชกกลาปะ	✓	✓	✓	✓						✓		✓	✓																		11*						

ทุกกลาปะ จะรวมโอชาเข้าไปด้วย โอชาเป็นรูปใน อวินิพโทรูป 8 หรือ สัทชกกลาปะ ซึ่งประกอบด้วย ปฐวี, เตโช, วาโย, อาโป, กัณฐ, คันธ, รส และโอชา.

ลักษณะอันเป็นคุณสมบัติพื้นฐานโดยทั่วไปของรูป (นับที่ 1)

อภิธรรมมคตสังคหะ ตอนที่ว่าด้วยรูปวิภาค¹ แสดงลักษณะของรูปไว้ดังนี้

1. เป็นอเหตุกะ คือ เป็นสิ่งไม่มีเหตุ หมายความว่า รูปนั้นไม่ประกอบด้วยเหตุ 6 คือ 1) โลกเหตุ 2) โทสะเหตุ 3) โมหะเหตุ 4) อโลภเหตุ 5) อโทสะเหตุ 6) อโมหะเหตุ
2. เป็นสหปัจจัย คือ รูปทั้ง 28 ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยปัจจัยจึงจะเกิดขึ้นได้ ซึ่ง ได้แก่ กรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้น
3. เป็นสาสวะ (เป็นไปกับอาสวะ) คือ รูปธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอาวรณ์แก่อาสวธรรม คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐิสวะและอวิชชาสวะ
4. เป็นสังขตะ คือ รูปธรรมทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ดังนั้นรูปจึงอยู่ในสภาพไม่คงที่ เปลี่ยนแปลง มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป
5. เป็นโลกีย (ถูกประกอบไว้ในโลก) คือ เป็นสิ่งที่ต้องแตกดับรูปธรรมที่พ้นจากความแตกดับนั้นไม่มี
6. เป็นกามาวจร คือ รูปธรรมทั้งหมดเป็นอาวรณ์ของ กามาวจรจิต (เท่านั้น)
7. เป็นอนาวัชณะ คือ รูปธรรมทั้งหมดไม่สามารถรับรู้อาวรณ์ได้ เหมือนจิตและเจตสิก ซึ่งเป็นนามธรรม

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคตสังคหะ และ อภิธรรมมคตวิภาวินีฎีกา.

๘. อัปปาทัมพะ คือ รูปธรรมไม่ใช่เป็นสิ่งที่พึงประหาร สิ่งที่ไม่พึงละหรือประหาร คือ กิเลส

ส่วนในอรรถกถาอฏฐสาสนี^๑ กล่าวถึงลักษณะของรูปไว้ดังนี้

๑. รูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น โดยเหตุมี ๔ อย่าง คือ ๑) เหตุเหตุ คือ เหตุที่เป็นมูล หรือเหตุที่เป็นปัจจัย เช่น กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัพยาเหตุ ๓ ๒) ปัจจัยเหตุ คือ เหตุเฉพาะปัจจัย เช่น มหาภูมิ ๔ เป็นปัจจัยแห่งการบัญญัติรูปชั้น ๓ ๓) อุกมเหตุ คือ เหตุที่เป็นหลักหรือประธาน เช่น กุศลและอกุศลเป็นสูงสุดในฐานะวิบากของกม ๔) สาธารณะเหตุ คือ เหตุทั่วไป เช่น อวิชชาเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่สังขาร ในกรณีที่ว่ารูปทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้นหมายเอา เหตุเหตุ คือ เหตุ ๖ ไก่แก่ โลกเหตุ โทสะเหตุ โมหะเหตุ อโลกเหตุ อโมหะเหตุ อโทสะเหตุ

๒. รูปทั้งหมดเป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น เช่น รูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ก็มีอาหารเป็นปัจจัย

๓. รูปทั้งหมดเป็นรูปธรรมทั้งนั้น คือ ปฏิเสธภาวะที่รูป เป็นอรูป

๔. รูปทั้งหมดเป็นปัจจุบันธรรม อันวิญญาณ ๖ พึงรู้ทั้งนั้น คือ รูปทั้งหมดเป็นปัจจุบัน สามารถรับรู้ได้ด้วยวิญญาณ ๖ เช่น จักขุวิญญาณ เป็นต้น

๕. รูปทั้งหมดชื่อว่าไม่เที่ยงทั้งนั้น คือ มีแล้วกลับไม่มี

๖. รูปทั้งหมดชื่อว่า อันธราครอบงำแล้วทั้งนั้น คือ รูปเป็นธรรมราชาที่ครองธรา

ลักษณะของรูปอีกนัยหนึ่งเรียกว่า ลักษณะรูป ๔ ลักษณะรูปนี้เป็นลักษณะหรืออาการที่ปรากฏตามลำดับ คือ

๑. อุปจายะ ความก่อตัวหรือเกิดขึ้นของรูป

^๑สมาคมนิกายคันถะทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาสนี, หน้า 154-156.

2. สันตทิ ความสืบทอดของรูป
3. ชรกา ความเสื่อมโทรมของรูป
4. อนิจจกา ความแปรปรวนแตกสลายของรูป

ในบางแห่งรวมเรียกว่า อุปจายะและสันตทิ ว่า ชาติ หรือ อุปปาทะ
เรียก ชรกา หรือ ชรา ว่า ฐิติ และเรียก อนิจจกาว่า มรณะ หรือ ภัยจะ
ส่วนในพระไตรปิฎก¹ กล่าวถึงลักษณะของรูปไว้ถึง 42 ลักษณะ ซึ่งจะไม่นำ
มากล่าวในที่นี้

ลักษณะของรูป นัยที่ 2

ก. วิเสสลักษณะ* หมายถึง ลักษณะเฉพาะเป็นลักษณะพิเศษ เป็นคุณสมบัติ
เฉพาะของสิ่งนั้น ๆ ซึ่งแต่ละสิ่งจะมีวิเสสลักษณะไม่เหมือนกัน วิเสสลักษณะ มี 4 ประการ

1. ลักษณะ หมายถึง ลักษณะประจำตัวหรือธรรมชาติของสิ่งหนึ่งสิ่งใด
2. รส หมายถึง หน้าที่(กิจ)ที่ดำเนินไปเฉพาะตัวของสิ่งนั้น ๆ
3. บัญญัติฐาน หมายถึง อาการหรือผลปรากฏอันเกิดจากการที่
สิ่งนั้นกระทำหน้าที่

4. ปทัฏฐาน หมายถึง เหตุใกล้ที่เป็นตัวการทำให้เกิดลักษณะการนั้น ๆ

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงลักษณะพิเศษ (วิเสสลักษณะ) ของรูปไว้ดังนี้²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 35, หน้า 15.

* วิเสสลักษณะ หน้า 56.

²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 252.

1. รูปมีความ (รู้จัก) สลายเป็นลักษณะ
2. รูปมีความกระจายตัวเป็นรส (กิจ)
3. รูปมีความเป็นอภัยากฤตเป็นปัจจุฐาน (ผล)
4. รูปมีวิญญาณเป็นปทัฐาน (เหตุใกล้)

ข. สามัญลักษณะ หมายถึง ลักษณะที่เสมอกันของสรรพสิ่งทั้งปวงมี 3

ประการ คือ

1. อนิจจลักษณะ ความเป็นของไม่เที่ยง
2. ทุกขลักษณะ ความเป็นทุกข์ หนีอยู่ไม่ได้
3. อนัตตลักษณะ ความเป็นไม่ใช่ตน

รูปทั้งหมดที่กล่าวมานี้ (มหาภูตรูป 4 อุปาทายรูป 24) ก็อยู่ใต้

ลักษณะทั้ง 2 นี้ คือ

ก. โภยสามัญ ลักษณะ รูป

1. เป็นของไม่เที่ยง
2. เป็นทุกข์
3. ไม่มีตัวตน

ข. โภยวิเสสลักษณะ รูป

1. มีการสลายไป เป็นลักษณะ
2. มีการกระจาย เป็นหน้าที่
3. เป็นกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว ไม่ไร้กุศล ไม่ไร้อกุศลเป็นผล
4. มีวิญญาณเป็นเหตุปัจจัยใกล้รัก

ศึกษา วิเคราะห์รูปความจริงของสิ่งที่อาจจะเรียกได้ว่า ความงาม

พุทธธรรมได้วิเคราะห์สรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวง และสรุปว่า สิ่งทั้งปวงนั้น ในที่สุดแล้วจัดได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มหนึ่งให้ชื่อว่า "รูป" อีกกลุ่มหนึ่งให้ชื่อว่า "นาม"

รูป ได้แก่ สิ่งทั้งปวงที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ หู ตา จมูก ลิ้น และกาย รวมไปถึงสิ่งที่แม้เห็นไม่ได้แต่สัมผัสด้วยประสาททั้ง 5 ที่กล่าวมาแล้วแต่รับรู้ได้ เช่น ความอ่อน ความนุ่มนวล ความหนัก ความทรุกโทรม ฯลฯ

นาม ได้แก่ สภาวะที่เป็นนามธรรมหรือสิ่งทั้งปวงที่รู้กันด้วยชื่อ รับรู้ไม่ได้ ด้วยประสาทสัมผัส แต่รับรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เช่น สุข ทุกข์ กิเลส เสียใจ รัก โกรธ

พุทธธรรมมีความเห็นว่า ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ) ซึ่งรวมเรียกว่า มหาภูตรูป เป็น ธาตุหรือรูปที่เป็นพื้นฐาน เป็นองค์ประกอบใหญ่ขององค์หนึ่งที่เกิดปรากฏการณ์ต่างๆ ขึ้น (มนุษย์ - สัตว์ ก็รวมอยู่ในปรากฏการณ์นี้เช่นกัน พุทธธรรมนิยมใช้ศัพท์ว่า สรรพสัตว์ หรือสัตว์โลก) และถ้าหากสิ่งที่เราอาจเรียกว่าความงาม ถูกจัดอยู่ใน ฝ่ายของรูปความงามก็คงต้องเป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่มีพื้นฐานมาจาก มหาภูตรูป อันเป็นพื้นฐานที่เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ ขึ้น

เมื่อกล่าวถึง ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) และธาตุลม (วาโยธาตุ) ในความหมายของพุทธธรรม มิได้หมายถึง ดิน น้ำ ไฟ และลม ที่เราประสบเห็นกันอย่างที่เข้าใจกันโดยทั่วไป แต่หมายถึง "ภาวะหรือคุณสมบัติ" ของรูป ทั้งในอภิธรรมปิฎกว่า

...รูปที่เรียกว่าปฐวีธาตุเป็นโฉน ธรรมชาติที่แข็ง ธรรมชาติ
ที่กระด้าง ความแข็ง ภาวะที่แข็งเป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม
เป็นอุปาตินนะ* หรืออุปาตินนะก็ตาม อันใทรูปทั้งนี้ชื่อว่า ปฐวีธาตุ
...รูปที่เรียกว่าอาโปธาตุ คือ ความเอิบอาบ ธรรมชาติที่เอิบอาบ
ความเหนียว ธรรมชาติที่เหนียว ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป...รูปที่
เรียกว่าเตโชธาตุ คือ ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น
ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่น...รูปที่เรียกว่า วาโย
ธาตุ คือ ความพัดไปมา ธรรมชาติที่พัดไปมา ธรรมชาติเครื่องค้ำจุนรูป...¹

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าสิ่งใดที่มีคุณสมบัติเมื่อสัมผัสแล้วรู้ว่าแข็ง สิ่งนั้น คือ
ธาตุดิน และในธาตุดินก็ต้องประกอบด้วย ธาตุไฟ ธาตุน้ำ และธาตุลม ในธาตุลม
ก็มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟอยู่ด้วย โดยสรุปในธาตุทั้ง 4 ทางก็มีอีก 3 ธาตุที่เหลือ
ประกอบอยู่ด้วย ในลักษณะ...ความเป็นปัจจัยของกันและกัน?...²

รูปธาตุทั้ง 4 นี้ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีประสาทกายเป็น
เครื่องรับ คือ จะรู้ได้เมื่อมีการกระทบกับกายประสาทก่อน ส่วนอาโปธาตุ เป็นธาตุ
ที่ไม่สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาททั้ง 5 คือ ไม่สามารถมองเห็น กดมหรือชิมหรือสัมผัส
ด้วยกายก็ไม่ได้ เป็นธาตุที่รู้ได้ทางใจ ดังนั้น จะเห็นได้ว่าในมหาภูตรูปทั้ง 4 รูป
ไม่มีรูปใดที่เราจะมองเห็นได้เลย

* อุปาตินนะรูป - รูปที่มีใจครอง

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 225.

²มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 2 ตอน 2, หน้า 77.

รูปธาตุทั้ง 4 รูปนี้เอง พุทธธรรมถือว่าเป็นสิ่งที่ เป็นพื้นฐาน สำแดง
ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของมันออกมามากมาย แต่พุทธธรรมสรุปลงไว้เป็น 24 รูป ซึ่ง
รวมเรียกว่า อุปาทายรูป 24 หมายถึง รูปที่อาศัย มหาภูตรูป 4 จึงปรากฏขึ้นได้
...รูปที่อาศัยอย่างเกี้ยว (และตนเอง) ไม่ถูกรูปใด ๆ อาศัยนั้นแลชื่อว่า
อุปาทายรูป"¹...

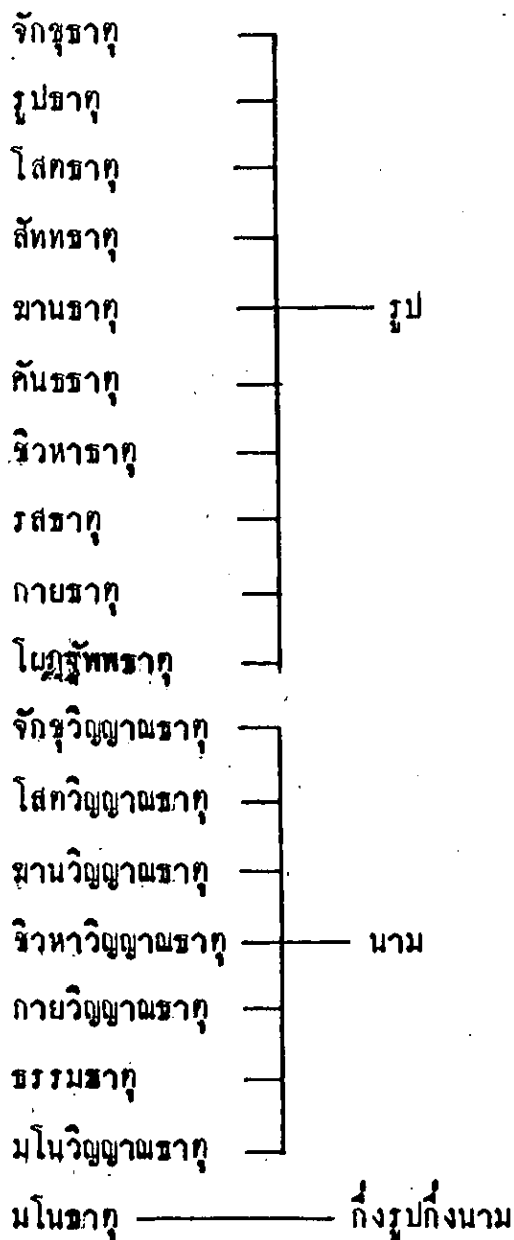
เพื่อเป็นการอธิบายความจริงของสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมได้แยกแยะสิ่งปวง
ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ เป็นกลุ่มของรูปและกลุ่มของนาม ในอีกนัยหนึ่งนั้นพุทธธรรม
ได้วิเคราะห์สิ่งทั้งปวง โดยนัยที่สิ่งทั้งปวงเป็น "ธาตุ" โดยแบ่งเป็นนัยแห่งธาตุ 6
ก็มี นัยธาตุ 18 ก็มี เพื่อจะแสดงถึงความสัมพันธ์ของสิ่งที่อาจจะเรียกว่าความงาม
จึงขอยกตัวอย่างธาตุ 18 เป็นสังเขปดังนี้

¹มหาภูตรากษัตริยาธิปไตย. อภิธรรมมัททสังคหณาสีและอภิธรรมมัททวิภาวินีฎีกา .
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 270 .

* ธาตุ - สิ่งที่มีทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมชาติของเหตุปัจจัย

ธาตุ 18

1. จักขุธาตุ
2. รูปธาตุ
3. จักขุวิญญาณธาตุ
4. โสภธาตุ
5. สัทธาธาตุ
6. โสภวิญญาณธาตุ
7. ฆานธาตุ
8. คันธธาตุ
9. ฆานวิญญาณธาตุ
10. จีวรธาตุ
11. รสธาตุ
12. จีวรวิญญาณธาตุ
13. กายธาตุ
14. โยจฐัพพะธาตุ
15. กายวิญญาณธาตุ
16. มโนธาตุ
17. ธรรมธาตุ
18. มโนวิญญาณธาตุ

จักขุธาตุเป็น รูปและนาม จะไค้กัังนี้

ในสุตตันตปิฎก นิทานวรรค พระพุทธองค์ได้ตรัสถึง ชาติ 7 ประการดังนี้
 ...ชาติ 7 ประการเป็นไฉน คือ อภชาติ สุภชาติ อภาสันนิจายกนชาติ
 ...อภชาติ อภชาติอาศัยความมืด จึงปรากฏได้ สุภชาติอาศัยความไม่งามจึง
 ปรากฏได้ อภาสันนิจายกนชาติอาศัยรูปจึงปรากฏได้"¹.. ในวิสุทธิมรรคได้ขยาย
 ความเกี่ยวกับสุภชาติไว้ว่า "...แท้จริงอภชาติก็คือรูปชาติ ส่วนสุภชาติก็เนื่องอยู่
 ในรูปชาติ เป็นต้น เพราะอะไร ? เพราะสุภชาติคือ สุภนิมิต* จึงอยู่สุภชาติ
 คือ สุภนิมิต และสุภนิมิตนั้นพ้นไปจากรูป เป็นต้น หามีไม่ นัยหนึ่ง สุภชาติ คือ
 ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบากเพราะเหตุนี้ สุภชาติก็คือรูปชาติ
 เป็นต้นเท่านั้นเอง"²

ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ...อาศัยรูปธรรมชนิดละเอียด ชนิดสุขุม ที่ไม่ใช่
 นามชาติ แต่ว่าเป็นรูปชาติอันละเอียด เช่น ความงาม เป็นต้น ที่มีอยู่ในรูปชาติ
 อันนี้เขาสงเคราะห์ไว้ในฝ่าย ธรรมายคณะ เหมือนกัน เช่น ดอกไม้ เป็นรูปชาติ

* สุภชาติ สุภชาติ = ชาติที่ทรงไว้ซึ่งความงาม

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
 เล่ม 16

* สุภนิมิต - สิ่งที่คิดหมายเอาว่าสวยงาม คือ พบเห็นได้ยินสิ่งใดแล้ว
 ใจจับเอาเอกลักษณ์ที่รอบ กำหนดหมายหรือคิดวาดภาพเป็นภาพที่สวยงามเอาไว้ในใจ
 (พระราชนิพนธ์ พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ หน้า 881)

² มหามกุฏราชวิทยาลัย วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1 หน้า 140

เป็นอารมณ์ของตา แต่ความงมนั้นกลายเป็น ธรรมายณะเป็นอารมณ์ของใจ นี่ก็เป็น ธรรมารมณ์พวกที่ 2 คือ ภาวะของรูป หรือภาวะของอะไรก็ตาม ที่มันไม่ใช่ "ตัวรูป" อันแท้จริง!...

จากหลักฐานทั้งหมดที่กล่าวมาเห็นได้ว่า พุทธธรรมยอมรับถึงสภาวะความมีอยู่ ของสิ่งที่เรียกว่าความงาม โดยถือว่าความงามเป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกว่า สุกขาตุ โดย สุกขาตุเป็น นิमित (ภาพที่ปรากฏทางใจ) ของรูป ... สุกขาตุ คือ สุกขนิमितและสุกขนิमित นั้นหันไปจากรูปหามิได้²... ความงามเป็นธรรมารมณ์ (อารมณ์ของใจ) เป็นรูป ชนิดหนึ่งที่สามารถรู้ได้ด้วยใจ (ธรรมายณะ) โดยที่สุกขาตุอาศัยความไม่งามจึง ปรากฏขึ้นได้ ซึ่งหมายความว่าเมื่อประจักษ์ถึงซึ่งความไม่งาม ธาตุงามก็จะปรากฏ ออกมาให้ประจักษ์แก่ใจ

ในขั้นนี้สรุปได้ว่า

1. ในพุทธธรรมมีสิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า "สุกขาตุ" ซึ่งก็คือ สุกขนิमित หรือพุทธธรรมยอมรับว่ามีสิ่งหนึ่งที่เรียกว่า "ภาวะที่ทรงความงาม" หรือ ธาตุงาม
2. ภาวะที่งาม (สุกขาตุ) นี้จะปรากฏขึ้นได้โดยอาศัยความไม่งาม
3. ภาวะที่งาม (สุกขาตุ) นี้เป็นนิमित ของรูปปรากฏทางใจ (เป็น ธรรมารมณ์ - รูปที่เป็นอารมณ์ของใจ)
4. ภาวะงาม (สุกขาตุ) นี้แม้จะจักอยู่ในพวกรูปก็จริงแต่เป็นรูปที่รู้ได้โดย ทางใจไม่อาจรู้ได้โดยตา (จักอุปสาท) ดังนั้น การที่จะ เข้าใจเกี่ยวกับความงาม ก็จึงจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องของใจ (ธรรมายณะ) และสิ่งที่เป็นอารมณ์ ของใจ (ธรรมารมณ์) ด้วย

¹พุทธทาสภิกขุ. ปริมัตถสภาวะธรรม ฉบับย่อ, หน้า 111.

²อ้างแล้ว. หน้า 131.

5. ภาวะงามนี้ (สุภชาตุ) เป็นปรากฏการณ์ของมหาภูตรูป อันเป็นรูปที่
แฝงอยู่กับอุปาทาน รูปอีกทีหนึ่ง

6. เนื่องจาก "ภาวะงาม" (สุภชาตุ) นี้มีสภาวะเป็นรูป มันจึงอยู่ภายใต้
ลักษณะรูป 4 ท้าย คือ 1. มีความเกิดขึ้น (อุปจยะ) 2. มีความสืบทอด (สันตติ)
3. มีความทรุคโทรม (ชรตา) 4. มีความปรวนแปรแตกสลาย (อนิจจตา)

7. "ภาวะงาม" (สุภชาตุ) นี้ก็ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ หรือลักษณะ 3
คือ

ก. อนิจจลักษณ์	-	ความเป็นของไม่เที่ยง
ข. ทุกขลักษณ์	-	ความเป็นทุกข์, ทนอยู่ไม่ได้
ค. อนัตตลักษณ์	-	ความเป็นของไม่ใช่คน

8. (สุภชาตุเป็นสังขขธรรม)* ธรรมที่ปรุงแต่ง

9. สุภชาตุนี้เป็นธรรมฝ่ายกุศล** (กุศลธรรม) "...สุภชาตุคือธรรม
ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก..."¹

ในกรณีของ วัณณ (สี) รูป อันเป็นรูปที่สามารถรับรู้ได้โดยทางตา (จักขุ)
นั้นพุทธธรรมมีทัศนะดังนี้

ในอรรถาธิบายสาธิตนี้ อธิบายเกี่ยวกับรูปไว้ว่า ...สีนี้แหละชื่อว่า
วณฺณนิภา อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า นิภา ด้วยอรรถว่า ส่องแสง อธิบายว่า เป็น

* กุสังขขธรรม หน้า 150.

** กุกุศลธรรมและอกุศลธรรม หน้า 145.

¹ อ่างแก้ว หน้า 131.

สิ่งปรากฏแก่จักขุวิญญาณ แสง คือ สีชื่อว่า วัณณนิภา....รูปคือ สี ชื่อว่า
สิ่งที่เห็นได้"!¹..

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ...สิ่งที่มากระทบตาเรียกว่ารูปะ บาฬีใช้คำว่า
วัณณนิภา (ตามหนังสือแปลว่า รัศมีของสีทั้งหลาย) หมายความว่า มันมี
รัศมี คือ กระแสที่ขานออกมา สำหรับกระทบตา เรียกว่า วัณณนิภา ;
แล้วแต่ว่ามันจะนิภา ของวัณณะอะไร : ถ้าเป็นนิภาของวัณณะสีแสดก็เห็น
เป็นสีแสดนิภาของวัณณะ สีเขียวก็เห็นเป็นสีเขียวอย่างนี้เป็นต้น นิภา
เหล่านี้ต้องมากระทบตา : แต่เราเรียกกันตามธรรมดาว่ารูปเฉย ๆ จะ
เป็นเขียว แสด คำ าสา ก็สุดแท้ กระทั่งมันเป็นรูปทรงอะไรก็สุดแท้ ;
มันมาโดยอาศัยการเป็นรัศมีของสิ่งนั้น ๆ ที่เข้ามาสู่ตา : อย่างนี้เรียกว่า
รูปและก็เรียกว่า ฐาตุ อยู่นั่นเอง...²

อภฺรสาสินีขยายความเกี่ยวกับสีไว้โดยสรุปดังนี้

...สีเขียวคราม คือ สีเหมือนคอกสามหาร (คอกผักกบ)...สีเหลือง
คือ สีเหมือนคอกกรรณิภาณ

...สีแสด คือ สีเหมือนคอกขบา...สีขาว คือ สีเหมือนคาวประจำรุ่ง...
สีคำ คือ สีเหมือนถ่านเข้...

¹สมาคมนักยคินคว่ำทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภฺรสาสินี. ตอนที่ 3
หน้า 177 - 178 .

²พุทธทาสภิกขุ. ปรมัตถสภาวะธรรม. ฉบับย่อหน้า 68 .

...สีหงสบาท คือ สีแดงเรื่อเหมือนกับยางทรายและข่อยโด...สีคร่ำชื่อว่า
หริ...สีเขียวใบไม้ คือ สีเหมือนหญ้าแพรกเขียวสด...สีม่วง คือ สีเหมือน
หนอมมะม่วง

ยาว ทรงแสงโดยโวหาร คือ บัญญัติ และโวหาร คือ การบัญญัติก็
สำเร็จด้วยการเทียบเคียงและสำเร็จโดยการทิ้งลง...ยาว เป็นคัน สำเร็จโดย
การเทียบเคียง กลม เป็นคัน สำเร็จโดยการทิ้งลง รูปเทียบเคียงรูปที่สั้น
ขยายเกินไปกว่านั้น ชื่อว่า ยาว รูปเทียบเคียงที่ยาว หกไปกว่านั้นชื่อว่าสั้น รูปที่
เทียบเคียงรูปที่หยาบเล็กไปกว่านั้นชื่อว่า ละเอียก รูปที่เทียบเคียงรูปละเอียก ใหญ่
ไปกว่านั้นชื่อว่า หยาบ รูปที่มีสัณฐานเหมือนวงล้อชื่อว่า กลม รูปมีสัณฐานเหมือนไข่ไก่
ชื่อว่า รี รูปที่ประกอบด้วยเหลี่ยมทั้งสี่ชื่อว่า สี่เหลี่ยม รูปหกเหลี่ยมก็มีนัยเกี่ยวกัน
คำว่าลุ่ม ไ้แก่ รูปที่ยุบลง คำว่าคอน ไ้แก่รูปที่นูนขึ้น...เงา แฉก แสงสว่าง
และมีคกำหนดกันเอง เมฆ หมอก แสงโดยวัตถุ เมฆไ้แก่ ฝน หมอกไ้แก่
ฝน หมอก ไ้แก่ น้ำค้าง...ในบรรดารูปทั้งหลาย เช่น รูปยาว เป็นรูปที่
ถูกต้องแล้วอาจจะทราบไ้ ส่วนรูปเขียว เป็นคัน ไม่อาจทราบไ้โดยการถูกต้อง
...ฉะนั้น รูปายคณที่ยาว สั้น จึงไม่ใช่รูปโดยตรงเป็นรูปที่อาศัยรูปอีกที รูป
เหล่านั้ันทริสไว้โดยโวหาร คือ การบัญญัติว่านั้น "ยาว สั้น"...รูปแตกต่างกันที่
สีแต่ว่าโดยลักษณะไม่ต่างกันเลย...¹

จากหลักฐานทั้งหมด สรุปไ้ว่า สิ่งที่กาเห็นไ้ตามทัศนะของพุทธ คือ
สี เช่น รูปสีเขียว รูปสีแดง ฯลฯ ส่วนรูปทรงอื่น ๆ เช่น ยาว สั้น กลม รี
สี่เหลี่ยม ฯลฯ นั้นแม้จะเป็นรูปแต่เป็นรูปอาศัยไม่ใช่รูปที่เห็นไ้ได้ด้วยตาโดยตรง แต่รู้

¹สมาคมนักยคินควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอังคุตตรนิกาย. ตอนที่ 3.

ได้โดยการถูกต้อง ส่วนรูปที่ว่า ยาว สั้น หยาบ ละเอียกและรูปทรงต่าง ๆ เช่น สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม นั้นเป็นโวหารบัญญัติ มีขึ้นได้โดยการเทียบเคียง ...เฉพาะรูปายคนะ ที่อาศัยรูปนั้น ๆ แล้วตั้งอยู่โดยประการนั้น ๆ ฟังทราบว่า ทรัสโกยโวหาร คือ การบัญญัติขึ้น ๆ ว่า "ยาว สั้น" กังนี้!

กัณณรูปที่เห็นได้ด้วยการจึงมี

1. วัณณรูป ได้แก่ รูปที่เห็นได้ด้วยการ (จักขุปสาท) ซึ่งได้แก่ สี (วัณณะ) (รูปคือสี) อันเป็นปรากฏการณ์ของมหาภูตรูป กังในอัญสาตินีกล่าวว่า

...กัณมหาภูตรูปเอง มิใช่เป็นสีเขียวเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสีเขียว มิใช่เป็นสีเหลืองเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสีเหลือง มิใช่เป็นสีแดงเลย ก็แสดงอุปาทาย รูปเป็นสีแดงมิใช่เป็นสีขาวเลย ก็แสดงอุปาทายรูปเป็นสีขาว"²...

2. รูปอาศัยหรือรูปที่เป็นไปโดยโวหารบัญญัติ เช่น "ยาว สั้น" เป็นรูปที่รู้ได้โดยการถูกต้อง

ในอัญสาตินี อรรถกถา ได้อธิบายสิ่งที่เรียกว่า "รูป" ไว้ดังนี้

...รูปที่เรียกว่า รูปายคนะ เป็นไฉน. รูปใดเป็นสี อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวคราม สีเหลือง สีแดง สีขาว สีดำ สีหงสบาท สีคล้ำ สีเขียวใบไม้ สีม่วง ยาว สั้น

¹แหล่งเดิม หน้า 177 - 178

²สมาคมศูนยกันควาทางพระพุทธศาสนา อรรถกถาอัญสาตินี ตอนที่ 3, หน้า 145.

ละเอียก หยาบ กลม วี สีเหลี่ยม หกเหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม ล้อม กอน แสงวงจันทร์ แสงวงอาทิตย์ แสงวงดาว แสงกระจก แสงแก้วมณี แสงสังข์ แสงมุกดา แสงแก้วไพฑูรย์ แสงทอง แสงเงิน หรือรูปแม่อื่นใด เป็นสี่ อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นสิ่งที่เห็นได้ และกระทบได้ มีอยู่ สักวินาทีเห็นแล้วหรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็น ซึ่งรูปใด อันเป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ ด้วยจักขุ อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า รูปบ้าง รูปายคนะบ้าง รูปชาคุบ้าง รูปทั้งนี้ เรียกว่า รูปายคนะ...¹

ลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของรูป (วัณณะรูป) มีดังนี้²

1. มีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ
2. มีความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นหน้าที่ (รส)
3. มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณเป็นผล (ปัจจุปัญฐาน) หมายความว่า ...จักขุวิญญาณก็เวียนเกิดอยู่ในรูปแล้วรูปเล่าอยู่ตลอดเวลา?...³
4. มีมหาภูตรูป 4 เป็นเหตุใกล้ (ปทัฏฐาน)

กา(จักขุ) ความหัตถ์ของพุทธ

กาตามหัตถ์ของพุทธนั้นจำแนกได้เป็น 2 อย่าง คือ

¹ แหล่งเดิม หน้า 117.

² แหล่งเดิม หน้า 180.

³ มหามกุฏราชวิทยาลัย วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 กอน 1, หน้า 27.

1. ปัญญาจักขุ (ตาปัญญา)

2. มังสจักขุ (ตาเนื้อ)

ปัญญาจักขุ มี 5 อย่างคือ (1) พุทธจักขุ (ตาของพระพุทธเจ้า) (2) สมันตจักขุ (การรอบคอบ) (3) ญาณจักขุ (ตาคือปรีชาญาณ) (4) ทิพจักขุ (ทาทิพย์) (5) ขรรณจักขุ (ตาเห็นขรรณ)

มังสจักขุ มี 2 อย่าง คือ (1) ปสาทจักขุ (ตาที่เป็นประสาทรูป) (2) สลัมภการจักขุ (ตาที่ประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ)

ในที่นี้จะขอล่าวเฉพาะมังสจักขุพอเป็นสังเขป

มังสจักขุหรือตาเนื้อตามทัศนะของพุทธ มี 2 อย่างคือ สลัมภการจักขุและ ปสาทจักขุ สลัมภการจักขุ หมายถึงตาที่เป็นก้อนเนื้อ ประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ ทั้งอยู่ในเบ้าตาดังที่เราเห็นและเข้ากันอยู่โดยทั่วไป ในอรรถกถาอัญญาสาสนีกล่าวไว้ว่า

"...ก้อนเนื้อใดทั้งอยู่ในเบ้าตา ข้างล่างกำหนดด้วยกระดูกเบ้าตา ข้างบน กำหนดด้วยกระดูกนิ้ว ทั้ง 2 ข้างกำหนดด้วยหางตา ข้างในกำหนดด้วย มันสมอง ข้างนอกกำหนดด้วยขนตา ว่าโดยย้อมมีสัมภวะคือ ส่วนประกอบ 12 อย่าง คือ ขาคู 4 วัฒนธรรมคือ 1 คันชะคือ กลิ่น 1 รสะคือ รส 1 โอชา 1 สัมภวะ คือ อาโปขาคูที่แก้แค้นน้ำสมภพ 1 สัณฐานคือ ทรวดทรง 1 ฐีวิครูป 1 ภาวรูป 1 กายปสาท 1 จักขุปสาท 1 ว่า โดยพิสการมีสัมภวะคือส่วนประกอบ 44 อย่าง...ชาวโลกเมื่อจำได้หรือ หมายรู้ว่า "ทาสีขาว ทาใหญ่ ทาสาย ทาขวาง" ดังนี้ หากจำได้ หมายรู้จักขุไม่ ย่อมจำได้หมายรู้วัตถุ โดยความเป็นจักขุ ก้อนเนื้อ นั้นทั้งอยู่ในเบ้าตา อันสายแห่งเอ็นวิ่งรัดไว้ที่มันสมอง ซึ่งเป็นสีขาวก็นับ เป็นสีคาก็นับ เป็นสีแสดก็นับ...นี่ชื่อว่า สลัมภการจักขุ คือ ตาที่ประกอบ

ด้วยส่วนต่าง ๆ"¹...

ปราสาทจิกซุคือตัวที่เป็นปราสาทรูป อาศัยอยู่ในสลัมการจิกซุอีกที่เป็นส่วนที่มีความ
ประณีตมากและมีขนาดเล็กมาก คือ ประมาณเท่าศีรษะเล็น เป็นส่วนที่ทำหน้าที่เห็น
อย่างแท้จริง ถึงในอรรถกถาอัฐสาธินี กล่าวไว้ว่า

...ส่วนประสาทรูป อาศัยมหาภูตรูปทั้ง 4 อยู่ในสลัมการจิกซุนี เนื่องจากใน
สลัมการจิกซุนีอันใดชื่อว่า ปราสาทจิกซุ คือ ตัวที่เป็นประสาทรูป
ปราสาทจิกซุนีนั้น ชิมชาบกลอกเยื่อตา 7 ชั้น เหมือนน้ำมันที่ราบบนปูย่น
7 ชั้น ชิมชาบกลอกปูย่นทุกชั้นในแววตา ที่เห็นอันเป็นประเทศที่เกิดสิ่ว
สรสัณฐานแห่งคนที่อยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางแววตากำอันแวดล้อมด้วย
แววตาขาวแห่งสลัมการะจิกซุนี อันชาคุทั้ง 4 ซึ่งมีหน้าที่ทรง สมน
ให้อบอุ่นและพักไปมา...อันอุตุและอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุเฝ้าเลี้ยงดู
อันโคจรรูปมีวัณณะคือสี คันชะคือกลิ่นและระสือรส เป็นต้น คอย
แวดล้อม เมื่อว่าโดยประมาณเท่าศีรษะเล็น ย่อมให้สำเร็จความเป็น
วัตถุและทวารแห่งวิถิจิต มีจิกซุวิญญาณเป็นต้น ทั้งอยู่ตามควร ถึง
พุทธท้าวว่า "จิกซุเป็นปราสาทรูปอันเป็นเครื่องเห็นรูปนี้ เล็กละเอียก
เทียบเท่าศีรษะเล็น"²...

¹สมาคมนิกายคันถธุระทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัฐสาธินี. ตอนที่ 3
หน้า, 160 - 161.

²แหล่งเดิม หน้า 161 - 162.

ในอภิธรรมปิฎก ไคยอธิบาย จักขุปสาทไว้ว่า

"...รูปที่เรียกว่า จักขายคนเป็นโฉน จักขุโคเป็นปสาทรูป อาศัย
มหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทธภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ สัตว์นี้
เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็นซึ่งรูปอื่นเป็นสิ่งที่เห็นได้
และกระทบได้ด้วยจักขุโค อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้นี้เรียกว่า
จักขุบ้าง จักขายคนบ้าง จักขุชาตุบ้าง จักขุอินทรีย์บ้าง โลกบ้าง
ทวารบ้าง สมุทบ้าง มัชฌิมะบ้าง เชกบ้าง วัฏฏะบ้าง เนกขบ้าง
นัยนะบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า จักขายคนะ..."¹

สรุปลักษณะของจักขุปสาทได้ดังนี้

1. เป็นรูปที่เล็กและประณีตมาก มีขนาดประมาณเท่าศีรษะเส้น ทั้งอยู่
ในสลิมาการจักขุ

2. ทำหน้าที่ในการเห็น วัณณะรูป (สี)

3. จักขุปสาทเป็นสิ่งที่ไม่สามารถมองเห็นได้ด้วยตา แต่กระทบได้

"...อธิบายว่าการเสียดสีคือการกระทบย่อมเกิดในประสาทรูป..."²

ในกรณีว่า การเห็นรูปเกิดไถ้อย่างไรนั้น ในวิสุทธิมรรคกล่าวว่

"...ไร้แต่จักขุเป็นคันเท่านั้น เป็นปัจจัยแห่งจักขุวิญญาณชาตุเป็นอาภิกัทาไม ที่แท้
แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นคันก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น... อาศัยจักขุ รูป

¹กรมการศาสนากระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 178 - 179.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธิต. ตอนที่ 3,
หน้า 162.

แสงสว่างและมนสิการ (อาวัธนะ) เกิดจักขุวิญญาณขึ้น..."¹

สรุปองค์ประกอบในการเห็นรูปได้ดังนี้

1. มีจักขุปสาท
2. มีรูป (วัณณะ)
3. มีแสงสว่าง
4. มี มนสิการ (ความใส่ใจ)

ตา (จักขุปสาท) ทำหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น ไม่มีความสามารถจะเห็นความงาม (ศุภราคุ) ได้ ถ้าจะพูดว่า "เห็นความงาม" ก็คงจะเป็นการเห็นด้วยตาใจตาหนึ่ง ในทาบัญญา (ปัญญจักขุ)

อรรถกถาอัญญาสาธิตีและวิสุทธิมรรคได้ให้ลักษณะ (วิเสสลักษณะ) ของ จักขุปสาทไว้ว่า²

1. มีความเป็นประสาทแห่งภูตรูปอันควรแก่กระทบรูปเป็นลักษณะบ้าง มีความเป็นประสาทแห่งภูตรูป รูปอันมีสมุฏฏะแก่กรรมซึ่งมีความประสงค์จะรู้เป็น ลักษณะบ้าง
2. มีความชักมาที่รูปเป็นรส
3. มีความเป็นที่รองรับแห่งจักขุวิญญาณเป็นปัจจุบันฐาน
4. มีภูตรูปอันเกิดแก่กรรมซึ่งมีความประสงค์จะรู้เป็นปทัฏฐาน

¹มหาหมฏฐารวาทวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1. หน้า 169 -

170 .

²สมาคมนิกายคันถธุระทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธิตี. ตอนที่ 3, หน้า 169 - 170 .

ความสัมพันธ์ระหว่าง ทากับรูป (วัณณรูป)

พุทธธรรมมีความเห็นว่า ทา ก็ส่วนหนึ่ง รูปก็ส่วนหนึ่ง ถ้วยตัวของมันเอง แล้ว มิได้มีความเกี่ยวเนื่องกันเลย แต่สิ่งที่เป็นตัวสำคัญให้ ทาไปติดอยู่กับรูปคือ "ฉันทราคะ" ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ความว่า

...จักขุไม่ติดกับรูป รูปไม่ติดกับจักขุ ฉันทราคะ* ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัย จักขุและรูปทั้ง 2 นั้น ชื่อว่าเป็นเครื่องติด!.. (ในกรณีของ หู จมูก ลิ้น กายและใจก็เช่นกัน) ในกรณีเดียวกันนี้พระสารีบุตรตอบคำถามภิกษุรูปหนึ่ง ว่า...ถูกของท่านโกณฑลกจักขุเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของรูป รูปเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของจักขุหามิได้ ความพอใจรักใคร่ เกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ และรูปทั้งสองนั้นเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวจักขุและรูปนั้น"๒..

ในปุณณสูตรพระพุทธองค์กล่าวว่

...ถูกรูปณะ รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ รักให้ใคร่ ขวนให้กำหนัด* มีอยู่ ถ้าภิกษุยินดีกล่าวสรรเสริญ

*ฉันทะ - ความพอใจ ความชอบใจ ความยินดี ความรักใคร่ในสิ่งนั้น ๆ

*ราคะ - ความกำหนัด ความยินดีในกาม ความทักใจหรือย้อมใจติดอยู่ในอารมณ์

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่ม 18, หน้า 293 .

²แหล่งเดิม หน้า 183 .

*กำหนัด(ณ) ความยินดี ความรู้สึกในกามารมณ์ ความใคร่ ก.ยินดี ติดถึงความรัก เกิดความใคร่ รู้สึกในกามารมณ์

พัวพันรูปนั้น ความเพิกเพลนก็เกิดขึ้น อุกฤษณะ เพราะความ
 เพิกเพลนเกิดขึ้นจึงเกิดทุกข์ ฯลฯ อุกฤษณะธรรมารมย์ที่พึงรู้แจ้งด้วยใจ
 อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ชวนให้กำหนดมีอยู่
 ถ้าภิกษุยินดีกล่าวสรรเสริญ พัวพันธรรมารมย์นั้นความเพิกเพลนก็บังเกิดขึ้น
 อุกฤษณะ เพราะความเพิกเพลนเกิดขึ้น จึงเกิดทุกข์...¹ (แต่ถ้าไม่ยินดี
 ไม่กล่าวสรรเสริญ ไม่พัวพันในรูป ฯลฯ และธรรมารมย์ เมื่อไม่ยินดี
 ไม่กล่าวสรรเสริญ ไม่พัวพันในรูป ฯลฯ และธรรมารมย์ ความ
 เพิกเพลนก็ดับไป เมื่อความเพิกเพลนดับทุกข์ก็ดับ)

ในปฐมสูตรพระพุทธองค์กล่าวว่า

...อุกฤษณะทั้งหลาย ถ้าคุณแห่งรูปจักไม่มีแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะ
 ไม่พึงกำหนดในรูปแต่เพราะคุณแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายจึง
 กำหนดในรูป ถ้าโทษแห่งรูปจักไม่มีแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายก็จะไม่พึงเบียด
 หน่ายในรูป แต่เพราะโทษแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลายจึงเบียดหน่าย
 ในรูป ถ้าความสลัดออกจากรูปจักไม่มีแล้วไซ้ สัตว์ทั้งหลายจะไม่พึง
 สลัดออกจากรูป แต่เพราะความสลัดออกแห่งรูปมีอยู่ ฉะนั้นสัตว์ทั้งหลาย
 จึงสลัดออกจากรูป ฯลฯ² (ในกรณีของธรรมารมย์ก็เช่นกัน)

พระพุทธองค์ได้สรุปว่า อะไรคือคุณ อะไรคือโทษ และสลัดออกจากรูป ฯลฯ
 ไว้ว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
 เล่ม 18, หน้า 59 - 60 .

²แหล่งเก็บ. หน้า 10 - 11.

...สุขโสมนัส* เกิดขึ้นเพราะอาศัยรูปนี้เป็นคุณแห่งรูป รูปเป็นของไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา นี่เป็นโทษของรูป
การกำจัด การละฉันทะราคะในรูปนี้เป็นความสลัดออกแห่งรูป ฯลฯ!¹
(ในกรณีของธรรมารมณ์ก็เช่นกัน)

จากพุทธวจนะที่อ้างมานั้นสรุปได้ว่า พุทธธรรมยอมรับว่า รูปที่น่าพอใจ
น่ารัก น่าปรารถนา น่าใคร่ ชวนให้กำหนัดมีอยู่ และ "คุณ" ของรูปคือ "สุข
โสมนัส" และในขณะที่เกี่ยวพันนอกจากจะมีคุณแล้ว รูปก็มีโทษ คือ "ความเป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และความแปรปรวน" เป็นลักษณะปกติดู้อยู่ด้วยกัน และ
พุทธธรรมกล่าวว่า มีชาตุนิคมหนึ่งซึ่งให้ชื่อว่า "สุกขาตุ" (สิ่งที่ทรงสภาวะงาม) ซึ่ง
สุกขาตุในอรรถกถาอธิบายไว้ว่า คือสิ่งเกี่ยวกับที่เรียกว่า สุกนิมิต และสุกนิมิต²
ก็คือ สิ่งที่ดีคึกคักหมายเอาว่าสวยงาม เกิดจากการที่ไคพบเห็น ไคยิน ไคคม ไคริม
สิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ชอบ ที่พอใจ ที่น่ารัก ที่น่าปรารถนา ที่น่าใคร่
ที่ชวนให้เกิดความยินดี(กำหนัด) แล้วกำหนดหมายหรือคิดวาทภาพเป็นภาพที่สวยงาม
เอาไว้ในใจ (เป็นขันมามรณ) ซึ่งเมื่อยินดี พัวพันกับสุกนิมิตนี้ก็จะเกิดความ
เพลิดเพลิน เกิด "สุขโสมนัส" อันเป็นความสบาย ความสำราญ ความปลาบปลื้ม
ทางกายหรือทางใจ

* โสมนัส - ความดีใจ ความสุขใจ ความปลาบปลื้ม

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 18, หน้า 8.

²พระราชาคณะ. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 881 อ.

ดังนั้น เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ในภาคของรูปมาถึงขณะนี้ ก็อาจให้ความหมายกว้าง ๆ ของความงามความทัศนะของพุทธโคัณยหนึ่ง อันเป็นความงามอันเนื่องมาจากรูปดังนี้

"ความงาม คือ สิ่งที่เกิดหมายเอาว่าสวยงาม อันเกิดจากการที่ได้เห็นได้แตะต้องได้ดม ได้ชิม และได้คิดอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ในสิ่งใด ๆ (ในรูป 28) แล้ว ใจก็จับเอารูปลักษณะที่รอบ ที่พอใจ ที่น่าปรารถนา ที่น่าใคร่ที่ชวนให้เกิดความยินดี (กำหนด) แล้วกำหนดหมายหรือคิดว่าเป็นภาพเอาไว้ในใจ ซึ่งเมื่อยินดีพัวพันไปกับภาพที่กำหนดขึ้นนั้นก็จะเกิดความเพิกเพลิดเป็นสุขโสมนัส"

เนื่องจากสุกขาตุเป็นธรรมที่มีผลเป็นกุศล เป็นกุศลธรรม จึงต้องมีปัญญาเป็นเครื่องประกอบ สุขโสมนัสที่เกิดขึ้น เพราะถ้าไม่มีปัญญาประกอบกับสุขโสมนัสแล้วก็อาจมีทิฏฐิอย่างใดอย่างหนึ่งเข้ามา สุขโสมนัสที่เกิดขึ้นก็เป็นฝ่ายอกุศลไป

ในขั้นนี้สรุปได้ว่า รูปที่จะกล่าวได้ว่ามีความงามแฝงอยู่นั้นจะต้องมีผลอันก่อให้เกิดกระทำและผูกในทางที่เป็นกุศลหรือกุศลวิบาก และการที่กุศลวิบากจะเกิดขึ้นได้นั้นต้องได้รับอารมณ์ คือ รูปหรือธรรม (รูปธรรม-นามธรรม) ที่เป็นกุศลด้วย

กุศลธรรมและอกุศลธรรม (เกณฑ์ว่างามหรือไม่งาม)

เนื่องจาก สุกขาตุ (สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งความงาม) เป็นธาตุที่เป็นอารมณ์ของกุศลวิบาก (ก่อให้เกิดผลเป็นสุข) ... สุกขาตุหรือธรรมทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก!.. ดังนั้นกล่าวได้ว่าความทัศนะของพุทธ สิ่งใด ๆ (ธรรมทั้งหลาย) ที่เราได้เห็นได้ฟัง ได้ดม ได้ชิมและได้รับรู้ก็คิดแล้วก่อให้เกิด

เกิดผล(วิบาก) ไปในทางที่เป็นสุขแล้ว สิ่งนั้นหรือธรรมนั้น "ทรงไว้ซึ่งความงาม" หรือธรรมนั้นจะแสดงคุณสมบัติงามให้ปรากฏในลักษณะที่เรียกว่า สุกนิมิต และในขณะที่เกี่ยวกับธรรมที่สำคัญอันก่อให้เกิดเป็นความสุข (กุศลวิบาก) คือ กุศลธรรม ดังนั้น สิ่งที่เป็นกุศลธรรมจึงเป็นสิ่งที่ทรงซึ่งความงามไว้ด้วย ขณะที่เกี่ยวกับสิ่งที่ทรงกันข้ามกับ กุศลธรรม คือ อกุศลธรรม เมื่อกุศลธรรมเป็นสิ่งที่ทรงความงามไว้ อกุศลธรรมก็ ทรงสิ่งที่ทรงกันข้ามกับความงามไว้เช่นกัน ดังนั้นถ้าเรารู้ว่าอะไรเป็นกุศลธรรมและ อะไรเป็นอกุศลธรรมตามทัศนะของพุทธ เราก็สามารถบอกได้ว่าอะไรคือสิ่งที่งาม และอะไรคือสิ่งที่ไม่งามตามทัศนะของพุทธได้เช่นกัน

คำว่า กุศล ในอรรถกถาอรรถสาธินีกล่าวว่า ...กุศลศัพท์ใช้ใน ความหมายว่า ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาดและสุขวิบาก...กุศล เพราะอรรถว่า ยังธรรมอันลามกที่บังเกิดเกลียดให้สะเทือน ให้เคลื่อนไหว ให้ หวั่นไหว คือ ให้พินาศ...บรรคากุศลเป็นคั่นเหล่านั้น กุศลมีวิบากเป็นสุขหาโทษ มิได้เป็นลักษณะ อกุศลมีวิบากเป็นทุกข์ มีโทษเป็นลักษณะ อัมภากตมีความไม่มี วิบากเป็นลักษณะ"¹... พจนานุกรมพุทธศาสน์ ให้ความหมายของกุศลว่า "...กุศล - บุญ ความดี สิ่งที่ดี กรรมดี"²... และให้ความหมายของอกุศลไว้ว่า "...อกุศล - บาป ชั่ว ไม่ฉลาด ความชั่ว กรรมชั่ว"³... และให้ความหมาย ของกุศลธรรมและอกุศลธรรมว่า "...กุศลธรรม - ธรรมที่เป็นกุศล ธรรมฝ่าย

¹ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอรรถสาธินี. ตอนที่ 2, หน้า 3 - 4.

² พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสน์. ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 21.

³ แหล่งเก็บ. หน้า 358.

กุศล ธรรมที่กิ ธรรมฝ่ายกิ...อกุศลธรรม - ธรรมที่เป็นอกุศล ธรรมฝ่ายอกุศล
ธรรมที่ชั่ว ธรรมฝ่ายชั่ว"1...

อรรถกถาอัญญาสาธิตีได้ให้ลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของกุศลไว้ดังนี้²

1. กุศลคือว่ามีความไม่มีโทษ เป็นลักษณะ(สภาวะ) เพราะเป็นปฏิปักษ์
ต่ออกุศลที่มีโทษ

2. มีภาวะผ่องแผ้วเป็นรส (กิจ)

3. มีวิบากที่น่าปรารถนาเป็นปัจจัยฐาน (ผล)

4. มีโยนิโสมนสิการ หรือความไม่มีโทษเป็นปทัชฐาน (เหตุใกล้ฉิบ)

พระราชนูญได้สรุปลักษณะของกุศลไว้ 4 ประการ คือ³

1. อโรคยะ ความไม่มีโรค คือ สภาพที่จิตไม่มีโรค อย่างที่นิยม
เรียกกันมักนี้ว่า สุขภาพจิต หมายถึง สภาวะหรือองค์ประกอบที่เกิดอุฏกแก่สุขภาพจิต
ทำให้จิตไม่ป่วยไข้ ไม่ถูกบีบคั้น ไม่กระสับกระส่าย เป็นจิตแข็งแรง คล่องแคล่ว
สบาย ใช้งานได้ดีเป็นต้น

2. อนวัชระ ไม่มีโทษหรือไร้กำหนด แสดงถึงภาวะที่จิตสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง
ไม่เสียหาย หรือไม่มีของเสีย ไม่หมองมัว ไม่ขุ่นมัว สะอาดเกลี้ยงเกลา เอี่ยม
อ่อง ผ่องแผ้ว เป็นต้น

¹แหล่งเดิม. หน้า 22. หน้า 358.

²สมาคมศูนยคินควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธิตี. ตอนที่ 2.
หน้า 37.

³พระราชนูญ. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 164.

3. โภสธสัมภูท เกิดจากปัญญาหรือเกิดจากความฉลาด หมายถึง ภาวะที่จิตประกอบอยู่ด้วยปัญญา หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากความรู้ความเข้าใจ สว่าง มองเห็นรู้เท่าทันความเป็นจริง สอดคล้องกับหลักที่ว่า กุศลธรรมมีโยนิโสมนสิการ คือ ความรู้จักคิดแบบคายหรือรู้จักทำใจอย่างฉลาดเป็นปทัฏฐาน

4. สุขวิบาก มีสุขวิบาก คือ สภาพที่ทำให้มีความสุข เมื่อกุศลธรรม เกิดขึ้นในใจย่อมเกิดความสุขสบายคล่องใจในทันทีนั้นเอง ไม่ต้องรอว่าจะมีผลตอบแทน ภายนอกหรือไม่เหมือนกับว่า เมื่อร่างกายแข็งแรงไม่มีโรคเบียดเบียน(อโรค) ไม่มีสิ่งสกปรกเสียหาย มลทินหรือของที่เป็นพิษมาพองพวน (อนวัชระ) และรู้ตัวว่าอยู่ในที่ปลอดภัยถูกต้องเหมาะสม (โภสธสัมภูท) ถึงจะไม่เสกเสวยสิ่งใดพิเศษออกไป ก็ย่อมมีความสุขได้ เสวยความสุขอยู่แล้วในตัว...

ธรรม

คำว่า ธรรม อรรถกถาอัญญาสาธินอธิบายความหมายของธรรมไว้ว่า ...ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่าอันเป็นปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือทานไว้ตามสภาวะ"¹... พจนานุกรมพุทธศาสน์ ให้ความหมายของธรรมไว้ว่า "...ธรรม สภาพที่ทรงไว้ ธรรมคา ธรรมชาติ สภาพธรรม สัจจธรรม ความจริง เหตุ ก็นเหตุ สิ่ง ปราภฏการณ ธรรมารมณ สิ่งที่น่าใจคิด ; คุณธรรม ความดี ความถูกต้อง ความประพฤดิชอบ ; หลักการ แบบแผน ธรรมเนียม หน้าที่ ; ความชอบ ความยุติธรรม พระธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งแสดงธรรมให้เปิดเผย

¹สมาคมนักยคินคว่ำทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธิน. ตอนที่ 2, หน้า 4.

ปรากฏขึ้น...¹

จะเห็นได้ว่า คำว่า "ธรรม" เป็นคำที่มีความหมายครอบคลุมถึงทุก ๆ สิ่ง ในพุทธธรรมมีการจัด "ธรรม" เป็นกลุ่มเป็นประเภท ๆ หลาย ๆ นัยด้วยกันจะขอยกตัวอย่างประเภทของธรรมที่จัดไว้ครอบคลุมและเข้าใจง่าย กระทั่งถึงปรากฏใน พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ดังนี้²

ธรรม 2

นัย 1. ธรรม 2 (สภาวะ สิ่ง ปรากฏการณ์)

1. รูปธรรม (สภาวะมิใช่รูป สิ่งที่มีรูป) ได้แก่ รูปชั้นหยาบ

2. อรูปธรรม (สภาวะมิใช่รูป สิ่งที่มีรูป ได้แก่ นามชั้น 4

และนิพพาน ในบาลีท่านเรียก รูปใน ขมมา และอรูปใน ขมมา

(อภิ. ส. 34/705/279 : 910/355)

นัย 2. ธรรม 2 (สภาวะ สิ่ง ปรากฏการณ์.....)

1. โลเกียธรรม (ธรรมอันเป็นวิสัยของโลก สภาวะเนื่องในโลก ได้แก่ ชั้น 5 ที่เป็น อาสวะทั้งหมด)

2. โลกุตตรธรรม (ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก สภาวะพ้นโลก ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 นิพพาน 1 โพธิปักขิยธรรม 37 : ขุ. ปฎิ 620 ;)

(อภิ. ส. 34/706/279 ; 911/355)

¹พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์. หน้า 105.

²พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม. หน้า 74 - 75.

นัย 3. ขรรณ 2 (สภาวะ สิ่ง ปรากฏการณ์.....)

1. สังขขรรณ (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง คือ ชันธ 5 ทั้งหมด...)

2. อสังขขรรณ (สิ่งที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่ง คือ นิพพาน...)

(อภิ ส 34/720/278 ; 907/354)

นัย 4. ขรรณ 2 (สภาวะ สิ่ง ปรากฏการณ์.....)

1. อุปาทินนขรรณ (ขรรณที่ถูกยึด ขรรณที่กรรมสัมพันธ์ด้วยค้นหาและ
ทิฐิเข้ายึดครอง ได้แก่ นามชันธ 4 ที่เป็นวิบากและรูปที่เกิดแก่กรรมทั้งหมด...)

2. ออนุปาทินนขรรณ (ขรรณที่ไม่ถูกยึด ขรรณที่กรรมอันสัมพันธ์ด้วย
ค้นหาและทิฐิไม่เข้ายึดครอง ได้แก่ นามชันธ 4 ส่วนนอกนี้ รูปที่มีใช้กรรมและ
โลกุตรขรรณ ทั้งหมด)

(อภิ ส 34/779/305 ; 955/369)

ขรรณ 3¹

ขรรณ 3 (สภาวะ สิ่ง ปรากฏการณ์.....)

1. กุศลขรรณ (ขรรณที่เป็นกุศล สภาวะที่ฉลาด ถึงงาม เอื้อแก่
สุภาพจิต เกื้อกูลแก่ชีวิต ได้แก่ กุศลมูล 3 กิเลส นามชันธ 4 ที่สัมพันธ์ด้วยกุศลมูล
นั้นกิเลส กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีกุศลมูลเป็นสมุฏฐานกิเลส กล่าวสั้น ๆ ว่า
กุศลในภูมิ 4.....)

¹พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า

2. อกุศลกรรม (กรรมที่เป็นอกุศล สภาวะที่ตรงข้ามกับกุศล ได้แก่ อกุศลมูล 3 และกิเลสอันมีฐานเกี่ยวกับอกุศลมูลนั้นก็คือ นามขันธ 4 ที่สัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้นก็คือ กายกรรม วาจกรรม มโนกรรมที่มีอกุศลมูลเป็นสมุฏฐานก็คือ กล่าวสั้นว่า อกุศลจิตทุกบาท 12.....)

3. อภัยากกรรม (กรรมที่เป็นอภัยาก สภาวะที่เป็นกลาง ๆ ซึ่งขาดลงมิได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ได้แก่ นามขันธ 4 ที่เป็นวิบากแห่งกุศลและอกุศล เป็นกามาวจรกัมม รูปาวจรกัมม อรูปาวจรกัมม โลกุตตระกัมม อย่างหนึ่ง กรรมทั้งหลายที่เป็นกิริยา มีชอกุศล มีชอกุศล มีชอวิบากกรรมอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวงอย่างหนึ่ง อสังขขากุ คือ นิพพาน อย่างหนึ่ง กล่าวสั้น ๆ คือ วิบากในภูมิ 3 กิริยาอภัยากทุกในภูมิ 3 รูปและนิพพาน.....)

(อภิ สั 34/1/1 ; 663/259 ; 878/340)

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึง กุศลกรรมและอกุศลกรรมไว้ว่า "...กรรมเป็นกุศล เป็นไฉน? กุศลมูล 3 คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญา สังขารขันธ* วิญญาณขันธ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อันมีอกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะกรรมเหล่านี้ชื่อว่ากรรมมีกุศล

กรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน? อกุศลมูล 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลส** ที่ตั้งอยู่ฐานเกี่ยวกับอกุศลมูลนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ

* ภูรายละเอียก เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในเนื้อหาว่าด้วยนาม

** กิเลส - สิ่งที่ทำให้ใจเศร้าหมอง ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจขุ่นมัวไม่บริสุทธิ์

วิญญาณขันธ์ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมี
อกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐานของสภาวธรรมเหล่านี้มีชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล..."¹

จากพุทธพจน์ที่ยกมานั้นจะเห็นว่าปัจจัยสำคัญอันจะเป็นตัวชี้ให้ทราบว่า ธรรม
ใดเป็นกุศลธรรมหรืออกุศลธรรม คือ กุศลมูลและอกุศลมูล ซึ่งก็คือ กันตหรือ
รากเหง้าของ กุศลธรรมและอกุศลธรรม

ธรรมที่เป็นกุศลคือ ธรรมที่ประกอบด้วยกุศลมูลคือ อโลภะ อโทสะ และ
อโมหะ หรือการแสดงออกทางกาย วาจา และใจ ที่มีพื้นฐานจากอโลภะ อโทสะ
และอโมหะและในทางตรงกันข้ามธรรมที่เป็นอกุศล คือ ธรรมที่ประกอบด้วยอกุศลมูล
คือ โลภะ โทสะ และโมหะ หรือการแสดงออกทางกาย วาจา และใจที่มี
พื้นฐานจากโลภะ โทสะ และโมหะ

ดังนั้นการกระทำใด ๆ ทางกายก็ดี ทางวาจา หรือทางใจก็ดีที่มีผล(วิบาก)
เป็นกุศลคือ 1. เป็นสุข (ไม่มีโทษ) 2. จิตใจผ่องแผ้ว สะอาดไม่ขุ่นมัว 3.
มีผลอันน่าปรารถนา 4. การกระทำนั้นกระทำด้วยโยนิโสम्मสิการ ตามทัศนะของ
พุทธแล้วการกระทำนั้นจะมีธาตุหนึ่งคือ สุขชาตูปรากฤษณโดยรับรู้ในลักษณะ สุกนิมิต
หรือพูดโดยปกติว่า "เกิดความนึกคิดว่าสิ่งนั้นงามเป็นภาพขึ้นในใจ" แล้วอาจจะ
แสดงออกทางกายหรือทางวาจาบอกให้ทราบว่าสิ่งนั้นงาม หรือไม่งามในสิ่งที่ทรง
กันข้าม

นอกจากนี้ผู้เขียนขอเสนอรายละเอียดของกุศลมูลและอกุศลมูล เพื่อจะได้
มีความเข้าใจตรงกัน

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.

โลภะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายโดยกระทัดรัดที่สุดของ โลภะว่า

"...โลภะความอยากได้..."¹ แต่ในอรรถกถาอัมมสาลินีขยายความของโลภะไว้ว่า

...บรรดาอุศลเหตุ 3 นั้น โลภะเป็นไฉน ได้แก่ ความกำหนัด
ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพติดเพลิน
ความกำหนัดกัวยออำนาจความเพติดเพลิน ความกำหนัดแห่งจิต ความอยาก
ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความ
จมอยู่ ขรรษาคิณฺณคร่ำมา ขรรษาคิณฺณหฺลอมมา ขรรษาคิณฺณยงฺสํคฺวํให้เกิด
ขรรษาคิณฺณยงฺสํคฺวํให้พร้อม ขรรษาคิณฺณร้อยรัก ขรรษาคิณฺณกำซาบใจ
ขรรษาคิณฺณชานไป ขรรษาคิณฺณเหมือนเส้นค้าย ขรรษาคิณฺณแผ่ไป
ขรรษาคิณฺณประมวณมา ขรรษาคิณฺณเป็นเพื่อนสอง ปณฺธานขรรษาคิณฺณนำ
ไปสู่ภพ กัณหาเหมือนป่า กัณหาเหมือนกอง ความเกี่ยวข้อง ความ
เบียดเบียน ความห่วงใย ความผูกพัน การหวัง กริยาที่หวัง ความหวัง
ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความหวังรส ความหวัง
ในอรรถพระ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร ความหวัง
ชีวิต ขรรษาคิณฺณกระชับ ขรรษาคิณฺณกระชับทั่ว ขรรษาคิณฺณกระชับยิ่ง
การกระชับ กริยาที่กระชับ ความกระชับ การละโมภ กริยาที่ละโมภ
ความละโมภ ขรรษาคิณฺณที่เป็นเหตุขมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ ฯ
ความกำหนัดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความทักใจ กริยา

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

ที่จิตใจ ความปรารถนา ความกระหมื่นใจ ความปรารถนานัก กาม
 ค้นหา วิภาค้นหา ค้นหาในรูปภพ ค้นหาในอรูปภพ ค้นหาในนิโรธ
 (คือราคะที่สพรคกด้วยอุจเจตทิฐิ) รูปค้นหา สัททค้นหา คัมภค้นหา
 รสค้นหา โฉงรูปพะค้นหา ชัมมค้นหา โอคะ โยคะ คันชะ
 อุปาทาน อวรณ์ นีวรณ์ เครื่องบิกบัง เครื่องผูก อุปกิเลส
 อนุสัย ปริยฐานะ ค้นหาเหมือนเดาวัลย์ ความปรารถนาวัฏฏี
 อย่างต่าง ๆ รากเง้าแห่งทุกข์ แคนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร
 เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ค้นหาเหมือนแม่น้ำ ค้นหาเหมือนข่าย
 ค้นหาเหมือนเชือกผูก ค้นหาเหมือนสมุทร อภินิชา อกุศลมูลคือโลภะ
 อันใดนี้เรียกว่าโลภะ..."¹

จากอรรถกถาที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่าขอบข่ายของโลภะครอบคลุมกว้างขวางมาก
 คล้ายกับว่า "อาการกริยาต่าง ๆ ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่แสดงออกถึง
 ความต้องการที่ถึงเข้ามาสู่ตนเองทั้งหมดเป็น โลภะทั้งสิ้น" นอกจากนั้นใน
 อรรถกถาอฏฐสาธินีได้ขยายความหมายของศัพท์เพื่อให้เข้าใจตรงกันไว้ทุกศัพท์ เช่น

...ชื่อว่า ความกำหนัด เนื่องด้วยความยินดี ชื่อว่ากำหนัดนัก โดย
 ความหมายว่ายินดีรุนแรง...ชื่อว่า ความยินดี ด้วยอรรถว่าพอใจ
 อธิบายว่าทำให้อยาก...ที่ชื่อว่า การหวัง เพราะหวังอารมณ์ทั้งหลาย
 ความว่าเพราะทวนทับและเพราะบริโภคไม่เข้าถึงความอิ่มเสียเลย ที่

¹สมาคมนิกายคันถะทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาธินี. ตอนที่ 4,

ชื่อว่า ภัยที่หวังก็เนื่องด้วยความหวัง ภาวะแห่งจิตที่หวังชื่อว่า
 ความหวัง...ที่ชื่อว่าธรรมชาติผู้กระซิบ กัวยอรรกว่า ยังสืบทอดหลายให้
 กระซิบอย่างนี้ว่า "นี่ของฉัน นี่ของฉัน" กังนี้หรือว่า "สิ่งนี้คนโน้นให้
 แก่เรา สิ่งนั้นก็ให้" กังนั้น...ที่ชื่อว่าละโมภะกัวยอรรกว่า ปลิ้น คือ
 กระชากมาในอารมณ์บ่อย ๆ ภาวะแห่งจิตที่มีความพร้อมเพรียงกัวยการ
 ละโมภะชื่อว่า ความละโมภะ"¹... เป็นต้น

¹สมาคมนุญคนควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภัยสาสนี. ตอนที่ 4.

อรรถกถาอัฐสาธินี ให้วิเสสลักษณะของโลกะว่า¹

1. มีความยืดยาวเป็นลักษณะคูกังคิกัง
2. มีความของอย่างยิ่งเป็นรส กุจันเนื้อที่ซัดไปบนกระเบื้องอันร้อน
3. มีความไม่ละไปเป็น ปัจจุบันฐาน กุจณการกิดสีที่หยอคน้ำมัน
4. มีความเห็นความสวาราญในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ เป็นปัจจุบันฐาน

¹แหล่งเดิม หน้า 57

สังโยชน์ 10 กิเลสผูกใจสัตว์ ธรรมที่มีสัตว์ไว้กับทุกขหรือบุญกรรมไว้กับ
ผล มี ก) โอรัมภาคียสังโยชน์ 5 เป็นสังโยชน์เบื้องต่ำเป็นอย่างหยาบเป็นไปใน
ภพอันต่ำ มี 1. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็น
เวทนา เห็นวิญญาณเป็นตน เป็นต้น) 2. วิจิกิจฉา (ความสงสัย ความลังเล
ไม่แน่ใจ) 3. สีลัพพตปรามาส (ความถือมั่นศีลพรตโดยสีกว่าทำตาม ๆ กันไปอย่าง
งมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลวัตร) 4. กามราคะ (ความกำหนัด
ในกาม ความติดใจในกามคุณ) 5. ปฏิสะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความ
หงุดหงิดชักเคือง) ข) อุทธัมภาคียสังโยชน์ 5 เป็นสังโยชน์เบื้องสูงเป็นอย่างละเอียด
เป็นไปแม้ในภพสูงมี 6. รูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌานหรือในรูปธรรมอัน
ประณีต ความปรารถนาในรูปภพ) 7. อรูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่ง
อรูปฌานหรือในอรูปธรรม ความปรารถนาในอรูปภพ) 8. มานะ (ความสำคัญตน
คือ ถือว่าตนเป็นนั่นเป็นนี่) 9. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) 10. อวิชชา
(ความไม่รู้จริง ความหลง)

(พระราชวรมณี พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม หน้า

โทสะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายของโทสะว่า ...ความคิดประทุษร้าย"¹...
ในอรรถกถาอัฐสาลินีให้ความหมายโดยยกมาจากพระไตรปิฎกว่า

...โทสะ เป็นใจน คือ อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยความคิดว่าผู้นี้ได้
กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยความคิดว่า ผู้นี้
กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยความคิดว่าผู้นี้จักทำ
ความเสื่อมเสียแก่เรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยความคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความ
เสื่อมเสีย ฯลฯ กำลังทำความเสื่อมเสีย ฯลฯ จักทำความเสื่อมเสีย
แก่คนที่รักที่ชอบพอของเรา อาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยความคิดว่า ผู้นี้
ทำความเจริญ ฯลฯ กำลังทำความเจริญ ฯลฯ จักทำความเจริญแก่คน
ผู้ไม่เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันใด
เหตุ จิตอาฆาต ความชักเคือง ความกระทบกระทั่ง ความแค้น
ความเคือง ความขุ่นเคือง ความพลุ่งพล่าน โทสะ ความคิด
ประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความขุ่นจิต ธรรมชาติที่ประทุษร้าย
กิริยาที่โกรธ ความโกรธ มีลักษณะเช่นว่านอันใด (และ) การคิด
ประทุษร้ายกิริยาที่คิดประทุษร้าย ความคิดประทุษร้าย การคิดปองร้าย
กิริยาที่ปองร้าย ความคิดปองร้าย ความโกรธ ความแค้น ความ
ทุร้าย ความไม่สุภาพ ความปากร้าย ความไม่แหม่มชื่นแห่งจิต นี้
เรียกว่า โทสะ...²

¹พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

²สมาคมศูนย์คันถธุระทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัฐสาลินี. ตอนที่ 4,
หน้า 48 - 49.

จากอรรถกถาที่ยกมานี้จะเห็นว่า โทสะมีขอบข่ายกว้างขวางมาก คือ หมายถึง การแสดงออกทางกาย วาจา และใจ ในลักษณะที่ไม่ปรารถนาผลดีออกจากตัว มีอาการไม่เข้มขันแห่งจิตรวมเรียกว่า โทสะทั้งสี่ และลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของโทสะมีดังนี้

1. มีความชั่วร้ายเป็นลักษณะ
2. มีความกระสับกระส่ายเป็นรส
3. มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุบันฐาน
4. มีวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความอาฆาตเป็นปทัฏฐาน¹

โมหะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายของโมหะว่า "...โมหะ (ความหลง)² ในอภิธรรมปิฎกกล่าวไว้ว่า

...โมหะ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน? ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่
ทราบดี ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามความเป็นจริง ความไม่
แทงตลอด ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบ ความ
ไม่พินิจ ความไม่พิจารณา ความไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรม-

¹สมาคมนิกายคันถะทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอังคุตตรนิกาย. ตอนที่ 3, หน้า 76.

²พระราชมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

ปัญญา ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความ
หลงไหล อวิชชา โอฆะคืออวิชชา โยคะคืออวิชชา อนุสัยคืออวิชชา
ปริยภูฐานคืออวิชชา ลัมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ ในสมัยนั้น
อันใดนี้ชื่อว่า โมหะ มีในสมัยนั้น...¹

...โมหะเป็นไฉน? ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความ
ไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ใน
ส่วนอภิกข ความไม่รู้ในส่วนอนาคค ความไม่รู้ทั้งในส่วนอภิกขและอนาคค
ความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้
จึงเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดย
สมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอา
โดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความไม่พินิจ ความไม่
พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมานปัญญา ความโง่เขลา
ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง อวิชชา โอฆะ คือ อวิชชา
อนุสัยคืออวิชชา ลัมคืออวิชชา อกุศลมูลคือ โมหะ มีลักษณะเช่นว่านี้
อันใดนี้เรียกว่า โมหะ...²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 112.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 243 - 244.

ในอรรถกถาอฏฐสาลินี ได้ขยายความโมหะให้เข้าใจชัดเจนขึ้นอีกเช่น

...ความไม่ตรัสรู้ด้วยอรรถว่า เป็นภาวะที่เผชิญหน้าก็ไม่ตรัสรู้ คือ ไม่เข้าใจอย่างถูกต้องโดยธรรม...ความไม่พินิจด้วยอรรถว่าไม่เพ่งให้สมำเสมอ ไม่พิจารณาด้วยอรรถว่าไม่เล็งเฉพาะถึงสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย ...ชื่อว่าทราวมัญญา ด้วยอรรถว่า เมื่อธรรมชาตินี้ยังไม่เกิด จิตสันดานใดพึงเป็นความบริสุทธิ์ คือสะอาด มุ่งแน่วอยู่ จิตสันดานนั้น กลับถูกธรรมชาตินี้ประทุษร้ายความสะอาดเสีย ที่ชื่อว่า ความโง่เขลาด้วยอรรถว่า เป็นภาวะของพวกคนเขลาที่ชื่อว่าโมหะด้วยอรรถว่า หลง...ที่ชื่อว่า ปริยภูฏานะด้วยอรรถว่า กลุ้มรุม คือ ครอบงำจิต...¹ เป็นต้น

ลักษณะเฉพาะ (วิเศษลักษณะ) ของโมหะ คือ

1. มีความมืดของจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ
2. มีความไม่เที่ยงตลอดเป็นรส หรือมีความปกปิดสภาวะของอารมณ์เป็นรส
3. มีความไม่ปฏิบัติชอบเป็นปัจจุภูฏาน หรือมีอันธนาการคือมีกมนเป็น

ปัจจุภูฏาน

4. มีการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แนบคายเป็นปฐภูฏาน²

อภิธรรมมัตถสังคหฎีกา สรุป โมหะว่า ...สภาพที่ชื่อว่าโมหะเพราะอรรถว่า งมภายในอารมณ์ ได้แก่ ความไม่รู้ โมหะนั้นมีความปกบังสภาพของอารมณ์

¹สมาคมนักคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาลินี. ตอนที่ 3, หน้า 69 - 70 .

²แหล่งเก็บ. หน้า 57-58.

เป็นลักษณะ จริงอยู่โมหะนี้ถึงจะเป็นภัยอันตรายก็จริง แต่ก็ไม่ใช่ภัยอันตราย คือ ปิณังสภาพความจริงของอารมณ์นั้นที่เกี่ยว"1...

จะเห็นได้ว่าความหมายของโมหะในความหมายที่คลุมที่สุด คือ ความไม่รู้ มงายในอารมณ์ สภาวะไม่รู้ธรรมทั้งหลายตามเหตุปัจจัย เห็นสภาวะธรรมคลาด เคลื่อนจากความเป็นจริง (วิปลาส) ไม่รู้เห็นอริยสัจ 4

ทั้งหมดที่เสนอมาคือ ภาวะหรือสิ่งที่ปิดกั้นชักขวางมิให้สุขซาธุ (สิ่งที่ทรงไว้ ซึ่งความงาม) ปรากฏออกมาอันได้แก่ อุกุศลมูล ประกอบไปด้วย โลภะ โทสะ และโมหะ และตัวที่สำคัญมากคงจะเป็นโมหะ เพราะเมื่อพิจารณาจะเห็นว่าโลภะ และโทสะ สืบเนื่องมาจากโมหะ

อโลภะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายของ อโลภะ ว่า ...อโลภะ (ความไม่โลภ, ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ กับโลภะ ความคิดเชื่องช้า จาคะ"2...

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวว่า ...อโลภะมีในสมัยนั้น เป็นโฉน การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความที่ไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูล คือ อโลภะ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า อโลภะ มีใน

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัทถสังคหมาสและอภิธรรมมัทถวิภาวินิฎฎา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 86 - 87.

²พระราชวรมนี. พจนานุกรม พุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

สมัยนั้น"1...

อรรถกถาอัมมสาธินี อธิบายอโลกะไว้ว่า

...ที่ชื่อว่า อโลกะ โดยที่ไม่ละโมภะ หนึ่งที่ชื่อว่า อโลกะเพราะไม่
โลก บทว่าอโลกะ เป็นบทแสดงสภาวะแห่งอโลกะนั้น อาการที่ไม่
ละโมภะชื่อว่า อลฺพภนา บุคคลผู้พริ้งพรอมด้วย โลกะ ชื่อว่า ผู้ละโมภ
ผู้ที่ไม่ละโมภชื่อว่าไม่ละโมภ ภาวะแห่งผู้ไม่ละโมภชื่อว่า อลฺพภิกฺกะ
สภาวะที่ชื่อว่าอโลกะเพราะไม่กำหนดอย่างแรง โดยที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ
อโลกะ อาการที่ไม่กำหนดอย่างแรงชื่อว่า อโลภชา ภาวะของ
บุคคลที่ไม่กำหนดอย่างแรงชื่อว่า อโลภชิตฺตะ ขรรมาภิกฺกะที่ชื่อว่า
อนภิชชาเพราะไม่เพ่งเล็ง...กุศลมูลคือ อโลกะจริงอยู่ อโลกะจักว่า
เป็นอกุศลมูลเพราะเป็นมูลแห่งกุศลธรรมทั้งหลายโดยที่เป็นปัจจัย หนึ่ง
กุศลนั้นเป็นมูลโดยที่เป็นปัจจัยด้วย จึงชื่อว่า กุศลมูล...2

อภิธรรมมัทตสังคหฎฐิกา บอกลักษณะของอโลกะว่า ...ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ
โลกะ ชื่อว่า อโลกะฯ อโลกะนั้น มีความที่จิตไม่คิดอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ"3...

วิสุทธิมรรคให้ลักษณะของ อโลกะไว้ว่า ...อโลกะมีความที่จิตไม่กำหนด
(ไม่ยากไค้) ในอารมณ์เป็นลักษณะ นัยหนึ่งมีความที่จิตไม่คิดข้องอยู่ในอารมณ์เป็น

1สมาคมนักยคินควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัมมสาธินี. ตอนที่ 2,
หน้า 157.

2มหาณฎฐราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัทตสังคหบาติและอภิธรรมมัทตวิภาวินิฎฐา.

ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 92.

3มหาณฎฐราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนที่ 1, หน้า 77.

ลักษณะ...มีความไม่ทงแหนในอารมณเป็นรส...มีความต้องการในอันไม่คิด (แะ)
อยู่ (ในอารมณ) เป็นปัจจุปัฏฐาน"¹...

โดยสรุป อโลภะคือความที่จิตไม่คิดอยู่ในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส
ทางกายและธรรมารมณทั้งปวง แล้วขณะเดียวกันมีการสละให้เป็นสิ่งติดคามมา

อโทสะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายของ อโทสะ ไว้ว่า "...อโทสะ
(ความไม่คิดประทุษร้าย ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ เมตทา...)"²

วิสุทธิมรรคกล่าวถึงอโทสะว่า ...อโทสะมีความไม่ทุร้ายเป็นลักษณะ
นัยหนึ่งมีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ...มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็นรส นัยหนึ่งมี
อันขจัดความรุ่มร้อนเสียได้เป็นรส...มีโสภภาพ (ความสุภาพ ความเยือกเย็น) เป็น
ปัจจุปัฏฐาน"³...

ในพระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึง อโทสะว่า

...อโทสะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน? การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาไม่คิด
ประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาม ความไม่คิด
เบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะ

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 77.

²พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

³มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า

มีในสมัยนั้น"1...

อรรถกถาอัฐสาธินีไต่ถามเอาความหมายของอโหสะจากพระไตรปิฎกมาแล้ว
อธิบายขยายความดังนี้

...อโหสะเป็นไฉน? คือ การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย
ความไม่คิดประทุษร้าย ไมตรี กิริยาที่สนิทสนม ความสนิทสนม การ
เอ็นดู กิริยาที่เอ็นดู ความเอ็นดู ความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล
ความสงสาร ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโหสะ
เรียกว่า อโหสะ...ที่ชื่อว่าไมตรี เนื่องด้วยเป็นกิริยาที่สนิทสนม อากา
รเมตตาคือว่า กิริยาที่สนิทสนม ภาวะแห่งจิตอันเมตตาให้เป็นไปแล้ว มี
ความพร้อมพร้อมด้วยเมตตาคือว่า ความสนิทสนม ที่ชื่อว่าเอ็นดูด้วยอรรถ
ว่า คอยปกป้อง อธิบายว่า คอยคุ้มครอง อากาเรที่คอยปกป้องชื่อว่า
กิริยาที่เอ็นดู ภาวะแห่งจิตที่คอยปกป้องชื่อว่า ความเอ็นดูที่ชื่อว่า ความ
แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล เนื่องด้วยคอยแสวงหาแก่ประโยชน์เกื้อกูล ที่
ชื่อว่า ความสงสาร เนื่องด้วยคอยห่วงหาอาทรตามไปด้วย...2

1กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 93.

2สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัฐสาธินี. ตอนที่ 4,
หน้า 39 - 40.

อภิธรรมมัททสังคหฎีกากล่าวสรุป อโหสะว่า ...ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อโหสะ
ชื่อว่า อโหสะ อโหสะนั้นมีความไม่เกี่ยวข้องกับลักษณะเหมือนนิมิตตุนุสูล"¹..

กล่าวโดยทั่วไป อโหสะคือ การที่เราได้ประสบกับสิ่งที่ไม่ปรารถนา ไม่
พึงประสงค์ (อนิฏฐารมณ์) แล้วไม่มีปฏิกิริยาเกี่ยวข้องกับเกิดขึ้น ทั้งทางกาย ทาง
วาจาและทางใจ แต่ในขณะที่เกี่ยวข้องกับมีความเมตตาเอ็นดูต่อสิ่งนั้น ๆ

อโมหะ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ให้ความหมายของ อโมหะว่า ...อโมหะ (ความ
ไม่หลง ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับความหลง ปัญญา"²..

พระอภิธรรมปิฎก ให้ขอบข่ายของอโมหะไว้ว่า

...อโมหะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ปัญญา กิริยาที่รู้จัก ความวิจย ความ
เลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด
ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
ความรู้แจ่มแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏิภาณ ปัญญา ปัญญาอันทรีย์
ปัญญาผละ ปัญญาเหมือนคำตรัส ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือ
ปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวง
แก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัททสังคหฎีกาและอภิธรรมมัททวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 92.

²พระราชวรณูณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 98.

อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในวรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
อโมหะ มีในสมัยนั้น...¹

...อโมหะเป็นโณ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ใน
ทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต
ความรู้ทั้งในส่วนอดีตและอนาคต ความรู้ในปฏิจสมุปบาทธรรมว่า
เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงเกิดขึ้นปัญญา กิรียาที่รู้จัก ความ
วิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความ
เข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด
ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคิดค้น ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง
ความเห็นแจ้ง ความรู้จัก ปัญญาเหมือนปฏิภาณ ปัญญานินทรีย์ ปัญญาผล
ปัญญาเหมือนคำ-กรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา
แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความ
ไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิที่มีลักษณะเช่นว่านี้ อันใดนี้เรียก
ว่า อโมหะ...²

ในอรรถกถาอัฐสาสนีได้ยกเอาความหมายของอโมหะจากพระอภิธรรมปิฎกมา
และได้ขยายความคำบางคำให้เข้าใจกว้างขวางขึ้น เช่น ...คำว่า "ความรู้" ใน

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 93.

²แหล่งเดิม. หน้า 242,

ปฏิรูปสมุปบาทธรรมว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยจึงเกิดขึ้น" ได้แก่ ความรู้ในปัจจัย
อย่างนี้ว่า "นี่เป็นปัจจัย นี่เกิดแก่ปัจจัย อาศัยสิ่งนี้จึงเกิดสิ่งนี้"¹... เป็นต้น

วิสุทธิมรรคกล่าวถึง อโมหะไว้ว่า ...อโมหะ มีความ(รู้แจ้ง) แห่ง
ตลอดทุกสภาพ (แห่งธรรม) เป็นลักษณะ...มีอันส่องอารมณ์ (ให้เห็นตามสภาพ)
เป็นรส...มีความไม่หลงลืมเป็นปัจจุบัน"²...

ธรรมฝ่ายกุศลที่กล่าวมาคือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ จะเห็นว่าอโมหะ
เป็นธรรมที่มีความสำคัญมากที่สุด เพราะอโมหะเป็นธรรมที่มีธรรมชาติ "รู้แจ้ง"
เป็นลักษณะแล้วไม่มัวงายในอารมณ์ เป็นธรรมที่ทำให้เห็นสัจจะของธรรมทั้งปวง

และสืบเนื่องจาก ...สุกขาตุคือ ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์
แห่งกุศลวิบาก"³...และธรรมที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบากก็คือกุศลธรรม และมูลเหตุ
ของกุศลธรรมก็คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ดังนั้น รูปธรรม นามธรรมใดที่
ประกอบอยู่ด้วย อโลกะ อโทสะ อโมหะ ก็ย่อมเป็นรูปธรรมและนามธรรมที่มี
สุกขาตุประกอบอยู่ ดังนั้นกล่าวได้ว่า ในกรณีของชีวิตนั้น (มนุษย์) การแสดงออก
ทางกาย (กายกรรม) ทางวาจา (วจีกรรม) ทางใจ (มโนกรรม) อันมีอโลกะ
อโทสะ และอโมหะเป็นมูลย่อมเป็นการแสดงออกที่มีชาตุงาม (สุกขาตุ) ประกอบอยู่

¹ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภัยสูตร. ตอนที่ 4.
หน้า 40.

² มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 78.

³ อ้างแล้ว, หน้า 131.

กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม

สืบเนื่องจากที่กล่าวแล้วว่า "กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม" ที่มี อโกละ อโหสะ อโมหะ เป็นมูลเหตุให้ปรากฏขึ้น ถือได้ว่าเป็นกุศลกรรม เป็นกรรมและเป็นธรรมที่มีชาตุงาม ประกอบอยู่หรือเป็นกรรมที่ทรงความงามไว้ด้วย ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจ "กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม" ตามทัศนะของพุทธให้ตรงกัน ดังนี้

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ให้คำจำกัดความของคำว่า "กรรม" ว่า ...กรรม การกระทำหมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความจงใจหรือจงใจ ทำ คិតคาม ชั่วกิตคาม เช่น ชุกหลุมพลาง ถักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตายเป็นกรรม แต่ชุกบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเองไม่เป็นกรรม (แม้ถ้ารู้ยู่่ว่า บ่อน้ำที่คนชุกไว้อยู่ในที่ซึ่งคนจะพลัดตกได้ง่ายแล้วปล่อยประละเลย มีคนตกลงไปตายก็ไม่พ้นเป็นกรรม) การกระทำที่ดีเรียกว่า "ธรรมะดี" ที่ชั่วเรียกว่า "กรรมชั่ว"...กรรม 3 - กรรม จำแนกตามทวาร คือ ทางที่ทำกรรมมี 3 คือ 1) กายกรรม การกระทำทางกาย 2) วจีกรรม การกระทำทางวาจา 3) มโนกรรม การกระทำทางใจ...¹

ในอรรถกถาอฏฐสาธินีกล่าวถึงกรรมและกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ไว้ว่า ...จริงอยู่กรรมมี 3 อย่างคือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ถ้ามว่าชื่อว่ากรรมนี้ได้แก่อะไร แก้วว่า ได้แก่เจตนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาบางประการ...การที่เจตนาเป็นกรรมมีสูตรอ้างอิงดังต่อไปนี้...ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเจตนาเป็นกรรม คิดแล้วจึงทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ใจ"²..

¹พระราชมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 4-5.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาธินี. หน้า 71 - 72.

พระราชมุนีได้สรุปความหมายของกรรมไว้ว่า ...กรรมแปลความศัพท์ว่า การงานหรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือการกระทำที่เป็นไปด้วยความตั้งใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม¹...

กล่าวโดยสรุปสามารถจำแนกทางแสดงออกของกรรมตามทาง(ทวาร) ที่ทำกรรมได้ 3 อย่าง คือ

1. กายกรรม ได้แก่ การกระทำทางกาย
2. วาจากรรม ได้แก่ การการกระทำทางวาจา
3. มโนกรรม ได้แก่ การกระทำทางใจ

จำแนกตามคุณภาพของกรรมโดยทั่วไปจะมี 2 อย่าง

1. กุศลกรรม*
2. อกุศลกรรม*

ดังนั้นกรรม 3 คือ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมก็สามารถจัดได้เป็น 2 ฝ่าย คือ

1. กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมที่เป็นฝ่าย กุศล
2. กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรมที่เป็นฝ่าย อกุศล

ในกรรมทั้งสาม คือ กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม พุทธธรรมมีทัศนะว่ามโนกรรม มีความสำคัญที่สุดถึงมีพุทธพจน์ว่า ...อุกรกปัสสี บรรดากรรมทั้ง 3 ที่จำแนกออกแล้วเป็นส่วนละอย่างต่างกันเหล่านี้ เรามัญญิคมโนกรรมว่ามีโทษมากกว่า ในการทำบาปกรรม ในการเป็นไปแห่งบาปกรรม เรามัญญิกกายกรรม

¹พระราชมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 157.

* กุศลมูล และอกุศลมูล หน้า 150.

วชิกรรมว่ามีโทษมากเหมือนมโนกรรมหามิได้!¹...

อนึ่ง เมื่อพิจารณาในแง่ของรูปและนามแล้ว กายและวาจาเป็นรูป คือ เป็นวิญญูรูป 2 คือ กายวิญญู และวจีวิญญู รูปทั้งสองนี้เกิดจากสมุฏฐานคือ จิต สมุฏฐาน กายวิญญู คือ การเคลื่อนไหวภายในรูปลักษณะอาการต่าง ๆ วจีวิญญู คือ การเคลื่อนไหววาจาเป็นคำพูดต่าง ๆ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพุทธธรรมมีทัศนะว่า การเคลื่อนไหวหรือการแสดงออกทางกายกัมม ทางวาจากัมม มีจุดเริ่มต้นมาจาก จิต(มโน) กายกรรม วชิกรรม มีจิตเป็นต้นทำให้เกิด มีจิตเป็นเหตุแรก ถ้าจิตเป็น อกุศล กายกรรม วชิกรรมก็เป็นอกุศลด้วย ถ้าจิตเป็นอกุศลกายกรรม วชิกรรมก็เป็นอกุศล ทั้งในพระไตรปิฎกว่า

...ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วแต่ใจ ถ้าบุคคลมีใจอันโทษประทุษร้ายแล้วกล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตามทุกขย้อมไปตามบุคคลนั้น เพราะทุจริต 3 อย่างนั้นเหมือนล้อหมุนไปตามรอบเท้า โคผู้ลากเอวียนไปอยู่ ฉะนั้น...ถ้าบุคคลมีใจดวงใสกล่าวอยู่ก็ตาม ทำอยู่ก็ตาม สุขย้อมไปตามบุคคลนั้น เพราะสุจริต 3 อย่างเหมือนเงา มีปกติไปตามฉะนั้น?²...

ในพุทธธรรม กรรมที่บุคคลกระทำไม่ว่าจะเป็นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ตาม ล้วนมีผล(วิบาก)ทั้งสิ้น หากการกระทำนั้นประกอบอยู่ด้วยเจตนา แม้กรรมนั้นจะมีน้อยนิดก็มีได้ไฉน ดังมีพุทธภาษิตว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่ม 13, หน้า 48.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 25, หน้า 11.

...กรรมทุกอย่างที่รณสังสมไว้แล้วย่อมมีผลเสมอไป ขึ้นชื่อว่ากรรม
แม้จะเล็กน้อยที่จะไม่ให้ผลเป็นอันไม่มี"¹...

...ก็ว่ากรรมจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตาม (ยังไม่ได้ผลแล้ว)
ย่อมไม่พินาศไป"²...

ในกรณีที่เกี่ยวกับความงามนั้น เนื่องจาก สุกขาคุ (ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งความ
งาม) เป็นธาตุที่เป็นธรรมฝ่ายกุศล ดังนั้น การกระทำทางกายก็ดี ทางวาจาหรือ
ทางใจก็ดี ที่เป็นกุศลก็ย่อมมีผลเป็นกุศลและทรงความงามอยู่ด้วย และผลที่ตามมา
ก็คือ สุข

สุข ความทัศนะของพุทธ

สืบเนื่องจาก ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งความงาม(สุกขาคุ) เป็นธรรมฝ่ายกุศลและ
มีวิบากเป็นสุข ดังนั้น จึงเสนอทัศนะเกี่ยวกับความสุขตามแนวของพุทธ อันจะเป็น
แนวทางนำไปใช้ประกอบการกระทำหรือผลการกระทำนั้นว่าเป็นเช่นไร ทรงไว้ซึ่ง
ความงามในระบับใด

ความสุขมีความสำคัญมากในทางพุทธศาสนา ...จุดหมายสูงสุดของ
พระพุทธศาสนาคือ นิพพาน ก็เป็นความสูงและเป็นบรมสุข คือ สุขสูงสุด³ หรืออาจ

¹แหล่งเก็บ เล่ม 27 หน้า 358

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 28, หน้า 209.

³พระราชนูฎี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 527.

กล่าวได้ว่าคำสอนต่าง ๆ ในพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุดังความสุข สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุดังความสุข ในพระไตรปิฎกท่านได้จำแนกความสุขไว้ในลักษณะต่าง ๆ มากมาย พระราชวรมณีได้สรุปความสุขที่จัดไว้เป็นคู่ ๆ ดังนี้ "...1. คิณิสุข (สุขของคฤหัสถ์หรือสุขของชาวบ้าน) กับบรรพชาสุข หรือบรรพชิตสุข (สุขจากการบวชหรือสุขของนิกบวช) 2. กามสุข (สุขเกิดจากกาม) กับเนกขัมมสุข (สุขเกิดจากความปลอดโปร่งจากกาม) 3. อุปริสุข (สุขก่ล้นทุกข์ ไค้แก่ สุขในไตรภูมิหรือโลกียสุข) กับนิรุปริสุข (สุขไม่ก่ล้นทุกข์ ไค้แก่ โลกุทธรรสุข) 4. สาสวสุข (สุขก่ออาสวะ) กับอนาสวสุข (สุขไม่ก่ออาสวะหรือสุขไร้อาสวะ) 5. สามิสสุข (สุขอิงอามิสหรือสุขอาศัยเหยื่อล่อหรือสุขทางเนื้อหนัง) กับนิรามิสสุข (สุขไม่อิงอามิส สุขไม่ตองอาศัยเหยื่อล่อหรือสุขไม่ขึ้นต่อสิ่งเสพละเว) 6. อริยสุข (สุขของพระอริยะ) กับอนริยสุข (สุขของผู้นอเป็นอริยะ คือ สุขของปุถุชน) 7. กายิกสุข (สุขทางกาย) กับ เจตสิกสุข (สุขทางใจ) 8. สัมปติสุข (สุขเจือปติ ไค้แก่ สุขในฌานที่ 1 และที่ 2) กับนิปปติกสุข (สุขไม่เจือปติ ไค้แก่ สุขในฌานที่ 3 และที่ 4) 9. สาทสุข (สุขมีรสขึ้น อรรถกถาว่าไค้แก่สุขในฌาน 3 ขึ้นันัน แคนำจะไค้แก่สุขทั้งแชนฌานที่ 3 ลงมาทั้งหมค) กับอุเบกขาสสุข (สุขเกิดแชนอุเบกขา คือ สุขเมื่อจิกไค้กัลลย์ไค้เต็มที มองคูนเณยอย่างเป็นกลางพร้อมที่จะเห็นตามเป็นจริง และ วิณิจัยโดยถูกตองเสมือนคนมีปัญญา ผู้นองจากนอกเหตุการณท่นำไค้แก่สุขในฌานที่ 4) 10. สมามิสุข (สุขเกิดจากสมามิ ไม่ว่าอุปจาระหรืออัปปนาก็ตาม) กับอสมามิสุข (สุขที่ไม่ถึงสมามิ) 11. สัมปติวิรมมสุข (สุขเกิดแชนผู้พิจารณาณาน 2 ขึ้นแรกที่มีปติ) กับ นิปปติการวิรมมสุข (สุขเกิดแชนผู้พิจารณาณานที่ 3 และที่ 4 ซึ่งไม่มีปติ) 12. สาทารวิรมมสุข (สุขเกิดแชนผู้พิจารณาณาน 3 แรกที่มีรสขึ้น) กับอุเบกขารวิรมมสุข (สุขเกิดแชนผู้พิจารณาณานที่ 4 ซึ่งมีอุเบกขา) 13. รูปารวิรมมสุข (สุขมีรูปธรรมหรือรูปณานเป็นอารมณ) กับ อรูปารวิรมมสุข (สุขมีรูปธรรมหรืออรูปณานเป็นอารมณ) แคนละคูนีคำสรุปท่นำว่า สุข อย่างหลังเป็นเลิศหรือยอดเยี่ยมกว่า อนึ่งทั้งระลึกไว้ว่า

อุเบกขาที่กล่าวถึงในสุขข้างคั่นนั้นไม่ใช่อุเบกขาเวทนา...¹

ตัวอย่างที่กล่าวมาเป็นการจัดสุขเป็นคู่ ๆ ในกรณีของสุขที่เกิดจากกรรมที่ทรงไว้ซึ่งความงามนั้น คงจัดเป็นความสุขที่อยู่ข้างหน้า เช่น ในข้อ 13 เป็นรูปารัมมสุข (สุขที่มีรูปธรรมหรือรูปฌานเป็นอารมณ์) หรือในข้อ 5. เป็นสามิสสุข คือ สุขที่กองอาศัยอามิสหรือเหยือกคือ เป็นกัน

การจัดสุขอีกแบบหนึ่งคือ การจัดสุขเป็นชั้น ๆ ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ ดังปรากฏใน พระไตรปิฎก โดยสรุปได้ดังนี้²

1. กามสุข ได้แก่ สุขโสมนัสอันเนื่องด้วย รูป รส กลิ่น เสียง และสัมผัสทางกายที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เป็นที่รัก ก่อให้เกิดความยินดี หรือกล่าวว่า เป็นสุขอันเกิดจากการเข้าไปเพิกพละใน "คุณของรูป"

2. ปรุณฺณานสุข ได้แก่ สุขอันเกิดจากการบรรลุปรุณฺณาน ซึ่งสัจจจากามและอกุศลธรรมประกอบด้วย วิทก วิจาร ปิที สุข และเอกัคคตา

3. ทุทฺธิยานสุข ได้แก่ สุขอันเกิดจากบรรลุทุทฺธิยานประกอบด้วย ปิที สุข และเอกัคคตา

4. ททฺธิยานสุข ได้แก่ สุขอันเกิดจากบรรลุททฺธิยาน ประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา

5. จุกฺกณานสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากรัฐจุกฺกณานประกอบด้วย อุเบกขาและเอกัคคตา

¹พระราชมุนี. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 565.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่ม 13, หน้า 76 - 79.

6. อากาสนัญญายกนสมาปัตติสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากบรรลु
อากาสนัญญายกน

7. วิญญาณัญญายกนสมาปัตติสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากบรรลु
วิญญาณัญญายกน

8. อากิญจัญญายกนสมาปัตติสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากบรรลु
อากิญจัญญายกน

9. เนวสัณฺฐานาสัณฺญายกนสมาปัตติสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากบรรลु
เนวสัณฺฐานาสัณฺญายกน

10. สัณฺญาเวทยิกนิโรธสมาปัตติสุข ได้แก่ สุขอันเนื่องจากบรรลุ
สัณฺญาเวทยิกนิโรธ

สุขทั้ง 10 ระดับนี้สามารถสรุปย่อได้ 3 ระดับ¹ คือ

1. กามสุข สุขเนื่องจากกาม (ได้แก่ข้อ 1 ใน 10)
2. ฌานสุข สุขเนื่องกัวยฌานหรือสุขเนื่องกัวยสมาบัติ แยกเป็น 2 ระดับคือ
 - 2.1 สุขในรูปฌาน หรือสุขเนื่องกัวยรูปฌาน (ข้อ 2-5 ใน 10)
 - 2.2 สุขในอรุณฌาน หรือสุขเนื่องกัวยอรุณฌาน (ข้อ 6-9 ใน 10)
3. นิโรธสมาปัตติสุข สุขเนื่องกัวยนิโรธสมาบัติ (ข้อ 10)

สุขทั้ง 10 ชั้นนี้ท่านยอมรับว่าเป็นสุขทั้งสิ้น แต่เป็นสุขที่ประณีตลึกซึ้งยิ่งขึ้น
ยิ่งขึ้น เป็นลำดับ สุขในชั้นแรก ๆ เป็นสุขที่มีทุกข์แทรกอยู่มาก สุขในชั้นสูงชันก็มีทุกข์
แทรกอยู่น้อยลง การที่จะเข้าถึงความสุขในชั้นสูงชันก็ต้องให้มีปัญญาพิจารณาถึงคุณและโทษ
ของสุขเหล่านั้นเมื่อรู้เห็นโทษของสุขในชั้นแรกก็เบื่อหน่าย และใจจะโน้มไปหาสุขที่

¹พระราชนิพนธ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 531.

ประพัตแล้วก็ยอมไม่ยินดี ไม่สรรเสริญในสุขที่หายามอีก

อนึ่ง เมื่อพิจารณาจาก วิสุทธิมรรคที่ว่า "สุกขาทุกก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุ สุกขาทุกคือ สุกขนิมิตและสุกขนิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นคันหนามีไม้ สุกขาทุกคือ ขรรณ ทั้งหลายมีรูปเป็นคัน ที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก กังนัสนุกขาทุกก็คือรูปธาตุ" นั่นก็คือ ขรรณที่ทรงไว้ซึ่งความงาม (สุกขาทุก) ก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรูปขรรณ คือ (รูป รส กลิ่น เสียง และกายสัมผัส) อันเป็นอารมณ์ที่จะก่อให้เกิดผลในทางที่เป็นกุศล คือ สุขโสมนัส ซึ่งสุขโสมนัสอันเป็นสุขที่ขึ้นอยู่กับรูป รส กลิ่น เสียง กายสัมผัส (กามคุณ 5) คือ กามสุข กังนัสนั้นที่จะชยเสนอรายละเอียดเฉพาะสุขที่เกี่ยวข้องเนื่องอยู่กับรูป คือ กามสุขและฉานสุข (เฉพาะที่เป็นรูปฉานสุข (สุขเนื่องด้วยฉานอันเกิดจากรูป)

พระพุทธองค์ตรัสถึงกามสุขไว้ว่า

...กามคุณ 5 เป็นโฉน คือ รูปที่พึงรู้แจ้งด้วยจักขุ น้าปรารธนา น้าใคร่ น้าพอใจ น้ารัก เกี่ยวด้วยกามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เสียงที่พึงรู้ด้วยโสท...กลิ่นที่พึงรู้แจ้งด้วยฆานะ...รสที่พึงรู้แจ้งด้วยชีวาหา...โดยรูปพะที่พึงรู้แจ้งด้วยกาย น้าปรารธนา น้าใคร่ น้าพอใจ น้ารัก เกี่ยวด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด อกุฏกัจจานะ กามคุณ 5 เหล่านี้แลความสุขโสมนัสอันใด อาศัยกามคุณ 5 เหล่านี้เกิดขึ้น ความสุขโสมนัสนี้ เรากวาวว่า กามสุข (สุขเกิดแต่กาม)...¹

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง; เล่ม 13, หน้า 285, เล่ม 12, หน้า 115 - 116, เล่ม 18, หน้า 238, เล่ม 23 หน้า, 335, เล่ม 30, หน้า 302 - 303.

...กามในคำว่า เมื่อปรารณากามอยู่ ได้แก่ กาม 2 อย่าง โดย
หัวข้อคือ วัตถุกาม 1 กิเลสกาม 1 วัตถุกามเป็นไหน? รูป
เสียง กลิ่น รส โสภณพะ อันเป็นที่รอบใจ เครื่องลาด เครื่อง
นุ่งห่ม ทาสี ทาส พะ และ ไก่ สุนทร ช้าง โค ม้า ลา
นา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน นิคม ราชธานี แวนแคว้น สมบถ
กองพลรบ คลัง และวัตถุเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดอย่างใดอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า วัตถุกาม อีกอย่างหนึ่งกามที่เป็นอภิก กามที่เป็นอนาคต กาม
ที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ที่เป็นทั้งภายในและภาย
นอก ฆนิกเลว ฆนิกปานกลาง ฆนิกประณีต เป็นของสัตว์ผู้เกิดใน
อนาย เป็นของมนุษย์ เป็นของมนุษย์ เป็นของทิพย์ ที่ปรากฏเฉพาะ
หน้า ที่นิรมิตเอง ที่ผู้อื่นนิรมิต ที่หวังแทน ที่ไม่หวังแทน ที่ยึดถือว่า
ของเรา ที่ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ธรรมที่เป็นกามาจรแม้ทั้งหมด
ธรรมที่เป็นรูปาจรแม้ทั้งหมด ธรรมที่เป็นอรุปาจรแม้ทั้งหมด ธรรม
เป็นที่ตั้งแห่งกัมมา เป็นอารมณ์แห่งกัมมา ชื่อว่า กาม เพราะอรรถ
ว่า อันบุคคลพึงใคร่เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะ
อรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความมึนเมา กามเหล่านี้เรียกว่าวัตถุกาม

กิเลสกามเป็นไหน? ความพอใจ ความกำหนัด ความพอใจและ
ความกำหนัด ความกำริ ความกำหนัดมาก ความกำริและความ
กำหนัด ความพอใจคือ ความใคร่ ความกำหนัดคือความใคร่
ความเพิลิกเพิลินคือความใคร่ในกามทั้งหลาย ความปรารณาในกาม
ความเสนาหาในกาม ความเร้าร้อนในกาม ความหลงในกาม ความ
ติดใจในกาม ห่วงคือกาม ความประจบในกาม ความยึดถือในกาม

เครื่องกันกามคือกามฉันทะ ชื่อว่ากาม สมจริงดังคำว่า กุณรกาม
เราเห็นรากฐานของท่านแล้วว่า ท่านยอมเกิดเพราะความกำริ เรา
จักไม่กำริถึงท่าน ท่านจักไม่มีดังนี้ กามเหล่านี้ชื่อว่ากิเลสกาม...¹

จากพุทธวจนะที่ยกมาจะเห็นว่า สิ่งที่เป็นตัวก่อให้เกิดกามสุข คือ กาม ซึ่ง
จำแนกเป็น 2 พวก คือ วัฏฏกาม และกิเลสกาม

- วัฏฏกาม ได้แก่ สิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหลาย ซึ่งได้แก่ "วัฏฏอันเป็นที่
ตั้งแห่งความกำหนัดชนิดเลว ชนิดปานกลาง ชนิดประณีต ที่นิรมิตเอง ที่ผู้อื่นนิรมิต
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งกัณหะ เป็นอารมณ์แห่งกัณหะ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ความ
มัวเมา"

- กิเลสกาม เป็นความอยาก ฯลฯ ในภาคที่เป็นนามธรรม
จะเห็นได้ว่า วัฏฏกามมีหลายระดับแบ่งกว้าง ๆ คงเป็น 1. ชนิดเลว
2. ชนิดปานกลาง 3. ชนิดประณีต และมีทั้งที่สร้างขึ้นเอง (นิรมิตเอง) และ
ผู้อื่นสร้างขึ้น (ผู้อื่นนิรมิต)

พุทธธรรมมีทัศนะต่อสุขอันเกิดจากกามว่า ไม่นั่นนอนเปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลา
ไม่คงที่ พัฒนาไปตามประสบการณ์ วุฒิภาวะ ค่างคนค่างคอบสนองสุขต่อวัฏฏกาม
ต่างกันไม่เท่ากัน ดังปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

...กุณรภิกษุทั้งหลาย เพราะความประชุมพร้อมแห่งปัจจัย 3 ประการ
ความเกิดแห่งทวารกัณฺธิ...ในสัทฺถวโลกนี้...เมื่อโคมารคาบิคาอยู่ร่วมกัน
มารคามีระกุกัวย ทวารกัณฺธิจะมาก่อเกิดก็ปรากฏกัวย เพราะความประชุม

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 29 , หน้า 1 - 2 . หน้า 25 - 26 .

พร้อมทั้งปัจจัย 3 ประการอย่างนี้ ความเกิดแห่งทารกจึงมี กุศร
ภิกษุทั้งหลาย มารดายอมรักษาทารกนั้นด้วยท้องเก่าเกือบบ้าง
สืบเกือบบ้าง เมื่อล่วงไปเก่าเกือบหรือสืบเกือบ มารดาก็คลอด
ทารกผู้เป็นภวาระหนักนั้น ด้วยความเสี่ยงชีวิตมาก และเลี้ยงทารก
ผู้เป็นภวาระหนักนั้น ซึ่งเกิดแล้วด้วยโลหิตของตนด้วยความเสี่ยงชีวิต
มาก กุศรภิกษุทั้งหลาย น้ำนมของมารดานับเป็นโลหิตในอริยวินัย...¹

...เกิดก่อนนอนหงาย ย่อมเล่นมุขและลูกของทนต์ กุศรอุบาสิเธอจะ
สำคัญข้อนั้นเป็นไฉน การเล่นนี้เป็นการ เล่นของเด็กอ่อนอย่างเต็มที่
สิ้นเชิงมิใช่หรือ ท่านพระอุบาลีกราบทูลว่า เป็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า

กุศรอุบาสิ สมัยต่อมาเด็กนั้นแล อาศัยความเจริญ อาศัยความแก่กล้า
แห่งอินทรีย์ ย่อมเล่นเครื่องเล่นทั้งหลายที่เป็นของเล่นของพวกเขาเด็ก ๆ
คือ เล่นไถน้อย ๆ เล่นคีมไม้ทั้ง เล่นกังหันไม้ เล่นกังหันใบไม้ เล่น
ทวงทราย เล่นรถน้อย ๆ เล่นขบวนน้อย ๆ กุศรอุบาสิเธอสำคัญข้อความ
นั้นเป็นไฉน การเล่นนี้เป็นการ เล่นคียิ่งกว่าและประณีตกว่าการเล่นที่มี
ในครั้งก่อนมิใช่หรือ

เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า

กุศรอุบาสิ สมัยต่อมา เด็กนั้นแลอาศัยความเจริญ อาศัยความแก่กล้า
แห่งอินทรีย์ เป็นผู้เฝ้าพิมพ์ซึ่งพร้อมด้วยกามคุณ 5 บำเรออยู่ด้วยรูป
ทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้ได้ด้วยจักขุอันปราปรารถนา นำใคร นำพอใจ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.

น่ารัก ยั่ววนชวนให้ก่อกวน กว้างเสียงทั้งหลายอันบุคคลพึงรู้ กว้างหู
... กว้างกลิ่นทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้ กว้างจมูก... กว้างรสทั้งหลายอันบุคคล
พึงรู้ กว้างลิ้น... กว้างโณภพทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้ กว้างกาย อันน่า
ปรารถนา น่ารัก น่าพอใจ น่ารัก ยั่ววนชวนให้ก่อกวน กุศล
อุบาสีเธอจะสำคัญข้อนี้เป็นไฉน การเล่นนี้เป็นการเล่นที่ดียิ่งกว่าและ
ประณีตกว่าการเล่นที่มีในครั้งก่อนมิใช่หรือ
เป็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า...¹

... กุมารนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย พรั่ง
พร้อมบำรุงอยู่ กว้างตามคุณ 5 คือ รูปที่รู้แจ้ง กว้างจักขุ อันน่าปรารถนา
น่ารัก น่าพอใจ น่ารัก ประกอบด้วยตามเป็นที่ตั้งแห่งความก่อกวนและความรัก
ความรัก เสียงที่รู้แจ้ง กว้างโสต... เล่นที่รู้แจ้ง กว้างฆานะ... รสที่รู้แจ้ง
กว้างลิ้น... โณภพที่รู้แจ้ง กว้างกาย อันน่าปรารถนา น่ารัก น่า
พอใจ น่ารัก ประกอบด้วยตามเป็นที่ตั้งแห่งความก่อกวนและความรัก
กุมารนั้น เห็นรูปจักขุแล้ว ย่อมก่อกวนในรูปที่น่ารัก ย่อมไม่ทราบจักเจ-
โตวิมุกติ ปัญญาวิมุกติ อันเป็นที่คับทมแห่งเหล่าอกุศลธรรมอันลามก
ความความเป็นจริง เขาเป็นผู้จึงพร้อมซึ่งความยินดีในรายอย่างนี้ เสวย
เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นสุขกัฏฐิ เป็นทุกขกัฏฐิ มิใช่ทุกขมิใช่สุขกัฏฐิ
ย่อมเพิกเพลิน บันถึง ทิคุใจ เวทนานั้นอยู่ เมื่อกุมารนั้นเพิกเพลิน
บันถึง ทิคุใจในเวทนานั้นอยู่ ความเพิกเพลินก็เกิดขึ้น ความเพิกเพลิน
ในเวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพเพราะ

¹ แหล่งเก็บ เล่ม 12 หน้า 231

ภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมี ชรา มรณะ โสกะ
ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสี่
ย่อมมีได้ดังนี้...¹

จากพุทธวจนะที่เสนอมาช้างกันนั้นจะเห็นได้ว่าการเข้าไปเกี่ยวข้องกับ รูป
รส กลิ่น เสียง โฉมรูปพระในลักษณะที่ไม่มีปัญญาเป็นตัวประกอบ ผลสุดท้ายที่
เกิดขึ้นแก่ ผู้เสพ คือทุกข์ อันเป็นผลฝ่ายอกุศลทำให้ดูเสมือนว่า รูป - รส -
กลิ่น - เสียง - โฉมรูปพระ - อันน่าปรารถนา - นำใคร่ าลา หรือรูปธรรมที่ทรง
ความงามนั้น (สุกขาตุ) เป็นอกุศลธรรมไปด้วย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เป็น
เพราะผู้เสพต่างหากที่เข้าไปเสพโดยมิได้มีปัญญาประกอบ ดังใน พระไตรปิฎก
(ปาสราสีสูตร) ได้กล่าวถึงบุคคลที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับ รูป รส กลิ่น เสียง
และโฉมรูปพระไว้เป็น 3 พวก คือ²

พวกที่ 1 ได้แก่ บุคคลที่เข้าไปพัวพัน หรือบริโภคนามคุณ 5 (รูป - รส
- กลิ่น - เสียงและโฉมรูปพระ) ด้วยความทึบใจ ใฝ่ฝัน ลุ่มหลง ติดพัน หมกมุ่น
โดยไม่รู้เท่าทัน ไม่เห็นโทษ ไม่มีปัญญาพาดำรง รักษาเหมือน เนื่อบ้าที่ติดบ่วง
นอนทับกองบ่วงอยู่ย่อมประสบความเสื่อมพินาศ ถูกพรานกระทำไปตามต้องการ

พวกที่ 2 ได้แก่ บุคคลที่เข้าไปพัวพัน หรือบริโภคนามคุณ 5 โดยความ
ไม่ทึบใจ ไม่ใฝ่ฝัน ไม่ลุ่มหลง ไม่ติดพัน เห็นโทษ มีปัญญาพาดำรง รักษาเหมือน
เนื่อบ้าที่ไม่ติดบ่วง นอนทับกองบ่วง ไม่ถูกพรานกระทำไปตามต้องการเมื่อพรานเดินเข้ามา
ก็หนีไปตามปรารถนา

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 12, หน้า 343.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 12, หน้า 231.

พจน์ที่ 3 ไฉน บุคคลที่ฉีกจากกาม บรรลุฌาน ชั้นต่าง ๆ จนกระทั่งเป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว (ประสบสุข ประณีตสูงสุดแล้ว) ก็ชื่อว่าทำให้มาราอาตมมอก มองไม่เห็นร่องรอย เปรียบเหมือนเนื้อป่ำ เมื่อเที่ยวไปตามป่าใหญ่ ย่อมวางใจ เคน ยืน นิ่งนอนโดยตลอดไปรง เพราะไม่ได้ประสบพรานป่า

จากเนื้อหาในสูตรนี้จะเห็นว่า พุทธธรรมมิได้สอนให้หลีกเลี่ยง หรือเลิก เกี่ยวข้องกับกามคุณอย่างเด็ดขาด แต่สอนให้รู้จักกามเข้าไปเกี่ยวข้องกับกามคุณด้วยปัญญา ไม่ตกเป็นทาสของกามคุณกลายเป็นสิ่งก่อโทษภัยให้ในที่สุด

ในกรณีการเข้าไปเกี่ยวข้องกับในแง่ที่จะให้สุทธาตุ (ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งความงาม) ปรากฏขึ้นมานั้น ก็คือการเข้าไปเกี่ยวข้องของบุคคลในกลุ่มที่ 2 และกลุ่มที่ 3 เพราะสุทธาตุเป็นธาตุที่เป็นกุศลและประกอบด้วยปัญญา (คือเห็นให้ด้วยปัญญา) ไม่สามารถเห็น หรือรู้ได้ด้วยตา (จักขุ) หรือประสาทอื่น ๆ

จากการที่ได้แบ่งระดับของสุขเป็น 3 ระดับคือ 1. กามสุข 2. ฌานสุข และ 3. นิโรธ สมบัติกสิสุข ในกรณีของมนุษย์ปุถุชนนั้นสามารถจะเข้าถึงหรือเสพลุสุข ได้ในระดับ กามสุขและฌานสุข¹ อันเป็นสุขที่กองอาศัย อารมณ์ คือ รูป รส กลิ่น เสียง และโภกวิพพะเป็นพื้นฐาน ดังนั้น จึงขอเสนอรายละเอียด ลักษณะของสุขที่เป็นกามสุขและฌานสุขเพื่อพิจารณานำไปอ้างอิงเป็นเกณฑ์ในการพิจารณาความงาม บางประการ

คำว่าสุขในอรรถกถาอัมมสาธินี กล่าวไว้ว่า

...ชื่อว่าสุข เพราะเป็นไปสบายคือ เกิดแก่ผู้ใดทำให้ผู้นั้นเป็นสุข อนึ่ง
ชื่อว่าสุขเพราะเกี่ยวพันด้วยดีและชุกอาพาธทางกาย ทางจิตเสียได้ สุขนี้

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 556.

เป็นชื่อของโสมนัส เวทนา"!¹...

ลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของสุขมีดังนี้

1. มีความยินดีเป็นลักษณะ
2. มีการทำให้สัมปยุตธรรมเจริญเป็นรส
3. มีการอนุเคราะห์เป็นปัจจุบันฐาน²

ในพระไตรปิฎก พระสาสิบุตร ได้อธิบายถึงสุขไว้ว่า

...กฺุรทํานุมีอายุ ในธรรมวินัยนี้ความไม่ยินดีแล เป็นเหตุให้เกิดทุกข์
ความยินดีเป็นเหตุให้เกิดสุข...เมื่อมีความไม่ยินดีเป็นอันหวังไค้ทุกข์ นี่คือ
บุคคลผู้มีความไม่ยินดีแม้เกินอยู่ก็ไม่ประสบความสุขสำราญ บุคคลผู้มีความ
ไม่ยินดีแม้ยินดีอยู่...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้อยู่ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ ก็ย่อมไม่
ประสบความสุขความสำราญ กฺุรทํานุมีอายุ เมื่อมีความไม่ยินดีก็ก็เป็นหวัง
ไค้ความทุกข์นี้ กฺุรทํานุมีอายุ เมื่อมีความยินดีก็ก็หวังไค้ความสุขนี้คือ บุคคล
ผู้มีความยินดีแม้เกินอยู่...แม้ยินดีอยู่...แม้นอนอยู่...แม้อยู่ในบ้าน...แม้อยู่
ในป่า...แม้อยู่โคนไม้...แม้อยู่ในเรือนว่างเปล่า...แม้อยู่ในที่แจ้ง...แม้
อยู่ในท่ามกลางภิกษุสงฆ์ก็ย่อมประสบความสุขความสำราญ กฺุรทํานุมีอายุเมื่อ
มีความยินดีก็ก็เป็นหวังไค้ความสุขนี้...³

¹สมาคมศูนย์คั่นคว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัมรสาธินี. ตอนที่ 2, หน้า 110.

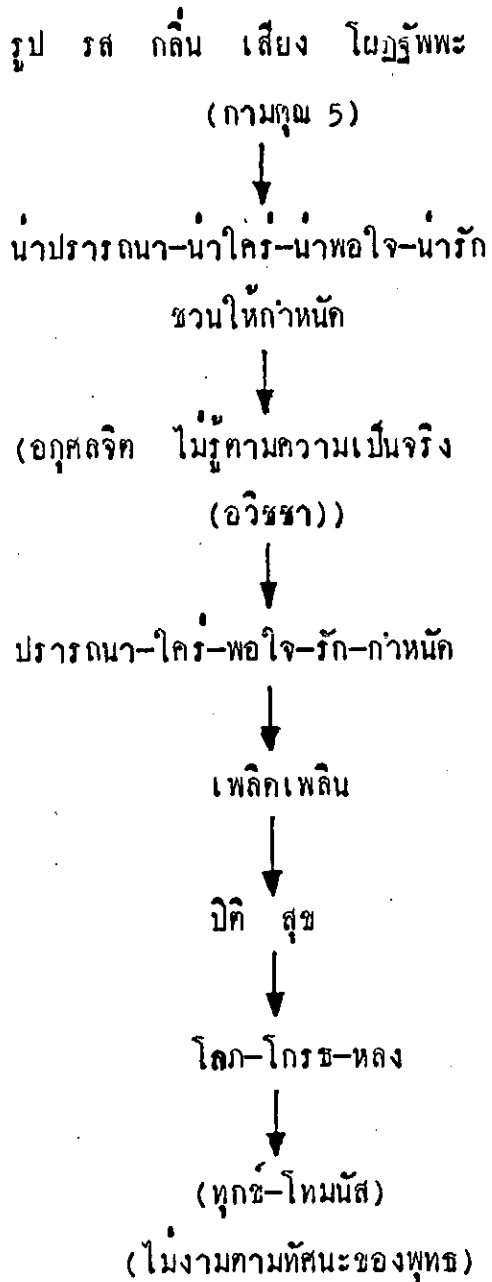
²สมาคมศูนย์คั่นคว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัมรสาธินี. ตอนที่ 2, หน้า 110.

³กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 12, หน้า 110 - 111.

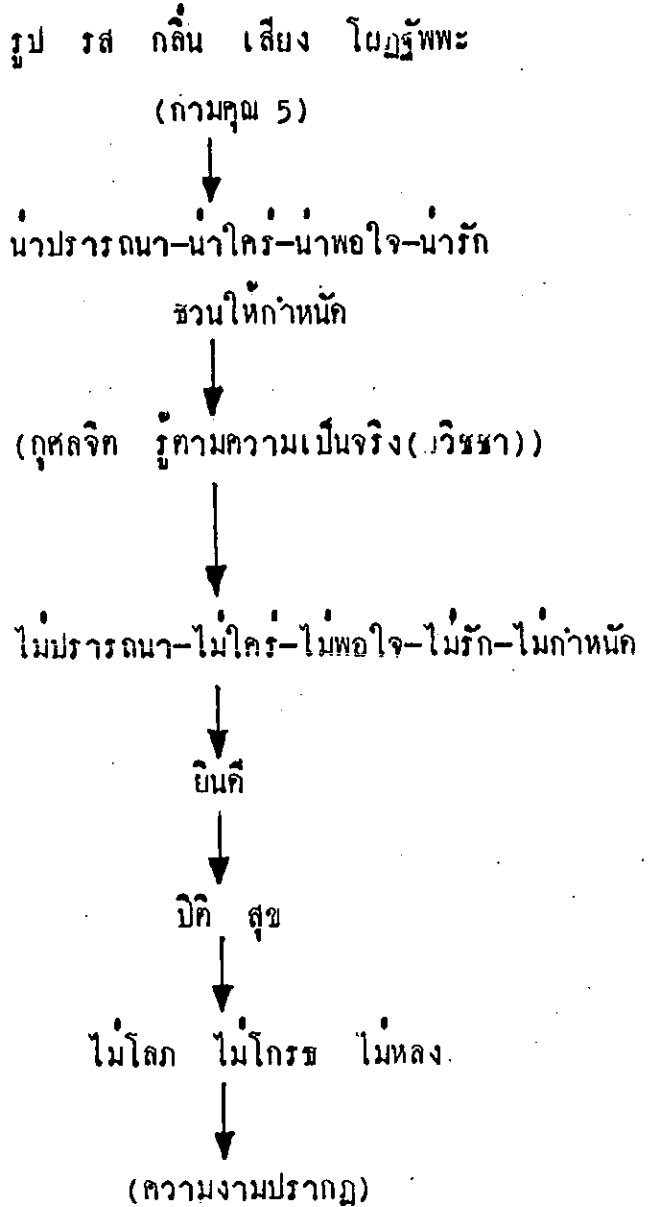
โดยสรุปลักษณะเฉพาะ ความสุข คือ มีความยินดี สิ่งใด ๆ ที่สามารถก่อให้เกิด
ให้เกิดความรู้สึกยินดีขึ้นมาได้ สิ่งที่มาคือ ความสุข แต่ในกรณีของสุขนั้นมี 2
นัยคือ เป็นสุขที่เจออยู่ด้วยทุกข์ หรือสุขที่ไม่เจอด้วยทุกข์

ในกรณีการเข้าไปเกี่ยวข้องกับกามคุณ 5 ในกรณีของปุถุชน อาจสรุปลักษณะ
ใหญ่ ๆ ได้เป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

ลักษณะที่ 1

ลักษณะที่ 2

จะเห็นได้ว่าการเข้าไปเกี่ยวข้องกับหรือเข้าไปเสพ รูป รส กลิ่น เสียง โภฏฐัพพะ (กามคุณ 5) ในลักษณะที่ 1 เป็นการเข้าไปเสพโดยไม่รู้จักคุณและโทษของกามคุณ 5 ผลคือ ตกเป็นทาสของกามคุณ 5 ลุ่มหลงอยู่ในกามคุณ 5 จะมากน้อยก็ขึ้นอยู่กับอำนาจของอวิชชา และแสดงออกโดยการแสวงหาทางกาย ทางวาจา และทางใจ

ส่วนในกรณีที่ 2 เป็นการเข้าไปเกี่ยวข้องกับ รูป รส กลิ่น เสียง โภฏฐัพพะ (กามคุณ 5) อย่างรู้เท่าทันคือ เข้าไปเกี่ยวข้องกับโดยปัญญามองเห็นคุณและโทษของรูป มองเห็นคุณของรูปโดยความเป็นคุณ และมองเห็นโทษของรูปโดยความเป็นโทษตามปกติ เห็นความสัมพันธ์ของรูปตามเหตุปัจจัย (คือเมื่อสิ่งนี้มี-สิ่งนี้จึงมีเมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น) เสพกามคุณ 5 โดยไม่มีความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้าไปเกี่ยวข้องกับด้วยเลย สุขซาทุก (ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งความงาม) ก็ปรากฏออกมาเกิดความยินดีและเป็นสุขล้วน ๆ ...แต่โอกาสที่ปุถุชนจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับกามคุณ 5 ในลักษณะที่ 2 มีความเป็นไปได้ค่อนข้างต่ำ มักจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับกามคุณ 5 ในลักษณะที่ 1 เป็นส่วนใหญ่ แต่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับกามคุณในลักษณะใดก็ตามแต่ผลของกามคุณที่อันเป็นคุณที่สำคัญ คือ ปิติ-สุข

ปิติ (ความอิ่มเอิบจากการเสพกามคุณ 5 : (คุณของรูป รส กลิ่น เสียง โภฏฐัพพะ))

ผลอันสำคัญสืบเนื่องจากคุณของรูป รส กลิ่น เสียง โภฏฐัพพะ (กามคุณ 5) และฉานคือ ปิติ แต่ปิติอันเป็นผลจากกามคุณ 5 เป็น ปิติที่หยาบ ส่วนปิติอันเกิดจาก ฉานมีลักษณะประณีตและทำให้จิตผ่องใสกว่า ดังปรากฏในพระไตรปิฎก สุกสุทรวา

...กุกกรมาพ ข้อที่บุคคลจะพึงทักไฟอันไม่มีหน้ำและไม้เป็นเชื้อเพลิงขึ้นไค
ไม้ไช้ฐานะ ไม้ไช้โอกาส เว้นจากผู้มีฤทธิ์ กุกกรมาพ เปรียบเหมือน

ไฟอาศัยหญ้าและไม้เป็นเชื้อติดอยู่ติดกันโค เรากล่าวปิตินอาศัยเบญจกามคุณ
นี้เปรียบฉันนั้น เปรียบเหมือนไฟไม่มีหญ้าและไม้เป็นเชื้อติดอยู่ติดกันโค
เรากล่าวปิตีที่เว้นจากกาม เว้นจากอกุศลเปรียบฉันนั้น ก็ปิตีที่เว้นจาก
กามเว้นจากอกุศลเป็นโณ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังกจากกาม สังกจาก
อกุศล บรรลุปรุฏฐาน มีวิทกวิจารณ์ มีปิตีและสุขเกิดแก่ตัวเวกอยู่ปิตินี้
เว้นจากกาม เว้นจากอกุศลธรรม...อีกประการหนึ่งภิกษุบรรลุทุติยาน
มีความผ่องใสแห่งจิตภายในเป็นธรรมเอกบุคชิน ไม่มีวิทก ไม่มีวิจารณ์
เพราะวิทก วิจารณ์สงบไป มีปิตีและสุขเกิดแก่สมาธิอยู่แม้ปิตินี้ก็เว้นจาก
กาม เว้นจากอกุศลธรรม...¹

พระไตรปิฎกอธิบายปิติไว้ดังนี้

...ปิตีเป็นโณ ความอัมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความ
บันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปิติอย่าง
โลกโณ ความที่จิตชื่นชมยินดี อันโณนี้เรียกว่า ปิติ...²

ในอรรถกถาอัฐสาสนีได้อธิบายปิติไว้ว่า

...ที่ชื่อว่า ปิติ เพราะอัมเอิบ ปินั้นมีความรื่นรมย์ยินดีในอารมณ์เป็น
ลักษณะ มีการทำกายและจิตให้อัมเอิบเป็นรสหรือมีความซาบซ่าเป็นรส

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 13, หน้า 498.

²แหล่งเดิม. เล่ม 35, หน้า 296.

มีการพุกายและใจเป็นปัจจุบัน¹..

จากคำอธิบายดังกล่าวจะเห็นได้ว่าลักษณะสำคัญของปิติคือ

1. มีความชื่นชมยินดีในรูป รส กลิ่น เสียง โยธวัชพะ (อารมณ์) เป็นคุณสมบัติประจำตัว

2. มีการพุกายและจิตใจอัมเอบหรือซาบซ่านเป็นหน้าที่

3. มีการพุกายและใจเป็นผล

ในอรรถกถาได้จำแนก ปิติ ออกเป็น 5 อย่าง² คือ

1. ขุททกปิติ ความอัมเอบใจเล็กน้อย - เมื่อได้ประสบ อารมณ์ที่รอบใจ แล้วเกิดความอัมเอบใจขึ้นทำให้ชนในร่างกายสูงขึ้น น้ำตาไหล

2. ฉณิกปิติ ความอัมเอบใจชั่วขณะ - แสดงออกมาในทางรู้สึกเสียวแปลบแปลบไปในกายเหมือนสายฟ้าแลบเป็นพัก ๆ ปรากฏอยู่ขณะหนึ่งแล้วหายไป

3. โอกัณทิกปิติ คือ ความอัมเอบที่ซึมซาบลงไปทั่วกายแล้วกระจายออกไปเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง เป็นความอัมเอบใจที่เกิดขึ้นเป็นพัก ๆ เกิดอยู่ไต่เนาน ๆ ทำให้ร่างกายรู้สึกซ่า ๆ

4. อุพเพกขปิติ ความอัมเอบใจที่โลดโผน มีกำลังถึงขนาดทำให้พุ้งขึ้นลอยขึ้นไปในอากาศหรือเปล่งอุทานออกมาด้วยความยินดี

5. มรณปิติ คือ ความอัมเอบใจที่เกิดขึ้นแล้วซาบซ่านไปทั่วทั้งร่างกาย เหมือนสูกที่ลมเต็มหรือภูเขาที่หวนน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบ

¹สมาคัมมุนยคินควาทวงพระพุทศาสนา. อรรถกถาอัฐสาธินี. ตอนที่ 2, หน้า 108.

²แหล่งเก็บ. ตอนที่ 2, หน้า 108.

ในอรรถกถาอธิบายว่า "ปีติทั้ง 5 อย่างนี้ ถ้ามีกำลังความแก่กล้าแล้วย่อมทำให้เกิดความสงบกาย (ปัสสัทธิ* 2 - กายปัสสัทธิและจิตกัมปัสสัทธิ) เมื่อกายและจิตสงบบริบูรณ์ย่อมทำให้เกิดสุข 2 ประการ คือ สุขทางกาย และทางจิต เมื่อสุขมีกำลังถึงความแก่กล้าก็ทำให้ได้สมาธิ 3 คือ 1. ขณิกสมาธิ หรือสมาธิชั่วขณะ 2. อุปจารสมาธิ หรือสมาธิจวนแน่นแน 3. อัปปนาสมาธิ หรือสมาธิแน่นแน"¹

กล่าวโดยสรุป รูป รส กลิ่น เสียง โภญฺ์พระ ที่มีคุณสูงคือ รูป รส กลิ่น เสียง โภญฺ์พระ ที่ก่อให้เกิดปีติที่มีกำลังสูง ทำให้กายและจิตสงบอ่อนคลาย เมื่อกายและจิตสงบอ่อนคลายก็เป็นสุขทั้งทางกายและจิต เมื่อจิตและกายเป็นสุขสมาธิก็เกิดขึ้น

กล่าวอีกนัยหนึ่ง รูป ที่มีค่าทางความงามสูงหรือทรงไว้ซึ่งความงาม(สุภธาตุ) คือรูปที่ก่อให้เกิด ปีติ → สุข → สมาธิ* สูง

ฉานสุข สุขจากบำเพ็ญฉาน

จากที่กล่าวมาแล้ว ปุณฺณ ความดีชนะของพุทธสามารถเสพสุขหรือเสวยสุขได้ 2 ระดับคือ กามสุข และฉานสุข กามสุขเป็นสุขที่หายาบหรือเป็นสุขขึ้นต่ำสุด แต่สำหรับปุณฺณผู้เสพสุขด้วยปัญญาก็จะเห็นโทษของกามสุขและพยายามหลีกเลี่ยงออกจากกามสุข

*ปัสสัทธิ - ความสงบกายใจ ความสงบใจและอารมณ์ ความสงบเย็น ความอ่อนคลายใจ

¹สมาคมศูนย์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอังฺุสาลินี. ตอนที่ 2, หน้า 108 - 109.

*สมาธิ - ความมีใจทั้งมั่น ความทั้งมั่นแห่งจิต การทำให้ใจสงบแน่นแนไม่ฟุ้งซ่าน การมีจิตกำหนดแนแนอยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ

ไปหาสุขที่ประณีตขึ้นอีกคือ ฌานสุข หรือ สุขจากการปฏิบัติฌาน

คำว่า ฌานในอรรถกถาอัญญาสาธินีกล่าวไว้ว่า ...ชื่อว่าฌานเพราะเข้าไป
เพ่งอารมณ์ หรือ เพราะเป็นเครื่องแผกแผยธรรมที่เป็นข้าศึก...ที่ชื่อ ว่าฌานได้แก่
ฌาน 2 อย่าง อารัมมณูปนิชฌาน (การเข้าไปเพ่งอารมณ์) 1. ลักษณะปนิชฌาน
(การเข้าไปเพ่งลักษณะ) 1:..¹ พระราชวรมุนีอธิบายฌานไว้ว่า ...ฌาน การ
เพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิ กาวจิกสงบประณีตซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรม
หลัก...² พระโสภณคณาภรณ์อธิบายฌานว่า ...คำว่าฌานแปลว่า การเพ่ง...³

จากคำอธิบายทั้งหมดที่กล่าวมาสรุปได้ว่า ฌาน หมายถึง การเพ่งอารมณ์
(รูปธรรม - นามธรรม) อย่างใดอย่างหนึ่งตามวิธีการของพุทธเพื่อให้ใจบังเกิดสมาธิ
สิ่งที่จะนำมาใช้เป็นอารมณ์ในการเพ่งมีมากมายเช่น 1) กสิณ 2) อสุภะ 3)
อนุสติ 10 4) อัปปมัญญา 4 5) อาหาเร ปฏิภูลสังขยา 6) จตุราศุวัฏฐาน
7) อรูป 4 (ทั้งหมดนี้รวมเรียกว่า กรรมฐาน 40)

ขอยกตัวอย่างกสิณ 10⁴ อันเป็นกลุ่มหนึ่งของวิถุคหรืออารมณ์ที่ใช้สำหรับเพ่ง
เพื่อเป็นอุบายจูงใจให้เข้าไปพักอยู่แล้วทำให้เกิดสมาธิขึ้น ดังนี้

¹สมาคมนักยคินควาทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธินี. ตอนที่ 2,
หน้า 180.

²พระราชวรมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสน์. ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 60.

³พระโสภณคณาภรณ์. ธรรมปริทรรศน์ 2. หน้า 219.

⁴พระราชวรมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสน์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 272.

ก. ภูทกกลิน 4 (กลิน คือ มหาภูทก รูป 4...)*

1. ปฐมวิกกกลิน (กลินคือดิน กลินที่ใช้กินเป็นอาหารมณ...)
2. อาโปกกลิน (กลินคือน้ำ กลินที่ใช้กินเป็นอาหารมณ...)
3. เทโวกกลิน (กลินคือไฟ กลินที่ใช้ไฟเป็นอาหารมณ...)
4. วาโยกกลิน (กลินคือลม กลินที่ใช้ลมเป็นอาหารมณ...)

ข. วัณณกลิน 4 (กลินคือ สี กลินที่ใช้สีเป็นอาหารมณ)

5. นีลกลิน (กลินที่ใช้สีเขียวเป็นอาหารมณ)
6. ปีกกลิน (กลินที่ใช้สีเหลืองเป็นอาหารมณ)
7. โลหิตกลิน (กลินที่ใช้สีแดงเป็นอาหารมณ)
8. โอหาทกลิน (กลินที่ใช้สีขาวเป็นอาหารมณ)

ค. กลินอื่น ๆ

9. อาโลกกลิน (กลินคือแสงสว่าง กลินที่ใช้แสงสว่างเป็นอาหารมณ)
10. อากาสกลิน (กลินคือที่ว่างเปล่า ช่องว่าง กลินที่ใช้ที่ว่าง

เป็นอาหารมณ)

กลิน 10 ที่ใช้เป็นอาหารมณในการเพ่งพิจารณาจะไร้ของที่มีอยู่ตามธรรมชาติ
ก็ได้ ทกแห่งจักทำขึ้นให้เหมาะสมกับการใช้เพ่งโดยเฉพาะก็ได้ แต่โดยมากแล้วนิยม
วิธีหลัง

(จะเห็นได้ว่าหาก พุทธศิลป์เป็นขบวนการจักอารมณ์เพื่อใช้เป็นอุบายในการ
ฝึกจิตแล้วจะมีรูปแบบที่หลากหลายมาก เพราะสามารถนำ ธาตุกิน ธาตุน้ำ ธาตุลม
ธาตุไฟ ที่ว่าง ฯลฯ มาจัดให้เหมาะสมตามจริตของคน ในกรณีนี้วัตถุทางจิตปะกัคือ
วัตถุที่ใช้ในการเพ่งหรือบำเพ็ญงาน)

* ศึกษาความหมายของ ปิที อาโป เทโห วาโย ประกอบ

จากภาพหรือพิจารณาอารมณ์การหลักการของพุทนั้น จะปรากฏเป็น
ผลเรียกตามศัพท์ว่า องค์ฌานนั้นมี 6 อย่าง คือ วิทก วิจาร ปีติ สุข อุเบกขา
และเอกัคคตา มีความหมายสังเขปดังนี้

1. วิทก คือ การตรึก หรือการที่จิตจจอยู่ด้วยอารมณ์ ดังใน
พระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่า

...วิทกเป็นไฉน ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความกำเริ ความ
ที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่
อารมณ์ สัมมาสังกับปะอันโต นี้เรียกว่าวิทก...¹

อรรถกถาอัญญาสาธินีกกล่าวถึงวิทกไว้ว่า

- 1.1 วิทกมีการยกจิตขึ้นไว้ในอารมณ์ เป็นลักษณะ
- 1.2 วิทกมีการทำให้กระทบอารมณ์เป็น รส (หน้าที่)
- 1.3 วิทกมีการนำจิตเข้าไปในอารมณ์เป็น ปัจจุบันฐาน (ผล)²

2. วิจาร ได้แก่ ความทรง หมายถึงการที่จิตเคลื่อนหรือผูกพันอยู่กับ
อารมณ์ - พระไตรปิฎกอธิบายวิจาร ไว้ว่า

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 35, หน้า 296.

²สมาคมยุคนักว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาธินี. ตอนที่ 2,
หน้า 106 - 107.

...พิจารณาเป็นไฉน ความทรงจำ ความพิจารณา ความ
เข้าไปพิจารณาความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดู
อารมณ์อยู่นิ่ง ๆ อันใด นี้เรียกว่า วิจาร์"¹..

อรรถกถาอรรถสาธินีกกล่าวถึง วิจาร์ ไว้ว่า

2.1 วิจาร์มีการเคล้าคลึงอารมณ์เป็นลักษณะ

2.2 มีการประกอบสหชาติกรรม (องค์กรรมที่เกิดรวมกับวิจาร์) ไว้ใน
อารมณ์นั้นไว้เป็นรส

2.3 มีการผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็นปัจจัยฐาน²

3. ปิที ไถ่แก่ ความเอิบอิ่มใจ ความคึกคัก หมายถึงเอาเฉพาะปิทินิคฉะ
เอิบอาบซาบซ่านไปทั่วสรรพางค์กาย ที่เรียกว่า ฌรณปิที

4. สุข ไถ่แก่ ความสำราญ ชื่นฉ่ำ สบายกาย สบายใจ ปราศจาก
ความบีบคั้นหรือรบกวนใด ๆ

ปิทีต่างกับสุข คือ "...ปิทีหมายถึงความยินดีในการได้อารมณ์ที่ก่อการ
ส่วนสุขหมายถึง ความยินดีในการเสวยอารมณ์ที่ก่อการ"³.. เปรียบเหมือนคน
กระหายน้ำมาก ได้ทราบว่ามีน้ำอยู่ข้างหน้าก็บังเกิดความร่าเริงยินดี ครั้นได้เห็น

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง.
เล่ม 35, หน้า 296.

²สมาคมศูนย์คันถะทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอรรถสาธินี. ตอนที่ 2,
หน้า 109.

³พระราชมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 873.

ก็ยังว่าเรงยินก็มากยิ่งขึ้น ครั้นไค้ก็มกีนน้ำนั้นจนอึดสมกับที่กระหาย ความกระหายก็หมดไป อาการก็ใจเมือทราบและไค้เห็นน้ำ เรียกว่า ปิติ อาการชื่นใจ สมายใจจากการไค้ก็มกีนน้ำ เรียกว่า สุข อรรถดากล่าวไว้ว่า ...ปิตีมีในไค้ สุขมีในที่นั้น (แก่) สุขมีในไค้ไค้ไม่แน่ว่าจะมีปิตีในที่นั้น"!...

5. เอกัคคตา ไค้แก่ ภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว (ซึ่งไค้แก่ สมาธิ) อรรถดากลักษณะของเอกัคคตาไว้ว่า

1. เอกัคคตา มีความไม่ชานเป็นลักษณะ (หรือมีความไม่ฟุ้งชานเป็นลักษณะ

2. มีการประมวลสหชาติธรรม (องค์ธรรมที่เกิดขึ้นร่วมกัน) เป็นรส

3. มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุบันฐาน

4. มีสุข เป็นปฏิฐาน...²

องค์ฐานทั้ง 5 นี้ เมื่อจัดเป็นลำดับชั้นของฐานเป็น 4 ชั้นจะเป็นดังนี้

1. ปฐมฐานมี 5 องค์ คือ วิทก วิจาร ปิติ สุข และเอกัคคตา

2. ทุติฐาน มี 3 องค์คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

3. ทติฐาน มี 2 องค์คือ สุข เอกัคคตา

4. จตุกถฐาน มี 2 องค์คือ อุเบกขา และเอกัคคตา

ลักษณะของจิตที่เป็นเอกัคคตาหรือสมาธิที่เป็นรูปธรรมคือ ท่านเปรียบเหมือน

¹สมาคมศูนย์คันถ์ว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถดากลัสนี. ตอนที่ 2, หน้า 112.

²สมาคมศูนย์คันถ์ว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถดากลัสนี. ตอนที่ 2, หน้า 112.

...ความตั้งอยู่หนึ่ง ๆ แห่งเปลวประทีป ณ ที่ที่สังกตมณีนัน"¹..

ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา อธิบายหน้าที่ของ องค์ฌานแต่ละข้อโดยสรุปได้ดังนี้²

"เมื่อ วิทกบังเกิดขึ้น ก็ทำให้ความฟุ้งซ่าน ราคาย วังวุ่นงง เหนื่อย หน่าย ห่อถอย หกหู (ศัพท์เรียกว่า ถีนมิทธะ) ภายในจิตสงบไป

เมื่อ วิจารมบังเกิดขึ้น ก็ทำให้ความเคลือบแคลง ความสงสัย (ศัพท์เรียกว่า วิจิกิจฉา) สงบไป

เมื่อ ปิทีบังเกิดขึ้น ก็ทำหน้าที่สงบพยายาม

เมื่อ สุขบังเกิดขึ้น ก็ทำหน้าที่ ทำให้ความฟุ้งซ่าน ราคาย ชักส่ายไปของ จิต (ศัพท์เรียกว่า อุทธัจจกุกกุจจะ) ในอารมณ์ต่าง ๆ สงบไป

เมื่อ เอกัคคตาบังเกิดขึ้น จิตก็เป็นสมาธิไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ก็จะทำหน้าที่สงบ ความฉันท คือ จิตที่ตรึงนึกคิดถึงสิ่งที่ตนใคร่ ตนปรารถนา ตนพอใจ ให้สงบระงับไป"

สุขจากฌานที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ถือว่าเป็นโลกีย์สุข เป็นสุขระดับโลกแท้มี ความประณีตขึ้นไปกว่าสุขที่เรียกว่า ความสุขเท่านั้น

ในชีวิตปกติของปุถุชนจะเห็นว่า อาจจะมีพบกับลักษณะที่เรียกว่า วิทก วิจาร ปิทีและสุขอยู่บ่อย ๆ แต่เป็นไปในลักษณะที่หยาบ โดยจะเป็น ความวิตก ความวิจาร (วิตกและวิจารในรูป - รส - กลิ่น - เสียง - โสภณวัตถุ) ความปิทีและความสุขเป็น หัน ในขณะที่เกี่ยวพันกับรูปที่สามารถก่อให้เกิด ความวิตก - ความวิจาร - ความปิที - และความสุขได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด พุทธธรรมเรียกว่า "นิยรูป"

¹สมาคมนิกายคันถะทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอังคุตตรนิกาย. ตอนที่ 2, หน้า 112.

²มหาหมคฺฉนารทวิทยาลั. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวณัฎฐิ. หน้า 51,

ปิยรูป¹ สิ่งที่มีสภาวะน่ารัก น่าชื่นใจ เป็นสิ่งที่บุคคลใคร่ บุคคลปรารถนา บุคคลพอใจ มีทั้งหมด 10 หมวด หมวดละ 6 คือ

หมวด 1 อายตนะภายใน 6 (หรือวัตถุ 6) ได้แก่ จักขุ (ตา) โสกะ (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) และมโน (ใจ)

หมวด 2 อายตนะภายนอก 6 (หรืออารมณ์ 6) ได้แก่ รูปะ (รูป สิ่งที่เห็นหรือ วัฒนธรรม คือ สี) สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) โยณฺฐัพพะ (สัมผัสทางกาย สิ่งที่ถูกกาย) และ ธรรมารมฺม (อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจคิดนึก)

หมวด 3 วิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ 6) ได้แก่ จักขุวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รูปรูปด้วยตา - เห็น) โสทวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู - ได้ยิน) ฆานวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก - ได้กลิ่น) ชิวหาวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น รส) กายวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกายคือ รู้โยณฺฐัพพะด้วยกาย รู้สัมผัส) และมโนวิญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณด้วยใจ รู้ความคิด)

หมวด 4 สัมผัส 6 หรือผัสสะ 6 (ความกระทบ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและวิญญาณ) ได้แก่ จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา คือ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) โสทสัมผัส (ความกระทบทางหู คือ หู + เสียง + โสทวิญาณ) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก คือ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่ม 35, หน้า 95 - 98.

จุมก + กลิ่น + ขานวิญญาน) จิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น คือ
ลิ้น + รส + จิวหาวิญญาน) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย คือ
กาย + ไภรพพะ + กายวิญญาน) และมโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ
คือ ใจ + ธรรมารมณ์ + มโนวิญญาน)

หมวด 5 เวทนา 6 (การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขบ้าง ที่ไม่สุขไม่ทุกข์
บ้าง) ได้แก่ จักขุสัมผัสสชา เวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู) ขานสัมผัสสชาเวทนา
(เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจุมก) จิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจาก
สัมผัสทางลิ้น) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
และมโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)

หมวด 6 สัญญา 6 (ความกำหนดให้หมายรู้ ความหมายรู้อารมณ์ ความจำได้
หมายรู้ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์)
ได้แก่ รูปสัญญา (ความหมายรู้รูป เช่นว่า กำ แคง เขียว ขาว
เป็นต้น) สัททสัญญา (ความหมายรู้เสียงเช่นว่า คัง เบา หุ่น แหตม
เป็นต้น) คันธสัญญา (ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอม เหม็น เป็นต้น)
รสสัญญา (ความหมายรู้รสเช่นว่า หวาน เปรี๊ยะ ขม เค็ม เป็นต้น)
ไภรพพะสัญญา (ความหมายรู้สัมผัสทางกายเช่นว่า อ่อน แข็ง หยาบ
ละเอียด ร้อน เย็น เป็นต้น) และขัมมสัญญา (ความหมายรู้อารมณ์
ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด ไม่เที่ยง เป็นต้น)

หมวด 7 สัญเจตนา 6 หรือเจตนา 6 (ความจงใจ ความตั้งใจ ความจำนง
ความแสวงหาทางอารมณ์) ได้แก่ รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงรูป) สัทท
สัญญาเจตนา (ความจำนงเสียง) คันธสัญญาเจตนา (ความจำนงกลิ่น)
รสสัญญาเจตนา (ความจำนงรส) ไภรพพะสัญญาเจตนา (ความจำนงไภรพพะ)
และขัมมสัญญาเจตนา (ความจำนงธรรมารมณ์)

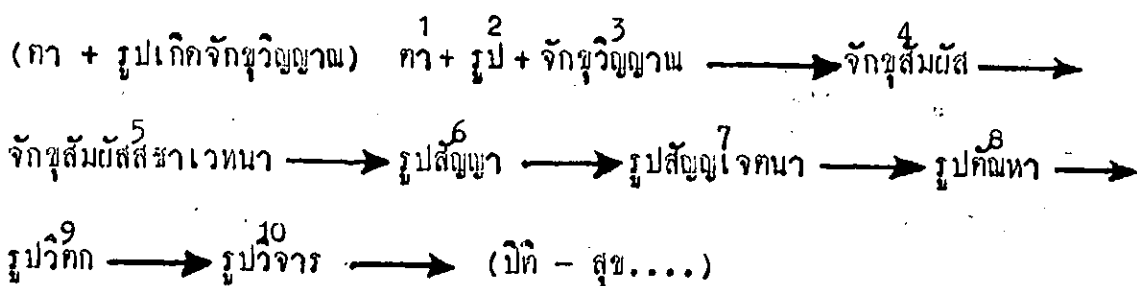
- หมวด 8 กัมहा 6 (ความทะยานอยาก) ได้แก่ รูปกัมहा (อยากได้รูป)
 สัททกัมहा (อยากได้เสียง) คันธกัมहा (อยากได้กลิ่น) รสกัมहा
 (อยากได้รส) โภญฺฐัพพะกัมहा (อยากได้โภญฺฐัพพะ) และฉัมมกัมहा
 (อยากได้ธรรมารมณ์)
- หมวด 9 วิทก 6 (ความทริทริก) ได้แก่ รูปวิทก (ความทริทริกเกี่ยวกับรูป)
 สัททวิทก (ความทริทริกเกี่ยวกับเสียง) คันธวิทก (ความทริทริกเกี่ยวกับ
 กลิ่น) รสวิทก (ความทริทริกเกี่ยวกับรส) โภญฺฐัพพะวิทก (ความทริทริก
 เกี่ยวกับโภญฺฐัพพะ) และฉัมมวิทก (ความทริทริกเกี่ยวกับธรรมารมณ์)
- หมวด 10 วิจาร 6 (ความตรอง) ได้แก่ รูปวิจาร (ความตรองเกี่ยวกับรูป)
 สัททวิจาร (ความตรองเกี่ยวกับเสียง) คันธวิจาร (ความตรองเกี่ยวกับ
 กลิ่น) รสวิจาร (ความตรองเกี่ยวกับรส) โภญฺฐัพพะวิจาร (ความตรอง
 เกี่ยวกับธรรมารมณ์)

จะเห็นได้ว่าปิยรูปหรือสิ่งที่มีสภาวะน่ารักน่าชื่นใจตามทัศนะของพุทธมีลักษณะ
 เป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องกัน กล่าวตั้งแต่ อายตนะภายใน 6 (ตา หู จมูก ลิ้น
 กาย ใจ) กับอายตนะภายนอก 6 (รูป รส กลิ่น เสียง โภญฺฐัพพะ ธรรมา
 รมณ์) เกิดการประจวบกัน ทานที่เรียกว่า วิญญาณ เป็นจักขุวิญญาณ คือ เห็นรูป
 เป็นคัน จากนั้นเมื่อเกิดการประจวบกันของอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและ
 วิญญาณก็เรียกว่า ผัสสะ หรือ สัมผัส หรือคือการกระทบ เช่น จักขุสัมผัส คือ
 กระทบทางตา เป็นต้น เมื่อเกิดการกระทบแล้วก็เกิดเวทนาคือ การเสวยอารมณ์
 เป็นสุขบ้างเป็นทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง เช่น เมื่อเห็นรูป เกิดความชอบใจก็
 เป็นสุขเวทนา บุคคลเมื่อเห็นรูปอย่างหนึ่งอย่างใดมากเกิดพอใจก็สุข เวทนา
 หากไม่พอใจก็ทุกข์เวทนา หากเฉยก็ทุกขเวทนา เมื่อรูปนั้นผ่านไปก็จำได้
 ทานเรียกว่า รูปสัญญา (ความจำรูป) กรณีของเสียงก็เรียกสัททสัญญา ความจำเสียง

เป็นต้น) จากนั้นก็เกิดเป็นเจตนา คือ การเหนียวแน่นถึงรูป เสียง กลิ่น รสชาติที่เก็บไว้ภายในใจ เมื่อนึกถึงด้วยความคิดความปรารถนาหรือไม่ปรารถนาก็ตามก็กลายเป็นตัณหา คือ ความทะยานอยากในรูป เสียง กลิ่น รสชาติ เมื่อความอยากเกิดขึ้นก็ตรึงนึกถึงสิ่งเหล่านั้นด้วยอำนาจความอยาก ซึ่งเรียกว่า วิตก จากวิตกก็เป็นวิจารณ์ คือ ครอบงำในรูป หรือเสียง หรือกลิ่น รสชาติ ถ้าครอบงำด้วยอำนาจความใคร่ ความปรารถนาพอใจ ก็เกิดกิเลส ความโลภ โกรธ หลง ก็เกิดขึ้น ถ้าครอบงำด้วยปัญญาอันแยบคายก็มองเห็นทุกอย่างตามความเป็นจริงก็ไม่เกิดกิเลส หรือดับความโลภ ความโกรธ ความหลงได้

ดังนั้น จะเห็นว่าปิยรูปสามัคคีของพุทธนั้นมีความสำคัญมาก คือ เป็นธรรมทั้งฝ่ายที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นทั้งสาเหตุของทุกข์และเป็นที่ดับของทุกข์ด้วย ถึงพุทธทระจะว่า ปิยรูปสามัคคี "สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัจ" และ "สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ"¹

จากเนื้อหาเกี่ยวกับปิยรูปที่กล่าวมาสรุปเป็นแผนภูมิของปิยรูปได้ดังนี้

จากแผนภูมิจะเห็นได้ว่า ปิยรูปกระบวนการมาหยุดอยู่ที่ รูปวิจารณ์ แต่ตามกระบวนการแล้วเมื่อเกิดวิจารณ์แล้ว สิ่งที่มาคือ ปิติ จากปิติก็คือสุขและเอกัคคตา

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. เล่ม 35, หน้า 95 - 98.

อันจักเป็นปฐมฐานในเรื่องของฉาน แต่ในกรณีนี้ ปิติและสุขมิได้เป็นเรื่องฉานอันเป็น ปิติและสุขอันจะก่อให้เกิดผลเป็นกุศล เห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง คลายความยึดติด ไม่เกิดความโศก โกรธ หลง (โลภะ โทสะ โมหะ) อันพุทธธรรมถือว่าเป็นภาวะ ที่มีสุกขาตุประกอบอยู่

ดังนั้นกล่าวโดยสรุป ปิยรูป เป็นรูปที่มีอยู่ การเห็นปิยรูปด้วยปัญญาตาม ความเป็นจริงจะทำให้สิ่งที่ตรงไว้ซึ่งความงามปรากฏ ในขณะที่เกี่ยวกับการรับรู้รูปที่ไม่ ประกอบด้วยปัญญา ภาวะที่ตรงไว้ซึ่งความงามก็ไม่ปรากฏ

อารมณ์

พุทธธรรมมีทัศนะว่าสิ่งที่ถูกรู้หรือถูกรับรู้ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โยจรูปพะ และธรรมารมณ์ (อายตนะภายนอก 6) รวมเรียกว่า อารมณ์ 6 แต่ ในภาษาไทยความหมายเลื่อนไปเป็นความรู้สึกหรือความเป็นไปแห่งจิตใจในขณะหนึ่งหรือ ช่วงเวลาหนึ่ง ๆ เช่นว่า อย่าทำตามอารมณ์ วันนี้อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น

ดังนั้น ในบรรดาสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลาย ถ้าไม่มีอารมณ์ให้ถูกรู้ หรือรับรู้ หรือไม่มีอารมณ์เป็นที่อาศัยยึดเหนี่ยวแล้ว จิตและเจตสิกปรากฏขึ้นไม่ได้ ดังใน อรรถกถาอัญญสาลินีกล่าวไว้ว่า ...จิตนี้มีอารมณ์เท่านั้นที่เนื่องถึงกัน เพราะเว้นจาก อารมณ์เสียแล้วหาเกิดขึ้นได้ไม่"¹... หรืออาจพูดได้ว่า ถ้าไม่มี รูป เสียง กลิ่น รส โยจรูปพะ และธรรมารมณ์แล้วสิ่งที่ถูกรู้ก็ไม่มี และ "สิ่งที่รู้" ก็ไม่ปรากฏขึ้น

¹สมาคมนิกายเถรวาทพระพุทธรศาสนา. อรรถกถาอัญญสาลินี. ตอนที่ 2.

คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัททสังคหะ ได้รวบรวมความหมายของอารมณ์ไว้ดังนี้

"...อารมณ์ คือ ธรรมชาติอันเป็นที่นำยินดีของจิตและเจตสิกหรือเป็นธรรมชาติอันเป็นที่ยกหน่วงของจิตและเจตสิกทั้งหลาย..."

"...จิตและเจตสิกทั้งหลายมายินดี พร้อมหน้ากันในธรรมชาติใด ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อารมณ์..."

"...ธรรมชาติใดยกหน่วงจิตและเจตสิกทั้งหลาย ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า อารมณ์..."

"...ธรรมชาติใดที่ทำให้จิตและเจตสิกข้องติดอยู่ โดยอาการที่นำยินดีหรือเป็นที่ยกหน่วงอยู่ ธรรมชาตินั้นเรียกว่า อารัมมณะ หรือ อาลัมบณะ ซึ่งได้แก่อารมณ์ 6 อย่าง..."¹

อารมณ์ 6 อย่าง คือ

1. รูปารมณ์	อันใดแก่	วัณณะ	คือ	สีต่าง ๆ
2. สัททวารมณ์	อันใดแก่	สัททะ	คือ	เสียงต่าง ๆ
3. คันธารมณ์	อันใดแก่	คันธะ	คือ	กลิ่นต่าง ๆ
4. รสารมณ์	อันใดแก่	รสะ	คือ	รสต่าง ๆ
5. โภจฺรพฺพารมณ์	อันใดแก่	ปฐวี	คือ	อ่อน - แข็ง
		เตโช	คือ	เย็น - ร้อน
		วาโย	คือ	หยาบ - คึ่ง
6. ธรรมารมณ์	อันใดแก่	จิต 89	เจตสิก 52	รูป 21 นิพพาน
		และบัญญัติ		

¹มูลนิธิ แนน มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัททสังคหะ. ประจักษ์ที่ 3, หน้า 59.

1) รูปารมณ์ หมายถึง รูปเป็นอารมณ์ ได้แก่ วรรณรูป คือ สีต่าง ๆ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทางตา

2) สัททารมณ์ หมายถึง เสียงเป็นอารมณ์ ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่าง ๆ อันเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทางหู

3) คันธารมณ์ หมายถึง กลิ่นเป็นอารมณ์ ได้แก่ คันชรูป คือ กลิ่นต่าง ๆ อันเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทางจมูก

4) รสธารมณ์ หมายถึง รสเป็นอารมณ์ ได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ อันเป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทางลิ้น

5) โภจฺจุพฺพารมณ์ หมายถึง การกระทบถูกทางกายเป็นอารมณ์ ได้แก่ รูปปรวิ เทโช วาโย คือ ความแข็ง - อ่อน เย็น - ร้อน หย่อน - คึง เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตและเจตสิกทางกาย

6) ธรรมารมณ์ หมายถึง สภาพธรรมที่รู้ได้เฉพาะทางใจ (มโนทวาร) ได้แก่ สภาพธรรม 6 ประการคือ จิต 89 เจตสิก 52 ปสาทรูป 5 สุขุมรูป 16 นิพพานและบัญญัติอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิกทางใจ

อารมณ์ทั้ง 5 คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ และ โภจฺจุพฺพารมณ์ รวมเรียกว่า "ปัญจารมณ์" มีสภาพเป็นรูปธรรม ส่วนธรรมารมณ์นั้น เป็นอารมณ์ที่ 6 อันได้แก่ จิต เจตสิก และนิพพาน นั้นเป็นนามธรรม ส่วนปสาทรูป 5 สุขุมรูป 16 เป็นรูปธรรม เฉพาะบัญญัติไม่เป็นทั้งรูปธรรม และนามธรรม เป็น บัญญัติธรรมเท่านั้น

ปัญจารมณ์และธรรมารมณ์รวมเรียกว่า อารมณ์ 6 หรือ "ฉอารมณ์"

อารมณ์ 5 (ปัญจารมณ์) สามารถจำแนกกว้าง ๆ เป็น 3 ประเภทคือ¹

¹มูลนิธิ แนน มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมกตสังคหะ. ประเด็นที่ 4, หน้า 33 - 34.

1. อติอิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้วย่อมมีผลเป็นกุศล (กุศลวิบาก) ประกอบด้วยความสุขใจ (โสมนัส) เสมอ
2. อิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่คั่นน้อยกว่า อติอิฏฐารมณ์ เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว มีผลเป็นกุศล (กุศลวิบาก) ประกอบด้วยความวางเฉย (อุเบกขา)
3. อนิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ชนิดไม่ดี เมื่อประสบอารมณ์ชนิดนี้แล้วย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจในอารมณ์เป็นส่วนใหญ่ และมีผลเป็นอกุศล (อกุศลวิบาก)

หลักเกณฑ์การพิจารณาว่าอารมณ์ใดเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์

อิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ มีหลักเกณฑ์ทั่วไปในการพิจารณาได้ 2 ประการคือ¹

1. อารมณ์ใดเป็นกุศล หรือเนื่องด้วยกุศล อารมณ์นั้นย่อมเป็นอิฏฐารมณ์ (วิสัยรูปก็เช่นกัน)
2. อารมณ์ใดเป็นอกุศล เกิดจากอกุศลหรือเนื่องด้วยอกุศล อารมณ์นั้นย่อมเป็นอนิฏฐารมณ์ (วิสัยรูปก็เช่นกัน)

อิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ แบ่งได้เป็นอีกประเภท 2 คือ

1. สภาวะอิฏฐารมณ์หรือสภาวะอนิฏฐารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ โดยธรรมชาติหรือโดยสภาวะแล้ว เป็นที่ยอมรับสภาพของอารมณ์นั้น ๆ กัน โดยทั่วไปเป็นส่วนมากว่าเป็นที่น่ายินดีหรือน่ายินดียิ่ง ถ้าเป็นที่น่ายินดีเป็นส่วนมากจัดว่าเป็น สภาวะอิฏฐารมณ์ ถ้าไม่เป็นที่น่ายินดีโดยส่วนมากก็จัดเป็น สภาวะอนิฏฐารมณ์
2. ปรกติปิฏฐารมณ์หรือปรกปิอนิฏฐารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่เป็นอารมณ์ปรากฏได้เฉพาะบุคคลว่า เป็นส่วนที่น่ายินดีแก่ตนแก่ผู้อื่นส่วนมาก

ไม่ยินดี อารมณ์ที่น่ายินดีเฉพาะบุคคลชื่อว่า ปฏิปปิณิหารมณฺห์ ถ้าอารมณ์ที่ประสมนั้น
ไม่ยินดีเฉพาะคนแต่ชนส่วนมากยินดี อารมณ์ที่ไม่ยินดีเฉพาะคน แต่ชนส่วนมากยินดีชื่อ
ปฏิปปิณิหารมณฺห์

เกณฑ์การตัดสินอารมณ์ใดเป็นอิฏฐารมณฺห์หรือนิฏฐารมณฺห์ อีกนัยหนึ่งมีหลักที่จะ

พิจารณา 5 ประการ คือ¹

1. พิจารณาโดย วิบากจิต
2. พิจารณาโดย มัชฌัตตบุคคล
3. พิจารณาโดย ทวาร
4. พิจารณาโดย อารมณฺ
5. พิจารณาโดย กาล

1. พิจารณาโดย วิบากจิต หมายถึง ผลของจิตที่เกิดขึ้นจากการรับอารมณ์
นั้นเป็นกุศลวิบากจิตแล้ว อารมณ์นั้นก็ตัดสินไ้ว่าเป็น อิฏฐารมณฺห์แน่นอน ในทางตรงกันข้าม
หากผลของจิตที่เกิดขึ้นจากการรับอารมณ์นั้นเป็นอกุศลวิบากจิตแล้ว อารมณ์นั้นก็ตัดสินไ้ว่า
เป็นนิฏฐารมณฺห์ เพราะว่าโดยสภาวะแล้ว กุศลวิบากจิตย่อมรับเฉพาะอิฏฐารมณฺห์และ
อกุศลวิบากจิตรับเฉพาะนิฏฐารมณฺห์

2. พิจารณาโดยมัชฌัตตบุคคล คือ ฐานะของบุคคลชั้นกลางเป็นเครื่อง
ตัดสิน เพราะธรรมชาติบุคคลชั้นกลางที่เป็นสามัญชนทั่วไปย่อมเห็นภาวะของสิ่งของ
อย่างใดอย่างหนึ่งมีสภาพละม้ายคล้ายคลึงกันมีความรู้สึกที่เป็นไปในระดับเดียวกัน

แต่ถ้าเป็นบุคคลชั้นกษัตริย์หรือสัตว์เกรงใจ แม้สิ่งที่บุคคลทั้งหลายว่าไม่ดีก็กลับ
เป็นดี เช่น เศษอาหาร เป็นที่น่ายินดีของยาจก หรือของสัตว์เกรงใจ เป็นต้น

¹ มุลนิธิ แนน มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปริเฉทที่ 4.

ส่วนบุคคลชั้นสูงนั้น สิ่งที่สามารถชวนทั่วไปเป็นว่าดี คนชั้นสูงกลับเห็นว่าไม่ใช่
ของดีอะไรนักเพราะเคยเสพผ่านมาแล้วดียิ่งกว่านี้ กวียเหตุนี้เมื่อจะใช้บุคคลตัดสิน
อารมณ์แล้วจึงต้องอาศัย มัชฌิมาบุคคลเป็นเครื่องตัดสิน

3. พิจารณาโดยทวาร โดยทั่วไป วัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่มักกระทบกับทวาร
ทั้ง 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) แล้วย่อมให้ความรู้สึกที่ผิดแปลกแตกต่างกัน
เช่น พริก เมื่อเข้าโดยจักขุทวาร แล้วเป็นอิฏฐารมณ์เพราะพริกมีรสขมรสขมที่น่าดู
แต่เมื่อเข้าโดยชีวหาทวารแล้ว ผู้ชอบอารมณ์เผ็ดก็จะเป็นอิฏฐารมณ์ ผู้ไม่ชอบรสเผ็ดก็จะเป็น
อนิฏฐารมณ์ทางชีวหาทวาร เป็นต้น อารมณ์ทั้งหลายที่ผ่านมาทางทวารใดเป็นสภาพ
อิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐารมณ์ เมื่อเข้าถึงมโนทวารแล้ว มโนทวารที่เกิดจากอารมณ์
ที่เป็นอิฏฐารมณ์เป็นอิฏฐารมณ์ด้วย ถ้าเกิดจากทวารที่มีอนิฏฐารมณ์ก็จะเป็นอนิฏฐารมณ์
ไปด้วย

4. พิจารณาโดยอารมณ์ ขรรควัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมเป็น
อารมณ์ให้แก่วิจิตได้หลายอารมณ์ เช่น คนย่อมมีใจทั้งรูปารมณ์ คือ ผิวพรรณ รูปร่าง
วรรณะหรือสัททารมณ์ คือ เสียง กังนัณ รูปารมณ์อาจเป็นอิฏฐารมณ์ แต่เสียงอาจเป็น
อนิฏฐารมณ์ เป็นต้น

5. พิจารณาโดยกาล หมายถึง อารมณ์อย่างเดียวกันนั้นเอง บางครั้งก็
เป็นอิฏฐารมณ์บางเวลากลับเป็นอนิฏฐารมณ์

ปัญจารมณ์ (อารมณ์ 5) แบ่งตามความแรงเป็น 4 นัย¹ คือ

1. อทิมหันตารมณ์ หมายถึง ปัญจารมณ์ที่มีกำลังแรงมากที่สุด

¹มูลนิธิ แนบ มหานิรานนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปริเฉทที่ 4,
หน้า 19 - 32 .

2. มหันตารมณ์ หมายถึง ปัญจารมณ์ที่มีกำลังแรง
3. ปรีตการมณ์ หมายถึง ปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อน
4. อติปรีตการมณ์ หมายถึง ปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนที่สุด

1. อติมหันตารมณ์ คือ อารมณ์ทั้ง 5 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะที่มีกำลังกล้า จิตสามารถรับอารมณ์ประเภทนี้ไ้มากที่สุดทั้งนี้เพราะอาศัยปัจจัยประกอบคือ ในกรณีของรูปารมณ์มีปัจจัยประกอบคือ จักขุประสาทที่มีแสงสว่างที่มีรูปารมณ์และการใส่ใจจากรูปารมณ์นั้น รูปารมณ์นั้นจึงมีกำลังแรงกล้ามากที่สุด

ในกรณีของสัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์และโณภูมัพพารมณ์ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

2. มหันตารมณ์ คือ ปัญจารมณ์ที่มีกำลังเกินชั้คน้อยกว่าอติมหันตารมณ์ เพราะความสมบูรณ์แห่งปัจจัยอย่างหนึ่งอย่างใดบกพร่องไป
3. ปรีตการมณ์ คือ ปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนกว่ามหันตารมณ์
4. อติปรีตการมณ์ เป็นปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนที่สุด

ในอารมณ์ 6 เมื่อจำแนกโดยกำลังอำนาจของอารมณ์แล้วอาจแบ่งได้เป็น 2 อย่าง¹ คือ

1. สามัญอารมณ์ คือ อารมณ์ 6 ชนิดที่เป็นธรรมดาสามัญทั่ว ๆ ไป ไม่มีกำลังแรงเป็นพิเศษที่จะเหนี่ยวน้อมเอาจิตและเจตสิกไปสู่อารมณ์นั้น ๆ ได้
2. อธิบคิอารมณ์ คือ อารมณ์ชนิดพิเศษ มีกำลังแรงมากสามารถทำให้นามธรรมคือจิตและเจตสิกเข้ายึดอารมณ์นั้น ๆ ไว้อย่างหนักหน่วง อารมณ์ที่มีกำลังแรง

¹มูลนิธิ แบน มหานิราณนธ์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ประเภทที่ 3, หน้า 61 - 62.

มากเช่นนี้เรียกว่า อารัมมณาธิปไตย หรืออธิปไตย อารัมมณที่เป็นอธิปไตยก็ศักดิ์สิทธิ์เป็น อารัมมณที่น่าปรารถนาคือ อธิฐารัมมณที่เป็นสภาวะอิฐารัมมณ (อารัมมณที่น่ายินดีของคนทั่วไป โดยธรรมชาติ) และปรกติกับปฏิฐารัมมณ (อารัมมณที่น่ายินดีเฉพาะบุคคลหรือสัตว์บางจำพวก)

อารัมมณ 6 เมื่อสังเคราะห์โดยกาล แบ่งได้เป็น 2 ประเภท¹ คือ

1. เทกาลิกอารัมมณ คือ อารัมมณ 6 ที่เกี่ยวข้องกับกาล 3 คือ อดีต

ปัจจุบัน และอนาคต ได้แก่ จิต - เจตสิก (นาม) และรูป

- จิต เจตสิก รูป ที่เป็นอดีตอารัมมณหมายถึง จิต เจตสิก รูปที่เป็นอารัมมณเหล่านี้ได้ผ่านพ้นไปแล้ว คือ ได้เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว ได้กลิ่นแล้ว ได้ร่ำแล้ว ได้ถูกทอ้งสัมผัสแล้ว เหล่านี้เรียกว่า อดีตารัมมณ

- จิต เจตสิก รูป ที่เป็นปัจจุบันอารัมมณหมายถึง จิต เจตสิก รูปขณะที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า คือ กำลังเห็น กำลังได้ยิน กำลังได้กลิ่น กำลังร่ำ กำลังถูกทอ้งสัมผัส และกำลังคิดในอารัมมณที่ปรากฏทางใจ ยังไม่ดับไป เหล่านี้เรียกว่า ปัจจุบันอารัมมณ

- จิต เจตสิก รูป ที่เป็นอนาคตอารัมมณนั้น หมายถึง อารัมมณต่าง ๆ ที่จะมาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คือ จะได้เห็น จะได้ยิน จะได้กลิ่น จะร่ำ จะถูกทอ้งสัมผัส และจะเป็นอารัมมณให้คิดนึกทางใจเหล่านี้ชื่อว่า อนาคตอารัมมณ

อารัมมณที่ปรากฏขึ้นโดยกาลทั้ง 3 นี้เรียกว่า "เทกาลิกอารัมมณ"

2. กาลวิมุตตอารัมมณ หมายถึง อารัมมณที่ไม่ขึ้นอยู่กับกาลทั้ง 3 ได้แก่ นิพพานและบัญญัติอารัมมณ เพราะธรรมทั้ง 2 พวกนี้เป็นอสังขธรรม ไม่ถูกปรุงแต่ง

¹มูลนิธิ แนน มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ.

กัวยปัจจัย 4 คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร การเกิดขึ้นของอารมณ์ทั้ง 2 พวกนี้เพราะปัจจัยปรุงแต่งจึงไม่มี เมื่อไม่มีการเกิดแล้วก็กล่าวไม่ได้ว่า "นิพพาน หรือบัญญัติเหล่านี้ เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต" เมื่อไม่เป็นไปในปัจจุบัน อดีต อนาคต ก็เรียกว่าเป็น "กาลวิมุตตอารมณ์"

อารมณ์ทั้ง 6 เมื่อจำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ แล้วมี 4 ประเภท¹ คือ

1. กามารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ 6
2. มหัคคตอารมณ์ ได้แก่ ขรรमारมณ์
3. บัญญัติอารมณ์ ได้แก่ ขรรमारมณ์
4. โลกุตรอารมณ์ ได้แก่ ขรรमारมณ์

1. กามารมณ์ คือ การที่จิตยึดหน่วงเอารูปใดรูปหนึ่งในรูป 28 นั้นเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อว่า จิตหน่วงกามอารมณ์หรือมีอารมณ์เป็นกาม

2. มหัคคตอารมณ์ คือ การที่จิตยึดหน่วง อรูป (วิญญาณัญญาขณะและเนวสัญญานาสัญญาขณะ) อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ย่อมได้ชื่อว่าจิตนั้นยึดหน่วงมหัคคตอารมณ์หรือมีอารมณ์เป็นมหัคคต

3. บัญญัติอารมณ์ คือ การที่จิตยึดหน่วงเอาบัญญัติธรรม 2 ประการคือ อัตถบัญญัติและสัททบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ก็ได้ชื่อว่า จิตนั้นยึดหน่วงบัญญัติอารมณ์หรือมีอารมณ์เป็นบัญญัติ

4. โลกุตรอารมณ์ คือ การที่จิตยึดมรรคจิตหรือนิพพานจิตเป็นอารมณ์ ก็ได้ชื่อว่าจิตนั้นยึดหน่วงโลกุตรอารมณ์ หรือมีอารมณ์เป็นโลกุตร

¹ มูลนิธิ แนบ. มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ.

จากการศึกษาในส่วนของรูป ความทัศน์ของพุทธธรรมที่ผ่านมา สรุป ความสัมพันธ์ของรูปกับความงาม ความทัศนะของพุทธธรรมเป็นข้อ ๆ เชื่อมโยงกันไว้ดังนี้

1. รูป ไค้แก่ สิ่งทั้งปวงที่มนุษย์สามารถรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 (ตา หู จมูก ลิ้น และกาย) รวมไปถึงสิ่งที่แม้เห็นไม่ได้ แต่เมื่อสัมผัสแล้วสามารถรู้ได้ เช่น ความหนัก ความเบา ความนุ่ม ความเคลื่อนไหว ฯลฯ

2. รูปจำแนกเป็น 2 ประเภท คือ

ก) มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่หรือเป็นประธานของรูปทั้งหลาย เป็นรูปที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติ เป็นที่อิงอาศัยของรูปอื่น ๆ และปรากฏชัดเจนตามลักษณะของตน มี 4 รูป คือ 1. ปรวิชาติ 2. อาโปชาติ 3. เทโชชาติ 4. วาโยชาติ

ข) อุปาทายรูป ไค้แก่ รูปที่เป็นไปไค้เพราะอาศัยมหาภูตรูป คือ อาศัยมหาภูตรูป เป็นที่เกิดมี 24 รูป (อุปาทายรูปและมหาภูตรูปรวมเป็นรูปทั้งหมด 28 รูป)

3. จำนวนรูป 28 รูปแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ไค้อีก 2 ประเภทคือ

ก) นิปผันนรูป (รูปปรมาณไค้แก่) มี 18 รูป คือ

มหาภูตรูป	4	}	18
ปสาทรูป	5		
วิสัยรูป	4		
ภาวรูป	2		
หทัยรูป	1		
ชีวิตรูป	1		
อาหารรูป	1		

ข) อนิปัตตนรูป (รูปที่ไม่ไม่ใช่ปรมัตถ์แท้) มี 10 รูป คือ

ปริเฉทรูป	1	}	10
วิญญูทิรูป	2		
วีการรูป	3		
ลักขณรูป	4		

4. มหาภูตรูปสามารถมีปรากฏการณ์แปรเปลี่ยนไปเป็นสภาพต่าง ๆ ได้มากมายถึงในอภิธรรมมัตถสังคหะว่า "...ธรรมมีปฐวีธาตุ เป็นต้น บัณฑิตเรียกว่า มหาภูต เพราะปรากฏเป็นสภาพอันใหญ่ อีกอย่างหนึ่งเพราะเหมือนกับคนที่แสดงสิ่งไม่เคยมี ไม่เป็นจริงได้อย่างมาก เพราะหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่เป็นจริง..."¹

5. รูปทั้ง 28 รูปนี้ หากจำแนกโดยการมองเห็นและมองไม่เห็นแล้ว (นิทสนะ อนิทสนะ) จะมีรูปที่สามารถมองเห็นได้อยู่เพียง 1 รูปคือ วรรณะ(สี) รูป ส่วนอีก 27 รูปที่เหลือนั้นไม่สามารถจะมองเห็นได้

6. รูปเป็นสังขตธรรม (ธรรมที่ปรุงแต่ง) จึงตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ รูป เป็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะ

7. พุทธธรรมมีทัศนะว่า รูปมีทั้งคุณและโทษ คุณของรูป คือ "สุขโสมนัส" อันเกิดจากการไคย - หัง - คม - ชิม - สัมผัส - คิก ในรูปที่น่าปรารถนา - น่าใคร่ - น่าพอใจ - รักให้ใคร่ - ชวนให้กำหนด และโทษของรูป คือ "ทุกข์ โทมนัส" อันเป็นผลจากความที่รูปเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดาและ "การกำจัดการละฉันทะในรูปเป็นความสลัดออกจากรูป"

8. รูปมีลักษณะ 4 (ลักษณะรูป 4) คือ อุบัติยรูป สันตทิรูป ชรตารูป อนิจจการูป

¹อ้างแล้ว หน้า 97.

9. พุทธธรรมมีทัศนะต่อความงามว่า มีธาตุอย่างหนึ่งเรียกว่า "สุกขาตุ" (ภาวะที่ทรงไว้ซึ่งความงาม) และสุกขาตุจะปรากฏขึ้นเมื่อความไม่งามปรากฏ "...สุกขาตุอาศัยความไม่งามจึงปรากฏได้..."¹

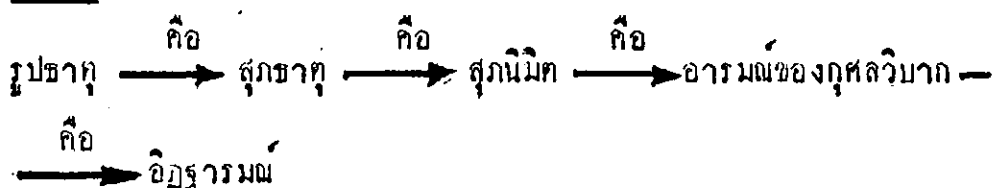
10. วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึง "สุกขาตุ" ไว้ว่า "...สุกขาตุก็เนื่องอยู่ใน รูปธาตุเป็นกัน เพราะอะไร เพราะสุกขาตุคือสุกนิमित จริงอยู่ สุกขาตุคือสุกนิमितและ สุกนิमितนั้นพ้นไปจากรูป เป็นกัน หามิไฉนัยหนึ่ง สุกขาตุคือธรรมทั้งหลายมีรูป เป็นกัน ที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก เพราะเหตุนั้น สุกขาตุก็คือ รูปธาตุเป็นกันเท่านั้นเอง..."²

11. รูปที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก ได้แก่ รูปที่จักอยู่ในพวก "อิฏฐารมณ์"³

12. สุกขาตุคือสุกนิमित และสุกนิमित คือ "...สิ่งที่คิดหมายเอาว่า สวยงาม คือ พบเห็นไถ่ยินดีสิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ชอบ กำหนดหมายเอาว่า สวยงาม คือพบเห็นไถ่ยินดีสิ่งใดแล้ว ใจจับเค้ารูปลักษณะที่ชอบ กำหนดหมายหรือคิดว่าเป็นภาพที่ สวยงามเอาไว้ในใจ..."⁴

13. จากสุกขาตุ สุกนิमित รูปธาตุ อิฏฐารมณ์ เรียงเป็นแผนผังแสดง ความสัมพันธ์ได้ดังนี้

นัยที่ 1

¹อ้างแล้ว หน้า 61.

²อ้างแล้ว หน้า 61.

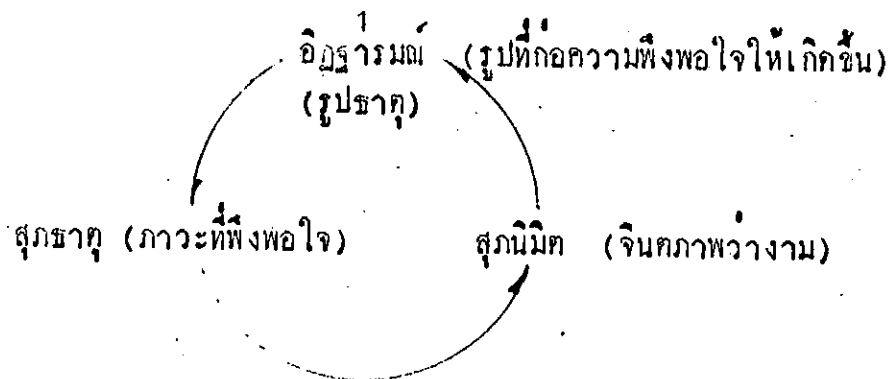
³สมาคม ศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอังคุตตรนิกาย. ตอนที่ 3, หน้า 53.

⁴อ้างแล้ว หน้า 61.

นิยามที่ 2

อริยารมณ์ $\xrightarrow{\text{เป็น}}$ อารมณ์ของกุศลวิบาก = สุนิमित = สุขธาตุ - รูปธาตุ

นิยามที่ 3

14. ในกรณีของความงามกล่าวได้ว่า สิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า ความงาม
นั้นหนึ่ง ได้แก่ สิ่งที่เราเรียกว่า "สุนิमित"

15. ในกรณีของรูป (สี เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ที่เรียกว่า รูปงาม
ได้แก่ รูปที่เป็นชนิด "อริยารมณ์" (สี เสียง กลิ่น รส สัมผัส ชนิดที่ก่อให้เกิด
ความรู้สึกพึงพอใจ)

16. สุขธาตุ (สุนทรีย์ธาตุ?) ได้แก่ ภาวะก่อให้เกิดสิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า
ความพอใจ ความใคร่ ความน่ารัก ภาวะที่ชักให้ใคร่ ภาวะที่ชวนให้กำหนด (ได้แก่
คุณสมบัติของรูป)

17. กล่าวโดย กระตักรัด "สุนิमित" หรือ ที่เราเรียกกันว่า "ความงาม"
คือ "มโนภาพ (ภาพที่เกิดจากความนึกของจิต) ของความพึงพอใจอันเกิดจากการที่ประสม
กับ "คุณสมบัติ" ของรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย" สุนิमित จัดเป็นอรรถบัญญัติ
ชนิดหนึ่งอยู่ในกลุ่มนิमितบัญญัติ

18. รูปหรืออารมณ์ที่มี "คุณสมบัติ" ก่อให้เกิดความพึงพอใจได้มากได้สูงสุด เรียกว่า

"อภิยธรรม" และขณะเดียวกันรูปที่จะจักเป็น "อภิยธรรม" ใต้นั้น สุนิมิต อันเกิดจากการได้ประสบกับ "อภิยธรรม" จะต้องมีส่วนก่อให้เกิดภาวะที่พุทธธรรม เรียกว่า "กุศลวิบากจิต" (ผลอันจะเป็นเหตุให้ใจสงบคลายจากความโลภ ความโกรธ ความหลง - ผู้เขียน)

กล่าวคือ รูป - รส - กลิ่น - เสียง - สัมผัส ที่จะถือว่า "งามที่สุด" งามที่สุดของพุทธใต้นั้นจะต้องเป็นรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ที่เมื่อประสบแล้ว "คุณ" ของรูปเหล่านั้นจะต้องส่งผลให้ผู้นั้นประสบ ใจสงบ ผ่องใส คลายจากความโลภ ความโกรธ ความหลง (เป็นอารมณ์ของกุศลวิบาก)

หาก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสใด แม้จะมีคุณค่าก่อให้เกิดความพอใจ ได้ แต่คุณนั้นกลับเป็นเหตุส่งผลให้กับผู้นั้นประสบใจไม่สงบ ขุ่นมัว กระตุ้นให้เกิดโลภะ โทสะ และโมหะ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสนั้น งามที่สุดของพุทธธรรมแล้ว งาม (เพราะไม่เป็นอารมณ์ของกุศลวิบาก)

19. สุภาวธรรมเป็นธรรมฝ่ายรูป ดังนั้น จึงมีลักษณะรวมกับมหาภูตรูป คือ เป็นสังขธรรม เป็นโลกียธรรม มีกาล 3 ทั้งอยู่ด้วยอำนาจแห่งบัญญัตินามรูป

20. ทั้งได้กล่าวแล้ว รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่จักว่างามนั้นได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่พุทธธรรมเรียกว่า "อภิยธรรม" ชนิดที่เรียกว่า "อภิยธรรม" อันเป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เมื่อประสบแล้วจะส่งผลทำให้เกิดสุขโสมนัส (สุขกายและสุขใจชนิดเป็นกุศล) ในการตัดสินใจว่าอารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ใดเป็นอภิยธรรม หรือไม่นั้น มีหลักการพิจารณาคือ

1. พิจารณาโดยวิบากจิต
2. พิจารณาโดยธรรมคาบูกคณชั้นกลางที่เป็นสามัญชน (มีฉันทกตบุคคล)

3. พิจารณาโดยทวาร (ทางรับรู้อารมณ์)

4. พิจารณาโดยอารมณ์

5. พิจารณาโดยกาล

21. พุทธธรรมยอมรับว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มีคุณอยู่ และรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่มีคุณสูงคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ประเภทที่เรียกว่า "อภิญญารมณ์" สิ่งที่เป็นผลสำคัญสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการประสบกับ อภิญญารมณ์ คือ สิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า ปิติ - สุข อันเป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก

22. การที่ปิติ - สุข เกิดขึ้นนั้นทางหนึ่งคือ การทำจิตให้แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง อาจจะเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นหรือมีอยู่ตามธรรมชาติ (โดยทั่วไปมักสร้างขึ้น) อารมณ์ที่นิยมจักทำขึ้นเพื่อใช้เป็นอุปกรณ์ในการฝึกให้จิตแนบอยู่กับอารมณ์นั้นมีหลายประเภท ประเภทหนึ่งเรียกว่า กสิณ 10 ประกอบด้วย

1. ภูตกสิณ (กสิณ คือ มหาภูตรูป) 4 คือ

ก. ปรุวิ (ดิน)

ข. อาโป (น้ำ)

ค. เทโช (ไฟ)

ง. วาโย (ลม)

2. วรรณกสิณ (กสิณ คือ สี) 4 คือ

ก. นิล (เขียว)

ข. ปิต (เหลือง)

ค. โลหิต (แดง)

ง. โสทาก (ขาว)

3. กลิ่นอื่น ๆ อีก 2 คือ

ก. อาโลก (แสงสว่าง)

ข. อากาส (ช่องว่าง)

23. จากการเพ่งอารมณ์ทั้งกล่าว (กลิ่น) เมื่อจิตเริ่มแนบแน่นกับอารมณ์นั้นจะมีผลบางอย่างปรากฏขึ้นกับจิตเรียงตามลำดับ คือ

วิตก

วิจาร์

ปีติ

สุข

เอกัคคตา

– วิตก (ความทร) หมายถึง การจรดหรือปักจิตลงไปในการณ์หรือยกจิตไ้การณ์

– วิจาร์ (ความทรง) หมายถึง การเอาจิตผูกพันอยู่กับการณ์
...วิตกกับวิจาร์จะเกิดต่อเนื่องกัน คือ วิตก เอาจิตจรดไว้กับ
การณ์ วิจาร์เอาจิตเคล้าการณ์นั้น เปรียบได้กับคนเอาภาชนะสำริดที่สนิมจับไปขัด
วิตกเหมือนมือที่จับภาชนะไว้ วิจาร์เหมือนมือที่ถือแปรงขัดสีไปมา"1..

– ปีติ คือ ความอิ่มใจ กัมคำ หรือเอิบอิ่ม

– สุข คือ ความสุข หมายถึง ความสำราญ รื่นเริง คล่องใจ
ปราศจากความบีบคั้นหรือรบกวนใด ๆ

¹สมาคม ศูนย์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญสาธิตี. ตอนที่ 2, หน้า 108.

— เอกัคคตา คือ ภาวะที่จิตเป็นหนึ่งเดียว

ในกรณีของปิตินั้นจำแนกเป็น 5 อย่าง คือ

1. ขุททกาปิติ ปิติเล็กน้อย พอชนูชนน้าทาไหล
2. ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ ทำให้รู้สึกแสบ ๆ เป็นขณะ ๆ กุจฟ้าแลบ
3. โอกันติกาปิติ ปิติเป็นระลอกหรือปิติเป็นพัก ๆ รู้สึก ๆ ลงมา

ในกายกุจคลื่นซัดฝั่ง

4. อุพเพงคาปิติ ปิติไหลลือเป็นอย่างแรง ให้รู้สึกใจฟู ทำให้แสดงอาการหรือทำอะไรบางอย่างโดยมิได้ตั้งใจ เช่น เปล่งอุทานหรือรู้สึกตัวเบา ลอยขึ้นไป

5. ฌรณาปิติ ปิติซาบซ่าน ให้รู้สึกเย็นซาบซ่านแผ่เอบอาบกุ่มคำไปทั่วตัว

24. กล่าวได้ว่า

1. อารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ใดเมื่อประสบแล้วมีผลก่อให้เกิดวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขได้ จักเป็นอารมณ์หรือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่มีค่าทางความงาม

2. อารมณ์ (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ใดที่ประสบแล้วมีผลก่อให้เกิดปิติในระดับฌรณาปิติได้ และปิตินั้นคงอยู่ได้นาน แม้ว่ามิได้ประสบอารมณ์นั้นอยู่ในปัจจุบันเพียงแต่ระลึกถึงอารมณ์นั้นก็สามารถก่อให้เกิดปิติขึ้นมาได้จักเป็นอารมณ์ที่มีค่าทางความงาม "สูง"

3. อารมณ์ใดเมื่อประสบแล้วมีผลให้เกิด "สุขและเอกัคคตา" แม้ว่าอารมณ์นั้นจะผ่านไปแล้ว แต่เมื่อระลึกถึงอารมณ์นั้นก็ก่อให้เกิด "สุข" ขึ้นได้จักว่าเป็นอารมณ์ที่มีค่าทางความงาม "สูงสุก"

25. ภาวะที่สัมพันธ์กันของวิตก วิจาร ปีติ และสุข คือ

1. เมื่อวิตกบังเกิดขึ้นทำให้ความฟุ้งซ่าน - รำคาญ - ง่วงงุนง - เหนื่อยหน่าย - ท้อถอย - หทู่ (อาการทั้งหมดนี้เรียกว่า ถีนมิทธะ) ภายในจิตสงบลง
2. เมื่อวิจารบังเกิดขึ้น ทำให้ความเคลือบแคลง - ความสงสัย (อาการเหล่านั้นเรียกว่า วิจิกิจฉา) สงบไป
3. เมื่อปีติบังเกิดขึ้น ความพยายามก็สงบไป
4. เมื่อสุขบังเกิดขึ้น ก็ทำให้ความฟุ้งซ่านรำคาญ - ชักส่ายไปมา ของจิต (อุทธัจจะถูกอุจจะ) ในอารมณ์ต่าง ๆ สงบไป
5. เมื่อเอกัคคตาบังเกิดขึ้น จิตก็เป็นสมาธิไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ ก็จะทำหน้าที่สงบตามฉันท

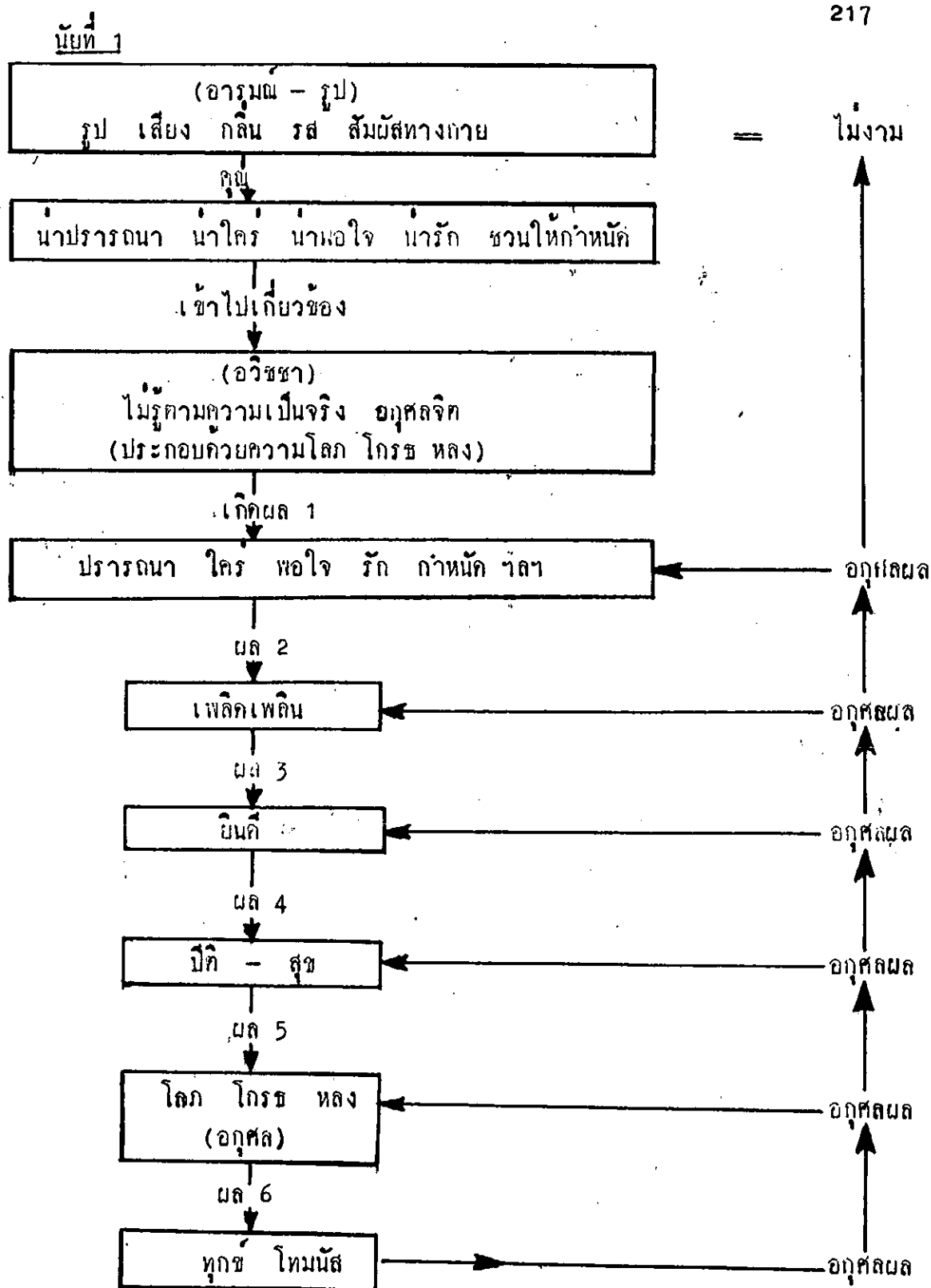
26. กล่าวได้ว่า

1. ถีนมิทธะ อันได้แก่ ความฟุ้งซ่าน - รำคาญ - ง่วงงุนง - เหนื่อยหน่าย - ท้อถอย - หทู่
2. วิจิกิจฉา อันได้แก่ ความเคลือบแคลง - ความสงสัย
3. พยายาม - ความพยายาม
4. อุทธัจจะถูกอุจจะ อันได้แก่ ความฟุ้งซ่านรำคาญ - ชักส่ายไปมา ของจิตในอารมณ์ต่าง ๆ
5. ฉันท ความปรารถนาในอารมณ์ที่ชอบ

เมื่อภาวะทั้ง 5 ประการเหล่านี้เริ่มสงบไป ความงามก็เริ่มปรากฏ ให้รับรู้ หรือกล่าวได้ว่า ภาวะทั้ง 5 ประการนี้เป็นข้าศึกกับการรับรู้ทางความงาม

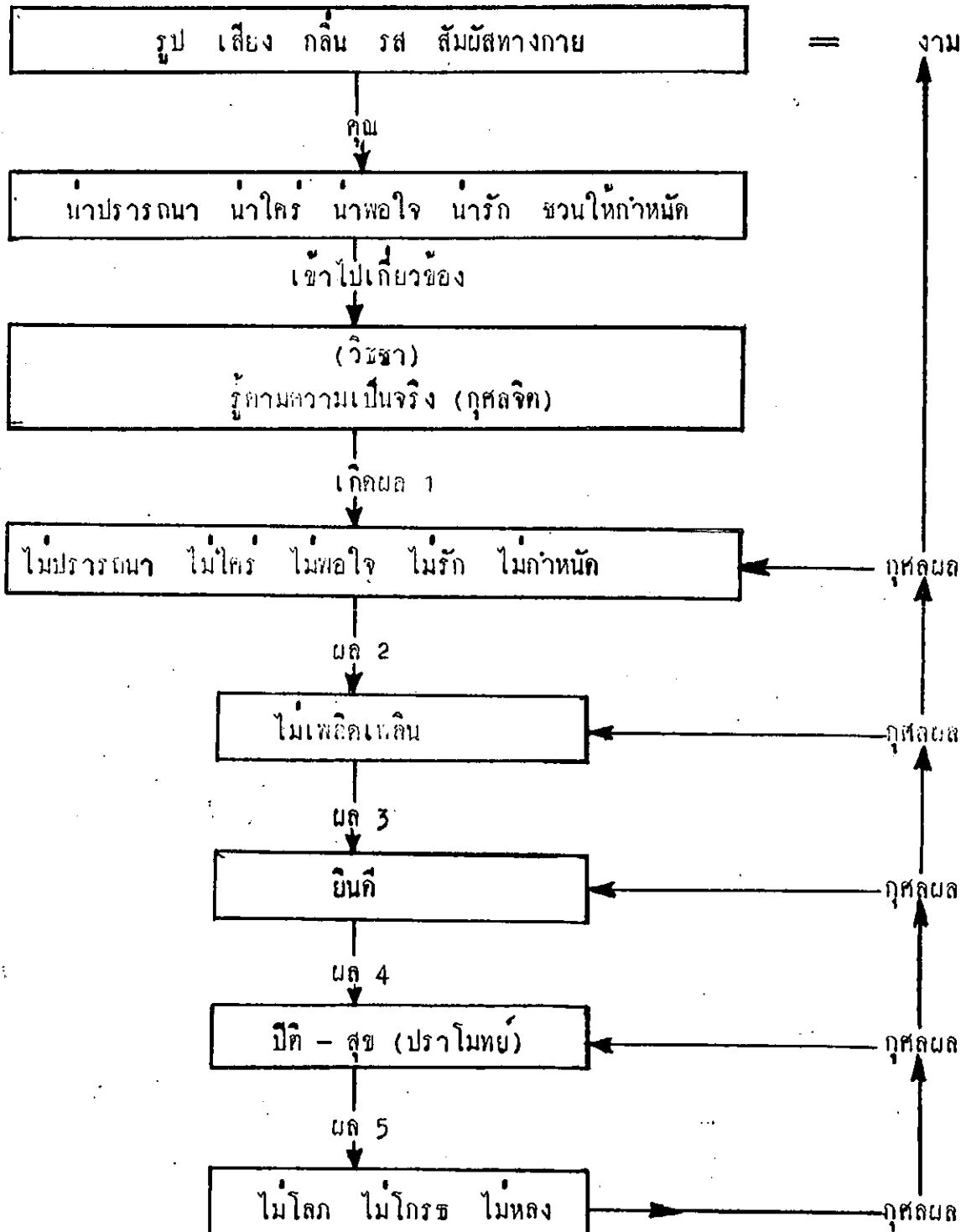
27. สิ่งที่สำคัญ การที่จะยอมรับว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีภาวะ "งาม" อยู่ นั้น วิบาก คือ ผลของสิ่งนั้นจะต้องเป็นกุศลเสมอ ถึงแม้กล่าวมาแต่กันที่ว่า "สุกขาคุคือ ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบาก"

28. สรุปเป็นแผนภูมิ ทัศนะความงาม ในกรณีของรูปดังนี้

ภาพประกอบ 1 ทศนะเกี่ยวกับความงาม

นัยที่ 2

ภาพประกอบ 2 ทักษะเกี่ยวกับความงาม

จากแผนภูมิ 1 และ 2 จะเห็นได้ว่า พุทธธรรมยอมรับว่ารูปต่าง ๆ มี
คุณอยู่และการเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูปไม่ว่าจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับความรู้หรือไม่รู้ใน
ความจริงของรูปก็ตาม คุณของรูปจะส่งผลเหมือนกัน คือ ปิติ - สุข แต่ ปิติ - สุข
จากการเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูปโดยการไม่รู้ความจริงของรูป (ศึกษารูปโดยดองแก้ว)
ผลอันจะตามมาหลังจากปิติ - สุข คือ โลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งจะวนอยู่กับการ
แสวงหารูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทางกาย ไม่เป็นที่สิ้นสุด ซึ่งการแสวงหาใน
ลักษณะเช่นนี้ พุทธธรรมมีทัศนะว่า เป็นการแสวงหาทุกข์และไม่มีวันจบสิ้น ไม่
สามารถหาหลักการอะไรแน่นอนได้ เพราะความปรารถนา ความพอใจ ความรัก
ความกำหนัด ในกรณีนี้จะเป็นไปทวิภาค การปรองดอง ความทวิภาคหรือทวิ
ความเชื่อ ความเข้าใจที่ผิดหรือคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงของแต่ละบุคคล

ขณะเดียวกันในอีกแง่หนึ่งการเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูปด้วยปัญญา รู้คุณ รู้โทษ
รู้ทางออกจากคุณและโทษของรูป ไม่เพิกเฉยไปความคุณของรูป ก็ก่อให้เกิดปิติ -
สุข ขึ้นเช่นเดียวกันและผลคือจากปิติ-สุข จากการเข้าไปเกี่ยวข้องกับรูปในลักษณะ
เช่นนี้ เป็นผลที่เป็นกุศลวิบาก คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ (กุศลมูล) และ
รูปที่เป็นอารมณ์ของกุศลวิบากนี้เอง ที่พุทธธรรมมีทัศนะว่าเป็นรูปที่ค่าทางความงามอยู่
หรือเป็นรูปที่ทรงไว้ซึ่งราคะ (สุภราคะ)

รูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ขวนให้กำหนัด มีชื่อเรียก
โดยเฉพาะว่า ปิยรูป สาครูป (สิ่งที่มีภาวะน่ารัก น่าชื่นใจ) ซึ่งปิยรูปนี้เอง
พุทธธรรมถือว่าเป็นที่เกิดและเป็นที่ยึดของทุกข์ ดังนั้นกล่าวโดยสรุปได้ว่า "รูปใดที่มี
ภาวะน่ารัก น่าชื่นใจ แต่มีผลก่อให้เกิดทุกข์ขึ้นในภายหลัง รูปนั้นถือว่าไม่มีค่า
ทางความงาม" และ "รูปใดที่มีภาวะน่ารัก น่าชื่นใจ และมีผลช่วยดับทุกข์รูปนั้น
ถือว่ามีความงาม"

สุดท้ายจากการศึกษาของรูปและความงามที่เกี่ยวข้องกับรูป สรุปได้ว่า
สิ่งที่จะประเมินค่าว่างามไฉนต้องมีคุณสมบัติเฉพาะ ดังนี้

1. ความงาม มีความสุข ไม่มีโทษเป็นลักษณะ
2. ความงาม มีการกำจัดเสียซึ่งความไม่งามเป็นหน้าที่
3. ความงาม มีความมองแผ่วเป็นผล
4. ความงาม มีโยนิโสมนสิการ ในอารมณ์เป็นเหตุใกล้ชิดหรือความงาม
มีการรู้อารมณ์ที่ไม่งามเป็นเหตุใกล้ชิด

โดยสรุปขั้นสุดท้าย "ความงามมีสภาวะเป็นกุศลธรรม"

2. นาม (ธรรม)

จากการที่พุทธธรรมวิเคราะห์สิ่งทั้งปวง หรือสรรพสิ่งแล้ว ในขั้นสุดท้าย
สรุปว่า มีสองกลุ่มเท่านั้น คือ กลุ่มที่เรียกว่า รูปธรรม หรือ รูปธาตุ และกลุ่ม
ที่เรียกว่า นามธรรม หรือรูปธาตุ ในส่วนที่ผ่านมาของบทที่สาม ได้เสนอเนื้อหา
และวิเคราะห์ ให้เห็นว่ารูป และความงามตามทัศนะของพุทธเป็นเช่นไรไปแล้ว
ต่อไปนี้จะเสนอเนื้อหาของนามโดยสังเขปและในสุดท้ายจะวิเคราะห์เกี่ยวกับนามและ
ความงามตามทัศนะของพุทธธรรมต่อไป

คำว่า นาม พระราชวรมุนีให้ความหมายไว้ว่า

...นาม - ธรรม ที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ เป็นเรื่องของ
จิตใจ สิ่งที่ไม่รูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่ย่อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ 1)
ในที่ทั่วไป หมายถึง อรูปชั้น 4 คือ เวทนา สัญญา สังขาร และ
วิญญาณ 2) บางแห่ง หมายถึง อรูปชั้น 4 นั้น และนิพพาน
(รวมทั้งโลกุตรธรรมอื่น ๆ) 3) บางแห่งเช่นในปัจจุสมุปบาท

บางกรณีหมายถึงเฉพาะ เจตสิกธรรมทั้งหลาย นามธรรม - สภาวะที่
 น้อมไปหาอารมณ์ ใจ และอารมณ์ที่เกิดกับใจ คือ จิต และเจตสิก
 สิ่งของที่ไม่มีรูป คือ รู้ไม่ได้ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่
 รู้ได้ทางใจ...¹

ในอรรถกถาอัฐสาธินี ให้นิยามความหมายของ "นาม" ว่า "...ชื่อว่า
 นามโดยความหมายว่า ทั้งชื่อ โดยความหมายว่าน้อมไป และโดยความหมายว่า
 ให้น้อมไป"²..

ในวิสุทธิมรรค กล่าวถึงคำว่า นาม ว่า ...เป็นนาม ถ้ายอรรถว่าเป็น
 สิ่งน้อมไปได้ เพราะมันโน้มนำมุ่งหน้าไปสู่อารมณ์³..

กล่าวโดยสรุป นาม หรือนามธรรม ทามทัศน์ะของพุทธได้แก่ ภาวะที่ไม่มี
 รูป (อรูปธรรม) คือ รู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่เป็นภาวะที่มีอยู่จริง
 (ปรมาตมะ)* สามารถรู้ได้ทางใจ นามธรรม ประกอบด้วยจิต เจตสิก

¹ พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 120.

² สมาคม. ศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัฐสาธินี, ตอนที่ 4, หน้า 98.

³ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 2.

* ปรมาตมะ แปลว่า เนื้อความที่เป็นประธาน กล่าวคือบรรดาสัตว์ทั้งหลาย
 ในโลกนี้ มีอยู่มากมายจนประมาณมิได้แต่ถ้าจะเอาตัวความจริงแท้ขึ้นมายืนยันกันแล้ว ก็
 มีแต่เนื้อความ คือ สภาพของรูปกับนาม ที่ชื่อว่าเป็นองค์ธรรมเท่านั้น จึงกล่าวได้ว่า
 นอกจากจิต เจตสิก รูป แล้วไม่มีอะไรอีก ในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลาย
 (คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัททสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, มูลนิธิแนบ มหานิราชนันท์)

จากนั้นจะศึกษาถึงรายละเอียดของ จิต และเจตสิก โดยสังเขปเพื่อวิเคราะห์หาสิ่งที่เรียกได้ว่าเป็นความงามตามทัศนะของพุทธ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่อาจเรียกว่า ความงามกับจิตและเจตสิก ต่อไป

จิต

ในอภิธรรมมัตถสังคหणीกา อธิบาย จิต ว่า "...ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่า ทิคืออธิบายว่า รู้อารมณ์ ...จิตมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ..."¹

อรรถกถาอัญญสาสนี อธิบายจิตไว้ว่า ...ที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า ทิคืออธิบายว่า รู้อารมณ์... ชื่อว่าจิตเพราะสิ่งสมมติท่านคน... ชื่อว่าจิตเพราะเป็นธรรมชาติ อันกรรมกิเลสสิ่งสมมติมาก... ชื่อว่าจิตเพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร"²..

ในอภิธรรมมัตถสังคหणीกา ให้นิยามคล้าย ๆ กันว่า ...ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือเพราะกรรมและกิเลสสิ่งสมมติ อนึ่ง หรือ เพราะรักษาไว้ซึ่งอรรถภาพอันวิจิตร หรือเพราะสิ่งสมมติท่านของคน หรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร"³..

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหणीกาและอภิธรรมมัตถกถาวิญญูภา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 19 - 20.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญสาสนี. ตอน 2, หน้า 38.

³มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหणीกาและอภิธรรมมัตถกถาวิญญูภา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 20.

ในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมกตสังคหะ ประเด็นที่ 1 จิตปรมัตถ์ ใต้สรุป
อำนาจของจิตที่กระทำให้สิ่งทั้งปวงวิจิตรไว้ 6 ประการ คือ¹

1. วิจิตรโดยการกระทำ (ชื่อว่าจิตกระทำให้วิจิตร) หมายความว่า วัตถุ
สิ่งของทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกประภัสสรกรรมต่าง ๆ ความประพฤติกเป็นไปของ
สรรพสัตว์ ย่อมมีทั้งงดงาม น่าเกลียด แปลกประหลาด น่าพิศวง น่าสะพึงกลัว
ต่าง ๆ นั้น ล้วนสำเร็จได้จากจิต

2. วิจิตรด้วยตนเอง (ชื่อว่าจิตเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตร)
หมายถึง สภาพของจิตนั่นเอง มีความเป็นไปอย่างน่าพิศวงนานาประการ เช่น
มีทั้งจิตที่เป็นกุศล อกุศล วิบาก และ กิริยา หรือจิตที่เป็นไปในลักษณะ จิตมีราคะ
จิตมีโทสะ จิตมีโลภะ มีโมหะ จิตไม่มีราคะ ไม่มีโทสะ ไม่มีโมหะ จิตมีรูปเป็น
อารมณ์ จิตมีเสียงเป็นอารมณ์ จิตมีคัมภีระ จิตมีจิตเลว จิตมีปัญญา เป็นต้น

3. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส (ชื่อว่าจิตเพราะอันกรรมและกิเลส
สั่งสมไว้) หมายถึง กรรมคือการกระทำต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายชั่ว และกิเลส
เครื่องทำให้จิตเศร้าหมอง ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำนั้นเป็นสิ่ง
ที่มีการสั่งสมไว้ในจิต จิตเป็นตัวเก็บสั่งสมกรรม และกิเลสไว้มาก่อเกิด ครั้นจิตมา
ไต่รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน ก็จะสนับสนุนให้กรรมและกิเลสให้ปรากฏขึ้นมาใหม่ และ
จะเก็บสั่งสมต่อไปอีก

4. วิจิตรในการรักษาวิบาก ที่กรรมและกิเลสได้สั่งสมไว้ (ชื่อว่า วิจิตร
เพราะรักษาไว้ซึ่งอภักภาพอันวิจิตร) หมายถึงกรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลกรรมและ

¹มูลนิธิ แนน มหานิรานนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมกตสังคหะ. ประเด็นที่

อกุศลกรรมที่จิตก่อให้เกิดขึ้นผลของกรรมคือ วิบาก ย่อมไม่สูญหายไปไหน แม้กรรมนั้นจะเล็กน้อย หรือได้กระทำมาแล้วช้านานปานใดก็ตามผลแห่งกรรม คือ วิบากนั้น จะต้องติดตามไปให้คงได้รับผลเมื่อถึงโอกาส

5. วิจิตรในการสั่งสมสันดานตนเอง (ชื่อว่าจิตเพราะสั่งสมซึ่งสันดานตนเอง) หมายถึง จิตที่ก่อให้เกิดการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นก็ตาม เมื่อได้กระทำอยู่เสมอ ๆ เป็นนิจแล้ว จิตย่อมสั่งสมสิ่งนั้นไว้ ทำให้เกิดความชำนาญคุ้นเคยกับการกระทำนั้น ย่อมจะติดเป็นนิสัยเป็นสันดานและทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อย ๆ ไป ทั้งนี้เพราะเมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วย่อมกับไปและทำให้จิตดวงใหม่เกิดสืบต่อกันเรื่อย ๆ จิตดวงเก่าที่ดับไปนั้นย่อมส่งมอบกิจการงานให้จิตดวงใหม่ โดยไม่ขาดสาย

6. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ (ชื่อว่าจิตเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร) หมายถึง จิต ย่อมรับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ สลับเปลี่ยนวนเวียนอยู่ในอารมณ์ 6 อยู่ตลอดเวลา เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้กลิ่น รุส รูสิ่งที่ถูกต้องกาย หรือรูธรรมารมณ์ อยู่มิได้ขาด ดังนั้น จิตจึงมีอารมณ์อันวิจิตรเพราะรับอารมณ์ใดต่าง ๆ นานาประการ

สรุปได้ว่า สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมดที่วิจิตรพิศดารนั้น เพราะอำนาจแห่งจิต คือ จิตเป็นผู้กระทำให้วิจิตร ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตได้แก่วัตถุสิ่งของทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลก ในสิ่งมีชีวิตได้แก่ สรรพสัตว์ทั้งหลาย

ในคู่มือศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ได้ยกตัวอย่างแสดงเหตุปัจจัย ความวิจิตรต่าง ๆ โดยอ้างมาจากบาลีในปรมัตถทีปนีฎีกา แปลไว้ว่า

...ความวิจิตรของสัตว์โคจรจำนงค์ทั้งหลายนั้น เพราะกามะเนกวิจิตร

กามะเนกวิจิตร เพราะการกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ

วิจิตร การกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ วิจิตร เพราะ

กัมมหาวิจิตร กัมมหาวิจิตรเพราะสัญญา คือ ความจำเรื่องราวต่าง ๆ

วิจิตร สัตยวาทิวิจิตร เพราะจิตวิจิตร"¹...

ในพระไตรปิฎก ได้แสดงไว้ว่า จิตมีชื่อต่าง ๆ ที่ใช้เรียกกันถึง 10 ชื่อ คือ

- 1) จิต 2) มโน 3) มนัส 4) หทัย 5) บัณเฑาะ 6) มนายน
- 7) มนันทวิช 8) วิญญาน 9) วิญญานจันฐ 10) มโนวิญญานธาตุ²

ในอรรถกถาอฏฐสาสนี อธิบายไว้ว่า³

ธรรมชาตินี้คือมคฺค ธรรมชาตินั้นชื่อว่า "จิต"

ธรรมชาตินี้คือมน้อมไปหาอารมณ์ ธรรมชาตินั้นชื่อว่า "มโน"

ธรรมชาตินี้คือจิตที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน ชื่อว่า "หทัย"

ธรรมชาตินี้คือจิตที่ผ่องใส คือความพอใจไว้ภายในจิต ชื่อว่า "มนัส"

จิตเป็นธรรมชาตินี้ที่ผ่องใส จึงชื่อว่า "บัณเฑาะ"

ธรรมชาตินี้ที่ท่องเที่ยวไปอาศัยอายตนะเป็นเครื่องติดต่อกับอารมณ์ที่ปรากฏ
ชื่อว่า "มยตนะ"

ธรรมชาตินี้ที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจทั้งปวง ชื่อว่า "มนันทวิช"

ธรรมชาตินี้คือรู้แจ้งอารมณ์ ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า "วิญญาน"

ธรรมชาตินี้คือวิญญานเป็นเหตุเป็นปัจจัยประกอบ ชื่อว่า "วิญญานจันฐ"

ธรรมชาตินี้คือรับรู้อารมณ์ ชื่อว่า "มโนวิญญานธาตุ"

¹มูลนิธิแนบ มหาวิธานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคฺคสังคหะ. ประเด็นที่ 1
หน้า 20.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 34, หน้า 29 หน้า 45 หน้า 46 หน้า 109 หน้า 124 หน้า 126 หน้า 130 หน้า 132.

³สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาสนี. ตอนที่ 2,
หน้า 143 - 145.

⁴มูลนิธิแนบ มหาวิธานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคฺคสังคหะ. ประเด็นที่ 1,
หน้า 17.

ในอรรถกถาอัญญาสาลินี เช่นกันก็ให้วิเสสลักษณะของจิต ไว้ว่า ...จิตมีการ
รู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า เป็นรส (กิจ) มีการเกิดขึ้นสืบเนื่องกัน
ไม่ขาดสาย เป็น ปัจจุปัตถาน (อาการปรากฏ) มีนามและรูปเป็นปฏิฐาน
(เหตุใกล้ให้เกิด)"¹ ...

ลักษณะต่าง ๆ ของจิต มีปรากฏในพระไตรปิฎกอีกหลายแห่ง เช่น

... กุกรภิกขุทั้งหลาย เราย่อมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลง
ไ้เร็ว เหมือนจิต กุกรภิกขุทั้งหลาย จิตเปลี่ยนแปลงไ้เร็วเท่าใดนั้น
เมื่ออุปมากรกระทำไ้มิใช่ง่าย กุกรภิกขุทั้งหลาย จิตนี้บุคคลมอง แต่ว่าจิตนั้นแล
เศร้าหมอง กวียอุปภิเลสที่จรมมา กุกรภิกขุทั้งหลาย จิตนี้บุคคลมอง แต่ว่า
จิตนั้นแล ทัฬหีเศษแล้ว จากอุปภิเลสที่จรมมา"² ...

...จิตมีรูปเป็นอารมณ์ มีเวทนาเป็นอารมณ์ มีสัญญาเป็นอารมณ์ มีสังขาร
เป็นอารมณ์ มีวิญญาณเป็นอารมณ์ จิตมีจักขุเป็นอารมณ์ จิตมีชราและ
มรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วย่อมแตกไป"³ ...

ธรรมบท จิตตวรรคที่ 3 กล่าวถึงลักษณะของจิตไว้ว่า ...ชนโลกจักสำราญ
จิตอันไปในที่ไกล กวเกี่ยวเหี่ยวไป หาสรีระมิไ้ มีดำเป็นท่อน้อย"⁴ ...

¹ สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาลินี. ตอน 3, หน้า 105.

² กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 20 หน้า 80.- สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญาสาลินี. ตอน 2, หน้า 144.

³ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 31, หน้า 44 - 45.

⁴ แหล่งเดิม. เล่ม 25, หน้า 14.

ลักษณะของจิต 4 ประการที่กล่าวถึงนี้ คือจิตไปในที่ไกล หมายถึงธรรมชาติของจิตนั้น สามารถออกไปรับอารมณ์แม้อยู่ในที่ไกล ทั้งอารมณ์ในอดีต ปัจจุบัน อนาคตได้ จิตคงเกี่ยวพันไปหมายความว่า ธรรมชาติของจิตนั้นเกิดที่ละดวงและดับที่ละดวง เมื่อดวงเก่าดับไป ดวงใหม่ก็เกิดขึ้นมาแทน ไม่มีการเกิดขึ้นเป็นกลุ่ม ๆ จิตหาสรีระมิได้ หมายความว่า ธรรมชาติของจิตนั้นไม่มีรูป (อรูป) จิตมีดำเป็นที่อยู่อาศัย หมายความว่า จิตมีที่อยู่อาศัยคือดำ อันใดแก่ หทัยวัตถุรูป

ในธรรมบทจิตวรรคที่ 3 ยังกล่าวถึงลักษณะของจิตไว้ว่า ...จิตมีลักษณะกัณฺณ กลัฏฺเฐ รกฺขาโถยํ หามโถโยยํ จิตมีลักษณะกัณฺณ ชมโถโยยํ เรวํ มีปกจิตฺตโกไปนอารมณ¹ ...

ลักษณะของจิตในอีกนัยหนึ่งคือ จิตเป็นสังขตธรรม คือเป็นธรรมชาติที่ถูกปรุงแต่งจิต จึงมีสภาวะที่เป็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ

อนิจจลักษณะ คือ จิต มีสภาพไม่เที่ยงแปรปรวน

ทุกขลักษณะ คือ จิต มีสภาพทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นเบียดเบียน

อนัตตลักษณะ คือ จิต มีสภาพไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นแก่นสาร

จิตอยู่ภายใต้ไตรลักษณ์ จิตจึงมี อาการ เกิด - ดับ - สืบต่อเนื่องกันไปเป็นสาย และการเกิดดับสืบต่อนี้รวดเร็วมาก มีอนุমানว่า ชั่วลันเตาเมื่อเกี่ยว จิตเกิดดับถึงแสนโกฏิขณะ²

จิตเป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอ จึงเรียกว่ารู้อารมณ์ อารมณ์เป็นธรรมชาติที่ถูกจิตรู้ มี 6 อย่าง คือ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 31, หน้า 44 - 45.

²มูลนิธิแนบ มหานิราณนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 18.

1. รูปารมณ์ ไค้แก่ รูปสี่ (วรรณรูป) ถูกจิตรู้ด้วยการเห็น
2. สัททารมณ์ ไค้แก่ เสียง ถูกจิตรู้ด้วยการได้ยิน
3. คันธารมณ์ ไค้แก่ กลิ่น ถูกจิตรู้ด้วยการรู้กลิ่น
4. รสารมณ์ ไค้แก่ รส ถูกจิตรู้ด้วยการรู้รส
5. โผฏฐัพพารมณ์ ไค้แก่

แข็ง - อ่อน	}	ถูกจิตรู้ด้วยการรู้สัมผัส
เย็น - ร้อน		
หยาบ - นุ่ม		
6. ชรมารมณ์ ไค้แก่ จิต, เจตสิก

ปสาทรูป, สุขุมรูป	}	ถูกจิตรู้ด้วยการคิดถึง
นิพพาน, บัญญัติ		

คำว่า อารมณ์* ในพุทธธรรมนั้นหมายถึง สิ่งที่ถูกรู้ ซึ่งสิ่งที่จิตรู้อาจจะเป็นอะไรก็ได้ที่ผ่านมาจากทวาร 6 คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ สิ่งที่ผ่านมาทางทวาร 6 ซึ่งมีจิตทำหน้าที่กำหนดรู้นี้ เรียกว่าอารมณ์ทั้งสิ้น อนึ่งการรับรู้อารมณ์ของจิตนี้ อาจแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ¹ คือ

1. การรู้แบบสามัญรู้ คือรู้โดยอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ คือจำได้ว่า (รูปนั้น) มีสีเขียว มีสีเหลือง ผู้หญิง ผู้ชาย คนนั้น คนนี้ เป็นต้น
2. การรู้แบบปัญญารู้ คือการรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รูปร่าง บุญคุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ ก็ ชั่ว หรือรู้ รูป - นาม ตามความเป็นจริง เป็นการรู้เพื่อทำลายกิเลส ในวิสุทธิมรรค ให้วิเศษลักษณะของปัญญาไว้ว่า ...ปัญญา มีการตรัสรู้สภาวะธรรม เป็นลักษณะ มีอันซัดเสียซึ่งความมืดคือ โมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส (คือเป็นกิจ) มีความหายหลงเป็นปัจจุปัตติฐาน

*ดูรายละเอียดอารมณ์ หน้า 199.

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 2 - 5.

(คือเป็นเครื่องปรากฏหรือเป็นผล) มีสมาธิเป็นปฏิฐาน (คือเหตุใกล้)¹ ...

3. การรู้แบบวิญญูญรู้ คือรู้ว่าได้มีการรับอารมณ์ที่เกิดตามทวารทั้ง 6 เช่น เห็น รูป เชียว เหลือง ไก่กลิ่นหอม ไคร้รส ไก่ยินเสียง รุส รุสีกถูกต้อง และรู้สึกนึก

จำนวนจิต

จิตเมื่อกล่าวตามสถานะแล้ว จิตมีจำนวนเพียง 1 เท่านั้น คือธรรมชาติรู้อารมณ์ ขณะที่จิตเกิดขึ้น ขณะนั้นการรู้อารมณ์ก็เกิดขึ้น จะห้ามการรู้อารมณ์ไม่ให้เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ถ้าจะกล่าวถึงลักษณะที่รู้อารมณ์พิเศษของจิตแล้ว จิตจะมีความสามารถในการรู้อารมณ์ไม่เหมือนกันต่างกันโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยบ้าง โดยหน้าที่การทำงานบ้าง และโดยอำนาจการปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดร่วมกันบ้าง จึงทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์พิเศษ แตกต่างกันไป เพราะถือเอาความนี้ จิตจึงถูกวิเคราะห์ตอนย่อยเป็นประเภทต่าง ๆ โดยย่อเป็น 89 ประเภท หรือ 89 กว โดยพิศการได้ 121 กว

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 5.

² พระราชวรมณี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 22 - 24.

แสดงจิต 89 (หรือ 121)

จิต	โลเกียจิต 81	กามาวจรจิต 54	อกุศลจิต 12	โลภมูลจิต	8
				โทสมูลจิต	2
				โมหะมูลจิต	2
			อเหตุจิต 18	อกุศลวิบากจิต	7
				กุศลวิบากจิต	8
				กิริยาจิต	3
			กามาวจรโสภณจิต 24	กามาวจรกุศลจิต	8
				กามาวจรวิบากจิต	8
				กามาวจรกิริยาจิต	8
		มัตถกจิต 27	รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต	5
				รูปาวจรวิบากจิต	5
				รูปาวจรกิริยาจิต	5
			อรูปาวจรจิต 12	อรูปาวจรกุศลจิต	4
				อรูปาวจรวิบากจิต	4
	อรูปาวจรกิริยาจิต			4	
โลกุตรจิต 8	โลกุตรกุศลจิต	4	(20)		
	โลกุตรวิบากจิต	4	(20)		
					89 (121)

จิตจำนวน 89 หรือ 121 นี้ จำแนกเป็นนัยต่าง ๆ หลายนัย เช่น จำแนกโดย ยึดชาติเภทนัย (มี 4 ชาติ) คือ (อกุศลชาติ กุศลชาติ วิบากชาติ และกิริยาชาติ) จำแนกโดยยึดภูมิเภทนัย (มี 4 ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตรภูมิ) หรือจำแนกโดยยึด โสภณเภทนัย คือแยกประเภทของจิตที่ถึงามประเภทหนึ่ง เรียกว่า "โสภณจิต" และ ประเภทจิตที่เหลือนอกนั้นเรียกว่า "อโสภณจิต" เป็นต้น ในที่นี้ ผู้เขียนจะเสนอข้อมูลของจิตที่จำแนกโดยยึดภูมิเภทนัย (ปรากฏอยู่ในอภิขัมมัตถสังคหणी และอภิขัมมัตถวิภาวินีฎีกาฉบับแปลเป็นไทย) เพราะเป็นการแสดงความ เป็นไปของจิตที่ ท่องเที่ยวไปในภูมิต่าง ๆ มีกามภูมิเป็นต้น อย่างที่เราทั้งหลายกำลังประสบอยู่ ซึ่งจะ เข้าใจได้ง่ายกว่าการแสดงจิตในประเภทอื่น ขณะเดียวกันพุทธธรรมถือว่าจิตเป็นธรรมที่รู้ ส่วนรูปนั้นไม่มีความสามารถที่จะรู้ได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจเรื่องของจิต จะทำให้ สามารถศึกษา เรื่องของจิตกับการรับรู้เกี่ยวกับความงามได้ด้วย

จากจิตจำนวน 89 หรือ 121 นั้น เมื่อจำแนกโดยภูมิ* แล้ว ได้ 4¹
ประเภท คือ

1. กามาวจรจิต 54 (จิตที่เป็นไปในกามภูมิ 11 ภูมิ)
2. รูปาวจรจิต 15 (จิตที่เป็นไปในรูปาวจรภูมิ 16 ภูมิ)
3. อรูปาวจรจิต 12 (จิตที่เป็นไปในอรูปาวจรภูมิ 4 ภูมิ)
4. โลกุตตรจิต 8 (หรือ 20) (จิตที่พ้นจากภูมิ 3 คือ กามภูมิ, รูปาวจรภูมิ, อรูปาวจรภูมิ)

กามาวจรจิต 54

คำว่า "กามาวจรจิต" มาจากคำ 3 คำ หรือ กาม - วจร - จิต -
กามาวจรจิต²

"กาม" หมายถึง ความยินดี คิดใจในอารมณ์ 6 มี รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสและเรื่องราวที่คิดนึก หรือหมายถึงสิ่งใดอันเป็นที่ชอบใจ สิ่งนั้นก็ชื่อว่า "กาม"
จึงจำแนกเป็น

*ภูมิ - 1) พื้นเพ, พื้น, ชั้น, ที่ดิน, แดนดิน, 2) ชั้นแห่งจิต, ระกัมมจิต, ระกัมมจิต, มี 4 คือ 1. กามาวจรภูมิ - ชั้นที่ยังต้องเพี้ยวอยู่ในกาม 2. รูปาวจรภูมิ - ชั้นที่ยังต้องเพี้ยวอยู่ในรูปหรือชั้นของพวกที่ไถ่รูปฌาน 3. อรูปาวจรภูมิ - ชั้นที่ต้องเพี้ยวอยู่ในอรูปหรือชั้นของพวกที่ไถ่อรูปฌาน 4. โลกุตตรภูมิ - ชั้นที่พ้นโลกหรือระกัมมพระอริยะบุคคล (พระราชนิพนธ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 207)

¹มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหยาภิธานมคตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 2.

²มูลนิธิแนบ มหานิรณท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ประเด็นที่ 1, หน้า 23.

ก. กิเลสตาม หมายถึง สภาพที่เป็นตัวปรารถนา ตัวความใคร่ ตัวกำหนด
ตัวอินทรีย์ เพื่อดึงดูดในลาภ ยศ สรรเสริญสุข

ข. วัตถุตาม หมายถึง วัตถุอันใดใคร่ ใดแก่ตามคุณ 5 (ปิยรูปสาทรูป)

"อวจร" แปลว่า "ท่องเที่ยวไป" หรือ "ซึ่งอาศัยอยู่" ฉะนั้น กามาวจรจิต
จึงหมายถึง... "จิตที่ท่องเที่ยวไปหรืออาศัยอยู่ในภุมิอันเป็นที่เกิดของกิเลสและวัตถุตาม"
หรือ ... "จิตที่เป็นไปในกามภุมิ"¹ ...

กามาวจรจิต (กามจิต) มีความหมายได้ 3 นัย² คือ

1. หมายถึง จิตที่รับกามอารมณ์โดยมาก
2. หมายถึง จิตที่เกิดอยู่ในกามภุมิ 11 โดยมาก (อภายภุมิ 4,
มनुญภุมิ, สวรรคภุมิ 6 - ผู้เขียน)
3. หมายถึง จิตที่ข้องอยู่ในกามคุณอารมณ์ (รูป, รส, กลิ่น, เสียง,
สัมผัส, ธรรมารมณ์, ทัณปรารถนาในใคร่ - ผู้เขียน)

กามาวจรจิต 54 กว จำแนกได้เป็น 3 ชนิด คือ

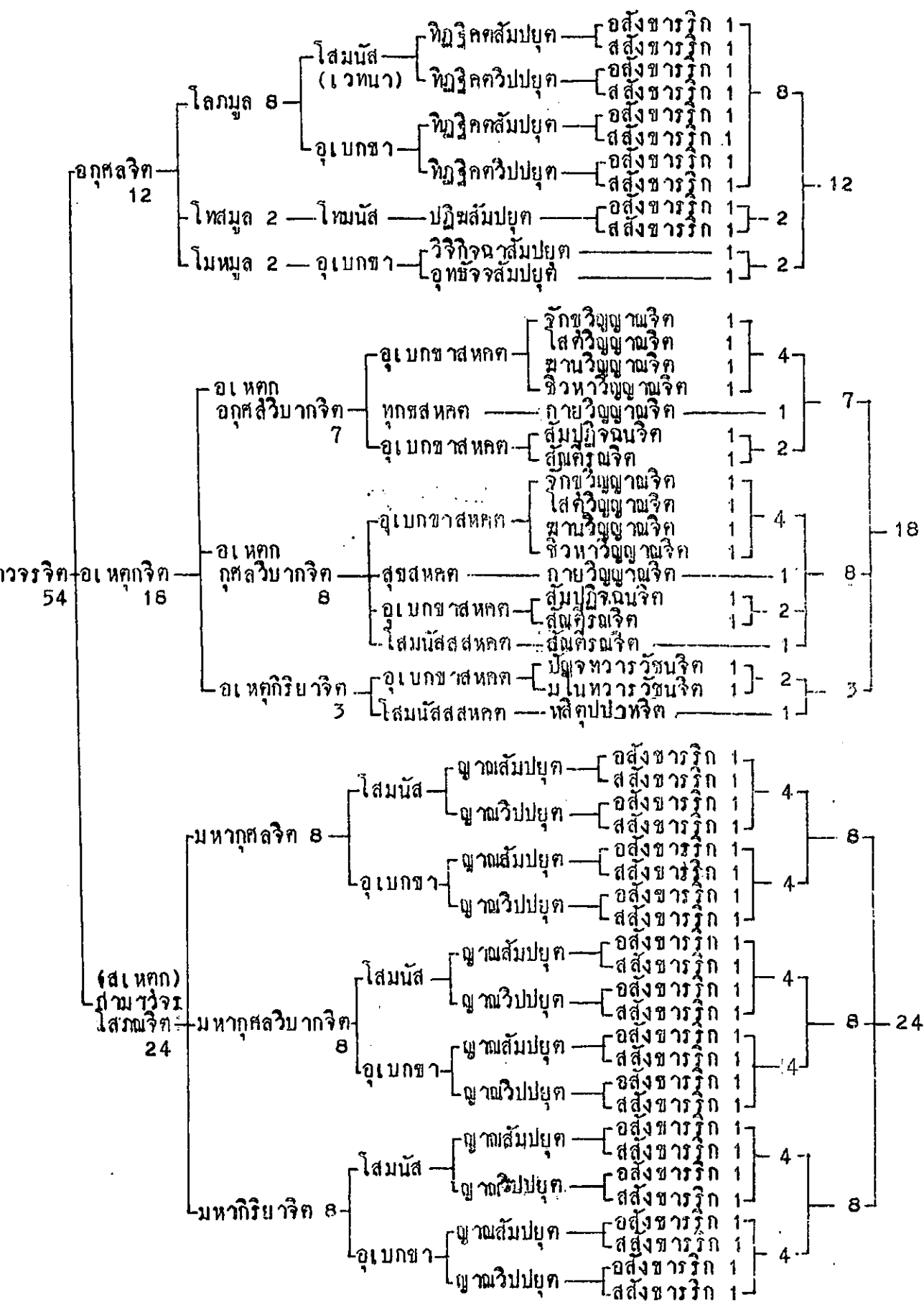
กามาวจรจิต 54	—	ขกุศลจิต 12
		อเหตุจิต 18
		กามาวจรโสภณจิต 24

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 331.

² มหาบัณฑิตราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 23 - 24.

² มุนินิธเน มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1
หน้า 13.

กามาวจรจิต

อภุศลจิต 12

อภุศลจิต* หมายถึง จิตที่ประกอบอยู่ด้วยอภุศล (ไม่ดี - ไม่งาม) เป็นจิตที่หยามที่ต่ำทราม เป็นจิตที่เป็นโทษ มีโทษ และให้ผลเป็นทุกข์

อภุศลจิต 12 กวณนี้ จำแนกเป็น โสภณมูลจิต 8 โสภณมูลจิต 2 และ โมฆมูลจิต 2

โสภณมูลจิต 8 (จิตที่มีโลภะเป็นมูล)

โสภณมูลจิต 8 กวณนี้ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยความอยากได้เป็นเหตุ โสภณมูลจิตนี้มีการจำแนกออกไปได้ถึง 8 กวณนั้น ก็โดยถือตามที่ตั้งค่างกันโดย เวทนา (ความเสวยอารมณ์) ทุจริต (ความเห็นผิดหรือไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด) และ สังขาร (มีการชักชวนหรือไม่มีการชักชวน) โสภณมูลจิต จึงมี 8 กวณ มีชื่อและความหมายดังนี้¹

1. โสภณมูลจิต ทุจริตคสมุปยุตต์ อสงขาริก
2. โสภณมูลจิต ทุจริตคสมุปยุตต์ สสงขาริก
3. โสภณมูลจิต ทุจริตคตวิปปยุตต์ อสงขาริก
4. โสภณมูลจิต ทุจริตคตวิปปยุตต์ สสงขาริก
5. อูปเพชสาสคต ทุจริตคสมุปยุตต์ อสงขาริก
6. อูปเพชสาสคต ทุจริตคสมุปยุตต์ สสงขาริก

* อภุศลจิต 12 จากหนังสือ อรรถกถาอฏฐสาสนี. ตอน 3, หน้า 53 - 84 ประกอบ.

¹ มหาภูมิบาล ราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคตสังคหศาสตร์และอภิธรรมมคตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 3.

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 331.

¹ มูลนิธิธรรมา มหานิรวันนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคตสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 27 - 28.

7. อุปเลกชาสทคต ญาณวิคตวิปยุตต อสงขาริก

8. อุปเลกชาสทคต ญาณวิคตวิปยุตต สสงขาริก

1. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสเวทนา) ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาญาณ) โดยไม่มีการชักนำ

2. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสเวทนา) ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาญาณ) โดยมีการชักนำ

3. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสเวทนา) ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ

4. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสเวทนา) ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ

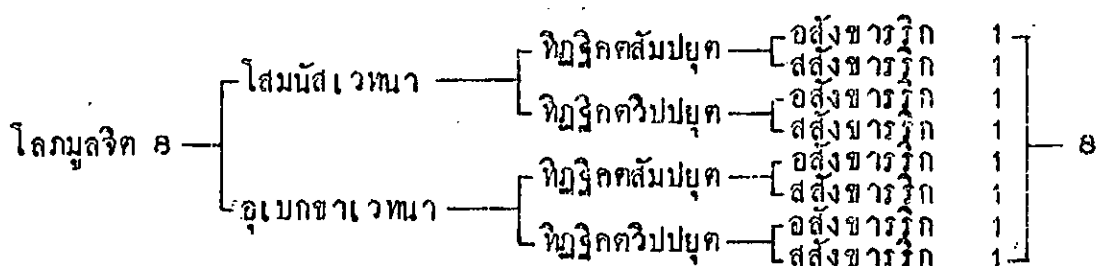
5. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาญาณ) โดยไม่มีการชักนำ

6. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาญาณ) โดยมีการชักนำ

7. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยไม่มีการชักนำ

8. จิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด โดยมีการชักนำ

แสดงการจำแนกโลภมูลจิต

โสมนัสสัคค (โสมนัสเวทนา) แปลว่าเกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก
มีความปีติอิ่มเอิบใจ¹

อุเบกขาสัคค (อุเบกขาเวทนา) แปลว่าเกิดพร้อมด้วยความรู้สึกที่ใจบ้าง
เพียงเล็กน้อย²

ทวิฏฐิตสมุปยุตฺต หมายความว่าประกอบด้วยความเห็นผิด

ทวิฏฐิตวิปยุตฺต หมายความว่าไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด แต่มิได้

หมายความว่ามีความเห็นถูก

อสังขาริก แปลว่าเกิดขึ้นโดยไม่ต้องอาศัยการชักชวนจากผู้อื่นผู้ใด

สสังขาริก แปลว่าเกิดขึ้นโดยอาศัยสิ่งชักชวน

การชักชวนหรือปรุงแต่ง เกิดขึ้นได้ 3 ทาง คือ³

1. กายปโยค คือการชักชวนโดยอาศัยกิริยาอาการทางกาย เช่น จี
พยักหน้า ขยับตา จู๋มมือ ฯลฯ

2. วจีปโยค คือการชักชวนด้วยวาจา เช่น พูดชวน พูดพินประมาท
สรรเสริญ ยุบง ส่อเสียด ให้เกิดความระ ฯลฯ

3. มโนปโยค คือการชักชวนตนเอง โดยปลุกใจให้คิดถึงเรื่องราวที่จะ
ทำให้เกิดความยินดีพอใจ

ในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ สรุปเหตุให้เกิดโลภมูลจิต, โลกโสมนัส,
โลกอุเบกขา, ทวิฏฐิตสมุปยุต, ทวิฏฐิตวิปยุต, อกุศลสังขาริก และอกุศลสังขาริกไว้ดังนี้⁴

¹ มุลินิธิแบบ มหาวีรานุท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปร.เจ.ที่ 1,
หน้า 28.

² แหล่งเดิม. หน้า 28.

³ แหล่งเดิม. หน้า 29.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 31 - 32.

มูลเหตุเกิดโลกมนุษย์ 8

1. ปฏิสนธิมาด้วยกรรมที่มีความโลภเป็นบริวาร
2. จูติมาจากภพที่มีโลภะมาก
3. ใ้ประสมอารมณ์ที่ค้อยู่เสมอ ๆ
4. ใ้เห็นสิ่งที่ เป็นที่พอใจ

มูลเหตุเกิดโลกโสมนัส

1. มีปฏิสนธิพร้อมโสมนัสเวทนา
2. ไม่มีความสุขุมคัมภีรภาพ
3. ใ้ประสมกับอารมณ์ที่
4. พ้นจากความพินาศ 5 ประการ (1. ความพินาศแห่งญาติ 2. ความพินาศแห่งทรัพย์ 3. ความพินาศจากโรคภัย 4. ความพินาศเพราะความเห็นผิด 5. ความพินาศเพราะฉิบสลาย)

มูลเหตุเกิดโลกอุเบกขา

1. มีปฏิสนธิพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา
2. มีความสุขุมคัมภีรภาพ
3. ใ้ประสมกับอารมณ์ที่ปานกลาง
4. พ้นจากความพินาศ 5 ประการ
5. มีสันดานเป็นคนโง่

มูลเหตุเกิดวิญญูจิตสัมปยุต

1. มีความเห็นผิดเป็นอหยาสัย
2. ชอบคบหากับบุคคลที่มีความเห็นผิด
3. ไม่ใ้ศึกษาพระสัทธรรม
4. ชอบคิดแต่เรื่องผิด ๆ
5. ไม่พิจารณาโดยแยบคาย

มูลเหตุให้เกิดวิปริตวิปลาส

1. ไม่มีศีลสิกขิวิริและอุจเฉทวิริ เป็นอริยาศัสมมาแต่อดีตชาติ
2. ไม่คบหาสมาคมกับคนมีจิตวิริ
3. มุ่งเข้าหาพระสัทธิธรรม
4. ชอบคิดแต่เรื่องที่ถูก ที่ชอบ
5. ไม่จุ่มยั้งอยู่แต่ในความพิจารณาไม่แยกกาย

มูลเหตุให้เกิดอกุศลสังขาริก

1. มีปฏิสนธิจิตเกิดจากอสังขาริก
2. มีความสุขกายสบายใจ
3. มีความอกทนต่อความเย็น ร้อน เป็นต้นจนเคยชิน
4. เคยเห็นผลในการงานที่จะพึงกระทำ
5. มีความชำนาญในงานที่ทำ
6. ใ้รับอากาศและอาหารดี เป็นต้น

มูลเหตุให้เกิดอกุศลสังขาริก

1. มีปฏิสนธิจิตเกิดจากสังขาริก
2. ไม่มีความสุขกายสบายใจ
3. ไม่มีความอกทนต่อความเย็น ร้อน เป็นต้น
4. ไม่เคยเห็นผลในการงานที่จะกระทำ
5. ไม่มีความชำนาญในการทำงาน
6. ไม่ใ้รับอากาศและอาหารที่ดี เป็นต้น

ผลที่เกิดจากโลภมูลจิต

โลภมูลจิต เป็นจิตที่สร้างเหตุโลก คือความอยากได้ ผลที่เกิดจากโลภมูลจิต นั้นกล่าวไว้ว่า ...สมัยโกณนุสมัยมีสันดานมากไปช่วยความโลภ สมัยนั้นย่อมเกิดอันตราย ที่เกิดจากความแค้นแค้น ขวดยากหมากแพง เป็นเหตุให้ความหิวโหยอยากเข้าครอบงำ จนพากันล้มตายลงเป็นอันมาก สรรพทุกข์ต่าง ๆ จะปรากฏแก่มหาชนเป็นอันมาก"¹ ...

โทสมูลจิต 2

โทสมูลจิต เป็นจิตที่มีความโกรธเป็นมูล โทสมูลจิต มี 2 กวง² คือ

1. โทมนัสสสทกต์ ปฏิสมุปยุตฺถ์ อสงฺขาริก หมายความว่า เป็นจิตที่ เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ (โทมนัสเวทนา) ประกอบด้วยความโกรธ (ปฏิสมะ) โดยไม่มีการชักนำ

2. โทมนัสสสทกต์ ปฏิสมุปยุตฺถ์ สสงฺขาริก หมายความว่า เป็นจิตที่ เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ โดยมีการชักนำ

โทสมูลจิต 2 — โทมนัสเวทนา ปฏิสมุปยุต — $\begin{cases} \text{อสงฺขาริก ... 1} \\ \text{สสงฺขาริก ... 1} \end{cases}$

¹ มุลนิขินแนม มหานิราณนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปริเฉทที่ 2, หน้า 32.

² พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 332.

โพนัสเวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี (อนิฏฐารมณ์) ทำให้จิต
เศร้าหมอง ส่วนภริยะ หมายถึง ขรรษาคีที่ชักเคืองหรือเคืองแค้น ซึ่งก็เกิดจาก
การเสวยอารมณ์ ที่ไม่ดีเช่นเดียวกัน แต่ภริยะมีสภาพ พยายาม แข่งกระถาง คุ้ย¹

เหตุให้เกิดโทสะ หรือภริยะ มี 5 ประการ คือ

1. มีอหยาตย์เป็นคนมักโกรธ
2. มีความคิดไม่สุขุม
3. มีการศึกษาน้อย
4. ประสบอารมณ์ที่ไม่ดีอยู่เป็นนิตย์

5. ประสบกับอาฆาตวิญญู 10 ประการ (เช่น 1. อาฆาตเขาโดยคิดว่า
ได้ทำความเสื่อมเสียแก่เรา 2. อาฆาตเขาเพราะคิดว่า กำลังทำความเสื่อมเสียให้แก่
เรา 3. อาฆาตเขาโดยคิดว่า จะทำความเสื่อมเสียให้แก่เรา 4. ... เป็นต้น)

ผลที่เกิดจากโทสมุขจิต

โทสมุขจิต เป็นจิตที่ประกอบอยู่ด้วยความโกรธ ไม่พอใจในอารมณ์ที่กำลัง
ประสบอยู่ ฉะนั้นเมื่อโทสะ ปรากฏแก่บุคคลใดแล้ว บุคคลนั้นย่อมเศร้าหมอง เราร้อน
กัณทร เพื่อทำลายอารมณ์ที่ไม่พอใจนั้นให้สูญหายไปและมีการปรากฏทางกายให้เห็น
เป็นหน้าคาบูก้าง ฟิงเกรียก และ ... สมัยใดคนนั้นมีสันดานมากไปด้วยโทสะ สมัยนั้น
ย่อมเกิดอันตรายที่เกิดจากศาสตราวุธต่าง ๆ เป็นเหตุให้ทำสงครามฆ่าฟันกันตาย สรรพภัย
ต่าง ๆ จะปรากฏแก่ประชาชน อย่างน่าหวาดกลัวทั่ว ๆ ไป² ...

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดิฉัน. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินิฎก.

ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 30 - 31.

²มูลนิธิแนว มหานิรณท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปรินิเทศที่ 1,
หน้า 36.

โมฆลจิต 2

โมฆลจิต ได้แก่จิตที่มีความหลงในอารมณ์ (รูป - นาม) เป็นมูล หรือเป็นจิตที่ไม่รู้ความเป็นจริงของสภาวะธรรม

อนึ่ง วิเสสลักษณะของโมหะ คือ

1. มีความไม่รู้หรือวิสัยจริงเป็นลักษณะ
2. มีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ
3. มีความมืดมนเป็นผล
4. มีการไม่พิจารณาอารมณ์นั้น ๆ ด้วยดีเป็นเหตุใกล้

โมฆลจิต มี 2 กว¹ คือ

1. อุเบกขาสหคต วิจิจิณาสัมปยุตต หมายถึงจิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ประกอบด้วยความสงสัย (วิจิจิณาสหคต)
2. อุเบกขาสหคต อุทฺทจฺจสัมปยุตต หมายถึงจิตที่เกิดพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน (อุทฺทจฺจจะ)

โมฆลจิต 2 — อุเบกขาเวทนา — $\left\{ \begin{array}{l} \text{วิจิจิณาสัมปยุต ... 1} \\ \text{อุทฺทจฺจจะสัมปยุต ... 1} \end{array} \right.$

อุเบกขาเวทนา คือความรู้สึกพึงพอใจเพียงเล็กน้อยคงกล่าวแล้วในโลภมูลจิต แต่อุเบกขา ในโมฆลจิตนี้ หมายถึงสภาพความรู้สึกเฉย ๆ คืออารมณ์ที่ปรากฏ เพราะความไม่รู้ ในสภาพของอารมณ์ตามความเป็นจริง

วิจิจิณาสัมปยุต หมายความว่าประกอบด้วยความสงสัย ความสงสัยมีอยู่ 2 นัย² คือ

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 332.

² มุนินิแอม มหานิรามนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 38.

1. นิ वर्ณวิจิตร ความสงสัยที่เป็นนิ वर्ณ สกั กัณ กุศลธรรม

2. ปฏิรูปวิจิตร ความสงสัยในชื่อคน สัตว์ สิ่งของที่ยังไม่รู้จักดี หรือ
สงสัยในวิชาความรู้ต่าง ๆ ที่ยังไม่เข้าใจ

ความสงสัยที่ประกอบด้วยโมหมูลจิตที่เป็น วิจิตรสัมปยุต นั้นหมายเอานิ वर्ณ
วิจิตร อันเป็นความสงสัยที่เป็นไปเพื่อปิดกั้น มรรค ผล นิพพาน

อุทซจสัมปยุต หมายความว่าประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน คือจิตนั้นคือฟุ้งซ่าน
เลื่อนลอยไปตามอารมณ์ต่าง ๆ แต่อารมณ์เหล่านั้นไม่มั่นคง จึงชักส่ายปรวนแปรไป
เรื่อย ๆ

เหตุให้เกิดโมหะ คือ

1. การกระทำในใจไม่แยบคาย (อโยนิโสมนสิการ)

2. มีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด อาสวะ คือสภาวะอันหมักกองสันดาน, หรือ
สิ่งมอมเมา ทัศนคติ หรือกิเลสที่ไหลซึมเข้าไปยึดมือใจเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ (ไคแก
กามาสวะ, ภวาสวะ, อวิชชาสวะ)

ผลที่เกิดจากโมหมูลจิต

โมหมูลจิต เป็นจิตที่เมื่อเกิดขึ้นแล้วสร้างเหตุหลงมกมาย บุคคลใดถูกโมหะ
ครอบงำ ย่อมหลงใหล เพลิดเพลินไปตามความไม่รู้ ทำหันอารมณ์นั้น ๆ

การเกิดแห่งอกุศลจิต 12 กว นั้น เพราะการไม่ใส่ใจพิจารณาอารมณ์ให้
แยบคาย เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ

อเหตุกจิต 18

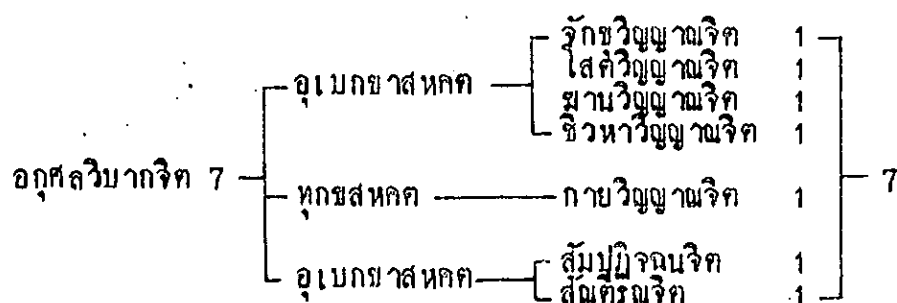
คำว่า "อเหตุกะ" หมายถึงไม่ประกอบด้วยเหตุ "อเหตุกจิต" จึงหมายถึง
จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ตามปกติแล้ว จิตที่เกิดขึ้นต้องประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง
ซึ่งเรียกว่ากุศลเหตุ และ อกุศลเหตุ อกุศลเหตุ ไคแก โลภะ โทสะ และโมหะ

กุศลเหตุไค้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ จิตที่ประกอบด้วยเหตุ 6 ดังกล่าว
ชื่อว่า สเหตุกจิต ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ 6 ดังกล่าว เรียกว่า อเหตุกจิต
มีจำนวน 18 กว

อเหตุกจิต 18 แบ่งเป็นประเภทย่อยไค้่อีก 3 ประเภท คือ

1. อกุศลวิบากจิต 7	}	18
2. อเหตุกกุศลวิบากจิต 8		
3. อเหตุกกิริยาจิต 3		

อกุศลวิบากจิต 7

อกุศลวิบากจิต 7 เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม (กรรมฝ่ายชั่ว) ที่ไค้กระทำไปแล้วในอดีต (เป็นจิตที่ไม่นับเนื่องด้วย กุศลเหตุ 3 และอกุศลเหตุ 3) พุทธธรรม ถือว่ากรรมที่ไค้กระทำไปแล้วไม่ว่าเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมยอมไม่สูญหาย แต่จะส่งผลเมื่อมีโอกาสดำกรรมที่ไค้ทำไว้เป็นอกุศลกรรม จิตที่รับรู้ผลของกรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล เรียกว่า อกุศลวิบากจิต หรือ อเหตุกกุศลวิบากจิต มีจำนวน 7 กว ไค้แก่¹

¹มูลนิธิแนม มหานิรทนต์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปรินเจตที่ 1, หน้า 51 - 52.

¹พระราชมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 333.

¹มหาณฤรราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคดสังคหะและอภิธรรมมคตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 2 - 3.

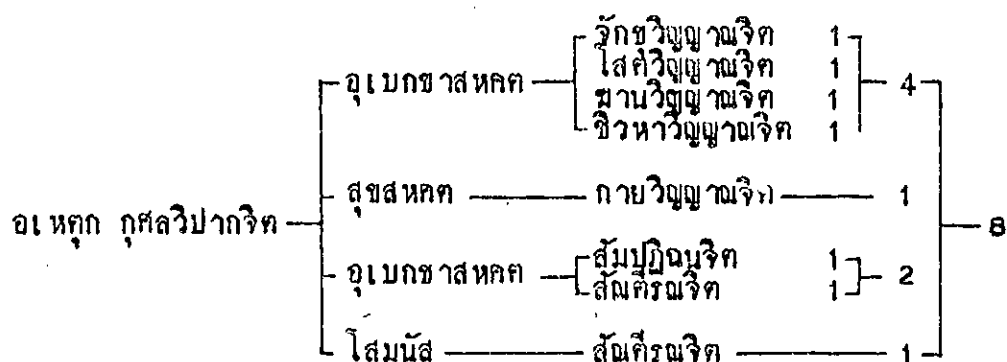
1. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ จักขุวิญญาณํ จิตที่อาศัยจักขุวัตถุ (จักขุวิญญาณจิต) เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) เป็นผลของอกุศลกรรม เห็นรูปารมณ์ที่ไม่ดี
2. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ โสทวิญาณํ จิตที่อาศัยโสทวัตถุ (โสทวิญาณจิต) เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม ได้ยินเสียงที่ไม่ดี
3. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ พนาวิญาณํ จิตที่อาศัยพนาวัตถุ เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล ไคล่กลิ่นที่ไม่ดี
4. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ จิวหาวิญาณํ จิตที่อาศัยจิวหาวัตถุ เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล ไคร่รสที่ไม่ดี
5. ทุกขสหคํ อกุศลวิปากํ กายวิญาณํ จิตที่อาศัยกายวัตถุ เกิดพร้อมกับความรู้สึกทุกขเวทนาเป็นผลของอกุศล ไคร่สัมผัสสิ่งที่ไม่ดี
6. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ สัมปฏิจนจิตตํ* จิตที่เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของอกุศลกรรม รับอารมณ์ทั้ง 5 (รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสต่าง ๆ) ที่ไม่ดี
7. อุปเพชสาสหคํ อกุศลวิปากํ สันตีรณจิตตํ** จิตที่เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของอกุศล พิจารณาอารมณ์ ทั้ง 5 (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสต่าง ๆ) ที่ไม่ดี

* สัมปฏิจนจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่รับพิจารณาอารมณ์

** สันตีรณจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่พิจารณาพิจารณาอารมณ์

กุศลวิปากจิต ๘¹ (อเหตุก กุศลวิปากจิต)

กุศลวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่ทำแล้วในอดีต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีกุศลเหตุ 3 และอกุศลเหตุ 3 กุศลวิปากจิต มี 8 กวง คือ

1. อุเบกขาสหค กุศลวิปาก จักขุวิญญาณ คือจิตที่อาศัยจักขุวัตถุ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล เห็นรูปที่ดี
2. อุเบกขาสหค กุศลวิปาก โสตวิญญาณ คือจิตที่อาศัยโสตวัตถุเกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล ได้ยินเสียงที่ดี
3. อุเบกขาสหค กุศลวิปาก ฆานวิญญาณ คือจิตที่อาศัยฆานวัตถุเกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล ได้กลิ่นที่ดี

¹มูลนิชฌเน มหานิรานนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 54 - 55.

¹พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 333 - 334.

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 2 - 3.

4. อุเปกขาสหคต กุศลวิปากํ ชิวหาวิญญานํ คือจิตที่อาศัยชีวหาวัตถุเกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล ไครสที่กั

5. สุขสหคต กุศลวิปากํ กายวิญญานํ คือจิตที่อาศัยกายวัตถุเกิดพร้อมกับสุขเวทนา เป็นผลของกุศล ไคสมัคสที่กั

6. อุเปกขาสหคต กุศลวิปากํ สมุปฺปิณฺณจิตํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล ทำหน้าที่รับอารมณ์ทั้ง 5 ที่กั

7. อุเปกขาสหคต กุศลวิปากํ สมนฺตีรณจิตํ คือจิตที่เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ เป็นผลของกุศล ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 ที่กั

8. โสมนัสสสหคต กุศลวิปากํ สมนฺตีรณจิตํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับความยินดี เป็นผลของกุศล ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 ที่กั

ในอเหตุก กุศลวิปากจิต มี สัตว์เทวจิต 2 กวง เพราะอารมณ์ฝ่ายกุศลวิปากนั้น จำแนกเป็น 2 ชนิด คือ อภิธรรมชยัตการมณํ เป็นอารมณ์ (รูป - เสียง - กลิ่น - รส - สัมผัส) ที่คืออย่างธรรมดา และอภิกิณฺณารมณํ เป็นอารมณ์ที่คืออย่างยิ่ง กุศลวิปาก สัตว์เทวจิต เมื่อได้รับอภิธรรมชยัตการมณํ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมอุเบกขาเวทนา จึงได้ชื่อว่า อุเบกขากุศลวิปากสัตว์เทวจิต แต่ถ้าได้รับ อภิกิณฺณารมณํ ย่อมเกิดขึ้นพร้อม โสมนัสเวทนา กุศลวิปาก นี้ จึงชื่อว่า โสมนัสกุศลวิปากสัตว์เทวจิต

จักขุวิญญานํ โสทวิญญานํ ชานวิญญานํ ชิวหาวิญญานํ และกายวิญญานํ ทั้งฝ่ายกุศล และอกุศล นิยมเรียกกันว่า "ทวีปญฺจวิญญานจิต" ซึ่งหมายถึง จิต 10 กวง ที่อาศัยเกิดทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้งฝ่ายดี และไม่

กิริยาจิต 3 (อเหตุก กิริยาจิต)

อเหตุก กิริยาจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่การงาน เป็นจิตที่สักแต่ว่าทำงานเท่านั้น ไม่ได้อาศัยเกิดขึ้นเพราะเหตุกุศล หรืออกุศล อเหตุก กิริยาจิต มี 3 กว¹ คือ

อเหตุก กิริยาจิต	— [	อุเปกขาสหค	— [	ปัญจทวาราวุชนจิต	1	] 3
				มโนทวาราวุชนจิต	1	
		โสมนัสสสหค	—	หสิตุปปาทจิต	1	

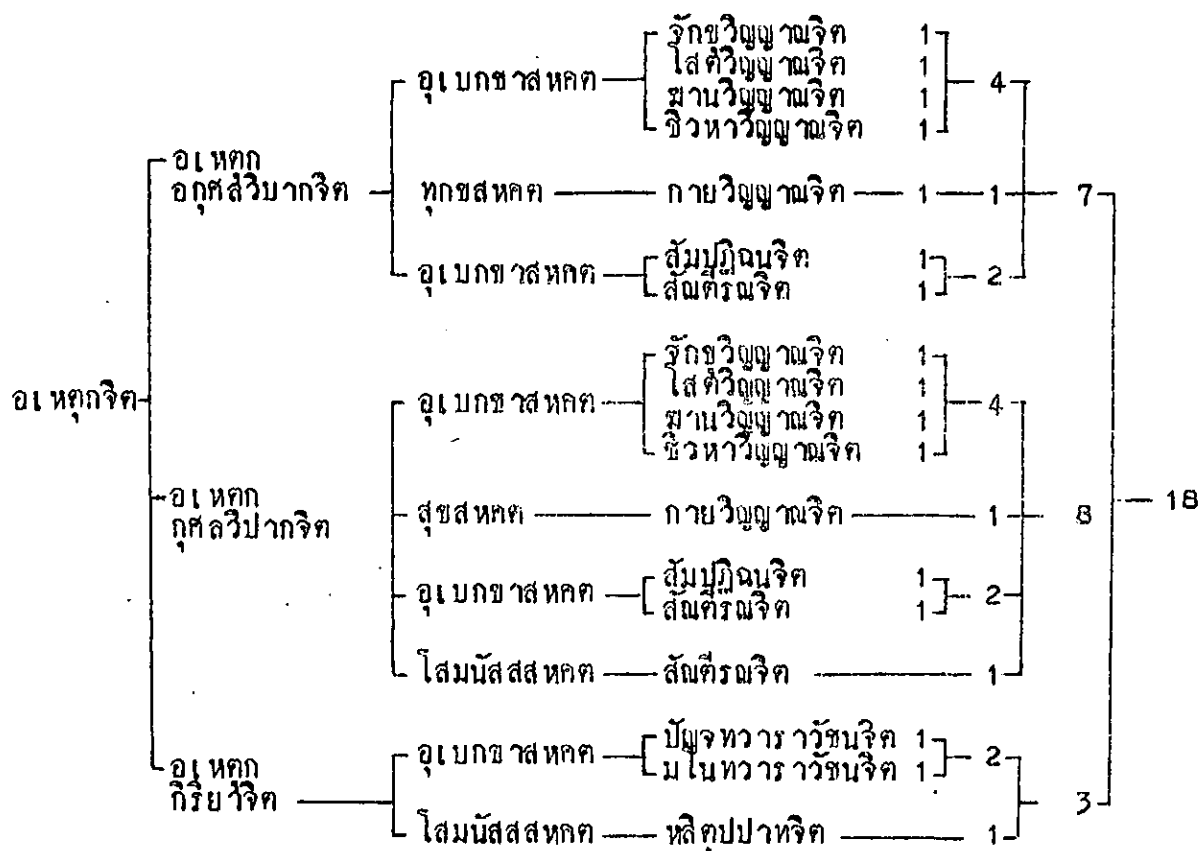
1. อุเปกขาสหค ปัญจทวาราวุชนจิต คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ เพื่อพิจารณาอารมณ์ที่มาของปัญจทวาร
2. อุเปกขาสหค มโนทวาราวุชนจิต คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร
3. โสมนัสสสหค หสิตุปปาทจิต คือจิตที่เกิดการยิ้มของพระอรหันต์ เกิดพร้อมความยินดี

¹มูลนิธิธรรมา มหานิราณนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ. ประเด็นที่ 1, หน้า 56 - 58.

¹พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 334.

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 3.

อเนกวจิต 18 กว

เหตุ (อุบัติเหตุ) ที่ทำให้อเนกวจิต 18 กว เกิดขึ้น มีดังนี้¹

เหตุให้เกิดจักขุวิญญาณจิต 2 กว (กุศลวิปาก 1, อภิสัมวิปาก 1)

1. จักขุปสาท มีประสาทตา
2. รูปารมณ์ มีรูปต่าง ๆ
3. อาโลกะ มีแสงสว่าง
4. มนสิการ มีความสนใจ (หมายถึงปัจจุทวาราวชิต)

¹มูลนิธิแบบ มหาวีรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 60 - 62.

เมื่อเหตุทั้ง 4 นี้มีกรรมบริบูรณ์แล้ว การเห็นหรือจักษุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น
ทันทีไม่มีสิ่งอื่นใด จะห้ามการเห็นไว้ได้

เหตุให้เกิดโสทวิญาณจิต 2 กว

1. โสทปสาท มีประสาทหูกี้
2. สัททารมณ มีเสียงต่าง ๆ
3. วิวรากาส มีช่องว่าง (มีอากาศ)
4. มนสิการ มีความสนใจ (ปัญจทวาราวชณจิต)

เหตุให้เกิดฆานวิญาณจิต 2 กว

1. ฆานปสาท มีประสาทจมูกคี้
2. คันธารมณ มีกลิ่นต่าง ๆ
3. วาโยธากุ มีอากาศลมพา
4. มนสิการ มีความสนใจ (ปัญจทวาราวชณจิต)

เหตุให้เกิดชีวหาวิญาณจิต 2 กว

1. ชิวหาปสาท มีประสาทลิ้นคี้
2. รสารมณ มีรสต่าง ๆ
3. อาโปธากุ มีธาตุน้ำ
4. มนสิการ มีความสนใจ (ปัญจทวาราวชณจิต)

เหตุให้เกิดกายวิญาณจิต 2 กว

1. กายปสาท มีประสาทกายคี้
2. โยถฐัพพารมณ มีความร้อน เย็น อ่อนแข็ง หย่อน ถึง
3. ถัพฐปฐวี มีปฐวีธาตุ
4. มนสิการ มีความสนใจ (ปัญจทวาราวชณจิต)

เหตุให้เกิดมโนธาตุ 3 (ปัญจทวาราวชณจิต 1 และสัมปฏิจฉณจิต 2 รวมจิต 3 กวางนี้ เรียกมโนธาตุ)

1. ปัญจทวาร มีทวารทั้ง 5 คือ ประสาทตา หู จมูก ลิ้น และกาย ก็
2. ปัญจารมณ์ มีอารมณ์ทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมิจิต
3. หทยวัตถุ มีหทยวัตถุ (เว้นรูปพรหม)
4. มนสิการ มีความสนใจ

เหตุให้เกิดมโนวิญญาณธาตุแห่งอเนกจิต 5 กวาง

1. ทวาร 6 มีทวาร 5 คือ ประสาทตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (มโนทวาร)

2. อารมณ์ 6 มีรูป เสียง กลิ่น รส โณภูมิจิต และธรรมารมณ์
3. หทยวัตถุ มีหทยวัตถุ (เว้นรูปพรหม)
4. มนสิการ มีความสนใจ

(มโนวิญญาณธาตุ 5 กวาง คือ มโนทวาราวชณจิต 1, หลีกูปบาทจิต 1, และสัพพัตถจิต 3 รวมเป็น มโนวิญญาณธาตุ 5)

หน้าที่ของอเนกจิต 18 กวาง¹

จักขุวิญญาณจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	ทสสกิจ	คือ	เห็นรูปารมณ์
โสตวิญญาณจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	สวณกิจ	คือ	ได้ยินสัททวารมณ์
ฆานวิญญาณจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	ฆายนกิจ	คือ	รู้กลิ่นอารมณ์
ชีวรหวิญญานจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	สาณนกิจ	คือ	รู้รสอารมณ์
กายวิญญาณจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	บุสสนกิจ	คือ	รู้สัมผัสโณภูมิจิตพรหม
สัมปฏิจฉณจิต 2 กวาง	ทำหน้าที่	สัมปฏิจฉณกิจ	คือ	รับปัญจารมณ์

¹ มุนินิแวน มหานิรานนท์ คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ประจุที่ 1, หน้า 63 - 64.

อุเบกขาสัณทิรวจิก	2 กว	ทำหน้าที่	ปฏิสนธิกิจ ภวํ กกิจ จกิจ สัณทิรวจิก คาลัมพนกิจ {	คือเกิดในภพชาติใหม่ หรือรักษากภ หรือสืบจากภพ หรือไต่สวนอวรมณ คือรับอวรมณต่อจากชวณะ
โสมนัสสัณทิรวจิก	1 กว	ทำหน้าที่	สัณทิรวจิก คาลัมพนกิจ {	คือไต่สวนอวรมณ คือรับอวรมณต่อจากชวณะ
ปัญจทวาราวัจฉนกิจ	1 กว	ทำหน้าที่	— อวัจฉนกิจ	คือรับปัญจารมณทางปัญจทวาร
มโนทวาราวัจฉนกิจ	1 กว	ทำหน้าที่	อวัจฉนกิจ ไวญฐัพพนกิจ {	คือรับอวรมณ 6 ทางมโนทวาร คือคิดลึนปัญจารมณว่าคิหรือไมคิ ทางปัญจทวาร
หสิคูปปาตกิจ	1 กว	ทำหน้าที่	— ชวนกิจ	คือเสพอวรมณ ทำให้เกิดการยึด ของพระอรหันต

อวรมณของอโหสิกกิจ 18

จักขุวิญญาณจิต	2 กว	รู้รูปารมณ	คือเห็นสีต่าง ๆ
โสทวิวิญญาณจิต	2 กว	รู้สัททารมณ	คือได้ยินเสียงต่าง ๆ
ฆานวิญญาณจิต	2 กว	รู้คันธารมณ	คือรู้สึกกลิ่นต่าง ๆ
ชีวหาวิญญาณจิต	2 กว	รู้รสารมณ	คือรู้รสต่าง ๆ
กายวิญญาณจิต	2 กว	รู้โผฏฐัพพารมณ	คือ เย็น ร้อน ล่อน แข็ง พยอน กิ่ง

ปัญจทวาราวัจฉนจิต	1 กว	รูปารมณ [รูปสัททารมณ รูปคันธารมณ รูปรสารมณ รูปโผฏฐัพพารมณ]	= อารมณ 5
สัมปฏิจฉนจิต	2 กว		

มโนทวาราวัจฉนจิต	1 กว	[รูปรูปารมณ รสัททวารมณ รุตันตารมณ รูรสารมณ รูโผฏฐัพพารมณ รูธรรมารมณ]	= อารมณ 6
สัณทิรวัจฉนจิต	3 กว		
หสิคูปปาตจิต	1 กว		

กามาวจรโสภณจิต 24

กามาวจรโสภณจิต เป็นจิตที่เป็นไปหรือท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ อันเป็น
แดนเกิดของกิเลสกามและวิถุกาม แต่เป็นจิตที่งาม เพราะประกอบด้วย
โสภณเจตสิก คือ สัทธา สติ หิริ และโอตตัปปะ เป็นต้น

กามาวจรโสภณจิต 24 กวง เป็นสเหตุกจิต คือจิตที่ประกอบด้วยเหตุ
คือกุศลเหตุ หรือเหตุที่เป็นบุญ ประกอบด้วย อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหะเหตุ
กามาวจรโสภณจิต 24 จำแนกออกเป็น 3 ประเภท คือ

1. กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) 8 กวง
2. กามาวจรวิบากจิต (มหาวิบากจิต) 8 กวง
3. กามาวจรกิริยาจิต (มหากิริยาจิต) 8 กวง)

กุศลจิต หมายถึงจิตที่งาม ปราศจากความเศร้าหมองเร่าร้อนไม่มีโทษ
และให้ผลเป็นความสุข

ภาวะที่เป็นกุศลสรุปได้คือ

1. ไม่มีโรค (อโรคยัคตะ) คือไม่มีกิเลส รากะ เป็นต้น เสียคนแพะใจ
และร่างกาย รากะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เหล่านี้ชื่อว่าโรคเพราะเสียคนแพะ
ประทุษร้ายจิตใจและร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย

2. เป็นสิ่งงาม (สุนทรยัคตะ) คือเป็นสิ่งที่เกิดกุศลแก่สัตว์ทั้งหลาย
3. เป็นสิ่งฉลาด (เจกัถตะ) เรียบร้อย (กิริยาวาจาสุภาพอ่อนน้อม)
4. ไม่มีโทษ (อนวัชยัคตะ)
5. ให้ผลเป็นความสุขสมปรารถนา (สุขวิปากัถตะ)

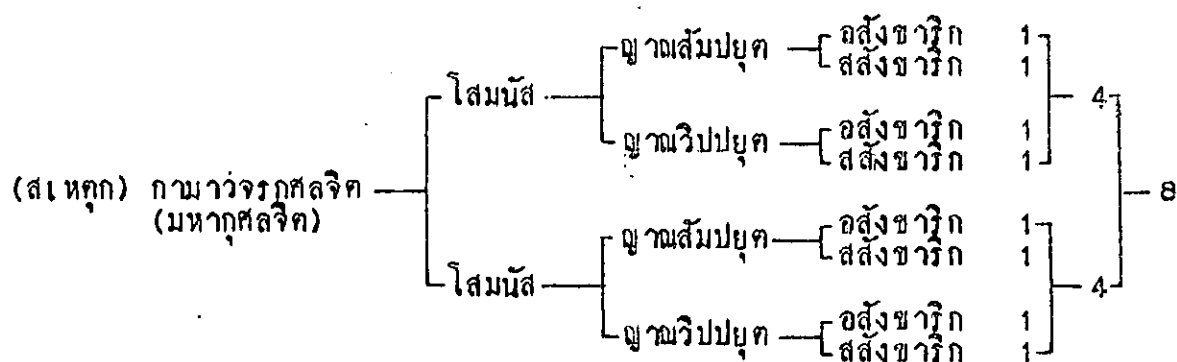
กามาวจรกุศลจิต 8 (มหากุศลจิต)

กามาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งาม เป็นจิตไม่มีโทษและ ใ้เหตุผลเป็นความสุขและยัง เป็นจิตที่ก่อให้เกิดผลเป็น อเหตุกกุศลวิบากจิต 8 และ กามาวจรกุศลวิบากจิต 8 ขึ้นด้วย กามาวจรกุศลจิต มีชื่อเรียกอีกชื่อว่า "มหากุศลจิต" สืบเนื่องเพราะ

ก. เป็นจิตที่เกิดไ้กว้างขวางในอารมณ์ 6 คือเกิดไ้ในอารมณ์ที่เป็น รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสณรูปพะ และธรรมารมณ์ อีกทั้งเป็นจิตที่ทั้งขณเกิดไ้ ทั่วไปเกือบทุกขณ

ข. เป็นจิตที่เป็นที่ตั้งแห่งการบำเพ็ญทาน ศีล และภาวนา และน้อมเข้าหาอารมณ์ นิพพาน

สภาพจิต ที่ประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งาม หรือกามาวจรกุศลจิต หรือมหากุศลจิต จำแนกไ้เป็น 8 ประเภท¹ คือ

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิขัมมัตถสังคหะและอภิขัมมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย. หน้า 3 - 4.

¹ มูลนิธิแนม มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิขัมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 75 - 76.

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 335 - 336.

1. โสมนัสสสหคํ ญาณสมปยุตํ อสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นินทํ (โสมนัสเวทนา) ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

2. โสมนัสสสหคํ ญาณสมปยุตํ สสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นินทํ ประกอบด้วยปัญญา โดยมีมีการชักนำ

3. โสมนัสสสหคํ ญาณวิปยุตํ อสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นินทํ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

4. โสมนัสสสหคํ ญาณวปยุตํ สสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นินทํ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีมีการชักนำ

5. อุเปกขาสหคํ ญาณสมปยุตํ อสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา) ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

6. อุเปกขาสหคํ ญาณสมปยุตํ สสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา โดยมีมีการชักนำ

7. อุเปกขาสหคํ ญาณวิปยุตํ อสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

8. อุเปกขาสหคํ ญาณวปยุตํ สสงฺขาริกํ คือจิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเป็นเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีมีการชักนำ

มหาภูตลจิต 8 เมื่อกล่าวโดยเวทนาแล้ว มีเวทนา 2 อย่าง คือโสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา อันเป็นความรู้สึก บิทธิ ินทํ (โสมนัส) หรือความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขา) จากการกระทำที่เป็นกุศล

มหาภูตลจิต 8 เมื่อกล่าวโดยประเภทแห่งญาณ คือการประกอบด้วยปัญญาแล้ว มี 2 อย่าง คือ จิตที่ประกอบด้วยปัญญา (ญาณสมปยุต) และจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา (ญาณวิปยุต) จิตที่ประกอบด้วยปัญญา คือปัญญาที่มีความเห็นถูกต้องตามสภาวะความเป็นจริง

มหากุศลจิตเมื่อว่าโดยสังขาร (การปรุงแต่ง) แล้วประกอบด้วย มหากุศลจิต
ที่เกิดขึ้นโดยไม่ต้องการชกน้าหรือชกชวน (อสังขาริก) และมหากุศลจิตที่เกิดขึ้น
โดยการชกชวน (สสังขาริก)

กามาวจรกุศลเหล่านี้ เมื่อจำแนกโดยเหตุแล้วมี 2 อย่างคือ ทิเหตุกุศล
(เหตุ 3) และทวิเหตุกุศล (เหตุ 2) การกระทำที่ประกอบด้วยญาณ (ปัญญา)
กุศลกรรมชนิดนี้ ชื่อว่า "ทิเหตุกุศล" เพราะประกอบด้วยเหตุ 3 ประการ คือ
อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ ซึ่งได้แก่ มหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ
(ญาณสัมปยุต) 4 กว

ในกรณีที่ไม่การกระทำกุศลที่ไม่ประกอบด้วยญาณ (ปัญญา) กุศลกรรมชนิดนี้ชื่อว่า
"ทวิเหตุกุศล" เพราะประกอบด้วยเหตุ 2 ประการ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ
(ไม่ประกอบด้วยอโมหเหตุ) ซึ่งได้แก่มหากุศลจิต ที่ไม่ประกอบด้วยญาณ (ญาณวิปยุต)
4 กว

อนึ่งกุศลทั้ง 2 ประเภท คือทิเหตุกุศล และทวิเหตุกุศลยังแบ่งได้เป็น 2 อย่าง
คือ 1. กุศลชั้นสูงหรือกุศลที่ประเสริฐ (อุกถัมมกุศล) คือในการกระทำต่าง ๆ
เจตนาก่อนการกระทำ (บุพเพเจตนา) เจตนาขณะกำลังกระทำ (มัญญเจตนา)
เจตนาภายหลังการกระทำไปแล้ว (อปเรเจตนา) ทั้งหมดนี้เป็นไปโดยบริสุทธิ์ ไม่มี
อกุศลเจือปน ถือเป็นกุศลชั้นสูง แต่ถ้านำมาใช้ในการกระทำใด เจตนาไม่บริสุทธิ์ครบทั้ง 3 กาล
ก็กล่าว ก็จักเป็นกุศลชั้นต่ำ (โลมหกุศล)

เหตุให้เกิด กามาวจรกุศลจิต หรือมหากุศลจิตนั้นคือ "โยนิโสมนสิการ" คือ
การพิจารณาอารมณ์โดยแยบคาย คือเมื่อจิตกระทบกับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งทาง ทวาร
ทั้ง 6 ก็พิจารณากำหนดถึงสภาพความจริงของอารมณ์นั้น ๆ การพิจารณาถึงเหตุ
ผลตามสภาวะความจริงที่ปรากฏนั้นชื่อว่า มีโยนิโสมนสิการ

ความต่างกันของโสมนัสและอุเบกขาในมหากุศลจิตและอกุศลจิต

โสมนัสกุศล เกิดพร้อมกับโสมนัสโลภมูลจิต 4 กว เป็นความปิติยินดี
ในบาป หรืออกุศลกรรม ย่อมได้รับผลชั่วมาก

โสมนัสกุศล เกิดพร้อมกับโสมนัสสมหากุศลจิต 4 กว เป็นความปิติยินดี
ในบุญ หรืออกุศลกรรม ย่อมได้รับผลดีมาก

อุเบกขาอกุศล เกิดพร้อมกับอุเบกขาลोภมูลจิต 4 กว เป็นความยินดี
ในบาป หรืออกุศลกรรมเพียงเล็กน้อย จึงรู้สึกเฉย ๆ ไม่ถึงกับปลาบปลื้ม เป็นความ
เฉย ๆ เพราะไม่รู้จักความจริงแห่งอารมณ์ อุเบกขาอกุศลจิตจึงมีโทษน้อยกว่า
โสมนัสกุศล

อุเบกขากุศล เกิดพร้อมกับอุเบกขาสมาหากุศลจิต 4 กว มีความเฉย ๆ
เพราะศรัทธา* น้อยความปิติยินดีไม่เกิด ผลกรรมจึงมีน้อยกว่าโสมนัสกุศล

เหตุให้เกิดโสมนัสจิต 6 ประการ¹

1. มีปฏิสนธิจิต** เป็นโสมนัส
2. มีความเชื่อในการกระทำความดีสูง (ศรัทธา)

* ศรัทธา, สัทธา - ความเชื่อ, ความเชื่อถือ, ในทางธรรมหมายถึงเชื่อสิ่งที่
ควรเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล ความมั่นใจในความจริง ความดี สิ่งดีงาม
และในการทำความดี ไม่ปล่อยตนไปตามลักษณะอาการภายนอก

¹ มุลนิชเนม มหานีรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ประจักษ์ 1.
หน้า 89.

** ปฏิสนธิ - เกิด - เกิดใหม่ - แรกเกิดขึ้นในภพภว ปฏิสนธิจิตต์ - จิตที่สืบ
ต่อภพใหม่, จิตที่แรกเกิดในภพใหม่

3. มีความเห็นถูกต้อง
4. เห็นผล - ภูมิลแห่งความดี (อานิสงส์) ในการกระทำที่ต่ำลงไป
5. ใกล้เคียงกับสิ่งที่ดี (อริยารมณ์)
6. ไม่มีอุปสรรคใด ๆ ชักข้อง

เหตุให้เกิดอุเบกขาจิต 6 ประการ¹

1. มีปฏิสนธิจิตที่พื้นเฉย ๆ (อุเบกขา)
2. มีศรัทธาอ่อน
3. มีความเห็นไม่บริสุทธิ์
4. ไม่เห็น หรือไม่เข้าใจผลแห่งความดีที่ไต่กระทำลงไป แม้จะมีผู้อื่นชักนำ

แล้วก็ตาม

5. ประสมกับอารมณ์ปานกลาง
6. มีอุปสรรคชักข้องบางประการ

เหตุให้เกิดญาณ สัมปยุตธรรม²

(นัยที่ 1)

1. ปฏิสนธิโดยอาศัยกุศลกรรมที่ประกอบด้วยปัญญา
2. เกิดในชาติที่หมดความกังวลห่วงใย ปราศจากความอาฆาต มีโอกาสแสวงหาธรรมได้
3. ห่างไกลจากกิเลส ไม่สนใจแสวงหากิเลส เครื่องกังวล
4. มีวัยสมควร (ปัญญินทรีย์) คืออยู่ในวัยที่ปัญญามีพิจารณาโดยรอบคอบถึง

เหตุและผล (40 - 50 ปี)

¹มูลนิธิแนม มหาวีรานุรักษ์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 89.

²แหล่งเดิม. หน้า 90 - 91.

(นัยที่ 2)

1. ชอบสอบสวนความตามปัญหาต่าง ๆ
2. ชอบสะอาดทั้งกายและใจ ตลอดจนวัตถุเครื่องใช้ต่าง ๆ
3. หมั่นรักษา สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา (อินทรีย์ 5) ให้ทรง

ไว้สม่ำเสมอเป็นกิจวัตร

4. ชอบหลีกเลี่ยงให้พ้นจากบุคคลผู้ไม่มีปัญญา
5. ชอบสมาคมกับบัณฑิตผู้มีปัญญา
6. ชอบพิจารณาธรรมที่ลึกซึ้งเสมอ
7. มีจิตน้อมแสวงหาธรรมอันทำให้เกิดปัญญา

เหตุให้เกิดญาณวิปัสยธรรม¹

(นัยที่ 1)

1. ปฏิสนธิโดยอาศัยกุศลกรรมที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา
2. เกิดในชาติที่มีความกังวลห่วงใย มีความอาสวาทพยาบาท ไม่มีโอกาส

แสวงหาธรรม

3. ไม่ห่างไกลจากกิเลส แสวงหากิเลสมาเป็นเครื่องกังวล
4. มีวัยอ่อน (ปัญญาทรีย) คืออยู่ในวัยที่ยังน้อย ไม่มีปัญญาพอที่จะพิจารณา

เหตุผลไคร่รอบคอบ

(นัยที่ 2)

1. ไม่ชอบถามปัญหาธรรมต่าง ๆ
2. ไม่ชอบความสะอาดทั้งกายและใจ ตลอดจนเครื่องใช้ต่าง ๆ

¹มูลนิธิแนบ มหาวีรานุภต. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 91 - 92.

3. ไม่ชอบรักษานทรีย์ 5 (สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา)
ให้ทรงไว้
4. ชอบคบหาสมาคมกับบุคคลผู้ไม่มีปัญญา
 5. ชอบหลีกเลียงให้พ้นจากบุคคลผู้มีปัญญา
 6. ไม่ชอบพิจารณาธรรมที่ลึกซึ้ง
 7. ไม่ชอบน้อมจิตแสวงหาธรรม อันทำให้ เกิดปัญญา
- เหตุให้เกิดสังขารในมหากุศลจิตเป็นเช่นเดียวกันกับสังขารในโลภมูลจิต*

กาวาวจรวิปากจิต 8 (มหาวิปากจิต 8)

คำว่า วิปาก ในอภิขัมมัตถสังคหणीกา อธิบายไว้ว่า "...ที่ชื่อว่าวิปาก เพราะอรรถว่า เป็นผลแห่งกุศลและอกุศล ซึ่งขัดแย้งซึ่งกันและกัน คำว่า วิปากนี้เป็นชื่อของอุปสรรคที่ถึงซึ่งความเป็นวิปากก็เพราะอธิบายอย่างนี้ การเรียกว่าวิปาก จึงไม่มีแก่ กัตติการูป แม้ที่มีกุศลกรรม และอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตที่เป็นวิปาก (มต) แห่งอกุศล ชื่อว่า อกุศลวิปากจิต..."¹

ผลของกุศล เป็นผลดี เรียกว่า อัญญผล ผลของอกุศล เป็นผลที่ไม่ดี เรียกว่า อนิฏฐผล ผลของทั้งกุศลและอกุศล มี 2 ประการ คือ

1. มุขยผล ได้แก่ ผลโดยตรง ได้แก่วิปากจิตและเจตสิกที่ประกอบ
- ผลโดยตรงนี้เป็นนามธรรม รู้อารมณ์ได้ เช่นเดียวกับ กุศลจิตหรืออกุศลจิต

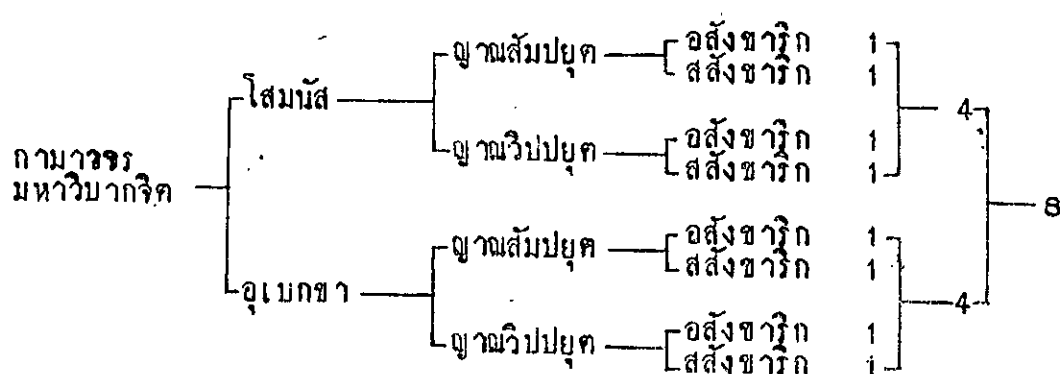
* ญเหตุให้เกิดสังขาร หน้า 238.

1 หมายเหตุราชวิทยาลัย. อภิขัมมัตถสังคหणीและอภิขัมมัตถสังคหणीภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 37.

2. สัมผัสผล เป็นผลธรรมกาสัมผัส ได้แก่ กัมมรูป ซึ่งเป็นรูปธรรม
รองรับการเกิดขึ้นของวิบากจิต ได้แก่ หทัยวัตถุรูปและประสาทรูป

"วิบาก" หมายถึง มุขยผล คือผลโดยตรงของจิต เป็นนามธรรม

สเหตุกามาวจรวิปากจิต หรือกามาวจรวิปากจิต หรือมหาวิบากจิต เป็นจิต
ที่เป็นผลของกามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต 8) โดยตรง คือมหากุศลจิต 8 กว
เป็นเหตุให้มหาวิบากจิตเป็นผล และยอมส่งผลตรงกันกวทอกว เช่น มหากุศลจิต
เป็นโสมนัส ญาณสัมปยุต อสังขาริก ก็ให้ผลเป็น มหาวิบากโสมนัส ญาณสัมปยุต
อสังขาริก ค่ายเหมือนกัน ดังนั้นกามาวจรวิปากจิต 8 จึงมีดังนี้¹

1. โสมนัสสสหคต ญาณสัมปยุตคต อสังขาริก - (มหาวิบากจิตกวที่ 1)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี (โสมนัสเวทนา) ประกอบด้วยปัญญา (ญาณสัมปยุต)
โดยไม่มีการชักนำ

2. โสมนัสสสหคต ญาณสัมปยุตคต สังขาริก - (มหาวิบากจิตกวที่ 2)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญา โดยมีการชักนำ

¹มหาพิกุลราชวิทยาลัย. อภิขัมมัตถสังคหะและอภิขัมมัตถสังคหะภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 37.

¹มูลนิธิแนบ มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิขัมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1,
หน้า 95 - 96.

3. โสมนัสสหคต ญาณวิปยุตฺถํ อสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 3)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา (ญาณวิปยุต) โดยไม่มีการชักนำ

4. โสมนัสสหคต ญาณวิปยุตฺถํ สสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 4)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีการชักนำ

5. อุเปกฺขาสหคต ญาณวิปยุตฺถํ อสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 5)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

6. อุเปกฺขาสหคต ญาณวิปยุตฺถํ สสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 6)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา โดยมีการชักนำ

7. อุเปกฺขาสหคต ญาณวิปยุตฺถํ อสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 7)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยไม่มีการชักนำ

8. อุเปกฺขาสหคต ญาณวิปยุตฺถํ สสงฺขาริกํ - (มหาวิบากจิตทวงที่ 8)
เกิดขึ้นพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา โดยมีการชักนำ

กามาวจรกิริยาจิต ๘ (มหากิริยาจิต ๘)

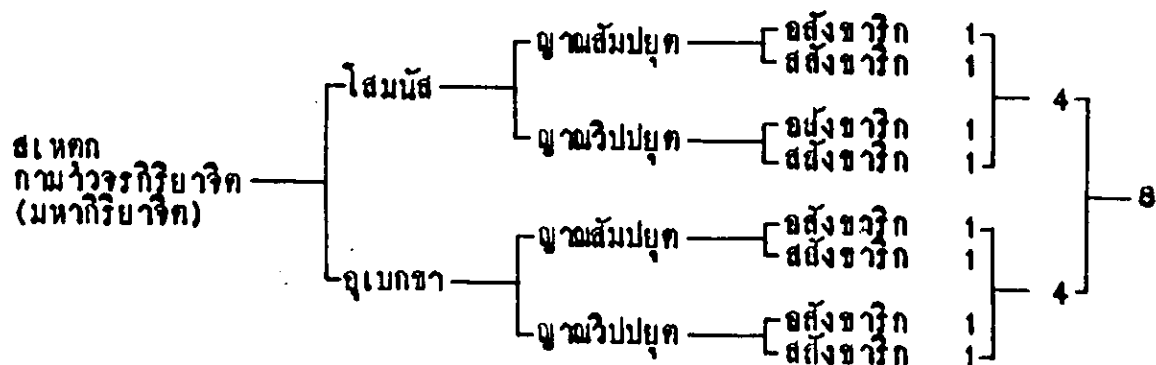
กิริยาจิต หมายถึงจิตที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่วิบาก เป็นเพียงจิตที่เกิดขึ้น กระทำหน้าที่ที่รับอารมณ์ผ่านมาทางทวารทั้ง 6 หรือทำหน้าที่ให้สำเร็จการภิก การทำ การพูด เป็นกิริยาโดยภาวะเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ไม่มีปัจจัยแห่งกุศล อกุศล ในอนาคตอีก กิริยาจิตมี 2 ประเภท คือ

1. อเหตุกกิริยาจิต ได้แก่จิตที่ไม่ใช่เป็นผลของกุศลและอกุศล และทั้งไม่ใช่จิตที่เป็นตัวกุศลและอกุศลด้วย เป็นจิตสักแต่เพียงกระทำหน้าที่รับอารมณ์ผ่านทวารทั้ง 6 เท่านั้น

2. สเหตุกกามาวจรกิริยาจิต หรือมหากิริยาจิต เป็นจิตที่ทำให้สำเร็จ การทำ การพูด การภิกของพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสแล้ว เป็นกิริยาจิตที่เมื่อรับอารมณ์แล้ว

เป็นเวทนา ที่ไม่ใช่เป็นเหตุแห่งค้นหาและอุปาทาน จึงไม่ก่อให้เกิดผลขึ้นในหม้ออีกได้ในอนาคต

กามาวจรกิริยาจิต หรือมหากิริยาจิต เป็นสเหตุกิริยาจิต คือเป็นจิตที่มีเหตุประกอบกามาวจรกิริยาจิตก็คือกามาวจรกุศลจิตนั่นเอง ต่างกันก็คือ ถ้ากามาวจรกุศลจิตเกิดกับพระอรหันต์จิตเหล่านั้นเรียกว่า กามาวจรกิริยาจิต แต่ถ้าเกิดกับบุคคลธรรมดาเรียกว่ากามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) มหากิริยาจิต จำแนกได้ 8 กว คือ¹

1. โสมนัสสหนกต์ ญาณสัมปยุตต์ อสงฺขาริก (มหากิริยาจิตกวที่ 1)
เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักนำ
2. โสมนัสสหนกต์ ญาณสัมปยุตต์ สสงฺขาริก (มหากิริยาจิตกวที่ 2)
เกิดพร้อมด้วยความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักนำ
3. โสมนัสสหนกต์ ญาณวิปยุตต์ อสงฺขาริก (มหากิริยาจิตกวที่ 3)
เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักนำ

¹มหานิกายราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตตสังคยา และ อภิธรรมมัตตสังคยาวิภาวินิฎฐา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 4.

²บุญนิชิณมย มหานิรทนต์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคยา. ปรินิเทศที่ 1, หน้า 102 - 103.

4. โสมนัสสหคต ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ (มหาภิราจิต ควางที่ 4)
เกิดพร้อมด้วยความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักนำ

5. อุเปกขาสหคต ญาณสัณฺญยุตฺตํ อสงฺขาริกํ (มหาภิราจิต ควางที่ 5)
เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักนำ

6. อุเปกขาสหคต ญาณสมฺมยุตฺตํ สสงฺขาริกํ (มหาภิราจิต ควางที่ 6)
เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักนำ

7. อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ (มหาภิราจิต ควางที่ 7)
เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักนำ

8. อุเปกขาสหคต ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ (มหาภิราจิต ควางที่ 8)
เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักนำ

มหาภิราจิต 8 เป็นจิตที่กระทำกิจการงานของกุศลนั้นเอง แต่การงานของกุศลนั้น ย่อมให้ผล คือเป็นสุข ส่วนพระอรหันต์ท่านทำกิจการงานไปตามสภาวะธรรม ไม่มีผลเป็นสุขหรือทุกข์ เป็นเพียงกิริยา สักว่า ทำ ทุก คิด ด้วยมหาภิราจิตเท่านั้น

รูปาวจรจิต 15

รูปาวจรจิต คือจิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือหมายถึงจิตที่ท่องเที่ยวอยู่ในภุมิ อันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิเลสรูป¹ และผู้ที่ยังไม่ได้ฌานไม่อาจมีจิตชนิดนี้ได้

ฌาน* หมายถึงการเพ่งอารมณ์เพื่อให้จิตคิดแนบอยู่ในอารมณ์ที่ใช่เป็นอุบายเพื่อสงบใจ (กรรมฐาน) หรือหมายถึงธรรมชาติที่ผาสุกที่ เป็นปฏิปักษ์ต่อฉานจิต ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อฉานจิตคือ นิวรณ์

¹ มุนินิพนธ์ มหาภิราจิต. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 1, หน้า 105.

* ดู ฌานสุข หน้า 188 ประกอบ.

ฉานมี 2 อย่าง คือ

1. อารัมณนิชชาน ได้แก่การเพ่ง นิมิทของอารมณ์ เพื่อให้จิตแนบแน่นกับอารมณ์

2. ลักขณนิชชาน ได้แก่การเพ่งสภาวะลักษณะของอารมณ์ หมายเอาสามัญลักษณะ คืออนิจจลักษณะเป็นต้น เพื่อให้ปัญญารู้ปรมัตถอารมณ์

ในฉานทั้งสองในที่นี้หมายเอา อารัมณนิชชาน จึงมีความหมายว่าเพ่งอารมณ์ หรือเพราะเป็นเครื่องแยกเขาธรรมที่เป็นชาติกแก่ฉานจิต

ธรรมที่เป็นปฏิปักข์ของฉาน ได้แก่นิรวรณ อันหมายถึงสิ่งกีดกันกุตศธรรม หรือธรรมที่กีดกันจิตไม่บรรลุความดี หรือไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม แต่ในที่นี้หมายถึงชักชวนไม่ให้เข้าถึงฉาน

นิรวรณมี 5 ประการ คือ

1. กามฉันทนิรวรณ คือความติดใจ ยินดี ในกามารมณ์ มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์

2. พยาบาทนิรวรณ ได้แก่ ความผูกโกรธ หิกลองร้ายผู้อื่น

3. ตีนมิทธนิรวรณ ได้แก่ ความหazy หลงลอยจากอารมณ์ที่เพ่งพิจารณา

4. อุทธัจจกุกกุกจนิรวรณ ได้แก่ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ

5. วิจิกิณณนิรวรณ ได้แก่ ความลังเล ไม่แน่ใจ เคลือบแคลงสงสัย

เมื่อนิรวรณทั้ง 5 ถูกข่มไว้ หรือไม่มีในจิตแล้ว ฉานจิตจึงเกิดขึ้น ฉานจิตหรือที่เรียกว่าองค์แห่งฉาน มี 5 ประการ คือ*

วิคก ซึ่งทำหน้าที่ประหาร ตีนมิทธนิรวรณ (ความหazy หลงลอยจากอารมณ์)

วิจาร ซึ่งทำหน้าที่ประหาร วิจิกิณณนิรวรณ (ความลังเลเคลือบแคลงสงสัย)

วิติ ซึ่งทำหน้าที่ประหาร พยาบาท (ความผูกโกรธ หิกลองร้ายผู้อื่น)

*ดูรายละเอียด องค์แห่งฉาน หน้า 191.

สุข (เวทนา) ทำหน้าที่ประหาร อุทฺธจกุกกุจจนีวรณ์ (ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ)

เอกัคคตา ทำหน้าที่ประหาร กามฉันทนีวรณ์ (ความยินดีในกามคุณ)

ฉานจำแนกตามแนวพระอภิธรรม เป็น 5 ประเภท เรียงตามปัญจนัย มีดังนี้

1. ปฐมฉาน มีองค์ชน 5 คือ วิทก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
2. ทุติยฉาน มีองค์ชน 4 คือ - วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
3. ตติยฉาน มีองค์ชน 3 คือ - - ปีติ สุข เอกัคคตา
4. จตุตถฉาน มีองค์ชน 2 คือ - - - สุข เอกัคคตา
5. ปัญจฉาน มีองค์ชน 2 คือ - - อุเบกขา - เอกัคคตา

การเวียนจิตประเภทต่าง ๆ ทั้ง 5 ประเภท จะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องอาศัย

การสมมุติกำหนดเครื่องหมาย (บัญญัติอารมณ์) อันใดอันหนึ่งมาเป็นเครื่องเพ่ง
และอารมณ์ที่เป็นเครื่องเพ่งให้เวียนจิตเกิดขึ้นได้ ตั้งแต่ปฐมฉาน จนถึงปัญจฉาน นั้นมี
ดังนี้

ปฐมฉาน - อาศัยอารมณ์เครื่องเพ่ง ได้แก่ กลืน 10*, อสุภ 10, อาฆาปานสติ
1, กายคตาสติ 1 และอัปปมัญญา 3 (เมตตา กรุณา มุชิตา)

ทุติยฉาน, ตติยฉาน และจตุตถฉาน - อาศัยอารมณ์เครื่องเพ่ง ได้แก่ กลืน 10,
อาฆาปานสติ 1 และอัปปมัญญา 3

ปัญจฉาน - อาศัยอารมณ์เป็นเครื่องเพ่งให้เกิดเวียนจิตคือ กลืน 10,
อาฆาปานสติ 1 และอัปปมัญญา 1 คือ อุเบกขา

รูปาวจรจิต 15 จำแนกเป็น 3 ประเภทดังนี้

1. รูปาวจรกุศลจิต 5 กว
2. รูปาวจรวิบากจิต 5 กว
3. รูปาวจรกิริยาจิต 5 กว

* กุ กลืน 10 หน้า 189.

รูปาวจรกุศลจิต

รูปาวจรกุศลจิต มี 5 กว¹ คือ

รูปาวจรกุศลจิต 5	ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปิที สุข และเอกัคคตา	1	}	5
	ทุติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปิที สุข และเอกัคคตา	1		
	ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย ปิที สุข และเอกัคคตา	1		
	จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา	1		
	ปัญจฌานกุศลจิต ประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา	1		

รูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมณภาวนา* ซึ่งต้องอาศัย การสมมุติอารมณ์ขึ้นมาเป็นเครื่องมือ จิตที่เริ่มเพ่งจับบัญญัติอารมณ์ ในตอนแรกนี้ เป็นมหากุศลจิตเมื่อเจริญภาวนาจนเกิดสมาธิแล้วจิตจะเปลี่ยนจากมหากุศลจิต เป็น รูปาวจรกุศลจิต ที่เกิดพร้อมองค์ทั้ง 5

รูปาวจรกุศลจิต ต่างจากกามาวจรกุศลจิต คือ กามาวจรกุศลจิต เกิดจากการกระทำกุศล เช่น บริจาคทาน รักษาศีล เป็นต้น ด้วยเจตนาที่เป็นกุศล แต่ รูปาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นจากการเจริญสมณภาวนา อันเกิดแต่ทางใจอย่างเดียว

รูปาวจรวิบากจิต

รูปาวจรวิบากจิต มี 5 กว² คือ

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหยาธิและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 5.

¹พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 336.

*สมณภาวนา - ปีกอบรมจิตให้เกิดความสุข, วิปัสสนาภาวนา - ปีกอบรมปัญญา ให้เกิดความรู้เข้าใจตามเป็นจริง

²มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหยาธิและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 5.

รูปาวจรวิบากจิต 5	ปฐมฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา	1	}	5
	ทุติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา	1		
	ตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย ปิตี สุข และเอกัคคตา	1		
	จตุตถฌานวิบากจิต ประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา	1		
	ปัญจฌานวิบากจิต ประกอบด้วย อุเบกขา และเอกัคคตา	1		

รูปาวจรวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของรูปาวจรจิต ทั่วทั้งดวง คือ

ปฐมฌานกุศลจิต ให้ผลเป็น ปฐมฌานวิบากจิต
 ทุติยฌานกุศลจิต ให้ผลเป็น ทุติยฌานวิบากจิต
 ตติยฌานกุศลจิต ให้ผลเป็น ตติยฌานวิบากจิต
 จตุตถฌานกุศลจิต ให้ผลเป็น จตุตถฌานวิบากจิต
 ปัญจฌานกุศลจิต ให้ผลเป็น ปัญจฌานวิบากจิต

รูปาวจรกิริยาจิต

รูปาวจรกิริยาจิต มี 5 ดวง¹ คือ

รูปาวจรกิริยาจิต 5	ปฐมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา	1	}	5
	ทุติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา	1		
	ตติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย ปิตี สุข และเอกัคคตา	1		
	จตุตถฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย สุข และเอกัคคตา	1		
	ปัญจฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย อุเบกขาและเอกัคคตา	1		

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงรูปฌานจิต โดยแนบเคี้ยวกับรูปาวจรกุศลจิต จึงกล่าวได้ว่า รูปาวจรกิริยาจิต ก็คือ รูปาวจรกุศลจิต หากแต่เป็นรูปาวจรกุศลจิตที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์ ถ้ารูปาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในบุคคลธรรมดา ก็ยังคงเป็นรูปาวจรกุศลจิตเช่นเดิม

¹มหาหมณฺฑร ราชวิทยาสถ. อภิธรรมมัตถสังคหणीและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 5 - 6.

สรุป รูปาวจรจิต 15 ดังนี้

รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต 5	ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1	5	15
		ทุติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วย สุขและเอกัคคตา	1		
		ปัญจฌานกุศลจิต ประกอบด้วย อุเบกขาและเอกัคคตา	1		
	รูปาวจรวิบากจิต 5	ปฐมฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1	5	
		ทุติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		ตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		จตุตถฌานวิบากจิต ประกอบด้วย สุขและเอกัคคตา	1		
		ปัญจฌานวิบากจิต ประกอบด้วย อุเบกขาและเอกัคคตา	1		
	รูปาวจรกิริยาจิต 5	ปฐมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1	5	
		ทุติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิจาร์ ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		ตติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย ปีติ สุขและเอกัคคตา	1		
		จตุตถฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย สุขและเอกัคคตา	1		
		ปัญจฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย อุเบกขาและเอกัคคตา	1		

สรุปาวจรจิต 12

สรุปาวจรจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนาของผู้ที่ไ้รูปาวจรปัญจฌานมาแล้ว เมื่อบำเพ็ญสูงขึ้นไป ก็จะเข้าถึงอรุณาน หรือเป็นจิตที่เป็นไปในอรุณาน เป็นจิตของผู้ที่ไ้อรุณาน 4

สรุปาวจรจิต เมื่อกล่าวโดยประเภทของอารมณ์ มี 4 อย่าง คือ

1. อากาสบัญญัติชนจิต มีอากาสบัญญัติเป็นอารมณ์ (กสิณุสสาปฏิมากาสบัญญัติ)
2. วิญญาณบัญญัติชนจิต มีปฐมารูปานเป็นอารมณ์ (ปฐมารูปวิญญาณ)
3. อากิญจัญญายชนจิต มีนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์ (นัตถิภาวบัญญัติ)
4. เนวสัณฺณานาสัญญายชนจิต มีตทียารูปานเป็นอารมณ์ (ตทียารูปวิญญาณ)

อรูปาวจรจิตเมื่อจำแนกตามความแตกต่างแห่งที่เกิด (ชาติ) คือ กุศล
วิบาก และกิริยา จะได้เป็น อรูปาวจรจิต 12 คือ

$$\text{อรูปาวจรจิต} \longrightarrow \left[\begin{array}{ll} \text{อรูปาวจรกุศลจิต} & 4 \\ \text{อรูปาวจรวิบากจิต} & 4 \\ \text{อรูปาวจรกิริยาจิต} & 4 \end{array} \right] \longrightarrow 12$$

อรูปาวจรกุศลจิต

อรูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดจากการเจริญสมถภาวนาจนถึงรูปฌาน มี
จำนวน 4 กว¹ คือ

$$\text{อรูปาวจรกุศลจิต} \longrightarrow \left[\begin{array}{ll} \text{กุศลจิตประกอบด้วย อากาสานัญจายตนฌาน} & 1 \\ \text{(อากาสานัญจายตนกุศลจิต)} & \\ \text{กุศลจิตประกอบด้วย วิญญาณัญจายตนฌาน} & 1 \\ \text{(วิญญาณัญจายตนกุศลจิต)} & \\ \text{กุศลจิตประกอบด้วย อากิญจัญญายตนฌาน} & 1 \\ \text{(อากิญจัญญายตนกุศลจิต)} & \\ \text{กุศลจิตประกอบด้วย เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน} & 1 \\ \text{(เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต)} & \end{array} \right] \longrightarrow 4$$

¹มหานุกูลราชวิทยาลัย. อภิธัมมัตถสังคหणीและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 6.

¹พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 337.

อรูปาวจรวิบากจิต

อรูปาวจรวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต คืออรูปาวจรจิต เป็นเหตุ อรูปาวจรวิบากจิตเป็นผล อรูปาวจรวิบากจิต มี 4 กวง¹ (ตาม อรูปาวจรกุศลจิต) ดังนี้

อรูปาวจรวิบากจิต	วิบากจิตประกอบด้วย อากาสนัญญาयทณฺณาน (อากาสนัญญาयทณฺณวิบากจิต)	1	4
	วิบากจิตประกอบด้วย วิญญูณัญญาयทณฺณาน (วิญญูณัญญาयทณฺณวิบากจิต)	1	
	วิบากจิตประกอบด้วย อากิญจัญญาयทณฺณาน (อากิญจัญญาयทณฺณวิบากจิต)	1	
	วิบากจิตประกอบด้วย เนวสัณฺณานาสัณฺญาयทณฺณาน (เนวสัณฺณานาสัณฺญาयทณฺณวิบากจิต)	1	

อรูปาวจรกิริยาจิต

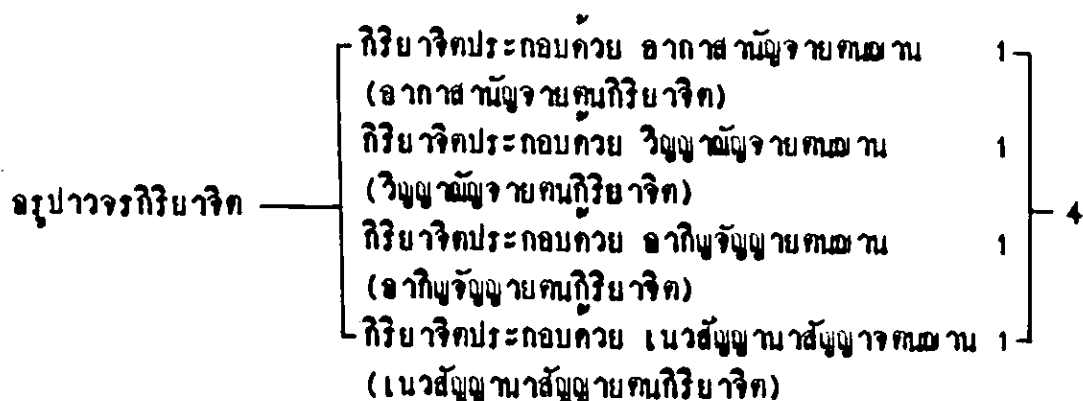
อรูปาวจรกิริยาจิต คือจิตของพระอรหันต์ ที่เข้าถึงอรุณาน เป็นจิตที่ฉินัย ตรงกันกับอรูปาวจรกุศลจิต เป็นแต่อรูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่ปรากฏขึ้นในบุคคลที่ยังไม่เป็น พระอรหันต์ อรูปาวจรกิริยาจิต มี 4 กวง² คือ

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธัมมัตถสังคหาวาสีและอภิธัมมัตถวินิภาวินิฎกาท. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 6.

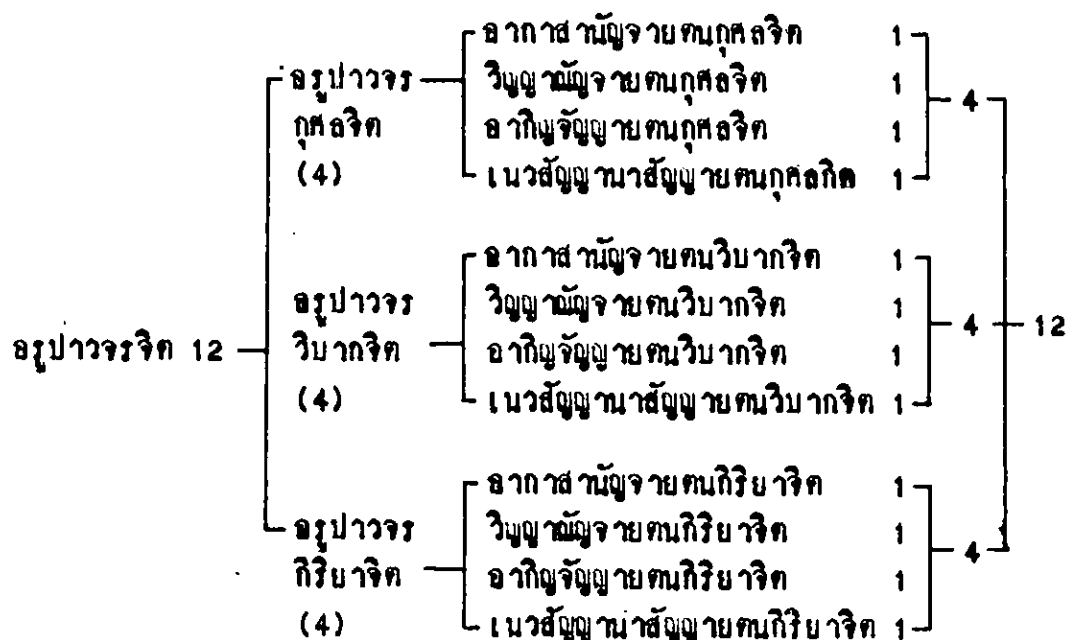
¹พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 338.

²มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธัมมัตถสังคหาวาสีและอภิธัมมัตถสังคหวินิภาวินิฎกาท. ฉบับแปลเป็นไทย หน้า 6.

²พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 338.

อนุภาวจรจิต 12

อนุภาวจรจิต 12 และอนุภาวจรจิต 15 รวมกันเป็นจิต 27 มีชื่อเรียกว่า "มหัคคจิต" หมายถึง จิตที่เข้าถึงความเป็นใหญ่ เป็นจิตที่มีกำลังแก่กล้าสามารถกระทำให้อำนาจกิจต่าง ๆ ได้ โดยเฉพาะสามารถข่มกิเลสไว้ได้

โลกุตตรจิต ๘

โลกุตตรจิต หมายถึงจิตที่พ้นโลก 3* เป็นจิตที่มีความสามารถพิเศษรับ อารมณ์ที่เหนือโลก คือนิพพาน อันเป็นอารมณ์ที่เหนือโลกทั้ง 3 (กามโลก, รูปโลก และอรูปโลก)

โลกุตตรจิตเป็นจิตที่รับ "นิพพานอารมณ์" อันเป็นอารมณ์ที่ไม่มีการเกิด - กับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความพินาศ เป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่ง เป็นอสังขตธรรม

โลกุตตรจิต มี ๘ กวง คือโลกุตตรจิตกุศล หรือมรรคจิต 4 และโลกุตตรวิบาก จิต หรือผลจิต 4

โลกุตตรกุศลจิต หรือมรรคจิต มี 4 กวง¹ ดังต่อไปนี้

*โลก 3 ประกอบด้วย 1) กามโลก (กามภุมิ, กามภพ) หมายถึงโลกหรือภุมิ ของสัตว์ผู้ยังเสวยกามคุณ ประกอบด้วย อมนุษย์ 4 มนุษย์ 1 (โลกมนุษย์) และ กามาวจรสวรรค์ 6 รวม 11 ภุมิ 2) รูปโลก (รูปภุมิ - รูปภพ) หมายถึงโลกของสัตว์ ผู้เข้าถึงรูปฌาน ประกอบด้วย ปฐมฌานภุมิ 3 ทุติยฌานภุมิ 3 ทิยฌานภุมิ 3 จตุตถฌานภุมิ 7 (รวม 16 ภุมิ) 3) อรูปโลก (อรูปภุมิ, อรูปภพ) หมายถึงภุมิของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน คืออรูปฌานภุมิทั้ง 4 ทั้ง 3 ภุมิ จึงรวมภุมิของบุคคลทั้งหมดได้ 31 ภุมิ ทั้ง 31 ภุมินี้เป็น ภุมิหรือภพหรือโลกที่ต้องแตกสลายไปในที่สุด เพราะเป็นสังขารธรรมด้วยกัน

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหาลีและอภิธรรมัตถสังคหวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 7.

¹พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 338.

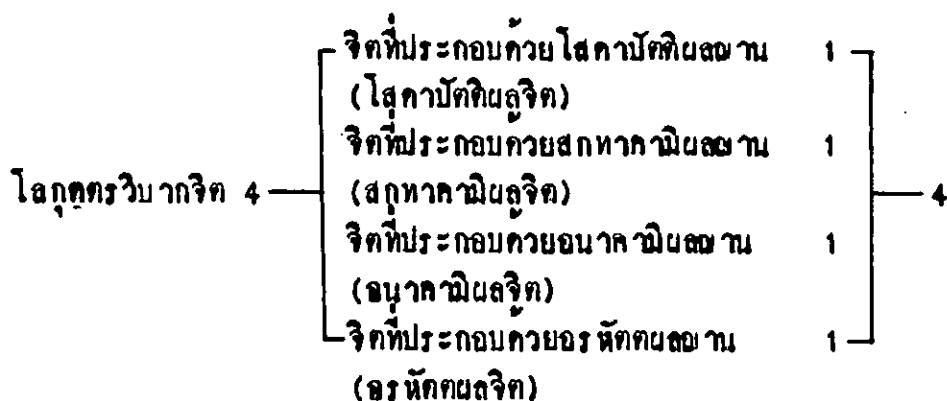
- จิตที่ประกอบด้วยโสคาปัตติมรรคจิต ๓ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงกระแสอันไหลไปสู่นิพพานธาตุ ๑
(โสคาปัตติมรรคจิต)
- จิตอันประกอบด้วยสกทามิมรรคจิต ๓ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระสกทาคามี ๑
(สกทาคามีมรรคจิต)
- ๔ จิตอันประกอบด้วยอนาคามิมรรคจิต ๓ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระอนาคามี ๑
(อนาคามิมรรคจิต)
- จิตอันประกอบด้วยอรหัตตมรรคจิต ๓ คือ กุศลจิตที่เป็นทางให้ถึงความ เป็นพระอรหัต ๑
(อรหัตตมรรคจิต)

มรรคจิต หรือ โลกุตตรกุศลจิต ๔ เป็นจิตที่ทำให้ข้ามพ้นจากปฏิกูลจนสู่ความเป็น
พระอริยมบุคคล ๔ ดังนี้ คือ

โสคาปัตติมรรคจิต	ทำให้เป็น	โสคาปัตติมรรคบุคคล
สกทามิมรรคจิต	ทำให้เป็น	สกทามิมรรคบุคคล
อนาคามิมรรคจิต	ทำให้เป็น	อนาคามิมรรคบุคคล
อรหัตตมรรคจิต	ทำให้เป็น	อรหัตตมรรคบุคคล

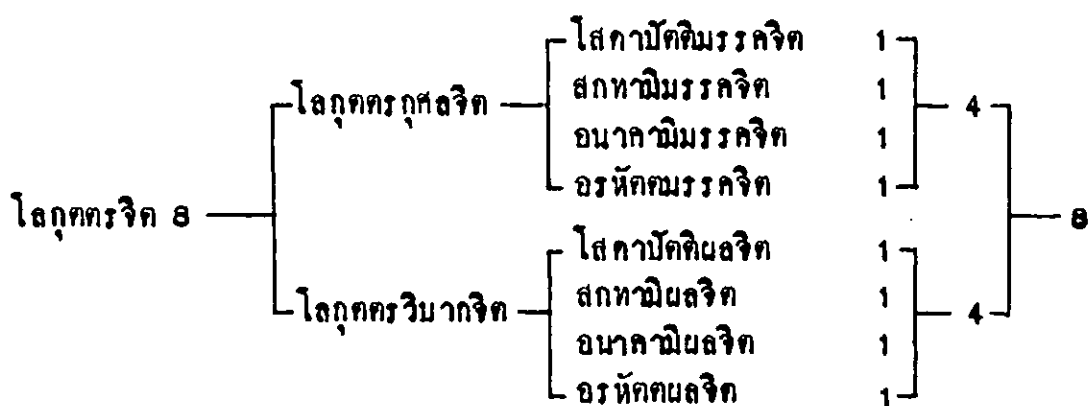
โลกุตตรวิบากจิต หรือ ผลจิต

โลกุตตรวิบากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของ โลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิต กล่าวคือ
เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นพร้อมกับการประหารกิเลสไปแล้ว ผลจิตก็จะเกิดติดต่อกันขึ้นในทันที
ไม่มีจิตประเภทอื่นเกิดขึ้นแทรกแซง ดังนั้น โลกุตตรวิบากจิต จึงมีจำนวน ๔ ดวงเท่ากับ
มรรคจิต คือ

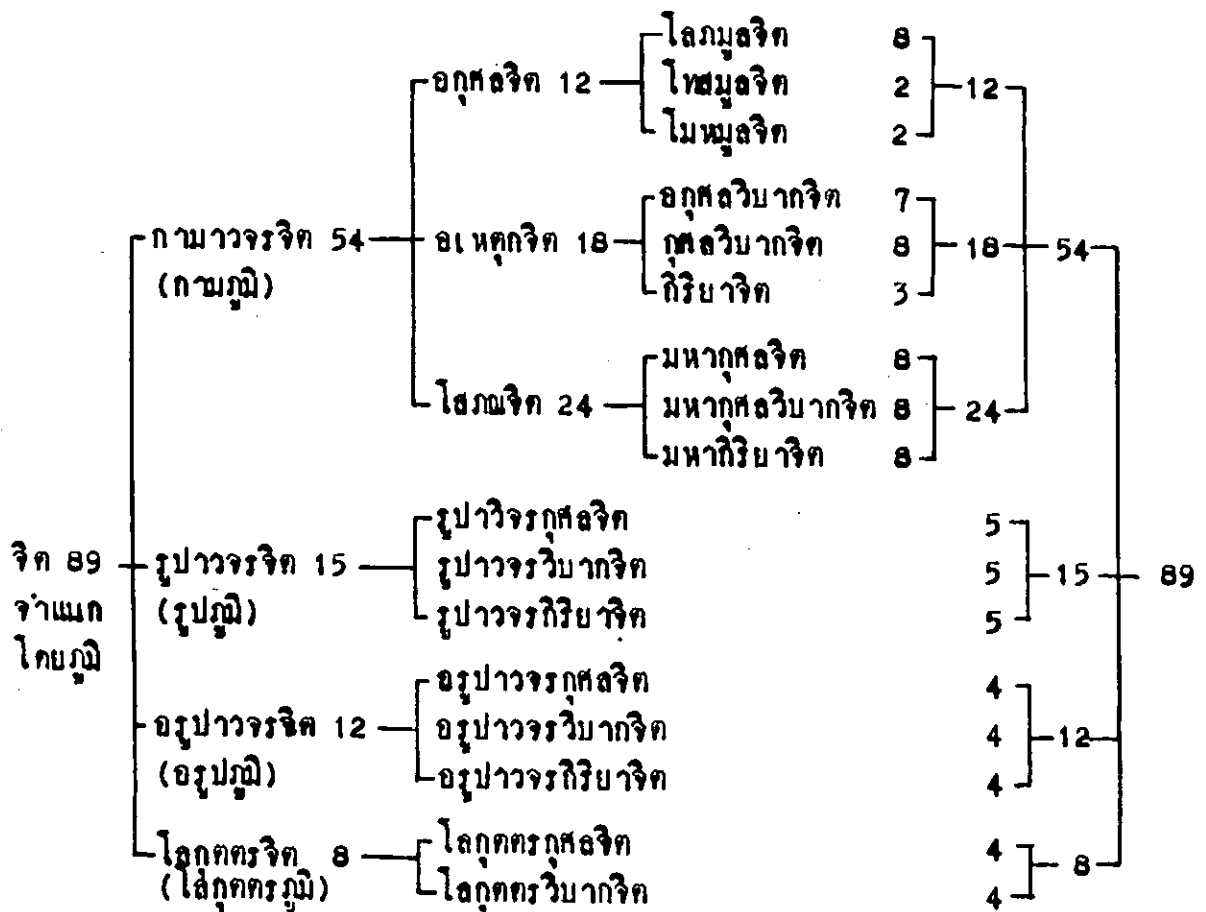

อรรหัตตผลจิต เป็นจิตที่ออกสู่อกุศลประมาณสิ้นโดยเด็ดขาด พระอรหันต์จะไม่มี
อกุศลจิต 12 กวง เกิดขึ้นในสันดานอีกเลย

โลกุตตรจิต 8

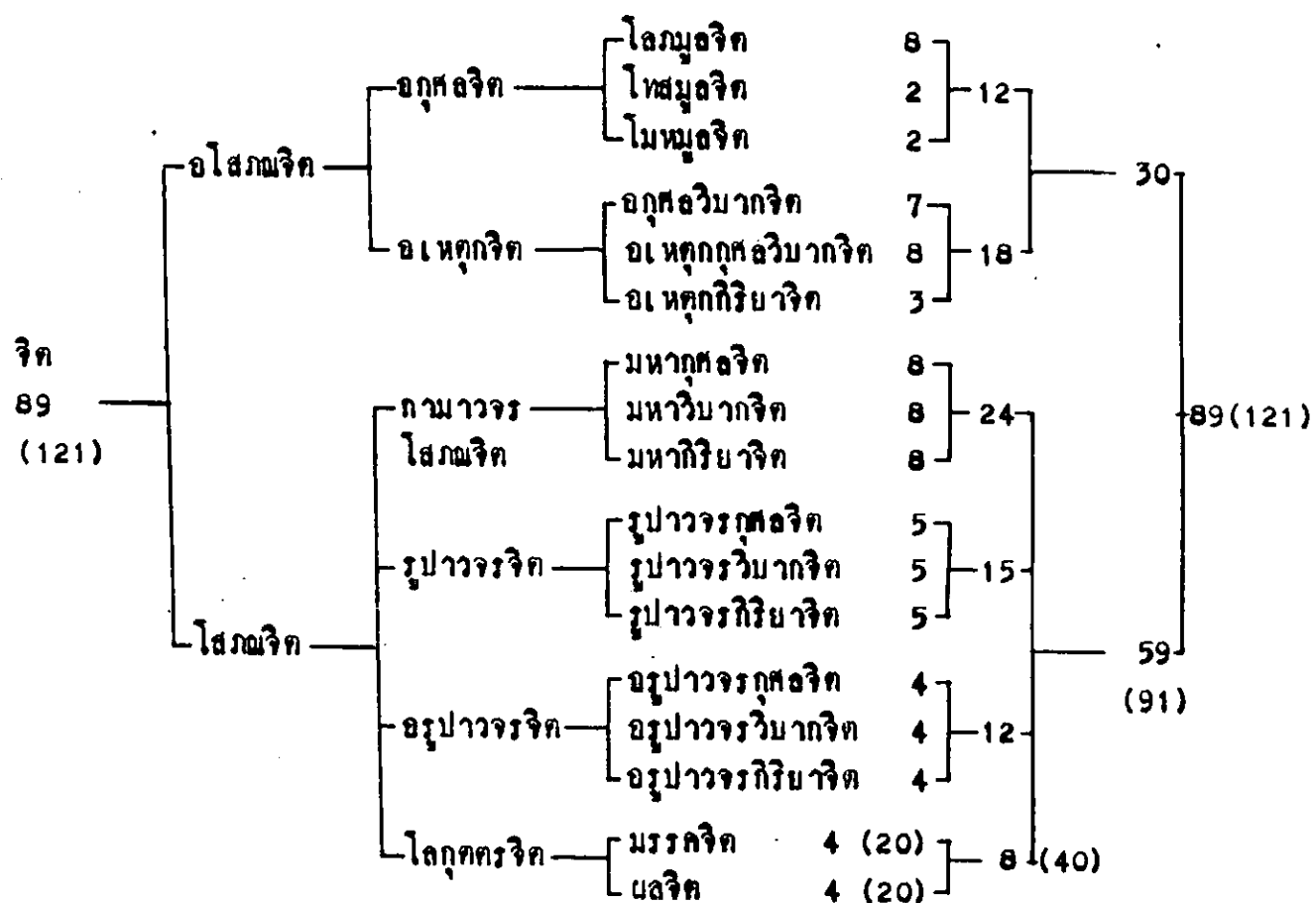
แสดงจิต 89 หรือ 121 (จำแนกโคภยภูมิ) ดังนี้

ตัวอย่างการจำแนกจิต ที่ยกมาแสดงที่ผ่านมานั้นเป็นการจำแนกจิตตามภูมิ จิตที่
 อยู่ในกามภูมิ ได้แก่ กามาวจรจิต จิตที่อยู่ในรูปภูมิ ได้แก่ รูปาวจรจิต จิตที่
 อยู่ในอรุพภูมิ ได้แก่ อรูปาวจรจิต ส่วนโลกุตตรจิตเป็นจิตที่พ้นจากโลกหรือภูมิทั้ง 3
 ที่กล่าวมา

การจำแนกจิตอีกชนิดหนึ่งที่ยุ่เขียนเห็นว่าเกี่ยวข้องกับความจริง คือการจำแนก
 จิต 89 ทาง เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ อโสภณจิต (จิตที่ไม่งาม) และโสภณจิต (จิตที่งาม)
 ก็จะแสดงให้เห็นแผนภูมิต่างนี้

แสดงการจำแนกจิตเป็นอโสภณจิต และโสภณจิต

อโสภณจิต หมายถึงจิตที่ไม่งามไม่ดี แต่ในที่นี้เมื่อพิจารณาแล้วคงมีความหมาย
เพียงจิตที่นอกเหนือจาก โสภณจิต เพราะอเหตุกจิต ซึ่งจิตอยู่ในอโสภณจิตนั้น เป็นจิตที่
เกิดขึ้นได้แม้ในพระอรหันต์ ส่วนจิตที่จะจิตได้ว่าไม่ดีไม่งามอย่างแท้จริงก็คือ อกุศลจิต 12

โสภณจิต หมายถึงจิตที่งาม มีทั้งสิ้น 59 (91) กว เป็นจิตที่เกิดขึ้นในกามภูมิ
24 กว (กามาวจรโสภณจิต) จิตในรูปภูมิทั้งหมด (15 กว) จิตในอรุภูมิทั้งหมด
12 กว และจิตในโลกุตตรภูมิทั้งหมด 8 (40) กว

จะเห็นได้ว่าคุณสมบัติสำคัญในการจำแนกว่าจิตใด เป็นอโสมนัสจิต หรือ โสมนัสจิต คืออกุศล* และอกุศล จิตใดที่ประกอบด้วยอกุศล จิตนั้นก็จำแนกอยู่ฝ่ายอโสมนัสจิต ส่วนจิตใดประกอบด้วยกุศล จิตนั้นก็จำแนกอยู่ฝ่ายโสมนัสจิต

ทั้งนี้กล่าวมาแล้วว่า ในการจำแนกจิตนั้นพุทธธรรมได้จำแนกจิตเป็นประเภทต่าง ๆ หลายนัยเพื่อจะได้เห็นภาพรวมทั้งหมดของจิต ผู้เขียน จึงสรุปทัศนะเกี่ยวกับจิตที่จำแนกตามประเภทต่าง ๆ โดยย่อดังต่อไปนี้

การจำแนกจิตเป็นประเภทต่าง ๆ ในพระอภิธรรม แสดงไว้ 9 นัย¹ คือ

1. ชาติเภทนัย จำแนกจิตเป็น 4 ชาติ คือ อกุศลชาติ, กุศลชาติ, วิปากชาติ และกิริยาชาติ
2. ภูมิเภทนัย จำแนกจิตเป็น 4 ภูมิ คือ กามภูมิ, รูปภูมิ, อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ
3. โสมนสเภทนัย จำแนกจิตเป็น 2 คือ อโสมนัส และโสมนัส
4. โลกเภทนัย จำแนกจิตเป็น โลเกียะ และโลกุตตระ
5. เหตุเภทนัย จำแนกจิตเป็น อเหตุกะ และสเหตุกะ
6. ฐานเภทนัย จำแนกจิตเป็น อดาน และชาน
7. เวทนาเภทนัย จำแนกจิตเป็น สุขเวทนา, ทุกข์เวทนา, โสมนัสเวทนา, โทมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา
8. สัมปโยคเภทนัย จำแนกจิตเป็น สัมปยุต และวิปยุต
9. สังขารเภทนัย จำแนกจิตเป็น อสังขาริก และสสังขาริก

*ดูความหมายของ กุศล , อกุศล หน้า 145.

¹มุนิขิแนบ มหาปธานนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคตสังคหะ. ปริเฉทที่ 1. หน้า 154.

¹มหาหมกฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคตสังคหะและอภิธรรมมคตวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 81.

1. จำแนกจิตโดยชาติภพณัย

การจำแนกจิตโดยชาติภพณัย คือจำแนกโดยถือความแตกต่างแห่งตระกูลหรือฐานที่เกิดขึ้น ซึ่งมี 4 ประเภท คือ

1. อุกุศลชาติ เป็นชาติของจิตที่เป็นแกนเกิดแห่งโทษและให้ผลเป็นทุกข์ ไก่แก่อกุศลชาติ 12

2. กุศลชาติ เป็นชาติของจิตที่เป็นแกนเกิดที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นความสุข ไก่แก่มหากุศลจิต 8 กวง มหัคคตกุศลจิต 9 กวง และโลกุตตรจิต 4 กวง (รวม 21 กวง)

3. วิบากชาติ* เป็นชาติของจิต ที่เป็นผลของบาปและบุญ ไก่แก่อกุศลวิบากจิต 7 กวง, อเหตุกกุศลวิบากจิต 8 กวง, มหาวิบากจิต 8 กวง, มหัคคตวิบากจิต 8 กวง, โลกุตตรวิบากจิต 8 กวง (รวม 36 กวง)

4. กิริยาชาติ เป็นชาติของจิต ที่ไม่เป็นบุญและบาป และทั้งไม่ใช่ผลของบุญหรือบาปเป็นจิตที่สั่งกว่าทำกิจตามหน้าที่เท่านั้น ไก่แก่อเหตุกกิริยาจิต 3 กวง, มหากิริยาจิต 8 กวง และมหัคคตกิริยาจิต 9 กวง (รวม 20 กวง)

*วิบากชาติและกิริยาชาติ เรียกว่าอัปปากชาติ หมายถึงชาติของจิตที่ไม่ใช่กุศลและอกุศลชาติ

แสดงจิตจำแนกโดยชาติภพณ์

จิต 89 (121)	อกุศลชาติ 12	โลภมูลจิต	8	
		โทสมูลจิต	2	
		โมหมูลจิต	2	
	วิบากชาติ 36	อกุศลวิบากจิต	7	
		กุศลวิบากจิต	8	
		กิริยาจิต	3	
		กามาวจรกุศลจิต	8	
		กามาวจรวิบากจิต	8	
		กามาวจรกิริยาจิต	8	
		รูปาวจรกุศลจิต	5	
		รูปาวจรวิบากจิต	5	
		รูปาวจรกิริยาจิต	5	
		อรูปาวจรกุศลจิต	4	
	กุศลชาติ 21	อรูปาวจรวิบากจิต	4	
		อรูปาวจรกิริยาจิต	4	
		โลกุตตรกุศลจิต	4	(20)
		โลกุตตรวิบากจิต	4	(20)
	กิริยาชาติ 20			
			89	(121)

2. จำแนกจิตโดยภูมิภพณ์*

การจำแนกจิตโดยภูมิ คือจำแนกตามสถานที่เกิดหรือที่อยู่อาศัยของจิต มีอยู่ 4 ภูมิ คือ

1. กามาวจรภูมิ คือภูมิตั้งเป็นที่เกิดของกามาวจรจิต 54 กวง ได้แก่ อกุศลจิต 12 กวง อเหตุกจิต 18 กวง, มหากุศลจิต 8 กวง, มหาวิบากจิต 8 กวง และมหากิริยาจิต 8 กวง

*ดูรายละเอียดการจำแนกจิตโดยภูมิ ภูมิภพณ์ หน้า 276.

2. รูปาวจรภูมิ คือภูมิอันเป็นที่เกิดของ รูปาวจรจิต 15 กวง ได้แก่ รูปาวจรกุศล 5 กวง, รูปาวจรวิปากจิต 5 กวง และรูปาวจรกิริยาจิต 5 กวง
3. อรูปาวจรภูมิ คือภูมิอันเป็นที่เกิดของ อรูปาวจรจิต 12 กวง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลจิต 4 กวง, อรูปาวจรวิปากจิต 4 กวง และอรูปาวจรกิริยาจิต 4 กวง
4. โลกุตตรภูมิ คือภูมิอันเป็นที่เกิดของจิตที่พ้นจากภูมิทั้ง 3 ที่กล่าวมามีจำนวน 8 กวง ได้แก่ โลกุตตรกุศลจิต 4 และโลกุตตรวิปากจิต 4

แสดงการจำแนกจิตโดยภูมิเภท

จิต 89 (121)	กามาวจรจิต 54 (กามาวจรภูมิ)	อกุศลจิต — 12	โลภมูลจิต	8
			โทสมูลจิต	2
			โมหมูลจิต	2
		อเหตุกจิต — 18	อกุศลวิปากจิต	7
			กุศลวิปากจิต	8
			กิริยาจิต	3
		กามาวจรโสภณจิต 24	กามาวจรกุศลจิต	8
			กามาวจรวิปากจิต	8
			กามาวจรกิริยาจิต	8
	รูปาวจรจิต 15 (รูปาวจรภูมิ)		รูปาวจรกุศลจิต	5
			รูปาวจรวิปากจิต	5
			รูปาวจรกิริยาจิต	5
อรูปาวจรจิต 12 (อรูปาวจรภูมิ)		อรูปาวจรกุศลจิต	4	
		อรูปาวจรวิปากจิต	4	
		อรูปาวจรกิริยาจิต	4	
โลกุตตรจิต 8 (โลกุตตรภูมิ)	(40)	โลกุตตรกุศลจิต	4 (20)	
		โลกุตตรวิปากจิต	4 (20)	
				89 (121)

3. จำแนกจิตโดยโสภณเภท

เป็นการจำแนกจิต เป็นจิตประเภท "จิตทั้งสาม" (โสภณจิต) และจิตที่
นอกจากนั้นเป็น "อโสภณจิต" ดังต่อไปนี้

1. โสภณจิต มี 59 ทวง คือ กามาวจรโสภณจิต 24 ทวง, มหัคคจิต 27 ทวง
และโลกุตตรจิต 8 ทวง

2. อโสภณจิต มี 30 ทวง คือ อภุศลจิต 12 ทวง และ อเหตุกจิต 18 ทวง

แสดงการจำแนกจิตโดยโสภณเภท

จิต 89 (121)	อโสภณจิต 30	อกุศลจิต — 12	โสมมุติจิต	8	
			โทสมมุติจิต	2	
			โมหมุติจิต	2	
		อเหตุกจิต — 18	อกุศลวิปากจิต	7	
			กุศลวิปากจิต	8	
			กิริยาจิต	3	
	โสภณจิต 59	กามาวจรจิต 24	กามาวจรกุศลจิต	8	
			กามาวจรวิปากจิต	8	
			กามาวจรกิริยาจิต	8	
		รูปาวจรจิต 15	รูปาวจรกุศลจิต	5	
			รูปาวจรวิปากจิต	5	
			รูปาวจรกิริยาจิต	5	
		อรูปาวจรจิต 12	อรูปาวจรกุศลจิต	4	
			อรูปาวจรวิปากจิต	4	
อรูปาวจรกิริยาจิต			4		
โลกุตตรจิต 8 (40)		โลกุตตรกุศลจิต	4	(20)	
		โลกุตตรวิปากจิต	4	(20)	
				89 (121)	

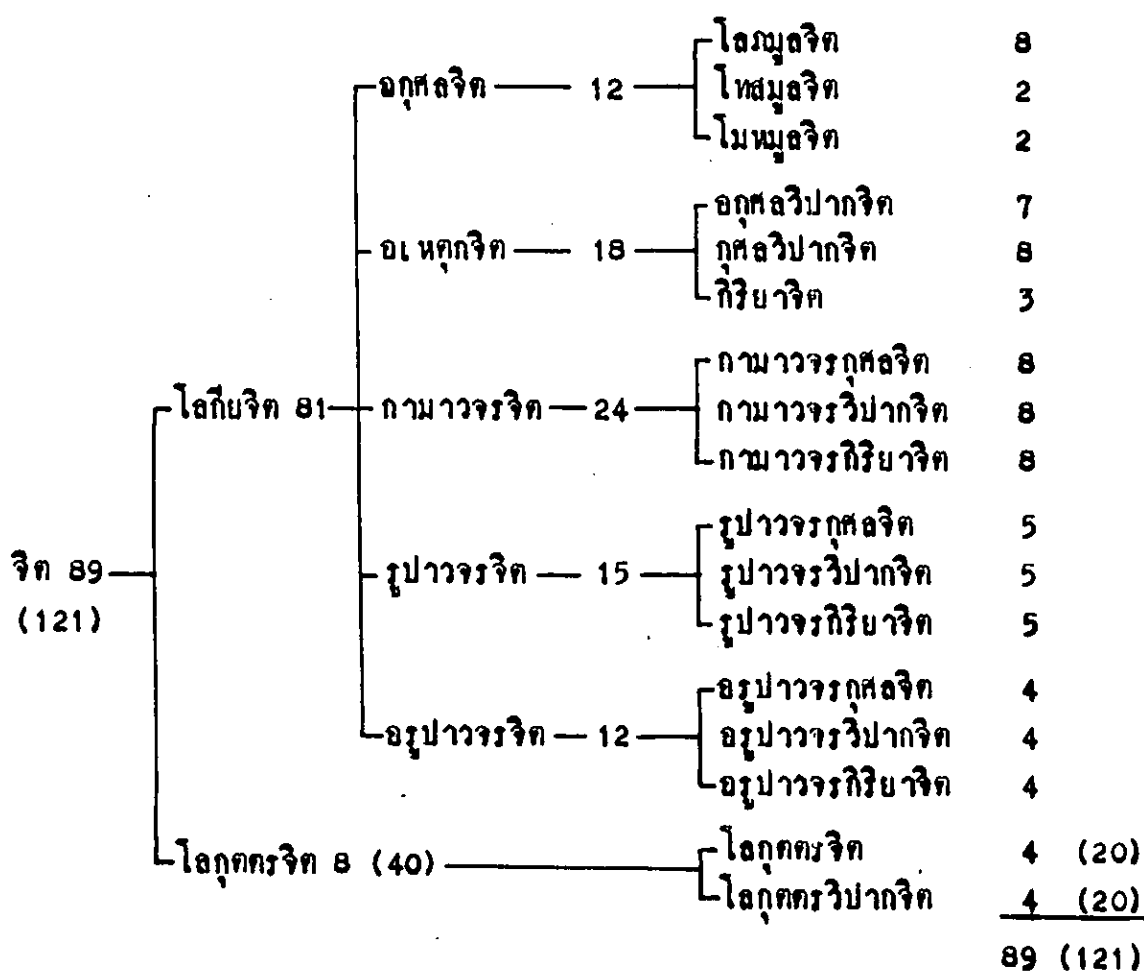
4. จำแนกจิตโดยโลกาภพ

การจำแนกจิตแบบโลกาภพ คือการแบ่งจิตที่ยังท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในโลกทั้ง 3 คือ กามโลก, รูปโลก และอรุณโลก เรียกว่า "โลเกียจิต" กับจิตที่พ้นจากโลกทั้ง 3 แล้ว เรียกว่า "โลกุตตรจิต" จำแนกได้ดังนี้

โลเกียจิต มี 81 กว คือ กามาวจรจิต 54 กว, รูปาวจรจิต 15 กว และอรุณาวจรจิต 12 กว

โลกุตตรจิต มี 8 กว คือ โลกุตตรจิต 8 กว

แผนการจำแนกจิตโดยโลกาภพ

5. จำแนกจิตโดยเหตุเภทนัย

การจำแนกจิตโดยเหตุเภทนัย หมายถึงการจำแนกจิต 89 โดยประเภทที่มี "สัมปยุตเหตุ" เรียกว่า "สเหตุกจิต" และประเภทที่ไม่มี "สัมปยุตเหตุ" ที่เรียกว่า "อเหตุกจิต"

อเหตุกจิต เป็นจิตที่ไม่มีทั้งเหตุวาท (อกุศลเหตุ) และเหตุบุญ (กุศลเหตุ) ประกอบ คือ ไม่มีโลภเหตุ โสภเหตุ โมหเหตุ และไม่มี อโลภเหตุ อโมหเหตุ อโสภเหตุ ประกอบเลย ได้แก่ อเหตุกจิต 18 กว คือ อกุศลวิปากจิต 7 กว, กุศลวิปากจิต 8 กว และอเหตุกกิริยาจิต 3 กว

สเหตุกจิต เป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ทั้งเหตุวาทและเหตุบุญตามสมควร สเหตุกจิตบางกวางประกอบด้วยเหตุเพียงอย่างเดียว เรียกว่า "เอกเหตุกจิต" จิตบางกวางประกอบด้วยเหตุ 2 เหตุ เรียกว่า "ทวิเหตุกจิต" และบางกวางมีเหตุประกอบได้ 3 เหตุ เรียกว่า "ติเหตุกจิต" ซึ่งจำแนกได้ดังนี้

1. เอกเหตุกจิต มี 2 กว คือ โภญฺญจิต 2 มีโมหเหตุ เพียงเหตุเดียว
2. ทวิเหตุกจิต มี 22 กว คือ

โลภญฺญจิต 8 มีโลภเหตุ และโมหเหตุ

โสภญฺญจิต 2 มีโสภเหตุ และโมหเหตุ

มหากุศลฆานวิปยุตจิต 4

มหาวิปากฆานวิปยุตจิต 4

มหากิริยาฆานวิปยุตจิต 4

} — มีอโลภเหตุและอโสภเหตุ

3. ติเหตุกจิต เป็นจิตที่ประกอบด้วยเหตุทั้ง 3 คือ อโลภเหตุ อโสภเหตุ และอโมหเหตุ มี 47 กว คือ มหากุศลฆานสัมปยุตจิต 4, มหาวิปากฆานสัมปยุตจิต 4, มหากิริยาฆานสัมปยุตจิต 4, รูปาวจรกุศลจิต 5, รูปาวจรวิปากจิต 5, รูปาวจรกิริยาจิต 5, อรูปาวจรกุศลจิต 4, อรูปาวจรวิปากจิต 4, อรูปาวจรกิริยาจิต 4 และโสกุกตกรจิต 8

แสดงการจำแนกจิตโดยเหตุเภทย์

จิต 89 (121)	อเหตุกจิต — 18	โลภมูลจิต	8
		โทสมูลจิต	2
		โมหมูลจิต	2
		อกุศลวิปากจิต	7
		กุศลวิปากจิต	8
		กิริยาจิต	3
	สเหตุกจิต — 71	กามาวจรกุศลจิต	8
		กามาวจรวิปากจิต	8
		กามาวจรกิริยาจิต	8
		รูปาวจรกุศลจิต	5
		รูปาวจรวิปากจิต	5
		รูปาวจรกิริยาจิต	5
		อรุปาวจรกุศลจิต	4
		อรุปาวจรวิปากจิต	4
		อรุปาวจรกิริยาจิต	4
		โลกุตตรกุศลจิต	4 (20)
		โลกุตตรวิปากจิต	4 (20)
		89 (121)	

โดยสรุปจิต 89 กว เมื่อจำแนกโดยเหตุเภทย์แล้ว จะเป็น "อเหตุกจิต" คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ 18 กว และเป็น "สเหตุกจิต" จิตที่ประกอบด้วยเหตุ 71 กว

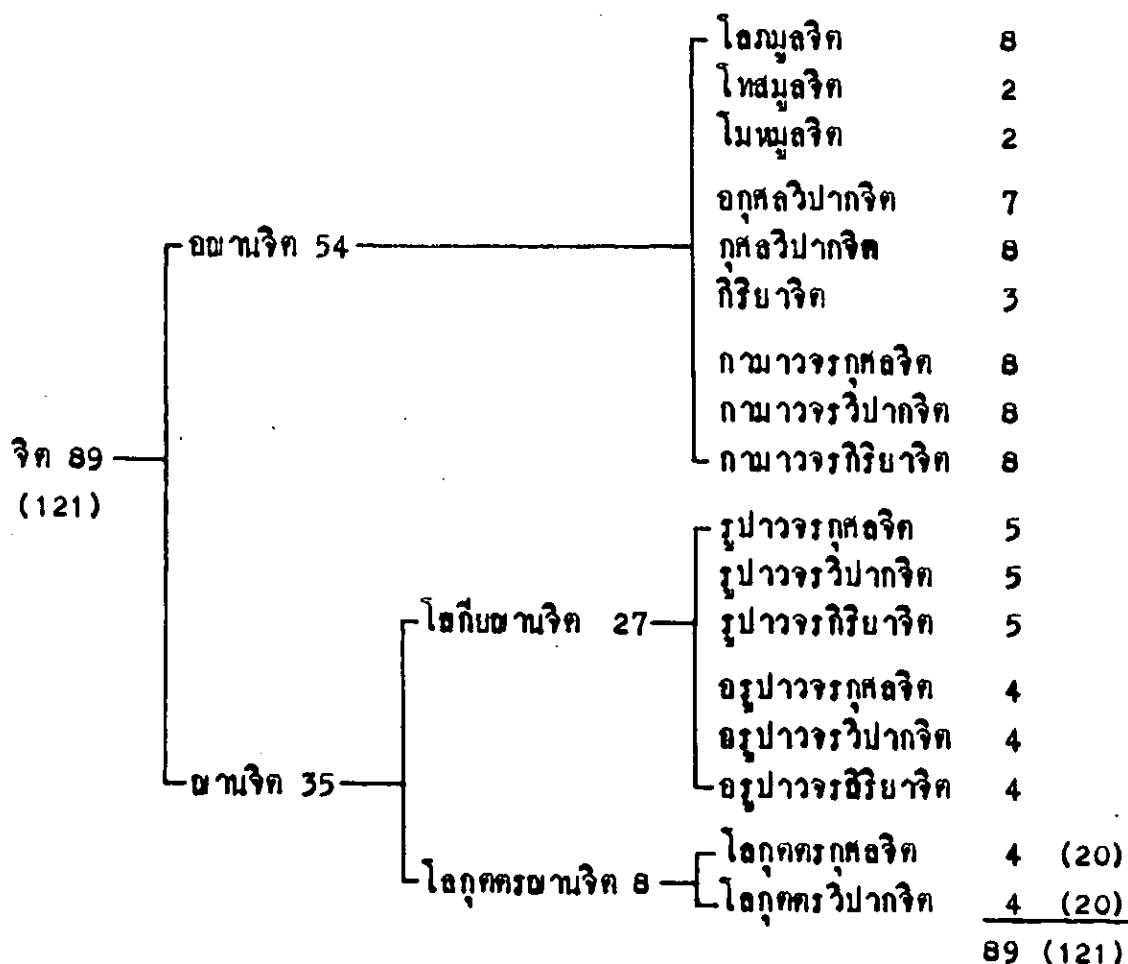
6. จำแนกจิตโดยขนาดเกณฑ์

การจำแนกจิตโดยขนาดเกณฑ์ หมายถึงการจำแนกจิตที่ประกอบด้วยขนาดอันเกิดจากการเพ่งอารมณ์และจิตที่ไม่ประกอบด้วยขนาด ทั้งนี้จึงแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ฌานจิต ได้แก่จิตที่ไม่ประกอบด้วยองค์ฌานมี 54 กวง คือ อภุคฺคจิต 12 กวง, อเนกจิต 18 กวง และกามาวจรโสภณจิต 24 กวง

2. ฌานจิต ได้แก่จิตที่ประกอบด้วยองค์ฌานมี 35 กวง คือ รูปาวจรจิต 15 กวง, อรูปาวจรจิต 12 กวง และโลกุตตรจิต 8 กวง

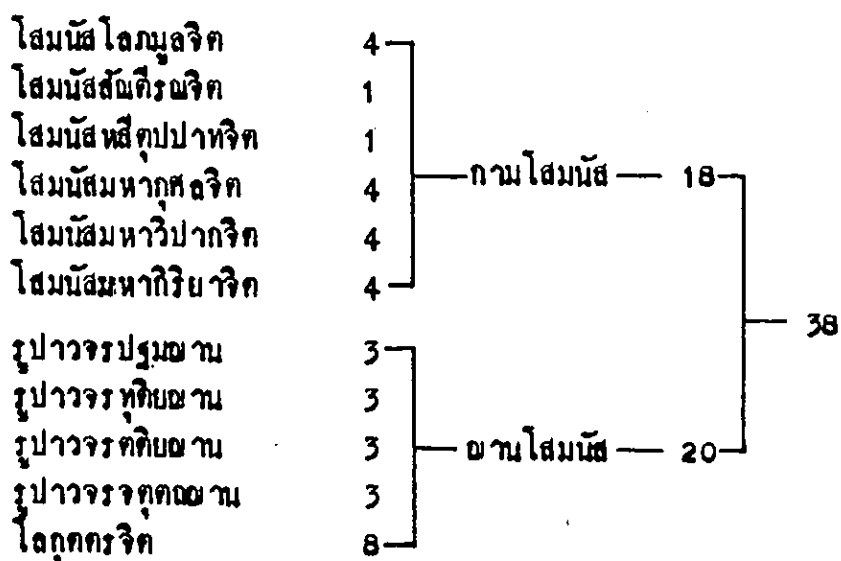
แสดงการจำแนกจิตโดยขนาดเกณฑ์

7. จำแนกจิตโดยเวทนาเภท

การจำแนกจิตโดยเวทนาเภทนี้ หมายถึงการจำแนกจิต 89 กว. ที่เกิดพร้อมกับเวทนาต่าง ๆ ได้แก่ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, โสมนัสเวทนา, โทมนัสเวทนา, และอุเบกขาเวทนา

1. สุขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับสุขเวทนา (สุขกาย) มี 1 กว. คือ สุขสหนคกายวิญญานจิต
2. ทุกขเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับทุกขเวทนา (ทุกข์กาย) มี 1 กว. คือ ทุกขสหนคกายวิญญานจิต
3. โสมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัสเวทนา (การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ) มี 38 กว. คือ

4. โทมนัสเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับโทมนัสเวทนา (การเสวยอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ) มี 2 กว. คือ โสมมูลจิต 2

5. อุเบกขาเวทนาจิต คือจิตที่เกิดพร้อมกับอุเบกขาเวทนา (ไม่สุขไม่ทุกข์) มี 47 กว. คือ

อุเบกขาโลภมูลจิต	4	—	กามอุเบกขา	32	—	47 กว
อุเบกขาโมหมูลจิต	2					
อุเบกขาอหฤทฺธจิต	14					
อุเบกขามหากุศลจิต	4					
อุเบกขามหาวิปากจิต	4					
อุเบกขาภิริยาจิต	4	—	มัตถกอุเบกขา	15	—	
รูปาวจรปัญจนามจิต	3					
อรุปาวจรจิต	12					

8. จำแนกจิตโดยสัมโยคเภท

การจำแนกจิตโดยสัมโยคเภท หมายถึงการจำแนกจิตโดยถือตามความแตกต่างแห่งสภาพธรรมที่ประกอบจิต เรียกว่า "สัมปยุต" และไม่มีสภาพธรรมบางอย่างนั้นประกอบเรียกว่า "วิปยุต" จิต 89 เมื่อจำแนกโดยสัมปยุตธรรม และวิปยุตธรรม แล้วได้ดังนี้คือ

สัมปยุตจิต มี 55 กว แบ่งเป็น 5 ประเภท คือ

1. วิภูริสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี 4 กว คือ โลภมูลจิต ที่เป็นวิภูริกุศลสัมปยุต 4 กว
2. ปฏิสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความโกรธ มี 2 กว คือ โทสมูลจิต 2 กว
3. วิจิกิจฉาสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความสงสัย มี 1 กว คือ โมหมูลจิตกวาง ที่ 1 ที่มีวิจิกิจฉาสัมปยุต
4. อุททขีสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน มี 1 กว คือ โมหมูลจิตกวางที่ 2 ที่มีอุททขีสัมปยุต
5. ญาณสัมปยุตจิต คือจิตที่ประกอบด้วยปัญญา มี 47 กว คือ

กณาวจรโสณญาณสัมปยุตจิต 12 กว

มัททกจิต 27 กว (รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต)

โสกุตกรจิต 8 กว

วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรม มีความเห็นผิดเป็นต้น

วิปยุตจิตนี้ มี 34 กว แบ่งเป็น 3 ประเภท คือ

1. วิทยวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มี 4 กว คือ
โสกุตกรจิตที่เป็นวิทยวิปยุตจิต 4 กว

2. ญาณวิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยปัญญา มี 12 กว คือ
กณาวจรโสณญาณวิปยุตจิต 12 กว

3. วิปยุตจิต คือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสภาพธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเลย
คือไม่มีวิทย, ญาณ, วิจิตรจนา, อุตตริยะ หรือญาณ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งประกอบเลย
ได้แก่อกุศลจิต 18 กว

9. จำแนกจิตโดยสังขารเภท

การจำแนกจิตโดยสังขารเภท คือการจำแนกจิตโดยดูตามความแตกต่าง
ของจิตที่เกิดขึ้นได้ โดยดำพึงไม่มีการชักนำ และจิตที่เกิดขึ้นได้โดยมีการชักนำจากผู้อื่น

จิตที่เกิดขึ้นได้โดยดำพึง ไม่มีการชักนำ ชื่อว่า "อสังขาริกจิต" และจิตที่
เกิดขึ้นได้โดยการชักนำจากผู้อื่น ชื่อว่า "สังขาริกจิต" จิตทั้งสองจำแนกได้ดังนี้

อสังขาริกจิต จิตที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีการชักนำ มี 37 กว คือ

อกุศลอสังขาริกจิต	7	} — 37-กว
อเหตุกจิต	18	
กณาวจรโสณอสังขาริก	12	

สังขาริกจิต จิตที่เกิดขึ้นโดยต้องมีการชักนำ มี 52 กว คือ

อกุศลสังขาริกจิต	5	} — 52 กว
กณาวจรโสณสังขาริกจิต	12	
มัททกจิต	27	
โสกุตกรจิต	8	

ทั้งหมดที่เสนอมาเป็นการสรุปโดยสังเขปถึงการจำแนกจิต ซึ่งพุทธธรรมยืนยันว่ามีอยู่จริง โดยสภาวะสูงสุด (ปรมาตฺถ) ในพระอภิธรรม ท่านได้วิเคราะห์จิตจำแนกโดยย่อไว้ 89 ประเภท พร้อมทั้งแสดงเหตุปัจจัยการเกิดของจิตแต่ละประเภทไว้อย่างพิสดาร ซึ่งไม่อยู่ในวิสัยที่ผู้เขียนจะนำมาเสนอได้โดยทั้งหมด

จิต 89 เมื่อกล่าวโดยสภาวะหรือโดยธรรมชาติของมันแล้ว มีเพียงอย่างเดียว คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ และเมื่อพิจารณาจากนัยที่แสดงไว้ในพระอภิธรรมแล้ว จะเห็นว่าเหตุปัจจัยสำคัญที่ทำให้จิตเกิดขึ้นมี 3 ประการ คือ

1. วัตถุ (รูป) หมายถึงปสาทรูป 6 คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฐานปสาทรูป จิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป และหทัยวัตถุรูป

2. อารมณ์ (รูป) หมายถึง อารมณ์ 6 คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันถารมณ์ รสารมณ์ โยนิภูตัพพารมณ์ และขัมมารมณ์

3. มนสิการ (นาม) หมายถึงการกระทำใจ หรือน้อมใจไป

ผู้เขียนขออุทธรณ์ละเอียดของจิตไว้เพียงแค่นี้ และเนื่องจากในภาคของนามยังมีเจตสิก ซึ่งพุทธธรรมมีทัศนะว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่และเนื่องมาจากจิตและเจตสิกเป็นสิ่งที่เกิด - ดับ ควบกันมีอาจแยกกันได้ เมื่อพูดถึงจิตก็ต้องมีเจตสิกประกอบด้วย ผู้เขียนจึงขอเสนอเนื้อหาของเจตสิกโดยสังเขปก่อนที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างจิต - เจตสิกกับความงาม ต่อไป

เจตสิก

เจตสิก เป็นปรมาตฺถธรรมอย่างหนึ่งในจำนวน 4 อย่าง คือ จิต, เจตสิก, รูปและนิพพาน อภิขัมมัตถสังคหะ ให้คำจำกัดความเจตสิกว่า ...ธรรม 52 อย่าง ประกอบกับจิต มีการเกิด ดับ ในที่เดียวกัน ทั้งมีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกัน

บันทึกลงมติว่าเจตสิก¹ ... และในอภิธรรมมัตตนิภาวินีฎีกา สรุปลักษณะของเจตสิกไว้
4 ประการ² คือ

1. เกิดพร้อมกับจิต
2. ดับพร้อมกับจิต
3. มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต
4. อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต

ในคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ กล่าวถึงวิเศษลักษณะ (ลักษณะเฉพาะ) ของเจตสิกไว้ว่า

...มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น	เป็นลักษณะ (ลักษณะ)
มีการเกิดร่วมกับจิต	เป็นกิจ (รส)
มีการรับอารมณ์อันเดียวกับจิต	เป็นผล (ปัจจุปฏิฐาน)
มีการเกิดขึ้นแห่งจิต	เป็นเหตุใกล้ (ปหฺยฐาน) ³ ...

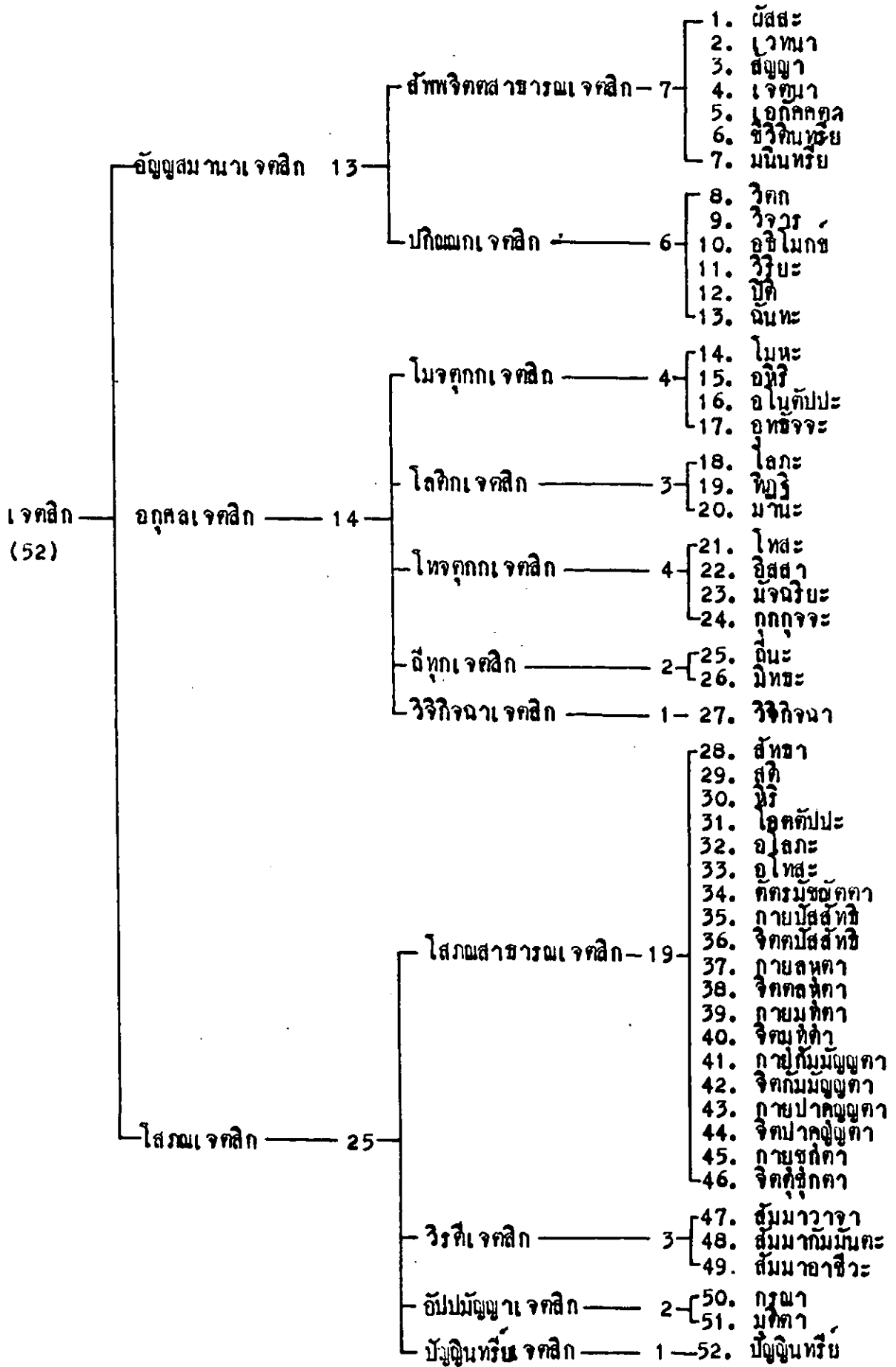
จิตและเจตสิก ต่างก็เป็นนามธรรม จิตโดยธรรมชาติแล้วมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ไม่มีความเศร้าหมอง และไม่รู้ด้วยว่าเป็นอะไร แต่เมื่อมีเจตสิกต่าง ๆ เข้าประกอบ จึงทำให้เกิดมีจิตประเภทต่าง ๆ ขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เจตสิกเป็นตัวกำหนดลักษณะของจิต (89 กวง ความเทียบพระอภิธรรม) ว่าเป็นอย่างไร และแตกต่างกันอย่างไร

เจตสิกเมื่อจำแนกตามนัยฝ่ายอภิธรรม โดยการจำแนกตามสภาวะ ลักษณะ โดยเฉพาะแล้วจำแนกได้เป็นเจตสิก 52 ประเภท จึงนับจำนวนเจตสิกทั้งหมดได้ 52 กวง และเจตสิกทั้ง 52 ลักษณะ จำแนกได้เป็น 3 กอง (ราสี) ก็จะแสดงให้เห็นเป็นแผนภูมิต่อไปนี้

¹ มหาวงกุฎราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตตสังคหะและอภิธรรมมัตตนิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 70.

² แหล่งวิทยา. หน้า 81.

³ มุณินิขแนม มหานิราณนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ. ปริเฉทที่ 2, หน้า 5.

คำอธิบายเจตสิก 52 โดยสังเขป

อัญญาสมานาเจตสิก เจตสิกที่สามารถประกอบกับเจตสิกอื่น ๆ ได้ ซึ่งมี

2 ลักษณะ คือ

ก. สัมพัทธกตสาขารณเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่ประกอบไต่หัวไปแก่อัตถ์ทั้งหมดทุกประเภท

ข. ปภินนกกเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่ประกอบไต่กับจิตทุกประเภทแต่ประกอบไต่กับจิตบางกวาง

ก. สัมพัทธกตสาขารณเจตสิก มี 7 กวาง¹ คือ

1. ผัสสเจตสิก (ผัสสะ) คือธรรมชาติที่กระทบถูกต้องอารมณ์
ลักษณะพิเศษ (วิเสสลักษณะ) ของผัสสเจตสิกคือ 1) มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
2) มีการประสม (อารมณ์ - ทวาร - วิญญาณ) เป็นกิจ 3) มีการประชุมพร้อมกัน
เป็นผล 4) มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้²

ผัสสะเป็นรูปธรรม แต่เป็นตัวประสานธรรมชาติที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม
ให้เกิดรู้ขึ้นมา กล่าวคือเมื่อมีธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม ไต่แก่อารมณ์ 6 และทวาร 6
และธรรมชาติที่เป็นนามธรรม คือวิญญาณมาประชุมกัน ย่อมเป็นเหตุให้ผัสสะเกิดขึ้นโดย
ไม่มีอะไรชักชวน ผัสสะคือการประชุมพร้อมกันของธรรม 3 ประการ คือ วัตถุ
อารมณ์ และวิญญาณ

2. เวทนาเจตสิก (เวทนา) คือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ วิเสสลักษณะ
ของเวทนา คือ 1) มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีการเสวยรสของอารมณ์เป็นกิจ

¹ หมายเหตุราชวิทยาลัย. อภิขัมมัตถสังคหยาภิและอภิขัมมัตถวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 70.

² สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอฏฐสาสนี. ตอน 2,
หน้า 98.

3) มีสุขและมีทุกข์เป็นผลปรากฏ 4) มีผัสสะเป็นเหตุใกล้¹

เวทนาเมื่อจำแนกตามความรู้สึกในการเสวยอารมณ์ จำแนกได้ 3 ประเภท คือ 1) สุขเวทนา ความรู้สึกสุขกายสุขใจ 2) ทุกขเวทนา ความรู้สึกทุกข์กายทุกข์ใจ 3) อุทกขมสุขเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่สุขไม่ทุกข์ แต่จำแนกโดยความเป็นใหญ่ในอารมณ์ จำแนกเป็น 5 ประเภท คือ

สุขเวทนา ความรู้สึกสบายทางกาย

ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบายทางกาย

โสมนัสเวทนา ความรู้สึกสบายทางใจ

โพนัสเวทนา ความรู้สึกไม่สบายทางใจ

อุเบกขาเวทนา ความรู้สึกเฉย ๆ

3. สัญญาเจตสิก (สัญญา) คือธรรมชาติที่จำอารมณ์หรือหมายรู้อารมณ์ ว่า สูง ต่ำ คำ ขาว ยาว สั้น หุ่น แหลม หอม เหม็น เป็นต้น ลักษณะพิเศษของสัญญา คือ 1) มีความจำเป็นลักษณะ 2) มีการทำเครื่องหมายให้รู้ต่อไปเป็นกิจ 3) มีการจำเครื่องหมายที่กำหนดไว้ได้เป็นผล 4) มีอารมณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใกล้²

4. เจตนาเจตสิก (เจตนา) คือธรรมชาติที่จักจงเอาธรรมที่ประกอบกับตน (สัมปยุตธรรม) ไว้ในอารมณ์ ลักษณะพิเศษของเจตนาเจตสิกคือ 1) มีความตั้งใจเป็นลักษณะ 2) มีการประมวลมา เป็นกิจ 3) มีการจักจงเป็นผล 4) มีนามชั้นทั้ง 3 ที่เหลือ (เวทนา สัญญา และวิญญาน) เป็นเหตุใกล้

¹สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภิสมาสีน. ตอน 2, หน้า 101.

¹มูลนิธิแม่ มหานิรันท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 2, หน้า 14.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภิสมาสีน. ตอน 2, หน้า 102.

²มูลนิธิแม่ มหานิรันท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 2, หน้า 16.

5. เอกัคคตาเจตสิก (เอกัคคตา) คือธรรมชาติที่สงบ และทำให้ธรรมที่เกิดขึ้นประกอบ (สัมปยุตธรรม) ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียว ลักษณะพิเศษของเอกัคคตาเจตสิก คือ 1) มีการไม่พัวพันเป็นลักษณะ 2) มีการรวบรวมสหชาติธรรมเป็นกิจ 3) มีความสงบเป็นผล 4) มีสุขเวทนาเป็นเหตุใกล้

6. ชีวิทินทรีย์เจตสิก (ชีวิทินทรีย์) คือเป็นธรรมชาติที่รักษารวมที่เกิกร่วมด้วยกับตนให้ตั้งอยู่ตามอายุกาลของตน ลักษณะพิเศษของชีวิทินทรีย์ คือ 1) มีการรักษาสหชาติธรรมเป็นลักษณะ 2) มีความตั้งอยู่และเป็นไปได้แห่งสัมปยุตธรรมเป็นกิจ 3) มีการดำรงอยู่ได้แห่งสหชาติธรรม เป็นผล 4) มีนามขันธ์ที่เหลือทั้ง 3 (เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, วิญญาณขันธ์) เป็นเหตุใกล้

7. มนสิการเจตสิก (มนสิการ) คือธรรมชาติที่กระทำอารมณ์ไว้ในใจหรือเหนี่ยวนำอารมณ์ให้แก่งจิต ลักษณะพิเศษของมนสิการ คือ 1) มีการทำให้สัมปยุตธรรมใส่ใจในอารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีการประกอบสัมปยุตธรรมไว้กับอารมณ์เป็นกิจ 3) มีการทำให้สัมปยุตธรรมไม่พัวพันตรงอารมณ์เสมอ เป็นผลปรากฏ 4) มีอารมณ์ (อดีต, ปัจจุบัน, อนาคต และกาลวิมุตติ) เป็นเหตุใกล้

ข. ปภิณณกเจตสิก 6 กว¹

8. วิตกเจตสิก² (วิตก) คือธรรมชาติที่แยกจิตเข้าไว้ในอารมณ์กล่าวโดยทั่วไป วิตกคือการตรึงอยู่ในอารมณ์ ลักษณะพิเศษของวิตกเจตสิก คือ 1) มีการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีการกระทำให้จิตระเหี่ยอารมณ์น้อย ๆ เป็นกิจ 3) มีจิตที่นำเข้าไว้ในอารมณ์เป็นผล 4) มีอารมณ์ (หรือ) นามขันธ์ 3 ที่เหลือ (เวทนา, สัญญา และวิญญาณ) เป็นเหตุใกล้

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. อภิขันธ์มัตตสังคหศาสตร์และอภิขันธ์มัตตวิภาวีนีติกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 70.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภัยรสาธินี. ตอนที่ 2, หน้า 106.

9. วิจารณ์เจตสิก¹ (วิจารณ์) คือธรรมชาติที่ประกอบจิตให้ตั้งอยู่ในอารมณ์ ลักษณะพิเศษของวิจารณ์ คือ 1) มีการเล้าคั่งอารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีการประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์นั้น เป็นกิจ 3) มีการตามผูกพันจิตไว้ในอารมณ์ 4) มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้ หรือ มีนามชนันท์ 3 ที่เหลือ เป็นเหตุใกล้

10. อชิโมกขเจตสิก (อชิโมกข์) คือธรรมชาติที่มีสภาพทำลายจิตที่รวนเร หรือ ธรรมชาติที่กัณธินอารมณ์ ลักษณะพิเศษของอชิโมกขเจตสิก คือ 1) มีการกัณธินใจเกิดชาก เป็นลักษณะ 2) มีการตั้งมั่นไม่รวนเรในอารมณ์ เป็นกิจ 3) มีการกัณธิน เป็นผล 4) มีธรรม (อารมณ์) ที่ต้องกัณธินใจเป็นเหตุใกล้

11. วิริยเจตสิก (วิริยะ) คือธรรมชาติที่มีความเพียรพยายามในอารมณ์ คือออกทนต่อสู้กับความยากลำบาก ลักษณะพิเศษของวิริยเจตสิก คือ 1) มีความออกทนต่อสู้กับความลำบาก เป็นลักษณะ 2) มีการออกทนธรรมที่เกิดพร้อมกับทน ไม่ให้ถอยหลัง เป็นกิจ 3) มีการไม่ทอดย เป็นผล 4) มีวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเพียร (วิริยะวัตถุ 8) เป็นเหตุใกล้

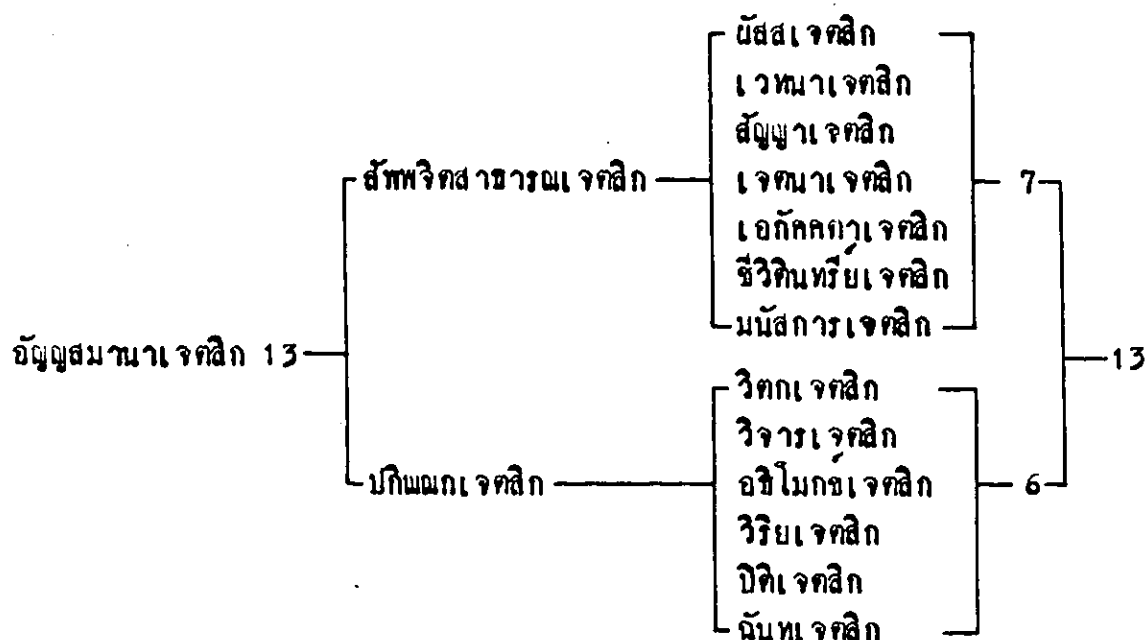
12. ปีติเจตสิก² (ปีติ) คือธรรมชาติที่มีความชื่นชมในอินทรีย์ ในอารมณ์ ลักษณะพิเศษของปีติเจตสิก คือ 1) มีความชุ่มชื่นใจในอารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีการทำให้มีกาย อิมใจเป็นกิจ หรือมีการทำให้ขาบซ่านทั่วร่างกาย เป็นกิจ 3) มีความพอใจ เป็นผล 4) มีนามชนันท์ 3 ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

13. ฉันทเจตสิก (ฉันทะ) คือธรรมชาติที่มีความพอใจในอารมณ์ ลักษณะพิเศษของฉันทะเจตสิก คือ 1) มีความปรารถนาเพื่อจะกระทำ เป็นลักษณะ 2) มีการแสวงหาอารมณ์ เป็นกิจ 3) มีความปรารถนาอารมณ์เป็นผล 4) มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้

¹สมาคมนักค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาภิกขุสาสนี. ตอนที่ 2. หน้า 107 - 108.

²แหล่งเดิม. หน้า 108 - 109.

อัญญาสมานาเจตสิก 13

อกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว, ที่หมาย, ที่มาป, ไม่เที่ยง และไม่ฉลาด เมื่อประกอบกับจิตแล้ว จึงทำให้จิตเศร้าหมองเร้าร้อน กลายเป็นอกุศลจิตไป อกุศลเจตสิก ประกอบเฉพาะอกุศลจิต 12 กวเท่านั้น

อกุศลเจตสิกมี 14 กว¹ แบ่งเป็น 5 กลุ่ม คือ

- ก. โมหะเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มี โมหะเจตสิก เป็นประธาน มี 4 กว
- ข. โลภะเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มี โลภะเจตสิก เป็นประธาน มี 3 กว
- ค. โหระเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มี โหระเจตสิก เป็นประธาน มี 4 กว
- ง. ถีนะเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มี ถีนะเจตสิก เป็นประธาน มี 2 กว
- จ. วิจิกิจฉาเจตสิก คือ กลุ่มเจตสิกที่มีวิจิกิจฉาเจตสิก เป็นประธาน มี 1 กว

¹มหาหมกฺขรารวิหยาธย. อภิขัมมัตถกสังคหยาธิและอภิขัมมัตถกวิภาวินีฎีกา.

ก. โมจตกเจตสิก 4 กว

1. โมหเจตสิก (โมหะ) คือ ขรรมชาติที่ปกบังความจริงไว้ หรือ ความหลงใหลในอารมณ์ ไค้แก่ หลงรูปนามเพราะความไม่รู้ สภาวะขรรมตามความเป็นจริง ลักษณะพิเศษของโมหเจตสิก คือ 1) มีความไม่รู้อาจริงของสภาวะขรรมเป็นลักษณะ 2) มีการปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์ เป็นกิจ 3) มีความมืดมน เป็นผล 4) มีการใส่ใจต่ออารมณ์โดยไม่แยบคาย เป็นเหตุไถ่

2. อหิริกเจตสิก (อหิริกะ) คือ ขรรมชาติที่ไม่ละอายต่อบาปขรรม ไม่ละอายต่ออกุศล ทุจริตต่าง ๆ เช่น กายทุจริต วาจิทุจริต เป็นต้น ลักษณะพิเศษของ อหิริกะเจตสิก คือ 1) มีความไม่เกลียดกายทุจริต เป็นต้น เป็นลักษณะ 2) มีการกระทำบาปเป็นกิจ 3) มีความไม่ห่อถอยต่อบาปขรรม เป็นผล 4) มีความไม่เคารพตนเป็นเหตุไถ่

3. อโนตัปปเจตสิก (อโนตัปปะ) คือ ขรรมชาติความไม่สละสลวต่อบาปขรรม ไค้แก่ สภาพความที่ไม่สละสลวต่อกุศลทุจริตต่าง ๆ เช่น กายทุจริต วาจิทุจริต เป็นต้น ลักษณะพิเศษของอโนตัปปเจตสิก คือ 1) มีความไม่สละสลวหรือไม่หวาดเสียวกายทุจริต เป็นต้น เป็นลักษณะ 2) มีการกระทำบาปเป็นกิจ 3) มีความไม่ห่อถอยต่อบาปขรรม เป็นผล 4) มีความไม่เคารพผู้อื่น เป็นเหตุไถ่

4. อุหัจฉเจตสิก (อุหัจฉะ) คือ ขรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน หรือคิดฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ไค้แก่ สภาพจิตที่รับอารมณ์ไม่มั่นคง ลักษณะพิเศษของอุหัจฉเจตสิก คือ 1) มีความไม่สงบ เป็นลักษณะ 2) มีความไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว เป็นกิจ 3) มีความพล่านไปในอารมณ์เป็นผล 4) มีความใส่ใจอันไม่แยบคายในอารมณ์เป็นเหตุไถ่

ข. โลกิកเจตสิก 3 กว

5. โลกเจตสิก (โลกะ) คือธรรมชาติที่เป็นความยินดี คิดใจในอารมณ์ ได้แก่ สภาพ ความปรารถนา ความอยากได้ ความคิดใจอยู่ในอารมณ์ 6 ลักษณะพิเศษของโลกเจตสิก คือ 1) มีความยินดีในอารมณ์เป็นลักษณะ 2) มีความซึ้งหรือติดอยู่ในอารมณ์ เป็นกิจ 3) มีความไม่ยอมละ (ไม่สละ - ไม่ให้) เป็นผล 4) มีการเห็นความสำราญในสังโยชน์ธรรมเป็นเหตุใกล้

6. ทฺฐิเจตสิก (ทฺฐิ) คือธรรมชาติความเห็นผิด ได้แก่ ความเห็นผิดคลาดเคลื่อนไป จากความเป็นจริงในสภาวะธรรม ลักษณะพิเศษของทฺฐิเจตสิก คือ 1) มีความยินดีใน โดยหาบัญญัติได้เป็นลักษณะ 2) มีความถือผิดจากสภาวะธรรม เป็นกิจ 3) มีการยึดถือความเห็นผิด เป็นผล 4) มีการไม่ยอมเห็นพระอริยะเป็นต้น เป็นเหตุใกล้

7. มานเจตสิก (มานะ) คือธรรมชาติที่อวดดีถือตัว ได้แก่สภาพความถือตัวว่า เราสำคัญกว่าคนอื่น ลักษณะพิเศษของ มานเจตสิก คือ 1) มีการทรงตน เป็นลักษณะ 2) มีการยกย่อง (ตนและสัมปยุตธรรม) เป็นกิจ 3) มีความปรารถนาสูงเหมือนหง เป็นผล 4) มีโลกิการที่เป็นทฺฐิวิปปยุต เป็นเหตุใกล้

ค. โหจกเจตสิก 4 กว

8. โหดเจตสิก (โหสะ) คือธรรมชาติที่ประทุรร้าย หรือความโกรธ หรือความไม่ชอบใจในอารมณ์ 6 ลักษณะพิเศษของโหดเจตสิก คือ 1) มีความคุร่าขยหายกระ้าง เป็นลักษณะ 2) มีการทำให้จิตพ่นไฟ เป็นกิจ 3) มีการประทุรร้ายตน และผู้อื่น เป็นผล 4) มีวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความอาฆาต เป็นเหตุใกล้

9. อัสสาเจตสิก (อัสสา) คือธรรมชาติที่ไม่พอใจในคุณสมบัติ หรือคุณความดีของผู้อื่น ลักษณะพิเศษของอัสสาเจตสิก คือ 1) มีความริษยาในสมบัติของผู้อื่น เป็นลักษณะ 2) มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่น เป็นกิจ 3) มีการเบียดหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นเป็นผล 4) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้

10. มัจฉริยะเจตสิก (มัจฉริยะ) คือธรรมชาติที่ห่วงแทนทรัพย์สินสมบัติ หรือคุณความดีของตน หรือความกระหน่ำ เหนียวแน่น ไม่ยอมสละ ลักษณะพิเศษของ มัจฉริยะเจตสิก คือ 1) มีความห่วงแทนสมบัติของตนเป็นลักษณะ 2) มีการไม่ชอบให้ สมบัติของตนเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่น เป็นกิจ 3) มีการผูกเบียดหน้าหรือมีความเหนียวแน่น เป็นผล 4) มีสมบัติของตนเหตุไถล

11. กุกกุจเจตสิก (กุกกุจจะ) คือธรรมชาติความเคืองร้อนใจ ความรำคาญใจในทุกจริตที่ได้ทำไปแล้ว และสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ ลักษณะพิเศษของ กุกกุจเจตสิกคือ 1) มีความเคืองร้อนใจในภายหลัง เป็นลักษณะ 2) มีความ โศกเศร้าเนื่อง ๆ ในกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำเป็นกิจ 3) มีความร้อนใจ เป็นผล 4) มีอกุศลกรรมที่ทำแล้ว และอกุศลกรรมที่ยังไม่ได้ทำ เป็นเหตุไถล

ง. ดิทฺถเจตสิก 2 กว

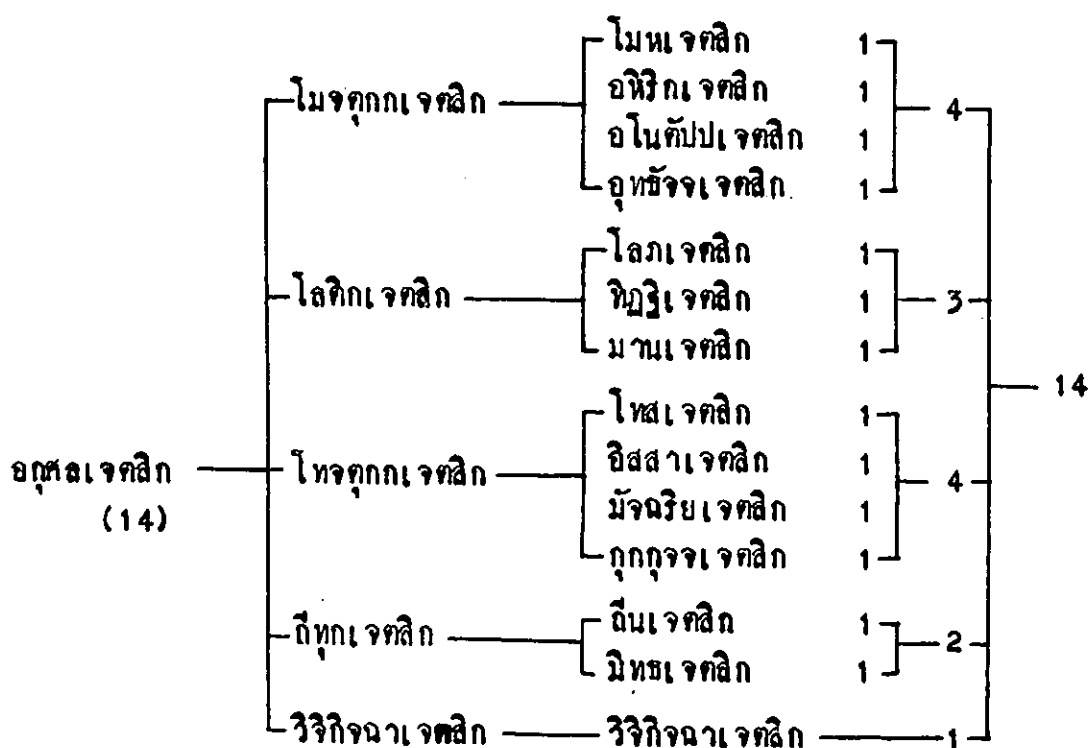
12. ดินเจตสิก (ดินะ) คือธรรมชาติที่ทำให้จิตหกล้ม ห่อถอยจาก อารมณ์ หรือสภาพที่จิตคลายลงจากอำนาจความระมัดระวังแน่นต่ออารมณ์ ลักษณะพิเศษของ ดินเจตสิก คือ 1) มีการไม่อุทิศสาธุ เป็นลักษณะ 2) มีการทำลายความเพียร เป็นกิจ 3) มีความห่อถอย เป็นผล 4) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์ ไม่แยบคาย เป็นเหตุไถล

13. นิทฺธเจตสิก (นิทฺธะ) คือธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกเสื่อมขึ้น ใจง่วง ห่อถอยจากอารมณ์ จับอารมณ์ไม่ถึก ลักษณะพิเศษของนิทฺธเจตสิก คือ 1) มีความไม่ควรแก่การงาน เป็นลักษณะ 2) มีการกัณถำบังกุศล เป็นกิจ 3) มีความ ห่อถอยเป็นผล หรือมีการใจง่วง เป็นผล 4) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์ไม่แยบคาย เป็นเหตุไถล

จ. วิธีกิจจนาเจตสิก 1 กว

14. วิธีกิจจนาเจตสิก (วิธีกิจจนา) คือขรรษชาติความสงสัย ตั้งแต่
ไม่แน่ใจ หรือสงสัยจนไม่อาจตัดสินใจได้ ลักษณะพิเศษของวิธีกิจจนาเจตสิก คือ
1) มีความสงสัยเป็นลักษณะ 2) มีความหวั่นไหวในอารมณ์ เป็นกิจ 3) มีความ
ไม่สามารถตัดสินใจได้ เป็นผล 4) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์ไม่แนบคาย
เป็นเหตุใกล้

สรุปแผนภูมิอกุศลเจตสิก 14 กว

โสภณเจตสิก

โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายที่ดีงาม เมื่อประกอบกับจิตแล้ว ก็ทำให้จิตเป็น จิตที่ดีงาม ต้องใส ไม่เศร้าหมอง ตั้งอยู่ในความดีงาม เว้นจากบาปและทุจริตกรรม ต่าง ๆ โสภณเจตสิก เมื่อประกอบกับจิต ก็เรียกจิตนั้นว่าโสภณจิต โสภณเจตสิก มีจำนวน 25 กวง จำแนกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ

ก. โสภณสาธารณเจตสิก คือเจตสิกที่ประกอบได้ทั่วไปในโสภณจิต 59 หรือ 91 กวง โสภณสาธารณเจตสิก มี 19 กวง

ข. วิรติเจตสิก คือเจตสิกที่มีสภาวะธรรมเป็นเครื่องงกเว้นจากบาป มี 3 กวง

ค. อัปปมัญญาเจตสิก คือ เจตสิกที่มีสภาวะหาประมาณมิได้ มี 2 กวง

ง. ปัญฺจนทรียเจตสิก คือ เจตสิกที่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง มี 1 กวง

ก. โสภณสาธารณเจตสิก 19 กวง¹

1. สัทธาเจตสิก² (สัทธา) คือธรรมชาติที่เชื่อในเหตุผลตามความเป็นจริง เป็นความเชื่อในฝ่ายกุศล เช่นเชื่อเหตุผลในเรื่องกรรมและผลของกรรม ตามความเป็นจริง ลักษณะพิเศษของสัทธา คือ 1) มีความเชื่อในกุศลธรรมเป็นลักษณะ 2) มีความเลื่อมใสเป็นกิจ 3) มีความไม่ขุ่นมัวเป็นผล 4) มีวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อเป็นเหตุใกล้

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. อภิธานมโนคติสังคยาและอภิธานมโนคติภาวนิภา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 70.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภิสมาสี. ตอน 2, หน้า 112 - 113.

2. สติเจตสิก¹ (สติ) คือธรรมชาติที่มีความระลึกอารมณ์ และมีความยับยั้งจิตมิให้ตกไปในอกุศล ลักษณะพิเศษของสติเจตสิก คือ 1) มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ เป็นลักษณะ 2) มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ 3) มีการรักษาอารมณ์ เป็นผล 4) มีความจำใ้ค่อย่างมั่นคงเป็นเหตุใกล้

3. หิริเจตสิก² (หิริ) คือธรรมชาติที่ละอายต่อบาป คือสภาพความเกลียด ละอายต่อการกระทำอันเป็นทุจริต ลักษณะพิเศษของหิริเจตสิก คือ 1) มีความเกลียดบาป เป็นลักษณะ 2) มีการไม่กระทำความ เป็นกิจ 3) มีความละอายต่อบาป เป็นผล 4) มีความเคารพตนเองเป็นเหตุใกล้

4. โอตตัปปเจตสิก (โอตตัปปะ) คือธรรมชาติที่สะกึ่งกลัวต่อบาป คือสภาพความสะกึ่ง กลัวต่อการกระทำอันเป็นทุจริต ลักษณะพิเศษของโอตตัปปเจตสิก คือ 1) มีความสะกึ่งกลัวต่อบาป เป็นลักษณะ 2) มีการไม่ห่าบาปเป็นกิจ 3) มีความละอายต่อบาปเป็นผล 4) มีความเคารพผู้อื่น เป็นเหตุใกล้

5. อโลภเจตสิก (อโลภะ) คือธรรมชาติที่ไม่อยากได้ ไม่ติดใจในอารมณ์ (รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์) ลักษณะพิเศษของอโลภเจตสิก คือ 1) มีความที่จิตไม่ติดอยู่ในอารมณ์ เป็นลักษณะ 2) มีความไม่ห่วงแทน เป็นกิจ 3) มีความไม่ขี้พินในอารมณ์ เป็นผล 4) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์อันแยบคาย เป็นเหตุใกล้

¹สมาคมนักยัคนักว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัมมสาสนี. ตอน 2. หน้า 115.

²แหล่งเดิม. หน้า 120.

²มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. อภิธานมัตถสังคหยาธิและอภิธานมัตถวินิภาวินิภา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 91.

6. อโหสเจตสิก (อโหสะ) คือธรรมชาติที่ไม่ประทุรร้าย คือสภาพที่ไม่ประทุรร้ายในอารมณ์ มีความไม่โกรธ ไม่ปองร้าย ไม่เบียดเบียน ลักษณะพิเศษของอโหสเจตสิก คือ 1) มีความไม่คร่ำครวญ เป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความอาสาท หรือความเร่าร้อน เป็นกิจ 3) มีความไม่ยึดมั่นในอารมณ์ เป็นผล 4) มีการกระทำในใจต่ออารมณ์อันแนบกาย เป็นเหตุใกล้

7. คัคครมัชฌัตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นกลางในสัมปยุตธรรม คือเป็นตัวกลางที่ทำให้จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกัน ทำกิจของฌาณโดยสม่ำเสมอ ลักษณะพิเศษของคัคครมัชฌัตตาเจตสิกคือ 1) มีการทำจิตและเจตสิกให้เป็นไปสม่ำเสมอ เป็นลักษณะ 2) มีการห้ามจิตและเจตสิกไม่ให้ถึงและหย่อน เป็นกิจ 3) มีความเป็นกลางโดยเพ่งเฉยทั้งจิตและเจตสิก เป็นผล 4) มีสัมปยุตธรรม เป็นเหตุใกล้

8., 9. กายบัสสัทธิเจตสิก และจิตบัสสัทธิเจตสิก

กายบัสสัทธิเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความสงบของเจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น 3, สัญญาชั้น 3 และสังขารชั้น 3) ในการงานอันเป็นกุศล จิตบัสสัทธิเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความสงบของจิต (วิญญาณชั้น 3) ในการงานอันเป็นกุศล ลักษณะพิเศษของกายบัสสัทธิเจตสิกและจิตบัสสัทธิเจตสิก คือ 1) มีการทำให้เจตสิกและจิตสงบจากความเร่าร้อน เป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความเร่าร้อนของเจตสิกและจิตเป็นกิจ 3) มีความเยือกเย็นไม่ผันแปรเป็นผล 4) มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุใกล้

10., 11. กายตถุตาเจตสิก และจิตตถุตาเจตสิก

กายตถุตาเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นความเบาของเจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น 3, สัญญาชั้น 3 และสังขารชั้น 3) ในการกระทำอันเป็นกุศล จิตตถุตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความเบาของจิต (วิญญาณชั้น 3) ในการงานอันเป็นกุศล ลักษณะพิเศษของกายตถุตาเจตสิก และจิตตถุตาเจตสิก คือ 1) มีการทำให้เจตสิกและจิตสงบจากความหนัก เป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความหนักของเจตสิกและจิต เป็นกิจ 3) มีความไม่หนักของจิตและเจตสิก เป็นผล 4) มีจิตและเจตสิก เป็นเหตุใกล้

ความหมายคำว่า 1) ขรรมเหล่านั้นเปลี่ยนไ้เร็ว 2) สามารถเป็นไปไ้โดยฉับพลัน 3) ปฏิเสธความหนัก คือภาวะที่ไม่เป็นภาระหนัก 4) ไม่มีกิเลสภาระ คือความกระ้าง

12., 13. กายมุตตาเจตสิก และจิตมุตตาเจตสิก

กายมุตตาเจตสิก คือขรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น, สัญญาชั้น และสังขารชั้น) ในการกระทำอันเป็นกุศล จิตมุตตาเจตสิก คือขรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต (วิญญาณชั้น) ในการกระทำอันเป็นกุศล ลักษณะพิเศษของกายมุตตาเจตสิก และจิตมุตตาเจตสิก คือ 1) มีการทำให้เจตสิกและจิตสงบจากความกระ้าง เป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความกระ้างของเจตสิกและจิต เป็นกิจ 3) มีความไม่โกรธ ไม่อาฆาต เป็นผล 4) มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุไ้

ความหมายคำว่า 1) ความสนิทเกลี้ยงเผลา 2) ภาวะไม่กัขพะ 3) ภาวะไม่กระ้าง

มุตตาเจตสิก ทั้ง 2 เป็นขรรม ที่ทำให้จิตอ่อนไหวน้อมรับอารมณ์อันเป็นกุศลไ้อย่างสนิทสนม

14., 15. กายกัมมัญญตาเจตสิก และจิตกัมมัญญตาเจตสิก

กายกัมมัญญตาเจตสิก คือขรรมชาติที่ควรแก่การงานอันเป็นกุศลของเจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น, สัญญาชั้น และสังขารชั้น) จิตกัมมัญญตาเจตสิก คือ ขรรมชาติที่ควรแก่การงานอันเป็นกุศลของจิต (วิญญาณชั้น) ลักษณะพิเศษของกายกัมมัญญตาเจตสิก และจิตกัมมัญญตาเจตสิก คือ 1) มีการทำให้จิตและเจตสิกเข้าสู่ภาวะที่สงบจากความที่ไม่ควรแก่การงาน เป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความไม่ควรแก่การงานของจิตและเจตสิก เป็นกิจ 3) มีความถึงพร้อมในการกระทำอารมณ์ให้สมควรแก่จิตและเจตสิก เป็นผล 4) มีจิตและเจตสิก เป็นเหตุไ้

16., 17. กายปาคูณุตตาเจตสิก และจิตปาคูณุตตาเจตสิก

กายปาคูณุตตาเจตสิก คือธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น 3, สัญญาชั้น 3 และสังขารชั้น 3) กล้องแก้วต่อการงานอันเป็นกุศล จิตปาคูณุตตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิต (วิญญาณชั้น 3) กล้องแก้วในการงานอันเป็นกุศล ลักษณะพิเศษของกายปาคูณุตตาเจตสิก และจิตปาคูณุตตาเจตสิก คือ 1) มีความไม่อาฆาตของเจตสิกและจิตเป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดอาพาธของเจตสิก และจิตเป็นกิจ 3) มีความปราศจากโทษเป็นผล 4) มีจิตและเจตสิกเป็นเหตุใกล้

18., 19. กายชุกตาเจตสิก และจิตชุกตาเจตสิก

กายชุกตาเจตสิก คือธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น 3, สัญญาชั้น 3 และสังขารชั้น 3) มีความข้องตรึงในการงานอันเป็นกุศล จิตชุกตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ทำให้จิต (วิญญาณชั้น 3) มีความข้องตรึงในการงานอันเป็นกุศล ลักษณะพิเศษของกายชุกตาเจตสิก และจิตชุกตาเจตสิก คือ 1) มีความข้องตรึงของจิตและเจตสิกเป็นลักษณะ 2) มีการกำจัดความไม่ข้องตรึงของจิตและเจตสิกเป็นกิจ 3) มีความข้องตรึงของจิตและเจตสิก เป็นผล 4) มีจิตและเจตสิกเป็นเหตุใกล้

ข. วิธีเจตสิก 3 กว¹

20. สัมมาวาจาเจตสิก (สัมมาวาจา) คือธรรมชาติที่ประกอบด้วยมหากุศลจิตและโลกุตตรจิต ทำให้เว้นจากวจีหุวิริต 4 คือ การพูดปก พูดต่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ ลักษณะพิเศษของสัมมาวาจาเจตสิก คือ 1) มีการป้องกันไว้ซึ่งวจีหุวิริตเป็นลักษณะ 2) มีการเว้นจากมิจนาวาจาเป็นกิจ 3) มีการประหามิจนาวาจาเป็นผล 4) มีคุณธรรม คือ สัทธา หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น เป็นเหตุใกล้

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์. อภิธานมัตถสังคหบาลีและอภิธานมัตถวาทวินิฎฐา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 71.

21. สัมมากัมมันตเจตสิก (สัมมากัมมันตะ) คือ ขรรษชาติที่ประกอบด้วย นามหากลจิต และโลกุตตรจิต ทำให้เว้นจากกายทุจริต 3 คือ ขาสัตว์, ลักทรัพย์ และประพฤติดิณในกาม ลักษณะพิเศษของสัมมากัมมันตเจตสิก คือ 1) มีการป้องกัน กายทุจริตเป็นลักษณะ 2) มีการเว้นจากมิฉนากัมมันตะเป็นกิจ 3) มีการประหาร มิฉนากัมมันตะเป็นผล 4) มีคุณธรรม คือ หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น เป็นเหตุใกล้

22. สัมมาอาชีวะเจตสิก (สัมมาอาชีวะ) คือ ขรรษชาติที่ประกอบด้วย นามหากลจิต และโลกุตตรจิต ทำให้เว้นจาก กายทุจริต 3 วาจิทุจริต 4 ที่เกี่ยวกับอาชีพ ลักษณะพิเศษของสัมมาอาชีวะเจตสิก คือ 1) มีความผ่องแผ้ว เป็นลักษณะ 2) มีความเป็นไปแห่งกายและวาจาอันบริสุทธิ์เป็นกิจ 3) มีการประหารมิฉนาศีปเป็นผล 4) มีคุณธรรม คือ สัทธา หิริ โอตตัปปะ เป็นต้น เป็นเหตุใกล้

ค. อัปมัญญาเจตสิก 2 กวาง¹

23. กรุณาเจตสิก (กรุณา) คือ ขรรษชาติที่มีความสงสารต่อสัตว์ที่กำลังได้รับทุกข์ยากลำบาก หรือจะได้รับทุกข์ยากลำบากในกาลข้างหน้า ลักษณะพิเศษของกรุณาเจตสิก คือ 1) มีความเป็นไปโดยอาการช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์เป็นลักษณะ 2) มีความก่าจิกทุกข์ของผู้อื่นเป็นกิจ 3) มีความไม่เบียดเบียนเป็นผล 4) มีการเห็นสัตว์ผู้ใดที่ทั้งถูกทุกข์ครอบงำ เป็นเหตุใกล้

24. มุทิตาเจตสิก (มุทิตา) คือ ขรรษชาติที่มีความพลอยยินดีต่อบุคคลกำลังประสบสุขอยู่ หรือที่จะประสบสุข ในกาลข้างหน้า ลักษณะพิเศษของมุทิตาเจตสิก คือ 1) มีความพลอยยินดีในสุขของผู้อื่นเป็นลักษณะ 2) มีความไม่ริษยาเป็นกิจ 3) มีการก่าจิกความไม่ก็เป็นผล 4) มีการเห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นเหตุใกล้

ง. ปัญญินทรีย์เจตสิก 1 กวาง

25. ปัญญินทรีย์เจตสิก คือ ขรรษชาติที่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง ได้แก่ ขรรษชาติที่รู้ทั่วใน อริยสัจ, ไตรลักษณ์ เป็นต้น ลักษณะพิเศษของปัญญินทรีย์เจตสิก คือ 1) มีการรู้แจ้งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ 2) มีการก่าจิกความมีภวนอนชกาส คือ

โมหะ อันปกปิดมิให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นกิเลส 3) มีความไม่หลงจากความจริงเป็นฉโล 4) มีสมาธิเป็นเหตุไถ่

โสภณเจตสิก 25 กว

โสภณเจตสิก	โสภณสาธารณเจตสิก	สัทธเจตสิก	1	19
		สติเจตสิก	1	
		หิริเจตสิก	1	
		โอคตัมปเจตสิก	1	
		อโลภเจตสิก	1	
		อโทสะเจตสิก	1	
		กัตตกรรมฆตตาเจตสิก	1	
		กายบัสสัทธิเจตสิก	1	
		จิตตบัสสัทธิเจตสิก	1	
		กายตมฺหตาเจตสิก	1	
		จิตตตมฺหตาเจตสิก	1	
		กายมฺหตาเจตสิก	1	
		จิตตมฺหตาเจตสิก	1	
		กายกัมมัญญตาเจตสิก	1	
		จิตตกัมมัญญตาเจตสิก	1	
		กายปาคญญตาเจตสิก	1	
		จิตตปาคญญตาเจตสิก	1	
		กายชุกตาเจตสิก	1	
		จิตตชุกตาเจตสิก	1	
	วิรตีเจตสิก	สัมมาวาจาเจตสิก	1	3
		สัมมากัมมันตเจตสิก	1	
		สัมมาอาชีวะเจตสิก	1	
	อัปปมัญญาเจตสิก	กรุณาเจตสิก	1	2
		มฤตกาเจตสิก	1	
	ปัญญินทรีย์เจตสิก	ปัญญาเจตสิก	1	1

ทั้งหมวกที่เสนอมา นั้นเป็นรายละเอียดของเจตสิกตามนัยแห่งอภิธรรม
โดยสังเขป เพื่อให้มองเห็นภาพรวมทั้งหมวกของเจตสิกได้ก็ขึ้นอยู่เขียนขอสรุปเนื้อหา
ของเจตสิกทั้งหมวกโดยย่อ ดังต่อไปนี้

สรุปเจตสิกปรมัตถ์

เจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบด้วยจิต โดยจิตทำหน้าที่รู้อารมณ์ ส่วนเจตสิก
ทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์ เป้าไปตามสภาพของเจตสิก เช่นขณะที่จิตกำลังเห็น
รูปถ้ามีโลภเจตสิกประกอบ ก็จะทำให้เกิดความยินดีพอใจในรูปที่เห็น ถ้ามีโทสเจตสิก
ประกอบก็ทำให้ไม่พอใจในรูปที่เห็นนั้น

เจตสิกเมื่อนับตามสภาพแล้ว มีจำนวน 52 แบ่งเป็น 3 พวก คือ

1) อัญญาสมานาเจตสิก 13 2) อกุศลเจตสิก 14 3) โสภณเจตสิก 15

1. อัญญาสมานาเจตสิก 13 แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ

1.1 สัพพจิตตสาधारณเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบด้วยจิตทุกดวง

มีจำนวน 7 คือ

1.1.1 คัมภีระเจตสิก คือ ขรรษชาติที่กระทบอารมณ์

1.1.2 เวทนาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เสวยอารมณ์

1.1.3 สัญญาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่จำอารมณ์

1.1.4 เจกณาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่จักแจ้งธรรมที่ประกอบ

กับตนให้ทำหน้าที่ของตน

1.1.5 เอกัคคตาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ทำให้สัมปยุตธรรม

ตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

1.1.6 ชีวทินทรีย์เจตสิก คือ ขรรษชาติที่รักษาสัมปยุตธรรม

1.1.7 มนสิการเจตสิก คือ ขรรษชาติที่นำสัมปยุตธรรมมุ่งสู่อารมณ์

1.2 บกฉณกเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบด้วยจิตได้ทั่วไป ตามสมควร
มีจำนวน 6 คือ

1.2.1 วิตกเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ยกสัมปยุตธรรมขึ้นสู่
อารมณ์

1.2.2 วิจารเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ระทองสัมปยุตธรรม
ไว้ในอารมณ์

1.2.3 อธิโมกซ์ คือ ขรรษชาติที่คัดสินอารมณ์

1.2.4 วิริยเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความพยายามในอารมณ์

1.2.5 ปิติเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความชื่นชมยินดีในอารมณ์

1.2.6 ฉันทเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความพอใจในอารมณ์

2. อุกุศลเจตสิก คือ เจตสิกฝ่ายไม่ดี ไม่งาม เป็นเจตสิกที่ประกอบด้วย
จิตแล้ว ทำให้จิตเศร้าหมองเรวร้อน ไม่ผ่องใส แบ่งเป็น 5 กลุ่ม คือ

2.1 โมจุกกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ประกอบด้วยอกุศลจิตทั้งหมด
มีโมหเจตสิกเป็นใหญ่ มีจำนวน 4 คือ

2.1.1 โมหเจตสิก คือ ขรรษชาติที่บดบังสภาพความจริง
ของอารมณ์ คือ หลง

2.1.2 อนิริกเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ไม่ละอายต่อบาปทุจริต

2.1.3 อนินคตปปเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ไม่กลัวต่อบาปทุจริต

2.1.4 อุทธัจจเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ฟุ้งซ่าน จับอารมณ์ไม่มั่น

2.2 โลภิกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ประกอบด้วยโลภมูลจิต 8 มีโลภเจตสิก
เป็นใหญ่ มีจำนวน 3 คือ

2.2.1 โลภเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความยินดีกิดใจในอารมณ์

2.2.2 ัญญเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความเห็นผิดในอารมณ์

2.2.3 มานเจตสิก คือ ขรรษชาติที่หวั่นกลัว ก้อน

2.3 โหฤทุกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ประกอบด้วยโหรมุขจิต 2 มีโหสเจตสิก เป็นใหญ่ มีจำนวน 4 คือ

2.3.1 โหสเจตสิก คือ ขรรมชาติที่ประทุรร้ายอารมณ์

2.3.2 อัสสาเจตสิก คือ ขรรมชาติที่ไม่พอใจในสมบัติหรือ
คุณความดีของผู้อื่น

2.3.3 มัจฉริยเจตสิก คือ ขรรมชาติที่มีความหวงแหนใน
สมบัติหรือคุณความดีของตน

2.3.4 กุกกุจเจตสิก คือ ขรรมชาติที่มีความรำคาญใจใน
สุจริตที่ยังไม่ได้ทำและทุจริตที่ทำไปแล้ว

2.4 ทัฬหเจตสิก เป็นเจตสิกที่ทำให้ห่อถอยจากอารมณ์ มี 2 คือ

2.4.1 ทัณเจตสิก คือ ขรรมชาติที่ทำให้จิตห่อถอย
จากอารมณ์

2.4.2 นิทขเจตสิก คือ ขรรมชาติที่ทำให้เจตสิกห่อถอย
ห่อถอยจากอารมณ์

2.5 วิจิกจนาเจตสิก

วิจิกจนาเจตสิก คือ ขรรมชาติที่มีความสงสัยในขรรม เช่นสงสัย
ในคุณของพระรัตนตรัย, ชาตินี้, ชาติหน้า, นรก และสวรรค์ เป็นต้น

3. โสภณเจตสิก 25 เป็นเจตสิกฝ่ายงาม เมื่อประกอบด้วยจิต ทำให้
จิตผ่องใส แบ่งเป็น 4 กลุ่ม คือ

3.1 โสภณสาขารณเจตสิก 19 คือ เจตสิกที่ประกอบด้วยโสภณจิต 59
หรือ 91 ใกล้เคียงหมก มีจำนวน 19 คือ

3.1.1 สัทธาเจตสิก คือ ขรรมชาติที่มีความเชื่อ ความ
เลื่อมใสที่ตรงกับเหตุผลของขรรมชาติ

- 3.1.2 สติเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความระลึกได้ในอารมณ์
 3.1.3 หิริเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความระอายต่อบาปทุจริต
 3.1.4 โอตตัปปเจตสิก คือ ขรรษชาติที่มีความกลัวต่อบาป

ทุจริต

ในอารมณ์

- 3.1.5 อโสมเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ไม่อยากได้ ไม่ติดใจอยู่

- 3.1.6 อโศกเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ไม่ประทุษร้ายอารมณ์

- 3.1.7 ตัตถรมัชฌัตตาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่ทำให้
 สัมปยุตธรรมสมาธิในการงานที่เป็นกุศล

- 3.1.8 กายปัสสัทธิเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความสงบ
 ของเจตสิกชั้น 3

- 3.1.9 จิตปัสสัทธิเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความสงบ
 ของจิต

- 3.1.10 กายชุกฺขาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความเบา
 ของเจตสิกชั้น 3

- 3.1.11 จิตชุกฺขาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความเบา
 ของจิต

- 3.1.12 กายมุกฺขตาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความอ่อน
 ของเจตสิกชั้น 3

- 3.1.13 จิตมุกฺขตาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความอ่อน
 ของจิต

- 3.1.14 กายกัมมัญญตาเจตสิก คือ ขรรษชาติที่เป็นความ
 เหมาะควรของเจตสิกชั้น 3

3.1.15 จิตกัมมัฏฐตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความ
เหมาะควรของจิต

3.1.16 กายปาคุญญตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความ
คล่องแคล่วของเจตสิกชั้น 3

3.1.17 จิตกปาคุญญตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความ
คล่องแคล่วของจิต

3.1.18 กายชุกตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความชือตรง
ของเจตสิกชั้น 3

3.1.19 จิตชุกตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เป็นความชือตรง
ของจิต

3.2 วิรติเจตสิก 3 เป็นเจตสิกที่เว้นจากทุจริต มี 3 คือ

3.2.1 สัมมาวาจาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เว้นจาก
จวีทุจริต 4

3.2.2 สัมมากัมมันตเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เว้นจาก
กายทุจริต 3

3.2.3 สัมมาอาชีวะเจตสิก คือ ธรรมชาติที่เว้นจากมิฉนาศีพ

3.3 อัปปมัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่มีอารมณ์อันเป็นกุศลแผ่ไปในสัตว์
มี 2 คือ

3.3.1 กรุณาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่มีความสงสารสัตว์ที่มีทุกข์

3.3.2 มุทิตาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่มีความยินดีต่อสัตว์ที่มีสุข

3.4 ปัญฺณิทรียเจตสิก เป็นเจตสิกที่รู้สภาพธรรมตามเหตุผลที่เป็นจริง
มี 1 คือ ปัญญาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่รู้สภาพธรรมตามความเป็นจริง

สัมปโยคณัย

เจตสิกทั้ง 52 กว นั้น ในพระอภิธรรมได้แสดงไว้ให้ทราบว่า เจตสิก กวใด กลุ่มใดประกอบได้กับจิต กลุ่มใด หรือจิตกวใด และประกอบไม่ได้กับจิต กวใด เรียกว่า "สัมปโยคณัย" ในพระอภิธรรมและอรรถกถาได้แสดงไว้อย่างละเอียด โภชนัยต่าง ๆ ผู้เขียนจะเสนอโดยสรุป คือ

1. สัมผัสเจตสิก 7 ประกอบกับจิตได้ทั้งหมดทุกกว
2. บกิณณเจตสิก 6 ประกอบกับจิตได้ทั่วไปตามสมควรที่จะประกอบได้
3. โมหุคเจตสิก 4 ประกอบได้ในอกุศลจิตทั้งหมด 12 กว
4. โลภเจตสิก 3 ประกอบได้ในโลภมูลจิต 8
5. โทษเจตสิก 4 ประกอบได้ในโทสมูลจิต 2
6. ถีนชเจตสิก 2 ประกอบได้ในอกุศลสังขาริก 5 กว
7. วิจิกิจฉาเจตสิก 1 ประกอบได้ในโมหมูลจิต 1 ที่มีวิจิกิจฉาประกอบ
8. โสภณสาธารณเจตสิก 19 ประกอบได้กับโสภณจิต 59 หรือ 91 ทั้งหมด
9. วิรติเจตสิก 3 ประกอบได้ในมหากุศลจิต 8 และโลกุตตรจิต 8
10. อัปมัญญาเจตสิก 2 ประกอบได้ในมหากุศลจิต 8 ในรูปฌานกุศล

ทั้งแต่ปฐมฌาน ถึงจตุคฌาน

11. ปัญญาเจตสิก 1 ประกอบกับจิต 47 (หรือ 79) (ภาวนาจรโสภณญาณสัมปยุตจิต 12 มหัคคตจิต 27 โลกุตตรจิต 8 (หรือ 40)

สังคณณัย

คือการสงเคราะห์หรือเป็นการรวบรวมแสดงให้เห็นว่า จิตแต่ละกวได้รวบรวมเจตสิกประกอบไว้ได้เท่าใด และได้แก่เจตสิกอะไรบ้าง ในพระอภิธรรมและอรรถกถาได้แสดงไว้อย่างละเอียด แต่ในที่นี้จะเสนอเฉพาะบทสรุป คือ

1. โลกุตตรจิต 8 (40) มีเจตสิกประกอบได้ 36 กว คือ
อัญญาเจตสิก 13 และโสภณเจตสิก 23 (ยกเว้นอัปมัญญาเจตสิก 2)
 2. มหัคคจิต 27 มีเจตสิกประกอบได้ 35 กว คือ อัญญาเจตสิก
13 และโสภณเจตสิก 22 (เว้นวิริยเจตสิก 3)
 3. กามาวจรโสภณจิต 24 มีเจตสิกประกอบได้ 38 กว คือ
อัญญาเจตสิก 13 และโสภณเจตสิก 25
 4. อกุศลจิต 27 มีเจตสิกประกอบได้ 27 กว คือ อัญญาเจตสิก
13 และอกุศลเจตสิก 14
 5. อเหตุกจิต 12 มีเจตสิกประกอบได้ 12 กว คือ อัญญาเจตสิก
12 (เว้นฉันทเจตสิก 1 กว)
- สรุปความว่า เจตสิกธรรม เป็นสภาพธรรมที่ประกอบกับจิต ประจุแก่จิตให้
เป็นไปโดยประการต่าง ๆ
- อัญญาเจตสิก 13 ประจุแก่จิตสำเร็จกิจการงานของจิต มีการเห็น,
ไต่ถาม, ไต่ถาม, ฐิต, ถูกต้องสัมผัส และรับอารมณ์ พิจารณาอารมณ์ เป็นต้น แต่ยังไม่
เข้าถึงภาวะเป็นกุศลและอกุศล
- อกุศลเจตสิก 14 ประจุแก่จิตให้ตกไปในฝ่ายอกุศล
- โสภณเจตสิก 25 ประจุแก่จิตให้เป็นฝ่ายกุศล (ทั้งาม)
- เจตสิก 52 หากจัดโดยประเภทของชั้น 5 แล้ว (รูป, เวทนา,
สัญญา, สังขารและวิญญาณ)
- เวทนาเจตสิก เป็นเวทนาชั้น
- สัญญาเจตสิก เป็นสัญญาชั้น
- เจตสิกอีก 50 กว ที่เหลือ เป็นสังขารชั้น
- สัตว์ทั้งหลายที่กระทำกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นฝ่ายกุศล และอกุศล ขึ้นอยู่กับ
การปรุงแต่งของสังขารชั้นนี้เป็นสำคัญ

หน้าที่ของจิต (กิจของจิต)

พุทธธรรมมีทัศนะว่า การงานทั้งหลายที่เกี่ยวข้องด้วย กาย วาจา หรือใจ จะสำเร็จลุล่วงไปได้ ล้วนแต่อาศัยจิตและเจตสิกเป็นผู้ควบคุมและสั่งการ ตัวอย่างเช่น การยืน เดิน นั่ง นอน ชีตเขียน อันเป็นการแสดงออกทางกายเหล่านี้ สำเร็จลงได้ เพราะการสั่งให้กระทำของจิตและเจตสิก หรือ การพูด การอ่าน การร้องให้ การร้องเพลง การคำทอปริภาม การแสดงธรรม อันเป็นการกระทำทางวาจา เหล่านี้สำเร็จลงได้ก็เพราะจิตและเจตสิกสั่งให้ทำเช่นกัน แม้การภิกขุกิจเรื่องราวต่าง ๆ ก็เช่นกัน เป็นการสั่งการของจิตและเจตสิกทั้งสิ้น

พุทธธรรมถือว่าจิต - เจตสิก ทุกดวงที่ปรากฏขึ้นนั้น มีหน้าที่การงานของตน จิต - เจตสิกที่ปรากฏขึ้นโดยไม่มีหน้าที่การงานไม่มีเลย พร้อมกันนั้นจิตและเจตสิกก็เปลี่ยนแปลงหรืออยู่ในภาวะที่เกิด - ดับ อยู่ตลอดเวลา เมื่อดวงเก่าดับไป จิต - เจตสิก ดวงใหม่ก็เกิดขึ้นแทน สืบต่อกันด้วยอำนาจเหตุปัจจัยอยู่อย่างนั้น จนกว่าจะสิ้นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิด

ในพระอภิธรรม ได้กล่าวถึงการทำงานของจิตและเจตสิก ไว้โดยละเอียด โดยเรียกหน้าที่ของจิตและเจตสิกว่า "กิจ" ในที่นี้ผู้เขียนจะเสนอหน้าที่ของจิตและเจตสิกโดยย่อ ๆ เท่านั้น

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงหน้าที่ของจิต ไว้ 14 ประการ¹ คือ

1. ปฏิสนธิกิจ จิตที่ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ มี 19 ดวง คือ

อุเบกขาสันติริณจิต	2	} — 19
มหาวิปากจิต	8	
มถักคตวิปากจิต	9	

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค แปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 58 - 65.

2. ภวังคกิจ จิตที่ทำหน้าที่รักษาร่างกายแห่งชาตินภ มี 19 กวาง คือ

อุเบกขาสัมตติรณจิต	2	} — 19
มหาวิปากจิต	8	
มหัคควิปากจิต	9	
3. อวิชชนกิจ จิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ มี 2 กวาง คือ

ปัญจทวารอวิชชนจิต	1	} — 2
มโนทวารอวิชชนจิต	1	
4. หัสสนกิจ จิตที่ทำหน้าที่เห็น มี 2 กวาง คือ

จักขุวิญญาณจิต 2 กวาง (กุศลจักขุวิญญาณจิตและอกุศลจักขุวิญญาณจิต)
5. สวณกิจ จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน มี 2 กวาง คือ

โสตวิญญาณจิต 2 กวาง (กุศล - อกุศล)
6. สมานกิจ จิตที่ทำหน้าที่รู้สึกเย็น มี 2 กวาง คือ

สมานวิญญาณจิต 2 กวาง (กุศล - อกุศล)
7. สายนกิจ จิตที่ทำหน้าที่รู้สึกร้อน มี 2 กวาง คือ

ชีวนาวิญญาณจิต 2 กวาง (กุศล - อกุศล)
8. มุสนกิจ จิตที่ทำหน้าที่ถูกต้องสัมผัส มี 2 กวาง คือ

กายวิญญาณจิต 2 กวาง (กุศล - อกุศล)
9. สัมปฏิจฉณกิจ จิตที่ทำหน้าที่รับพิจารณาอารมณ์ มี 2 กวาง คือ

สัมปฏิจฉณกิจ 2 กวาง (กุศลวิปาก 1 - อกุศลวิปาก 1)
10. สัมตติรณกิจ จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนพิจารณาอารมณ์ มี 3 กวาง คือ

อุเบกขาสัมตติรณจิต	2	} — 3
โสมนัสสัมตติรณจิต	1	
11. ไฉฏฐัพพณกิจ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินพิจารณาอารมณ์ มี 1 กวาง คือ

มโนทวารอวิชชนกิจ 1

12. ขวนกิจ จิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยอารมณ์ มี 55 กวาง คือ

กามาวจรจิต 29	—	อกุศลจิต	12	}	55
		มหาอกุศลจิต	8		
		หสิตุปปาทจิต	1		
		มหากิริยาจิต	8		
มหัคคตจิต 18	—	มหัคคตอกุศลจิต	9	}	
		มหัคคตกิริยาจิต	9		
โลกุตตรจิต 8	—	โลกุตตรจิต	8		

13. ทลาธัมมณกิจ จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่เหลือจากขวนะ มี 11 กวาง คือ

สัพเพตฺตวจิต	3	}	11
มหาวิปากจิต	8		

14. จุฑิกิจ จิตที่ทำหน้าที่คัมสั่นไปจากภพ มี 19 กวาง คือ

สัพเพตฺตวจิต	2	}	19
มหาวิปากจิต	8		
มหัคคตวิปากจิต	9		

คูตารางแสดงหน้าที่ของจิต 89 หน้าที่ต่อไป

จากการวางที่แสดงกิจ (หน้าที่) ของจิตและเจตสิก ในหน้า 319 และ 320 จะเห็นว่าจิต 89 และเจตสิก 52 ค้างทำหน้าที่ไม่เท่ากัน จิตบางดวงทำหน้าที่ 1 หน้าที่ บางดวงทำหน้าที่ 2 หน้าที่ บางดวงทำหน้าที่ 3 หน้าที่ บางดวงทำหน้าที่ 4 หน้าที่ และบางดวงทำหน้าที่ 5 หน้าที่ก็มี ในกรณีของเจตสิกก็เช่นเดียวกัน เจตสิกบางดวงทำหน้าที่ 1 หน้าที่ บางดวงทำหน้าที่ 4 หรือ 5 หรือ 6 หรือ 7 หรือ 9 และบางดวงก็ทำหน้าที่ครบทั้ง 14 หน้าที่ (ดูจากการวาง)

วิธีจิต

วิธีจิต หมายถึงความเป็นไป หรือพฤติกรรมของจิต หรือหมายถึงกระบวนการการเกิดขึ้น - การเป็นไปของจิต ทางทวาร 6 และ อารมณ์¹

ในการที่จิตและเจตสิก จะทำกิจการงานเพื่อรู้อารมณ์ต่าง ๆ ใดนั้น มีสิ่งต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องเป็นเหตุปัจจัย คือ

1. วัตถุ 6 ใดก็ตามที่ทั้งที่อาศัยของจิต 6 แห่ง² คือ
 - 1.1 จักขุวัตถุ ใดก็ตาม จักขุประสาทรูป
 - 1.2 โสตรวัตถุ ใดก็ตาม โสตรประสาทรูป
 - 1.3 สมานวัตถุ ใดก็ตาม สมานประสาทรูป
 - 1.4 ชิวหาวัตถุ ใดก็ตาม ชิวหาประสาทรูป
 - 1.5 กายวัตถุ ใดก็ตาม กายประสาทรูป
 - 1.6 หทัยวัตถุ ใดก็ตาม หทัยรูป
2. ทวาร 6 ใดก็ตาม ทางรับรู้อารมณ์ของจิต 6 ทาง³ คือ

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. อภิขัมมัตถกสัททพาลีและอภิขัมมัตถกวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 151.

²แหล่งเดิม. หน้า 116.

³แหล่งเดิม. หน้า 126 - 128.

- 2.1 จักขุทวาร ไค้แก่ จักขุประสาทรูป
- 2.2 โสตทวาร ไค้แก่ โสตประสาทรูป
- 2.3 สนานทวาร ไค้แก่ สนานประสาทรูป
- 2.4 ชิวหาทวาร ไค้แก่ ชิวหาประสาทรูป
- 2.5 กายทวาร ไค้แก่ กายประสาทรูป
- 2.6 มโนทวาร ไค้แก่ ภวังคจิต 19
3. อารมณ์ 6 ไค้แก่ สิ่งที่ถูกจิตรู้ 6 อย่าง¹ คือ
 - 3.1 รูปารมณ์ ไค้แก่ วัณณะ (สีต่าง ๆ)
 - 3.2 สัททารมณ์ ไค้แก่ สัททะ (เสียงต่าง ๆ)
 - 3.3 คันธารมณ์ ไค้แก่ คันธะ (กลิ่นต่าง ๆ)
 - 3.4 รสารมณ์ ไค้แก่ รสะ (รสต่าง ๆ)
 - 3.5 โภกฺขรพารมณ์ ไค้แก่ เย็น - ร้อน, อ่อน - แข็ง,

หยาบ - ละเอียด

3.6 ชรมารมณ์ ไค้แก่ จิต 89, เจตสิก 52, รูป 21
(ประสาทรูป 5, สุขุมรูป 16) นิพพาน, บัญญัติ

4. วิญญาณ 6 ไค้แก่ จิตที่รับรู้อารมณ์ 6 อย่าง² คือ
 - 4.1 จักขุวิญญาณ ปรากฏขึ้นรับ รูปารมณ์ คือเห็นสีต่าง ๆ
 - 4.2 โสตวิญญาณ ปรากฏขึ้นรับ สัททารมณ์ คือได้ยินเสียงต่าง ๆ
 - 4.3 สนานวิญญาณ ปรากฏขึ้นรับ คันธารมณ์ คือรู้กลิ่นต่าง ๆ
 - 4.4 ชิวหาวิญญาณ ปรากฏขึ้นรับ รสารมณ์ คือรู้รสต่าง ๆ

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหยาและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 114 - 115.

²แหล่งเดิม. หน้า 141 - 143.

4.5 กายวิญญาน ปรากฏขึ้นรับ โภจวิพพารมณ์ คือรู้สึกในสัมผัส
ทาง ๗

4.6 มโนวิญญาน ปรากฏขึ้นรับ ชรรมารมณ์ คือรู้อารมณ์ที่ปรากฏ
ทางใจ (จิต, เจตสิก, ปสาทรูป, สุขุมรูป, นิพพาน, บัณฑิต)

5. วิถีจิต 6 ไก่แก่ กระบวนการปรากฏขึ้นของจิตทางทวาร 6¹ คือ

5.1 จักขุทวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางตา

5.2 โสททวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางหู

5.3 สนาทวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางจมูก

5.4 ชิวหาทวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางลิ้น

5.5 กายทวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางกาย

5.6 มโนทวารวิถี คือกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางใจ

ต่อไปจะเสนอกระบวนการที่จิตปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทางทวาร 6 โดยสังเขป
พุทธธรรมมีทัศนะว่า การเกิดขึ้นและเป็นไปของจิตนั้น เป็นการเกิดขึ้นและ
เป็นไปในรูปของกระแสต่อเนื่องติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย เป็นการเกิดขึ้นโดยลำพัง
เมื่อจิตดวงก่อนเกิดขึ้นแล้วดับไป ก็ยังมีอำนาจอุกหนุนให้จิตดวงหลังเกิดขึ้นสืบต่อไป
จนกว่าจิตนั้นจะไถ่ทำหน้าที่เป็นจุติจิตของพระอรหันต์ จิตที่เกิดขึ้นสืบต่อกันเป็นกระแส
จำแนกเป็นวาระใหญ่ ๆ ได้ 2 ประการ คือ

1. วิถีมุกตจิต คือจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ ปฏิสนธิ ภวังค และจุติ รับ
อารมณ์ที่เป็นกรรมอารมณ์, กรรมนิมิตอารมณ์, คจิณมิตอารมณ์ ซึ่งได้มาแต่ภพก่อน
ขณะที่จิตทำหน้าที่ทั้ง 3 และรับอารมณ์ทั้ง 3 ดังกล่าว จิตไม่คงอาศัยทวารเป็น
ทางออก เพื่อรู้อารมณ์นั้น จึงเรียกว่าเป็นจิตที่หันจากการทำงานที่ทวาร (ทวารวิมุกตจิต)

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคดสังคหาลีและอภิธรรมมคดวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นภาษาไทย, หน้า 146, 151.

จิตที่ห้าหน้าที่ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ และจุติกิจ มี 19 กว¹ คือ

อุเบกขาสัมปตฺตจิต	2	}	19
มหาวีปាកจิต	8		
มหัคคตวิปាកจิต	9		

2. วิถิจิต คือจิตที่ห้าหน้าที่ 11 อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ, ภวังคกิจ และจุติกิจ และรับอารมณ์ 6 เป็นไปตามทวารทั้ง 6 ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทาง จักขุทวาร, โสทรทวาร เป็นต้น มี 80 กว (เว้นมหัคคตวิปាកจิต 9) ในที่นี้ ผู้เขียนจะเสนอเฉพาะ วิถิจิตอันเป็นวิถิจิตที่เป็นไปตามทวารทั้ง 6 เท่านั้น เพราะเป็นพฤติกรรมการทำงานของจิตที่เป็นปัจจุบัน จะไม่เสนอวิถิมุคตจิต อันเป็นวิถิจิตที่ไม่ได้เกิดขึ้นในปัจจุบัน และมีรายละเอียดมาก

วิถิจิตนี้ เมื่อจำแนกตามความปรากฏขึ้นของจิตแล้ว มี 2 ประเภท คือ

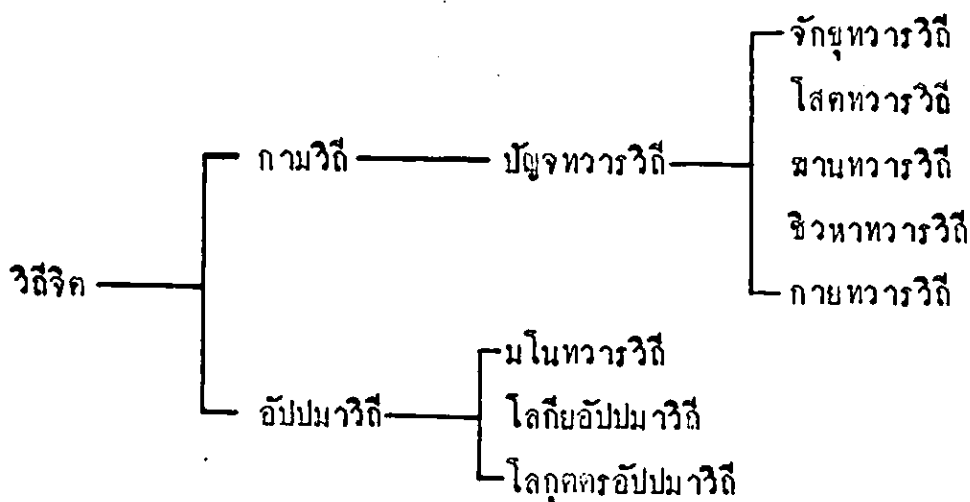
1. กามวิถิ คือความเป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง 6 ที่เกี่ยวข้องกับ กาม* ได้แก่ กามาวจรจิต 54

2. อัปนาวิถิ คือความเป็นไปของจิตที่ปรากฏขึ้นนั้นเกี่ยวกับ มหัคคตจิต หรือโลกุตตรจิต ได้แก่ มหัคคตกุศลจิต 9, มหัคคตกิริยาจิต 9 และโลกุตตรจิต 8 (หรือ 40) รวม 26 กว

¹ มูลนิขินแนม มหานิรทนนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ.
ปริเฉทที่ 4, หน้า 16.

* กาม 1. กิเลสกาม 2. วัตถุกาม

สรุปแผนภูมิประเภทของวิถิจิต

กามวิถีสอง

กามวิถีสอง คือจิตวิถีสอง หรือกระบวนการเกิดขึ้นและทาง ทานของจิตที่รับอารมณ์ 6 ทาง ทวาร 6 ที่เกี่ยวข้องกับกาม กามวิถีสองแบ่งตามทวาร การรับอารมณ์ได้ 2 ทาง คือ

1. กามวิถีสอง ทางปัญจทวารวิถีสอง
2. กามวิถีสอง ทางมโนทวารวิถีสอง

วิถีสอง 2 มีรายละเอียดโดยสังเขปดังต่อไปนี้

กามวิถีสองทางปัญจทวารวิถีสอง คือจิตวิถีสองหรือกระบวนการ เกิดขึ้นและ ทาง ทานของจิต ที่รับอารมณ์ทาง ทวาร ทั้ง 5 ได้แก่

จักขุทวารวิถีสอง	คือจิตวิถีสองที่ปรากฏขึ้นรับ	รูปารมณ์	ทางจักขุทวาร
โสตทวารวิถีสอง	คือจิตวิถีสองที่ปรากฏขึ้นรับ	สัททารมณ์	ทางโสตทวาร
ฆานทวารวิถีสอง	คือจิตวิถีสองที่ปรากฏขึ้นรับ	คันธารมณ์	ทางฆานทวาร
ชีวนทวารวิถีสอง	คือจิตวิถีสองที่ปรากฏขึ้นรับ	รสารมณ์	ทางชีวนทวาร
กายทวารวิถีสอง	คือจิตวิถีสองที่ปรากฏขึ้นรับ	โผฏฐัพพารมณ์	ทางกายทวาร

* อารมณ์ที่เป็นไปกับวิถีจิตทางทวาร 5 นั้นเป็นอารมณ์ในปัจจุบัน ในอภิธรรมมคดสังคหะ
จำแนกไว้เป็น 4 ชนิด¹ และอารมณ์ที่เป็นไปกับวิถีจิตทางมโนทวาร มี 2 ชนิด² คือ

อารมณ์ที่เป็นไปกับวิถีจิตทางทวาร 5 มี 4 ชนิด คือ

1. อหิมหันตารมณ์ หมายถึง ปัญญารมณ์ที่มีกำลังแรงมาก
2. มหิมหันตารมณ์ หมายถึง ปัญญารมณ์ที่มีกำลังแรง
3. ปรีตการมณ์ หมายถึง ปัญญารมณ์ที่มีกำลังอ่อน
4. อหิปรีตการมณ์ หมายถึง ปัญญารมณ์ที่มีกำลังอ่อนที่สุด

อารมณ์ที่เป็นไปกับวิถีจิตทางมโนทวาร มี 2 ชนิด คือ

1. วิญญูการมณ์ ได้แก่อารมณ์ 6 ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด
2. อวิญญูการมณ์ ได้แก่อารมณ์ 6 ที่ปรากฏชัดเจนทางใจน้อยกว่า วิญญูการมณ์

ในการกล่าวถึงวิถีจิต หรือกระบวนการเกิดขึ้นและทำงานของจิตนี้มีกำหนดค่า
ที่ควรทำความเข้าใจก่อนคือ

"ขณะ"³ หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่แล้วดับไปครั้งหนึ่ง หรือดวงหนึ่ง
เรียกว่าขณะหนึ่งของจิต (จิตอุปาทะ) หรือขณะจิตหนึ่ง จิตดวงหนึ่ง หรือขณะจิตหนึ่ง
ที่เกิดในกระแสสืบเนื่องติดต่อกันไปนั้นเป็นไปรวดเร็วมาก อายุของจิตดวงหนึ่งยังแบ่ง
เป็นขณะเล็ก หรืออนุขณะ ได้ 3 อนุขณะ คือ 1) ขณะเริ่มเกิด (อุปปาทขณะ) 2) ขณะ
ตั้งอยู่ยังไม่ดับไป (วิติขณะ) 3) ขณะที่กำลังดับ (ภังคขณะ) อนุขณะทั้ง
3 นี้ รวมเป็นอายุของจิตดวงหนึ่ง หรือขณะจิตหนึ่ง จิต 17 ขณะ หรือเกิดดับ 17 ครั้ง

* คุเรื่องอารมณ์ หน้า 199.

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมคดสังคหะและอภิธรรมมคดวิภาวิณีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย. หน้า 142, 151.

² แหล่งเก็บ. หน้า 142, 151.

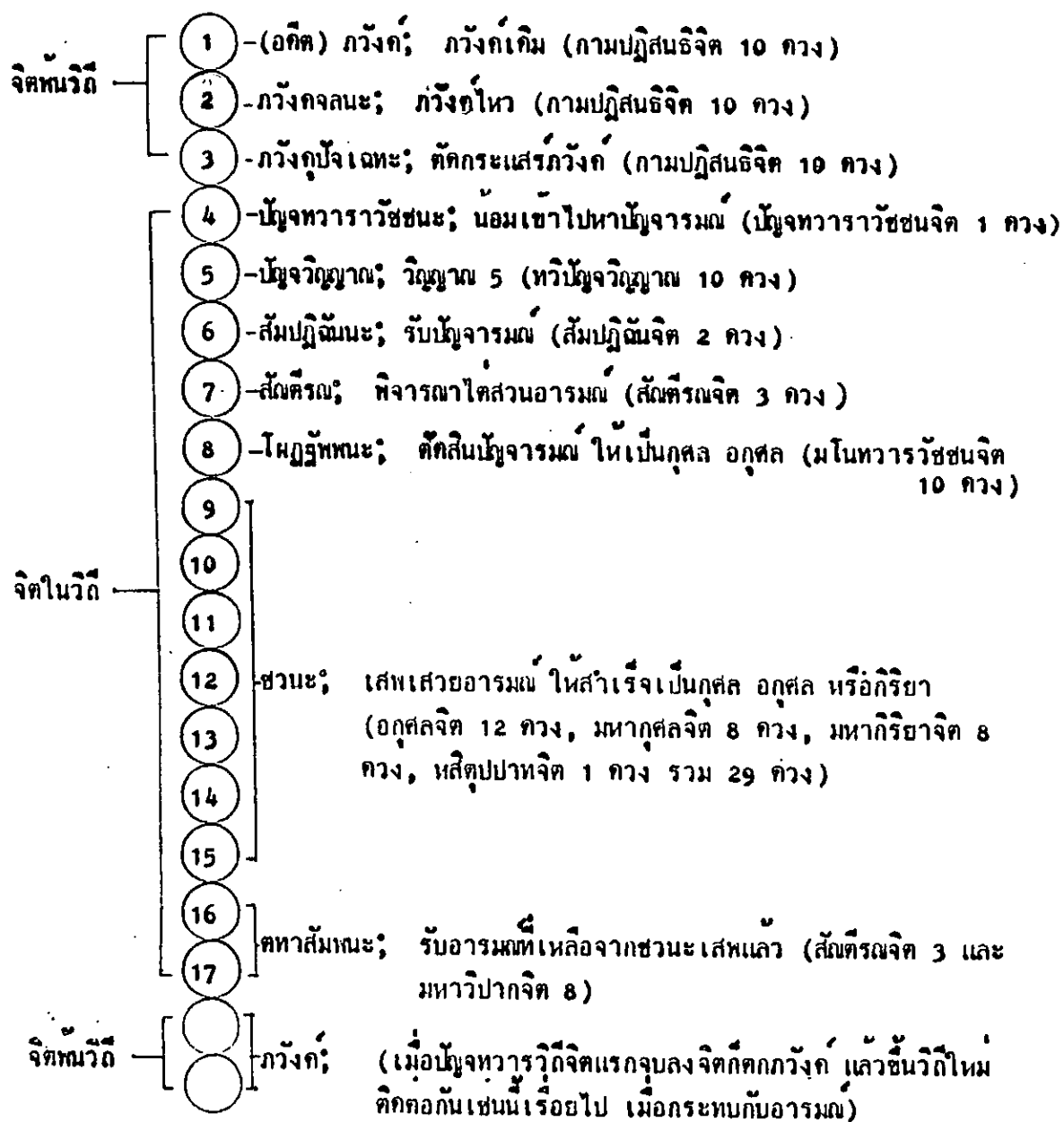
³ แหล่งเก็บ. หน้า 142, 152 - 155.

เท่ากับอายุของรูป 1 ขณะ (หมายถึงรูป 22 เว้น วิญญาณรูป 2 และลักษณะรูป 4)
 ดังนั้นอายุของรูป ๆ หนึ่ง จึงเท่ากับอายุของจิต 17 กวง หรือ 17 ขณะใหญ่
 (51 อนุขณะ) และอายุของจิต 17 ขณะ จึงเท่ากับอายุของอารมณ์หนึ่ง ๆ

"วิธี" หมายถึง จิตที่พ้นจากภวังค์ คือนับแต่วิชณจิต (ปัญจทวารวิชณจิต
 และมโนทวารวิชณจิต) ไปแก่จิตที่ทำหน้าที่ 11 อย่าง นอกจากปฏิสนธิกิจ, ภวังคกิจ,
 จุกิจ เรียกว่าวิธีหนึ่ง แม้จิตจะเกิดขึ้นหลายขณะ ถ้าทำกิจเพียงอย่างเดียวกันนับเป็น
 วิธีเดียว

"วิธีจิต" หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นเป็นไปในอารมณ์ทั้ง 6 และทวารทั้ง 6
 เรียกว่าวิธีจิตหนึ่ง

อิมหันทารมณ (ปัญจารมณที่มีกำลังแรงมาก) เป็นอารมณ์ที่มีวิธีจิตเกิดมาก
 ที่สุด คือ 7 วิธี มีขณะจิตในวิธี 14 ขณะจิต พ้นวิธี 3 ขณะ และจิตที่ปรากฏขึ้นรับ
 อารมณ์นี้มีไปถึง 54 ประเภท (คือกามาวจรจิต 54)

ภาพประกอบ 3 วิถีจิตอภิมหันตารมณ์

(ความเป็นไปของจิตทางปัญญหารเมื่อรับอารมณ์ที่มีกำลังแรงมากที่สุด)

คำอธิบาย

ขณะที่ 1 อคติภวังค์¹ หมายถึงภวังค์จิตที่กระทบกับอารมณ์ทั้ง 5 (ปัญจอารมณ์) ในปัจจุบันเป็นครั้งแรก เช่นเมื่อรูปารมณ์มากระทบกับจักขุทวารอันเป็นทางรับรูัรรณรูป การกระทบกันระหว่าง รูปารมณ์กับจักขุทวาร ทำให้สะท้อนถึงภวังค์จิต ภวังค์จิตดวงแรก ที่ถูกกระทบกระเทือนโดยอารมณ์ เรียกว่า อคติภวังค์ นับเป็นอคติภวังค์ดวงแรกที่กระทบอารมณ์ใหม่ และยังไม่ปล่อยอารมณ์เก่าในทันที

ตามธรรมชาติของภวังค์จิต หมายถึงจิตที่ทำหน้าที่รักษารูปร่างแห่งภพ คือ รักษา วิปากจิตที่ติดก่อกำเนิดมาในภพนั้น ๆ และทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดจากจิตสมุฏฐาน เช่น รูปที่ทำให้เกิดอาการหายใจเข้าหายใจออก รูปที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวกาย และ วาจา เป็นต้น ให้ดำเนินไปตามปกติ ภวังค์จิตมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่รับสืบเนื่อง มาแต่ภพก่อน ซึ่งเรียกว่า อคติอารมณ์ ได้แก่ กรรมอารมณ์, กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ จิตเริ่มรับมาตั้งแต่ภวิสณชิวินญาณปรากฏ ขึ้น แล้วดับไป เมื่อภวิสณชิวินญาณดับไป ปฐมภวังค์ หรือภวังค์จิตดวงแรกก็รับอารมณ์ นั้นต่อมาจากภวิสณชิวินญาณ และรับอารมณ์เช่นนั้นเรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นชีวิตตรงจุติจิต ในระหว่างภวิสณชิจิตกับจุติจิตนี้ ภวังค์จิตจะทำหน้าที่เป็นตัวการรับอคติอารมณ์นั้นเรื่อยไป แต่ถ้ามียุติอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเป็นอดีตมโนธรรม จิตจะขึ้นสู่วิถี 17 ขณะจิต ครั้นรับ อารมณ์ใหม่แล้วจะกลับลงสู่ภวังค์จิตรับอารมณ์เก่าในรูปของภวังค์จิตต่อไป

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ อธิบายภวังค์จิตไว้สั้น ๆ ว่า

¹มูลนิธิแนบ มหานิราณนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ.
ปริเฉทที่ 4, หน้า 20 - 21.

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปลก. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 59

...ภวังค์จิต จิตที่เป็นองค์แห่งภพ, ตามหลักอภิธรรมว่า จิตที่เป็นพื้นฐานอยู่ระหว่างภิสสนธิและจุติ คือตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ในเวลาที่ได้เสวยอารมณ์ทางทวารทั้ง 6 มีจิตอยู่เป็นต้น แต่เมื่อใดมีการรับรู้อารมณ์ เช่น เกิดการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ก็เกิดเป็นวิถีจิตขึ้นแทนภวังค์จิต เมื่อวิถีจิตดับหมดไป ก็เกิดเป็นภวังค์จิตขึ้นอย่างเดิม"¹

ขณะที่ 2 ภวังคจลน เป็นภวังค์จิตที่เกิดต่อจากอภิตกวัธ คือเมื่ออภิตกวัธจิต ภวังค์จิตดวงที่ 2 ดับแล้วก็เกิดขึ้น มีอาการไหวคลายจากอารมณ์เก่า แต่ยังคงเป็นภวังค์จิตที่มีอารมณ์เก่าอยู่ แตกต่างกับอภิตกวัธ คือมีการกระทบกับอารมณ์ใหม่แล้วเกิดความหวั่นไหว คลายจากความยึดจับอยู่ในอารมณ์เก่า จิตดวงนี้ยังเป็นจิตที่ไม่ได้ขึ้นวิถีเหมือนจิตดวงแรก

ขณะที่ 3 ภวังคุปัจเฉทะ เป็นภวังค์จิตที่เริ่มปล่อยจากอารมณ์เก่าจนขาดจากอารมณ์เก่า คือเมื่อภวังคจลนดับลง เป็นเหตุให้จิตดวงที่ 3 เกิดขึ้น คือภวังคุปัจเฉทะ ทำหน้าที่ปล่อยจากอภิตกวัธ (อารมณ์เก่า) เป็นจิตที่ตัดกระแสภวังค์ให้ขาดเพื่อที่จะรับอารมณ์ใหม่ แต่ภวังคุปัจเฉทะนี้ยังมีอภิตกวัธอยู่ จึงยังเป็นจิตที่ยังไม่ขึ้นวิถีเช่นกัน

ขณะที่ 4 ปัจจุทวาราวชชน เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับปัจจุอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน เป็นครั้งแรกในวิถีจิตหนึ่ง ๆ คือ เมื่อภวังคุปัจเฉทะจิตดับลง ปัจจุทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นเป็นขณะที่ 4 เพื่อรับอารมณ์ใหม่ที่มากระทบ ไม่ว่าจะเป็นทางตา, หู, จมูก, ลิ้น และกายก็ถาม ให้รู้ว่าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่มาจากทวารไหน เพื่อเป็นปัจจัยแก่จิตดวงต่อไป ให้ได้รับปัจจุอารมณ์นั้นสืบต่อไปจนสุดวิถี

ปัจจุทวาราวชชนจิต เป็นอเหตุกิริยาจิต และเป็นจิตดวงแรกที่ยังไม่รู้สึก เพราะทำหน้าที่ซ่อนเข้าหาปัจจุอารมณ์

¹ พระราชมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 199.

ขณะที่ 5 ปัญญาญาณ ไก่แกจิก 5 ดวง ที่เกิดขึ้นรับปัญจารมณ์ ตามสมควร แก่อาการ คือ

1. จักขุปัญญา ปรากฏขึ้นรับ รูปารมณ์ เพื่อทำกิจ คือ เห็นรูปนั้น ๆ
2. โสทปัญญา ปรากฏขึ้นรับ สัททารมณ์ เพื่อทำกิจ คือ ได้ยินเสียงนั้น ๆ
3. ชานปัญญา ปรากฏขึ้นรับ คันธารมณ์ เพื่อทำกิจ คือ รู้กลิ่นนั้น ๆ
4. ชิวหาปัญญา ปรากฏขึ้นรับ รสารมณ์ เพื่อทำกิจ คือ รู้รสนั้น ๆ
5. กายปัญญา ปรากฏขึ้นรับ โภจวิญญูปารมณ์ เพื่อทำกิจ คือ รู้สึกใน

สัมผัสนั้น ๆ

ขณะที่ 6 สัมปฏินันะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญญาญาณ แล้วเสนอให้สัมผัสรับจิตทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ต่อไป คือเมื่อปัญญาญาณจิตดับลง สัมปฏินันจิต อันเป็นขณะจิตที่ 6 ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากปัญญาญาณ ที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส และรู้สึกในสัมผัสนั้น ๆ แล้วส่งมอบอารมณ์ต่อไปให้กับสัมผัสรับจิต

ขณะที่ 7 สัมผัสจิต เป็นจิตทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์ที่รับมาจากสัมปฏินันะ ว่าอารมณ์นั้นเป็นเช่นไร เมื่อสัมผัสรับจิตทำกิจ คือพิจารณาไต่สวนอารมณ์เสร็จก็ดับไป พร้อมทั้งส่งมอบกิจการนี้ให้ ไภวภูตจิตเข้าเฝ้ารับการต่อไป

ขณะที่ 8 ไภวภูตจิต คือจิต (มโนทวาราวชชนจิต) ที่ทำหน้าที่คัดเลือกรับอารมณ์โดยความเป็นกุศล อกุศล หรือ กิริยา ตามควรแก่มนสิการของบุคคล เพื่อจะได้เสพอารมณ์ที่ประสมนั้น ไภวภูตจิต เมื่อทำหน้าที่คัดเลือกรับอารมณ์เสร็จก็ดับไป พร้อมทั้งส่งมอบอารมณ์ต่อไปให้ชวนจิต

ขณะที่ 9 - 15 ชวนะ เป็นจิตทำหน้าที่เสวยอารมณ์อย่างเดียวกันทั้ง 7 ขณะ คือเป็นกุศลจิต อกุศลจิต หรือกิริยาจิต ก็เป็นไปอย่างเดียวกันทั้ง 7 ขณะจิต เหตุใหม่ ของกรรมที่เป็นกุศล หรืออกุศลของสัตว์ทั้งหลาย จะต้องเข้าถึง ชวนจิตก่อน จึงจะเป็นกุศล หรืออกุศล บุญ หรือ บาป

ขณะที่ 16 - 17 ทหาลัมพะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่เหลือจากชวนะ
อีก 2 ชวนะเพื่อหน่วงอารมณ์สู่ภวังค์จิตต่อไป เมื่อลงสู่ภวังค์เมื่อใดก็เป็นอันสิ้นสุดวิจิต
และสิ้นสุดอายุของอารมณ์ หมายความว่าอารมณ์ในขณะนั้นกับลงพร้อมกับสิ้นสุดวิจิตพอดี
ตอจากนั้นจิตก็จะเป็นภวังค์รับอารมณ์ ถ้าต่อไปอีกจนกว่าจะไค้กระทบกับอารมณ์ใหม่
จึงขึ้นวิถีใหม่ โดยนัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

อารมณ์ที่เป็นอวิพหิตอารมณ์ เมื่อผ่านวิถีตั้งแต่คตภวังค์ มาจนถึง ทหาลัมพะ
(ขณะที่ 17) ก็จะดับพอดี (17 ชวนะจิต เท่ากับ อายุของรูป ร รูป)

ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา แปล ใ้ข้อขยายวิจิตโดยการอุปมา ยกเป็นตัวอย่าง
ที่เป็นรูปธรรมให้ดูดังต่อไปนี้

...บุรุษคนหนึ่ง นอนคลุมตัวตลอดศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่มีผล ขึ้นขึ้นด้วย
เสียงมะม่วงผล 1 ซึ่งหล่นลงในที่ใกล้ ๆ เลิกย้ายออกจากศีรษะ ลืมตาขึ้น
เห็นแล้วเก็บมะม่วงนั้นมา ปีบคู้แล้วดมกลิ่น รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงรับประทาน
กลิ่นมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ แล้วนอนหลับไปในที่นั้น
นั้นแลอีก ๗ บรรพกาลทั้ง ๔ มีกาลนอนหลับเป็นต้นนั้น เวลาของภวังค์
เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นนอนหลับ ๗ เวลาที่อารมณ์กระทบที่ประสาทเหมือนเวลา
ที่ผลมะม่วงหล่น ๗ เวลาแห่งอาวัชชนะเหมือนเวลาที่ขึ้นขึ้นด้วยเสียงมะม่วง
นั้น ๗ เวลาจักขุวิญญาณเป็นไปเหมือนเวลาที่ลืมตาดูมองดู ๗ เวลาแห่ง
สัมผัสจินนระเหมือนเวลาที่เก็บ (ผลมะม่วง) ๗ เวลาแห่งสันติระเหมือน
เวลาปีบคู้ ๗ เวลาแห่งไวภวภูพพะเหมือนเวลาดมกลิ่น ๗ เวลาแห่งชวนะ
เหมือนเวลารับประทาน ๗ เวลาแห่งตหาลัมพะ เหมือนเวลากลิ่นมะม่วงที่
อยู่ในปากเข้าไปพร้อมกับเสมหะ ๗ เวลาแห่งภวังค์ใหม่ก็เหมือนเวลานอนหลับ
อีก ๗ ก็ด้วยอุปมานี้ ท่านแสดงอรรถาธิบายอะไรไว้ ๗ ท่านแสดงเวลาที่ธรรม
ทั้งหลายไม่มีปะปนกันและกันด้วยอำนาจแห่งกิจอย่างนี้ คือ เพียงการกระทบ
ที่ประสาทเท่านั้น เป็นกิจของอารมณ์ ๗ เพียงแต่การรำพึงถึงอารมณ์เท่านั้น

เป็นกิจของอวิชชนะ ๑ เพียงแต่การเห็นเท่านั้น เป็นกิจของจักขุวิญญาณ ๑ และเพียงแต่การรับเป็นต้นเท่านั้น เป็นกิจของสัมปจิตินะเป็นต้น ๑ ส่วน การเสวยรสแห่งอารมณ์ เป็นกิจของชวนะอย่างเกี่ยว ๑ และการเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ชวนะเสวยแล้วนั้นแลเป็นกิจของทฬธัมมปะ ๑ ก็จิตที่เป็นไปอยู่อย่างนี้ทั้ง ทราบว่า เป็นไปด้วยอำนาจจิตินัยเท่านั้น กุศลกุณิยัมและพินิยัมเป็นต้น ฉะนั้นแม้เมื่อไม่มีการชักจูงโดยนัยเป็นต้นว่า ท่านมีชื่อว่าอวิชชนะ จะมีในลำดับแห่งภวังค์ ท่านมีชื่อว่าทฬธะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีในลำดับแห่งอวิชชนะ ๑ สัมพันธัสสความว่า ด้วยอำนาจแห่งจิตอุปบาทเพียงเท่านี้ 17 ขณะจิตก็เต็มบริบูรณ์ ๑ ...¹

จากตัวอย่างอุปมาวิธีจิตที่ยกจากอภิธรรมัตถสังคหणीกา แปล มาแสดง คงจะพอเห็นพฤติกรรมการทำงานของจิตแต่ละขณะได้ก็ขึ้น ซึ่งการทำงานนี้ก็ดำเนินไปตามธรรมชาติของจิต (จิตินัย) ทั้งในอัญญสาลินีกล่าวว่า

"...อนึ่งเมื่ออารมณ์กระทบประสาทใด ๆ ที่เป็นผู้กระทำหรือสั่งการให้กระทำว่า "เจ้านะจงชื่อว่า อวิชชนะ ฯลฯ เจ้านะจงชื่อว่า ชวน" ทั้งนี้ย่อมไม่มี ก็โดยธรรมชาติของตน ๆ นั้นเอง จำเริญแต่กาลที่อารมณ์กระทบประสาท จิตคือมนสาคุอันเป็นกิริยาย่อมเปลี่ยนมาเป็นภวังค์ จักขุวิญญาณยอมให้สำเร็จ หัสสนกิจ คือการเห็น มโนสาคุอันเป็นวิปาก ย่อมให้สำเร็จสัมปจิตินกิจ คือการรับอารมณ์ มโนสาคุอันเป็นวิปาก ย่อมให้สำเร็จสันติริณกิจ คือการพิจารณาอารมณ์ มโนสาคุอันเป็นกิริยา ย่อมให้สำเร็จไวญฐัททณกิจ คือการกำหนดอารมณ์ ชวนะยอมเสวยรสแห่งอารมณ์ การกำหนดกระทำที่กล่าวมานี้ชื่อว่า จิตินัยม..."²

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหणीกาและอภิธรรมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 160 - 161.

²สมาคมศูนย์คันถ์ว่าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัญญสาลินี. ตอน 3, หน้า 106.

มหันตารมณวิถิ

มหันตารมณ คือปัญจารมณที่มีกำลังเด่นชัดน้อยกว่าอิมหันตารมณ เพราะความสมบูรณ์ของปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งหายไปหรือบกพร่องไป ในมหันตารมณมีวิถิจิตเกิดขึ้นได้ 6 วิถิ มีขณะจิตขึ้นวิถิตั้งอยู่ในอารมณนั้นได้ 12 ขณะ จิตเกิดได้ 46 กวาง (เวณมหารูปากจิต) มีวิถิ 2 นัย¹ คือ

นัยที่ 1 เมื่อปัญจารมณที่ปรากฏขึ้นผ่านภวังคจิตไปแล้ว 2 ขณะ ภวังคจิตกวางที่ 2 ที่ผ่านปัญจารมณไปนั้น เรียกว่า อภังคภวังค แล้วจึงกระทบอารมณทำให้ภวังคจิตไหว เรียกว่า ภวังคจรณะ เมื่อภวังคจรณะดับไป ภวังคุปัจเจหะ ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ปล่อยชากจากอารมณเก่า เพื่อรับอารมณใหม่ เมื่อภวังคุปัจเจหะดับไป ปัญจทวาราวชชนะ ก็เกิดขึ้นรับอารมณใหม่ที่กระทบ พิจารณาว่ามาทาง ทวารไหน และเป็นปัจจัยให้แก่ปัญจวิญญานจิตต่อไป

ปัญจทวาราวชชนะจิต เป็นจิตกวางแรกที่มีบเข้าในวิถิ เมื่อจิตกวางนี้ดับลงปัญจวิญญานก็เกิดตามสมควรแก่อารมณ คือ

จักขุวิญญาน	รับ	รูปารมณ
โสทวิญญาน	รับ	สัททารมณ
ฆานวิญญาน	รับ	คันธารมณ
ชีวหาวิญญาน	รับ	รสารมณ
กายวิญญาน	รับ	โณภูรพพารมณ

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิขัมมัตถสังคหะ และ อภิขัมมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 191.

²มูลนิธิแบบ มหานิรทนนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิขัมมัตถสังคหะ. ประเษที่ 4, หน้า 26.

เมื่อปัญจวิญญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่และดับลง
 สัมปฏินันะ ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์สืบทอดจากปัญจวิญญาณ เพื่อส่งมอบต่อไปให้สังขารจิต
 สังขารจิต ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากสัมปฏินันะ ทำกิจไต่สวนอารมณ์ ไต่สวนแล้ว
 ก็ส่งมอบต่อไปให้จิตกวางต่อไป แล้วก็ดับไป

ไวญฐัพพะ คือมโนทวารวัชชนจิต เกิดขึ้นจากสังขารจิต ทำหน้าที่คัดลอก
 ปัญจารมณ์ โดยความเป็น กุศล อกุศล หรือกิริยา ตามควรแก่มนสิการ และบุคลล
 แล้วก็ดับไป

ชวนะ คือจิตที่เกิดขึ้นต่อจากไวญฐัพพะ ทำหน้าที่เสกส่วยอารมณ์นั้นสืบทอดกัน
 7 ขณะ แล้วก็ดับลง ภวังคจิตก็เกิดขึ้นต่อจากชวนจิต มหันตารมณ์ก็สิ้นสุด คือดับลงพร้อม
 กับภวังคจิตนี้เอง เป็นอันสิ้นสุดวิถี จากนั้นภวังคจิตจะเกิดขึ้นรับอารมณ์เก่าต่อไปทันที

นัยที่ 2 เมื่อปัญจารมณ์ปรากฏขึ้นผ่านภวังคจิตไปแล้ว 3 ขณะ ภวังคจิตขณะที่ 4
 จึงกระทบอารมณ์ทำให้ภวังคจิตไหว เป็นภวังคจลนะ ภวังคจิตขณะที่ 5 เป็นภวังคบุปผเจตะ
 ษจากอารมณ์เก่าขึ้น วิถีรับเอาอารมณ์ใหม่ให้ปัญจทวารวัชชนจิต - ปัญจวิญญาณ -
 สัมปฏินันะ - สังขารจิต - ไวญฐัพพะ - ชวนะ 7 ขณะ แล้วสิ้นสุดวิถีที่ชวนวาระสู่
 ภวังคใหม่ต่อไป

มหันตารมณ์วิถี ตามนัยที่ 1 มีอภักตภวังค์ 2 ขณะ นัยที่ 2 มีอภักตภวังค์
 3 ขณะ และวิถีจิตของมหันตารมณ์ตามนัยทั้งสองนี้สิ้นสุดที่ชวนวาระ

แผนภูมิ แสดงวิธีจิตที่เกิดกับมหันตารมณ์ (มหันตารมณ์วิธี) 2 นัย

	อติ	จละ	คุ	ทวา	วิญ	สัม	สัน	โว	ชว	ชว	ชว	ชว	ชว	ชว	ชว	ชว	ก
นัยที่ 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
นัยที่ 2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17		

ความหมายของอักษรย่อ

อติ	หมายถึง	อติคารมณ์	จละ	หมายถึง	ภวังคจละ
คุ	หมายถึง	ภวังคุปัจเจหะ	ทวา	หมายถึง	ปัญจทวาราวชิชนะ
วิญ	หมายถึง	ปัญจวิญญาณ	สัม	หมายถึง	สัมปฏินันะ
สัน	หมายถึง	สันตีระ	โว	หมายถึง	โวฏฐัพพะ
ชว	หมายถึง	ชวนะ	ททา	หมายถึง	ททาลัมพะ
ก	หมายถึง	ภวังค์			

ปริตคารมณ์

ปริตคารมณ์ คือปัญจารมณ์ที่มีกำลังอ่อนกว่ามหันตารมณ์ มีวิธีจิตเกิดได้ 5 วิธี มีขณะจิต 7 ขณะ มีจิตเกิดในวิธีได้ 17 กวาง คืออเหตุกจิต (เว้นหลิตุปบาทจิต) และสิ้นสุดวิธีที่ โวฏฐัพพะ ไม่ถึงชวนะ จึงทำให้รับรู้อารมณ์ไม่ชัดเจน เหมือนกับ ผู้ที่อยู่ในสภาพที่มีคหมุกขมัว หรืออยู่ไกลจากอารมณ์ที่ปรากฏนั้นมาก จึงทำให้การเห็น หรือการไต่ถามอารมณ์นั้นไม่ชัดเจน จึงไม่สามารถทำให้เกิดความรู้สึกยินดียินร้ายในอารมณ์นั้นได้ เพราะจิตไม่เข้าถึงชวนะ คือไม่อาจเสพอารมณ์นั้น โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล แม้โวฏฐัพพะ พยายามเกิดอยู่หลายขณะ แต่ก็ไม่สามารถตัดสินอารมณ์ที่ไม่ชัดเจน

นั่นได้ ปริศนารมณจึงสิ้นสุดวิธีที่ไวภูรัพณะ วิธีจิตที่เกี่ยวเนื่องกับปริศนารมณมี 6 นัย¹
คือ

- นัยที่ 1 มีอักษรวังค์ 4 ขณะ มีภวังคจิตหลังวิธี 4 ขณะ
 นัยที่ 2 มีอักษรวังค์ 5 ขณะ มีภวังคจิตหลังวิธี 3 ขณะ
 นัยที่ 3 มีอักษรวังค์ 6 ขณะ มีภวังคจิตหลังวิธี 2 ขณะ
 นัยที่ 4 มีอักษรวังค์ 7 ขณะ มีภวังคจิตหลังวิธี 2 ขณะ
 นัยที่ 5 มีอักษรวังค์ 8 ขณะ ไม่มีภวังคจิตหลังวิธี มีแต่ไวภูรัพณะ 3 ขณะ
 นัยที่ 6 มีอักษรวังค์ 9 ขณะ ไม่มีภวังคจิตหลังวิธี มีแต่ไวภูรัพณะ 2 ขณะ

แผนภูมิ แสดงวิธีจิตที่เกิดขึ้นกับปริศนารมณ (ปริศนารมณวิธี) 6 นัย

	อ	ค	ก	ห	ว	อ	ส	ส	ว	ว	ว	ภ	ภ	ภ	ภ
นัยที่ 1 -	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
นัยที่ 2 -	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17		
นัยที่ 3 -	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17			
นัยที่ 4 -	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17				
นัยที่ 5 -	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17					
นัยที่ 6 -	9	10	11	12	13	14	15	16	17						

¹มหาภูฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินยฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 151.

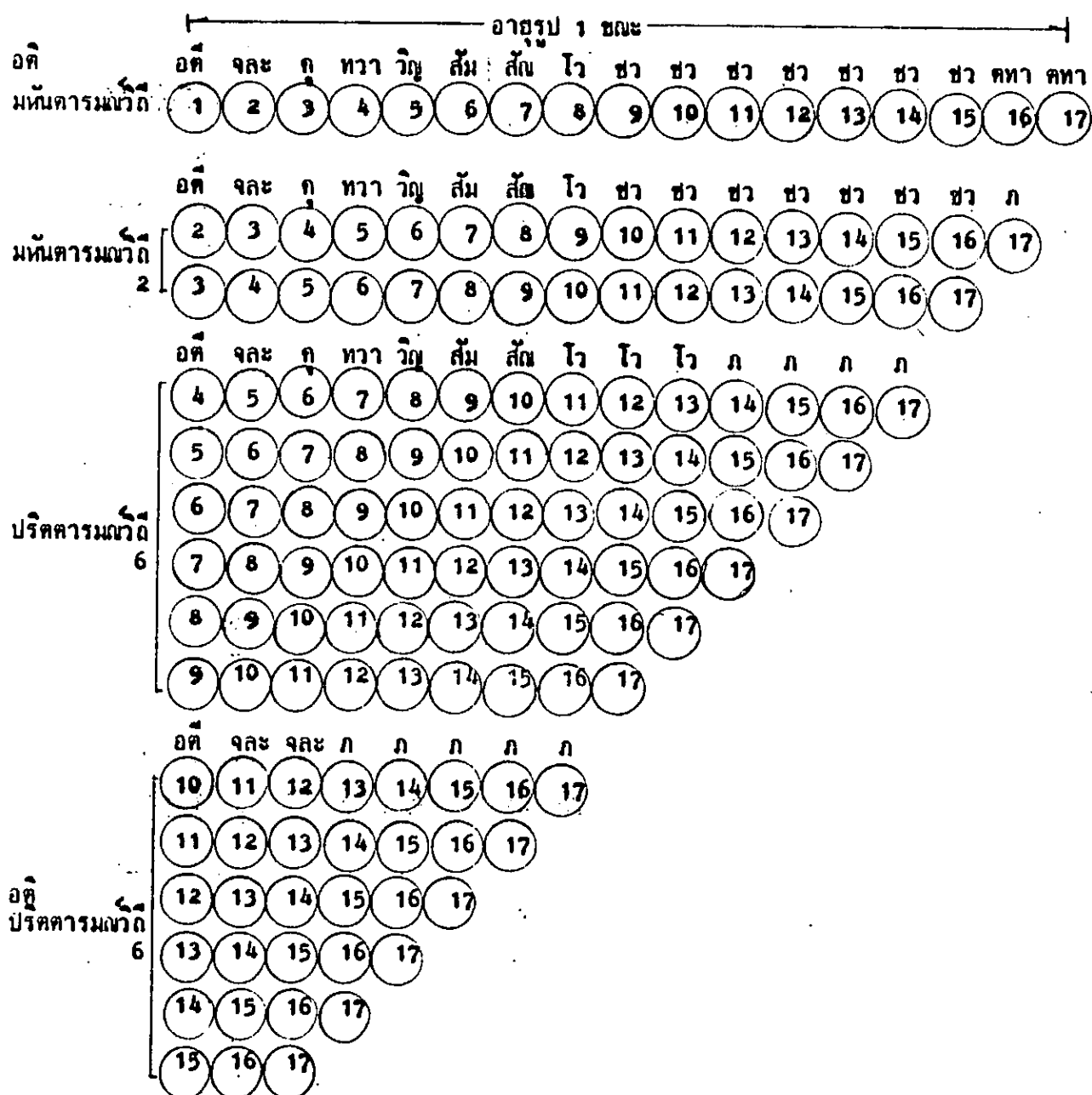
¹มูลนิธิแบบ มหานิรานนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 4, หน้า 78.

แผนภูมิ แสดงวิธีจิตที่เกิดขึ้นกับอิทธิปริตการณ (อิทธิปริตการณวิธี) 6 นัย

	อ	ท	จ	ละ	ภ	ภ	ภ	ภ	ภ
นัยที่ 1	10	11	12	13	14	15	16	17	
นัยที่ 2	11	12	13	14	15	16	17		
นัยที่ 3	12	13	14	15	16	17			
นัยที่ 4	13	14	15	16	17				
นัยที่ 5	14	15	16	17					
นัยที่ 6	15	16	17						

เมื่อรวบรวมวิธีจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทางปัญจทวาร ดังที่กล่าวมา (โดยรวบรวมวิธีจิตทางทวารทั้ง 5 ไว้ในนัยเดียวกัน) แล้วได้เป็น 15 นัย คือ

1. อิทธิปริตการณวิธี เรียกว่า ตลาถัมพนวาระ มี 1 นัย
 2. มหัทธการณวิธี เรียกว่า ชวนวาระ มี 2 นัย
 3. ปริตการณวิธี เรียกว่า ไวยุทธพพนวาระ มี 6 นัย
 4. อธิปริตการณวิธี เรียกว่า โมฆวาระ มี 6 นัย
- 15 นัย

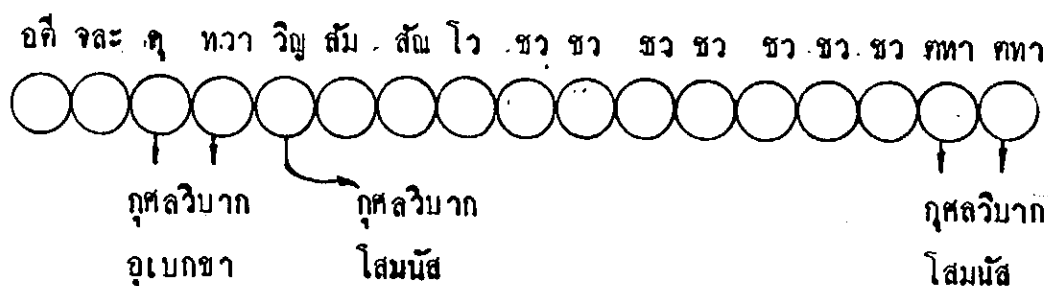

ภาพประกอบ 4 วิถีจิตทางปัญจवार 15 นัย

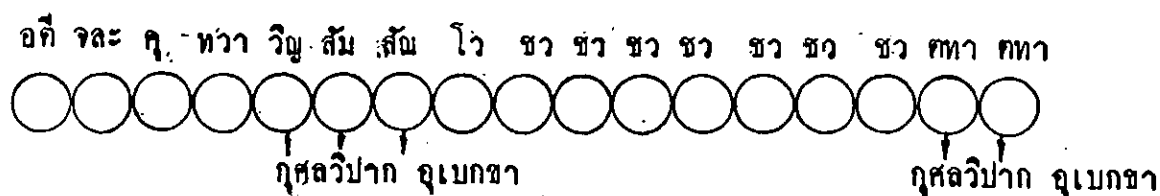
วิธีจิตทั้ง 15 นัยนี้ วิธีหนึ่งสามารถเกิดได้ทั้ง 5 ทวาร ดังนั้นเมื่อมี 15 นัย วิธีจิตที่เกิดทางปัญจทวารจึงมีวิธีจิตเกิดได้ 75 วิธี วิธีจิตทั้ง 75 วิธีนี้ล้วนเป็นกามวิธี เพราะเป็นวิธีจิตของกามาวจรจิต 54 ดวง ที่เกิดทางปัญจทวาร และวิธีจิตทางปัญจทวาร นี้เกิดขึ้นได้เฉพาะรับอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น

ประเภทของอารมณ์ที่สัตว์ทั้งหลายประสบนั้นย่อมมีความแตกต่างกัน มีทั้งประเภท ที่เรียกว่าดี และประเภทที่เรียกว่าไม่ดี ประเภทของอารมณ์มี 3 ประเภท คือ

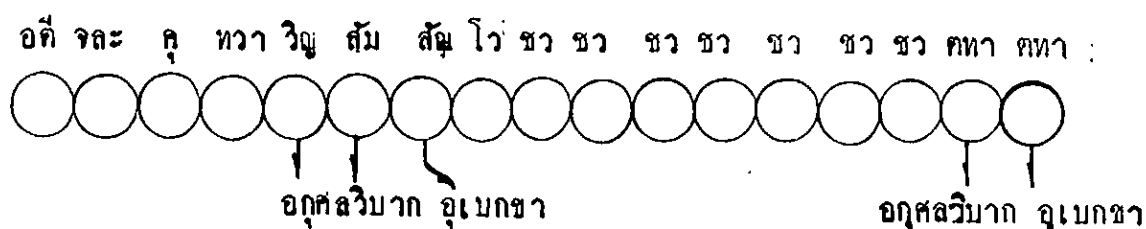
1. อุทฺติฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ดียิ่ง เมื่อประสบอารมณ์ที่แล้ว วิปากจิตที่ ทำกิจการงานเพื่อขึ้นวิธีรับปัญจอารมณ์นี้ ได้แก่ ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏิจันนจิต สัตถิรณจิต และคทาสัมปนจิต ย่อมเป็นจิตที่เป็นผลของกุศลจิต คือ "กุศลวิปาก" และสัตถิรณจิต และคทาลัมปนจิต ย่อมเกิดพร้อมกับโสมนัสเวทนา (ความสุขทางใจ) เสมอ แสดงเป็น แผนภูมิ ดังนี้

2. อฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ต่ำกว่าอุทฺติฏฐารมณ์ เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว วิปากจิตที่ทำการงานเพื่อขึ้นวิธีรับปัญจอารมณ์นี้ คือปัญจวิญญาณจิต - สัมปฏิจันนจิต - สัตถิรณจิต และคทาลัมปนจิต ที่เป็นกุศลวิปาก ที่เกิดพร้อมกับ "อุเบกขาเวทนา" (ความรู้สึกเฉย ๆ) ทั้งสิ้น แสดงเป็นแผนภูมิ ดังนี้

3. อนิจจารมณ เป็นอารมณ์ชนิดไม่จี เมื่อประสบอารมณ์ชนิดนี้แล้ว ย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจในอารมณ์เป็นจำนวนมาก วิชาจิตที่ทำงานในวิธีรับปัญจารมณ คือ ปัญจวิญญาณจิต สัมปฏินันจิต สันติรณจิต และกทาลัมพนจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศล คือ "อกุศลวิบาก" และจิตเหล่านี้ย่อมเกิดพร้อม กับ "อุเบกขาเวทนา" เพียงอย่างเดียว แสดงเป็นแผนภูมิ ดังนี้

ที่เสนอมาทิ้งหมก เป็นการแสดงความเป็นไปเกี่ยวกับการทำงานของจิต (วิถีจิต) ทางปัญจทวารอย่างกว้าง ๆ และโดยย่อ ต่อไปจะเป็นการเสนอความเป็นไปของจิตทางมโนทวาร

กามวิถีทางมโนทวารวิถี

ความเป็นไปของจิตทางปัญจทวารวิถีที่ผ่านมาแล้วนั้น อารมณ์ของจิต คือ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสอารมณ และโณภูมิตวารมณ (ได้แก่วิสัยรูป 5 คือ วัณณะ - สี, สัททะ - เสียง, คันทะ - กลิ่น, รส - รส และกายสัมผัส - ความแข็ง, ความ (ปรู๋) ความร้อน (เค็ซ) ความแฉ่ง (วาโย) รูปเหล่านี้จะเป็นอารมณ์แก่วิถีจิตใดก็ต้องเป็นรูปที่ต่ำลงมียุคคือเป็นรูปที่เป็นกาลปัจจุบัน

ในทางมโนทวารวิถีรับกามารมณนั้น สามารถรับอารมณ์ทั้ง 6 ได้ทั้งหมด ไม่จำกัดว่าต้องเป็นปัจจุบัน, อดีต หรืออนาคต มโนทวารวิถีจึงมีอารมณ์ ได้ทั้ง 6 อารมณ์ คือ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสอารมณ, โณภูมิตวารมณ และชรมารมณ ทั้งที่เป็นปรมาตถ์ และบัญญัติ ทั้งที่เป็นอดีต และปัจจุบัน และอนาคต โดยสรุปธรรมทั้งหลายเป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีได้ทั้งสิ้น

อารมณ์ 6 ที่เป็นอารมณ์แก่มนทวารวิธินั้น มาสู่มนทวารไค้ 2 ทาง¹ คือ

1. อารมณ์ 6 ที่ปรากฏทางมนทวารโดยตรง เรียกว่า "สุทฺธมนทวารวิธิ"
2. อารมณ์ 6 ที่เนื่องมาจาก ปัจจุทวารวิธิ เรียกว่า "คตฺตวักคิตกมนทวารวิธิ"

หรือ อนุพันตกมนทวารวิธิ"

สุทฺธมนทวารวิธิ

ในทางปัจจุทวารวิธินั้น อารมณ์ที่ปรากฏทางปัจจุทวารคือ รูป เสียง กลิ่น รส โยจฺฐัพพะ เหล่านี้มาสู่ทวารทั้ง 5 โดยตรง ในกามสุทฺธมนทวารวิธิ อารมณ์ทั้ง 6 ก็ปรากฏทางมนทวารโดยตรงเช่นกัน

เหตุที่อารมณ์ 6 มาปรากฏทางมนทวารไค้โดยตรงนั้น อาศัยเหตุ 14 ประการ² คือ

1. กวญอ่านาจที่เคยพบเห็นอารมณ์ทั้ง 6 มาแล้ว อารมณ์เหล่านั้นจึงมาปรากฏทางใจไค้ (ปิฏฺฐะโก)
2. อารมณ์ทั้ง 6 ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นคล้าย ๆ กับอารมณ์ 6 ที่เราเคยพบเคยเห็นมาแล้ว (ปิฏฺฐะสัมพันตโก)
3. กวญอ่านาจที่เคยไค้ยินไค้ฟัง รวมทั้งไค้ศึกษาเล่าเรียนมา หรือ กำลังฟัง กำลังเรียน กำลังอ่านข้อความนั้น ๆ อยู่ก็พลอยศึกษาเหตุผลตามไปด้วย (สุตฺโต)
4. อารมณ์ทั้ง 6 ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้น คล้าย ๆ กับอารมณ์ที่เคยไค้ฟัง ไค้ศึกษาเล่าเรียน หรือไค้อ่านมาแล้ว ทำให้นึกเรื่องนั้นขึ้นมา (สุตฺตะสัมพันตโก)
5. กวญอ่านาจแห่งความเชื่อในถ้อยคำของผู้อื่น ทำให้ลึกลงถึงเรื่องที่ตนเชื่อ (สัทธาปะ)

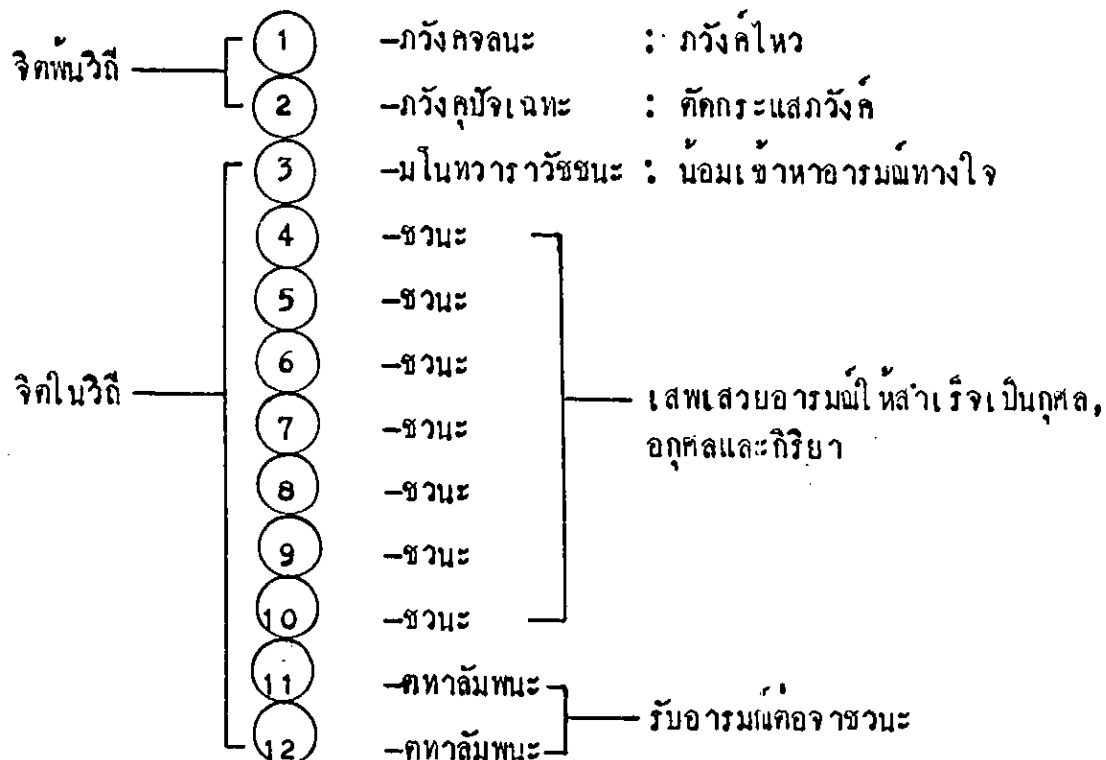
¹ มูลนิธิแนม มหานิรทนต์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมกดสังคหะ. ปริเฉทที่ 4, หน้า 48.

² แหล่งเก็บ. หน้า 49.

6. ถ้วยอำนาจแห่งความพอใจของคน ทำให้ตรึงถึงอยู่แต่ในเรื่องที่พอใจนั้น (รุจิยา)
 7. ถ้วยอำนาจแห่งการคิดนึกตรึกตรอง โดยอาศัยเรื่องราว คำพูด ตลอดจนเหตุผล (อาการปริวิตกกะเณะ)
 8. ถ้วยอำนาจแห่งการพิจารณาอารมณ์ต่าง ๆ ถ้วยปัญญาและถ้วยลัทธิของคนแล้ว คัดลึกลงไป (ปัญฺจชินนะชานะขันติยา)
 9. ถ้วยอำนาจแห่งกรรมต่าง ๆ เช่น กรรมารมณ์ กรรมนิมิตตารมณ์ และ คตินิมิตตารมณ์ ที่ปรากฏเมื่อใกล้ตาย (นานากัมมะพะเณะ)
 10. ถ้วยอำนาจแห่งอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ที่เกิดจากอภิญญาสมาธิบุคคลมาแสดงให้เห็น
 11. ถ้วยอำนาจแห่งชาติในร่างกายกำเริบ มีน้ำดี, เสมหะ, น้ำเหลือง, โลหิต, ลม เหล่านี้วิปริตไป เช่น คนวิกลจริต มีการเพ้อคลั่ง เพราะเห็น ไคยีน หรือคิดถึง สิ่งต่าง ๆ (ชาตุกโขภวเสนะ)
 12. ถ้วยอำนาจแห่งเทวภาคใจ (เทวโคปะสังหาระวะเสนะ)
 13. ถ้วยอำนาจการรู้วิสัย 4 โดยอาศัย สุตมณปัญญา, จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญา ความควรแกมรรคญาณ ผลญาณ ไม่ขัดแย้งกัน (อนุโพชวเสนะ)
 14. โดยการรู้แจ้งวิสัย 4 โดยอาศัยมรรคญาณ ผลญาณโดยตรง คือ การตรัสรู้ มรรคผล นิพพาน (ปฏิวะชวเสนะ)
- ทั้งนี้เสนอไปแล้วคือ อารมณ์ของวิถีทางปัญจทวาร มี 4 นัย คือ
- 1) อวิพหันทารมณ์ 2) มหันทารมณ์ 3) ปริตตารมณ์ 4) อทิปริตตารมณ์
- ส่วนอารมณ์ของวิธิจิตทางมโนทวารวิถี มี 2 นัย คือ
1. วิภูตารมณ์ ไค้แก่อารมณ์ 6 ที่ปรากฏทางใจแล้วทำให้วิธิจิตเกิดได้มากที่สุด
 2. อวิภูตารมณ์ ไค้แก่อารมณ์ 6 ที่ปรากฏทางใจแล้วทำให้วิธิจิตเกิดได้น้อยกว่าวิภูตารมณ์

วิภูคารมณีวิธี (มโนทวารกามวิธี)

วิภูคารมณีวิธี เป็นวิธีจิตที่มีอารมณ์ปรากฏทางใจ (มโนทวาร) ชัดเจนมากที่สุดมีขณะจิต แสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

จากแผนภูมิอธิบายได้ดังนี้

ขณะที่ 1 ภวังคจลนะ เป็นจิตที่ไหวตัวขึ้นรับอารมณ์ใหม่

ขณะที่ 2 ภวังคุปัจเฉทะ เป็นจิตที่ปล่อยอารมณ์เก่าจนขาดจากอารมณ์เก่า เพื่อที่จะรับอารมณ์ใหม่ต่อไป เมื่อภวังคจลนะคัมภลง ภวังคุปัจเฉทะเกิดขึ้น เพื่อทำหน้าที่ปล่อยจากอารมณ์เก่า เป็นจิตที่ตักกระแสบังค์ให้ขาดเพื่อรับอารมณ์ใหม่

ขณะที่ 3 มโนทวาราวชชนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ พร้อมทั้งทำหน้าที่กำหนด โดยความเป็น กุศล - อกุศล พร้อมไปในตัว มโนทวาราวชชนะจิต กว้างนั้นนับเป็นจิตดวงแรกทางมโนทวารกามวิธี คือเริ่มขั้นวิธีตรงมโนทวาราวชชนะจิตดวงนี้

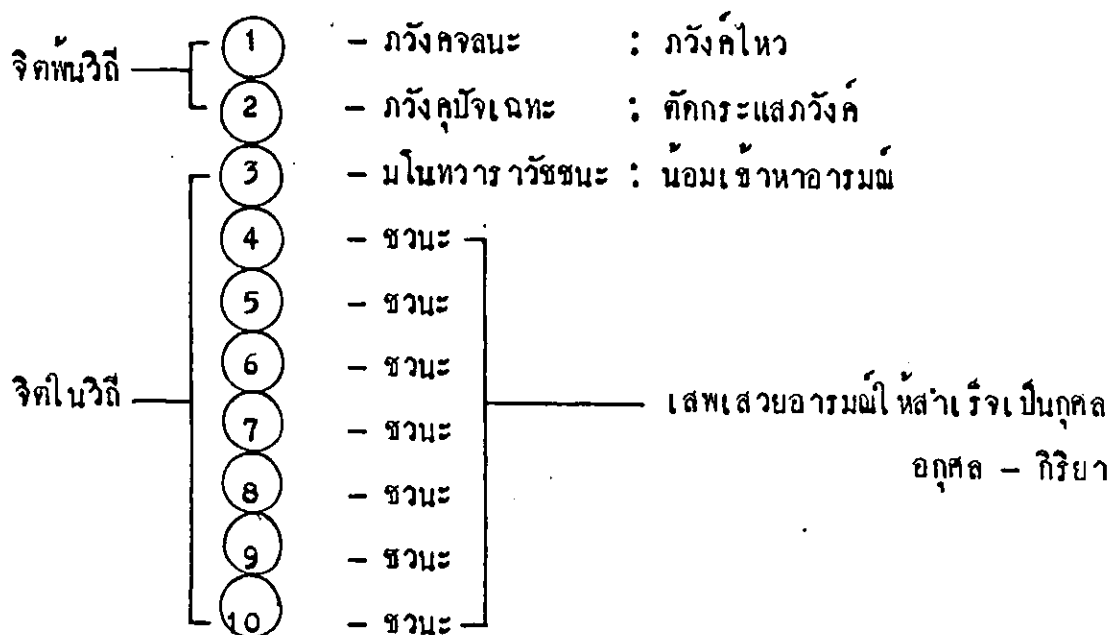
ขณะที่ 4 - 10 ขณะ เมื่อมโนทวาราวชชนจิตกับลง ชวนจิตก็เกิดขึ้น เพื่อเสพอารมณ์ทางใจติดต่อกัน 7 ขณะ และเพราะอารมณ์ที่เป็นวิภูตารมณ์นี้ชัดเจนมามาก จึงมีกำลังมากทำให้ทหาลัมพะเกิดออกจาก ชวนจิต กวงที่ 7 อีก 2 ขณะ เพื่อรับอารมณ์ ที่มีกำลังมากออกจากชวนจิตนั้นอีก 2 ขณะ แล้วจึงสิ้นสุดวิถึ

ฉะนั้นในทวารวิภูตารมณ์วิถึ มีวิถึจิต (เฉพาะการงานของจิตในวิถึหนึ่ง) มี 3 อย่าง คือ มโนทวาราวชชนจิต, ชวนจิตและทหาลัมพะจิต มีขณะจิต (จิตอุปาทะ) ในวิถึ 10 กวง คือ มโนทวาราวชชนจิต 1 ขณะ, ชวนจิต 7 ขณะ และทหาลัมพะจิต 2 ขณะ และจำนวนจิตที่เกิดในมโนทวารกามวิถึ มีจำนวน 41 กวง ได้แก่

มโนทวาราวชชนจิต	1	กวง	}	41
กามชวนจิต	29	กวง		
ทหาลัมพะจิต	11	กวง		

อวิภูตารมณ์วิถึ (มโนทวารกามวิถึ)

อวิภูตารมณ์วิถึ เป็นวิถึจิตที่มีอารมณ์ปรากฏชัดทางใจน้อยกว่า วิภูตารมณ์ ขณะจิตเกิดแสดงโดยแผนภูมิดังนี้

จากแผนภูมิอธิบายได้ดังนี้

มโนทวารกามวิถิที่เป็นไปกับอวิชฺฐการมม ก็มึนัยเช่นเดียวกับวิชฺฐการมม คือ ภาวังคจิตที่โหวตรับอารมณ์ใหม่ เรียกว่า ภาวังคจลนะ เมื่อภาวังคจลนะคัม ภาวังคจิตดวงที่ 2 ก็เกิดขึ้นเพื่อทำกิจปล่อยจากอารมณ์เก่า เรียกว่า ภาวังคบุจเฉทะ ต่อจากนั้น มโนทวาราวัชชจิต ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ 1 ขณะ แล้วชวนจิตเกิดติดต่อกันเพื่อเสพอารมณ์ 7 ขณะ แล้วกับพร้อมกับสิ้นสุดอวิชฺฐการมมวิถิในวิถิจิตนี้

กล่าวโดยวิถิจิต อวิชฺฐการมม มี 2 อย่าง คือ มโนทวาราวัชชวิถิและชวนวิถิ มีขณะจิต (จิตอุปาทะ) 8 ขณะจิต คือ มโนทวาราวัชชจิต 1 ขณะ (1 กวาง) และชวนจิต 7 ขณะจิต (7 กวาง) มีจิตเกิดไ้ในวิถินี้ 30 กวาง คือ

มโนทวาราวัชชจิต	1 กวาง	} ————— 30
กามชวนจิต	29 กวาง	

ที่เสนอนั้น เป็นการแสดงความเป็นไปของจิตทางมโนทวารที่เกี่ยวกับวิชฺฐการมม และอวิชฺฐการมม ที่เป็นชนิด "สุทธมโนทวารวิถิ" คือ อารมมณั้ปรากฏทางมโนทวาร โดยตรง โดยไม่ผ่านทางปัญจทวารวิถิ ซึ่งเป็นการเสนอโดยสังเขป

คทญวัคคิกมโนทวารวิถี หรือ อนุพันชกมโนทวารวิถี¹

คทญวัคคิกมโนทวารวิถี หรือ อนุพันชกมโนทวารวิถี คือ มโนทวารวิถีที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถี โดยมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์เชื่อมโยงไปสู่บัญญัติ เพื่อให้รู้เรื่องราวของสมมุติบัญญัติคามโวหารที่กล่าวชานของชาวโลก เมื่อปัญจทวารวิถี รับปัญจารมณ์ มี รูป เสียง กลิ่น รส โขภุฏัพพะ นั้นเป็นการรับอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่โดยความเป็นรูป เสียง กลิ่น รส โขภุฏัพพะ เท่านั้น คือยังไม่รู้ความหมายของอารมณ์นั้น ๆ ต่อเมื่อรับอารมณ์นั้นแล้วนำมาทริกทางใจจึงจะรู้ความหมาย รุชื่อของอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่น การเห็นคน เห็นสัตว์ เห็นผู้หญิง ผู้ชาย ไก่ นั้น ขณะแรกเพียงมีความรู้ว่าเห็นสี หรือ เห็นรูปต่าง ๆ เท่านั้น ขณะนั้นวิถิจิตเกิดทางจักขุทวารวิถี มารู้ออกไปอีกว่า เห็นอะไร เหมือนอย่างที่เราเคยเห็นมาแล้ว และกำหนดจงจำอารมณ์นั้นไว้ในใจ จึงคิดลึกลงไปว่า สิ่งที่เราเห็นนั้นเป็นคนหรือสัตว์ เป็นหญิง เป็นชาย เป็นคน การรู้เรื่องราวที่เห็นว่าเป็นคน สัตว์ หญิง ชาย เหล่านี้ ย่อมเข้าถึงบัญญัติอารมณ์ที่เราสั่งสมไว้แล้วจนชำนาญ และรู้ได้ทักทายใจคิดเอา การรู้อารมณ์ต่อจากปัญจทวารของมโนทวารวิถีนี้นี้ ชื่อว่า คทญวัคคิกมโนทวารวิถี หรือ อนุพันชกมโนทวารวิถี (ต่อไปจะใช้คำว่า "อนุพันชกมโนทวารวิถี")

อนุพันชกมโนทวารวิถี ที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถี มีอยู่อย่างละ 4 วิถี คือ
อนุพันชกมโนทวารวิถี ที่เกิดต่อจากจักขุทวารวิถี มี 4 วิถี คือ

- 1) อตธีตคคทณวิถี
- 2) สมุหคคทณวิถี
- 3) อัคคตคคทณวิถี
- 4) นามคคทณวิถี

¹ มูลนิธิแบบ มหานิรานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ประเด็นที่ 4, หน้า 61 - 69.

อนุพันธกรรมในทวารวิถีนี่ที่เกิดจาก โสทธทวารวิถีนี่ มี 3 หรือ 4 วิถีนี่ คือ

- 1) อตติคคทวารวิถีนี่
- 2) สมุทคคทวารวิถีนี่
- 3) นามคคทวารวิถีนี่
- 4) อตถคคทวารวิถีนี่

ถ้าสัททวารมณีนี่ด้อยค่าเพียงพียงแค่เดียว เช่น ขณะไต่บันค้ำว่า งู, ไก่, กิน, ไป เป็นต้น อนุพันธกรรมในทวารวิถีนี่ที่เกิดจากโสทธทวารวิถีนี่ ก็มีจำนวนเพียง 3 วิถีนี่ คือ อตติคคทวารวิถีนี่ นามคคทวารวิถีนี่ และอตถคคทวารวิถีนี่ ส่วน สมุทคคทวารวิถีนี่ไม่เกิด

อนุพันธกรรมในทวารวิถีนี่ที่เกิดจาก ฆานทวารวิถีนี่, ชิวหาทวารวิถีนี่ และ กายทวารวิถีนี่ คงมีอย่างละ 4 วิถีนี่ เช่นเดียวกับที่เกิดจากจักขุทวารวิถีนี่ คือ

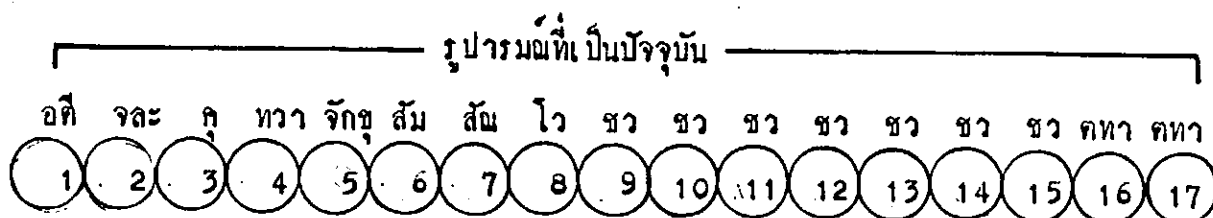
- 1) อตติคคทวารวิถีนี่
- 2) สมุทคคทวารวิถีนี่
- 3) อตถคคทวารวิถีนี่
- 4) นามคคทวารวิถีนี่

กระบวนการของอนุพันธกรรมในทวารวิถีนี่ที่เกิดจากปัญจทวารวิถีนี่ มีโดยย่อดังนี้

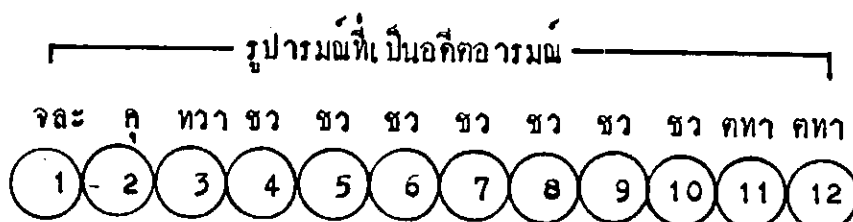
1. อตติคคทวารวิถีนี่ เป็นมโนทวารวิถีนี่ที่รับปัญจารมณ์ ตามปัญจทวารวิถีนี่ที่ดับไปแล้ว โดยทันทีที่ปัญจารมณ์นั้นหมดอายุไป และที่เกิขึ้นใหม่ต่อเนื่องกันในขณะนั้น

ปัญจทวารวิถีนี่ มีอารมณ์ที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ และเป็นปัจจุบันอารมณ์ ขณะเดียวกับอตติคคทวารวิถีนี่ ก็มีอารมณ์ของปัญจทวารวิถีนี่นั่นเองเป็นอารมณ์ แต่ว่าอารมณ์นั้นดับไปแล้วเป็นอดีตอารมณ์ไป แต่ก็ยังเป็นอดีตที่ติดพันกันกับปัจจุบันอารมณ์ จึงนับว่าเป็นปัจจุบันสันตติ แสดงเป็นแผนภูมิ อนุพันธกรรมในทวารวิถีนี่โดยสรุปได้ดังนี้ (ตัวอย่างรูปารมณ์)

จักขุทวารวิถีนี มีรูปารมณปัจจุบัน เป็นอารมณ

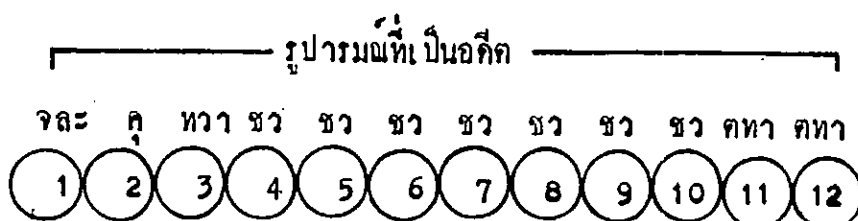
อติคัคคณวิถีนี เป็นมโนทวารวิถีนี มีอารมณเกี่ยวกับจักขุทวารวิถีนี แต่เป็นอติคคอารมณ
ติดพันกันกับปัจจุบันอารมณนั้น (ปัจจุบันสันคคิ)

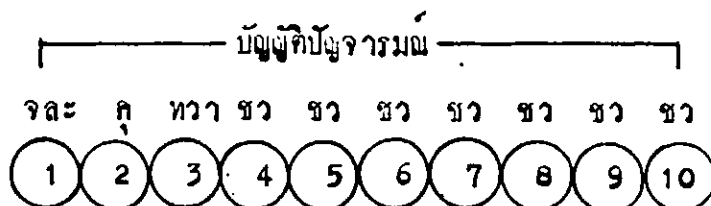
การเกิดขึ้นของปัจจุทวารวิถีนี และอติคัคคณวิถีนี จะเกิดสลับกันวนเวียนอยู่เป็น
จำนวนหลายร้อยหลายพันรอบ

2. สมุหคัคคณวิถีนี เป็นมโนทวารวิถีนีที่รับปัจจัยารมณจากปัจจุทวารวิถีนีและ
อติคัคคณวิถีนีรับมาขณะที่เกิดสลับกันหลายร้อยหลายพันรอบนั้น (อยากรจะประมาณได้)
และดับไปแล้ว สมุหคัคคณวิถีนีทำหน้าที่รวบรวมส่วนต่าง ๆ ของรูปารมณเข้าด้วยกัน
ให้มีความเกี่ยวพันเป็นรูปารมณ

สมุหคัคคณวิถีนีนี้ยังคงมีอารมณเกี่ยวกับ อติคัคคณวิถีนี เป็นปัจจุบันสันคคอารมณและ
สมุหคัคคณวิถีนี นี้จะเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กันหลายพันรอบเพื่อรวบรวมให้ได้นั่นคือความ (เป็นรูปารมณ)
มีวิถีนี เป็นแผนภูมิ คือ

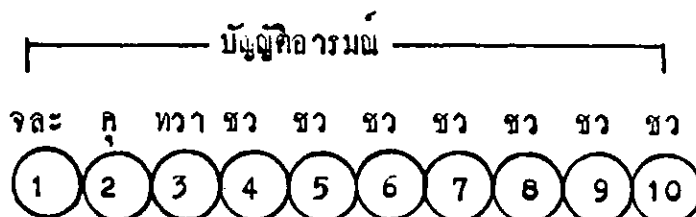

3. อักษรรูปวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ รู้บัญญัติในเนื้อหาของปัญญารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นมากมายหลายร้อยรอบเช่นเดียวกัน วิธีจิตนี้คือ

อักษรรูปวิธีที่มีอารมณ์เป็นอักษรรูปวิธี คือ รู้เนื้อหาของที่เป็นรูปร่างสัณฐานอันใดจากปัญญารมณ์นั้น ๆ ซึ่งรับมาจากสมุหคณวิธี วิธีนี้จึงรู้ความหมายตามโวหารโลก (วิธีนี้ไม่มีมหาลัมพะ)

4. นามคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติรู้ชื่อของปัญญารมณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นมากมายหลายร้อยรอบ มีวิธีดังนี้

นามคณวิธีที่มีอารมณ์เป็นสัทบัญญัติ* คือรู้ชื่อที่บัญญัติเรียกขานกันตามโวหารโลก อนุพันตมโนทวารวิธีที่กล่าวมานี้ เป็นกฎเกณฑ์โดยทั่วไปในการรับอารมณ์ทางปัญญารูปวิธีแล้ว เมื่อจะรู้เรื่องราวของอารมณ์เหล่านั้นจะต้องมารับรู้ทางใจ คือทางมโนทวารวิธี ซึ่งมีการเป็นไปโดยนัยแห่งมโนทวารวิธี 4 ดังกล่าว โดยย่อคือ

* บัญญัติอารมณ์ หน้า 54.

เมื่อจักขุทวารวิถิเกิดขึ้นรับรูปารมณ์ อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏอยู่เป็นปัจจุบัน และกับลงจากนั้น "อตฺถิक्คหวิถิ" อันเป็นมโนทวารวิถิ ก็เกิดขึ้นรับรูปารมณ์ที่ จักขุวิญญาณเห็นนั้น แต่เป็นอตฺถิการมณ์ผ่านไปแล้วใหม่ ๆ นับเป็นปัจจุบันสันคติ ขณะนั้นยังไม่รู้ความหมายในรูปารมณ์ที่เห็นนั้น มโนทวารวิถินี้จะเกิดสลับซับซ้อนกันมากมาย กับ จักขุทวารวิถิ เมื่ออตฺถิक्คหวิถิสิ้นสุดลง "สมุหิक्คหวิถิ" ก็เกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อทำหน้าที่ รวบรวมรูปารมณ์ที่ได้รับจากอตฺถิक्คหวิถิ วิถินี้ก็จะเกิดซ้ำ ๆ กันมากมายหลายรอบ จากนั้นอตฺถิक्คหวิถิ ก็เกิดขึ้นโดยมีบัญญัติเนื้อความของรูปารมณ์นั้น โดยเห็นรูปร่าง สัตว์ของรูปารมณ์ วิถินี้จะเกิดซ้ำ ๆ มากมายหลายรอบต่อจากนั้นนามัคคหวิถิซึ่งเป็น วิถิที่รู้ชื่อของรูปารมณ์นั้น ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันในถ้อยคำที่เรียกขานกันว่า คน - สัตว์ เป็นต้น ซึ่งอาจแสดงเป็นแผนภูมิติดต่อกันได้ดังนี้

ในกรณี อนุพันชกมโนทวารวิถี ที่เป็นไปผ่านทางฆานทวารวิถี จิวหาทวารวิถี อันมีกลิ่น มีรส มีการกระทบถูกต้องกาย ที่จะรู้เรื่องราวของอารมณ์นั้นได้ วิธีจิตจะต้อง เกิดโดยลำดับ เช่นเดียวกันกับทางจักขุทวารวิถี ดังกล่าวมาแล้ว

ในทางโสททวารวิถี ซึ่งมีอารมณ์เป็นสัททอารมณ์ (เสียง) นั้น นามัคคทวารวิถี เกิดก่อนอตถัคคทวารวิถี คือ เมื่อเราได้ยินเสียงที่เป็นถ้อยคำพูดนั้น

โสททวารวิถีเกิดขึ้นรับสัททอารมณ์แล้วค่อยไป

อตถัคคทวารวิถี เกิดขึ้นรับสัททอารมณ์ต่อจากโสทวิถี แล้ว

สมุหัคคทวารวิถี จะทำหน้าที่รวบรวมถ้อยคำที่ได้ยินเข้าด้วยกัน

นามัคคทวารวิถี ก็เกิดต่อจากสมุหัคคทวารวิถี คือรู้ชื่อ หรือรู้ภาษาที่เป็นถ้อยคำพูด ที่ สมุหัคคทวารวิถีรวบรวมมา ต่อจากนั้น

อตถัคคทวารวิถี จึงเกิดรู้ความหมายของคำที่ใช้พูดจากัน

ดังนั้นทางโสทวิถี ต่างกับทวารอื่นคือ นามัคคทวารวิถีเกิดก่อนอตถัคคทวารวิถี และ ถ้ายิ่งที่ได้ยินนั้นเป็นถ้อยคำที่มีพยางค์เดียว สมุหัคคทวารวิถี ก็ไม่เกิดเพราะไม่มีถ้อยคำอื่น ๆ ที่จะต้องรวบรวมแต่อย่างใด และถ้ายิ่งที่ได้ยินนั้นเป็นเสียงไม่เลยได้ยินมาก่อน ไม่เคย มีความรู้มาก่อนเลย อตถัคคทวารวิถี ที่ทำหน้าที่รู้เนื้อความก็เกิดไม่ได้ อนุพันชกมโนทวารวิถี กับภพรองไปไม่ครบตามจำนวน 4 วิถี คงมี 3 วิถี เท่านั้น

ถ้าปัญจารมณ์ไม่เกี่ยวข้องกับชื่อคำง ๆ เช่น เห็นคนพยักหน้า หรืออวัคมีโอให้เข้าไป หาหรือได้ยินเสียงเรียก ให้เข้าไปหาว่า "มานี่ " หรือขับไล่ให้ "ออกไป" นามัคคทวารวิถี ก็ไม่เกิด แต่จะมีวิธีจิตอย่างอื่นเกิดขึ้นขยายความหมายของ อตถัคคทวารวิถีให้รู้เนื้อความ ละเอียดละเอียดยิ่งขึ้นไป คือ

กายวิญญูตถัคคทวารวิถี เป็นมโนทวารวิถีที่จะเกิดต่อจาก อตถัคคทวารวิถี เพื่อให้รู้ ความหมายของกายวิญญูตถัคค (การเคลื่อนไหวกาย) นั่นว่า ผู้ที่กำลังพยักหน้าหรืออวัคมีโอ นั้นกำลังกระทำการเรียกเรา

วจิวิญญูตติกคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่เกิดต่อจาก อัคคตคคณวิธี เป็นวิธีให้รู้ชื่อจากเสียงที่ไถ่ยินของวจิวิญญูตินั้น รู้ว่าเสียงที่ไถ่ยินนั้นเรียกเรา

อชิปายัคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่เกิดต่อจากกายวิญญูตติกคณวิธี หรือ วจิวิญญูตติกคณวิธี เมื่อวิธีนี้เกิดแล้ว ย่อมรู้ประสงคฺจากกายวิญญูตติและวจิวิญญูตติ ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ผู้พยักหน้าหรือกวักมือ หรือเสียงที่เรียกว่า "มานี้" ประสงค์เรียกเราให้เข้าไปหา

ทั้ง 3 วิธีนี้ คือ กายวิญญูตติกคณวิธี วจิวิญญูตติกคณวิธี และอชิปายัคคณวิธี อนุโลมเข้าใน อัคคตคคณวิธี

ท้าวฮ้าง แสดงวิธีเห็นผู้กวักมือเรียกเรา ดังต่อไปนี้¹

1. จักขุทวารวิธี เห็นรูปารมณฺ (สี) ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน อันเป็นปัจจุบัน อารมณฺวิธีจิต คือ

อติ จละ กุ หวา จักขุ สัม สัม ไว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ททา ททา

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17

2. อตฺตคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี รับรูปารมณฺที่จักขุวิญญาณได้ เห็นแล้ว ได้แก่ เห็นสี แต่เป็นอตฺตอารมณฺ มีวิธีจิต คือ

จละ กุ หวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ททา ททา

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

¹มูลนิธิแบบ มหานิราชนท. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 4, หน้า 67 - 68.

3. สมุหคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่รวบรวมรูปารมณ์ (สี) ให้ปรากฏเป็น
รูปร่างพื้นฐานต่าง ๆ มีวิธีจิต คือ

จละ คุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ททา ททา
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

4. อัคคคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่รู้บัญญัติเนื้อความว่า "กวัคมือ" เป็น
บัญญัติอารมณ มีวิธีจิต คือ

จละ คุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

5. กายบัญญัติคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่รู้ความหมายจากการเห็นรูปกาย
เคลื่อนไหวยิ่งขึ้น คือรู้ว่า "กวัคมือเรียกเรา" วิธีจิต คือ

จละ คุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

6. อธิปายคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่รู้ความหมายละเอียดยิ่งขึ้นว่าเป็นบัญญัติ
"กวัคมือเรียกเราให้เข้าไปหา" มีวิธีจิต คือ

จละ คุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

ตัวอย่างที่ 2 แสดงวิธีไคยีนผู้ร้องเรียกเราว่า "มานั่น" ดังนี้¹

1. โสทวารวิธี ไคยีนเสียง คือรับสัททารมณ์ ที่ปรากฏอยู่และเป็นปัจจุบัน
อารมณ์วิธีจิต คือ

อที จละ กุ ทวา โสท สัม สัม โว ชว ชว ชว ชว ชว ชว ททา ททา

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17

2. อทีคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี รับสัททารมณ์ ที่โสทวิญญานไคยีน คือเสียง
แต่เป็นอทีคอารมณ์ มีวิธีจิต คือ

จละ กุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ชว ชว ททา ททา

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

3. สมุทคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่รวบรวมสัททารมณ์ (เสียง) แต่เป็น
อทีคอารมณ์วิธีจิต คือ

จละ กุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ชว ชว ททา ททา

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

(ถ้าเสียงเรียกพยางค์เดียว หรือคำเดียว ไม่มีสมุทคคณวิธี)

4. นามคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี ที่รู้เสียงเรียก เป็นบัญญัติอารมณ์ (รู้จัก
ชื่อเพราะเป็นคำไทย) วิธีจิต คือ

จละ กุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ชว ชว

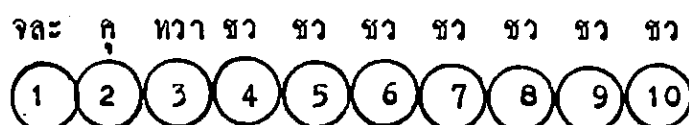
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

¹มูลนิธิแบบ มหานิราชนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคตสังคหะ. ปริเฉทที่ 4,
หน้า 68 - 69.

5. อัศถัคคณวิธี เป็นเมโนทวารวิธี ที่รู้เนื้อความของชื่อค่านั้น เป็นบัญญัติ
อารมณ์ รู้ว่าร้องเรียก วิธีจิต คือ

6. วจิวิญญัตถัคคณวิธี เป็นเมโนทวารวิธี รู้บัญญัติอารมณ์ เสียงร้องเรียกเรา
วิธีจิต คือ

7. อธิปายัคคณวิธี เป็นเมโนทวารวิธี ที่รู้บัญญัติอารมณ์ละเอียดยิ่งขึ้นว่าเป็น
เสียงเรียกเราให้เข้าไปหา วิธีจิต คือ

อัปปนาวิธี

คำว่า "อัปปนา" แปลว่า ทำลาย คือทำลายกิเลส และอีกนัยหนึ่ง "อัปปนา"
หมายถึงจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์อันเดียวโดยเฉพาะ ฉะนั้น จิตที่ได้อารมณ์อย่างเดียว
หรือตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียวแนบแน่น จิตนั้นเรียกว่า "อัปปนาจิต"

อัปปนาจิต คือจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวโดยเฉพาะ และทำลายกิเลสด้วย
ได้แก่ จิต 35 หรือ 67 กวง คือ มหัคคจิต 27 กวง และโลกุตตรจิต 8 (หรือ 40)
กวง

อัปนาวิดี คือจิตที่มีอัปนาชวนจิต 26 หรือ 58 คือ มหัคคตกุศลจิต 8 มหัคคตกิริยาจิต 8 โลกุตตรจิต 8 หรือ 40 ส่วนมหัคคตวิปากจิต 9 เป็นอัปนาจิตที่เป็นวิณมุตติจิต คือจิตที่พ้นวิดี จึงเกิดไม่ได้ในอัปนาวิดี

อัปนาวิดีหรืออัปนาชวนะ เกิดได้เฉพาะทางมโนทวารวิดีทางเดียว และ ไม่มีการจำแนกเป็น วิภูตารมณ์วิดี หรืออวิภูตารมณ์วิดี เพราะในอัปนาวิดี อัปนาจิตต้องรับอารมณ์ที่แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างเดียว จึงมีแต่วิภูตารมณ์ คืออารมณ์ที่ชัดเจนที่สุดประเภทเดียว ถ้าอารมณ์ไม่ชัดเจนแล้ว อัปนาวิดีจะเกิดไม่ได้เลย

อัปนาวิดี มี 2 ประเภท คือ

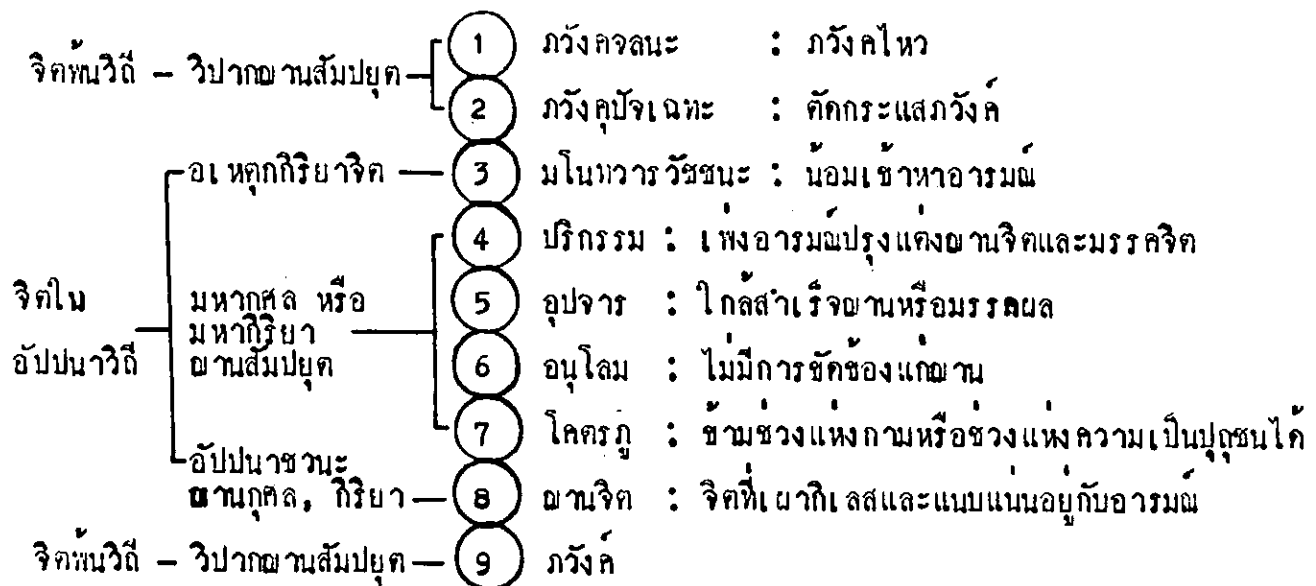
1. โลภียอัปนาวิดี
2. โลกุตตรอัปนาวิดี

โลภียอัปนาวิดี (หรือฌานวิดี)

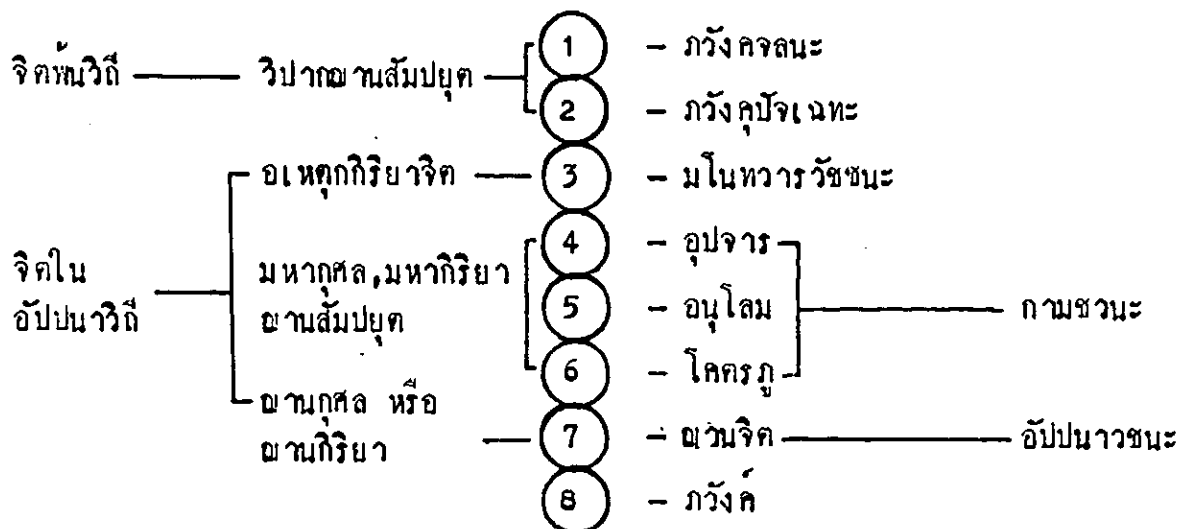
โลภียอัปนาวิดี คือวิดี หรือความประพฤติ ความเป็นไปของมหัคคตจิต 18 กวง คือ มหัคคตกุศลจิต 9 มหัคคตกิริยาจิต 9 เป็นจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียวและเป็นไปพร้อมกับปฬานกิเลส อนึ่ง มหัคคตจิตในโลภียอัปนาวิดี จะเกิดได้เมื่อบุคคลทำความเพียรโดยการเพ่งอารมณ์กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น กลีณ 10* เป็นต้น วิดีจิตของบุคคลผู้ได้ปฐมฌานจิต เรียกว่า โลภียอัปนาวิดี ในปฐมฌาน วิดีจิตของบุคคลผู้ได้ หุตติฌานจิตจนถึงของบุคคลผู้ได้ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ก็มีนัยเดียวกัน แตกต่างกันที่ระดับชั้นของฌานที่สูง - ถ้า เท่านั้น ต่อเมื่อมีความเชี่ยวชาญในการเข้าและออกจาก ฌานได้ตามปรารภณา ฌานจิตก็จะเกิดอยู่ตลอดเวลาที่เข้าฌานสมาบัตินั้น ทั้งนี้ เมื่อได้ ฌานครั้งแรกในฌานชั้นต่าง ๆ ทุกฌาน ฌานจิตจะเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว แล้วเป็นภวังค์ แสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

* กุกสิณ 10 หน้า 189.

แผนภูมิแสดงอัปนาวิธของมันทกคค (บุคคลที่บรรลุนาชา)

แผนภูมิแสดงอัปนาวิธของคิกขมคค (บุคคลที่บรรลุนาชาเร็ว)

จากแผนภูมิทั้งสองอธิบายความเป็นไปของอัปนาวิธีกังนี้

ขณะที่ 1 ภวังคจลนะ เป็นจิตที่หวัดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ที่ใช้เป็นอุบายเพื่อให้ใจสงบ (กัมมัฏฐาน) อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเพ่งจิตให้แนบแน่นหรือเกาะอยู่ที่วัตถุที่ใช้จริงใจ (กลีณ) เมื่อพยายามไปเรื่อย ๆ จิตก็จะแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ ครั้นบำเพ็ญเพียรนานเข้า จิตก็จะมีสมาธิแน่นไม่หวั่นไหว พร้อมกันนั้นก็ทำหน้าที่ประหาณกิเลส เกิดเป็นฌานชั้นต่าง ๆ คือในรูปฌาน 5 ชั้น และอรุณฌาน 4 ชั้น อารมณ์ที่ใช้เป็นอุบายเพื่อให้จิตนี้กระพริบจิตทำให้ เกิดภวังคจลนะ

ขณะที่ 2 ภวังคุปัจเฉทะ เป็นจิตที่ปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่ คือเมื่อภวังคจลนะดับลง ภวังคุปัจเฉทะ ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่ปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่ทันที

ขณะที่ 3 มโนทวารวชชนะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรับอารมณ์ใหม่ คืออารมณ์ที่เป็นอุบาย ทำให้ฌานเกิดขึ้น (อารมณ์กัมมัฏฐานที่ใช้ภาวนา) พร้อมกับท่วงอารมณ์นั้นมาคัดลिनให้เป็นกุศล หรือกิริยาและเป็นจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นสู่วิถิ

ขณะที่ 4 ปริกรรม เป็นจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์ที่ใช้เป็นอุบาย เพื่อให้จิตนี้ (หรือมีกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์แนบแน่น) เป็นจิตที่เข้าสู่แคนโลกียฌาน

ขณะที่ 5 อุปจาร เป็นจิตที่มีกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ เช่นเดียวกับปริกรรม แต่เป็นจิตที่ใกล้สำเร็จงานจิตยิ่งขึ้น

ขณะที่ 6 อนุโลม เป็นจิตที่กับอารมณ์กัมมัฏฐาน (ที่เพ่งอยู่กับกลีณ หรือเพ่งอยู่กับอารมณ์) ไคหมค

ขณะที่ 7 โคตรภู เป็นจิตที่เกิดขึ้นทันทีที่อนุโลมจิตดับลง ทำหน้าที่ท่วงเอาอารมณ์ในฌาน คือองค์แห่งฌาน (ตามชั้นของฌาน) มาเป็นอารมณ์ให้แก่นานจิต ซึ่งเป็นขณะจิตต่อไป และโคตรภูนี้เอง เป็นจิตที่หึงอารมณ์กัมมัฏฐานมาเป็นอารมณ์ในฌาน หรือมีองค์ฌานเป็นอารมณ์

ขณะที่ ๘ ฉานจิต เป็นจิตที่เกิดเมื่อโคตรภูจิตดับลง และเจวยารมณ์ที่โคตรภูจิต
ส่งให้ เช่น ปฐมฉานจิต มีองค์ ๕ คือ วิถก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
ปฐมฉานจิต องค์ ๕ ประการนี้เองเป็นอารมณ์ ส่วนฉานจิตชั้นอื่น ๆ ก็มีองค์ ๕
ความชั้นของฉานนั้น ๆ เป็นอารมณ์ เมื่อฉานจิตดับแล้วก็เข้าสู่วิงค์ตามเดิม เป็นสิ้นสุด
อัปปนาวิถิ หรือ ฉานวิถิ

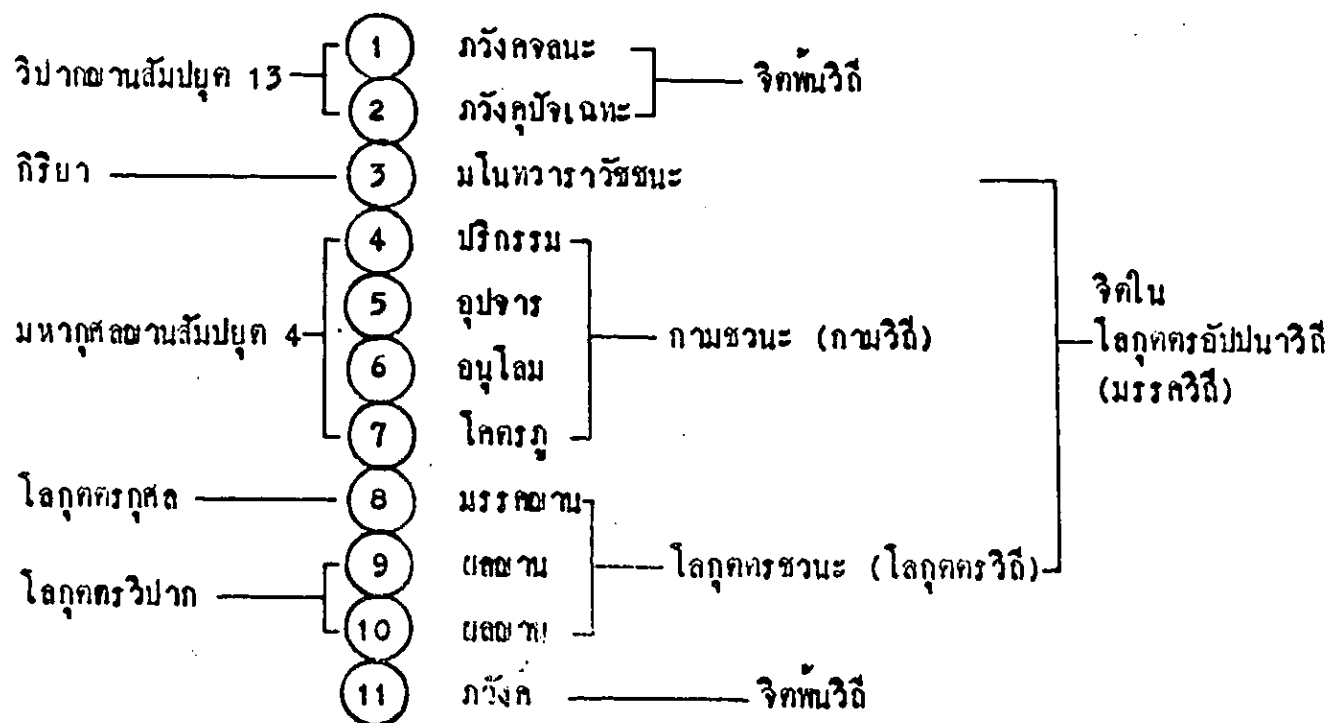
ความแตกต่างระหว่าง โภยอัปปนาวิถิที่เป็นของมัณฑุคค (ผู้พิจารณาใจช้า)
กับ จิกขมุคค (ผู้พิจารณาใจเร็ว) คือ โภยอัปปนาวิถิของมัณฑุคค มีมหากุศลฉาน
สัมปยุตตจิตเกิดก่อนฉานจิต ๔ ขณะ คือ ปริกรรม อุปจาร อนุปโม และโคตรภู แล้ว
ฉานจิตจึงเกิดขึ้น มีกามขวนะ ๔ ขณะ แล้วจึงเป็นอัปปนาขวนะ ๑ ขณะ มีจิตที่อยู่ใน
อัปปนาวิถิ ๖ ขณะ ๖ วิถิ ส่วนโภยอัปปนาวิถิของจิกขมุคค (ผู้พิจารณาใจเร็ว)
มีมหากุศล มหาวิชาจิตฉานสัมปยุตตเกิดก่อน ๓ ขณะ ก็เข้าถึงฉานจิต โดยไม่มีปริกรรม
ทั้งนั้น จึงมี กามขวนะ ๓ ขณะ แล้วจึงเป็นอัปปนาขวนะ ๑ ขณะ มีจิตที่อยู่ในอัปปนาวิถิ
๕ ขณะ ๕ วิถิ

โลกุตตรอัปปนาวิถิ (มรรควิถิ)

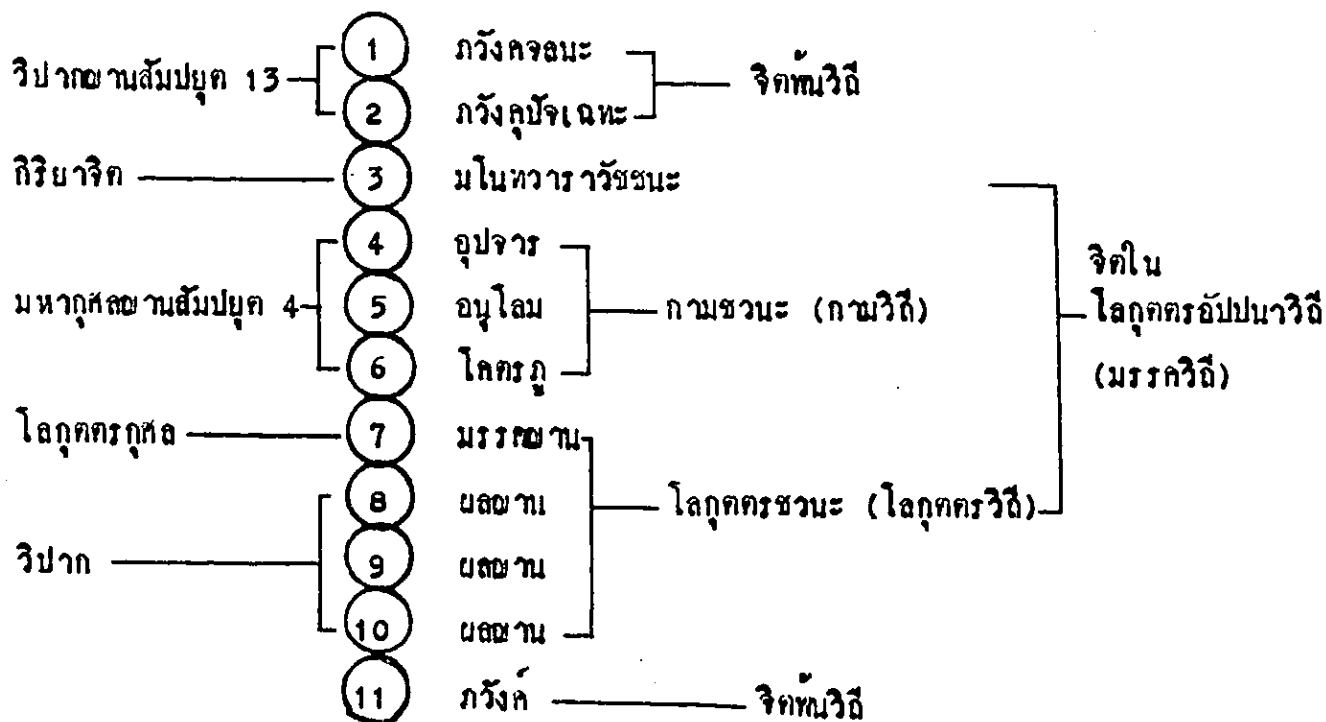
โลกุตตรอัปปนาวิถิ คือวิถิจิตที่โลกุตตรจิตเกิดในวิถินั้น โลกุตตรจิตมี ๘ กว
(หรือ 40) คือ มรรคจิต ๔ (หรือ 20) ผลจิต ๔ (หรือ 20) โลกุตตรจิตทั้งหมด
นี้มีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันทั้งสิ้น

ผู้ที่บรรลุมรรค - ผลนิพพานไถ้ นั้น จะต้องเป็นทิเณหุคค (บุคคลปกติ
มีปัญญา สามารถเจริญงาน มรรคผลได้สำเร็จ) ผู้ไ้ฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความ
เห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามพื้นเป็นของมันเอง (วิปัสสนากรรมฐาน) จนบรรลุมรรค
มรรคฉาน (ปัญญารู้แจ้งเครื่องทำลายกิเลส ทำลายทุกข์) ผลฉาน (ปัญญารู้แจ้งผลจากการ
สิ้นกิเลส) วิถิจิตที่เข้าถึงมรรคผล ฉานผลนี้เรียกว่า มรรควิถิ หรือ โลกุตตรอัปปนาวิถิ
ทั้งแสดงเป็นแผนภูมิไ้ดังนี้

แผนภูมิ แสดง โลกุตตรอัปนาวิธีของมัคคบุคคล

แผนภูมิ แสดง โลกุตตรอัปนาวิธีของสิกขมคคค

จากแผนภูมิทั้งสองอธิบายไว้ดังนี้

ทั้งนี้กล่าวแล้วว่า บุคคลผู้จะบรรลุมรรคผลนั้น จะต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อฝึกฝนปัญญาให้แตกฉาน จนวิปัสสนาญาณ* เกิด ถูกต้องบริสุทธิ์หมดจด ปราศจาก วิปัสสนูปกิเลส** (สภาพน่าชื่นชมแต่ที่แท้เป็นโทษ เครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา ซึ่งเกิดแก่ผู้ไคว้วิปัสสนาอ่อน ๆ ทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้ว จึงไม่คำนึง ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนาญาณมี 10 ประการ) เมื่อปัญญามีกำลังมาก พอที่จะบรรลุมรรคจิต - ผลจิต อันมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยอาศัยนาม - รูป ปราภฏเป็นไตรลักษณ์ ทำให้ ภาวังจรณะ (ขณะที่ 1) คือภาวังจจิตไหว และภาวังคฺขุจเฉตะ (ขณะที่ 2) คือ ลักกระแสดวงค์ แล้วขึ้นสู่มโนทวารวิถี (ขณะที่ 3) เมื่อมโนทวารราวีระขณะ เกิดขึ้น อันเป็นจิตดวงแรกในวิถีเป็นจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ คือ รูป - นามที่ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์

* วิปัสสนาญาณมี 9 อย่างคือ 1) ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนาม รูป (อุทยัพพญาณวิปัสสนาญาณ) 2) ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเท่านั้นมา (ภังคญาณวิปัสสนาญาณ) 3) ญาณอันมองเห็นสังขารปราภฏเป็นของน่ากลัว (ภยคฺคฺขุญาณวิปัสสนาญาณ) 4) ญาณคำนึงเห็นโทษ (เห็นวาทญาณวิปัสสนาญาณ) 5) ญาณคำนึงเห็นความหน่าย (นิพพิทาญาณวิปัสสนาญาณ) 6) ญาณหยั่งรู้ อันให้ใคร่จะพ้นไปเสีย (มูจจิตฺตมยตาญาณ) 7) ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง (ปฏิสังขยาญาณวิปัสสนาญาณ) 8) ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร (สังขารุเปกขาญาณ) 9) ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้หรือวิจัยสัจ (สัจจานุโลมิกญาณ)

** วิปัสสนูปกิเลส มี 10 ประการ คือ 1) แสงสว่าง (โอภาส) 2) ความอิ่มใจ (ปีติ) 3) ความรู้ (ญาณ) 4) ความสงบ (ปัสสัทธิ) 5) ความสบายกายสบายจิต (สุข) 6) ความน้อมใจเชื่อ (อชิโมกข์) 7) ความเพียรที่พอดี (ปิกคาหะ) 8) สติธัมม (อุปัฏฐาก) 9) ความวางจิตเป็นกลาง (อุเบกขา) 10) ความพอใจ (นิกัณฺธิ) (พระราชวรมนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หน้า 276 - 277.)

พร้อมกันนั้นก็ท้วงเหนี่ยวอารมณ์นั้นมาคิดจินให้เป็นกุศล หรือกิริยา ตามความสมควรแก่
มนสิการ โดยอาศัยอารมณ์อันสืบเนื่องมาจากจิตดวงก่อน (ภวังคจิต) เมื่อมโนทวารารมณ์
จิตดับไป มหาภูตจิตอันสัมปยุตจิตดวงใดดวงหนึ่งใน 4 ดวง ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่เสพเสวย
อารมณ์เป็นกามชวนกิจ 4 ขณะ คือ ปริกรรม - อุปจาร - อนุโลม และ โศทรภู

ขณะที่ 4 ปริกรรม (กามชวนจิตดวงแรก) เป็นจิตที่มีรูป - นาม ที่ยกขึ้นสู่
ไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นจิตที่วิสุทธิที่ปลอดจากวิภัสสนุกิเลสแล้ว นามว่าเพื่อประหาร
อนุสัยกิเลส* และปริกรรมจิต เป็นจิตที่นำโลภียอารมณ์ คือ รูป - นาม ที่มีความเป็น
ไตรลักษณ์เข้าสู่เขตของมรรควิถี เก่ายังไม่พ้นเขตโอภียะ

ขณะที่ 5 อุปจาร (กามชวนจิต ดวงที่ 2) เป็นจิตที่มีรูป - นาม เป็น
อารมณ์ พิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์เช่นกัน แต่เป็นจิตที่ใกล้จะถึง มรรค - ผล
ยิ่งขึ้น

ขณะที่ 6 อนุโลม (กามชวนจิต ดวงที่ 3) เป็นจิตที่ทำการ คัมอารมณ์ของ
โลกีย์ คือ รูป นาม ให้หมดสิ้นไป

ขณะที่ 7 โศทรภู (กามชวนจิต ดวงที่ 4) เป็นจิตที่เกิดขึ้นทันที ที่อนุโลมจิต
ดับไป มีสภาพโหม้น้อมเอาทิพพามาเป็นอารมณ์แก่มรรคจิต โศทรภูจิตนี้เป็นจิตที่ดับ
โลภียอารมณ์และรับโลกุตตรอารมณ์ คือทิพพารมณ์ได้สำเร็จ เป็นจิตที่กระทำการข้าม
จากกระตุกปุตุชน สู่กระตุกอธิมุตคต**

ขณะที่ 8 มรรค (โลกุตตรจิต ดวงที่ 1) เป็นโลกุตตรจิตและเป็นชวนจิต
เกิดขึ้นเสพอารมณ์ทิพพาทิที่โศทรภูส่งให้ (ด้วยอำนาจอาเสวนปัจฉัย) มรรคจิต จะทำ
หน้าที่ประหารอนุสัยกิเลส

*อนุสัย กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน มี 7 อย่าง คือ 1) ความกำหนัด
ในกาม (กามราคะ) 2) ความหงุดหงิด (ปฏิมะ) 3) ความเห็นผิด (อวิชชา) 4) ความ
ตั้งเสงสัย (วิจิจณา) 5) ความถือตัว (มานะ) 6) ความกำหนัดในภพ (ภวราคะ)
7) ความไม่รู้ (อวิชชา)

** ญูกค 12 หน้า 366-367.

ขณะที่ 9 - 10 ผล (โลกุตตรชวนจิต กว้างที่ 2) เป็นจิตที่เกิดขึ้นหลังจาก
มรรคจิตคัมภลง ทำหน้าที่เสวยอารมณ์เคือนิพพานอันเป็นวิมุตติสุข ผลจิต มี 2 ขณะ ใน
มันัญญบุคคล และ 3 ขณะ ในติกขบุคคล หลังจากผลจิตคัมภลงแล้ว จิตก็เป็นภวังค์
เป็นอันสิ้นสุดโลกุตตรอัปปนาวิถี หรือมรรควิถี

ความแตกต่างระหว่างโลกุตตรอัปปนาวิถีของมันัญญบุคคล กับติกขบุคคล คือ
มันัญญบุคคล อนุโลมญาณเกิด 3 ขณะ โสทรญาณ 1 ขณะ มรรคญาณ 1 ขณะ ผลญาณ
2 ขณะ รวม ชวนะ 7 ขณะ ติกขบุคคล อนุโลมญาณเกิด 2 ขณะ โสทรญาณ 1 ขณะ
มรรคญาณ 1 ขณะ ผลญาณ 3 ขณะ รวม 7 ขณะ

ที่เสนอมานั้นเป็นเรื่องของความเป็นไป หรือพฤติกรรมของจิต (วิถิจิต)
อันเกี่ยวข้องกับอารมณ์ มีกามวิถี ซึ่งเป็นเรื่องความเป็นไปของจิตที่เกี่ยวกับอารมณ์ 6
คือ รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปะ และขรรมารมณ์ ที่เกี่ยวข้องกับกาม จิตที่
ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง 6 นั้น ล้วนเป็นกามาวจรจิต (54 กว้าง) และ อัปปนาวิถี
ซึ่งเป็นความเป็นไปของจิตที่เข้าถึงความแนบแน่นกับอารมณ์ มีปัญญาการมณ์ มหัคคกอารมณ์
และนิพพานอารมณ์ จิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์เหล่านี้ไ้แก่ อัปปนาชวนจิต 26 กว้าง คือ
มหัคคกุตตลจิต 9 มหัคคกทวิยาจิต 9 และโลกุตตรจิต 8 (หรือ 40) การเสนอที่
ผ่านมาเป็นการเสนอโดยสังเขป (ใจความที่สำคัญ)

อนึ่ง ในการแสดงถึง วิถิจิตเพื่อการอ้างถึงชนิกของบุคคล เช่น กรณีผู้จะบรรลु
มรรคผล นิพพาน ใ้้นั้น จะต้องเป็น "จิตเหตุบุคคล" เป็นต้น ในอภิธรรมมัตถสังคหะ
ได้จำแนกบุคคล โดยสรุปไว้ดังนี้¹

1. บุคคล คือบุคคลที่ยังเป็นผู้หนาด้วยกิเลส (ยังไม่บรรลु มรรค ผล นิพพาน)
มี 4 จำพวก คือ

¹มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 180.

- 1) พุทธิบุคคล
- 2) สุกตือเทศบุคคล
- 3) ทวีเทศบุคคล
- 4) จิตบุคคล

ในปฏชน 4 นี้ พวกที่ 1 - 3 เป็นปฏชน ที่มีความบกพร่องบางประการ
ไม่มีปัญญาที่จะสามารถบรรลุมรรค - ผล - นิพพาน ได้ ส่วนปฏชนพวกที่ 4
(จิตบุคคล) เป็นปฏชนที่มีปัญญา สามารถเจริญญาณ มรรค ผล ได้สำเร็จ
(มนุษย์ที่มีอาการปกติทั่วไปจักอยู่ในปฏชนประเภทนี้)

2. อริยบุคคล คือบุคคลที่ไถ่ถอนจากกิเลส มี 8 จำพวก คือ

- 1) โสคาปัตติมรรคบุคคล
- 2) สกहाคานิยมรรคบุคคล
- 3) อนาคานิยมรรคบุคคล
- 4) อรหัตตมรรคบุคคล
- 5) โสคาปัตติผลบุคคล
- 6) สกहाคานิยมผลบุคคล
- 7) อนาคานิยมผลบุคคล
- 8) อรหัตตผลบุคคล

จากการศึกษา จิต - เจตสิก - อารมณ์ สรุปความสัมพันธ์ระหว่างจิต -
เจตสิก - อารมณ์กับความงมงายทึบตันะของพุทธธรรมเป็นข้อ ๆ ใต้ดังนี้

จากเนื้อหาของนามโคธสังเขปที่ผ่านมา สรุปได้ว่า

1. จิต คือ สภาวะธรรมอย่างหนึ่งมีอยู่จริง มีคุณสมบัติที่สำคัญ คือ
"สามารถรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้" มีสภาพเป็นนามธรรม จิตเมื่อกล่าวความสภาวะมี
จำนวน 1 กวง แต่เมื่อมีเจตสิกเข้ามาประกอบแล้ว สามารถจำแนกได้เป็นจิต
89 ประการ หรือ 89 กวง หรือจำแนกโดยจิตการได้ 121 กวง

เจตสิก คือ สภาวะธรรมอย่างหนึ่งมีอยู่จริงเช่นกัน เกิดประกอบกับจิต
และสัมพันธ์กับจิต เจตสิกเมื่อประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตสามารถจำแนกเป็นจิตชนิด
ต่าง ๆ ได้มากมาย พุทธธรรมจำแนกเจตสิกไว้ 52 ลักษณะ หรือ 52 กวง เจตสิก
มีสภาพเป็นนามธรรม

อารมณ์ คือ สิ่งที่จิตรู้ ซึ่งจะเป็นสิ่งใดก็ได้ที่ผ่านมาจากทวาร 6 คือ
ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ อารมณ์จึงมีได้ทั้งที่เป็น
นามธรรมและรูปธรรมทั้งที่เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต และบัญญัติ

2. พุทธธรรม มีทัศนะว่า พฤติกรรมต่าง ๆ ของสรรพสัตว์ที่แสดงออกมา
ให้ปรากฏทางกาย ทางวาจา และทางใจ (ความนึก) ล้วนมีจิตเป็นใหญ่ คือมี
สาเหตุมาจากจิตทั้งสิ้น ทั้งนี้ ในกรณีของความงมงาย การที่ใครคนใดคนหนึ่ง พยายาม
กระทำให้เป็นดวงนอกออกมา นึก หรือ ฯลฯ ในสิ่งที่เรียกได้ว่าเป็นความงมงาย ก็เป็น
ผลมาจากจิตเป็นต้นเหตุทั้งสิ้น จิตเป็นตัวกำหนดให้พูดว่า "งมงาย" หรือ "ไม่งมงาย"
จิตเป็นตัวกำหนดให้กระทำในสิ่งดีหรือไม่ดี จิตเป็นตัวกำหนดให้คิดว่า "งมงาย"
หรือ "ไม่งมงาย"

กล่าวโดยสรุปว่า "ความประพฤติเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายและวัตถุสิ่งของที่
ปรากฏอยู่ในโลกนี้ ย่อมมีทั้งที่ว่างจากความ แปรประหลาด น่าพิศวง และน่าสงสัยของนั้น
ล้วนสำเร็จได้ด้วยจิต หรือเป็นการกระทำอันมีต้นเหตุมาจากจิตทั้งสิ้น"

3. จิตที่ก่อให้เกิดการกระทำอย่างใดขึ้นก็ตาม จะเป็นกุศลหรืออกุศล งามหรือไม่งาม เมื่อใดที่กระทำอยู่เสมอเป็นนิตยยามจะติดเป็นนิสัยสันดาน ทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อย ๆ ไป ทั้งนี้เพราะเมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป จิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่ออยู่เรื่อย ๆ จิตเก่าที่ดับไปย่อมส่งมอบกิจการงานให้จิตดวงใหม่โดยไม่ขาดสาย

4. กรรมหรือการกระทำทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลหรืออกุศล งามหรือไม่งาม ที่จิตที่ก่อให้เกิดขึ้น ผลของการกระทำ (วิบาก) ย่อมไม่สูญหายไปไหน แม้การกระทำนั้นจะเล็กน้อยหรือใดกระทำนานาปานใดก็ตาม ผลของการกระทำจะติดตามไปให้ต้องได้รับผลเมื่อถึงโอกาส

5. กรรมหรือการกระทำทั้งที่เป็นกุศล อกุศล งามหรือไม่งาม ก็เล็ดเลื่องทำให้จิตเศร้าหมองต่าง ๆ ที่ปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำนั้น เพราะมีการสังสมไว้ในจิตมาแล้วแต่อดีต ครั้นมาได้รับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันก็จะเสริมหนุนกรรมและกิเลสให้ปรากฏขึ้นใหม่และจะเก็บสังสมไว้ต่อไปอีก

6. จิตย่อมรับอารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ คือ ประเทียวกเหิน ประเทียวกไคยน์ ไคกลิ่น รุส เป็นต้น สัมเปลี่ยนวนเวียนอยู่ในอารมณ์ทั้ง 6 มีรูปารมณ์บ้าง สัททารมณ์บ้าง คันธารมณ์บ้าง เป็นต้น

เมื่อจิตรับอารมณ์แล้วจิตก็ดำเนินการไปตามกระบวนการทำงานของจิตและในกระบวนการนี้ก็มี การไตร่สวน ตัดสิน และเสกส่วยอารมณ์ ถ้าอารมณ์เป็นอารมณ์ที่เป็นอนัตตาก็ก่อให้เกิดความพอใจขึ้น เมื่อพอใจก็ก่อให้เกิดปีติ เมื่อเกิดปีติก็ก่อให้เกิดความสุข เมื่อมีปีติ-สุข จิตก็สร้างจินตภาพหรือมโนภาพว่างๆ (สุกขมิต) ขึ้น และเกิดความสุขอีกเพลินในมโนภาพนั้น

7. จิตมีสภาพหลากหลาย มีความเป็นไปที่นาฬิกางานาประการ มีทั้งจิตที่เป็นกุศล อกุศล งาม - ไม่งาม วิบาก จิตมีราคะ จิตมีโมหะ จิตสงบ จิตหวั่นไหว จิตมีปัญหา เป็นต้น

8. จิตเกิดขึ้นทำหน้าที่และดับในเวลาที่เราคิดเร็วมาก จนยากที่จะอุปมา โดยเกิดดับต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นทำหน้าที่แล้วก็ดับและส่งมอบหน้าที่ให้จิตดวงต่อไปดำเนินต่อไปอีก จิตที่เกิดขึ้นทุกดวงต้องมีหน้าที่ หน้าที่ของจิตซึ่งเป็นไปโดยธรรมชาติมี 14 ประการ คือ

1. ทำหน้าที่ เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่ (ปฏิสนธิกิจ)
2. ทำหน้าที่ รักษาองค์แห่งภพ (ภวังคกิจ)
3. ทำหน้าที่ ศึกษาอารมณ์ที่เข้าถึงตน (อวิชฌนกิจ)
4. ทำหน้าที่ เห็นรูปารมณ์ (ทสฺสนกิจ)
5. ทำหน้าที่ ไต่ยินสัททารมณ์ (สฺวณกิจ)
6. ทำหน้าที่ รู้กลิ่นคันขารมณ์ (สฺขานกิจ)
7. ทำหน้าที่ รู้รสชาติ (สฺยานกิจ)
8. ทำหน้าที่ รู้การกระทบไฉฏฐารมณ์ (บุสนกิจ)
9. ทำหน้าที่ รับอารมณ์ทั้ง 5 (ปัญฺจารมณ์) ถัดจาก ทิวปัญฺจวิญญานจิต

(สัมปฏิจฉนกิจ)

10. ทำหน้าที่ ไต่สวนอารมณ์ที่รับมาจากสัมปฏิจฉนกิจ (สํมทิรวณกิจ)
11. ทำหน้าที่ ตัดสินปัญฺจารมณ์ (โดยความเป็นกุศล อกุศล)

(ไวญญูพฺพณกิจ)

12. ทำหน้าที่ เสพเสวยอารมณ์ 6 (ชฺวนกิจ)
13. ทำหน้าที่ รับอารมณ์ที่เหลือจากชฺวนกิจเสพแล้ว (ตทาลัมพณกิจ)
14. ทำหน้าที่ สิ้นจากภพปัจจุบัน (จุติกิจ)

9. กระบวนการทำงานของจิตหรือความเป็นไปของจิตเรียกว่า "วิธิ" วิถี แบ่งเป็น 2 วาระ คือ

1. วิธิมุคตจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจและจุติกิจ รับอารมณ์ที่เป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิทตารมณ์ และคตินิมิทตารมณ์

2. วิถีจิต คือจิตที่หาหน้าที่ 11 อย่าง นอกจากปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต รับอารมณ์ 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส กายสัมผัส อันเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบันและธรรมารมณ์ (มีทั้งที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต)

10. ความเป็นไปของจิตที่เป็นวิถีจิต แบ่งได้เป็นอีก 2 ประเภท คือ

ก. วิถีจิต อันเป็นกระบวนการเกิดขึ้นหรือเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์ 6 ทางตา ชู จมูก ลิ้น กาย เรียกว่า ปัญจทวารวิถี กระบวนการเกิดขึ้นเป็นไปของจิตทางปัญจทวารวิถีจะเกิดขึ้น เป็นไปตามธรรมชาติเมื่อมีเหตุปัจจัยครบถ้วน เช่น กรณีความเป็นไปของจิตทางจักขุทวารวิถี จะต้องเกิดขึ้นไม่มีอะไรจะยับยั้งได้ เมื่อมีเหตุปัจจัยครบ คือ

1. มีรูปต่าง ๆ (สี)	(รูปารมณ์)
2. มีประสาทตาดี	(จักขุปสาท)
3. มีแสงสว่าง	(อาโลกะ)
4. มีความตั้งใจที่จะดู	(มนสิการ)

หรือในกรณีของชานวิถี จะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุครบ คือ

1. มีเสียงต่าง ๆ	(สัททวารมณ์)
2. มีประสาทหูดี	(โสทรปสาท)
3. มีช่องว่าง (มีอากาศ)	(วิวรากาศ)
4. มีความตั้งใจหรือความสนใจ	(มนสิการ)

แต่ถ้าหากมีเหตุบางประการขาดหายไปหรือบกพร่องไป วิถีจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้ หรือเกิดขึ้นก็เป็นวิถีที่ไม่สมบูรณ์ เช่น ในกรณีของจักขุทวารวิถี หากรูปนั้นเป็นรูปที่ไม่เคยเห็นมาก่อน หรือประสาทตาไม่ดี แสงสว่างไม่เพียงพอ หรือมีความตั้งใจที่จะดูน้อย การเป็นไปของจิตทางตา หรือการทำงานของจิตจากการรับอารมณ์ทางตา ก็ไม่สมบูรณ์ จิตที่หาหน้าที่ไวภูรัพพทก (คักลิน) ก็ไม่สามารถคักลินได้ว่าอารมณ์นั้นเป็นกุศล อกุศล (งาม - ไม่งาม, ดี - ไม่ดี) แม้จะพยายามเกิดขึ้นหลายขณะ

ข. วิธีอันเป็นกระบวนการเกิดขึ้นหรือเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์ทางใจ เรียกว่า มโนทวารวิถี ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ

1. เป็นกระบวนการเกิดขึ้นหรือเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์ที่ปรากฏทางใจโดยตรง โดยไม่ต้องผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย เรียกว่า สุตมโนทวารวิถี

2. เป็นกระบวนการเกิดขึ้นหรือเป็นไปของจิตที่รับอารมณ์ต่าง ๆ ที่เนื่องมาจากตา หู จมูก ลิ้น กาย อีกทอดหนึ่งเรียกว่า อนุพันตมโนทวารวิถี หรือ ตทณวิคตมโนทวารวิถี

11. การที่วิถีจิตหรือกระบวนการทำงานของจิตทางมโนทวารวิถีจะดำเนินไปสมบูรณ์ตามกระบวนการนั้นต้องอาศัยเหตุ คือ

1. กว้ยเหตุที่ไค้เคยพบเห็นอารมณ์ 6 มาแล้ว อารมณ์เหล่านั้นจึงจะปรากฏขึ้นทางใจไค้

2. กว้ยเหตุที่อารมณ์ทั้ง 6 ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นคล้าย ๆ กับอารมณ์ 6 ที่เราเคยพบเคยเห็นมาแล้ว

3. กว้ยเหตุที่ไค้เคยไค้ยิน ไค้ฟัง รวมทั้งไค้ศึกษาเล่าเรียนมาหรือกำลังฟัง กำลังเรียน กำลังอ่านข้อความนั้น ๆ อยู่ก็หลอยศึกษาเหตุผลตามไปกว้ย

4. กว้ยเหตุที่อารมณ์ทั้ง 6 ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้น คล้าย ๆ กันกับอารมณ์ที่ไค้เคยไค้ฟัง ไค้ศึกษาเล่าเรียน หรือไค้อ่านมาแล้วทำให้นึกถึงเรื่องนั้นขึ้นมา

5. กว้ยเหตุที่ เชื่อในถ้อยคำของผู้อื่น ทำให้ไค้คิดถึงเรื่องที่ตนเชื่อ

6. กว้ยเหตุแห่ง ความพอใจของตน ทำให้ไค้คริกนึกถึงอยู่แต่เรื่องที่

พอใจนั้น

7. กว้ยเหตุแห่ง การคริกนึกคริกตรอง โดยอาศัยเรื่องราว คำพูด ตลอดจนเหตุผล

8. กว้ยเหตุแห่ง การพิจารณาอารมณ์ต่าง ๆ กว้ยปัญญาและลัทธิของตน แล้วคริกสืบลงไป

9. กว้ยเหตุแห่ง กรรมต่าง ๆ เช่น กรรมมารมณ์ กรรมนิมิทธาามณ์ และคณินิทธาามณ์ที่ปรากฏเมื่อใกล้ตาย

10. กว้ยอำนาจแห่ง อิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ที่เกิดจากอภิญญาอันบุคคลมาแสดง ให้เห็น

11. กว้ยอำนาจแห่งธาตุต่าง ๆ ในร่างกายกำเริบ วิปริตไป เช่น คนวิกลจริต มีการเพ้อคลั่ง เพราะเห็น ไคอิน หรือคิดถึงสิ่งต่าง ๆ

12. กว้ยอำนาจแห่งเทวคาถาใจ

13. กว้ยอำนาจการรู้วชิรสังข์ 4 โดยอาศัยจินตมยปัญญา (ปัญญาก็คือ การศึกษาหาเหตุผล) สุขมยปัญญา (ปัญญาก็คือ การสดับ การเล่าเรียน) ภาวนามยปัญญา (ปัญญาก็คือ การประกอบกรรมดีปฏิบัติ)

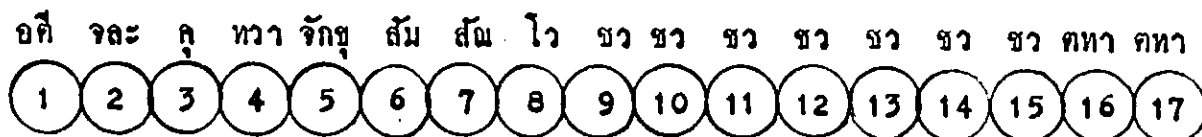
14. กว้ยเหตุแห่งการรู้แจ้งวชิรสังข์ 4 โดยอาศัย มรรคญาณ ผลญาณ โดยตรง คือ การตรัสรู้ มรรค ผล นิพพาน

เหตุทั้ง 14 ประการนี้เป็นเหตุให้ความเป็นไปของวิถีจิตทางมโนทวารเกิดขึ้น และดำเนินไปได้นั้นสมบูรณ์ตามกระบวนการ ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับความงมงาย การที่จิตจะเกิดมโนภาพ ว่า "งมงาย" ขึ้นได้นั้น จิตย่อมจะต้องอาศัยเหตุต่าง ๆ เหตุใดเหตุหนึ่ง หรือหลาย ๆ เหตุใดในเหตุ 14 ที่กล่าวมา หรืออาจกล่าวว่าจิตต้องมีประสบการณ์ในเรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับความงมงายมาก่อนจำนวนหนึ่งแล้ว

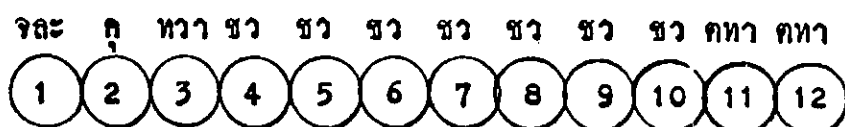
12. จากการศึกษาเกี่ยวกับวิถีจิต สรุปเป็นแผนภูมิการทำงานของจิตเกี่ยวกับ เรื่องของสิ่งที่เรียกว่า ความงมงาย ได้ดังนี้

ข. ในกรณีเห็นรูปแล้วเกิดความคิดว่า "งมงาย" (อาจจะอุทานออกมา ว่า งมงาย)

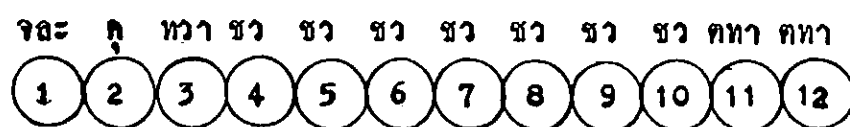
วิธีที่ 1 จักขุทวารวิธี เกิดขึ้นรับรูปารมณ์เห็นรูปเป็นอารมณ์ปัจจุบัน คือ

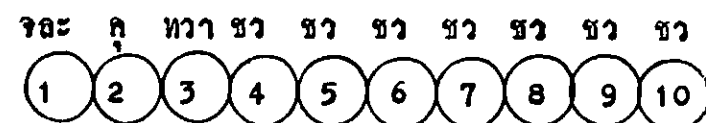
วิธีที่ 2 อตိคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีรับรูปารมณ์จากจักขุทวารวิธี (เป็นอภิคตารมณ์ ที่กักพันกับปัจจุบันอารมณ์) การเกิดขึ้นของจักขุทวารวิธีและอติคคณวิธีจะเกิดสลับวนเวียนกันมาหลายพันรอบ

วิธีที่ 3 สมุหคคณวิธี เกิดขึ้นต่อจากอติคคณวิธี ทำหน้าที่รวบรวมส่วนต่าง ๆ ของรูปให้เกี่ยวพันเป็นรูปร่าง สมุหคคณวิธี จะเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากมาหลายพันรอบจนเกิดเป็นรูปพันสังขารสมบูรณ์ (สมุหคคณวิธียังคงเป็นอภิคตารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับปัจจุบันอารมณ์)

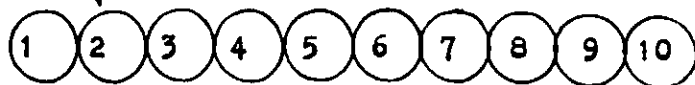

วิธีที่ 4 อัตติคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่มีอารมณ์เป็นอรรถบัญญัติ คือรู้เนื้อความที่เป็นรูปร่างสังขารอันได้จากปัญจารมณ์นั้น ๆ ซึ่งรับต่อมาจากสมุหคคณวิธี วิธีนี้เป็นวิธีที่รู้เนื้อความว่าเป็นรูปอะไรตามบัญญัติ (วิธีนี้มีบัญญัติของอารมณ์ทั้ง 5 เป็นอารมณ์) วิธีจิต คือ

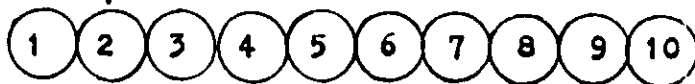
วิธีที่ 5 นามักคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีที่มีอารมณ์เป็นสัททบัญญัติ คือรู้ชื่อ
ที่ใช้เรียกขานกันตามอาหารของชาวโลก วิธีนี้จะรู้ว่ารูปนั้นเรียกกันว่า คน เป็ด ไก่
สามเหลี่ยม สี่เหลี่ยม วิธีจิต คือ

จละ กุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว

วิธีที่ 6 อธิปักษ์คณวิธี เป็นมโนทวารวิธี รู้ความหมายละเอียดยิ่งขึ้นว่า
เป็นวิธีจิต รู้บัญญัติอารมณ์ ว่างาน ไม่งานในรูปแบบต่าง ๆ

จละ กุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว

ข. ในกรณีที่ได้ยินเสียงบอกว่า "งานมาก" วิธีจิตที่เกิดขึ้นรับรู้
เป็นดังนี้

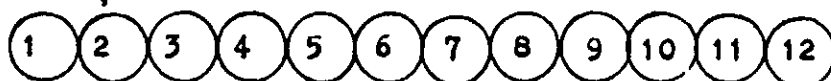
วิธีที่ 1 สโตทวารวิธี (หนึ่งในปัญจทวารวิธี) เกิดขึ้นรับ สัทอารมณ์
(เสียง) ได้ยินเสียงเป็นปัจจุบันอารมณ์วิธีจิต คือ

อติ จละ กุ ทวา สโต สัม สัม โว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ททา ททา

วิธีที่ 2 อติคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีรับสัทอารมณ์ (ได้ยินเสียง) เป็น
อติคอารมณ์ มีวิธีจิต คือ

จละ กุ ทวา ขว ขว ขว ขว ขว ขว ขว ททา ททา

วิธีที่ 3 สมุทคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีรวบรวมสัททารมณ์ให้เป็นลำดับ
(ถ้าเสียงมีค่าเกี่ยว สมุทคคณวิธีไม่เกี่ยว) มีวิธีจิกดังนี้

จธะ คุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ชว ททา ททา
 (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12)

วิธีที่ 4 นามคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธีรู้ว่าเสียงนั้นเป็นบัญญัติอารมณ์ รู้จักชื่อ
มีวิธีจิกคือ (มีอารมณ์เป็นนามบัญญัติ)

จธะ คุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ททา ททา
 (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10)

วิธีที่ 5 อตถคคณวิธี เป็นมโนทวารวิธี รู้เนื้อความ ความหมายของชื่อนั้น
(รู้ความหมายของคำว่า "งามมาก")

จธะ คุ ทวา ชว ชว ชว ชว ชว ชว ชว
 (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10)

13. พระอภิธรรมมัตถสังคหะได้แสดงการจำแนกจิตออกเป็นประเภทต่าง ๆ
หลายวิธีและวิธีหนึ่งคือ จำแนกเป็นจิต ประเภทจิตรงาน (โสภณจิต) และจิตไม่งาน
(อโสภณจิต)

14. ลักษณะที่สำคัญของจิตประเภทที่เรียกว่าเป็นจิตที่งาน คือ เป็นจิตที่ประกอบ
ด้วยโสภณเจตสิก (เจตสิกที่งาน)

15. ลักษณะที่สำคัญของจิตประเภทที่เรียกว่าเป็นจิตที่ไม่งานคือ เป็นจิตที่
ประกอบด้วยอกุศลเจตสิก

16. ลักษณะของ โสภณเจตสิก อันเป็นธรรมชาติที่พุทธธรรมมีทัศนะว่า "งาม" เมื่อประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นจิตที่งาม และธรรมชาติเช่นนี้พุทธธรรมรับว่ามีอยู่จริง โดยปรกติสภาพะ ภาวะ หรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นจิตที่งาม มีดังนี้

1. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า สัทธาเจตสิก
2. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า สติเจตสิก
3. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า ทิริเจตสิก
4. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า โขตทัปปเจตสิก
5. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า อโลภเจตสิก
6. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า อโทสเจตสิก
7. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า คัตถกรรมชัตตคตาเจตสิก
8. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายปัสสัทธิเจตสิก
9. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตกปัสสัทธิเจตสิก
10. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายถนุตาเจตสิก
11. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตถนุตาเจตสิก
12. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายมฺหุตาเจตสิก
13. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตมฺหุตาเจตสิก
14. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายกัมมัญญตาเจตสิก
15. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตกัมมัญญตาเจตสิก
16. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายปาคุญญตาเจตสิก
17. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตปาคุญญตาเจตสิก
18. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า กายชุกตาเจตสิก
19. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า จิตชุกตาเจตสิก
20. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า สัมมวาวาจาเจตสิก
21. ธรรมชาติที่พุทธธรรม เรียกว่า สัมมกัมมันตะเจตสิก

22. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า สัมมาชาชีวะเจตสิก
23. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า ภรณาเจตสิก
24. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า มุทิตาเจตสิก
25. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า ปญญาเจตสิก

การที่ภาวะหรือขรรษชาติทั้ง 25 ประการดังกล่าว หรือการที่ภาวะที่จะทำให้เกิดเป็นจิตที่งามปรากฏขึ้นนั้น มีต้นเหตุที่สำคัญคือ "โยนิโสมนสิการ" คือการพิจารณาอารมณ์โดยแยบคาย* และการที่จะมี "โยนิโสมนสิการ" ต่ออารมณ์ที่กระทบจิตนั้น มีเหตุปัจจัยที่สำคัญ คือ

1. เคยสร้างกุศลไว้แต่ชาติปางก่อน
2. อยู่ในประเทศ (สถานที่) ที่สมควรมีพุทธศาสนา (มีสัตคบุรุษ)
3. ได้คบหาสมาคมกับสัตคบุรุษ (สัปบุรุษ)*
4. ได้ฟังธรรมของสัตคบุรุษ
5. ตั้งใจไว้อย่างดี

17. ลักษณะของอกุศลเจตสิกอันเป็นขรรษชาติที่พุทธรรมมีทัศนะว่า เมื่อประกอบกับจิตแล้วทำให้เกิดเป็นจิตที่ไม่งาม และขรรษชาติหรือภาวะที่เรียกว่าอกุศลเจตสิกนี้ พุทธรรมถือว่ามิได้อยู่โดยปรมาตมภาวะ ขรรษชาติที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้เกิดเป็นจิตที่ไม่งาม มีดังนี้

1. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า โมหเจตสิก
2. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า อหิริกเจตสิก
3. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า อโนทัปปเจตสิก
4. ขรรษชาติที่พุทธรรม เรียกว่า อุททิจเจตสิก

* คุโยนิโสมนสิการ หมายความว่า

* สัตคบุรุษ - คนที่ประกอบด้วยธรรม 7 อย่าง คือ 1) ชัมมัญญตา-รู้หลักหรือรู้จักเหตุ 2) อักคัญญตา-รู้ความมุ่งหมายหรือรู้จักผล 3) อักกัญญตา-รู้จักตน 4) มัคคัญญตา-รู้จักประมาณ 5) กาลัญญตา-รู้จักกาล 6) ปริสัจญตา-รู้จักชุมชน 7) ปุคคลัญญตา-รู้จักบุคคล

5. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า โลกเจตสิก
6. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า ภูมิเจตสิก
7. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า มานะเจตสิก
8. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า โทสะเจตสิก
9. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า อัสสาเจตสิก
10. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า มัจฉริยะเจตสิก
11. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า อุกกุจจเจตสิก
12. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า ถีนเจตสิก
13. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า นิทสเจตสิก
14. ขรรษชาติที่พุทธรูป เรียกว่า วิจิกิจฉาเจตสิก

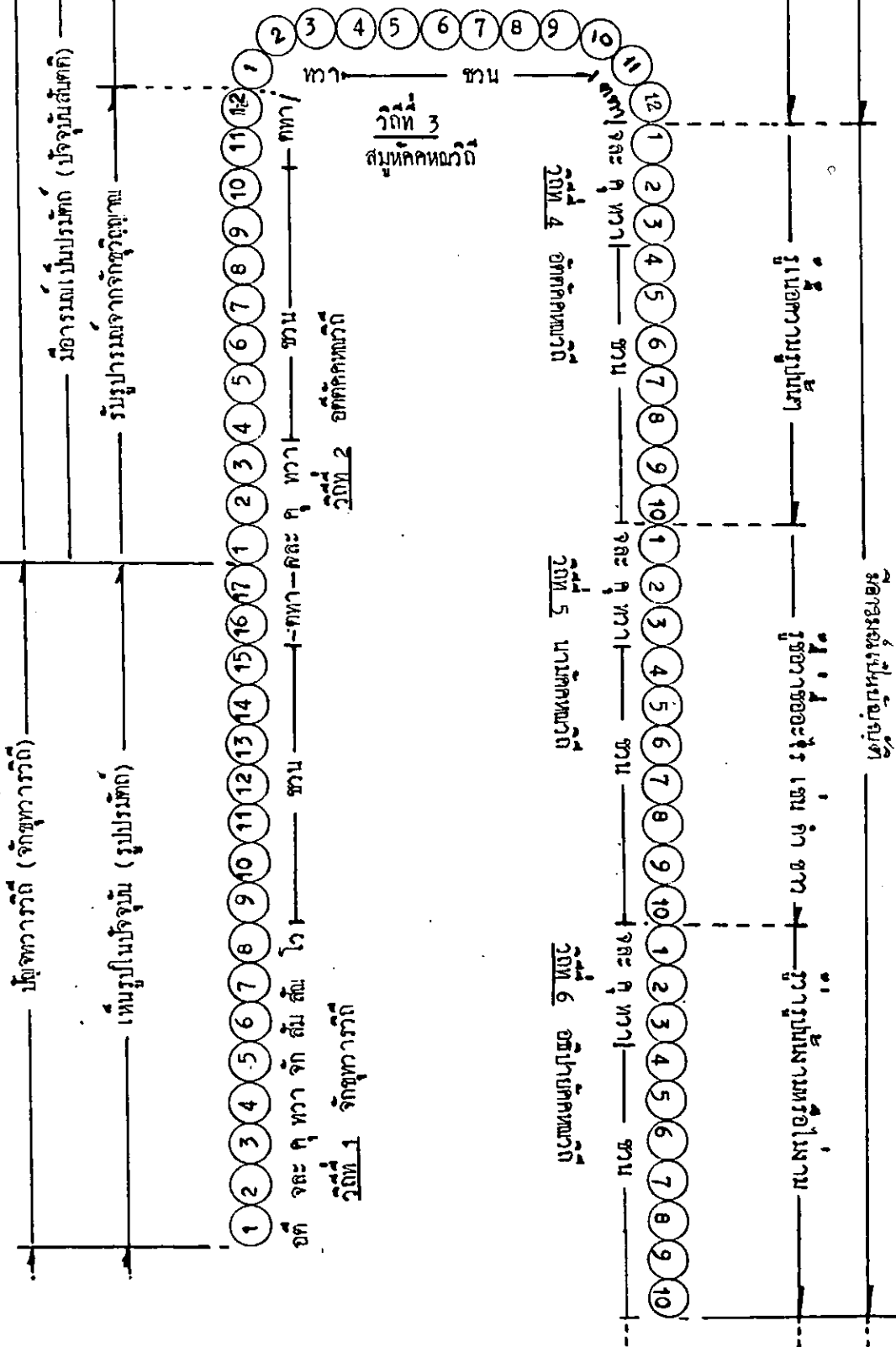
18. การที่ภาวะขรรษชาติ 14 ประการดังกล่าว หรือภาวะขรรษชาติที่ปรากฏขึ้น ประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นจิตที่ไม่งามนั้นมีต้นเหตุสำคัญ คือ "อโยนิโสมนสิการ" คือการพิจารณาอารมณ์โดยไม่แยบคาย อโยนิโสมนสิการเกิดขึ้นขึ้นโดยอาศัยเหตุ 5 ประการ คือ

1. ไม่ไตร่ตรองทุกข้อไว้แต่ปางก่อน
2. อยู่ในประเพณีที่ไม่ควร (ไม่มีสัตตบงกช)
3. ไม่ไตร่ตรองหาสนทนากับสัตตบงกช
4. ไม่ไตร่ตรองธรรมของสัตตบงกช
5. ตั้งตนไว้ผิด

19. กล่าวโดยสรุปพุทธรูปยอมรับความมีอยู่ของนามธรรมชนิดหนึ่ง และเรียกสิ่งนั้นว่า "จิต" และมีการจำแนกจิตไว้เป็นหลายลักษณะ ในจำนวนนี้มีจิตประเภทหนึ่งเรียกว่า "จิตที่งาม" (โสภณจิต)

20. บุคคลเมื่อประกอบด้วยจิตที่งามแล้ว จะคิด จะพูด จะทำอะไรในสิ่งใดลงไปก็จะเป็นสิ่งที่คิดไว้ว่างามทั้งสิ้น

รวบรวมรูปธรรมจากวิถีที่ 2 ให้เป็นรูปร่าง

ภาพประกอบ 8 กระบวนการรับรู้ความงาม นัยที่ 3

ความสัมพันธ์ระหว่างรูป กับนาม (ในแง่ของขั้นที่ 5)

พุทธธรรม มีทัศนะว่า พุทธิกรรมต่าง ๆ ของชีวิตเป็นผลสืบเนื่องจากการทำงานรวมกันของกายและจิต (รูป - นาม) ลำพังกาย และลำพังจิตเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต (ชีวะ) ไม่มีความคิด (คำริ) แต่ที่ชีวิตปรากฏเป็นเหมือนมีชีวิต มีความคิด มีการเคลื่อนไหวแสดงอาการพุทธิกรรมต่าง ๆ นั้นเป็นเพราะอำนาจการประกอบกันเข้าของรูปและนาม ทั้งใน วิสุทธิมรรค เปรียบชีวิตประดุจไม้นคร ไว้ว่า

...ไม้นครเป็นของว่างเปล่า (จากตัวตน) ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด คำริ แต่หว่ามันเกินก็ไ้ หยุกก็ไ้ ปรากฏเหมือนของมีความคำริ มีความพยายาม กว้ยอำนาจการประกอบกันเข้าแห่งไม้กับเชือก (ชัก) ฉันทิโก นามและรูปนี้บังเกิดก็เห็นเป็นสิ่งที่ว่างเปล่าไม่มีชีวะ ไม่มีความคิด คำริ แต่หว่ามันเกินก็ไ้หยุกก็ไ้ ปรากฏเหมือนสิ่งมีความคำริ มีความพยายาม กว้ยอำนาจการประกอบกันเข้า... นามและรูป (เท่านั้น) มีอยู่ในโลกนี้โดย (ปรมาตม) สัจจะ ก็แลในนามและรูปนั้น สัตว์และคนไม่มีเลย นามและรูปนี้เป็นของว่างเปล่า อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนนคร มันเป็นกองทุกข์ เป็นเช่นกับ (กอง) ภูเขาและหิน...¹

เปรียบเทียบ รูปและนามอาศัยกันเหมือนกำอ้อ 2 กำตั้งพิงกัน ว่า

...เมื่อกำอ้อ 2 กำ เขาค้างพิงกันไว้ มันค้างค้ำกันไว้ เมื่อกำหนึ่งล้ม อีกกำหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันทิโก นามและรูปในปัจจุโวการภพ ก็อาศัยกันและกัน เป็นไป ค้างค้ำกันไว้ เมื่ออย่างหนึ่งล้มด้วยอำนาจมรณะ อีกอย่างหนึ่งก็ล้มด้วย ฉันทิโก เหมือนกัน...นามและรูปเป็นคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกัน และกันเมื่ออย่างหนึ่งแตก ก็แตกทั้งคู่ตามปัจจัย...²

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 18 - 19.

² แหล่งเดิม. หน้า 19.

เปรียบเทียบ รูปและนาม อาศัยกันเหมือนกลองและเสียงกลอง ว่า

...อนึ่ง เมื่อเสียงอาศัยกลองที่คนที่คว่ำไม้เป็นไปอยู่ กลองก็อันหนึ่ง เสียงก็อันหนึ่ง กลองและเสียงมิได้ปนกัน กลองว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลองฉันใด เมื่อนาม อาศัยรูป กล่าวคือ (หทัย) วัตถุ ทวาร และอารมณ์ เป็นไปอยู่ รูปก็อันหนึ่ง นามก็อันหนึ่ง นามและรูปมิได้ปนกัน นามว่างจากรูป รูปก็ว่างจากนาม ฉะนั้น เหมือนกัน เป็นแต่ว่า นาม อาศัยรูปเป็นไป ทั้งเสียงอาศัยกลองเป็นไปฉะนั้น...¹

นอกจากเปรียบเทียบนามและรูปในลักษณะอุปมาอุปไมยดังกล่าวแล้ว ใ้ข้อขยายเพิ่มเติมให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างรูปและนามว่า

...ในนามและรูปนี้ นามไม่มีเศษ (อ่านาจ) ไม่อาจเป็นไปด้วยเศษของ คนได้ ขบเคี้ยวไม่ได้ คืบไม่ได้ พูกไม่ได้ สำเร็จอิริยาบถไม่ได้ แม้ รูปก็ไม่มีเศษ ไม่อาจเป็นไปด้วยเศษของคน ทั้งความใคร่จะขบเคี้ยวของ มันก็ไม่มี ความใคร่จะคืบก็ไม่มี ความใคร่จะพูกก็ไม่มี ความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถก็ไม่มีเลย ที่แท้ทั้ง รูปอาศัยนามเป็นไป นามก็อาศัยรูปเป็นไป ก็แต่เมื่อความใคร่จะขบเคี้ยว เมื่อความใคร่จะคืบ เมื่อความใคร่จะพูก เมื่อความใคร่จะสำเร็จอิริยาบถ ของนามมีอยู่ รูปก็ขบเคี้ยว ก็คืบ ก็พูก ก็สำเร็จอิริยาบถ...²

นอกจากนี้ในวิสุทธิมรรค³ ยังเปรียบเทียบที่รูปนามอาศัยกันเหมือนอย่างอื่นเช่น เปรียบเหมือนคนพิการ 2 คน คือ คนหนึ่งตาบอด คนหนึ่งเป็นง่อย อาศัยกันไปในที่

¹มหาภูมิภววิทยาจารย์. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 18 - 19.

²แหล่งเก็บ. หน้า 21.

³แหล่งเก็บ. หน้า 21.

ต่าง ๆ โดยคนตามอกให้คนงอนั่งบนมา ทั้งสองจึงสามารถเดินทางไปในที่ต่าง ๆ ตามที่ปรารถนาได้ หรือเปรียบเหมือน คนกับเรืออาศัยกันเดินทางไปในทะเลได้ รูปกับนาม ต่างก็อาศัยกันเป็นไปได้ เช่นกัน

จากการประกอบกันเข้าของรูปและนาม ทั้งที่กล่าวมา ทำให้เกิดกระบวนการที่เรียกว่าชีวิตขึ้นและเมื่อชีวิตเกิดแล้วกับบัญญัติเรียกว่า คน สัตว์ แยกประเภทไปตามลักษณะคุณสมบัติ ฯลฯ พร้อมทั้งอาการความเป็นไปต่าง ๆ ปรากฏให้ประจักษ์กาย เพื่อให้เห็นสภาพความจริงกระบวนการเป็นไปของสิ่งที่มีบัญญัติกันว่าสัตว์, บุคคล พุทธธรรมได้ จำแนก สัตว์, บุคคล ฯลฯ ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ 5 ประเภท หรือ 5 หมวดเรียกว่า เบญจขันธ์* (ขันธ์ 5) คือ

1. รูปขันธ์	_____	รูป หรือ รูปธรรม หรือ รูปธาตุ	} — ชาติ, ธรรม
2. เวทนาขันธ์	} — เจตสิก	} — นาม หรือนามธรรม หรือรูปธาตุ	
3. สัญญาขันธ์			
4. สังขารขันธ์			
5. วิญญาณขันธ์			

รูป** ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น¹

* แบ่งอย่างกว้าง ๆ ว่า นามและรูป หรือ นามธรรม กับรูปธรรม แต่ตามแนวอภิธรรมนิยาม แบ่งเป็น 3 คือ จิต เจตสิก และรูป (จิต = วิญญาณขันธ์, เจตสิก = เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์, รูป = รูปขันธ์)

** รายละเอียดเสนอแล้วในเรื่อง "รูป"

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 16.

เวทนา¹ แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพรสอารมณ์ คือ ความรู้สึก
ต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ ซึ่งจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้ เป็นความรู้สึก สุข สมาย ถูกใจ
ชื่นใจ หรือ ทุกข์ ปิบนั่น เจ็บปวด หรือไม่ก็เฉย ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง

ในวิสุทธิมรรคและอรรถกถาอัฐสาธินี ได้ให้ลักษณะเฉพาะของเวทนาไว้ว่า²

1. มีการเสวยอารมณ์ เป็นลักษณะ
2. มีการเสวยรสของอารมณ์ เป็นกิจ
3. มีสุขและทุกข์ เป็นผลปรากฏ
4. มีผัสสะ เป็นเหตุเกิด

การรับรู้หรือการเสพเสวยอารมณ์ของเวทนา จำแนกตามความรู้สึกในการ
เสวยอารมณ์ที่เป็นอิฏฐารมณ์ อนิฏฐารมณ์ แล้ว เกิดความรู้สึก สุขสมาย เรียกว่า
สุขเวทนา, เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ไม่สมาย เรียกว่า ทุกขเวทนา, และเกิดความ
รู้สึกเฉย ๆ คือไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกว่า อหุขมสุขเวทนา

หากจำแนกโดยการเสวยอารมณ์ที่เกี่ยวข้องกายและใจ จำแนกเป็น
5 ประเภท³ คือ

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 19.

²มหาภิกขุราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 65.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอัฐสาธินี. ตอนที่ 2,
หน้า 101.

²มูลนิธิธรรมา มหานารานนท์. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ. ปริเฉทที่ 2,
หน้า 14.

³มหาภิกขุราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 66.

1. ความรู้สึกสบายกาย เรียกว่า สุขเวทนา
2. ความรู้สึกไม่สบายกาย เรียกว่า ทุกขเวทนา
3. ความรู้สึกสบายใจ เรียกว่า โสมนัสเวทนา
4. ความรู้สึกไม่สบายใจ เรียกว่า โทมนัสเวทนา
5. ความรู้สึกเฉย ๆ เรียกว่า อุเบกขาเวทนา

- สุขเวทนา คือ ขบวนการที่เสวยอารมณ์สบายทางกาย มีลักษณะเฉพาะคือ

1. มีการสัมผัสกับไฉฏฐารมณ์ที่ดี เป็นลักษณะ
2. มีการทำให้ธรรมที่เกิดประกอบ (สัมปยุตธรรม) เจริญเป็นกิจ
3. มีความสบายทางกาย เป็นผล
4. มีกายปราศ เป็นเหตุใกล้

- ทุกขเวทนา คือ ขบวนการที่เสวยอารมณ์ไม่สบายทางกาย มีลักษณะเฉพาะ

คือ

1. มีการสัมผัสกับไฉฏฐารมณ์ที่ไม่ดี เป็นลักษณะ
2. มีการทำให้ธรรมที่เกิดประกอบเศร้าหมอง เป็นกิจ
3. มีความไม่สบายทางกาย เป็นผล
4. มีกายปราศ เป็นเหตุใกล้

- โสมนัสเวทนา คือ ขบวนการที่เสวยอารมณ์สบายใจ มีลักษณะเฉพาะคือ

1. มีการเสวยอารมณ์ที่ดี (อิฏฐารมณ์) เป็นลักษณะ
2. มีการประจวบกับอาการที่น่าปรารถนา เป็นกิจ
3. มีความเข้มชื่นยินดีทางใจ เป็นผล
4. มีความสงบภายใน (นามกาย) เป็นเหตุใกล้

- โทมนัสเวทนา คือ ขบวนการที่เสวยอารมณ์ไม่สบายใจ หรือทุกข์ทางใจ

มีลักษณะเฉพาะ คือ

1. มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่ดี (อนิฏฐารมณ์) เป็นลักษณะ
2. มีการประจวบกับอาการที่ไม่น่าปรารถนา เป็นกิจ

3. มีความไม่สบายทางใจ เป็นผล

4. มีหทัยวัตถุ เป็นเหตุใกล้

— อุเบกขาเวทนา คือ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์เฉย ๆ ทางใจ ไม่โลม膩 และไม่โหม膩 มีลักษณะเฉพาะ คือ

1. มีการเสวยอารมณ์ปานกลาง (มัชฌิการมณ์) เป็นลักษณะ

2. มีการรักษารมณ์ที่เกิดประกอบไม่ให้เจริญและไม่ให้เหี่ยวแห้ง เป็นกิจ

3. มีความละเอียด (สงบ) เป็นผล

4. มีจิตอันปราศจากปฏิกิ เป็นเหตุใกล้

สัญญา¹ คือความกำหนดหมายไว้ หรือหมายรู้ คือกำหนดรู้ว่าการ
เครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ไว้ หรือสัญญา คือ
กระบวนการเรียกเก็บ รวบรวม และสั่งสมข้อมูลของการเรียนรู้

ในวิสุทธิมรรคและอรรถกถาวิสุทธิมรรค อธิบายสัญญาในลักษณะเดียวกันว่า

...สัญญาทั้งปวงนั้นแหละ มีความจำไว้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้
เป็นปัจจัยแห่งความจำต่อไปว่า "นั่นคือสิ่งนั้น" เป็นรส ทั้งช่วง มีช่วงไม่
เป็นต้น ทำเครื่องหมายไว้ในวัตถุ มีตัวไม่เป็นอาทิฉะนั้น มีการทำความ
มั่นใจความเครื่องหมายที่คิดไว้เป็นปัจจุบันฐานทั้งคนตามอกคลาข้างทั้งหลาย
มั่นใจความเครื่องหมายที่ตนจับได้ (ว่าข้างเป็นอย่างไร) ฉะนั้นมีอารมณ์ที่
ปรากฏอย่างไร เป็นปฏิฐาน ทั้งความจำที่เกิดแก่ลูกเนื้อทรายในหุ่นคนที่ถูก
ก่ายหน้า ว่าเป็นคน (จริง) ฉะนั้นแล...²

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 16, 17.

² มหาภูตราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 68 - 69.

² สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาวิสุทธิมรรค. ตอน 2,
หน้า 102 - 103.

โดยสรุปสัญญา คือ ขรรษชาติที่จำอาารณณ์ เช่น จำอาารณณ์นี้ว่าเป็น
สีเขียว, สีแดง หรือยาว, สั้น, กลม, แบน หรือเหลี่ยม เป็นต้น สัญญาที่มีลักษณะ
เฉพาะดังนี้

1. มีความจำได้ เป็นลักษณะ
2. มีการทำเครื่องหมายไว้เพื่อให้รู้ต่อไป เป็นกิจ
3. มีการจำเครื่องหมายที่กำหนดไว้ได้ เป็นผล
4. มีอาารณณ์ที่ปรากฏ เป็นเหตุใกล้

สังขาร¹ ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำ
ซึ่งแก่จิตให้เกิดขึ้นหรือเป็นกลาง ๆ ประปรุงแปรการทวิตรรกีนิกคิโนใจ และการแสดง
ออกทางกายวาจาให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม เช่น ศักขา สติ หิริ
โอตตปปะ เมตตา กรุณา มหุตา อุเบกขา ปัญญา โมหะ โลภะ โทสะ มานะ
หิริ มัจฉริยะ เป็นต้น เรียกรวมน้อย่างง่าย ๆ ว่า เครื่องปรุงแก่จิต เครื่องปรุง
ของความคิด หรือเครื่องปรุงของกรรม

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงลักษณะเฉพาะของ สังขารไว้ว่า²

1. มีการประสม เป็นลักษณะ
2. มีการประมวลเข้า เป็นรส (กิจ)
3. มีความแผ่ออกไป เป็นปัจจุปฏิฐาน (ผล)
4. มีชั้น 3 ที่เหลือเป็นปฏิฐาน (เหตุใกล้)

ส่วนสังขารในกรณีของปัจจุสมุปบาทมีลักษณะเฉพาะ คือ

1. มีการปรุงแต่ง เป็นลักษณะ
2. มีความชวนชวนให้เกิปปิสนธิ เป็นกิจ
3. มีการตั้งใจกระทำ เป็นผล
4. มีอวิชชา เป็นเหตุใกล้

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 16.

²มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 69.

วิญญาน¹ ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ในวิสุทธิมรรคและอภิญญาสาธิตีได้แสดงลักษณะเฉพาะของวิญญานไว้ว่า²

1. มีความรู้แจ้ง (อารมณ์) เป็นลักษณะ
2. มีการพิจารณาอารมณ์ เป็นกิจ
3. มีภาวะอย่างนั้น เป็นผล
4. มีทหัตถุ เป็นเหตุใกล้

พระพุทธเจ้าอธิบาย ชั้นที่ 5 ปรากฏในพระไตรปิฎก³ ดังนี้

"...การวิฤกษ์ทั้งหลาย ก็รูปเป็นใจน ? คือมหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูต 4 นี้ เรียกว่า รูป ความเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร ความดับแห่งรูปย่อมมีเพราะความดับแห่งอาหารอริยมรรคประกอบด้วย องค์ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แต่เป็นปฏิปทาอันให้ถึงความดับแห่งรูป..."

¹พระราชมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 16.

²สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอภิญญาสาธิตี. ตอน 3, หน้า 92 - 93.

³นันทกฤดากรวิทยาสัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 45.

³กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 12, หน้า 58 - 60.

"...เวทนาเป็นไฉน ? เวทนา 6 หมวด คือเวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส เวทนาเกิดแต่โสทสัมผัส เวทนาเกิดแต่ฐานสัมผัส เวทนาเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาเกิดแต่มนโสัมผัส กุกริกษุทั้งหลายนี้เรียกว่าเวทนาความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ คือสัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แลเป็นปฏิปทา ให้ความดับแห่งเวทนา..."

"...สัญญาเป็นไฉน ? สัญญา 6 หมวดนี้ คือความสำคัญในรูป ความสำคัญในเสียง ความสำคัญในกลิ่น ความสำคัญในรส ความสำคัญในไภยรูปหะ ความสำคัญในขรรमारณณ์ นี้เรียกว่าสัญญา ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งสัญญาย่อมมี เพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วย องค์ 8 ประการ คือสัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แลเป็นปฏิปทาอันให้ถึงความดับแห่งสัญญา..."

"...สังขารเป็นไฉน ? เจตนา 6 หมวดนี้คือ รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา ไภยรูปทสัญญาเจตนา ขรรมาสัญญาเจตนา นี้เรียกว่าสังขาร ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วย องค์ 8 ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แลเป็นปฏิปทาให้ถึงความดับแห่งสังขาร..."

"...วิญญาณเป็นไฉน ? วิญญาณ 6 หมวดนี้คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ฐานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่าวิญญาณ ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป ความดับแห่ง

วิญญาณย่อมมี เพราะความคัมภังชานรูป อริยมรรค ประกอบด้วย
องค์ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้แลเป็นปฏิปทา
อันให้ถึงความคัมภังชวิญญาน...”

ในวิชฌนียสูตร พระพุทธองค์ได้อธิบาย ชั้นที่ ๕ ไว้ดังนี้

...กุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่ารูป เพราะสลายไป จึง
เรียกว่ารูป รูปสลายไปเพราะอะไร สลายไปเพราะหนาวบ้าง
เพราะร้อนบ้าง เพราะหิวบ้าง เพราะกระหายบ้าง เพราะสัมผัส
แห่งเหลือมยุง วม แกก และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง

กุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่าเวทนา เพราะเสวย
จึงเรียกว่าเวทนา เสวยอะไร เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยทุกข์บ้าง
เสวยอารมณ์ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง

กุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่าสัญญา เพราะจำได้
หมายรู้ จึงเรียกว่าสัญญา จำได้หมายรู้อะไร จำได้หมายรู้สี่เขียว
บ้าง สี่เหลืองบ้าง สี่แสดบ้าง สี่ขาวบ้าง

กุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่ง
สังขตธรรม จึงเรียกว่าสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่ง
สังขตธรรมคือ รูปโดยความเป็นรูป ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ เวทนา
โดยความเป็นเวทนา ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ สัญญา โดยความเป็น
สัญญา ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ สังขารโดยความเป็นสังขาร ปรุงแต่ง
สังขตธรรมคือวิญญาน โดยความเป็นวิญญาน

กุกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาน เพราะรู้แจ้งจึง
เรียกว่า วิญญาน รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเค็มบ้าง

รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง รสเค็มบ้าง รสไม่เค็ม
บ้าง...¹

ความสัมพันธ์ระหว่างขันขันธ์ (รูป - นาม)

การรับรู้ สิ่งที่เราเรียกกันว่า โลกหรือสรรพสิ่งต่าง ๆ นั้นพุทธธรรมมีทัศนะว่า
เกิดจากการที่ รูปและนาม (กาย-จิต) มาประกอบกัน หรือกล่าวได้ว่า การที่รูป
และนาม (กาย-จิต) มาประกอบกันเข้าจะก่อเหตุปัจจัยให้เกิดชีวิต และ
อาศัยกระบวนการของสิ่งที่เรียกกันว่าชีวิตอันประกอบกันเข้าของรูปและนามนี้เอง
การรับรู้สิ่งที่เราเรียกกันว่าโลกหรือสรรพสิ่งต่าง ๆ ก็มีขึ้น ดังนั้นกล่าวอีกนัยหนึ่ง
ความสัมพันธ์ระหว่าง นาม-รูป (ขันขันธ์ 5) คือความเป็นไประหว่างชีวิตกับโลก
หรือการรับรู้โลก หรือสัมพันธ์กับโลก

การที่ชีวิตรับรู้โลกนี้ ชีวิต (รูป-นาม) ได้อาศัยสิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า
"ทวาร" เป็นช่องทางในการรับรู้ และการรับรู้หรือสัมพันธ์กับโลกของชีวิต จำแนก
ได้เป็น 2 ภาค คือ

1. ภาครับรู้โลก อาศัยทวาร 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
สิ่งที่ถูกรับรู้ คือ อารมณ์ 6 อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ
ธรรมารมณ์

2. ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก อาศัยทวาร 3 คือ กาย วาจา
ใจ (กายทวาร วาจาทวาร และมโนทวาร) โดยการแสดงออกเป็นการกระทำ
การพูด และการคิด (กายกรรม วาจกรรม และมโนกรรม)

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 17, หน้า 86 - 87.

ในภาคการรับรู้โลกของชีวิต ชีวิตต้องอาศัยทวาร 6 อันได้แก่ ตา (จักขุทวาร) หู (โสตทวาร) จมูก (ฆานทวาร) ลิ้น (จิหวาทวาร) กาย (กายทวาร) และใจ (มโนทวาร) ซึ่งมีคำที่นิยมเรียกเฉพาะว่า "อายตนะ" พระราชวรมณี อธิบายความหมายของ อายตนะ ไว้ว่า

... "อายตนะ" แปลว่า ที่ติดต่อ หรือ แทน หมายถึงที่ติดกันให้เกิดความรู้
แทนเชื่อมก่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า
ทางรับรู้ มี 6 อย่าง ทั้งที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น
กาย ใจ¹...

ในวิสุทธิมรรค² อธิบายอายตนะไว้หลายความหมาย เช่น อายตนะ เป็นที่
สืบทอดแห่งจิตและเจตสิก, อายตนะ เป็นที่แนบมายจิตและเจตสิก, อายตนะเป็นทิวน่า
สังสารทุกข์อันยึดถือให้ดำเนินต่อไปอีก เป็นต้น

อายตนะที่หมายถึง เป็นแทนเชื่อมก่อนนั้น หมายถึง เชื่อมต่อกับโลกภายนอก
อันได้แก่สภาพแวดล้อมภายนอกทั้งหมด พุทธธรรมสรุปโลกภายนอกทั้งหมด อันเป็นสิ่งที่
ถูกรับรู้ไว้ 6 ประการ เท่าจำนวนอายตนะ 6 ประกอบด้วย รูป เสียง กลิ่น รส
โอรุหัพพะ และธรรมารมณ์ หรือรวมเรียกว่า อารมณ์ 6 หรืออายตนะภายนอก 6
ส่วน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สรุปเรียกว่า อายตนะภายใน 6

กล่าวโดยสรุป หากอายตนะไม่มีแล้ว สิ่งที่เราเรียกว่า "กระบวนการรับรู้"
และ "การรับรู้" ก็ขึ้นไม่ได้ และอายตนะก็มีเฉพาะในสัตว์ เท่านั้น (ไม่เลือกเพศ)

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 34.

² มหาภูมิบาลวิทยาลัษ. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 125 - 134.

อายตนะจำแนกโดยทางการรับรู้แล้วมี 6 เรียกว่าอายตนะภายใน
(อวัชตติกายตนะ) จำแนกโดยอารมณ์ มี 6 เรียกว่าอายตนะภายนอก
(พหิตทายตนะ) ดังนี้

อายตนะภายใน 6 (เกิดขึ้นประจำอยู่กับสัตว์นั้น ๆ โดยเฉพาะ)

1. จักขวยตนะ ไค้แก่ จักขุปสาทรูป
2. โสทายตนะ ไค้แก่ โสทปสาทรูป
3. ชนายตนะ ไค้แก่ ชนปสาทรูป
4. ชิวหายตนะ ไค้แก่ ชิวหาปสาทรูป
5. กายายตนะ ไค้แก่ กายปสาทรูป
6. มนายตนะ ไค้แก่ จิตทั้งหมค

อายตนะภายนอก 6 (มิได้เกิดขึ้นภายในสัตว์ประจำ)

1. รูปายตนะ (รูปารมณ์) ไค้แก่ วัณณรูป (สี)
2. สัททายตนะ (สัทธารมณ์) ไค้แก่ สัททรูป (เสียง)
3. คันธายตนะ (คันธารมณ์) ไค้แก่ คันธรูป (กลิ่น)
4. รสายตนะ (รสารมณ์) ไค้แก่ รสรูป (รส)
5. โยณัฐพทายตนะ (โยณัฐพทารมณ์) ไค้แก่ ปรวิรูป, เตโชรูป, วาโยรูป
6. ชัมมายตนะ (ชรมารมณ์) ไค้แก่ สุธุมรูป 16, เจตสิก 52,

นิพพาน, บัญญัติ

เมื่ออายตนะภายใน ซึ่งเป็นแค้นรับรู้ กระพกับอายตนะภายนอก (อารมณ์) ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ โดยจะเกิดความรู้จำเพาะค้ำนของแต่ละอายตนะ ความรู้จำเพาะค้ำนนี้ เรียกว่า "วิญญาน" ซึ่งแปลว่าความรู้แจ้ง หรือรู้อารมณ์ วิญญาน ซึ่งมี 6 อย่าง เท้ากับ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก ก็แสดงให้เห็นเป็นกระบวนการ ดังนี้

กู สุธุมรูป; อาโป 1, ภาวะรูป 2, หทัยรูป 1, อาหารรูป 1, ชีวีกรูป 1, ปริเฉทรูป 1, วิญญัตติกรูป 2, วิการรูป 3, ลักษณะรูป 4.

อายตนะภายในอายตนะภายนอก (อารมณ์)วิญญาณ

1. จักขุ (ตา) กระทบกับ รูป (วรรณะ-สี)	เกิดความรู้คือ จักขุวิญญาณ (เห็นสี)
2. โสตะ (หู) กระทบกับ สัททะ (เสียง)	เกิดความรู้คือ โสทวิญญาณ (ได้ยินเสียง)
3. ชานะ (จมูก) กระทบกับ คันธะ (กลิ่น)	เกิดความรู้คือ ชานวิญญาณ (ได้กลิ่น)
4. ชิวหา (ลิ้น) กระทบกับ รส (รส)	เกิดความรู้คือ ชิวหาวิญญาณ (รู้รส)
5. กาย (กาย) กระทบกับ โนฏฐัพพะ (สิ่งถูกต้องกาย)	เกิดความรู้คือ กายวิญญาณ (รู้สิ่งถูกต้องกาย)
6. มโน (ใจ) กระทบกับ ชรรमारมณ (เรื่องในใจ)	เกิดความรู้คือ มโนวิญญาณ (รู้เรื่องใจ)

(การที่วิญญาณ 6 จะเกิดได้นั้น ต้องมีปัจจัยประกอบอย่างอื่นด้วย เช่น ในกรณีของจักขุวิญญาณ นอกจาก 1. จักขุ 2. รูป ก็ยังประกอบด้วย แสงสว่างที่พอเหมาะ และมีความตั้งใจ (มนสิการ) ประกอบอยู่ด้วย)

การรับรู้จะเกิดขึ้นเมื่อมีองค์ประกอบครบถ้วนอย่าง คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก (อารมณ์) และวิญญาณ การประจวบกัน หรือมาบรรจบกันของ ชรรม 3 ประการ ทั้งกล่าวนี้ หุทธชรรม มีศัพท์ เรียกเฉพาะว่า "ผัสสะ" หรือ "สัมผัส" ทั้งนี้ "ผัสสะ" จึงมี 6 ผัสสะ คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส ชานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส

เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้วกระบวนการก็ดำเนินต่อไปโดยชรรมชาติ คือ ฐีสัก (เวทนา) ต่ออารมณ์ที่รับรู้ ต่อจากนั้นปฏิบัติกริยาอย่างอื่นของจิตใจ คือการจำหมาย อารมณ์ (สัญญา) การปรุงแต่งอารมณ์ การเสพรส คือคุณของอารมณ์ และการแสดงออก ทางกาย วาจา ทางใจ ก็ดำเนินไปตามกฎปัจจุสมุปบาท ก็จะได้กล่าวถึงในตอนต่อไป

กระบวนการรับรู้ผัสสะในช่วงนี้ จักถือว่าเป็นกระบวนการรับรู้วิสุทธิ เป็น การรับรู้ภาวะที่เป็นขั้นตอนของปรมัตถภาวะทั้งหมด มิได้มีการปรุงแต่งใด ๆ เลย ไม่มีสัตว์, บุคคล ไม่มี สุข-ทุกข์-กุศล-อกุศล

แสดงกระบวนการความสัมพันธ์ของขั้นทั้ง 5 จากหลักฐานในพระไตรปิฎก
ได้ดังนี้¹

"... กุกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป
เพราะประชุมขรรณ 3 ประการ จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย
ซึ่งเกิดเวทนา บุคคลเสวยเวทนาอันใด ก็จำเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนา
อันใด ก็ตรึกถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรึกถึงเวทนาอันใด ก็เน้นช้ำอยู่ที่เวทนา
อันนั้น บุคคลเน้นช้ำอยู่ที่เวทนาอันใด ส่วนแห่งสัญญา เครื่องเน้นช้ำ ก็ครอบงำ
บุรุษ เพราะเน้นช้ำอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายที่พึงจะรู้ด้วยตา
เป็นอภักกัถิ เป็นอนาคกัถิ เป็นปัจจุบันถิ (ต่อจากจักขุวิญญาณก็แสดง
โสทวิญาณ-มโนวิญญาณ ใจความอย่างเดียวกัน...) "

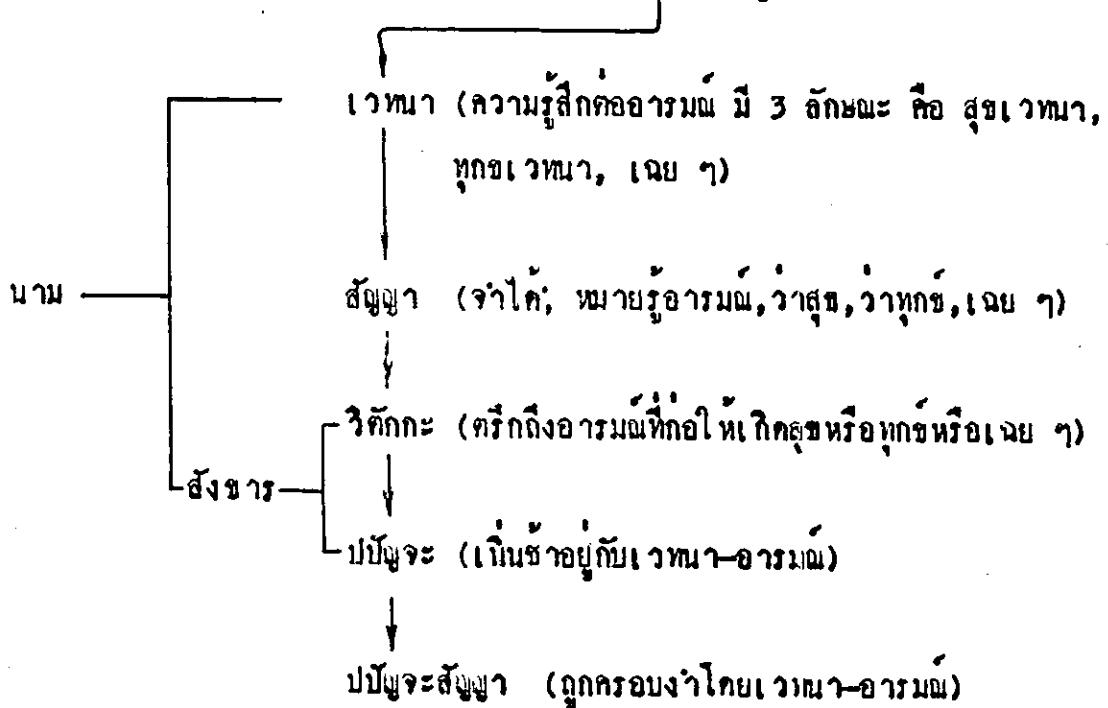
"... กุกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เมื่อ ตามี รูปมี และจักขุวิญญาณมี เขาจักบัญญัติ
ว่าผัสสะ ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ เมื่อการบัญญัติผัสสะมี เขาจักบัญญัติว่าเวทนา
ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ เมื่อการบัญญัติเวทนามี เขาจักบัญญัติสัญญา ข้อนี้เป็น
ฐานะที่จะมีได้เมื่อการบัญญัติสัญญามี เขาจักบัญญัติวิตก ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้
เมื่อการบัญญัติวิตกมี เขาจักบัญญัติการครอบงำส่วนแห่งสัญญา เครื่องเน้นช้ำ
ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้..." "

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่มที่ 12 , หน้า 156.

จากข้อมูลดังกล่าวมาเขียนเป็นแผนภูมิกำดังนี้

นัย 1

รูป-นาม — อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = ผัสสะ (รู้อารมณ์)

บัญชี 2

รูป	นาม
ทวาร + อารมณ์ + (ทางรับรู้) (สิ่งที่รับรู้)	วิญญาณ → ผัสสะ → เวทนา → สัญญา → สังขาร (ความรู้) (การรับรู้) (ความรู้สึก) (ความ (การปรุง ท่ออารมณ์) จำหมาย) แต่ง)
จักขุทวาร + รูปารมณ์ + วิญญาณ	จักขุ → จักขุสัมผัส → จักขุสัมผัส → รูปสัญญา → รูปสัญญา- ชาติเวทนา ชาติเวทนา เจตนา
โสททวาร + สัททารมณ์ + วิญญาณ	โสท → โสทสัมผัส → โสทสัมผัส → สัทท → สัททสัญญา- ชาติเวทนา สัญญา เจตนา
ชานทวาร + คันธารมณ์ + วิญญาณ	ชาน → ชานสัมผัส → ชานสัมผัส → คันธ → คันธสัญญา- ชาติเวทนา สัญญา เจตนา
ชิวหาทวาร + รสอารมณ์ + วิญญาณ	ชิวหา → ชิวหาสัมผัส → ชิวหาสัมผัส → รส → รสสัญญา- ชาติเวทนา สัญญา เจตนา
กายทวาร + โภการมณ์ + พารมณ์ วิญญาณ	กาย → กายสัมผัส → กายสัมผัส → โภการัพพะ → โภการัพพะ- ชาติเวทนา สัญญา สัญญา เจตนา
มโนทวาร + ธรรมารมณ์ + ารมณ์ วิญญาณ	มโน → มโนสัมผัส → มโนสัมผัส → ธรรมสัญญา → ธรรมสัญญา- ชาติเวทนา ชาติเวทนา เจตนา

รูป	คำ	หัวใจ	จุมูก	ดิน	กาย	ใจ	ฉายตาภายใน 6	รูป	รูป	รูป
รูปต้น	คำ	หัวใจ	จุมูก	ดิน	กาย	ใจ	ฉายตาภายใน 6	รูป	รูป	รูป
วิญญานชั้น	รูป	เสียง	กลิ่น	รส	ไธ	สัมผัส	ฉายตาภายใน 6	(นาม)	(นาม)	นาม
เวทนาชั้น							ผัสสะ 6	สุข ทุกข เฉยๆ	มมฺหิสุช มมฺหิทุกข มมฺหิ	
สัญญาชั้น							เวทนา 6	สัญญา 6	มมฺหิสัญญา มมฺหิสัญญา	
สังขารชั้น							สังขาร 6	สังขาร 6	มมฺหิสังขาร มมฺหิสังขาร	
							(กายสัญญาเจตนา)		มมฺหิสังขาร	
							(วาจสัญญาเจตนา)		มมฺหิสังขาร	
							(มโนสัญญาเจตนา)		มมฺหิสังขาร	
									มมฺหิสังขาร	

ปัญหาจะ- กิเลสเครื่องเนิ่นช้า, กิเลสทำให้คิดทำหิกลบรู้งแห่งยักเยียดพิสดาร หมายถึง คณหา มานะ พหิรัฐ

จากแผนภูมิทั้ง 3 อธิบาย ดังนี้

เมื่อ อายตนะภายใน 6 (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) กระทบกับ
 อายตนะภายนอก 6 หรือเรียกอีกอย่างว่า อารมณ์ 6 (รูป เสียง กลิ่น รส
 สัมผัสทางกาย สิ่งที่ใจคิด) ก็เกิดวิญญาณ 6 (รูปรูป ไกลินเสียง ไค้กลิ่น รัส
 รัสสัมผัส รัสสิ่งใจคิด) การประจวบกันของอายตนะภายใน อายตนะภายนอกและ
 วิญญาณเรียกว่าผัสสะ (การรับรู้) เมื่อมีผัสสะ สิ่งที่เกิดขึ้นมา คือ เวทนา
 (ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รู้) ซึ่งคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อุเบกขาเวทนา หรือ
 อทุกขัมมสุขเวทนา (รู้สึกเฉย ๆ) ในช่วงนี้เองหากเกิดความรู้สึกว่ามีตัวตนขึ้น
 หรือรู้สึกว่ามีตัวตนอยู่ ก็จะเกิดมี สัตว์ บุคคล ผู้แสพเสวย สุข - ทุกข์เวทนา
 เกิดมีผู้เสพคุณของอารมณ์ 6 (กามคุณ) ขึ้นมา จากนั้นก็มีการจำได้หมายรู้
 (สัญญา) อารมณ์นั้น ๆ จากนั้นก็นำสัญญาเหล่านั้นมาคิดปรุงแต่ง (สังขาร) และ
 จกจำ หมายรู้ไว้มากมาย ทบทวนตามจำนวนเวลาการรับรู้ (ผัสสะ) ที่ผ่านเข้ามา
 ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สะสมนอนเนื่องอยู่ในจิตทั้งแก่ ตา หู จมูก ลิ้น
 กาย ใจ รับรู้ได้ (เริ่มมีวิถีจิต) หากการปรุงแต่งนั้นประกอบด้วยเจตนาแรงกล้า
 เต็มที่ก็ปรากฏออกมาเป็นการกระทำทางกาย ทางวาจา และ ทางใจ ต่อไป

จากแผนภูมิจะเห็นได้ว่าขบวนการทั้งหมดนี้ ตั้งแต่ต้นจนจบเป็นกระบวนการ
 ล้วนเป็นไปของรูป (รูปธาตุ) และนาม (อรูปธาตุ) ไม่มีสัตว์ บุคคล อยู่เลย
 เป็นกระบวนการของธาตุ (รูปธาตุ และอรูปธาตุ) ทั้งสิ้น การที่เกิดมีสัตว์ บุคคล
 ผู้แสพสุข - สุข ขึ้นมานั้น พุทธธรรมถือว่าเป็นความคลาคล่ำเคลื่อน (วิปลาส) ของ
 ความจำหมาย (สัญญา) ความคลาคล่ำเคลื่อนของความคิด (จิตวิปลาส) ความคลาคล่ำ
 เคลื่อนของความเชื่อ (ทิฏฐิวิปลาส) เมื่อความจำหมายวิปลาส ความคิดวิปลาส และ
 ความเชื่อวิปลาส สังขารก็ปรุงแต่งให้การแสดงออกทางกาย ทางวาจา ทางใจ
 วิปลาสตามไปด้วย ซึ่งสาเหตุที่สำคัญของวิปลาสทั้ง 3 ประการ คือ การที่เกิดการรับรู้
 (ผัสสะ) แล้วปล่อยให้ขบวนการนั้นเป็นไปตามอำนาจของสัญญาและเวทนา และสังขาร
 ไม่มีปัญญาเข้าไปเกี่ยวข้อง

พุทธธรรมประกาศว่า ยัสสะเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของความรู้ ความรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากไม่มียัสสะ มีวณะ กล่าวถึงยัสสะ ดังนี้ ...เวทนา 6 หมวดนี้คือ เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาเกิดแต่ฆานสัมผัส เวทนาเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาเกิดแต่มนโสมผัส...ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งยัสสะ ความดับแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความดับแห่งยัสสะ"¹... (ในกรณีของสัญญา สังขาร ก็มีนัยเช่นเดียวกัน)

...ภูมิกุฏทั้งหลาย บุคคลอันยัสสะกระทบแล้ว ย่อมรู้สึก อันยัสสะกระทบแล้ว ย่อมคิด อันยัสสะกระทบแล้ว ย่อมจำ"²...

...ภิกษุทั้งหลาย เหตุเกิดแห่งถามเป็นไฉน? คือยัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งถามทั้งหลาย"³...

...ภิกษุทั้งหลาย เชอพึงทราบเวทนา...เวทนา 3 ประการนี้ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขม สุขเวทนา ก็เหตุเกิดแห่งเวทนาเป็นไฉน? คือยัสสะเป็นเหตุแห่งเวทนา"⁴...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 17 หน้า 59 - 60, 61 - 62.

²แหล่งเดิม. เล่ม 18, หน้า 69 - 70.

³แหล่งเดิม. เล่ม 22, หน้า 366.

⁴แหล่งเดิม.

...ภิกขุทั้งหลาย เชอพึงทราบสัญญา...สัญญา 6 ประการ คือ รูปสัญญา
 สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกัรพสัญญา ขรรณสัญญา เหตุเกิด
 แห่งสัญญาเป็นไฉน? คือผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งสัญญา ก็ความต่างแห่งสัญญา
 เป็นไฉน? คือสัญญาในรูปเป็นอย่างหนึ่ง สัญญาในโภกัรพพะเป็นอย่างหนึ่ง
 สัญญาในขรรณารมณเป็นอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่าความต่างแห่งสัญญา ก็วิปาก
 แห่งสัญญาเป็นไฉน? คือ เรากล่าวสัญญาว่ามีคำพูดเป็นผล (เพราะว่า)
 บุคคลย่อมรู้สึกโดยประการใด ๆ ก็ย่อมพูดโดยประการนั้นว่าเราเป็นผู้มี
 ความรู้สึกอย่างนั้น นี้เรียกว่าวิปากแห่งสัญญา ก็ความดับแห่งสัญญาเป็นไฉน?
 คือ ความดับแห่งสัญญา ย่อมเกิดขึ้นเพราะความดับแห่งผัสสะ...¹

...อุกรอาวุโสทั้งหลาย ขรรณทั้งปวง มีอะไรเป็นมูล มีอะไรเป็นแทน
 เกิด มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นที่ประชุมลง มีอะไรเป็นประชุม
 มีอะไรเป็นใหญ่ มีอะไรยิ่งกว่า มีอะไรเป็นแก่น? ...อุกรอาวุโสทั้งหลาย
 ขรรณทั้งปวงมี ฉันทะเป็นมูล มีมนสิการเป็นแทนเกิด มีผัสสะเป็นสมุทัย
 มีเวทนาเป็นที่ประชุมลง มีสมาธิเป็นประชุม มีสติเป็นใหญ่ มีปัญญาเป็นยิ่ง
 มีวิมุกติเป็นแก่น"²...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 22, หน้า 367.

สมุทัย - เหตุให้เกิด, สาเหตุให้เกิด

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 23, หน้า 273.

... กุณกริกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป 4 แล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูปชั้น
 ปรากฏ ยัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาชั้นปรากฏ ยัสสะเป็นเหตุ
 เป็นปัจจัยทำให้สัญญาชั้นปรากฏ ยัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารชั้น
 ปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณชั้นปรากฏ"¹...

สรุปได้ว่า เมื่อยัสสะเกิดขึ้นแล้ว ความรู้สึก รู้คิด รู้จำ ก็ตามมา หาก
 ยัสสะไม่มี ความรู้ต่าง ๆ ก็ไม่เกิดขึ้น

เกี่ยวกับความรู้ พุทธธรรมจำแนกความรู้ออกไปหลายลักษณะ เช่น

ก. จำแนกตามทางรับรู้ คือรับรู้ โดยผ่านทางอายตนะ 6 (หรือทวาร 6)
 ก็จะได้อำนาจความรู้ 2 ประเภท คือ

1. ความรู้ (ที่ไค้) ทางปัญจทวาร คือทางตา หู จมูก ลิ้น และ
 กาย อันไค้แก่ความรู้ขั้นต้นทั้งหลาย คือ ความรู้รูป (สี) เสียง กลิ่น รส และ
 โผฏฐัพพะ (สิ่งถูกต้องกายทั้งหลาย)

2. ความรู้ (ที่ไค้) ทางมโนทวาร คือทางใจ ไค้แก่ธรรมารมณ์
 (สุขุมรูป 16, เจตสิก นิพพาน บัญญัติ)

ข. จำแนกโดยธรรมชาติของความรู้ พุทธธรรมจำแนกธรรมชาติของ
 ความรู้เป็น 3 ลักษณะ² คือ

1. การรู้แบบวิญญูความรู้
2. การรู้แบบสัญญาความรู้
3. การรู้แบบปัญญารู้

เพื่อจะแสดงให้เห็นขอบข่ายของการของชั้น 5 โดยชัดเจนจึงขอเสนอรายละเอียด
 ของความรู้ทั้ง 3 แบบเพิ่มเติม ดังนี้

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 17, หน้า 99.

²อ้างแล้ว หน้า 229.

ก. ความรู้แบบวิญาณรู้ หมายถึง ความรู้ประเภทที่เป็นพื้นฐาน ทั้ง พระราชวรมณี ไคยนิยาย วิญาณ ไวว่า

...วิญาณ แปลตามแบบว่า ความรู้แจ้ง คือ รู้แจ้งอารมณ์ หมายถึง ความรู้ประเภทเห็นพื้นหรือความรู้ที่เป็นตัวเป็นเป็นฐานและเป็นทางเห็นในให้แก่ นามชั้นอื่น ๆ เกี่ยวข้องกับนามชั้นอื่นทั้งหมด เป็นทั้งความรู้ต้นและความรู้ ตาม ที่ว่า เป็นความรู้ต้นคือเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็นหรือได้ยินเป็นต้น (เกิดวิญาณชั้นข) จึงจะรู้สึกขึ้นใจ หรือบีบขึ้นใจ (เวทนา) จึงจะกำหนด ใ้ควาเป็นนั่นเป็นนี่ (สัญญา) จึงจะจำแนกและคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ (สังขาร) เช่น เห็นท้องฟ้า (วิญาณ) รู้สึกสบายตาขึ้นใจ (เวทนา) หมายรู้ว่าท้องฟ้า สีคราม สดใส ฟ้าสลาย ฟ้าบ้าย ฟ้าสวย (สัญญา) ชอบใจ ฟ้านั้นอยากเห็นฟ้านั้นมาหา ๆ ไม่อยากให้เวลาผ่านไป โกรธขายคาที่มั่ง ไม่เห็นฟ้านั้นเห็นที่ คิดหาวิธีที่จะทำ ให้ไ้คงอยู่ฟ้านั้นไ้สบาย ๆ ชักเจนและ นาน ๆ ฯลฯ (สังขาร)...ที่รู้ตาม คือ รู้ควมไปตามกิจกรรมของชั้นอื่น ๆ เช่น รู้สึกสุขสบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นสุข (วิญาณ, หึงสังเกตุว่า รู้สึกสุขกับรู้ว่าเป็นสุขไม่เหมือนกัน) รู้สึกบีบขึ้นใจ ไม่สบาย (เวทนา) ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ (วิญาณ) หมายรู้ว่าอย่างนี้เป็นสุข อย่างนั้นเป็นทุกข์ (สัญญา) ก็รู้ไปตามนั้น เมื่อคิดนึกปรุงแต่ง ถึงเจตน์จำนงไปอย่างใด ๆ (สังขาร) ก็ย่อมมีความรู้ควมอยู่พร้อมกันโดยตลอด กระแสความรู้ขึ้นพื้น ซึ่งเกิดดับต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาควนไปกับนามชั้นอื่น ๆ หรือกิจกรรม ทุกอย่างในจิตใจ ที่เรียกว่า วิญาณ...¹

¹พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 18.

โดยสรุป การรู้แบบวิญญูคือการรู้อารมณ์ต่าง ๆ ในขั้นต้น คือเห็น ใค้ยิน ไก้กลิ่น ใ้รส ใ้สัมผัส ใ้คิด และใ้ความ คือรู้ข้อสัญญา ข้อเวทนา และ ข้อสังขาร

ข. ความรู้แบบสัญญา หมายถึงการหมายรู้ หรือกำหนดรู้อาการของอารมณ์ เช่น ลักษณะ ทรวดทรง สี สัณฐาน ตลอดจนชื่อเรียกและสมมุติบัญญัติต่าง ๆ ว่า เขียว ขาว ดำ แดง กิ่ง เบา ทุ้ม แหล่น อ้วน ย่อม ไ้ตะ ปากกา หนู หมา เขา เรา ท่าน เป็นต้น การรู้แบบสัญญามีทั้งการรู้แบบง่าย ๆ จนกระทั่งรู้ ขั้ซับซ้อน เช่น หมายรู้ว่าสีแสด หมายรู้คำว่า "อันตราย" หมายรู้ความหมายของ คำว่า "อันตราย" หมายรู้ว่าสีแสดหมายถึงอันตรายเป็นต้น พระราชวรมุนีสรุป ความหมายของสัญญาไว้ว่า

...สัญญาคือกระบวนการเรียกเก็บ รวบรวม และสังสมข้อมูลของการเรียนรู้ และวัตถุดิบสำหรับความนึกนึ้เอง สัญญาเกื้อกูลแก่การดำเนินชีวิตอย่างมาก แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีโทษใ้เล็กน้อย เพราะมนุษย์จะยึดติดตามสัญญา ทำให้ สัญญากลายเป็นเครื่องกีดกั้บังตนเอง และห่อหุ้มคลุมตัวสภาวะไว้ ทำให้ ไม่สามารถเข้าถึงความจริงแท้ที่อยู่ลึกลงไป... สัญญาแยกออกอย่างคร่าว ๆ เป็น 2 ระดับ คือ สัญญาอย่างสามัญซึ่งกำหนดหมายอาการของอารมณ์ที่ เกิดหรือเป็นไป อยู่ตามปกติของมันอย่างหนึ่ง และสัญญาสืบทอดหรือสัญญา อย่างซับซ้อน ที่บางครั้งก็ใช้คำเรียกใ้ต่างออกไป เฉพาะอย่างอื่ง "ปปัญจสัญญา" อันหมายถึงสัญญาเนื่องกั้วยอารมณ์คิดปรุงแต่งใ้ใ้ให้ซับซ้อน ใ้สการกั้วยแรงผลักดันของ คัมहा มานะ และใ้หริ...¹

¹พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 17.

ค. การรู้แบบปัญญา คือการรู้เหตุผลตามความเป็นจริง รู้ถูก รู้ผิด
รู้ถูก รู้โทษ รู้เท่าทัน สังขาร รู้เหตุปัจจัย รู้ทุกข์ รู้เหตุให้เกิดทุกข์ รู้ความดับ
ทุกข์ รู้ทางไปถึงความดับทุกข์

วิญญาณและสัญญา อาศัยอารมณ์ที่ปรากฏอยู่จึงทำงานได้ สร้างภาพเห็นภาพ
ขึ้นไปจากอารมณ์นั้น แต่สัญญาเป็นฝ่ายจำแนกอารมณ์ วิเริ่มกระทำต่ออารมณ์ (ชอบ-
ไม่ชอบ อารมณ์ใด) เชื่อมโยงอารมณ์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เชื่อมโยงสัญญาต่าง ๆ
วิเคราะห์ให้เห็นความสัมพันธ์ ตลอดจนว่าจะเอาไปใช้ประโยชน์ได้อย่างไร หาเรื่อง
มาให้วิญญาณและสัญญารับรู้และกำหนดหมายเอาไว้

แต่จะอย่างไรก็ตาม วิญญาณและปัญญาคือธรรมที่ปนระคนกันอยู่ ความสำคัญ
อยู่ที่ว่า ปัญญาเป็นสิ่งที่ควรฝึกอบรมให้เจริญเพิ่มพูนแก่กล้าขึ้น ส่วนวิญญาณเป็นสิ่งที่ควร
กำหนดรู้ หรือทำความเข้าใจให้เท่าทันสภาวะและลักษณะตามความเป็นจริง

จากที่กล่าวมาในเรื่องของความรู้ จะเห็นได้ว่าพุทธธรรมยอมรับว่าภาวะที่
เรียกว่า "ปัญญา" เป็นภาวะที่สำคัญมาก เพราะเป็นภาวะที่สามารถทำให้เห็นภาวะ
ต่าง ๆ ตามสภาพความเป็นจริงและทำให้ขอบข่ายของชั้นทั้งหลายเป็นไปตามสภาวะ
เดิมของมัน คือเป็นขอบข่ายของรูปและนามล้วน ๆ

จากการที่ขอบข่ายของชั้นที่ 5 ภายหลังจาก ฉัสสะไม่มีปัญญาเข้าไป
ประกอบนี้เอง จึงทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนในการรับรู้ผิดจากความจริงไปเกิด

อุปาทาน* ว่ามีสัตว์, บุคคล (มีตัวตน) มีบัญญัติสรรพสิ่งและบัญญัติสรรพสิ่ง
ขึ้น

ในขบวนการเกิดอุปาทานนั้นมีพุทธวจนะแสดงให้ เห็นเป็นขบวนการต่อเนื่อง
เป็นรูปธรรมชัดเจนดังนี้...

...เพราะความประชุมพร้อมกันของปัจจัย 3 ประการ...ความเกิดแห่ง
หารกจึงมี...เกิดอ่อนนอนหงาย ย่อมเล่นมุขและคุณของตน...การเล่นนี้
เป็นการ เล่นของเด็กอ่อนอย่างเต็มที่ สิ้นเชิงมิใช่หรือ ว...สมัยต่อมาเด็ก
นั้นแลอาศัยความเจริญ อาศัยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ เป็นผู้เอิบอิ่มพลั่งพร้อม
ด้วยกามคุณ 5 บำเรออยู่ด้วยรูปทั้งหลาย อันบุคคลถึงรู้ไต่คว้าจักขุ อันนำ
ปรารภนา นน้ำใคร นน้ำพอใจ นน้ำรัก ยั่ววนชวนให้กำหนัดด้วยเสียง
ทั้งหลาย อันบุคคลถึงรู้ด้วยหู...ด้วยกลิ่นทั้งหลาย อันบุคคลถึงรู้ด้วย
จมูก...ด้วยรสทั้งหลาย อันบุคคลถึงรู้ด้วยลิ้น...ด้วยไฉนรูปะทั้งหลาย
อันบุคคลถึงรู้ด้วยกาย อันนำปรารภนา นน้ำใคร นน้ำพอใจ นน้ำรัก ยั่ววน
ชวนให้กำหนัด...การเล่นนี้เป็นการ เล่นที่ดียิ่งกว่าและประณีตกว่าการเล่นที่

*อุปาทาน 4 ความยึดมั่น, ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส, ความยึดติดอันเนื่อง
มาแต่ตัณหาผูกพันเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง

1) กามอุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส ไฉนรูปะ
ที่น้ำใคร นน้ำพอใจ)

2) วิทยอุปาทาน (ความยึดมั่นในวิทยหรือทฤษฎี คือความเห็นลัทธิหรือหลักคำสอน)

3) สีสัพทอุปาทาน (ความยึดมั่นในสีสและพรต.....)

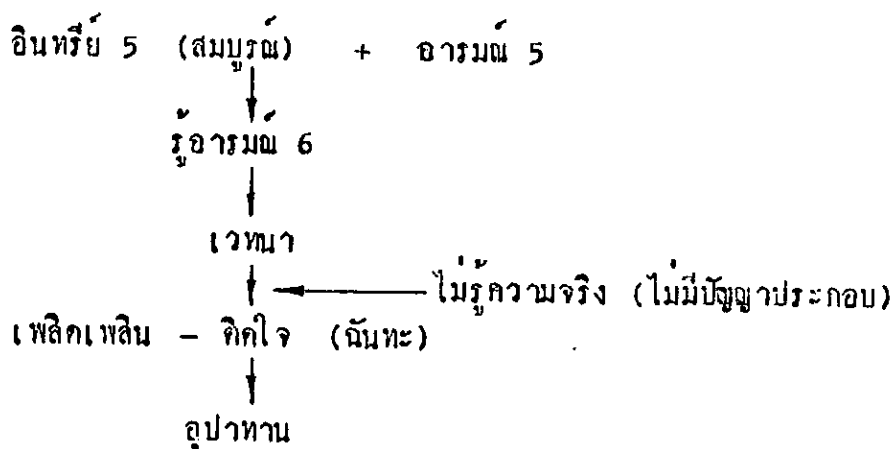
4) อคติอุปาทาน (ความยึดมั่นในวาทะว่าตัวตน คือถือหรือสำคัญหมายอยู่ใน
ภายในว่ามีตัวตนที่จะใด จะเป็น จะมี จะสูญสลาย ถูกบีบคั้นทำลายหรือเป็นเจ้าของ เป็น
นายบังคับบัญชาสิ่งต่าง ๆ ได้ ไม่มองเห็นสภาวะของสิ่งทั้งปวง อันรวมทั้งตัวตนว่าเป็นแค่
เพียงสิ่งที่ประชุมประกอบกันเข้าเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เข้าสัมพันธ์กันล้วน ๆ

(พระราชวรมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม หน้า 187)

มีในครั้งก่อนมิใช่หรือ ?...ต่อมา...กุนารนั้นอาศัยความเจริญและความ
 เติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย พรั่งพร้อมว่าเรอยู่ด้วยกามคุณ 5 คือ รูปที่
 รู้แจ้งด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก ประกอบด้วย
 กามเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดและความรัก เสียงที่รู้แจ้งด้วยโสท...กลิ่น
 ที่รู้แจ้งด้วยฆานะ...รสที่รู้แจ้งด้วยลิ้น...โณภูริทัตที่รู้แจ้งด้วยกาย อันน่า
 ปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ น่ารัก ประกอบด้วยกาม เป็นที่ตั้งแห่ง
 ความกำหนัดและความรัก กุนารนั้นเห็นรูปด้วยจักขุ แล้วยอมกำหนัดในรูป
 ที่น่ารัก ย่อมซัดเคืองในรูปที่น่ายัง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่นและมีจิต
 เป็นอกุศลอยู่ ย่อมไม่ทราบซัด เจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ อันเป็นที่ตั้งแห่ง
 เหล่าอกุศลธรรมอันลามก คำความไม่เป็นจริง เขาเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความ
 ปินทิ ปินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์
 ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี ย่อมเพลินเพลิน บ่นถึงจิตใจเวทนานั้นอยู่ เมื่อ
 กุนารนั้นเพลินเพลินบ่นถึง จิตใจในเวทนานั้น ความเพลินเพลินก็เกิดขึ้น
 ความเพลินเพลินในเวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
 จึงมีภพเพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มณะ
 โสกะ ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ความผูกพันแห่งกองทุกข์
 ย่อมมีได้ดังนี้...¹

จากพุทธวจนะ ท้ายกมา สรุปได้ว่า เมื่อทราบกถาเนกมา ประกอบด้วยประสาทรูป
 ทั้ง 5 สมบูรณ์ และพัฒนาขึ้นเรื่อย ๆ และเมื่อตาได้เห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น
 ลิ้นได้รส และกายได้รู้สัมผัส และเสวยเวทนาจากผัสสะวันแล้ววันเล่า (ตลอดเวลา)
 จากการที่ไม่มีปัญญา รู้ความเป็นไปของกระบวนการเหล่านี้ตามความเป็นจริง ความปินทิ
 ปินร้าย เพลินเพลิน จิตใจในเวทนาจึงเกิดขึ้น และเมื่อเวทนาแก่กล้าก็เกิดมีอุปาทานใน
 ลักษณะต่าง ๆ ขึ้น โดยแสดงเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

¹ อ่างแล้ว หน้า 177.

(เมื่ออุปาทานเกิดขึ้นก็เป็นปัจจัย ให้พ...เกิดขึ้น เป็นไปตามกฎ ปฏิจจสมุปบาท)
มีพุทธวจนะ กล่าวถึง การเกิดของอุปาทานไว้ดังนี้

... อภิกรรมทั้งหลาย บุคคลในโลกนี้ ย่อมเพิกเพลิน ย่อมพรวดึง
ย่อมกัมค้ำอยู่ ก็บุคคล ย่อมเพิกเพลิน ย่อมพรวดึง ย่อมกัมค้ำอยู่
ซึ่งอะไร ย่อมเพิกเพลิน ย่อมพรวดึง ย่อมกัมค้ำอยู่ซึ่งรูป เมื่อเพิก
เพลิน พรวดึง กัมค้ำอยู่ซึ่งรูป ความยินดีก็เกิดขึ้น ความยินดีในรูปนั้น
เป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานของบุคคลนั้นเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะ
ภพเป็นปัจจัยจึงมี"¹....

จากการที่ไม่มีปัญญาเข้าไปประกอบในกระบวนการ เป็นไปของขั้น 5 ก่อให้
เกิดภาวะที่เรียกว่า อุปาทานเกิดขึ้นในกระบวนการเป็นไปของขั้น 5 (รูป - นาม)
ทำให้เกิดความยึดถือ ความติดเห็นและปฏิบัติต่อดึงทั้งปวง* คลาดเคลื่อนจากความ
เป็นจริงพื้นฐานไปหมด ซึ่งพุทธธรรมเรียกภาวะที่คลาดเคลื่อนไปนี้ว่า "วิปลาส"

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกฉบับหลวง. เล่ม 17

พุทธธรรม ได้เสนอกฎหนึ่งซึ่งถือว่าเป็นกฎธรรมชาติ (ธรรมนิยาม) เป็นภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดา (ธรรมชาต) เป็นภาวะที่คงอยู่หรือยืนอยู่เป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา (ธรรมวิถิ) กฎนั้นคือ "ไตรลักษณ์"^{**} กฎไตรลักษณ์มีความว่า

1. สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง (อนิจจตา)
2. สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ (ทุกขตา)
3. ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา (อนัตตา)

ไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "สามัญญลักษณ์" แปลว่าลักษณะที่ทั่วไปหรือเสมอกันแก่สิ่งทั้งปวง

พระราชวรมุนี ได้สรุปความหมายอย่างย่อของไตรลักษณ์ไว้ดังนี้¹

1. อนิจจตา ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว
2. ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่ตกกัน ปีน และชักแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัวไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยค้นหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไป อนาคตเข้าไปยึดด้วยอุปาทาน

3. อนัตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวคน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง

ดังกล่าวดังนี้ว่า "ไตรลักษณ์" เป็นลักษณะพื้นฐานของสิ่งทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ดังนั้น ข้อ 5 ก็เป็นไปตาม ไตรลักษณ์ เช่นกัน ทั้งนี้พุทธทาสจะ ปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

^{**} ฎไตรลักษณ์ หน้า 555.

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 68.

...คุณอรอนันท์ เธอจะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน. รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?

อ. ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า?

อ. เป็นทุกข์พระเจ้าข้า

พ. ก็สิ่งใด เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็น
สิ่งนั้นว่า นั่นของเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา?

อ. ไม่ควรเป็นอย่างนั้นพระเจ้าข้า

(ในกรณีของ เวทนา, สัญญา, สังขาร และวิญญาณ ก็เช่นเดียวกัน)

พ. คุณอรอนันท์ เพราะเหตุนี้แล รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต
และปัจจุบันเป็นภายในก็ดี ภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียกก็ดี เลวก็ดี
ประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี รูปทั้งหมดนั้น เธอพึงเห็น
ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็น
เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ
อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ดี
ภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียกก็ดี เลวก็ดี ประณีตก็ดี อยู่ในที่
ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี วิญญาณทั้งหมดนั้น เธอพึงเห็นด้วยปัญญา
อันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา
นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา...¹

จากการที่พุทธธรรมพบว่าความจริงแท้ (ปรมัตถ์สัจจะ) นั้นคือสิ่งที่เรียกว่า
รูปและนาม (หรือรูปธรรมและนามธรรม หรือรูปธาตุ อรูปธาตุ) รูปและนาม มีลักษณะ
หลอกหลายสพรหฺลึงตว ๗ เกิดจากการประกอบหรือการประชุมกันเข้าของ รูป -- รูป,
รูป -- นาม, นาม -- นาม ในลักษณะต่าง ๆ ตามเหตุปัจจัย

¹ ธรรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

ในกรณีของสิ่งที่เรียกว่าชีวิตนั้นก็เช่นเดียวกันคือ เป็นการประกอบกันเข้าหรือ
ประชุมพร้อมกันของรูปและนาม พุทธธรรมได้วิเคราะห์ แยกชีวิต จัดเป็นฝ่ายรูป 1
กลุ่ม เรียกว่า รูปชั้น และฝ่ายนามเป็น 4 กลุ่ม คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น
สังขารชั้น และวิญญาณชั้น รวมเรียกว่าชั้น 5 ความเป็นไปของรูปและนาม
ในกระบวนการของชั้น 5 ทำให้เกิดสิ่งที่เรียกกันว่า "การรับรู้" ขึ้น และในกรณี
ที่การรับรู้นั้นขาดส่วนประกอบอย่างหนึ่งคือปัญญา ทำให้กระบวนการรับรู้นั้นคลาดเคลื่อน
เกิดการยึดถือในภาวะที่คลาดเคลื่อนนั้น เกิดภาวะที่เรียกว่า สัตว์ บุคคล หรือตัว
ตนขึ้น กระบวนการความเป็นไปของรูปและนาม ถูกแปรให้เป็นกระบวนการความ
เป็นไปของสัตว์ บุคคลไป ซึ่งกระบวนการนี้คือกระบวนการที่ต้องประสบกับภาวะที่
เรียกว่า "ทุกข์" ทราบใดที่กระบวนการนี้ไม่มีปัญญาเข้ามาเกี่ยวข้องความรู้
คลาดเคลื่อนก็ทวีความเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ และผลจากความรู้คลาดเคลื่อนคือทุกข์
ก็ทวีความเข้มข้นขึ้นเช่นกัน

ภาวะที่คลาดเคลื่อนจากความจริงมีพุทธวจนะ ตรัสไว้ในวิปัสสนาสสูตร
ดังนี้

... กุกรภิกษุทั้งหลาย สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส 4 ประการนี้
4 ประการเป็นไฉน ? คือ

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง 1

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าสุข 1

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส ในสิ่งที่ไม่ใช่ตนว่าตน 1

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส ในสิ่งที่ไม่ว่างว่าง 1

สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิทยวิปลาส 4 ประการนี้แล

ถูกวิภังค์หลาย สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส

4 ประการนี้ 4 ประการเป็นไฉน? คือ

สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง 1

สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นทุกข์ 1

สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส ในสิ่งที่ไม่ใช่คนว่าไม่ใช่คน 1

สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม 1

สัจญาไม่วิปลาส จิตไม่วิปลาส วิทยุไม่วิปลาส 4 ประการนี้แล

เหล่าสัตว์ผู้ถูกนิมิตาวิทยุกำจก มีจิตฟุ้งซ่าน มีความสำคัญนิมิต มีความสำคัญในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สำคัญในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่คนว่าเป็นคน และสำคัญในสิ่งที่ไม่งามว่างาม สัตว์ก็เช่นนั้นเหล่านั้นชื่อว่า ประกอบแล้วในเครื่องประกอบของมาร ไม่เป็นผู้เกษมจากโยคะ มีปกติไปสู่ชาติและมรณะ บ่มไปสู่สังสาร ก็ในกาลใด พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้กระทำแสงสว่างบังเกิดขึ้นในโลก พระพุทธเจ้าเหล่านั้น บ่มประกาศธรรมนี้ เป็นเครื่องให้สัตว์ถึงความสงบทุกข์ เช่นเหล่านี้ ผู้มีปัญญาฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นแล้ว (กลับใจความผิดเป็นของตัวเอง) ได้เห็นสิ่งไม่เที่ยงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ได้เห็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์ ได้เห็นสิ่งที่ไม่ใช่คนว่าไม่ใช่คน ได้เห็นสิ่งที่ไม่งามโดยความเป็นของไม่งาม สมาทานสัมมาวิทยุจึงล่วงทุกข์ทั้งปวงได้...¹

จากพุทธวจนะ ว่าด้วยวิปลาส อันหมายถึงความรู้คลาก เคลื่อนความรู้ที่ผันแปร นึกคลากจากความจริงขั้นพื้นฐานของสรรพสิ่ง หรือสิ่งทั้งปวงนี้เอง ทำให้การเข้าไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับสิ่ง เหล่านั้นนึกคลากคลาก เคลื่อนไปก๊วย และขณะเดียวกันภาวะที่คลากเคลื่อนนี้ก็เป็นสิ่งที่ก๊วยวางนึกรัง ไม่เฝ้ามองเห็นภาวะความเป็นจริง

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 21, หน้า 51 - 52, เล่ม 31, หน้า 235 - 236.

วิปลาส มี 3 อย่าง คือ¹

1. สัญญาวิปลาส - สัญญาคลาดเคลื่อน หมายถึงนิคพลาจากความเป็นจริง
2. จิตวิปลาส - จิตคลาดเคลื่อน ความคิดนิคพลาจากความเป็นจริง
3. วิทยวิปลาส - วิทยคลาดเคลื่อน ความเห็น ความยึดถือ นิคพลา

จากความเป็นจริง

อาการสัญญาวิปลาส เช่น เห็นเชือกเป็นงู สัตว์เห็นหุ่นฟางเป็นคน ใค้ยินเสียงลมเป็นเสียงสัตว์ ฯลฯ

อาการจิตวิปลาส เช่น เห็นคนเข้ามาหาคิดว่าเข้ามาทำร้าย - เห็นนางสิ่งบางอย่างสลับ ๆ คิดว่าภาพเป็นผีหลอก ฯลฯ

อาการวิทยวิปลาส เป็นภาวะที่สับสนเนื่องจาก สัญญาวิปลาสและจิตวิปลาส คือเมื่อหมายรู้คลาดเคลื่อน ความคิดก็คลาดเคลื่อน เมื่อหมายรู้ผิด - คิดผิด ความเชื่อ (วิทย) ก็ผิดคลาดเคลื่อนไปด้วย

กรณีดังกล่าวมาเป็นลักษณะ ความคลาดเคลื่อนที่อาจพบเห็นได้อยู่เสมอในชีวิตของสัตว์ บุคคล แต่ในกรณีของวิปลาส 4 ประการตามพุทธวจนะ นั้นเป็นวิปลาสหรือความคลาดเคลื่อนระดับพื้นฐานที่หากมีปัญญา หรือโยนิโสมนสิการเข้าไปประกอบแล้วจะมีผู้รู้หรือมองไม่เห็นเลย วิปลาส ระดับละเอียดก่อนหรือระดับพื้นฐาน คือหมายรู้คลาดเคลื่อน (สัญญาวิปลาส) ความคิดคลาดเคลื่อน (จิตวิปลาส) ความเชื่อคลาดเคลื่อน ในสิ่งที่ต่อไปนี้ คือ

1. สิ่งไม่เที่ยง (อนิจจตา) ว่าเที่ยง
2. สิ่งที่เป็นทุกข์ (ทุกข์ตา) ว่าสุข
3. สิ่งที่มีสัตว์ตน (อนัตตา) ว่าตัวตน
4. สิ่งที่ไม่งาม (อสุภะ) ว่างาม

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 56.

เมื่อพิจารณาวิปาส 4 ประการดังกล่าว จะเห็นว่า วิปาสในข้อที่ 1 - 3 เป็นวิปาสหรือเป็นความคลาดเคลื่อนของสัญญา ของจิต และทัญญู ในไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณะ มีพิเศษเพิ่มขึ้นมา คือวิปาส ประการที่ 4 คือ สัญญาวิปาส จิตวิปาส และทัญญูวิปาส "ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม"

จากพุทธวจนะ นี้เอง คงยืนยันได้ว่า ความทัศนะของพุทธแล้ว กล่าวได้ว่า ความจริงของสรรพสิ่งทั้งหลายนั้น "ไม่งาม" การที่ สัตว์ บุคคลเกิด สัญญา - จิต - ทัญญู ขึ้นว่า "งาม" เมื่อใดนั้น แสดงว่า เป็นความคลาดเคลื่อนของ สัญญา จิต และ ทัญญู

ถ้าจะถามว่าทำไม จึงว่าสรรพสิ่งทั้งหลายนั้นโดยแท้จริงแล้ว เป็นของไม่งาม คำตอบก็คงเป็นเพราะสรรพสิ่งทั้งหลายนั้นอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ

1. ไม่เที่ยง มีเกิดขึ้นและเสื่อมไปไม่คงที่
2. เป็นทุกข์ คือถูกบีบบังคับด้วยความเกิดขึ้น และสลายตัว ไม่อยู่ในบังคับ และตัวทุกข์เองนั้นเป็นภาวะที่ไม่งาม หรือน่าเกลียด อยู่ในตัว
3. เป็นอนัตตา คือไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน

กล่าวโดยสรุปว่า การที่สรรพสิ่งปรากฏเป็น สิ่งงามขึ้นได้นั้นเป็นเพราะ ความคลาดเคลื่อน ในกระบวนการรับรู้ของขั้นที่ 5 อันขาดปัญญาหรือโยนิโสมนสิการ เข้าประกอบ

สรุปขั้นที่ 5 กับความงาม

1. พุทธธรรมถือว่า สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดจากการมาประชุมกันเข้าของ ส่วนประกอบต่าง ๆ แต่เมื่อแยกแยะส่วนประกอบเหล่านั้นจนถึงที่สุดแล้วมี 2 ประเภท คือ รูปและนาม หรือถ้าจะสรุปเป็นคำเดียวกันก็คือ "ธาตุ" หรือ "ธรรม"
2. เพื่อที่จะอธิบายความเป็นไปของสิ่งที่มีบัญญัติเรียกกันว่า "ชีวิต" "สัตว์" "บุคคล" (สรรพสัตว์) พุทธธรรมจำแนกรูปและนามที่มาประชุมกันเข้าและบัญญัติ เรียกว่า ชีวิต ดังกล่าวนั้น เป็นกลุ่มรูปและนามได้ 5 กลุ่ม (ขั้นที่) เรียกว่าขั้นที่ 5

3. ชั้นที่ 5 ประกอบด้วย

- 1) รูปชั้นที่ _____ กองรูป
 - 2) เวทนาชั้นที่ _____
 - 3) สัญญาชั้นที่ _____
 - 4) สังขารชั้นที่ _____
 - 5) วิญญาณชั้นที่ _____
- _____ กองนาม

4. จากการประกอบกันเข้าของรูปและนาม ตามเหตุ-ปัจจัยของมันทำให้กระบวนการเป็นไปของชีวิตเกิดขึ้น การบัญญัติ "สรรพสิ่ง" หรือ "สิ่งทั้งปวง" หรือ "โลก" ก็มีขึ้น

5. กระบวนการเป็นไปของชั้นที่ 5 นั้นแสดงกระบวนการต่อเนื่องดังนี้

อายตนะภายใน 6 + อายตนะภายนอก 6 → จักขุวิญญาณ 6 = ผัสสะ 6 → เวทนา 6 —
→ สัญญา 6 → สังขาร 6

6. กระบวนการเป็นไปของชั้นที่ 5 นี้ โดยพื้นฐานแล้ว คือกระบวนการเป็นไปของการประชุมกันเข้าของรูปและนามล้วน ๆ (ไม่มีสัตว์ บุคคล คือไม่มีตัวตนเป็นสัตว์, บุคคล, เรา, เขาในกระบวนการนี้)

7. เนื่องจากสัญญา-จิต เกิดวิปลาสและทำให้วิญญูวิปลาสไปทั่วจึงเกิดอุปาทานมีสัตว์ บุคคล ตัวตนขึ้น มีกาม มีผู้เสพเสวยกาม ฯลฯ

8. วิปลาสหรือความคลาดเคลื่อนจากภาวะความเป็นจริง โดยพื้นฐานของสรรพสิ่งหรือสิ่งทั้งปวงมี 4 ประการ คือ

- 1) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิญญูวิปลาส ในสิ่งไม่เที่ยงว่าเที่ยง
- 2) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิญญูวิปลาส ในสิ่งเป็นทุกข์ว่าเป็นสุข
- 3) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิญญูวิปลาส ในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่าตัวตน
- 4) สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส วิญญูวิปลาส ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

9. จากการเกิดอุปาทาน ปรากฏเป็นสัตว์ บุคคลขึ้นประกอบอยู่ด้วย สัญญา จิต และวิญญูที่คลากเคลื่อนจึงนำไปสู่ความเข้าใจผิด หลงผิด ลวงตัวเอง วางท่าที่ ประพฤติปฏิบัติไม่ถูกต้อง ค่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง รวมถึงตัวชีวิตเอง เช่น เมื่อเกิด สัญญา-จิต-วิญญู ขึ้นว่า "มีรูปทั้งาม" (ซึ่ง โดยสภาวะที่แท้แล้วไม่มี) กระบวนการที่ ตามมาแสดง เป็นกระบวนการ ค่อเนื่องไ้ดังนี้

...รูปธาตุ (รูปปรมาณ)

↓
รูปสัญญา (เกิดสัญญาคลากเคลื่อนว่ารูปนั้นงาม)

↓
รูปสังกัปปะ (ความตรึกตรองในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปสัมผัส (การสัมผัสในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปสัมผัสทาวหนา (สุขเวทนาจากการสัมผัสรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปฉันทะ (ความพอใจในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปปริพาหะ (ความเร้าร้อนในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปปริเยสนา (การแสวงหารูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปลาภ (การไ้รูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปวิจิจโย (ความปลงใจรักซึ่งรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปฉันทะราโค (ความกำหนัดด้วยความพอใจในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปอุชโธสานัง (ความสยบมัวเมาในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปปริคคโ (ความจับอกจับใจในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปมัจฉริยัง (ความตระหนัในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปอวรกโ (การหวงกั้นในรูปที่คิดหมายว่างาม)

↓
รูปอวรกชาธิกรณัง (เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้นรูปที่คิดหมายว่างาม)...

...กล่าวคือ การถือไม้ ถือมีด การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวว่า "มึง มึง" การพูดคำส่อเสียด การพูดเท็จย่อมเกิดขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ก็ก่อการป้องกันนั่นเอง...¹

(กรณีของสัทธาตุ, กัมมชาตุ, รสชาตุ, โภจฐัพพะชาตุและฉัมมชาตุก็มีนัยเดียวกัน)

10. กล่าวโดยสรุปแล้ว รูปและนาม ทั้งามไม่มีอยู่โดยความจริงแท้

11. ที่ว่า นามนั้นเป็นบัญญัติธรรมกันสืบเนื่องจากความคลาดเคลื่อนของจิต-สัญญาและทัญญี

12. ภาวะที่แท้จริงของสรรพสิ่ง (รูป-นาม) คือความไม่งาม (น่าเกลียด) อันเนื่องจากอยู่ภายใต้สภาวะที่ไม่เที่ยง - เป็นทุกข์ และอนัตตา

13. เมื่อมีปัญญารู้แจ้งสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ความรู้สึกเป็นตัวตน ความคิดว่าเที่ยง ความคิดว่าสรรพสิ่งเป็นสุข และสรรพสิ่งงามก็ดับไป ดังพุทธทวณะที่กล่าวไว้ว่า

...ปฐวีชาตุ อาโปชาตุ เตโชชาตุ และวาโยชาตุ ย่อมตั้งอยู่ ไม่ไคในที่ไหน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ ทั้งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ไคในที่ไหน นามและรูปย่อมดับไม่เหลือในที่ไหนทั้งนี้ ปัญหานี้มีพยากรณ์ดังต่อไปนี้

ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใส โดยประการ ทั้งปวง ปฐวีชาตุ อาโปชาตุ เตโชชาตุ และวาโยชาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ไค ในธรรมชาตินี้

¹พุทธทาส. ธรรมโฆษณของพุทธทาส วิจารณ์อุปมาจากพระโอรุ.

หน้า 586, 782.

1 กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 16, หน้า 141 - 143, เล่ม 10, หน้า 52 - 53.

อุปาทายรูปที่ขาวและสั้น ละเอียดยและหยาบ หิ้งามและไม่งาม
ย่อมตั้งอยู่ไม่ไค้ในธรรมชาตินี้

นามและรูปย่อมดับไม่เหลือในธรรมชาตินี้...¹

14. การเข้าไปยึดถือว่าสิ่งใด คือ งาม เป็นอุปาทานอย่างหนึ่ง

ปัจจุสมุปบาท

(ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น)

ปัจจุสมุปบาท เป็นกฎธรรมชาติอีกกฎหนึ่ง (เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต) ที่
พระพุทธเจ้าค้นพบ เป็นหลักความจริงที่มีอยู่โดยปกติธรรมดา ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะ
อุบัติขึ้นหรือไม่ กฎนี้ก็ดำรงอยู่เป็นธรรมดา ทั้ง พุทธวงจะปรากฏในปัจจัยสูตรว่า

... กุฏติกุณฺหํหลาย ก็ปัจจุสมุปบาทเป็นไฉน... เพราะชาติเป็นปัจจัย
จึงมีชราและมรณะ พระศาสดาทรงหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติ
ขึ้นก็ตาม ชาตุนั้นคือฉิมมฐิติ (ความตั้งอยู่ตามธรรมดา) ฉิมมนิยาม
(ความแน่นอนของธรรมดา) อิทัปปัจจ (คือความที่เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งนี้
จึงเกิดขึ้น) ก็ยังดำรงอยู่ พระศาสดาย่อมตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงซึ่งชาต
อันนั้น ครั้นแล้วย่อมตรัสบอก ทรงแสดงบัญญัติแจ้งถึง เปิกเผย จำแนก
กระทำให้สิ้น และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงมาดูดังนี้... เพราะอวิชชาเป็น
ปัจจัย จึงมีสังขาริกุณฺหํหลาย ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน
ความไม่เป็นอย่างอื่น มวลเหตุอันแน่นอนในชาตุนั้น ทั้งพระธรรมวินัยนี้แล

¹อ้างแล้ว หน้า 60.

เราเรียกว่า ปฏิจสมุปบาท...¹

เงื่อน วัฏโศก อธิบายความหมายของ ปฏิจสมุปบาท โดยสรุปได้ว่า
...คำว่า "ปฏิจสมุปบาท" แยกศัพท์ได้ดังนี้ ปฏิจ + ส + อุปบาท
ปฏิจ แปลว่า อาศัย, อิงอศัย
ส แปลว่า พร้อม, กับ, ก็
อุปบาท แปลว่า เกิดขึ้น, อุมิขึ้น, มีขึ้น, ปรากฏขึ้น
ปฏิจสมุปบาท แปลว่า การเกิดขึ้นพร้อมโดยอศัยกัน, การอศัยกัน
เกิดขึ้นพร้อม ถือเอาความโดยอรรถว่าการเกิดขึ้นโดยอิงอศัยกันและกัน,
ธรรมที่อศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้น, อาการที่สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นโดยเป็นเหตุ
เป็นผลต่อเนื่องกัน...²

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงคำที่มีความหมายคล้ายกัน (ไวพจน์) ของปฏิจสมุปบาท
ไว้ดังนี้³

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 16, หน้า 22 - 23.

²พุทธทาสภิกขุ. ธรรมโฆษณของพุทธทาส ปฏิจสมุปบาทจากพระโอษฐ์.
หน้า 44 - 55.

³พระราชมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 80.

²เงื่อน วัฏโศก. การศึกษาเชิงวิจารณ์เรื่องหลักปฏิจสมุปบาท.
ปริญญาโท ศศ.บ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า 15.

³มหาจุฬาราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค. แปล ภาค 3 ตอน 1, หน้า 224.

1. ทดตา (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น)
2. อวิทดตา (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น)
3. อนัญญตตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น)
4. อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)

ในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงความสำคัญของปัจจัยสมุปบาทไว้ว่า ...พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธพจน์นี้ไว้ว่า ผู้ใดเห็นปัจจัยสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่า เห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เห็นปัจจัยสมุปบาท¹...

...ดูกรอานนท์...ปัจจัยสมุปบาทนี้ เป็นธรรมลึกซึ้ง ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แหงนตลอกธรรมนี้ หมู่สัตว์นี้จึงเป็นเหมือนเส้นค้ายที่ยุ่ง เป็นเหมือนกลุ่มเส้นค้ายที่เป็นปม เป็นเหมือนหญ้านุ่งกระต่ายและหญ้าปล้อง บ่มไม่บานพยับวาย ทุกทิวนิบาตสงสาร"²...

...ดูกรราชกุมาร อาตมาภาพมีความคิดเห็นว่า ธรรมที่เรานับรุดนี้ เป็นธรรมลึกยากที่จะเห็นได้ สัตว์อื่นจะตรัสรู้ตามยาก เป็นธรรมสงบระงับ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงได้ด้วยความคิด เป็นธรรมละเอียด อันบัณฑิตจะฟังรู้แจ้ง ก็หมู่สัตว์มีความอเล่ห์เป็นที่รุ่มร่าม อันใดในความอเล่ห์ บันเฟิงในความอเล่ห์ จะเห็นฐานะนี้ได้ยาก คือ สภาพที่อาศัยกันเกิดขึ้น เพราะความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย (อิทัปปัจจยตา-ปัจจัยสมุปบาท) แม้ฐานะนี้ ก็เห็นได้ยาก คือ สภาพเป็นที่ระงับสังขาร หังบ่วง ความสลละคืนอุปัทพัตถ์

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง, เล่ม 12, หน้า 253.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 16, หน้า 91, เล่ม 10, หน้า 50.

ความสิ้นค้นหา ความปราศจากความกำหนัด ความคับโยยไม่เหลือ นิพพาน
ก็เราจะพึงแสดงธรรมและสัจว่า เหล่าอื่นก็จะไม่รู้ทั่วถึงธรรมของเรา นั้นจะ
พึงเป็นความเห็นคเห็น้อยเปล่า เป็นความลำบากเปล่าของเรา...¹

จากพุทธคำรัส จากความหมายและคำที่เป็นไวพจน์ของปริจฉสมุปบาท แสดง
ให้เห็นว่า ปริจฉสมุปบาทเป็นกฎธรรมชาติกฎหนึ่ง แสดงให้เห็นถึงอาการที่สิ่งต่าง ๆ
อาศัยกันและกันแล้วเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไป ทั้งกระบวนการเกิด (สมุทยวาร) และ
กระบวนการดับ (นิโรชวาร)

- ก. กฎทั่วไปของกระบวนการเกิด (สมุทยวาร) มีดังนี้²
 อิมสมฺมิ สติ อิทฺ โทติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 อิมสฺสุปปาทา อิทฺ อุปฺปชฺชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
- ข. กฎทั่วไปของกระบวนการดับ (นิโรชวาร)
 อิมสมฺมิ อสฺติ อิทฺ น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
 อิมสฺส นิโรชา อิทฺ นิรุทฺธติ เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)

พิจารณาจากกฎทั่วไปนี้จะเห็นว่ากฎนี้เป็นกฎที่ครอบคลุมอะไร ๆ ไปทั้งหมด
ปรากฏการณ์ความเป็นไปต่าง ๆ ในโลกนี้ ต่างก็อยู่ภายใต้กฎทั่วไปนี้ พระราชวรมุนี
กล่าวถึงกฎนี้ว่า "...พิจารณาตามรูปพยัญชนะ หลักทั่วไปนี้ เข้ากับชื่อที่เรียกว่า
อิทัปปัจจยตา..."³

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 13, หน้า 347, เล่ม 12, หน้า 226. เล่ม 10, หน้า 29.

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ หน้า 80.

² แหล่งเก็บ. หน้า 81.

² มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค. แปล เล่ม 3 ตอน 1 หน้า 357.

² กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 16 หน้า 25, 62.

³ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ หน้า 81.

ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการเกิดทุกข์และดับทุกข์ของมนุษย์นั้น พระพุทธเจ้า
ได้แสดงเป็นหลักเฉพาะ หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า "ปฏิจจสมุปบาท" ซึ่งมี
เนื้อความปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

... กุณกริกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นไฉน? กุณกริกษุทั้งหลาย

เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขาร

เพราะสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ

เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป

เพราะนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ

เพราะสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ

เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา

เพราะเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา

เพราะตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน

เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ

เพราะภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ

เพราะชาติ เป็นปัจจัย จึงมี ชราและมรณะ โสภปริเหวทุกขโทมนัส

และอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เรา

เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

เพราะอวิชชานั้นและด้วยกำกับการสว่รอกไม่เหลือ สังขารจึงกับ

เพราะสังขารกับ วิญญาณจึงกับ

เพราะวิญญาณกับ นามรูปจึงกับ

เพราะนามรูปกับ สฬายตนะจึงกับ

เพราะสฬายตนะกับ ผัสสะจึงกับ

เพราะผัสสะกับ เวทนาจึงกับ

เพราะเวทนาจับ คัมหาจึงกับ
 เพราะคัมหาจับ อุปาทานจึงกับ
 เพราะอุปาทานจับ ภพจึงกับ
 เพราะภพจับ ชาลิจึงกับ
 เพราะชาลิจับ ชรา มรณะ โสภ ปริเทวทุกข์โหมนัสและอุปายาสจึงกับ
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้...¹

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของปัจจุสมุปบาท
 ไว้ดังนี้²

1. มีความเป็นปัจจัยแห่งธรรมทั้งหลาย มีชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ
2. มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นรส (กิจหรือหน้าที่)
3. มีความเห็นผิดเป็นปัจจัยปฏิฐาน (ผล)
4. มีอัสวธรรม เป็นปทัชฐาน (เหตุใกล้ให้เกิด)

ก่อนที่จะแสดงรายละเอียดของกระบวนการปัจจุสมุปบาท มีคำที่ควรทำความเข้าใจก่อนคือคำว่า เหตุ* และ ปัจจัย

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ให้ความหมายของเหตุและปัจจัยไว้ว่า

...เหตุ - สิ่งที่ทำให้เกิดผล, แก่นมูล, เรื่องราว, สิ่งที่อยู่เบื้องหลัง³ ...

...ปัจจัย - เหตุที่ให้ผลเป็นไป, เหตุเครื่องหนุนให้เกิด⁴ ...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 16, หน้า 1 - 2.

²มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 224.

* กล่าวอธิบาย เหตุ หน้า 124.

³พระราชมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 355.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 161.

ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา ให้ความหมายของปัจจัยไว้ว่า ...ธรรมที่ชื่อว่า ปัจจัย เพราะอรรถว่าเป็นแดนอาศัยเป็นไปแห่งผล"¹ ... และในวิสุทธิมรรคกล่าวว่า ...ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้นชื่อปัจจัย (แปลว่าธรรมเป็นที่อาศัยแห่งผล)"²...

เมื่อพิจารณาจากกฎปัจจัยสมุปบาท จะพบว่า ปัจจัยเป็นเครื่องเชื่อมต่อกันระหว่างส่วนเหตุกับส่วนผล แต่ส่วนเหตุและส่วนผลมีลักษณะพิเศษอยู่ที่ว่า เหตุเป็นปัจจัยให้เกิดผลเมื่อผลเกิดขึ้นแล้ว ผลกลับกลายเป็นเหตุ และเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดผล ผลกลับกลายเป็นเหตุอย่างนี้เรื่อยไป

จากกฎปัจจัยสมุปบาท เขียนเป็นแผนภูมิต่อเนื่องเป็น 12 ระเบียบ ดังนี้

1	2	3	4	5	6	7
อวิชชา	สังขาร	วิญญูณ	นามรูป	สฬายตนะ	ผัสสะ	เวทนา
8	9	10	11	12		
ตัณหา	อุปาทาน	ภพ	ชาติ	ชรา มรณะ	ส่วนโสกะ	(ความโทก)

ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ — โทมนัส — อุปายาส (ความคับแค้นใจ)
 เป็นสิ่งที่เกิดพลอยผสมแก่ผู้มีอวิชชา เมื่อมีชรามรณะ เป็นตัวการหมักหมมอาสวะ
 ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา หมุนวนจรต่อไปอีก ในที่บางแห่งมีพุทธวจนะ สรุป
 กระบวนการของปัจจัยสมุปบาทหลังจากชรามรณะ ว่าเป็นความเกิด — กับของโลกล
 ก็มี เช่น

... ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขโตนัส

และอุปายาส ทุกข์ทั้งหลายนี้แล เป็นความเกิดแห่งโลก...

... เพราะอุปาทานกับภพจึงกับ ฯลฯ ความคับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมี
 ภัยประการอย่างนี้ ทุกข์ทั้งหลาย นี้แลเป็นความคับแห่งโลก"³ ...

¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา.
 หน้า 257.

² มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรค. แปล ภาค 3 ตอน 1, หน้า 246.

³ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 16, หน้า 72.

ในการแสดงกฎปริจจสุมบาทของพระพุทธเจ้า นั้น มีการแสดงหลายลักษณะ มีไ้เรียงโดยเริ่มต้นจากอวิชชา แล้วไปจบที่ชรามรณะเสมอไป แต่อาจเริ่มจากชรามรณะ ไปหาอวิชชา หรือเริ่มจากตณโณใดตณหนึ่ง แล้วเชื่อมโยงไปหากัน ดังนั้นการแสดงกฎปริจจสุมบาท จึงไม่มีรูปแบบที่ตายตัว

ปริจจสุมบาท เป็นธรรมชาติที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายต่างก็เนื่องอาศัยกันเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกัน เป็นกระบวนการ มิได้เกิดขึ้นลอย ๆ ทั้งที่กฎทั่วไป (อิทัปปัจจยตา) กล่าวว่า

"...เมื่อสิ่งนี้มี	สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับไป	สิ่งนี้ก็ดับไป (ด้วย)..."

ปริจจสุมบาท แสดงให้เห็นความจริงที่ว่า สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่ อย่างเดิม แม้แต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลายไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือไม่มีตัวคนที่แท้จริง สิ่งทั้งหลายไม่มีต้นกำเนิด เติมสุดคือผู้สร้างหรือผู้บันดาล หรือกล่าวโดยสรุป ปริจจสุมบาท แสดงให้เห็นความจริงของชีวิตและสรรพสิ่งต่าง ๆ ว่า มีภาวะดังนี้ คือ¹

1. อนิจจตา คือภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดแล้วสลาย
2. ทุกขตา คือภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้ง แฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว
3. อนัตตา คือภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมัน

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 88.

ข้อที่ควรคำนึงคือ การที่สรรพสิ่งต่าง ๆ ในธรรมชาติดำเนินไปก็เพราะความที่สรรพสิ่งเหล่านั้นมีภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ มีเกิดแล้วสลาย (อนิจตา) และมีภาวะที่ไร้ตัวตนของมันเอง (อนัตตา) ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว สิ่งต่าง ๆ กฎต่าง ๆ ก็คงไม่มี เป็นไปไม่ได้

ปฏิจจสมุปบาทแสดงให้เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ นั้นอยู่ในสภาพที่อิงอาศัยสัมพันธ์กัน เมื่อแยกแยะถึงที่สุดแล้ว สิ่งเหล่านั้นก็มิได้มีตัวตนแท้จริง คงเหลือแต่เพียงบัญญัติว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นความนึกอยู่ในใจเท่านั้น แม้บัญญัติที่มีความหมายว่าอย่างนั้น อย่างนี้ ก็ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง แต่คงสัมพันธ์เนื่องอาศัยกับความหมายอื่น ๆ อีกด้วย เช่น "...บัญญัติว่า เที่ยง ย่อมไม่มีความหมายของมันเอง โดยปราศจากความสัมพันธ์กับการนอน แนวระนาบ ที่ตั้ง ช่องว่าง เป็นต้น¹

ในกรณีของขันขันธ์ 5 หรือชีวิต ก็เช่นกัน คือดำเนินไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท คือ ดำเนินไปสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัย ไม่มีส่วนใดที่คงที่อยู่ได้ มีการเกิดขึ้นแล้วสลายสลายตัวไป พร้อมกับที่เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นแล้วสลายตัวต่อไปอีก ส่วนต่าง ๆ สัมพันธ์กัน เนื่องอาศัยกัน เป็นปัจจัยแก่กัน จึงทำให้กระบวนการนี้ดำเนินไปอย่างมีเหตุและผลลุ่มเป็นรูปร่างต่อเนื่องกัน

ดังนั้น ชีวิตหรือขันขันธ์ 5 จึงเป็นไปตามกฎไตรลักษณ์คือ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ (อนิจตา) ไม่มีส่วนใดที่เป็นตัวตนแท้จริง ไม่อาจยึดถือเอาเป็นตัวตนได้ (อนัตตา) ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและสลายตัวอยู่ทุกขณะ (ทุกขตา) และความทุกข์จะเกิดขึ้นทันทีเมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับความรู้ความความเป็นจริง ในสภาวะเหล่านี้

โดยสภาวะแล้วกระบวนการของขันขันธ์ 5 หรือชีวิตดำเนินไปพร้อมด้วยการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา โดยไม่มีส่วนที่เป็นตัวตนคงที่ เป็นไปตามเหตุปัจจัยล้วน ๆ ตามวิถีทางแห่งธรรมชาติของมัน แต่ในกรณีของชีวิตมนุษย์ปุถุชน ได้มีความ

¹ พระราชนิพนธ์. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 89.

หลงนึกเกิดนึกถือเอาปรากฏการณ์หรือขั้นบันไดขั้นหนึ่งว่าเป็นตัวตนขึ้น และปรารถนาให้ตัวคนนั้นมีอยู่ หรือเป็นไปในรูปใดรูปหนึ่ง ภาวะเหล่านี้คือ อวิชชา (ความไม่รู้อย่างเป็นจริงหลงนึกว่ามีตัวตน) ตัณหา (ความอยากให้เกิดที่หลงว่ามีนั้น เป็นหรือไม่เป็นต่าง ๆ) อุปาทาน (ความยึดถือผูกพันตัวตนในความหลงนึกนั้นไว้กับสิ่งต่าง ๆ) ความหลงนึกเหล่านี้เป็นกิเลสแฝงลึกอยู่ในจิตใจ และเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้เป็นไปต่าง ๆ ตามอำนาจของมันทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว สภาวะเหล่านี้ กล่าวได้ว่าเป็นสภาวะที่เรียกว่า "วิปลาส" หรือภาวะที่ความนึก ความจำ ความเชื่อ คลายเคลื่อนจากสภาวะที่เป็นจริงนั่นเอง ตราบใดที่ชีวิตยังไม่กระจ่างแจ้ง ความจริงนี้ ชีวิตก็ดำเนินไปตามอำนาจแห่ง อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน หรือดำเนินไปตามอำนาจของ "วิปลาส" คือดำเนินไปตามกระบวนการของปัจจัยสมุปบาทนั่นเอง คือเมื่ออวิชชาเกิดขึ้น อวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร... ฯลฯ... ตราบใดที่ อวิชชา ตัณหาและอุปาทานยังไม่ถูกทำลายไป กระบวนการความวงจรปัจจัยสมุปบาทก็ดำเนินไหลไปไม่มีสิ้นสุด

ในการแปลความหมายกฎปัจจัยสมุปบาทนั้น มีการแปลความไปหลายนัย พระราชวรมุนี ได้สรุปเป็นประเภทใหญ่ ไว้ 2 ลักษณะดังนี้¹

"...1 การอธิบายแสดงวิวัฒนาการของโลกและชีวิต โดยการตีความพุทธพจน์บางแห่ง ตามตัวอักษร เช่นพุทธคำที่ว่า โลกสมุทัย เป็นต้น

2 การอธิบายตามกระบวนการเกิด - กับแห่งชีวิตและความทุกข์ของบุคคล ซึ่งแยกได้เป็น 2 นัย คือ

1. แสดงกระบวนการกว้างระหว่างชีวิตคือชีวิต คือแบบข้ามภพข้ามชาติ...

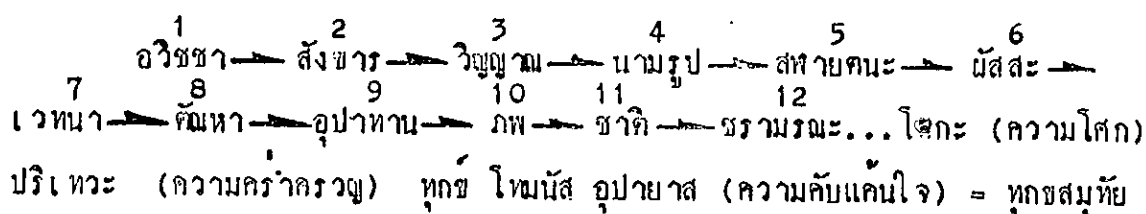
2. การอธิบายตามกระบวนการหมุนเวียนคลอกเวลาในทุกขณะของการดำรงชีวิต เป็นการแปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายนัยที่ 1

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 84 - 85.

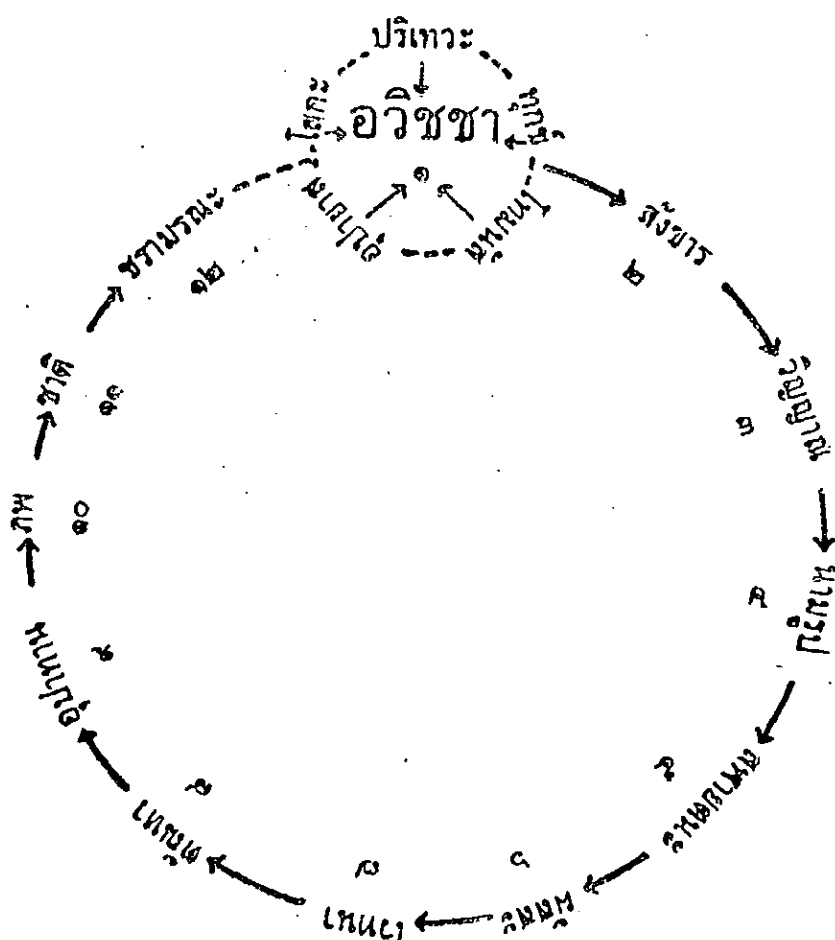
นั่นเอง แต่ถึงเอานัยอันลึกซึ้งหรือนัยประยุทธ์ของศัพท์ตามที่เข้าใจว่า
เป็นพุทธประสงค์ (หรือเจตนารมณ์ของหลักธรรม) เฉพาะส่วนที่เป็น
ปัจจุบัน วิชิตอธิบายนัยนี้ยืนยันตัวเองโดยอ้างพุทธพจน์ในพระสูตรได้
หลายแห่ง เช่น ในเจตนาสูตร ทุกขนิโรธสูตร และโลกนิโรธสูตร
เป็นต้น ส่วนในพระอภิธรรม มีบาลีแสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาท
ทั้งหมดที่ก่อกครบถ้วนในขณะจิตอันเดียวไว้ด้วย..."

ในกรณีของผู้เขียนนี้ จะยกพุทธพจน์เกี่ยวกับปัจจุสมุปบาทมาเสนอไว้เป็น
หลักและยกตัวอย่างการตีความปัจจุสมุปบาทของท่านผู้ทรงคุณความรู้ประกอบเพื่อให้
เห็นภาพรวม ความเป็นไปของกฎปัจจุสมุปบาท แล้วจึงเสนอให้เห็นความเป็นไป
ของกระบวนการของสิ่งที่เรียกว่า ความงามตามกฎปัจจุสมุปบาทต่อไป :

แผนภูมิ กฎปฏิจจสมุปบาทนัยที่ 1

แผนภูมิ นัยที่ 2¹

ภาพประกอบ 10 กฎปฏิจจสมุปบาท

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 97.

คำอธิบายแต่ละหัวข้อ

ในสุตตันตปิฎก นิทานวรรควิภังคสูตร ว่าด้วยจำแนกปิฎกสมุปบาท
พระพุทธเจ้าได้ให้คำจำกัดความของหัวข้อแต่ละหัวข้อของกฏปิฎกสมุปบาทดังนี้¹

"...อวิชาเป็นไฉน? ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์
ความไม่รู้ในความดับทุกข์ ความไม่รู้ในปฏิบัติที่จะไ้ถึงความดับทุกข์
นี้เรียกว่า อวิชา...

...สังขารเป็นไฉน? สังขาร 3 เหล่านี้คือ กายสังขาร วจิตสังขาร
จิตตสังขาร นี้เรียกว่า สังขาร

...วิญญาณเป็นไฉน? วิญญาณ 6 หมวดเหล่านี้คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ
ฆานวิญญาณ จิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้เรียกว่า วิญญาณ

...นามรูปเป็นไฉน? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการนี้เรียกว่านาม
มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า รูปนามและรูปทั้ง
พรตนามาจะนี้เรียกว่านามรูป

...สฬายตนเป็นไฉน? สฬายตนคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เรียกว่า
สฬายตน.

...ผัสสะเป็นไฉน? ผัสสะ 6 หมวดเหล่านี้คือ จักขุสัมผัส โสทสัมผัส
ฆานสัมผัส จิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะ

...เวทนาเป็นไฉน? เวทนา 6 หมวดเหล่านี้คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา
โสทสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา จิวหาสัมผัสสชาเวทนา
กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา นี้เรียกว่า เวทนา

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

...คัมภีร์เป็นไฉน? คัมภีร์ 6 หมวดเหล่านี้คือ รูปคัมภีร์ สัททคัมภีร์
คันธคัมภีร์ รสคัมภีร์ โยจรรูปคัมภีร์ ชัมมคัมภีร์ นี้เรียกว่า คัมภีร์.

...อุปาทานเป็นไฉน? อุปาทาน 4 เหล่านี้คือ กามอุปาทาน วิทยุอุปาทาน
ศีลพัคคอุปาทาน อักขวาหอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทาน.

...ภพเป็นไฉน? ภพ 3 เหล่านี้คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพนี้เรียกว่า ภพ.

...ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลง เกิด เกิดจำเพาะ
ความปรากฏแห่งขันธ ความโคจรในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ
นี้เรียกว่า ชาติ.

...ชรามรณะเป็นไฉน? ความแก่ ภาวะของความแก่ พันธุล ฌมหงอก
หนังเป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความห่อหุ้มแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ
ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า ชรา ก็มรณะเป็นไปน? ความเคลื่อน ภาวะ
ของความเคลื่อน ความทำลาย ความอันตรธาน มฤตยู ความตาย
กาลกิณี ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพ ความซากแห่งชีวิต-
อินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่า มรณะ ชราและ
มรณะทั้งพรหมนามาจะนี้เรียกว่า ชรามรณะ..."

ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์ ปัจฉกการวิภังค์ ใ้คอธิบายปริจจสมุปบาท
ไว้เช่นกัน จะขอยกส่วนที่แตกต่างกันมาแสดงไว้ ในที่นี้ดังต่อไปนี้¹

"...สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

สหายคนะ กิเ กพร ะนามรูปเ เป็นปัจจย
 ยัสสะ กิเ กพร ะสหายคนะ เป็นปัจจย
 เวทนา กิเ กพร ะยัสสะเ เป็นปัจจย
 คัมहाกิเ กพร ะเวทนา เป็นปัจจย
 อุปาทานกิเ กพร ะคัมहा เป็นปัจจย
 ภพ กิเ กพร ะอุปาทานเ เป็นปัจจย
 ชาติ กิเ กพร ะภพเ เป็นปัจจย... "

...สังขารกิเ กพร ะอวิชชาเ เป็นปัจจย เป็นไฉน?

ปญฺญาวิสังขาร อปฺปญฺญาวิสังขาร อาเนญฺชาวิสังขาร กายสังขาร
 วจีสังขาร จิตฺตสังขาร ในสังขารเหล่านั้น ปญฺญาวิสังขารเป็นไฉน?

กุศลเจตนา เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร ที่สำเร็จด้วยทาน ที่สำเร็จ
 ด้วยศีล ที่สำเร็จด้วยภาวนา นี้เรียกว่า ปญฺญาวิสังขาร

อปฺปญฺญาวิสังขาร เป็นไฉน?

อกุศลเจตนาเป็นกามาวจร นี้เรียกว่า อปฺปญฺญาวิสังขาร

อาเนญฺชาวิสังขาร เป็นไฉน?

กุศลเจตนาในอรุปาจร นี้เรียกว่าอาเนญฺชาวิสังขาร

กายสังขารเป็นไฉน?

...ภพกิเ กพร ะอุปาทานเ เป็นปัจจย เป็นไฉน?

ภพ 2 คือ กรรมภพ 1 อุปปัตติภพ 1

ในภพ 2 นั้น กรรมภพ เป็นไหน?

บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร นี้เรียกว่า กรรมภพ
กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพแม่ทั้งหมดนี้เรียกว่า กรรมภพ

อุปัติภพเป็นไหน?

กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ
เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัจจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปัติภพ

.....

โสกะเป็นไหน? ความโสกะเศร้า กิริยาโสกะเศร้า สภาพโสกะเศร้า
ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวโมโห ความ
โทมนัส ลูกศรคือความโสกะเศร้า ของผู้ที่ถูกความเสื่อมชวาทิ ความเสื่อม
โลกทรพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทัญญู
กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุ
แห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า โสกะ

ปริเทวะเป็นไหน? ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้
กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง ความ
พรวดพราด ความร่ำไห้ ความพิไรร่ำ กิริยาพิไรร่ำ สภาพพิไรร่ำ ของผู้
ที่ถูกความเสื่อมชวาทิ ความเสื่อมโลกทรพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค
ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมทัญญู กระทบแล้ว ของผู้ประกอบด้วยความ
เสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว
นี้เรียกว่า ปริเทวะ

ทุกข์เป็นไหน? ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์
ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแก่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์
อันเกิดแก่กายสัมผัสอันใดอันนี้เรียกว่า ทุกข์

โพนนัสเป็นไฉน? ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์
ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแก่เจตสัณนิส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็น
ทุกข์อันเกิดแก่เจตสัณนิสอันใด นี้ เรียกว่า โพนนัส

อุปายาสเป็นไฉน? ความแค้น ความแค้น สภาพขุ่นแค้น สภาพขุ่นแค้น
ของผู้ที่ถูกสภาพความเสื่อมฉาว ความเสื่อมโลกทรพย์ ความเสื่อมเกี่ยวกับโรค
ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมเกี่ยวกับวินัย กระทั่งแล้ว ของผู้ประกอบแล้วด้วย
ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทั่ง
แล้ว นี้เรียกว่า อุปายาส

คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนั้น
ไต่แต่ ความไปรวม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏ แห่งกองทุกข์
ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้..."

ที่ยกมาเสนอทั้งหมดนั้น เป็นการอธิบายเพิ่มขึ้นบางส่วนของปรากฏอยู่ในพระอภิธรรม
ปิฎก แต่ไม่ปรากฏในพระสุตตันตปิฎก

ในอภิธรรมปิฎก ได้อธิบายกระบวนการของปัจจุสมุปบาท ไว้และปรากฏอยู่
หลายแห่งหลายลักษณะ ผู้เขียนขอยกบางตอนมาแสดง ดังนี้

...ในปัจจุการเหล่านั้น อวิชชาเป็นไฉน?

ความไม่รู้ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูล คือโมหะ * อันใด
นี้เรียกว่า อวิชชา

สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

การก่อกวน กิริยาที่ก่อกวน ความก่อกวน อันใดนี้เรียกว่า สังขาร
เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

* คุโมหะ - ประกอบ หน้า 158.

วิญญาณเกิดเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

จิต มโน มนัส หทัย บัณฺฑมฺม มโน มนายนฺตะ มนินฺทริยํ วิญญาณ
วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใดนี้เรียกว่า วิญญาณเกิด
เพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ นี้เรียกว่า นามเกิดเพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัย

อายตนะที่ 6 เกิดเพราะนามเป็นปัจจัยเป็นไฉน?

จิต มโน มนัส หทัย บัณฺฑมฺม มโน มนายนฺตะ มนินฺทริยํ วิญญาณ
วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า อายตนะที่ 6
เกิดเพราะนามเป็นปัจจัย

ผัสสะเกิดเพราะอายตนะที่ 6 เป็นปัจจัยเป็นไฉน?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง อันใด
นี้เรียกว่าผัสสะเกิด เพราะอายตนะที่ 6 เป็นปัจจัย

เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัยเป็นไฉน?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย
เป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์* ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่าเวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความชักนำไปหลบลอยตามไป
ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดกัวยออำนาจ ความเพลิดเพลิน
ความกำหนัดแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่าตัณหาเกิดเพราะเวทนาเกิด

* อารมณ์ - ประกอบ หน้า 199.

อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัยเป็นไฉน?

วิสุทธิ ความเห็นไปข้างวิสุทธิ ฯลฯ ลัทธิข้อเกิดแห่งความพินาศ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด นี้เรียกว่า อุปาทานเกิดเพราะตัณหา เป็นปัจจัย

ภพเกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเป็นไฉน?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ เว้นอุปาทาน นี้เรียกว่า ภพ เกิดเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

ความเกิด ความเกิดพร้อม ความบังเกิด ความบังเกิดจำเพาะ ความปรากฏ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ชาติเกิดเพราะ ภพเป็นปัจจัย

ชรามรณะ เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย เป็นไฉน?

ชรา ๑ มรณะ ๑

ในชรามรณะนั้น ชราเป็นไฉน?

ความคร่ำครวญ ความเสื่อมสิ้นอายุ แห่งธรรมเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่าชรา

มรณะเป็นไฉน?

ความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตก ความทำลาย ความไม่เที่ยง ความหายไป แห่งธรรมเหล่านั้น อันใดนี้เรียกว่า มรณะ

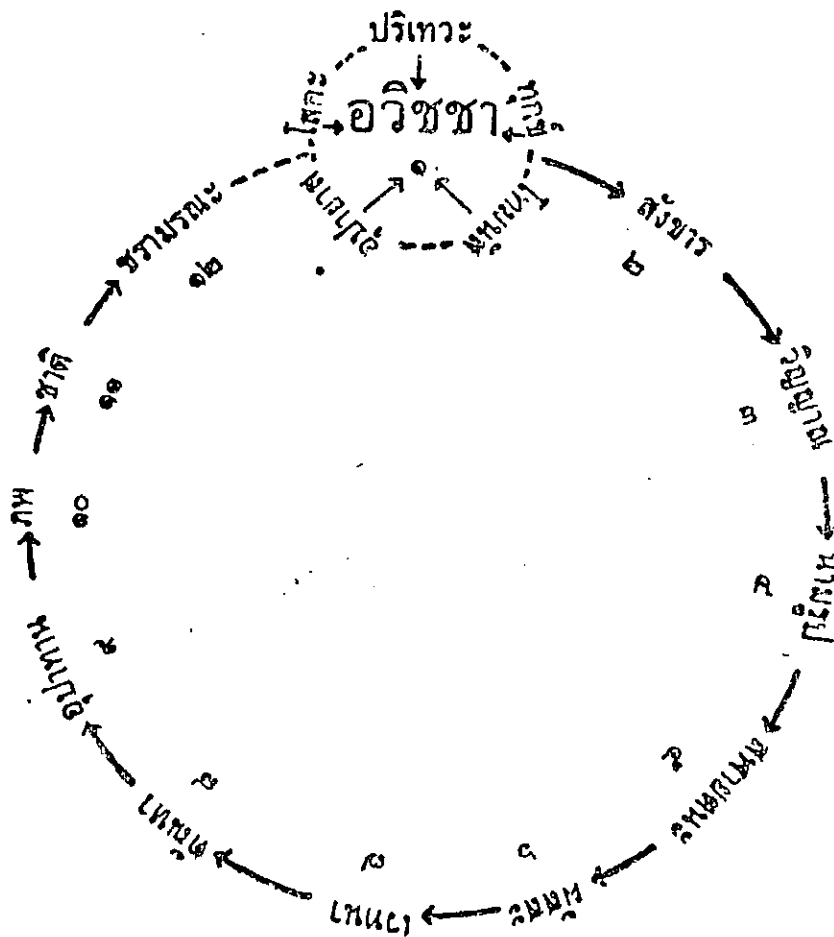
ชรามรณะทั้งกล่าวมานี้ นี้เรียกว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติ เป็นปัจจัย

คำว่า ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้
นั้นได้แก่ความไปร่วม ความมาร่วม ความประชุม ความปรากฏ แห่ง
กองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้...¹

ต่อไปนี้ผู้เขียนขอแนะนำคำอธิบายขยายความกฎปฏิจจสมุปบาท บางส่วน
โดยพระราชมุนี ซึ่งผู้เขียนพิจารณาเห็นว่า จะทำให้ผู้อ่านมองเห็น กระบวนการ
ความเป็นไปของกฎปฏิจจสมุปบาทได้พอสมควร จากนั้นผู้เขียนจะเสนอกระบวนการ
ความเป็นไปของกฎปฏิจจสมุปบาท ที่พิจารณาเห็นว่า เกี่ยวข้องกับสิ่งที่พุทธธรรม
เรียกว่า ความงาม ส่วนท่านที่จะศึกษากฎปฏิจจสมุปบาทโดยละเอียดจะศึกษา
ได้จาก พระอภิธรรมปิฎก, วิสัทธิมรรคและอรรคถาอื่น ๆ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 35, หน้า 147 - 148.

คำอธิบายปฏิจสมุปบาท¹ (บางส่วน)

คำจำกัดความองค์ประกอบหรือหัวข้อตามลำดับ

1. อวิชชา = ความไม่รู้ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ มรรค (อริยสัจ 4) และ (ตามแบบอภิธรรม) ความไม่รู้หนก่อน-หนหน้า-ทั้งหนก่อนหนหน้า * -ปฏิจสมุปบาท

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 96 - 121.

* ปุพฺพันตะ-อปฺปันตะ-ปุพฺพคฺคาปฺปันตะ (อดีต-อนาคต-ทั้งอดีตอนาคต)

2. สังขาร = กายสังขาร วีสังขาร จิตตสังขาร * และ (ตามนัย
อภิธรรม) ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร**

3. วิญญาณ = จักขุ-โสภ-ฆาน-ชีวหา-กาย-มโนวิญญาณ (วิญญาณ 6)

4. นามรูป = นาม (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ) หรือ
ตามแบบอภิธรรม (เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ) ≠ รูป (มหาภูต 4 และรูป
ที่อาศัยมหาภูต 4)

5. สฬายณะ = จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย
มโน-ใจ

6. ผัสสะ = จักขุสัมผัส โสภ-ฆาน-ชีวหา-กาย-มโนสัมผัส (สัมผัส 6) ***

7. เวทนา = เวทนาเกิดจากจักขุสัมผัส จากโสภ-ฆาน-ชีวหา-กายและ
มโนสัมผัส (เวทนา 6) ****

8. ทัณหา = รูปทัณหา (ทัณหาในรูป) สัททัณหา (ในเสียง) คันธทัณหา
(ในกลิ่น) รสทัณหา (ในรส) โยจรรูปทัณหา (ในสัมผัสทางกาย) ทัมมทัณหา

* กายสังขาร = กายสัญญาเจตนา (ความจงใจทางกาย) วีสังขาร = วิสสัญญาเจตนา
(ความจงใจทางวาจา) จิตตสังขาร = มโนสัญญาเจตนา (ความจงใจในใจ) ที่ยังมีได้
แสดงออกเป็นกาย-วจีวิญญาณ

** ปุญญาภิสังขาร (ความดีที่ปรุงแต่งชีวิต)

อปุญญาภิสังขาร (ความชั่วที่ปรุงแต่งชีวิต)

อาเนญชาภิสังขาร (ภาวะมั่นคงที่ปรุงแต่งชีวิต)

*** ผัสสะ = การกระทบระหว่างอายตนะภายใน ภายนอก และวิญญาณทางอายตนะ
นั้น ๆ

**** เวทนา ถ้าแบ่งโดยลักษณะเป็น 3 คือ สุข ทุกข์ และอทุกขมสุข หรือ 5 คือ
สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ทางใจ) โทมนัส (ทางใจ) อุเบกขา

(ในธรรมมถ) (ค้นหา 6) *

9. อุปาทาน = กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกามคือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ต่าง ๆ) วิทยุปาทาน (ความยึดมั่นในวิทยุ คือ ความเห็น ลัทธิ ทฤษฎีต่าง ๆ) สัตัพพอุปาทาน (ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้) อคติอุปาทาน (ความยึดมั่นในอคติ สร้างตัวตนขึ้นยึดถือไว้ด้วยความหลงผิด)

10. ภพ = กามภพ รูปภพ อรูปภพ อิกนัย

= กรรมภพ (ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญขาภิสังขาร)

กับอุปปัตติภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัจจุโวการภพ)

11. ชาติ = ความปรากฏแห่งชั้นทั้งหลาย การได้มาซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ

12. ธรรมระ = ชรา (ความเสื่อมอายุ ความห่อหม่อมหรือ) หรือ มรณะ (ความสลายแห่งชั้น ความขาดชีวิตหรือ) หรือ ความเสื่อมและความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น ๆ

ความหมายเชิงอธิบาย

1. อวิชชา (ignorance, lack of knowledge) = ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อต่าง ๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น ๆ

*ค้นหา ถ้าแบ่งโดยอาการเป็น 3 คือ กามค้นหา (ทะยานอยากในสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5) ภวค้นหา (ความอยากให้อยู่ในวัฏจักร) วิภวค้นหา (ความอยากให้ดับสูญ) หรือกามค้นหา (อยากด้วยความยินดีในกาม) ภวค้นหา (อยากอย่างมีสัสสคติหรือ) วิภวค้นหา (อยากอย่างมีอุจเฉทหรือ) ค้นหา 3 นี้ ค้นหา 6 ข้างบน = 18 ภายในภายนอก = 36 กาล 3 = 108

2. สังขาร (volitional activities) = ความคิดปรุงแต่ง
ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ;
การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาวารมณีสองความคิดโดยสอดคล้องกับ
พื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติ เป็นต้น ของตน
ตามที่ใคร่สั่งสมไว้; การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม กว
เครื่องปรุง คือ คุณสมบัติต่าง ๆ ที่ เป็นความเคยชินหรือใคร่สั่งสมไว้

3. วิญญาณ (consciousness) = ความรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ คือ
เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้ต่ออารมณ์ที่มีในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของ
จิตใจในขณะนั้น ๆ

4. นามรูป (animated organism) = ความมีอยู่ของรูปขรรวมและ
นามขรรวม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่
สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่ เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่าง ๆ
ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

5. สหายนะ (the six sense - bases) = ภาวะที่อายตนะที่
เกี่ยวข้องกับปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ

6. ผัสสะ (contact) = การเชื่อมต่อนี้กับโลกภายนอก การรับรู้
อารมณ์ต่าง ๆ

7. เวทนา (feeling) = ความรู้สึกสุขสบาย อึดใจ หรือทุกข์
ไม่สบาย หรือเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

8. ตัณหา (craving) = ความอยาก ทะยาน ปรารถนาสิ่งอันวิเศษ
เวทนา หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา, โดยอาการไ้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่
อย่างนั้น ๆ ยั่งยืนตลอดไป อยากให้ดับสูญพินาศไปเสีย

9. อุปาทาน (attachment, clinging) = ความยึดติดถือมั่นใน
 เวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่าง ๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยเวทนานั้นเข้ามา
 ผูกพันกับตัว, ความยึดมั่นถือสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่
 หรือที่ราคาต่อสิ่งต่าง ๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองคัมภพของตน

10. ภพ (process of becoming) = กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด
 ที่แสดงออกเพื่อสนองคัมภพอุปาทานนั้น (กรรมภพ - the active process) ;
 และ ภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง (อุปบัติภพ - the passive
 process) โดยสอดคล้องกับอุปาทาน และกระบวนการพฤติกรรมนั้น

11. ชาติ (birth) = การเกิดความตระหนักในตัวตนว่าอยู่หรือไม่ได้
 อยู่ในภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือไม่ได้ ไม่ได้เป็นอย่างนั้น ๆ ; การเข้าครอบครองภาวะ
 ชีวิตนั้น หรือเข้ามาสวมเอากระบวนการพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมามี
 เป็นภาวะชีวิตของตนเป็นกระบวนการพฤติกรรมของตน

12. ชรามณะ (decay and death) = ความสั่นในความขาด
 พลาท หรือพราทแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ตัวตนถูกคุกคามสูญสิ้นสลาย
 หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้น ๆ หรือจากการได้มี ใด เป็นอย่างนั้น ๆ จึงเกิด โสกะ
 ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส พ่วงมากับ คือ รู้สึกคับแคบ ชัดชัด ชื่นมัว
 แห่งใจ หลง ชื่นเชา ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกขเวทนาต่าง ๆ

คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย

1. อวิชชา เป็นปัจจัยแกสังขาร : เพราะไม่รู้ความเป็นจริง ไม่เห็นความ
 จริง ไม่รู้ข้อเท็จจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ได้ปัญญาวินิจพิจารณาในขณะที่ประสบ
 สถานการณ์นั้น ๆ จึงเกิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ เอาอย่าง คิดว่าสภาพเอาเองต่าง ๆ
 พุ่งเพื่อวนวายเป็นบ้าง นึกเห็นมันหมายไปตามความเชื่อ ความเหวอกระแวง หรือ
 แนวนิสัยของตนที่ได้สั่งสมไว้บ้าง ตลอดจนตั้งใจ ก็มุ่งหมายว่าจะเอาอย่างไร ๆ
 จะพูดจะทำอะไร ๆ เกี่ยวกับเรื่องนั้น

2. สังขาร เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ : เมื่อมีเจตนาที่มุ่งหมายตั้งใจหรือใจเลือกที่จะเกี่ยวข้องกับสิ่งใด หรือรับรู้อะไร ๆ จึงจะเกิดมีวิญญาณ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้คิดต่อเรื่องนั้น ๆ สิ่งนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาจะชักจูงนำจิตมาวิญญาณให้คิด ให้รับรู้ไปในเรื่องที่มีนัยต่อการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น และพร้อมกันนั้น มันก็จะปรุงแต่งสภาพพื้นแพลงจิต หรือของวิญญาณนั้น ให้กลายเป็นจิตที่ทั้งงามหรือชั่วร้าย มีคุณธรรม ไร้คุณธรรม หรือมีคุณสมบัติต่าง ๆ ความแก่เจตนาที่ดี หรือชั่วนั้น ๆ กว้าง

3. วิญญาณ เป็นปัจจัยแก่นามรูป : เมื่อมีวิญญาณที่รู้ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรมที่ถูกรู้ถูกเห็น เป็นต้น อยู่พร้อมไปด้วยกัน และเมื่อวิญญาณทำหน้าที่รูปธรรมนามธรรมต่าง ๆ ที่เป็นตัวรวมงานรวมอาศัยกันของวิญญาณนั้น เช่น อวัยวะที่เกี่ยวข้อง เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย ต่างก็ต้องทำงานรวมไปด้วยกันทำหน้าที่ยิ่งกว่านั้น วิญญาณขณะนั้นถูกปรุงแต่งให้เป็นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร นามธรรมและรูปธรรมทั้งหลายที่แสดงตัวออกมา รวมงานในขณะนั้น ๆ ก็จะมีแต่จำพวกที่เป็นห้วงอนัน หรือพลอยมีคุณสมบัติอย่างนั้นไปด้วย เช่น เมื่อวิญญาณประกอบกัวยสังขารจำพวกโกรธเป็นตัวปรุงแต่ง สัญญาที่ออกโรงด้วยก็จะเป็นสัญญาเกี่ยวกับถ้อยคำหยยาบคาย ถ้อยคำ ตลอดจนมีภพหรืออาวุช เป็นต้น รูปธรรม เช่น หน้าตาก็จะบูดบังกล้ำเนื้อเขม็งเกรียว เลือดไหลฉีกแรง เวทนามก็บีบคั้น เป็นทุกข์ เป็นต้น เมื่อวิญญาณเป็นไปในสภาพอย่างใดชั่วบอย นามธรรมและรูปธรรมที่เกิดกับสัมผัสก็จะถือเป็นลักษณะกายใจจำเพาะตัวที่เรียกว่าบุคลิกภาพอย่างนั้น

4. นามรูป เป็นปัจจัยแก่สฬายณะ : เมื่อนามรูปต้นตัวทำงานพร้อมอยู่ในรูปแบบ ลักษณะ หรือทิศทาง อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น มันก็ต้องอาศัยบริการของอายตนะใด ๆ เป็นสื่อป้อนความรู้หรือเป็นช่องทางดำเนินพฤติกรรม อายตนะนั้น ๆ ก็จะถูกปลุกเร้าให้พร้อมในการทำหน้าที่

5. สหายนะ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะ : เมื่ออายตนะต่าง ๆ มี ผัสสะการรับรู้ รับอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นจึงมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ ก็มีผัสสะคือการรับรู้ รับอารมณ์โดยอาศัยอายตนะนั้นได้

6. ผัสสะ เป็นปัจจัยแก่เวทนา : เมื่อมีการรับรู้รับอารมณ์แล้ว ก็ต้องมี ความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่สุขสบาย ก็ทุกข์ ไม่สบาย หรือไม่ ก็เฉย ๆ

7. เวทนา เป็นปัจจัยแก่ตัณหา : เมื่อรับรู้อารมณ์ใด ได้ความสุขสบาย ชื่นใจ ก็ชอบใจ หักใจ อยากได้อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากคงอยู่ อยากเข้าอยู่ในภาวะที่จะได้ครอบครองเสวยสุขเวทนาจากอารมณ์นั้น เกิดเป็น ภวตัณหา เมื่อรับรู้อารมณ์ใด เกิดความทุกข์ บีบกันไม่สบาย ก็เกลียดชัง ขัดใจ อยากพราดอยากหนี อยากกำจัด ทำให้สูญหายไป เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึก เฉย ๆ ก็เรื่อย ๆ ชื่น ๆ เฟล็น ๆ อยู่ในโมหะ และคิดได้อย่างเป็นสุขเวทนาอื่น ๆ พร้อมทั้งจะขยายออกเป็นความอยากได้สุขเวทนาต่อไป

8. ตัณหา เป็นปัจจัยแก่อุปาทาน : เมื่อความอยากนั้นแรงขึ้น ก็กลายเป็นยึดติด เหมือนจับถือค้างอยู่ในใจ วางไม่ลง เกิดมีทำให้ขึ้นมามากอย่างใดอย่างหนึ่ง คือสิ่งนั้น ถ้าชอบก็เอาตัวเข้าไปผูกติด เหมือนถึงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับมัน ใจคล้อยตามมันไป อะไรเกี่ยวกับมัน เป็นเห็นดี เห็นงามไปหมด อะไรกระทบมันเป็นกระทบ ถึงเราควย ถ้ายังก็เกิดความรู้สึกปะทะ กระทบ เหมือนถึงเป็นตัวประกันคู่กรณีกับตน อะไรเกี่ยวกับสิ่งนั้น บุคคลนั้นหรือภาวะนั้น ให้รู้สึกกระทบกระเทือนขัดลัดกลดอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีไม่ เห็นงาม มันขยับเขยื้อนทำอะไรเป็นดังกระทำต่อเราไปหมด พร้อมกันนี้ ทำให้ไม่ว่าในทางชอบหรือในทางชังก็ตาม ย่อมเป็นเกราะเสริมย้ำ และเป็นไปด้วยกัน กับความยึดติดถือมั่น เชิดชูคุณค่าความสำคัญของสิ่งต่อไปนี้คือ สิ่งปรนเปรอ อำนวยความสุขที่จะถูกได้หรือถูกขัดถูกแย้ง (กาม) ความเห็นความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลาย

ที่เกี่ยวข้องตลอดจนเกี่ยวกับโลกและชีวิต (ภพภูมิ) ระบบแบบแผนข้อปฏิบัติพิธีกรรม
วิธีการต่าง ๆ ที่จะให้บรรลุผลสำเร็จทั้งในทางที่จะได้และที่จะเสียพ้น (ศีลวัตร)
และความรู้สึกเกี่ยวกับตัวคนที่จะได้หรือที่ถูกปะทะขัดขวาง (อัตถวาท)

9. อุปาทาน เป็นปัจจัยแก่ภพ : เมื่อมีความยึดถือ มีท่าทีต่อสิ่ง บุคคล
หรือภาวะอันใดอันหนึ่งอย่างหนึ่งอย่างใด คนก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตาม
ความยึดถือหรือท่าทีอย่างนั้น ทั้งในด้านกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด (กรรมภพ) เริ่ม
แต่ระบบความคิด หรือนิสัยของความคิดออกมา และในด้านบุคลิกภาพทั้งรูปธรรมและ
นามธรรมที่เป็นลักษณะหรือภาวะแห่งชีวิตของเขาในเวลานั้น (อุปบัติภพ) เช่น
กระบวนการพฤติกรรมและบุคลิกภาพของคนอยากร่ำรวย คนชอบอำนาจ คนชอบเด่นดัง
คนชอบสวยงาม คนชอบโก่งเก้ คนเกลียดสังคม เป็นต้น

10. ภพ เป็นปัจจัยแก่ชาติ : เมื่อเกิดมีภพที่จะเข้าอยู่เข้าครอบครอง
เฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวคนเป็นความรู้สึกตระหนักอันชัดเจนที่เข้าอยู่ครอบครอง
หรือสอคล้องรับเอาภพ หรือภาวะชีวิตนั้น โดยมีอาการถือหรือออกมารับว่าเป็นเจ้าของภพ
เป็นผู้สวดยผล เป็นผู้กระทำ เป็นผู้รับการกระทบกระทั่ง เป็นผู้ชนะ ผู้แพ้ เป็นผู้ได้
ผู้เสีย เป็นต้น อยู่ในภพนั้น

11. ชาติ เป็นปัจจัยแก่ขรามรณะ : เมื่อเกิดมีตัวคนเข้าอยู่ครอบครองภพ
หรือภาวะชีวิตนั้นแล้ว การที่จะได้ประสบความเป็นไปทั้งในทางเสื่อมและทางเจริญ
ในภพนั้น ก็ย่อมต้องมีขึ้นเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงการที่จะเสื่อมถอยถ่วงลงใน
ภพนั้น การถูกกระทบ กระเทือนและการที่จะสูญเสียหลุดหล่นออกไปจากภพนั้นด้วย
โดยเฉพาะการที่ต้องถูกคุกคาม ห่วงกังวลเกี่ยวกับความเสื่อมสูญเสียจากภพนั้นและการที่
จะต้องคอยรักษาภพนั้นอยู่ตลอดเวลา ความลึกลับถ้อยเสื่อมสูญเสีย และการคอยถูก
คุกคามเหล่านี้ล้วนนำโสกะ ปริเหวะ เป็นต้น คือความทุกข์มาให้ได้ตลอดทุกเวลา

และความหมายอีกอย่างหนึ่ง มองของสิ่งเดียวกันคนละครั้งด้วยความคิดของคนละอย่าง
เกิดความรู้คนละแง่ละด้าน เมื่อคิดนึกในเรื่องที่สิ่งาม จิตก็รับรู้อารมณ์ที่สิ่งาม
และรับรู้ความหมายในแง่ที่สิ่งามของอารมณ์นั้น เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่วร้าย จิตก็รับรู้
อารมณ์ส่วนที่ชั่วร้าย และรับรู้ความหมายในแง่ที่ชั่วร้ายของอารมณ์นั้น โดยสอดคล้องกัน
เช่น ในกลุ่มของหลายอย่างที่วางอยู่ใกล้กัน และอยู่ในวิสัยของการเห็นครั้งเดียว
ทั้งหมด มีไม้กับดอกไม้อยู่ด้วยกัน คนที่รักดอกไม้ มองเข้าไป จิตอาจรับรู้เห็นแค่
ดอกไม้อย่างเดียว และการรับรู้จะเกิดซ้ำอยู่ที่ดอกไม้อย่างเดียว จนไม่ไ้สังเกตเห็น
เห็นของอื่นที่วางอยู่ใกล้ ยิ่งความสนใจชอบใจจิตใจในดอกไม้ มีมากเท่าใด การรับรู้
ต่อดอกไม้ก็ยิ่งดีขึ้น และการรับรู้ต่อสิ่งของอื่น ๆ น้อยลงไปเท่านั้น ส่วนคนที่กำลังจะ
ใช้อาวุธมองเข้าไป จิตก็จะรับรู้แฉับเช่นเดียวกัน และแม้ในกรณีเห็นไม้ก็ เป็นอารมณ์
ด้วยกัน สำหรับคนหนึ่งอาจรับรู้มีปืนในฐานะอาวุธสำหรับประหารผู้อื่น อีกคนหนึ่งอาจ
รับรู้ในแง่สิ่งที่จะใช้ประโยชน์ในครัว อีกคนหนึ่งอาจรับรู้ในฐานะเป็นชิ้นโลหะชิ้นหนึ่ง
สุดแต่ผู้นั้นเป็นโจร เป็นคนครัว หรือเป็นคนรับซื้อโลหะเก่า และอยู่ในภาวะแห่ง
ความคิดนึกเจตจำนงอย่างใด ฯลฯ

3. วิญญาณ — นามรูป : วิญญาณกับนามรูปอาศัยซึ่งกันและกันอย่างที่ว่า
พระสารีบุตรกล่าวว่า "ไม้อ้อ 2 ก่า ตั้งอยู่ใกล้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฯลฯ
ฉันนั้น ไม้อ้อ 2 ก่านั้นถ้าเอาออกเสียก่าหนึ่ง อีกก่าหนึ่งย่อมล้ม ถ้าดึงอีกก่าหนึ่ง
ออก อีกก่าหนึ่งก็ล้ม ฉันใด เพราะนามรูปกับ วิญญาณเกื้อกัน เพราะวิญญาณกับ
นามรูปเกื้อกัน ฯลฯ ฉันนั้น" โดยนัยนี้เมื่อวิญญาณเกิดมีนามรูปจึงเกิดมีได้ และต้อง
เกิดมีด้วย ในกรณีที่สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณนั้น ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป
พร้อมกันไปด้วย แต่เพราะนามรูปจะมีได้ต้องอาศัยวิญญาณในฐานะที่มันเป็นคุณสมบัติ
และเป็นตัวประกอบรวมของวิญญาณ จึงกล่าวว่าสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ
วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้
ดังนี้

1) ที่ว่าจิตรับรู้คืออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ไคยีนเสียงอย่างหนึ่ง เป็นต้นนั้น แท้จริงก็คือรับรู้ก่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่าง ๆ นั้นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดคนหนึ่งก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความรับรู้ของเขาในขณะนั้น ๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้น ๆ เท่านั้น เช่น คอกกูกหลานที่มีอยู่ก็คือ คอกกูกหลานที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะนั้น ๆ เท่านั้น นอกจากนี้ คอกกูกหลานอย่างนั้น ๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้มีเปลี่ยนแปลงไปจากเวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้น ๆ เลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่พร้อมกันเอง และมีอยู่อย่าง อิงอาศัยคำจูงซึ่งกันและกัน

2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้งหลายก็คือคุณสมบัติของจิต นั้นเอง เมื่อความรู้สึกปรุงแต่ง (สังขาร) ตีงาม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ตีงามและในแง่ที่ตีงาม ในขณะนั้น จิตใจก็พลอยไปร้งย่องใสไปตามอาภักภิรียาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางค่านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ตีงามสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรู้สึกอารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นมองอาภักภิรียาหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียด กระด้าง หม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งในทางจิตใจ และร่างกาย อยู่ในภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่ โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรู้สึกอารมณ์ส่วนที่ดีงาม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มขึ้นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มของใส ตลอดจนกิจรยาอาการต่าง ๆ ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดีงามต่อไป เมื่อโกรธาเคือง ก็เกิดความรู้สึกอารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขี้ของ สีหน้ากิจรยาอาการก็งึมงม เคร่งเครียด อยู่ในภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและกระทำการต่าง ๆ ในแนวทางนั้นต่อไป นักจิตวิทยาที่อยู่ในสนาม

เมื่อการแข่งขันเริ่มขึ้น ความนึกคิดเจตจำนงต่าง ๆ จะพุ่งไปในทิศทางที่แข่งขันอยู่นั้น ความรับรู้ต่าง ๆ ก็เกิดกับอยู่ในเรื่องนั้น ด้วยอัตราความถี่มากน้อยตามกำลังของเจตจำนงความสนใจที่พุ่งไปในทิศทางนั้น จิตใจและร่างกายทุกส่วนที่เกี่ยวข้องก็อยู่ในภาวะพร้อมที่จะปฏิบัติหน้าที่แสดงพฤติกรรมออกมาโดยสอดคล้องกัน ความเป็นปัจจัยในข้อนี้ หมายรวมไปถึงการเกิดกับสัมผัสของนามรูปใหม่ ๆ คือส่วนต่าง ๆ ของร่างกายและจิตใจที่มาก่อเสริมบุคลิกภาพ ให้เป็นไปตามสภาพของวิญญานที่ถูกสังขารปรุงแต่งแล้วนั้น (พึงสังเกตความสัมพันธ์กับภพ) ความเป็นไปในช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งกรรมและการให้ผลของกรรม วงจรแห่งวิญญะหมุนมาครอบรอบเล็ก (อวิชชา : กิเลส — สังขาร : กรรม — วิญญานและนามรูป : วิบาก) และกำลังจะเริ่มทั้ง ๓ หมุนต่อไป นับว่าเป็นขั้นตอนสำคัญส่วนหนึ่งในการสร้างนิสัย ความเคยชิน ความรู้ ความชำนาญและบุคลิกภาพทั้งหมด

4. นามรูป — สหાયณะ : การที่นามรูปจะปฏิบัติหน้าที่ต่อไป ต้องอาศัยความรู้ต่อโลกภายนอก หรือถึงความรู้ที่สะสมไว้แต่เดิมมาเป็นเครื่องประกอบการตัดสินใจ หรือเลือกที่จะดำเนินพฤติกรรมใดหรือไม่ในทิศทางใด ดังนั้น นามรูปส่วนที่มีหน้าที่เป็นสื่อหรือช่องทางติดต่อ รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ คือ อายตนะที่เกี่ยวข้องในกรณีนั้น ๆ จึงอยู่ในสภาพตื่นตัวและปฏิบัติหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกับปัจจัยข้างก่อน ๆ ตามลำดับมา เช่น ในกรณีของนักฟุตบอลในสนามอายตนะ ที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์อันเกี่ยวกับทิศทางที่เล่นอยู่นั้น เช่น ประตูตา ประตูหู เป็นต้น ก็จะอยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะรับรู้อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับทิศทางที่เล่นด้วยความไวเป็นพิเศษในขณะที่เกี่ยวข้องกับอายตนะที่ไม่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์มุ่งหมายนั้น ก็จะไม่อยู่ในสภาพตื่นตัวที่จะให้เกิดการรับรู้อารมณ์ พึงกาย ๆ ว่านอนการปฏิบัติหน้าที่ลงไปตามส่วน เช่น ความรู้สึกกลิ่น และความรู้สึกรส อาจไม่เกิดขึ้นเลย ในขณะที่กำลังเล่นอย่างกระชั้นชิดติดพัน เป็นต้น

5. สहायชนะ — ผัสสะ : เมื่ออายตนะปฏิบัติหน้าที่ การรับรู้ก็เกิดขึ้น โดยมืองค์ประกอบ 3 อย่างเข้ามรรจบกัน คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) กับ อารมณ์ภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ขรรณมณฺธ อย่างใดอย่างหนึ่ง) และวิญญาณ (ทางจักขุ โสกะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน อย่างใดอย่างหนึ่ง) การรับรู้ก็เกิดขึ้นโดยสอดคล้องกับอายตนะนั้น ๆ

6. ผัสสะ — เวทนา : เมื่อผัสสะเกิดขึ้นแล้ว ก็จะต้องมีความรู้สึกเกี่ยวกับ สุขทุกข์เกิดขึ้น อย่างใดอย่างหนึ่งใน 3 อย่าง คือ สบาย ชื่นใจ เป็นสุข (สุขเวทนา) หรือไม่ก็ บิบบั่น ไม่สบาย เจ็บปวด เป็นทุกข์ (ทุกข์เวทนา) หรือ ไม่ก็เฉย ๆ เรื่อย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขา หรือ อทุกขมสุขเวทนา)

ปัจจัยสมุปบาทตั้งแต่หัวข้อที่ 3 ถึง 7 คือ วิญญาณ ถึง เวทนานี้ เป็น กระบวนการในช่วงวิบาก คือ ผลของกรรม โดยเฉพาะข้อ 5 - 6 - 7 (สहायชนะ ผัสสะ เวทนา) ไม่เป็นบุญเป็นบาป ไม่ดีไม่ชั่ว โดยตัวของมันเอง แต่จะเป็นเหตุแห่งความดี ความชั่วใดต่อไป

7. เวทนา — ตัณหา : เมื่อได้รับสุขเวทนา ก็พอใจ ชอบใจ คิดใจ อยากได้และอยากได้อีก ๆ ขึ้นไป เมื่อได้รับทุกข์เวทนา ก็ชังใจ อยากให้สิ่งนั้นสูญสิ้น ฝืนไปเสีย อยากให้ตนพ้นไปจากทุกข์เวทนานั้น และอยากได้แต่สิ่งอื่นที่จะให้สุขเวทนาต่อไป เมื่อได้รับอุเบกขาเวทนา คือ รู้สึกเฉย ๆ ก็ชวนให้เกิดอาการซึม ๆ เพลิน อย่างมีโมหะและเป็นสุขเวทนาอย่างอ่อน ๆ ที่ทำให้คิดใจได้ และเป็นเชื้อให้ขยายตัว ออกเป็นความ อยากได้สุขเวทนาต่อไป

ตัณหานั้น เมื่อแยกให้ชัดโดยอาการก็มี 3 อย่าง คือ

1) กามตัณหา (craving for sense - pleasure) ความอยากได้ สำหรับสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5

2) ภวตัณหา (craving for self - existence) ความอยากได้ สิ่งต่าง ๆ โดยสัมพันธ์กับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือความอยากในภาวะชีวิต ที่จะ

อ่านวลีสิ่งที่ปรารถนา นั้น ๆ ได้ ในความหมายที่ลึกซึ้งคือ ความอยากในความมีอยู่
คงอยู่ของตัวตนที่จะได้จะเป็นอย่างไร ใคอย่างหนึ่งยังยื่นมือออกไป

3) วิภวตัณหา (craving for non-existence or self-annihilation) ความอยากให้ตัวตนหายไป ขาดหาย พრაกหรือสูญสิ้นไปจาก
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่ปรารถนา ตัณหาชนิดนี้ แสดงออก
ในรูป ที่พยายาม เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว่าเหว ความเบื่อตัวเอง
ความขังตัวเอง ความสมเพชตนเอง ความอยากทำลาย เป็นต้น

ตัณหาจึงแสดงออกในรูปต่าง ๆ เป็นความอยากได้ความ कुछต่าง ๆ บ้าง
อยากได้ภาวะแห่งชีวิตบางอย่าง เช่น ความเป็นเศรษฐี ความเป็นผู้มีเกียรติ
ความเป็นเทวดา เป็นต้น ซึ่งจะอ่านวลีสิ่งที่ปรารถนาให้บ้าง อยากพ้นไปจากภาวะ
ที่ไม่ปรารถนา เบื่อหน่าย หมกอาลัยตายอยาก ตลอดจนถึงอยากตายบ้าง หรือใน
กรณีแสดงออกในภายนอก เมื่อถูกขัดหรือเป็นความปรารถนา ก็เป็นเหตุให้เกิดปฏิกะ
ความขัดใจขัดเคือง โทสะ ความคิดประทุษร้าย ความคิดทำลายผู้อื่น สิ่งอื่น
เป็นต้น

8. ตัณหา — อุปาทาน : เมื่ออยากได้สิ่งใด ก็ยึดมั่นเกาะติด เหนียวแน่น
ผูกมัดตัวตนติดกับสิ่งนั้น ยิ่งอยากได้มากเท่าใด ก็ยิ่งยึดมั่นแรงขึ้นเท่านั้น ในกรณีที่เหมาะสม
ทุกขเวทนา อยากพ้นไปจากสิ่งนั้นก็มีความยึดมั่นในแง่ซึ่งซึ่งต่อสิ่งนั้นอย่างรุนแรง พร้อมกับ
ที่มีความยึดมั่น ในสิ่งอื่นที่ตนจะค้นพบไปหาแรงขึ้นในอัตราเท่า ๆ กัน จึงเกิดความ
ยึดมั่นในสิ่งสนองความต้องการต่าง ๆ ยึดมั่นในภาวะชีวิตที่จะอ่านวลีสิ่งที่ปรารถนา
ยึดมั่นในตัวตนที่จะได้จะเป็น อย่างนั้น อย่างนี้ ยึดมั่นในความเห็น ความเข้าใจ
ทฤษฎี และหลักการอย่างใดอย่างหนึ่งที่สนองตัณหาของตน ตลอดจนยึดมั่นในแบบแผน
วิธีการต่าง ๆ ที่สนองความต้องการของตัวตน

9. อุปาทาน — ภพ : ความยึดมั่นย่อมเกี่ยวข้องไปถึงภาวะชีวิตอย่างใด
อย่างหนึ่ง ความยึดมั่นนั้นแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งสองสิ่ง คือ เป็นการนำเอา
ตัวตนไปผูกมัดไว้ หรือทำให้เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับภาวะชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็น

ภาวะชีวิตที่จะอ่านวยสิ่งที่ไม่ปรารถนา หรือเป็นภาวะชีวิตที่ช่วยไ้หันไปจากสิ่งที่ไม่ปรารถนา ในเวลาเดียวกัน เมื่อมีภาวะชีวิตที่ต้องการ ก็ย่อมมีภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการอยู่ด้วยพร้อมกัน ภาวะชีวิตที่ถูกยึดเกี่ยวเกาะไว้นี้เรียกว่า อุปัตติภพ

เมื่อยึดมั่นในภาวะชีวิตนั้น จึงคิดมุ่งหมายหรือมีเจตจำนง เพื่อเป็นอย่างนั้น ๆ หรือเพื่อหลีกเลี่ยงความเป็นอย่างนั้น ๆ แล้วลงมือกระทำการต่าง ๆ เริ่มแต่คิดสร้างสรรค์ปรุงแต่งแสงววิธิการต่าง ๆ ทำเนิการตามจุดมุ่งหมาย แต่ความคิดและการกระทำทั้งหมดนั้นย่อมถูกผลักดันให้ดำเนินไปในทิศทาง และในรูปแบบที่อุปาทานกำหนด คือเป็นไปตามอำนาจของความเชื่อถือ ความคิดเห็น ความเข้าใจ ทณภูมิ วิธิการ ความพอใจ ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนยึดถือไว้ จึงแสดงออกซึ่งพฤติกรรมและกระทำการต่าง ๆ โดยสอดคล้องกับอุปาทานนั้น ตัวอย่างในชั้นหยาม เช่น อยากเกิดเป็นเทวดา จึงยึดถือในลัทธิคำสอน ประเพณี พิธีกรรม หรือแบบแผนความประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เชื่อว่าจะให้ไปเกิดได้เช่นนั้น จึงคิดมุ่งหมายกระทำการต่าง ๆ ไปตามความเชื่อนั้น ๆ จนถึงว่าถ้าความยึดมั่นรุนแรง ก็ทำให้มีระบบพฤติกรรม ที่เป็นลักษณะพิเศษจำเพาะตัวเกิดขึ้นแบบใดแบบหนึ่ง หรือตัวอย่างใกล้เข้ามา เช่น อยากเป็นคนมีเกียรติ ก็ย่อมยึดมั่นเอาคุณค่าอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นความมีเกียรติ ยึดมั่นในแบบแผนความประพฤติที่สอดคล้องกับคุณค่านั้น ยึดมั่นในตัวคนที่จะมีเกียรติอย่างนั้น ๆ เจตจำนง และการกระทำ ก็มุ่งไปในทิศทางและรูปแบบที่ยึดไว้นั้น พฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงออกก็มีรูปลักษณะสอดคล้องกัน อีกตัวอย่างหนึ่ง อยากได้ของมีค่าของผู้อื่น จึงยึดมั่นในภาวะที่ตน จะเป็นเจ้าของสิ่งของนั้น จึงยึดมั่นในความเคยชิน หรือวิธีการที่จะให้ไ้สิ่งของนั้นมา ไม่รู้โทษ และความบกพร่องของวิธีการที่ผิด จึงคิดนึก มุ่งหมาย และกระทำการตามความเคยชิน หรือวิธีการที่ยึดไว้ กลายเป็นการลักขโมย หรือการทุจริตขึ้น ความเป็นเจ้าของที่ยึดไว้เดิม กลายเป็นความเป็นโจรไป โดยนัยนี้ เพื่อผลที่ไม่ปรารถนา มนุษย์จึงทำกรรมชั่วเป็นมาไปเป็นอกุศลบ้าง

ทำกรรมดี เป็นบุญ เป็นกุศลบ้าง ความอ่านอาจความเชื่อถือความยึดมั่นที่ผิดพลาด หรือถูกต้องในกรณีนั้น ๆ กระบวนพฤติกรรมที่ดำเนินไปในทิศทางแห่งแรงผลักดัน ของอุปาทานนั้น และปรากฏรูปลักษณะอาการสอดคล้องกันกับอุปาทานนั้น เป็นกรรมภพ ภาวะแห่งชีวิตที่สืบเนื่องมาจากกระบวนพฤติกรรมนั้น เช่น ความเป็นเทวดา ความเป็นคนมีเกียรติ ความเป็นเจ้าของ และความเป็นโจร เป็นต้น เป็นอุปนิสัยภพ อาจเป็นภพ (ภาวะแห่งชีวิต) ที่ตรงกับความต้องการ หรือภพที่ไม่ต้องการก็ได้

ปฏิจสมุปปาทช่วงนี้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการ ทำกรรมและรับผลของกรรม การก่อนิสัยและการสร้างบุคลิกภาพ

10. ภพ — ชาติ : จากนั้น ก็เกิดมีตัวตนซึ่งสำนึกตระหนักขึ้นมาว่า "เรา" ได้เป็นนั่นเป็นนี่ อยู่ในภาวะชีวิตอันนั้นอันนี้ ซึ่งตรงกับความต้องการ หรือไม่ตรงกับ ความต้องการ กล่าวตามภาษาธรรมว่า ตัวตนเกิดขึ้นในภพนั้น จึงมีตัวเราที่เป็น เจ้าของ ตัวเราที่เป็นโจร ตัวเราที่เป็นคนไม่มีเกียรติ ตัวเราที่เป็นผู้แพ้ ฯลฯ ในชีวิตประจำวันของปุถุชน ชาติ หรือความเกิดของตัวตนจะเห็นได้เด่นชัดในกรณี ความขัดแย้งซึ่งทำให้ความยึดมั่นถือมั่น เกิดขึ้นอย่างรุนแรง เช่น การดกเถียง แม้ใน การเถียงหาเหตุผล ถ้าใช้กิเลสไม่ใช่ปัญญา ก็จะเกิดตัวตนที่เป็นนั่น เป็นนี่ขึ้นมาชัดว่า เราเป็นนาย เราเป็นผู้มีเกียรติ (พร้อมกับเขาเป็นลูกน้อง — เขาเป็นคนชั้นต่ำ) นี่เป็นความเห็นของเรา เราถูกขัดแย้ง ทำให้ความเป็นนั่นเป็นนี่ ค่อยลง พร่องลง หรือจะสูญสลายไป ชาติจึงมักปรากฏชัด เมื่อมีชรามรณะ แต่เพราะมีชาติจึงมี ชรามรณะได้

11. ชาติ — ชรามรณะ : เมื่อมีตัวตนที่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ก็ย่อมมี ตัวตนที่ไม่ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตัวตนที่ขาด พลาด หรือพรากจากความเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ ตัวตนที่ถูกคุกคามด้วยความขาด พลาด หรือพรากไปจากความเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ และตัวตน ที่ถูกกระทบกระทั่ง ถูกขัดขวาง ขัดแย้งให้กระแสความเป็น อย่างนั้น ๆ สะดุด หัวใจไหว สะเทือนลึกลง ค่อยลง พร่องลง เสื่อมลงไป ไม่สมบูรณ์

เพิ่มเปี่ยมอย่างหือยากให้ เป็นและอย่างที่ยึดถือ อยู่เมื่อตัวคนเกิดมีขึ้นแล้ว ก็อยากจะ
 ก้าวร่งอยู่ตลอดไป อยากจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อย่างที่ต้องการ หรืออยากให้อาจารย์แห่ง
 ชีวิตนั้นอยู่กับตัวคนตลอดไป แต่เมื่อตัวคนเกิดมีขึ้นได้ ตัวคนก็ยอม เสื่อมสลายได้
 แม้เมื่อยังไม่เสื่อมสลาย ก็ถูกคุกคามด้วยความรู้สึกรังเกียจ และความสูญสลาย ที่จะมีความ
 จึงเกิดความหวาดกลัวต่อความถูกหวั่นไหว กระเทวกระแทก และความสูญสลาย และ
 ทำให้เกิดความยึดมั่นผูกพันตัวคนไว้กับภาวะชีวิตนั้นให้ หนักแน่นยิ่งขึ้น ความกลัวต่อ
 ความสูญสลายแห่งตัวคนนี้ เกิดสืบเนื่องมาจากความรู้สึกรังเกียจและความหวาดกลัวต่อ
 ความตายของชีวิตนี้ นั่นเอง ซึ่งแฝงอยู่ในจิตใจอย่างละเอียดลึกซึ้ง ตลอดเวลา และ
 คอยบีบคั้นพฤติกรรมตัว ๆ ไปของมนุษย์ ทำให้หวาดกลัวต่อความพลัดพราก สูญสลาย
 ทำให้กินร่นไขว่คว้าภาวะชีวิตที่ต้องการอย่างเร่าร้อน ทำให้เกรงกลัวและผิผอง
 เมื่อได้รับทุกข์เวทนา และทำให้เสวยสุข เวทนา อย่างกระวนกระวาย และด้วย
 ความหวาดกลัวความพลัดพราก,

โดยนัยนี้ เมื่อตัวคนเกิดขึ้นในภาวะชีวิตที่ไม่ต้องการ ไม่เกิดในภาวะชีวิต
 ที่ต้องการก็ดี เมื่อตัวคนเกิดได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ อยู่ในภาวะชีวิตที่ต้องการ แต่ต้อง
 สูญสลายพรากไปก็ดี ถูกคุกคามด้วยความรู้สึกรังเกียจ และพรากจากภาวะชีวิตที่ต้องการ
 ที่ดี ความทุกข์แบบต่าง ๆ ก็ย่อมเกิดขึ้น คือ เกิดโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ
 อุปายาส และในภาวะแห่งความทุกข์เช่นนี้ ย่อมมีแต่ความไม่รู้ไม่เข้าใจในสิ่งต่าง ๆ
 ตามความเป็นจริง มีความซัดซังของขันธ์ห้า ความหลงใหล และความมีคบอคอันเป็น
 ลักษณะของอวิชชา จึงเกิดการกินร่นหาทางออกด้วยวิธีการแห่งอวิชชาตามวงจรรอบไป

คำอธิบายกฎปฏิจจสมุปบาท ที่เสนอทั้งหมดนั้น เป็นคำอธิบายที่ผู้เขียน พิจารณา
 เห็นว่า สามารถให้ความเข้าใจ มองเห็นความเป็นไปของชีวิต ตามกระบวนการ
 ปฏิจจสมุปบาทได้พอสมควร และในกระบวนการนี้ กระบวนการความเป็นไปของสิ่ง
 ที่เรียกว่า "งาม" หรือ "ความงาม" ก็ปรากฏแทรกอยู่ในกระบวนการนี้ด้วย
 ก็จะเสนอต่อไป

กระบวนการของ "ความงาม" ตามทฤษฎีจิตสมบัตินาถ

ขั้นที่ 1 (เริ่มจากอวิชชา - ขรามรณะ)

1. อวิชชา — สังขาร : เพราะไม่รู้อริยสัจของสรรพสิ่งทั้งหลาย ทั้งปวง เมื่อไม่รู้จึงเกิดการปรุงแต่งเป็นเจตนาที่จะรู้จะคิด (จิตสังขาร) จะกระทำการในรูปแบบต่าง ๆ ขึ้น (กายสังขาร, วจิตสังขาร)

2. สังขาร — วิญญาณ : เมื่อปรุงแต่งเป็นเจตนาที่จะรู้จะคิด (จิตสังขาร) จะกระทำการในรูปแบบต่าง ๆ (กายสังขาร, วจิตสังขาร) ต่อสรรพสิ่งต่าง ๆ ด้วยอำนาจความไม่รู้แล้ว ภาวะที่จะรู้ได้ คิดได้ (วิญญาณ) ต่อสรรพสิ่งก็ปรากฏขึ้น คือ จักขุวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้เห็นรูป) โสทวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้เสียง) ฆานะวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้กลิ่น) ชิวหาวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้รส) กายวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้สัมผัส) มโนวิญญาณ (ภาวะที่จะรู้ความคิด)

3. วิญญาณ — นามรูป : เมื่อวิญญาณ 6 ปรากฏ การเกิดขึ้นของ นาม (ภาวะที่คิดได้-รู้ได้) และ รูป (สิ่งที่เป็นที่อิงอาศัยและแสดงออกของนาม) ก็ปรากฏขึ้นพร้อมกัน เพื่อที่จะสามารถรู้คิดและกระทำการต่าง ๆ ตามเจตนาได้ พร้อมกันนั้น องค์ประกอบอื่นที่จะทำให้นามและรูป ทำงานได้ก็ปรากฏด้วย (เวทนา สัญญา สังขาร)

4. นามรูป — สหายนะ : เมื่อนาม (ภาวะที่รู้ได้-คิดได้) และรูป (สิ่งที่เป็นที่อิงอาศัยและแสดงออกของนาม) ก็เกิดที่จะทำงานเต็มที่ที่จะรู้เห็นรูปที่จะรู้ได้ยินเสียง ที่จะรู้กลิ่น จะรู้รส จะรู้สัมผัส จะรู้ความคิดต่อสรรพสิ่ง มันจำเป็นต้องมี "อายตนะ" (แกนต่อเชื่อม) เพื่อจะเห็น - จะรู้เสียง - จะรู้กลิ่น ฯลฯ อายตนะนั้น ๆ ก็ถูกปลุกเร้าให้ปรากฏขึ้น อายตนะ คือ ตา (จักขายตนะ) - หู (โสตยตนะ) - จมูก - ลิ้น - กาย - ใจ ก็ปรากฏขึ้นเพื่อทำหน้าที่เห็นรูป ได้ยินเสียง กลิ่น รส สัมผัส และรู้สิ่งที่คิด

5. สหายนะ — ผัสสะ : เมื่ออายตนะ 6. ปรากฏแล้ว ผัสสะ คือ การกระทบ หรือการประจวบกับของสรรพสิ่งที่จะถูกรู้-คิด + สิ่งที่ทำหน้าที่เชื่อมต่อ (อายตนะ 6) + ภาวะที่รู้ได้ - คิดได้ และปรารถนาจะรู้จะคิด (วิญญาณ 6) ต่อสรรพสิ่ง ผัสสะคือการรับรู้ต่อสรรพสิ่งก็เกิดขึ้นคือ

จักขุสัมผัส - รับรูสี
โสตสัมผัส - รับรู้เสียง
ฆานสัมผัส - รับรู้กลิ่น
ชีวนสัมผัส - รับรู้รส
กายสัมผัส - รับรู้สิ่งสัมผัสกาย
มโนสัมผัส - รับรู้สิ่งที่ใจคิด

6. ผัสสะ — เวทนา : เมื่อผัสสะ (การรับรู้) เกิด ก็เกิดการรับ - รู้ ในสรรพสิ่ง ที่เห็น ที่ได้ยิน ที่ได้กลิ่น ฯลฯ สิ่งที่มาตามคือ เวทนา (สุข - ทุกข์ - เฉย ๆ)

7. เวทนา — ตัณหา : เมื่อรับรู้สิ่งใดแล้วเกิด สุขเวทนา เมื่อเกิด สุขเวทนาขึ้น ภาวะที่ตามมาคือ ชอบใจ พอใจ ติคใจ (ตามตัณหา) อยากได้ อยากเป็น อยากเข้าครอบครอง เสพเสวย ภาวะที่ชอบใจ พอใจ ติคใจ หรือ สิ่งที่ดีก่อให้เกิดความชอบใจ พอใจ ติคใจนั้น

8. ตัณหา — อุปาทาน : เมื่อความชอบใจ พอใจ ติคใจ (ตัณหา) ความอยากได้ อยากเป็น อยากเข้าครอบครอง เสพเสวยภาวะที่ชอบใจ พอใจ ติคใจ สะสม พยัคฆ์ขึ้นก็เกิดเป็นความยึดติด ยึดถือมั่นคง (อุปาทาน) ว่ามีสิ่งที่ดีก่อให้เกิดความพอใจแบบต่าง ๆ เป็นตัวเป็นตนขึ้น เกิดยึดถือมั่นคงว่ามีความพอใจ ชอบใจ ติคใจ แบบต่าง ๆ เป็นมโนภาพจริงจังขึ้น มีความยึดถือมั่นคงว่ามีตัวตน เป็นสัตว์ บุคคล ผู้ชอบใจ พอใจ ติคใจ มีผู้เสพเสวย ครอบครอง สร้างสรรค์ สรรพสิ่งที่ดีก่อให้เกิดความชอบใจ พอใจ ติคใจ ขึ้นเรียกว่า "งาม" "ความงาม"

บัญญัติสิ่งใดก่อให้เกิดความพอใจ ชอบใจ คิดใจ ว่า "สิ่งทั้งาม" บัญญัติสัตว์ บุคคล
ผู้เข้าครอบครองเสพส่วย สร้างสรรค์ "ภาวะทั้งาม" "สิ่งทั้งาม" ที่ยึดถือ
นับว่า นาย ก. นาย ข. ฯลฯ

อุปาทานว่า "มีสิ่งทั้งาม" ชนิดต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น

อุปาทานว่า "มีภาวะทั้งาม" แบบต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น

อุปาทานว่า "มีบุคคล นาย ก. นาย ข. ผู้ครอบครอง สร้างสรรค์
เสพส่วย สิ่งทั้งาม ภาวะทั้งาม จึงเกิดมีขึ้น"

9. อุปาทาน — ภพ : เมื่อเกิดความยึดมั่น (อุปาทาน) เป็นตัวเป็นตน
เป็นจริงขึ้นมาว่า "มีสรรพสิ่งทั้งาม" "มีความงาม" "มีสัตว์ บุคคล" ผู้เสพส่วย
สร้างสรรค์ ครอบครอง สรรพสิ่งทั้งามและความงามแบบต่าง ๆ ขึ้นมาแล้ว ตัวตน
สัตว์บุคคล นั้นก็สร้างภพ คือภาวะของตัวตนกำหนดรูปแบบแนวทางพฤติกรรมของตัวตน
ขึ้นตามความยึดถือในความงามแบบต่าง ๆ ที่ตนยึดมั่นอยู่นั้น

10. ภพ — ชาติ : เมื่อเกิดมีตัวตน เป็นสัตว์บุคคลสร้างภพหรือภาวะของ
ตัวตนเป็นรูปแบบต่าง ๆ ตามความยึดมั่นในความงาม อันเป็นการกำหนดรูปแบบ
แนวทางพฤติกรรมความเป็นไปของตัวตนขึ้นมานั้นเอง จากนั้นตัวตนก็เข้าครอบครองภพ
หรือภาวะนั้นดำเนินตัวตนไปตามรูปแบบแนวทางที่กำหนดขึ้นนั้น เพื่อจะได้เสพส่วย
ครอบครอง สร้างสรรค์ ความงามตามที่ตัวตนยึดมั่นอยู่ สำนึกว่าเรา เป็นนั้น (ชาติ)
เราเป็นนี้ ฉันทึ้น...ก็เกิดขึ้น

11. ชาติ — ชรามรณะ : เมื่อเกิดมีตัวตนว่า เราเป็นนั้น ฉันทึ้นเป็นนี้ เป็น
ผู้เสพส่วย ครอบครอง สร้างสรรค์ สิ่งที่ยึดมั่นว่างามแล้วการประสบกับความ เป็นไป
ในทางเสื่อมสลาย (ชรามรณะ) ของตัวตน และสิ่งที่ตัวตนครอบครอง เสพส่วยอยู่
ต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอน การเสื่อมสูญและถูกคุกคามด้วย ภาวะดังกล่าวนี้ ย้อนนำความ
โศกเศร้า (โสกะ) ความพิลาปคร่ำครวญ (ปริเทวะ) ความคับแค้นใจ (ชุปายาสะ)
ความทุกข์โศกสนาสูตัวตนอยู่ตลอดเวลา

นัยที่ 2 (เริ่มจาก ฌัสสะ — ธรรมารณะ)

คำอธิบายกระบวนการ "ความงาม" ตามกฎปัจจุสมุปบาท ตามนัยที่ 1 ที่เสนอมานั้น เป็นการอธิบายเดิมกระบวนการตามกฎ สำหรับการอธิบาย กระบวนการ "ความงาม" ตามกฎปัจจุสมุปบาท นัยที่ 2 ที่จะเสนอต่อไปนี้ ผู้เขียนพิจารณาเห็นว่า เป็นการอธิบายที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น คือ ถัดต่อมาถึงเมื่อ รูป-นามประกอบกันเข้าปรากฏมีอายตนะสมบุรณ์ มีปัจจัยพร้อมที่จะทำให้เกิดฌัสสะ (การรับรู้) ขึ้นได้แล้ว กระบวนการดำเนินไป ดังนี้ :

ฌัสสะ — เวทนา : เมื่อเกิดมีการรับรู้สภาวะต่าง ๆ ขึ้น (ฌัสสะ = ประสาทรูป 6 + อารมณ์ 6 + วิญญาณ 6) ถ้อยอำนาจที่ไม่มีปัญญาประกอบการรับรู้ นั้น (อวิชชาสัมภัส) จึงทำให้การรับรู้สภาวะต่าง ๆ ไม่ตรงตามความเป็นจริง เวทนา (สุข-ทุกข์-เฉย ๆ) ที่เกิดขึ้นจึงเป็นเวทนาที่เกิดจากความไม่รู้ สภาวะความเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ ที่รับรู้

เวทนา — ตัณหา : เมื่อประสบสุขเวทนา สิ่งที่เกิดตามมาคือ ความชอบใจ พอใจ ติติใจ ในสุขเวทนา พร้อมทั้งอยากได้อยากเป็น (ตัณหา) อยากเข้าไป เสพเสวย กรอบครองภาวะสุขเวทนา และสิ่งที่ก่อให้เกิดสุขเวทนา นั้น ประดุจแต่งสร้างมโนภาพ ความชอบใจ พอใจ ติติใจไปต่าง ๆ นานา

ตัณหา — อุปาทาน : (กระบวนการดำเนินไปเช่นเดียวกับที่อธิบายไว้ใน นัยที่ 1 จนถึงธรรมารณะ)

คำอธิบายแนวขยายความ

กระบวนการ "ความงาม" ในกรณีของ วัณรูป (สี)*

ขั้นที่ 1 (เริ่มจาก อวิชชา — ขรามณะ)

1. อวิชชา — สังขาร : เพราะไม่รู้ภาวะความเป็นจริงของวัณรูป (สี) จึงเกิดปรุงแต่ง (จิตสังขาร) ไปต่าง ๆ นานาเกี่ยวกับสี ความความที่ไม่รู้นั้น แล้วตั้งเจตนาลงไปว่า จะรู้-คิดเกี่ยวกับสี พร้อมกับปรุงแต่งตั้งเจตนาที่จะกระทำการต่าง ๆ นานา (กายสังขาร — วจิตสังขาร) เกี่ยวกับสี

2. สังขาร — วิญญาณ : เมื่อปรุงแต่งเป็นเจตนามุ่งมั่นที่จะรู้-คิดและกระทำการต่าง ๆ (จิตสังขาร-กายสังขาร-วจิตสังขาร) เกี่ยวกับวัณรูป (สี) ทั้งลงมือลงแล้ว ภาวะที่จะรู้-คิด-เห็นสีก็เกิดขึ้น (จักขุวิญญาณ)

3. วิญญาณ — นามรูป : เมื่อวิญญาณ (ภาวะที่รู้ได้-คิดได้) ปรากฏรูป (สิ่งที่เป็นที่อิงอาศัย และแสดงออกของภาวะรู้ได้-คิด) ก็ปรากฏขึ้นพร้อม ๆ กัน พร้อมกับองค์ประกอบอื่น ๆ ที่จะทำให้รูปนามทำงานได้ก็เกิดขึ้นด้วย (เวทนา สัญญา สังขาร)

4. นามรูป — สหાયณะ : เมื่อนาม (ภาวะที่คิดได้-รู้ได้ = วิญญาณ) และรูป (สิ่งที่เป็นที่อาศัย และแสดงออกของนาม) เกิดขึ้นและค้นคว้าพร้อมที่จะรู้-คิด-เห็น วัณรูป มันจำเป็นต้องอาศัย อายตนะ (แดนต่อเชื่อม) เพื่อจะเห็นและรู้-คิด เกี่ยวกับวัณรูปได้ จักขายตนะ (ตา) จึงเกิดขึ้น เพื่อทำหน้าที่เห็น วัณรูป

5. สหાયณะ — ยัสสะ : เมื่อปรากฏมีตา (สิ่งที่ทำหน้าที่เห็น) มีวัณรูป (สิ่งที่จะถูกเห็น ถูกรู้-คิด) มีจักขุวิญญาณ (ภาวะที่ทำหน้าที่รู้-เห็น-รู้-คิด ในสิ่งที่ถูกเห็น) เมื่อมีปัจจัยครบ 3 ประการแล้ว จักขุสัมผัส (การรับรู้ทางตา) ก็เกิด คือมีการเห็นสีและรู้สี ขึ้น

*วัณรูป (สี) : พุทธธรรม มีทัศนะว่า วัณรูป (สี) เป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง รับรู้ได้ด้วยจักขุประสาท (ตา) (ดูวัณรูป หน้า 66).

10. ภพ — ชาติ : เมื่อตัวคน นาย ก. นาย ข. สร้างภพ หรือภาวะ หรือรูปแบบ การดำเนินตัวคนบนพื้นฐานของสิ่งที่ยึดมั่นว่างามแล้วก็นำตัวคนเข้าอยู่ในภavnั้น ดำเนินตัวคนไปตามรูปแบบที่กำหนดสร้างขึ้น นั้นส่วนนี้ถือว่า เราเป็นนั้น (ชาติ) ดังนั้นนี้ ก็เกิดขึ้น เพื่อครอบครอง เสพสวสสร้างสรรค สิ่งที่ยึดถือ (อุปาทาน) ว่างามนั้น ๆ

11. ชาติ — ธรรมะ : เมื่อมีตัวคนเป็น นาย ก. นาย ข. เสพสวส ครอบครองสร้างสรรค สิ่งที่ยึดถือว่างามแล้ว ภาวะที่ต้องเกิดตามมานั่นเอง คือ ความเสื่อมสลาย (ธรรมะ) จากภาวะที่ตัวคนเข้าถือครองอยู่และความเสื่อมสลาย ของตัวคนเอง เหล่านี้ปรากฏเกิดขึ้นอยู่ทุกขณะ ความโสภเทรา (โสกะ) ความ คร่ำครวญ (ปริเทวะ) ความคับแค้นใจ (อุปายาสะ) ทุกข์โหม้นัสก็เกิดขึ้น และ ตกอยู่กับตัวคน ที่ยึดถือมั่นอยู่นั่นเอง

บัญชี 2 (เริ่มจากผัสสะ - ธรรมะ)

ผัสสะ — เวทนา : เมื่อตา, วัณณะรูป, จักขุวิญญาณ, สามสิ่งนี้มาประจวบกัน การกระทำ หรือจักขุสัมผัส (การรับรู้สี) ก็เกิดขึ้น เมื่อเกิดการรับรู้สี (จักขุสัมผัส) ขึ้นแล้ว สิ่งที่เกิดตามมา คือ เวทนา (สุข ทุกข์ เฉย ๆ)

เวทนา — คัมहा : เมื่อเกิดรับรู้สีแล้ว เกิดสุข เวทนาขึ้น ภาวะที่ เกิดตามมา คือ ความชอบใจ พอใจ ทิฉใจ อยากได้ อยากเป็น อยากครอบครอง เสพสวส สิ่งที่ดีก่อให้เกิดสุขเวทนานั้น

คัมहा — อุปาทาน : เมื่อเกิดความสุข พอใจ ทิฉใจ อยากได้ อยากเป็น อยากครอบครอง อยากเสพสวสภาวะหรือสิ่งที่ดีก่อให้เกิดสุขเวทนา สะสม ทยทวีมากขึ้น ครั้งแล้วครั้งเล่า จนในที่สุดก่อให้เกิดความยึดถือ ยึดมั่น ถือมั่น (อุปาทาน) ว่ามีตัวมีตน มีสัตว์บุคคลขึ้น

— เกิดอุปาทาน ว่ามีความพอใจ ชอบใจ ทิฉใจ แล้วสร้าง มโนภาพไปต่าง ๆ นานา แล้วบัญญัติเรียกมโนภาพ ความพอใจชอบใจ ทิฉใจ นั้นว่า "งาม" ว่า "ความงาม" อุปาทาน ยึดถือว่าความงาม "มี " จึงเกิดขึ้น

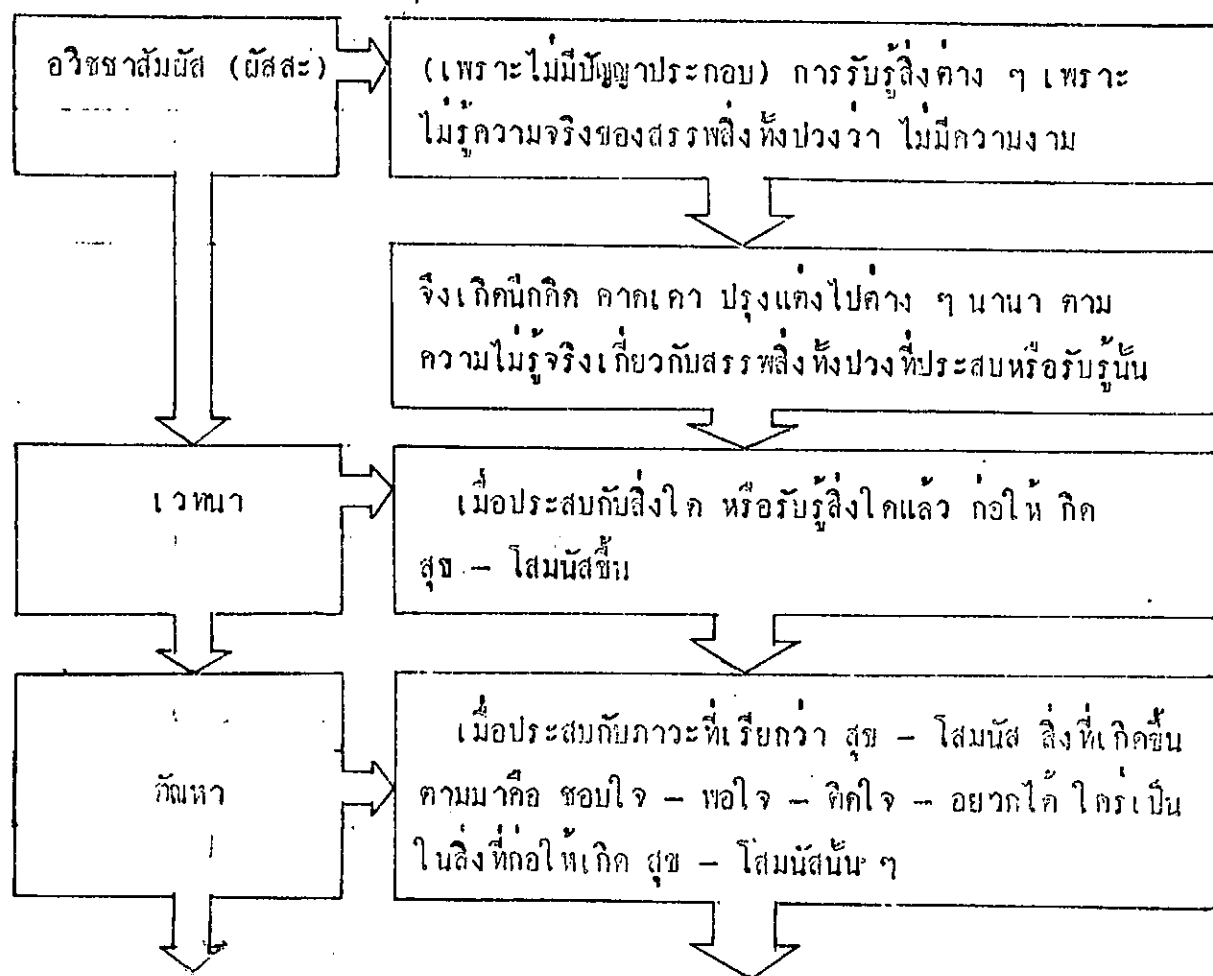
- เกิดอุปาทาน ยึดมั่นว่า "มี" สิ่งหรือสิ่งที่ก่อให้เกิดความพึงพอใจ ชอบใจ หิโศใจ แล้วบัญญัติเรียกว่า สิ่งนี้งาม สิ่งนั้นงาม ในรูปลักษณะต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น

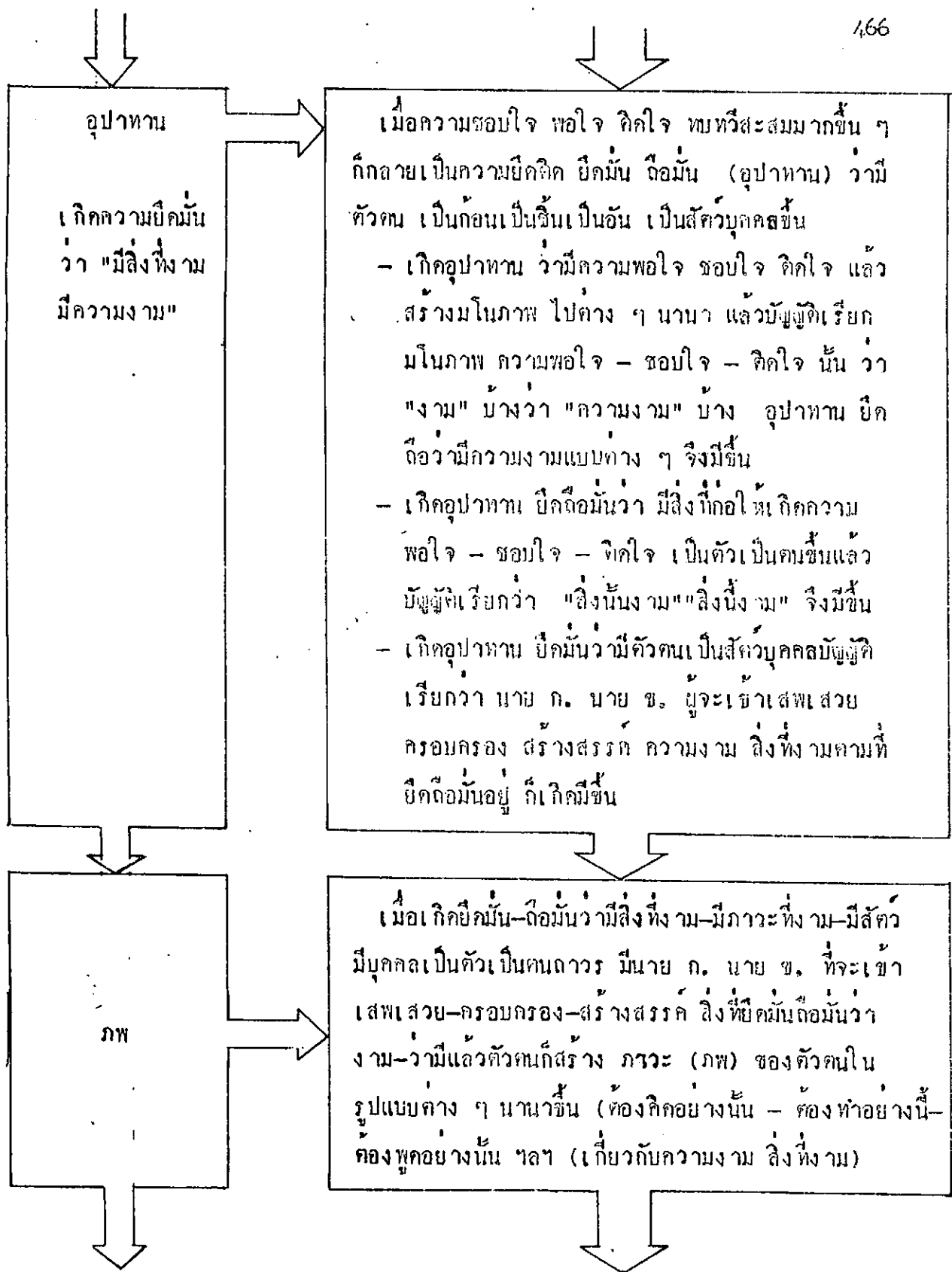
- เกิดอุปาทาน ยึดถือมั่นว่า มีตัวตนเป็นสัตว์ บุคคล นาย ก. นาย ข. ผู้จะเข้าเสพเสวย ครอบครอง สร้างสรรค์ ความงาม สิ่งทั้งงามตามยึดมั่นไว้ ก็เกิดมีขึ้น

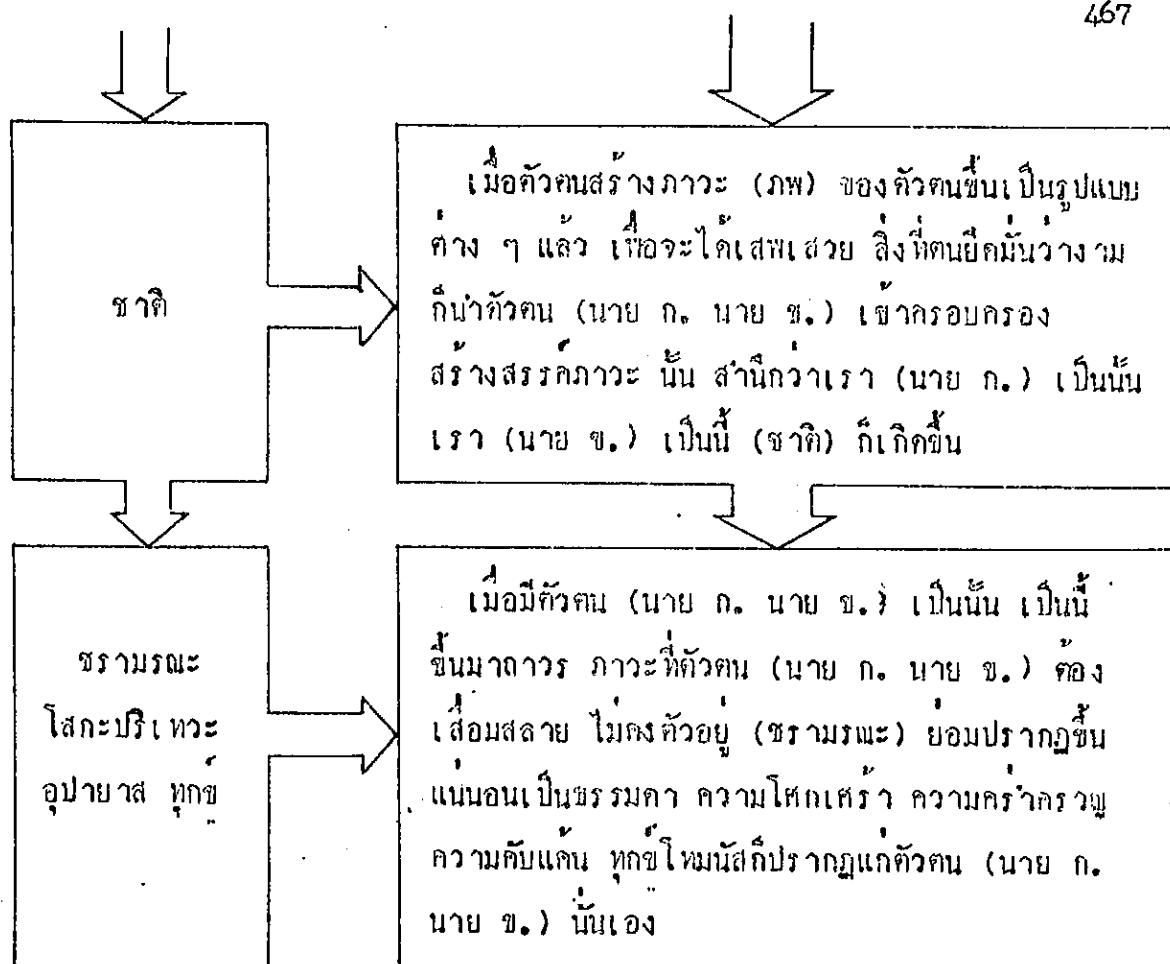
อุปาทาน — ภพ : เมื่อมีอุปาทาน กระบวนการก็ดำเนินต่อไป ก่อให้เกิด

ภพ — ชาติ ขรามรณะ โสกะ ปรีทเว อุปายาสะ ทุกข์โพนัสส์ จึงอธิบายมาแล้ว ในขั้นที่ 1

ภาพประกอบ 11 กระบวนการเกิดอุปาทานว่างาม

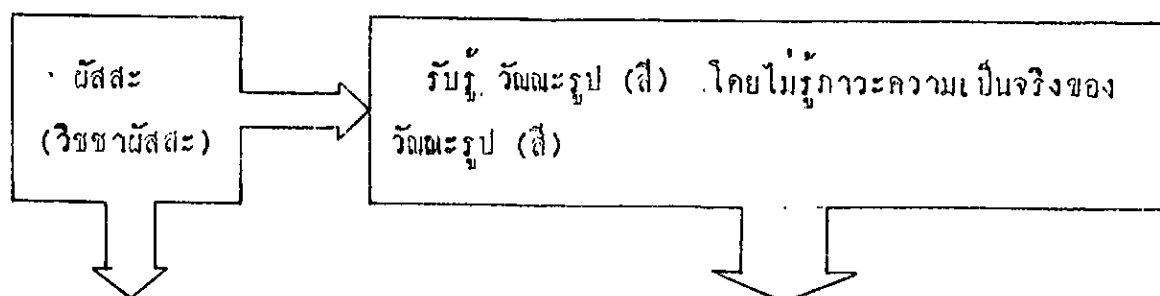

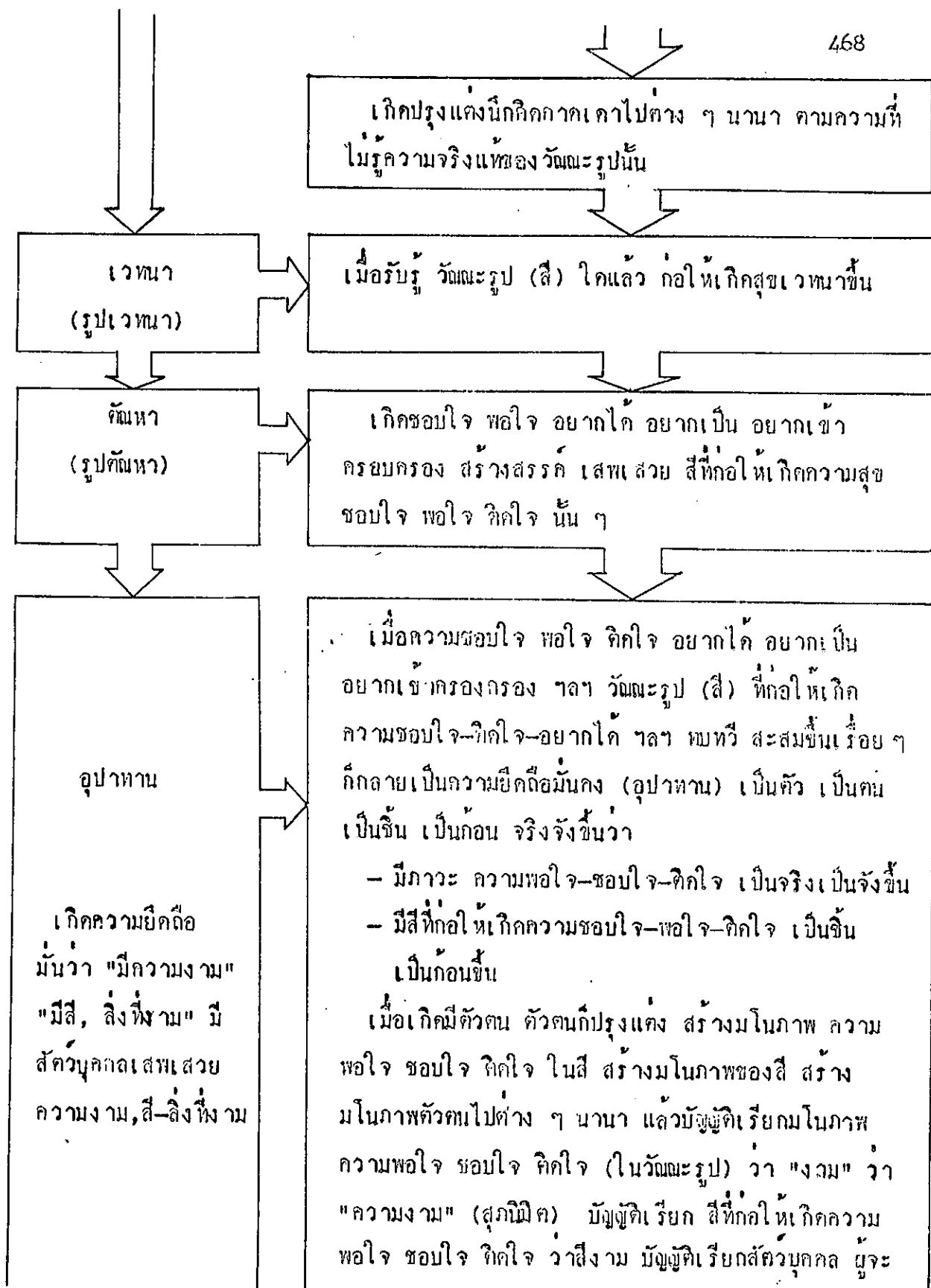

คำอธิบายแนวขยายความ

แผนภูมิ แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของความยึดถือว่า "มีความงาม" กรณีของวัณณะรูป (สี) ตามกฎปัจจุสมุปบาท

เสวย เสวย ความพอใจ ชอบใจ จักใจ เป็นนาย ก.
นาย ข.

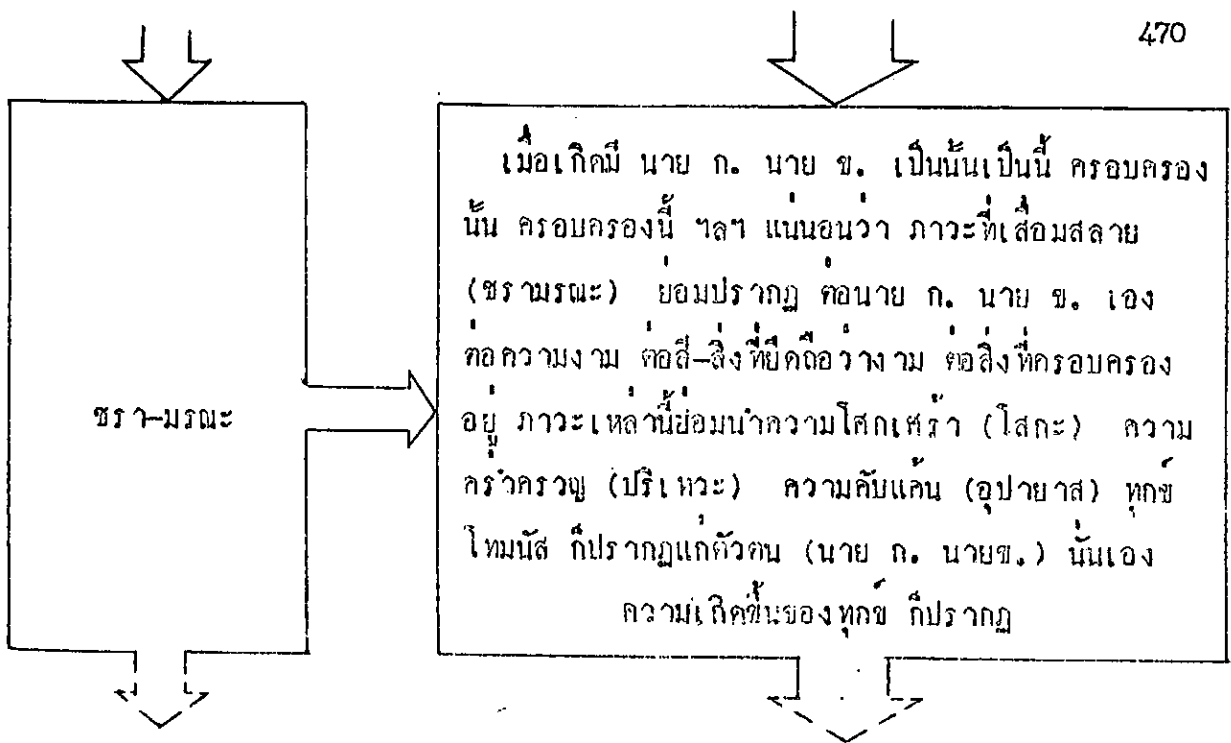
ความยึดถือมันลงว่า "มี" ความงาม "มี" สิ่งทั้งาม
"มี" นาย ก. นาย ข. ผู้จะเข้าเสวยเสวยครอบครอง
สร้างสรรค์ ความงาม สิ่งามแบบต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้น

ภพ
กามภพ - รูปภพ

เมื่อเกิดยึดถือมันลงขึ้นมาว่า มีความงาม มีสิ่งทั้งาม
มีสัตว์บุคคลเป็นนาย ก. นาย ข. ที่จะเข้าเสวยเสวย-
ครอบครอง-สร้างสรรค์ ความงาม สิ่งทั้งาม แล้ว ตัวตน
ก็สร้างภพคือ ภาวะของตัวตน ในรูปแบบต่าง ๆ นานาขึ้น
(ต้องยึดถืออย่างนั้น ต้องทำอย่างนี้-ต้องพูดอย่างนั้น ๆ
เกี่ยวกับความงาม เกี่ยวกับสิ่ง-สิ่งทั้งาม)

ชาติ

เมื่อตัวตนสร้างภพของตนขึ้นเป็นรูปแบบต่าง ๆ ตัวตน
ก็เข้าครอบครองภพหรือภาวะที่สร้างหรือปรุงแต่งขึ้นนั้น
เพื่อจะได้เสวยเสวย-ครอบครอง-สร้างสรรค์ ความงาม
สิ่ง-สิ่งทั้งาม ส่วนนี้ถือว่า ฉะนั้นเป็น (ชาติ) นั้น (จิตรกร)
ฉะนั้นเป็นนี้ (ศิลปิน) ฯลฯ ก็เกิดขึ้น

จากคำอธิบาย และแผนภูมิแสดงกระบวนการความเป็นไปของชีวิต ตาม
กฎปัจจัยสมุปบาท และกระบวนการเกิดขึ้นของความยึดมั่นถือมั่นว่า "มีความงาม"
"มีสิ่งทั้งาม" "มีสัจธรรมบุคคล ผู้สร้างสรรค เสพเสวย ความงาม สิ่งทั้งาม" ก็ปรากฏ
เกิดขึ้นในกระบวนการนี้ มูลเหตุสำคัญที่กฎปัจจัยสมุปบาท กล่าวว่า เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด
ความยึดมั่นว่า "งาม" ว่ามีความงาม คือ "อวิชชา" คือความไม่รู้สรรพสิ่งตาม
ความเป็นจริงพื้นฐานของมันว่าโดยที่แท้แล้ว เป็นสิ่งไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลาย
อยู่ตลอดเวลา ไม่คงตัว ไม่คงที่ (อนิจจัง) เป็นสิ่งที่ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดและสลาย
จะทำให้คงตัวอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และให้เป็นที่ไปตามความต้องการไม่ได้ (ทุกข์)
และเมื่อแยกแยะวิเคราะห์ถึงที่สุดแล้วก็เห็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวตนหรือไม่มีตัวตนที่ไป
ยึดได้ว่าเป็นนั้นเป็นนี้ และจากภาวะเหล่านี้เอง ไม่สามารถเข้าไปยึดได้เลย
สักขณะเดียวว่าจะไร้งาม ทรงใหนงาม นอกจากจะตีความเอาว่า "ภาวะที่เป็น
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ภาวะที่สรรพสิ่งทั้งหลายดำเนินไปตามธรรมดาของมัน นั้นแหละ
เป็นความงาม"*

*ดู สัมภาษณ์พระราชาคณะ หน้า 23 .

และผลสุดท้ายเมื่อเกิดอุปาทาน ความยึดถือมันว่า มีความงาม มีสิ่งทั้งาม
มีผู้ครอบครองเสวย สร้างสรรค์ความงาม สิ่งทั้งามแล้ว ความโศกเศร้า-
คร่ำครวญ-กับแค่นใจ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้มีความยึดถืออยู่อย่างแน่นอน หลีกเลี้ยงไม่ได้
และสภาวะเหล่านี้เองคือทุกข์ ในสภาวะที่เป็นทุกข์นี้เองก็มีอวิชชาเกิดขึ้นประกอบอยู่
ด้วยตลอดเวลา และอวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดการปรุงแต่งเป็น สังขาร — วิญญาณ ...
เป็นวงจรของปัจจัยสมุปบาท ไม่รู้จบสิ้นจนกว่า อวิชชาหรือปัญญาความรู้จริงในสรรพสิ่ง
จะเกิดขึ้นมา วงจรนี้ก็จะสลายไปเกิดภาวะใหม่ขึ้นมาแทน ดังจะแสดงเป็นรูปกระบวนการ
โดยอิงจากพุทธวจนะต่อไปนี้

"... วิกขัณฑหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่ยึดอาศัย

วิญญาณมีสังขารเป็นที่ยึดอาศัย

นามรูปมีวิญญาณเป็นที่ยึดอาศัย

ผัสสะมีสฬายณะเป็นที่ยึดอาศัย

เวทนามีผัสสะเป็นที่ยึดอาศัย

คันหา มีเวทนาเป็นที่ยึดอาศัย

อุปาทานมีคันหาเป็นที่ยึดอาศัย

ภพมีอุปาทานเป็นที่ยึดอาศัย

ชาติมีภพเป็นที่ยึดอาศัย

ทุกข์มีชาติเป็นที่ยึดอาศัย

ศรัทธา* มีทุกข์เป็นที่ยึดอาศัย

ความปราโมทย์** มีศรัทธาเป็นที่ยึดอาศัย

*ศรัทธา — ความเชื่อ, ความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล (ศรัทธา 4)

**ปราโมทย์ — ความบันเทิงใจ, ความปลื้มใจ

ปีติ * มีปราโมทย์เป็นที่อิงอาศัย

ปัสสัทธิ** มีปีติเป็นที่อิงอาศัย

สุข*** มีปัสสัทธิเป็นที่อิงอาศัย

สมาธิมีสุขเป็นที่อิงอาศัย

ยถาภูตญาณทัชชนะมีสมาธิเป็นที่อิงอาศัย

นิพพิทานิยถาภูตญาณทัชชนะเป็นที่อิงอาศัย

วิราคะ**** มีนิพพิทาเป็นที่อิงอาศัย

วิมุตติ***** มีวิราคะเป็นที่อิงอาศัย

ญาณ***** ในธรรมเป็นที่ลั่นไปมีวิมุตติเป็นที่อิงอาศัย..."¹

*ปีติ - คูปีติหน้า 185.

**ปัสสัทธิ - ความสงบกาย สงบใจ, ความสงบใจและอารมณ์, ความสงบเย็น, ความผ่อนคลายกายใจ

***สุข - คูสุขหน้า 171..

นิพพิทา - ความหมาย หมายถึง ความหมายที่เกิดจากปัญญา พิจารณาเห็นความจริง..., ความเบื่อหน่ายในกองทุกข์

ยถาภูตญาณทัชชนะ - ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง

****วิราคะ - ความสิ้นกำหนัด, ธรรมเป็นที่ลั่นวิราคะ, ความคลายออกได้หายคิดเป็นไฉพลของนิพพาน

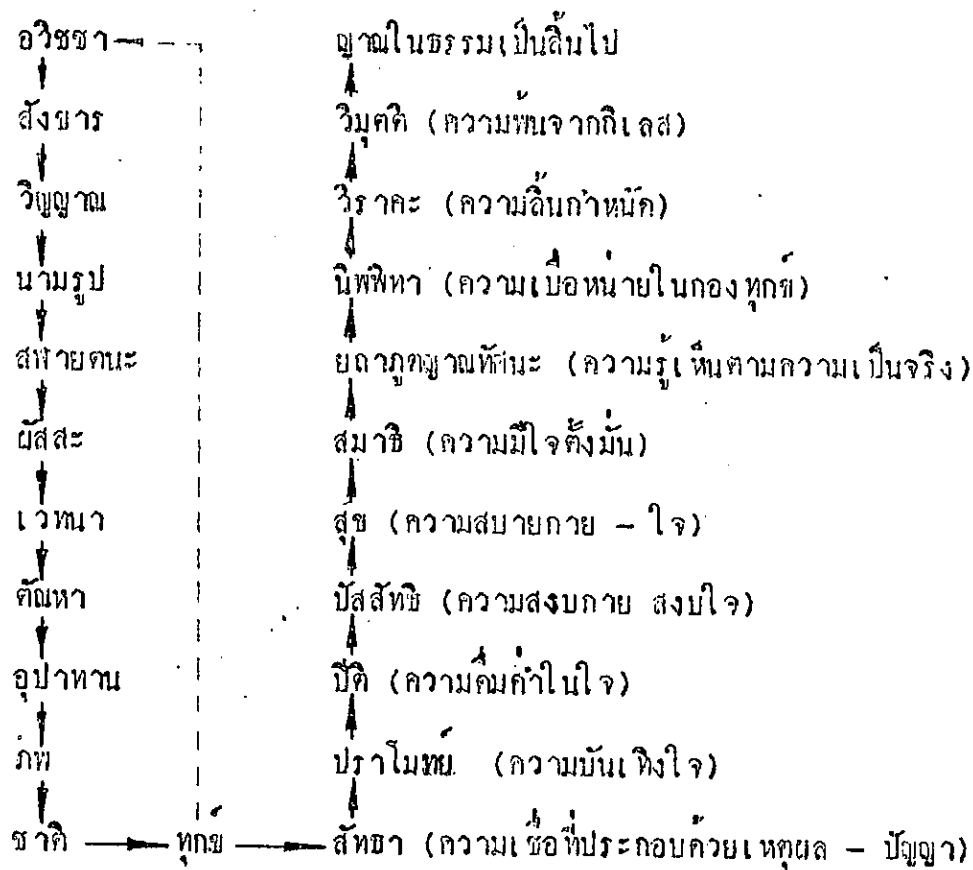
*****วิมุตติ - ความหลุดพ้น, ความพ้นจากกิเลส...

*****ญาณ - ความรู้, ปรึกษายังรู้, ปรึกษากำหนดรู้, ญาณ 3 1. สัจจญาณ (หยั่งรู้สัจจะ คือความหยั่งรู้หรือวิจัย 4...) 2. กิจจญาณ (หยั่งรู้กิจ คือ ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4...) 3. กตญาณ (หยั่งรู้กัธอันทำแล้ว คือความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างนั้นทำได้สำเร็จแล้ว)

¹กรัณการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 16, หน้า 29.

แสดงเป็นกระบวนการต่อเนื่องได้ดังนี้ :

จากแผนภูมิแสดงให้เห็นว่า เมื่อกระบวนการของกฎปฏิจสุมุขปบาท คำนิมมา จนถึงทุกข์ หากเปลี่ยนความทุกข์นั้นเป็นสัทธา (ความเชื่อในคำสอนที่แท้จริงของ พระพุทธเจ้า) กระบวนการก็จะดำเนินไป ในอีกลักษณะหนึ่ง คือรู้เห็นสรรพสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทัศนะ) เมื่อรู้เห็นตามความเป็นจริงว่าทุกข์เป็นทุกข์ เป็นอนิจจัง เป็นอนัตตา และในนั้นมีใครภาวจะที่จะเรียกได้ว่า "งาม" อยู่เลย มีแต่สิ่งที่จะเรียกว่า "ไม่งาม" หรือ "ทุกข์" ก็เกิดความเบื่อหน่าย เมื่อ เบื่อหน่ายก็เกิดวิราคะ แขน ตัณหา - อุปาทาน กระบวนการก็ดำเนินไปจนในที่สุดคือ วิมุตติ (ความพ้นจากกิเลส - พ้นทุกข์)

ต่อไปนี้ผู้เขียนจะเสนอพุทธวจนะบางตอนที่ดีกว่าอาจจะทำให้ผู้อ่านมองเห็น
ขบวนการความเป็นไปต่าง ๆ ตามเหตุปัจจัย ทั้งปรากฏในพระไตรปิฎก ขณะเดียวกัน
จะได้เห็นถึงทัศนะของพุทธที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ด้วย

ในอริยาสู่ตรัสถึงอาหารของอริยชาไว้ดังนี้

"...อภิกขุทั้งหลาย เจอนันตแห่งอริยชาย่อมไม่ปรากฏในกาลก่อน
แต่เมื่ออริยชาไม่มีแก่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวคำนี้ไว้นี้ว่า
ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อริยชาที่มีขึ้นนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ อภิกขุทั้งหลาย เรา
ย่อมกล่าว วิชชาว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหาร
ของอริยชา ควรจะกล่าวว่า นิเวธ 5* แม่นิเวธ 5 เราก็กกล่าวว่า
มีอาหาร มิได้กล่าวว่าไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของนิเวธ 5 ควร
กล่าวว่า ทุจริต 3 แม่ทุจริต 3 เราก็กกล่าวว่า มีอาหาร มิได้กล่าวว่า
ไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของทุจริต 3 ควรกล่าวว่า การไม่สำรวม
อินทรีย์...ก็อะไรเป็นอาหารแห่งการไม่สำรวมอินทรีย์ ควรกล่าวว่า ความ
ไม่มีสติสัมปชัญญะ...ก็อะไรเป็นอาหารของความไม่มี สติสัมปชัญญะ ควร
กล่าวว่า การกระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย...ก็อะไรเป็นอาหารของการทำ
ไว้ในใจโดยไม่แยบคาย ควรกล่าวว่า ความไม่มีศรัทธา...ก็อะไรเป็นอาหาร
ของความไม่มีศรัทธา ควรกล่าวว่า การไม่พึงสัทธรรม...ก็อะไรเป็นอาหาร
ของการไม่พึงสัทธรรม ควรกล่าวว่า การไม่คบสัปปุริส อภิกขุทั้งหลาย
ด้วยประการดังนี้

*นิเวธ 5 1. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม, ความต้องการกามคุณ)
2. พยาบาท (ความกikir้าย, ความชักเคียงแก่ใจ) 3. ถีนมิตตะ (ความหดหู่และ
เชื่องซึม) 4. อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ, ความกระวนกระวาย
กลุ้มกังวล) 5. วิวิกิจจา (ความลังเลสงสัย)

การไม่คบสัปบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมยังการไม่พึงสัทธิธรรมให้บริบูรณ์
 การไม่พึงสัทธิธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมยังความไม่มีศัทธิให้บริบูรณ์
 ความไม่มีศัทธิที่บริบูรณ์ ย่อมยังการทำให้ไว้ในใจโดยไม่แยกคายให้บริบูรณ์
 การทำให้ไว้ในใจโดยไม่แยกคายที่บริบูรณ์ ย่อมยังความไม่มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์
 ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมยังการไม่สำรวจอินทรีย์ให้บริบูรณ์
 การไม่สำรวจอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมยังทุจริต ๓ ให้บริบูรณ์
 ทุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมยังนิวรณ์ ๕ ให้บริบูรณ์
 นิวรณ์ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมยังอวิชชาให้บริบูรณ์ อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้และ
 บริบูรณ์อย่างนี้..."¹

ในกรณีของ วิชาและวิมุติ มีพุทธวจนะ ดังนี้

"...คุณภิกษุทั้งหลาย เรากล่าววิชาและวิมุติว่ามีอาหารมิได้กล่าวว่า
 ไม่มีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของวิชาและวิมุติ... คุณภิกษุทั้งหลาย
 ค่ายประการดังนี้

การคบสัปบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมยังการพึงสัทธิธรรมให้บริบูรณ์
 การพึงสัทธิธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมยังศัทธิให้บริบูรณ์
 ศัทธิที่บริบูรณ์ ย่อมยังการทำให้ไว้ในใจโดยแยกคายให้บริบูรณ์
 การทำให้ไว้ในใจโดยแยกคายที่บริบูรณ์ ย่อมยังสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์
 สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมยังการสำรวจอินทรีย์ให้บริบูรณ์
 การสำรวจอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมยังสุจริต ๓ ให้บริบูรณ์

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

สุจริต 3 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังสติปัฏฐาน 4* ให้บริบูรณ์
 สติปัฏฐาน 4 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์
 โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาและวิมุติให้บริบูรณ์ วิชาและวิมุติ
 มีอาหาร อย่างนี้และบริบูรณ์อย่างนี้

กุณกริกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนฝนเมื่อกษยาบทกลงเบื้องบนภูเข
 เมื่อฝนตกหนัก ๆ อยู่ น้ำนั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมยังชอกเขา ลำธาร
 และห้วยให้เต็มชอกเขาลำธาร และห้วยที่เต็มย่อมยังหนองให้เต็ม
 หนองที่เต็มย่อมยังบึงให้เต็มบึงที่เต็มย่อมยังแม่น้ำน้อยให้เต็ม แม่น้ำน้อย
 ที่เต็ม ย่อมยังแม่น้ำใหญ่ให้เต็ม แม่น้ำใหญ่ที่เต็มย่อมยังมหาสมุทรสาคร
 ให้เต็ม มหาสมุทรสาครนั้นมีอาหารอย่างนี้และเต็มเปี่ยมอย่างนี้ แม้ฉันใด
 กุณกริกษุทั้งหลาย การคบสัปปุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมยังการพึงสัทธรรมให้
 บริบูรณ์... โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์ ย่อมยังวิชาและวิมุติ ให้บริบูรณ์

*สติปัฏฐาน 4 (ที่ตั้งของสติ, การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลาย ให้รู้ เห็นตาม
 ความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมันเอง)

1. กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนด ให้รู้ เห็นตามเป็นจริงว่า เป็น
 แต่เพียงกายไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา)
2. เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดเวทนาให้รู้ เห็นตามเป็นจริง
 ว่าเป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา)
3. จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตให้รู้ เห็นตามเป็น
 จริงว่าเป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา)
4. ธรรมานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้ เห็นตาม
 เป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา เขา)

(พุทธระชาธรรมนี พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม หน้า 165-166)

วิชาและวิชาก็มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้ ฉะนั้นเหมือนกันแล..."¹

ในสหายทวิภังคบุตร มีพุทธวจนะกล่าวถึงธรรมอันเนื่องด้วยอายตนะ 6 ไว้ดังนี้

... กุณฺณริกขุทฺตํ ทลฺลย เวจฺจํ สํสฺสจฺจ ธรรมํ อํนํ เนือง คฺวํ อายตฺนํ 6 มากมายแก่
 เซอทั้งหลาย... กุณฺณริกขุทฺตํ ทลฺลย บุคคลเมื่อไม่รู้ไม่เห็น จักขุสามความเป็นจริง
 เมื่อไม่รู้ไม่เห็น รูปสามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็น จักขุวิญญาณ สามความเป็น
 จริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็น จักขุสัมผัส สามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ความเสวย
 อารมณ์ เป็นสุข เป็นทุกข์ ก็ตาม มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ก็ตาม ที่เกิดขึ้น เพราะ จักขุสัมผัส
 เป็นปัจจัย สามความเป็นจริง ย่อมกำหนดในจักขุ กำหนดในรูป กำหนดในจักขุวิญญาณ
 กำหนดในจักขุสัมผัส กำหนดในความ เสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม
 มิใช่ทุกข์ มิใช่สุข ก็ตาม ที่เกิดขึ้น เพราะ จักขุสัมผัส เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลนั้นกำหนด
 แล้ว ประกอบพร้อมแล้ว ลุ่มหลง เล็งเห็นคุณอยู่ ย่อมมีอุปาทานชั้นที่ 5 ถึงความ
 พอกพูนต่อไป และเขาจะมีตัณหาไปสู่ภพในสมุทฺต กวญความกำหนด กวญ
 อานาจความยินดี อันมีความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ เจริญทั่ว จะมีความ
 กระวนกระวายแม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความเคืองครั่นแม้ทางกาย
 แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความร้าวร้อนแม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว เขาย่อม
 เสวยทุกข์ทางกายบ้างทุกข์ทางใจบ้าง... บุคคลเมื่อไม่รู้ไม่เห็น โสกะ... ชานะ...
 จิวหา... กาย... มโน สามความเป็นจริง... จะมีความกระวนกระวายแม้ทางกาย
 แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความเคืองครั่น แม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว จะมีความ
 ร้าวร้อน แม้ทางกาย แม้ทางใจ เจริญทั่ว เขาย่อมเสวยทุกข์ทางกายบ้าง ทุกข์
 ทางใจบ้าง

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

...ส่วนบุคคลเมื่อรู้เมื่อเห็นจักขุ ตามความเป็นจริง เมื่อรู้เมื่อเห็นรูป
ตามความเป็นจริง เมื่อรู้เมื่อเห็นจักขุวิญญาตามความเป็นจริง เมื่อรู้
เมื่อเห็นจักขุสัมผัสตามความเป็นจริง เมื่อรู้เมื่อเห็น ความเสวยอารมณ์
เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะ
จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ตามความเป็นจริงย่อมไม่กำหนดในจักขุ ไม่กำหนด
ในรูป ไม่กำหนดในจักขุวิญญา ไม่กำหนดในจักขุสัมผัส ไม่กำหนดในความ
เสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส
เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนดแล้ว ไม่ประกอบพร้อมแล้ว ไม่ลุ่มหลง
เล็งเห็นโทษอยู่ ย่อมมีอุปาทานชั้น 5 ถึงความ ไม่พอกพูนต่อไป และเขาจะ
ละค้นหาที่นำไปสู่ภพใหม่ สหรัคคด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี อันมี
ความเพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ ได้ จะละความกระวนกระวาย แม้ทางกาย
แม้ทางใจ จะละความเกื้อกร่อนแม้ทางกาย แม้ทางใจได้ จะละความเร้าร้อน
แม้ทางกาย แม้ทางใจได้ เขาย่อมเสวยสุขทางกายบ้าง ทางใจบ้าง บุคคล
ผู้เป็นเช่นนั้นแล้ว มีความเห็นอันใด ความเห็นนั้นย่อมเป็นสัมมาทิฐิ มีความ
คำวิอันใด ความคำวิอันนั้นย่อมเป็นสัมมาสังกัปปะ มีความพยายามอันใด
ความพยายามอันนั้นย่อมเป็นสัมมาวายามะมีความระลึก อันใดย่อมเป็นสัมมาสติ
มีความตั้งใจอันใด ความตั้งใจอันนั้นย่อมเป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม
วจีกรรม อาชีวะของเขา ย่อมบริสุทธิตีในเบื้องต้นเพียวด้วยอาการอย่างนี้
เขาชื่อว่าผู้มีอริยสัมมรรคอันประเสริฐถึงความเจริญบริบูรณ์... ดูกรภิกษุทั้งหลาย
บุคคลเมื่อรู้ เมื่อเห็นโสตะ... ฉานะ... ชิวหา... กายตามความเป็นจริง...
 ฯลฯ"¹

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 14, หน้า 395 - 396.

ในสมาธิสูตรมีวจนะ กล่าวถึงความเกิดแห่งรูป - เวทนา - สัญญา - สังขาร และวิญญาณไว้ว่า

...กุณฺเฏกัณฺเฏทฺหํหลาย ก็อะไรเป็นความเกิดแห่งรูป อะไรเป็นความเกิดแห่ง
เวทนาอะไรเป็นความเกิดแห่งสัญญา อะไรเป็นความเกิดแห่งสังขาร อะไร
เป็นความเกิดแห่งวิญญาณ? กุณฺเฏกัณฺเฏทฺหํหลาย บุคคลในโลกนี้ย่อมเพฺลิกเพฺลน
ย่อมพฺร่าติง ย่อมคัมค้ำอยู่ ก็บุคคลย่อมเพฺลิกเพฺลน ย่อมพฺร่าติง ย่อมคัมค้ำอยู่
ซึ่งอะไร ย่อมเพฺลิกเพฺลน ย่อมพฺร่าติง ย่อมคัมค้ำอยู่ ซึ่งรูป เมื่อเพฺลิกเพฺลน
พฺร่าติง คัมค้ำอยู่ซึ่งรูป ความยินดีก็เกิดขึ้น ความยินดีในรูป นั้นเป็นอุปาทาน
เพราะอุปาทานของบุคคลนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ
เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนั้น ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ บุคคลย่อม
เพฺลิกเพฺลน ย่อมพฺร่าติง ย่อมคัมค้ำอยู่ซึ่งเวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญาณ ความยินดีย่อมเกิดขึ้น ความยินดีในวิญญาณนั้นเป็นอุปาทาน เพราะ
อุปาทานนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็น
ปัจจัย จึงมีมรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์โทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่ง
กองทุกข์ทั้งหมด ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้...ก็อะไร เป็นความคับแห่งรูป
อะไรเป็นความคับแห่งเวทนา อะไรเป็นความคับแห่งสัญญา อะไรเป็นความ
คับแห่งสังขาร อะไรเป็นความคับแห่งวิญญาณ?...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมไม่
เพฺลิกเพฺลนย่อมไม่พฺร่าติง ย่อมไม่คัมค้ำอยู่ ก็ภิกษุย่อมไม่เพฺลิกเพฺลน ย่อมไม่
พฺร่าติง ย่อมไม่คัมค้ำอยู่ซึ่งอะไร ย่อมไม่เพฺลิกเพฺลน ย่อมไม่พฺร่าติง ย่อมไม่
คัมค้ำอยู่ซึ่งรูป เมื่อเธอไม่เพฺลิกเพฺลน ไม่พฺร่าติง ไม่คัมค้ำอยู่ซึ่งรูป ความยินดี
ในรูปย่อมดับไป เพราะความยินดีของภิกษุดับไป อุปาทานจึงดับ เพราะ
อุปาทานดับ ภพจึงดับ ฯลฯ ความคับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้ ภิกษุย่อมไม่เพฺลิกเพฺลนย่อมไม่พฺร่าติง ย่อมไม่คัมค้ำ ซึ่งเวทนา

ซึ่งสัญญา ซึ่งสังขาร ซึ่งวิญญาณเมื่อเธอไม่เพิดเปลี่ยน ไม่พรว้าง ไม่คืบค้ำ
อยู่ซึ่งเวทนา...ซึ่งสัญญา...ซึ่งสังขาร...ซึ่งวิญญาณ ความยินดีในเวทนา...
ในสัญญา...ในสังขาร...ในวิญญาณ ย่อมทับไป เพราะความยินดีของภิกษุนั้น
ทับไป อุปาทานจึงทับ เพราะอุปาทานทับ ภพจึงทับ ฯลฯ ความทับแห่งกอง
ทุกข์หุ้มวล ย่อมมีค้ำยประการอย่างนี้ กุศลภิกษุทั้งหลายนี้เป็นความทับแห่ง
รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ"¹

ในภิกษุสูตรที่ 2 มีวจนะถึงเหตุของความลุ่มหลงไว้ว่า

...กุศลภิกษุ ถ้าบุคคลลุ่มหลงถึงรูป ย่อมหมกหมุ่นรูปนั้น หมกหมุ่นรูปโดยยอมถึง
การนับเพราะรูปนั้น ถ้าลุ่มหลงถึงเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ย่อม
หมกหมุ่นวิญญาณนั้น หมกหมุ่นวิญญาณใด ย่อมถึงการนับเพราะวิญญาณนั้น กุศลภิกษุ
ทั้งหลาย ถ้าบุคคลไม่ลุ่มหลงถึงรูป ย่อมไม่หมกหมุ่นรูปนั้น ไม่หมกหมุ่นรูปใด
ย่อมไม่ถึงการนับเพราะรูปนั้น ถ้าไม่ลุ่มหลงถึง เวทนา...สัญญา...สังขาร...
วิญญาณ ย่อมไม่หมกหมุ่นวิญญาณนั้น ไม่หมกหมุ่นวิญญาณใด ย่อมไม่ถึงการนับ
เพราะวิญญาณนั้น...²

ในสังคยสูตรที่ 2 มีวจนะกล่าวถึงโทษของการไม่มีสติเมื่อประสมกับรูป ไว้ว่า

...สติหลงไป เพราะเห็นรูป บุคคลเมื่อใส่ใจถึงรูปเป็นนิमितที่รัก ก็มีจิตกำหนัด
เสวยอารมณ์นั้น ทั้งมีความจิตใจอารมณ์นั้นตั้งอยู่ มีเวทนาอันมีรูปเป็นแดนเกิด
เป็นเอนกทวีขึ้น และมีจิตอันอภิชาตและวิหิงสาเข้าไปกระทบ เมื่อบุคคลสั่ง
สมทุกข์อยู่อย่างนี้เรากล่าวว่า โกล-นิพพาน ฯลฯ"³ ...

¹ ธรรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 17, หน้า 13 - 14.

² แหล่งเดิม. หน้า 36 - 37.

³ แหล่งเดิม. เล่ม 18 หน้า 77.

ในโลกกายคุณสูตรที่ 2 มีวณะกล่าวถึงคุณโทษของอารมณ์ 6 ไว้ว่า

...คุณภิกษุทั้งหลาย รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา น่าใคร่
น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ หากภิกษุเพิกเฉลไม่หมกมุ่น
พิวพันรูปนั้น ภิกษุนั้นเรา กล่าวว่าไปอยู่ที่อยู่ของมาร ตกอยู่ในอำนาจของมาร
ถูกมารคล่อง รัศ มีภัยบ่วง ภิกษุนั้นถึงถูกมารผู้มีบาปใช้บ่วงทำไถ่ตาม
ปรารถนา ฯลฯ... (กรณีของ เสียง - กลิ่น - รส - สิ่งถูกต้องกาย
และธรรมารมณ์ ที่เช่นเดียวกัน)... อนึ่ง รูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุอันน่า
ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด มีอยู่ หากภิกษุ
ไม่เพิกเฉลไม่หมกมุ่น ไม่พิวพัน ภิกษุนั้นเรา กล่าวว่า ไม่ไปอยู่ที่อยู่ของมาร
ไม่ตกอยู่ในอำนาจของมาร ไม่ถูกมารคล่อง เป็นผู้พ้นจากบ่วงมาร ภิกษุนั้น
อันมารผู้มีบาป พึงใช้บ่วงทำไถ่ตามปรารถนาไม่ได้ ฯลฯ¹

ในอุปาทานสูตร มีวณะ "ว่าด้วยธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน" ไว้ว่า

...คุณภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานและอุปาทาน
...ก็ธรรม อันเป็นที่ตั้งอุปาทาน และอุปาทานเป็นไฉน? คุณภิกษุทั้งหลาย
ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน และอุปาทานนั้น คือรูปที่จะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ
อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด เหล่านี้
เรียกว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ
ในรูปนั้น เป็นตัวอุปาทานในรูปนั้น ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่จะพึงรู้แจ้งด้วยใจ
อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ น่ารัก ชักให้ใคร่ ชวนให้กำหนัด เหล่านี้

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

6. ผัสสะ — เวทนา : เมื่อเกิดการเห็นสีและรู้สี (ผัสสะ) ขึ้นแล้ว
สิ่งที่เกิดตามมา คือ เวทนา (สุข, ทุกข์, เฉย ๆ)

7. เวทนา — ตัณหา : เมื่อรับรู้สีได้แล้วเกิดสุขเวทนา ภาวะที่เกิดต่อมา
คือ ชอบใจ พอใจ คิดใจ (ตัณหา) อยากได้ อยากเป็น อยากเข้าครอบครอง
สร้างสรรค์ เสพส่วย สี ที่ก่อให้เกิดความพอใจ และภาวะความพอใจ ชอบใจ
คิดใจนั้น พร้อมกันนั้นก็ปรุงแต่งภาวะความพอใจ ชอบใจ คิดใจ สิ่งที่ชอบใจ คิดใจ
ไปต่าง ๆ นานาตามอำนาจ ความอยาก ความพอใจ (ตัณหาต่าง ๆ)

8. ตัณหา — อุปาทาน : เมื่อตัณหา (ความชอบใจ พอใจ คิดใจ อยากได้
อยากเป็น — อยากสร้างสรรค์ อยากเสพส่วย อยากเข้าครอบครอง ฯลฯ) อันเนื่อง
จากวิณรูปสะสมพบทวีเพิ่มขึ้นขึ้นทุกขณะ ก็เกิดความยึดติด ยึดถือมั่นคง (อุปาทาน) ว่า
มีสีที่ก่อให้เกิดความชอบใจคิดใจ เป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอันต่าง ๆ ขึ้น เกิดยึดถือ
มั่นคงว่า มีภาวะที่พอใจ ชอบใจ คิดใจ เป็นจริงเป็นจังขึ้นเกิดยึดถือมั่นคงว่ามีตัวตน
เป็นสัถว์บุคคล ผู้จะเสพส่วย ครอบครอง สร้างสรรค์ วิณรูปที่ก่อให้เกิดความพอใจ
ชอบใจ คิดใจขึ้นแล้ว กับบัญญัติเรียกวิณรูปที่ก่อให้เกิดความพอใจ ชอบใจ คิดใจนั้นว่า
"วิณรูปที่งาม" (สีที่งาม) แบบต่าง ๆ ชื่อต่าง ๆ ขึ้น บัญญัติเรียกภาวะที่ชอบใจ
พอใจ คิดใจ ว่า "ความงาม" "งาม" แบบต่าง ๆ ขึ้น บัญญัติตัวตน สัถว์ บุคคล
เช่น นาย ก. นาย ข. นาย ค. ขึ้น

อุปาทาน ความยึดมั่นว่ามีสีที่งามชนิดต่าง ๆ แบบต่าง ๆ ก็มีขึ้น

อุปาทาน ความยึดมั่นว่ามีความงามแบบต่าง ๆ ก็มีขึ้น

อุปาทาน ว่ามีนาย ก. นาย ข. นาย ค. ผู้จะเสพส่วย ครอบครอง
สร้างสรรค์สีที่งาม-ความงาม ก็เกิดขึ้น

9. อุปาทาน — ภพ : เมื่อเกิดอุปาทานยึดถือมั่นคงว่ามี นาย ก. นาย ข.
เป็นตัวตนขึ้น ตัวตนก็สร้าง ภพ คือภาวะหรือรูปแบบการดำเนินตัวตน ตามความยึดมั่นใน
อุปาทานดังที่กล่าวมา กำหนดว่าตัวตนต้องทำอย่างนี้ คิดอย่างนั้น พูดเช่นนั้น ต่อสิ่งที่งาม
หอคความงาม

เรียกว่าธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ
ในธรรมารมณ์นั้น เป็นตัวอุปาทานในธรรมารมณ์นั้น...¹

ในรูปารามสูตรที่ 1 มีวณะ กล่าวถึงความเห็นที่ขัดแย้งกันของปุถุชนกับ
อริยชน ไว้ว่า

...รูป เสียง กลิ่น รส โคลงรูปะ และธรรมารมณ์ ทั้งสิ้นอันน่าปรารถนา
น่าใคร และน่าพอใจ ที่กล่าวกันว่ามีอยู่ประมาณเท่าใด รูปารมณ์เป็นต้น
เหล่านั้นแล เป็นสิ่งอันชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก สมมุติว่าเป็นสุข ถ้าว่า
รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านั้นกับไปในที่ใดที่นั่น เทวคาและมนุษย์เหล่านั้น สมมุติว่า
เป็นทุกข์ ส่วนว่าพระอริยะเจ้าทั้งหลายเห็นการกับสักกายะ (รูปารมณ์เป็นต้น
ที่บุคคลถือว่าเป็นของตน) ว่าเป็นสุข การเห็นของพระอริยะเจ้าทั้งหลาย
ผู้เห็นอยู่นิยมนเป็นข้าศึกกับชาวโลกทั้งปวง บุคคลเหล่านั้นกล่าวสิ่งใดว่าเป็น
สุข พระอริยะเจ้าทั้งหลายกล่าวสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์ บุคคลเหล่านั้นกล่าวสิ่งใดว่า
เป็นทุกข์ พระอริยะเจ้าทั้งหลายรู้แจ้งสิ่งนั้นว่าเป็นสุข เธอจึงเห็นธรรมที่รู้
ได้ยาก คนพาลผู้หลงไม่รู้แจ้งในนิพพานนี้ ความมีย่อมมีแก่บุคคลผู้ถูกนิเวศน์
หุ้มห่อ เหมือนความมัวมนย้อมมีแก่บุคคล ผู้ไม่เห็น นิพพานย้อมมีแก่สัตว์บุรุษ
เหมือนแสงสว่างย้อมมีแก่บุคคลผู้เห็น...²

พระพุทธเจ้ากล่าวถึง เหตุแห่งการยึดมั่น ในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 18, หน้า 111. (และเนื้อความใกล้เคียงกัน) หน้า 112, 113, 114.

² แหล่งเดิม. หน้า 130.

...คุณภิกษุทั้งหลาย เมื่ออะไรหนอมีอยู่ เพราะถ้อมมันอะไร ทุจริตเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า

...มันของเรา นั่นเป็นเรา : นั่นเป็นตัวตนของเรา...

...คนก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้นละโลกไปแล้วจักเป็นผู้เที่ยงยั่งยืน
มันคงมีความไม่เปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา กังนี้? ...

...เราไม่พึงมี และบริการของเราไม่พึงมี เราจักไม่มีและบริการของ
เราจักไม่มี กังนี้?...

...ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การเซ่นสรวงไม่มีผล ผลวิมลกแห่ง
กรรมที่ท้าวหาช้าไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี
สัตว์โอปปาติกะไม่มี สมณพราหมณ์ผู้กำเป็นชอบ ปฏิบัติชอบ กระทำโลกนี้
และโลกหน้าให้แจ่มด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว แล่นผู้อื่นให้รู้แจ้ง ไม่มีในโลก คนเรานี้
เป็นแต่ประชุมมหาภูตรูปที่ 4 เมื่อใดท่ากาลกิริยา เมื่อนั้น ชาตุคินก็ไปตามชาตุ
คิน ชาตุน้ำก็ไปตามชาตุน้ำ ชาตุไฟก็ไปตามชาตุไฟ ชาตุลมก็ไปตามชาตุลม
อินทรีย์ทั้งหลายย่อมเลือนลอยไปในอากาศ บุรุษ 4 คน รวมเป็น 5 ทั้งเพียง
จะหามเขาไป รอยเท้าปรากฏอยู่เพียงแต่ป่าช้า (ต่อมา) ก็กลายเป็นกระดูก
สีเทา สีนกิลาล การเซ่นสรวงมีได้เป็นที่สุก ทานนี้คนเขลาบัญญัติไว้
คำของคนบางพวกที่พูดว่ามีผล ล้วนเป็นคำเปล่า คำเท็จ คำเพ้อ เพราะกาย
สลาย ทั้งพาลทั้งบัณฑิต ย่อมขาดสูญพินาศสิ้น หลังจากตายไปย่อมไม่มี?...คุณ
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมีอยู่เพราะถ้อมมันรูปเพราะยึดมันรูป เมื่อ เวทนา...
สัญญา...สังขาร...วิญญาณ มีอยู่ เพราะถ้อมมันเวทนา...สัญญา...สังขาร
วิญญาณ เพราะยึดมัน เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ ทุจริตจึงเกิดขึ้น
อย่างนี้ว่า (ทุจริตที่กล่าวมาข้างต้น)...¹

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

ในกรณีของ "ความเห็นผิด" (ทิฏฐิ) มีปรากฏในพระไตรปิฎกตอนที่ว่าด้วย
ทิฏฐิ ดังนี้

...ทิฏฐิคือความลบล้างความถือผิดซึ่งรูปว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา
นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิ คือความลบล้างความถือผิดซึ่งเวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณว่า นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา
ทิฏฐิ คือความลบล้างความถือผิดซึ่ง คา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่านั่น
ของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา ทิฏฐิ คือความลบล้าง
ความถือผิดซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชรรณารมณ์ว่านั่นของเรา
นั่นเป็นของเรา...(ต่อไปเป็นการกล่าวถึงทิฏฐิเกี่ยวกับ วิญญาณ 6, สัมผัส
6, เวทนา 6, สัญญา 6, สัญเจตนา 6, ตัณหา 6, วิคก 6, วิจารณ์ 6,
ชาตุ 6, กลิณ 6, เป็นต้น ด้วยข้อความอย่างเดียวกับที่ยกมาข้างต้น)...¹

ในกรณีของรูป - เสียง - กลิ่น - รส - โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ พอใจ กับ
ความโกรธ ความทะเลาะวิวาท ฯลฯ

...ความไม่พอใจของจิตนี้เรียกว่า ความโกรธ อนึ่ง พึงทราบความโกรธ
มากโกรธน้อย ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้จิตขุ่นมัวในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่
ถึงให้หน้าเจ้าหน้าอ ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้หน้าเจ้าหน้าอ
ในบางครั้งก็มี แต่ไม่ถึงให้คางสั้น ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้คางสั้นใน
บางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงให้เหยียวคู้หูคางคาง ๆ ความโกรธเป็นแต่เพียง
ทำให้เหยียวคู้หูคางคาง ๆ ในบางครั้งก็มีแต่ยังไม่ถึงกับการจับท่อนไม้และศาสตรา
ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้จับท่อนไม้และศาสตราในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึง

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 31, หน้า 107 - 109.

เจือทอนไม้และศาสตรา ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้เจือทอนไม้
และศาสตราในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงตีฟัน ความโกรธเป็นแต่เพียง
ทำให้ตีฟันในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงฉีกขาดเป็นบาดแผล ความโกรธ
เป็นแต่เพียงทำให้ถึงฉีกขาดเป็นบาดแผลในบางครั้ง ก็มีแต่ยังไม่ให้หัก
ให้แตก ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้หักให้แตกในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่
ให้รอย้วยระน้อยใหญ่เคลื่อนที่ ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้รอย้วยระน้อยใหญ่
เคลื่อนที่ในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ให้ชีวิตดับ ความโกรธเป็นแต่เพียงทำให้
ชีวิตดับในบางครั้งก็มี แต่ยังไม่ถึงความสละบริจาทรอย้วยะทั้งหมัด เมื่อใด
ความโกรธให้ฆ่าบุคคลอื่นแล้ว ให้ฆ่าตนเองเมื่อวัน ความโกรธถึงความเป็น
ความโกรธแรงยิ่ง ถึงความเป็นโกรธมากยิ่งขึ้น...¹

...ความโกรธย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาบ้าง เพราะอาศัย
วัตถุ ที่ไม่น่าปรารถนาบ้าง... ความโกรธย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่น่า
ปรารถนาอย่างไร? แม้บุคคลผู้มีความหวาระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่
น่าปรารถนา ย่อมมีความโกรธเกิด คือ เมื่อวัตถุที่น่าปรารถนากำลัง
ถูกแย่งชิงไป ย่อมมีความโกรธเกิดบ้าง เมื่อวัตถุที่น่าปรารถนาถูกแย่งชิง
ไปแล้ว ย่อมมีความโกรธเกิดบ้าง แม้บุคคลผู้มีความหวาระแวงในความ
แปรปรวนไปแห่งวัตถุที่น่าปรารถนา ย่อมมีความโกรธเกิด คือเมื่อวัตถุที่
น่าปรารถนากำลังแปรปรวนไป ย่อมมีความโกรธเกิดบ้าง เมื่อวัตถุที่
ปรารถนาแปรปรวนไปแล้ว ย่อมมีความโกรธเกิดบ้าง ความโกรธย่อมเกิด
เพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาอย่างนี้...²

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 30 หน้า 49 - 50.

² แห่องเดิม. เล่ม 29 หน้า 250 - 251.

...ความทะเลาะ ความวิวาท ความรำพัน ความโศก ความตระหนี่
 ความถือตัวความกตัญญู และความพுகส่อเสียดย มีมาแต่สิ่งที่รัก... วัตถุ
 เป็นที่รัก 2 อย่าง คือ สัตว์ 1 สังขาร 1 สัตว์ผู้เป็นที่รักเป็นไหน?
 ...คือเป็นมารดา เป็นบิดา เป็นพี่น้องชาย เป็นพี่น้องหญิง เป็นบุตร
 เป็นธิดา เป็นมิตร เป็นพวกพ้อง เป็นญาติ เป็นสาโลหิต เช่นเหล่านี้
 ชื่อ สัตว์ผู้เป็นที่รัก สังขารเป็นที่รักเป็นไหน? รูป เสียง กลิ่น รส
 โผฏฐัพพะที่ชอบใจ เหล่านี้ชื่อว่า สังขารเป็นที่รัก เช่นทั้งหลาย แม้ผู้
 ความหวาระแวงในการแย่งชิงวัตถุที่รัก ย่อมทะเลาะกัน คือ เมื่อวัตถุ
 ที่รักกำลังถูกแย่งชิงเอาไป ย่อมทะเลาะกันบ้าง เมื่อวัตถุที่รักถูกแย่ง
 ชิงไป แล้วย่อมทะเลาะกันบ้าง แม้ผู้มีความหวาระแวงในความ
 แปรปรวนไปแห่งวัตถุ ที่รักย่อมทะเลาะกัน คือ เมื่อวัตถุที่รักกำลัง
 แปรปรวนไม่ย่อมทะเลาะกันบ้าง เมื่อวัตถุที่รักแปรปรวนไปแล้ว
 ย่อมทะเลาะกันบ้าง ย่อมวิวาทกันบ้าง... ย่อมรำพันบ้าง.. ย่อม
 เสรวาโศกบ้างและย่อมรักษาปกครอง ป้องกัน หวงห้าม ตระหนี่วัตถุ
 ที่รัก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า ความทะเลาะ ความวิวาท ความรำพัน
 ความโศก ความตระหนี่ มีมาแต่สิ่งที่รัก

... เช่นทั้งหลายยังความถือตัว ให้เกิด เพราะอาศัยวัตถุที่รักอย่างไร?
 เช่นทั้งหลายย่อมยังความถือตัว ให้เกิด เพราะอาศัยวัตถุที่รักอย่างนี้ว่า
 พวกเรามีปกติไกรูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ

... เช่นทั้งหลายย่อมยังความกตัญญู ให้เกิด เพราะอาศัยวัตถุที่รักอย่างไร?

เช่นทั้งหลายย่อมยังความกตัญญู ให้เกิด เพราะอาศัยวัตถุที่รักอย่างนี้ว่า

พวกเรามีปกติไกรูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ ส่วนเช่นเหล่านี้
 ไม่ได้ รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจ...

...และเมื่อความวิวาทกันเกิดแล้ว ความผูกต่อเสียก็มี...¹

...ความคิด 2 อย่าง คือ ความคิดเพราะค้นหา 1 ความคิดเพราะ
 วิทยุ 1 ชื่อว่าเลา ความคิดเพราะค้นหาเป็นไหน? การทำเขต
 การทำแดน การทำส่วน การทำความกำหนด ความห่วงแหน ความยึดถือ
 โดยส่วนแห่งค้นหาว่า นี่ของเรา นั้นของเรา เหนือของเราประมาณเท่านี้
 ของเรา รูป เสียง กลิ่น รส โยธวัชพะ เครื่องลาคเครื่องนุ่งห่ม หาสี
 หาส แะ และ โก๋ สุกกร ช้าง โค ม้า ลา ไรนา ที่ดิน เงิน ทอง บ้าน
 นิคม ราชธานี แวนแคว้น ชนบท ฉางข้าว กลังของเรา บุคคลยอมถือเอา
 มหันตภัยที่ แม้ทั้งสิ้นว่าเป็นของเรา กวายนางแห่งค้นหา และค้นหาวิปริต
 108 นี้ เป็นความคิด เพราะค้นหา ความคิดเพราะวิทยุเป็นไหน?

สัkkายวิทยุมีวัตถุ 20 มิจฉาวิทยุมีวัตถุ 10 อันตคาคิทธิวิทยุมีวัตถุ 10
 วิทยุความเห็น รกษัคือวิทยุ ทางคันการคือวิทยุ เสียนพนามคือวิทยุ
 ความกินรณคือวิทยุ ความประกอบไว้คือวิทยุ ความถือ ความถือเฉพาะ
 ความถือมั่น ความลุ่มคล่ำ ทางชั่ว ทางผิด ความเห็นผิด ลัทธิแห่งเคียรถีย
 ความถือด้วยความแสวงหาผิด ความถืออันวิปริต ความถืออันวิปลาส ความ
 ถือผิด ความถือในวัตถุอันไม่จริงว่าวัตถุจริง วิทยุ 62 เท่าใด นี้เป็น
 ความคิดเพราะวิทยุ...²

...ดูกรวิภขณทั้งหลาย ชรรณ 3 ประการนี้เป็นมลทินในภายใน เป็นอมิครใน
 ภายในเป็นชาติในภายใน เป็นเพศชาติในภายใน เป็นศัตรูในภายใน
 ชรรณ 3 ประการเป็นไหน? คือ โลกะ...โหตะ...โมหะ...

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 30 หน้า 250 - 251.

² แหล่งเก็บ. หน้า 30 - 31.

... โลกะยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิดโลกะยังจิตให้กำเริบ โลกะเป็น
ภัยเกิดขึ้นภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สึกรับภัยนั้น คนโลกย่อมไม่รู้อรุณ คนโลก
ย่อมไม่เห็นธรรม ความโลกย่อมครอบงำรสนในขณะใด ความมืดคือย่อม
มีในขณะนั้น

โศกะยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิดขึ้น โศกะยังจิตให้กำเริบ โศกะ
เป็นภัยเกิดขึ้นภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สึกรับภัยนั้น คนโกรธย่อมไม่รู้อรุณ
คนโกรธย่อมไม่เห็นธรรม ความโกรธย่อมครอบงำรสนในขณะใด ความ
มืดคือย่อมมีในขณะนั้น

โมหะ ยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ให้เกิด โมหะยังจิตให้กำเริบ โมหะ
เป็นภัยเกิดขึ้นภายใน พาลชนย่อมไม่รู้สึกรับภัยนั้น คนหลงย่อมไม่รู้อรุณ
คนหลงย่อมไม่เห็นธรรม ความหลงย่อมครอบงำรสนในขณะใด ความมืดคือ
ย่อมมีในขณะนั้น...

ธรรม 3 ประการนี้แล เมื่อเกิดขึ้นภายในแห่งบุรุษ ย่อมเกิดขึ้น เพื่อมิใช่
ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อทุกข์ เพื่อความอยู่ไม่มีความสุข...¹

ว่าด้วยเหตุของการกล่าวเท็จ ความสงสัย

...ความกล่าวเท็จ ย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาบ้าง เพราะอาศัย
วัตถุที่ไม่น่าปรารถนาบ้าง ความสงสัยย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนา
บ้าง เพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่าปรารถนาบ้าง...

มุสาวาทย่อมเกิดเพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่าปรารถนาอย่างไร? บุคคล
บางคนในโลกนี้ ถูกเขาจำด้วยเครื่องจำถือชื่อ ย่อมกล่าวคำเท็จทั้งที่รู้

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เพื่อพ้นจากเครื่องจำนั้น ถูกเขาค้ำด้วยเครื่องจำคือ เชือก... โซ่ตรวน...
 เถาวัลย์... เครื่องล่อ... บ้าน... นคร... ชนบท บ่อมกล่าวคำ ที่จึ่งที่
 ร้อยๆ เพื่อพ้นจากเครื่องจำนั้น มุสาวาทย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่า
 ประารถณอย่างนี้

มุสาวาทย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถณอย่างไร? บุคคล
 บางคนในโลกนี้ย่อมกล่าว ที่จึ่งที่ร้อยๆ เพราะเหตุแห่งรูปที่ชอบใจ ย่อม
 กล่าวที่จึ่งที่ร้อยๆ เพราะเหตุแห่ง เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่ชอบใจเพราะ
 เหตุแห่งจิ๋ว... ปิณฑาท... เสนาสนะ... กิลานปัจจยเภสัชบริวาร
 มุสาวาทย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถณอย่างนี้

ความสงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่าปรารถณอย่างไร?
 ความสงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่าปรารถนาว่า เราจักพ้นจาก
 โรคนัยน์ตาหรือหนอ หรือเราจักไม่พ้นจากโรคนัยน์ตา เราจักพ้นจาก
 โรคหู... จมูก... ลิ้น... กาย... สිරมะ... ไบหู... ฟันหรือหนอ หรือเรา
 จักไม่พ้นจากโรคฟัน ความสงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่ไม่น่าปรารถนา
 อย่างนี้

ความสงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถณอย่างไร? ความ
 สงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุที่น่าปรารถนาว่า เราจักได้รูปที่ชอบใจหรือ
 หนอ หรือเราจักไม่ได้อยู่ที่ชอบใจ เราจักได้เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 สกฤต ภาวะ อาวาส ลาก ยศ สรรเสริญ สุข จิ๋ว ปิณฑาท เสนาสนะ
 เราจักได้กิลานปัจจยเภสัชบริวารที่ชอบใจหรือหนอ หรือเราจักไม่ได้
 กิลานปัจจยเภสัชบริวารที่ชอบใจ ความสงสัยย่อมเกิด เพราะอาศัยวัตถุ
 ที่น่าปรารถณอย่างนี้...¹

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

ว่าด้วยความงาม

...กัณฐกผู้กล่าวด้วยความถ่อมมัน เป็นผู้อัปโลก ๆ ไม่พึงแนะนำให้ใคร ๆ เป็นผู้เชิดพิณที่กำหนัดไว้ในเบื้องหน้า อาศัยวัตถุใด ก็กล่าววัตถุนั้นว่างามใน เพราะพิณนั้น นรชนผู้กล่าวความหมกจกนั้น ได้เห็นว่าแท้ในพิณนั้น...

...คำว่า อาศัยวัตถุใด ในคำว่า อาศัยวัตถุใด ก็กล่าววัตถุนั้นว่างาม ในเพราะพิณนั้น ความว่า อาศัย อิงอาศัย พัวพัน เข้าถึง จิตใจ น้อมใจ ถึงแล้วซึ่งวัตถุใด คือ ศาสนา ขรรณที่ศาสนาออก หมู่คณะ พิณ ปณิพทา มรรค เพราะฉะนั้น จึงชื่อ อาศัยวัตถุใด คำว่า ก็กล่าววัตถุนั้นว่างาม ความว่า เป็นผู้กล่าววัตถุนั้นว่างาม กล่าวว่าเป็น กล่าวว่าเป็น กล่าวว่าเป็นมัตถิต กล่าวว่าเป็นมัตถิต กล่าวว่าเป็นธีรชน กล่าวว่ามีญาณ กล่าวโดยเหตุ กล่าวโดยลักษณะ กล่าวโดยการณะ กล่าวโดยฐานะ โดยลักษณะของคน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อาศัยวัตถุใด ก็กล่าววัตถุนี้ว่างามใน เพราะพิณนั้น...¹

...ภิกษุทำปัญญาไว้เบื้องหน้า มีบิณฑาม...คำว่าบิณฑาม ความว่า บิณฑปราโมทย์ ที่เกิดขึ้นด้วยความสามารถแห่งพหุขานุสสติ ชื่อว่าบิณฑาม บิณฑาม บิณฑปราโมทย์ ที่เกิดขึ้นด้วยสามารถขรรณานุสสติ...สังขานุสสติ...สีลานุสสติ...จาคานุสสติ...เมตตาานุสสติ...อานาปานสติ...มรณานุสสติ...กายคตาสติ...อุปสมานุสสติ ชื่อว่าบิณฑาม เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภิกษุ ทำปัญญาไว้ เบื้องหน้า มีบิณฑาม...²

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 29, หน้า 309

² แหล่งเก็บ. หน้า 475.

สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงาม จากการศึกษากฎปฏิบัติสมุปบาท

1. กฎปฏิบัติสมุปบาท เป็นกฎธรรมชาติกฎหนึ่ง แสดงให้เห็นกระบวนการความเป็นไปของชีวิต (สรรพสัตว์)
2. ในกระบวนการของปฏิบัติสมุปบาทอันเป็นกระบวนการของชีวิตที่มี อวิชชา เป็นปัจจัยนำนี้ ได้ก่อให้เกิดความยึดมั่นขึ้นว่ามีความงาม มีสิ่งทั้งามมีสวัสดุกุลล ผู้เสพเสวย กรอบครอง สร้างสรรค์ ความงาม สิ่งทั้งาม แบบต่าง ๆ ขึ้น
3. กระบวนการปฏิบัติสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า "ความงาม" เป็นบัญญัติใช้เรียกมโนภาพ ของความพึงพอใจ - ชอบใจ - หิใจ (ตัณหา) ในรูป เสียง กลิ่น รส เสียง โผฏฐัพพะ อันเกิดจากการรับรู้ (ผัสสะ) แล้วก่อให้เกิด สุข เวทนา (ความสบายทางใจ - ความสุขทางใจ)
4. เมื่อความพอใจ ชอบใจ หิใจ อยากได้ อยากเป็น (ตัณหา) เกิดขึ้นใน รูป - เสียง - กลิ่น - รส - โผฏฐัพพะ แล้ว ก็เกิดการปรุงแต่ง (สังขาร) ความพอใจ - ชอบใจ - หิใจ (ตัณหา) เหล่านั้นเป็นมโนภาพ ของความพอใจไปต่าง ๆ นานา แล้วบัญญัติเรียก มโนภาพ ความพึงพอใจ - ชอบใจ - หิใจ (ตัณหา) เหล่านั้นว่า "ความงาม" ว่า "งาม" ต่าง ๆ นานา ไปตาม อารมณ์ของ อวิชชา และตัณหา เมื่อเกิดตัณหาขึ้นกระบวนการที่เห็นได้ในชีวิต ก็เป็นไปดังนี้ คือ

ค้นหา (ความอยาก แบบต่าง ๆ)

↓
ความเร้าร้อนเพราะความอยาก (ปริหาณะ)

↓
การแสวงหา (ปริเยสนา)

↓
ลาโภ (การได้)

↓
ความปลงใจรัก (วินิจโย)

↓
ความกำหนดด้วยความพอใจ (ฉันทราโค)

↓
ความสยบมัวเมา (อัชโศสานัง)

↓
ความจับอกจับใจ (ปริคคโห)

↓
ความตระหนี่ (มัจฉริยัง)

↓
การหวงกัน (อารักโข)

↓
เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกัน (อารักขาวิภัง) อันได้แก่การคำว่า

มีงมีงของกู - การวิวาท - การกล่าวเท็จ - การพูดจาใส่ร้าย - สงคราม -
จนแม้กระทั่ง "ถือเอาว่ามหาปฐพี แม่ทั้งสี่เป็นของเรา" ก็เกิดจากสาเหตุคือ
ค้นหา* และ สิ่งที่จะเป็นสาเหตุของก่อให้เกิดค้นหา ได้ก็คือ "ปิยรูป" ซึ่งก็คือ
สิ่งที่เรายึดถือกันว่างามนั่นเอง

*ค้นหา 3

1. กามค้นหา (ความอยากได้กามคุณ ก่อถึงสนองความต้องการทางประสาท
ทั้ง 5 อันได้แก่ รูป - เสียง - กลิ่น - รส - โภญะที่พึงพอใจ)

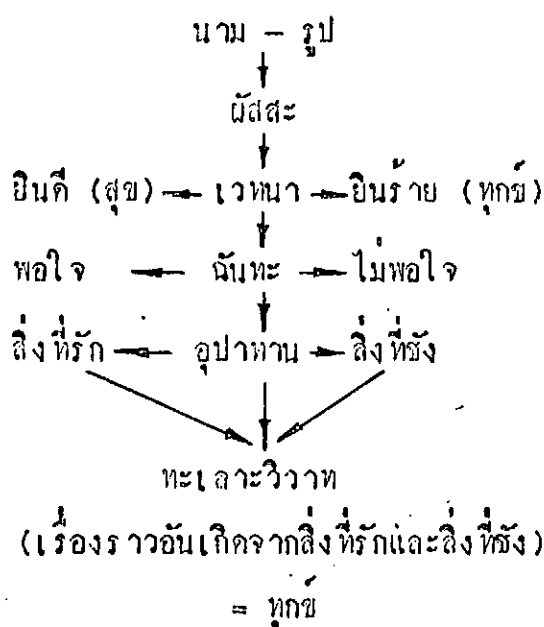
2. ภวค้นหา (ความอยากในภาวะของตัวตน ที่จะได้เป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง
อยากคงอยู่ตลอดไป)

3. วิภวค้นหา (ความอยากในความปราศพ้นไปแห่งตัวตน จากความเป็นไป
อย่างใดอย่างหนึ่งอันไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญ)

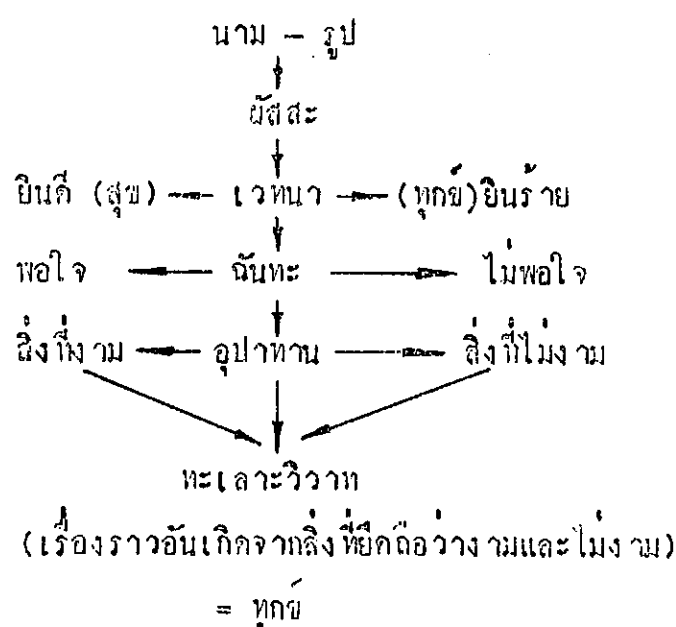
(ดูพระราชนิพนธ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ หน้า 101)

แสดงเป็นกระบวนการอีกนัยหนึ่ง ดังนี้*

กระบวนการทั่วไป

กระบวนการเฉพาะ (ความงาม)

5. มูลเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิด "ความยึดถือมั่น" ว่า "มีความงาม" "มีสิ่งงาม" มีสัตว์บุคคล ผู้เสพเสวย กรอบครอง สร้างสรรค์ความงาม สิ่งงาม คือ อวิชชา (ความไม่รู้ความจริงของสรรพสิ่ง) และตัณหา (ความทะยานอยาก)

6. ในกระบวนการของชีวิตของปุถุชน ปฏิจสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า "สิ่งอันเป็นที่รัก (สัตว์และสังขาร) หรือสิ่งทีก่อให้เกิดความพึงพอใจ หรือ สิ่งที่ยึดถือกันว่างาม เป็นเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท ความรำพัน ความโศก ความครุ่นคิด ความถือตัว ความขุ่นมัว การพูดส่อเสียด ความโกรธ การกล่าวเท็จ ความดงสัย ของปุถุชนในโลกนี้ ซึ่งภาวะเหล่านั้น เป็นภาวะที่ก่อให้เกิด "ทุกข์" ทั้งสิ้น

*ดูกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

7. กระบวนการปัจจุสมุปบาท แสดงให้เห็นว่า แท้ที่จริงแล้ว "ความงาม" "สิ่งพิ้งาม" สัตว์ บุคคล ผู้เสียสละ สร้างสรรค์ ครอบครอง ความงาม สิ่งพิ้งาม มิได้มีเป็นตัวเป็นตน เป็นขึ้นเป็นอัน เป็นเพียงกระแสของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ของสิ่งที่เรียกว่า รูป - นาม ตามเหตุปัจจัย ว่า

"เมื่อสิ่งนี้มี	สิ่งนี้ก็มี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ	สิ่งนี้ก็ดับ"

8. พุทธธรรมมีทัศนะว่า ความงาม (สุกนิมิต) เป็นปัจจัยให้ ราคะ (ความกำหนัด, ความยินดีในกาม, ความติดใจหรือความขมใจ ติดอยู่ในอารมณ์) เกิดขึ้นดังพุทธพจน์ ว่า

...กุกรภิกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งราคะ 2 อย่างนี้
2 อย่างเป็นไฉน? คือ สุกนิมิต 1 อโยนิโสมนสิการ 1 กุกรภิกษุ
ทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งราคะ 2 อย่างนี้แล"¹....

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

มัชฌิมาปิฎก (กระบวนการค้นอุปาทานว่า "มีสิ่งทั้งสาม มีความงาม")
(มรรค 8, ไตรสิกขา, อริยสัจ 4)

จากกระบวนการของปัจจุเจตมุปบาท แสดงให้เห็นว่า ผลจากการรับรู้ (ผัสสะ) รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสสกาย และธรรมารมณ์ใด ๆ ที่ประกอบ ด้วยอวิชชา แล้วก่อให้เกิดสุขเวทนา จากนั้นจะก่อให้เกิดคันหา จากคันหาจะเกิด เป็นอุปาทาน ยึดติดในสุข จากรูป เสียง กลิ่น รส ฯลฯ ยึดมั่นว่ามีรูป เสียง กลิ่น รส ฯลฯ ที่ก่อให้เกิดความสุข ความพอใจ และมีบัญญัติเรียกรูป เสียง รส ฯลฯ ที่ก่อให้เกิด สุข พอใจ นั้นว่า รูปทั้งสาม เสียงที่ไพเราะ กลิ่นดี... จากนั้นสัตว์บุคคล (นาย ก. นาย ข.) ก็แสวงหา สร้างสรรค์ เข้าครอบครอง รูป เสียง กลิ่น รส ฯลฯ ที่ยิ่งกว่างาม ว่าสวย...นั้น ๆ จนประสบกับภาวะ ที่เรียกว่าทุกข์ จากการไม่สมหวัง ไม่สมอยาก เนื่องจากความเสื่อมสลาย กับสูญ ของสิ่งที่ยึดถือว่างามในที่สุด

สำหรับปุถุชนทั่วไป ถือว่าการได้เข้าครอบครอง รูป - เสียง - กลิ่น - รส - สิ่งสัมผัสสกาย ที่คิดหมาย ยึดถือกันว่า งาม พอใจ แล้วจะก่อให้เกิดความสุข หรือคิดว่าความสุขนั้น จะเกิดจากการได้เข้าครอบครองในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสสกาย ทั้งงดงาม ไพเราะ ที่ก่อให้เกิดความพอใจ พุทธธรรมเรียกความสุข จากการข้องแวะกับรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสสกาย ว่า "กามสุข" และถือว่าการแสวงหาหรือหมกมุ่นอยู่ในกามสุขเป็น 1 ใน "ส่วนสุข 2 อย่าง" ที่ผู้เป็น อริยบุคคล ไม่ควรเสพ ทั้งปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

"...ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสุข 2 อย่างนี้ อันบรรพชิตไม่ควรเสพ ส่วนสุข

2 อย่างนั้นเป็นไฉน? คือ การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย เป็นของเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบ ด้วยประโยชน์ 1 การประกอบความลำบากแก่ตน เป็นทุกข์ ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ 1

ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุด 2 อย่าง เหล่านี้
 อันตลาคค ไค้กรัสรู้แล้ว กระทำจักม (การเห็น) กระทำญาณ (การรู้)
 ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน
 ก็ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลางนั้น...เป็นไฉน? คือ อริยมรรค อันประกอบ
 ด้วยองค์แปดนี้แหละ ซึ่งไค้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ
 การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ข้อปฏิบัติอัน
 เป็นสายกลางนี้แล อันตลาคคไค้กรัสรู้แล้ว..."¹

จากพุทธดำรัสนี้ แสดงให้เห็นว่า พุทธธรรมมีทัศนะว่า ส่วนที่สุก 2 ทาง
 ที่ผู้ใดเจริญแล้ว (อริยะชน) ไม่ควรเข้าไปเสพ ช้อง แวะ คือ

1. การประกอบตนให้พัวพันด้วยกาม สุขในกามทั้งหลาย (กามสุขขัลลิกานุโยค)
2. การประกอบความลำบากแก่ตน เป็นทุกข์ (อศกกิลมณานุโยค)

จะเห็นว่า พุทธธรรมมีทัศนะว่า การแสวงหาความสุข จากรูป รส กลิ่น
 เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ โดยเฉพาะรูป เสียง กลิ่น ที่ก่อให้เกิดความ
 หึงพอใจ (งาม) นั้นเป็นความสุขที่เลว ไม่มีประโยชน์ เพราะถึงดังกล่าวนี้นี้เป็น
 เหตุให้เกิดทุกข์ ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นไม่จบสิ้น และพระองค์ได้เสนอทางสายกลาง
 (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ไม่เป็น กามสุขขัลลิกานุโยค และอศกกิลมณานุโยค แต่เป็นทาง
 ที่เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง และความไม่มีทุกข์ คือ มรรคอันประกอบด้วย
 องค์ 8 ไค้แก่

1. ความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ)
2. ความดำริชอบ (สัมมาสังกัปปะ)

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 19, หน้า 418.

3. วาจาชอบ (สัมมาวาจา)
4. การงานชอบ (สัมมากัมมันตะ)
5. เลี้ยงชีพชอบ (สัมมาอาชีวะ)
6. เพียรชอบ (สัมมาวายามะ)
7. ระลึกชอบ (สัมมาสติ)
8. ตั้งใจชอบ (สัมมาสมาธิ)

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบาย มรรค 8 แต่ละข้อที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก

1. สัมมาทิฐิ

...สัมมาทิฐิเป็นไฉน? ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธาคมนิปฏิบัติ นี่ท่านกล่าววา สัมมาทิฐิ"¹...

...สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน? ปัญญา กิริยาที่รู้จัก ความวิจย
 ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด
 ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด
 ความรู้แจ่มแจ้ง ความคลั่งคิด ความไม่คร่ำครวญ ปัญญา เหมือนแผ่นดิน
 ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้จัก
 ปัญญาเหมือนปฏิภัก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตรา
 ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญา
 เหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจย สัมมาทิฐิ
 ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น
 อันใดที่เชื่อว่า สัมมาทิฐิ มีในสมัยนั้น...²

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 31, หน้า 30. เล่ม 14, หน้า 340. เล่ม 19, หน้า 8. เล่ม 35, หน้า 268. 271.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 34. หน้า 90.

...ดูกรกัจจนะ โลกนี้ โดยมาหาด้วยส่วน 2 อย่าง คือ ความมี 1 (สัสสตทิฏฐิ) ความไม่มี 1 (อจุณทิฏฐิ) ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งโลกโดยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงแล้ว ความไม่มีในโลก ย่อมไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริงแล้ว ความมีในโลก ย่อมไม่มี โลกนี้โดยมากยังพัวพันด้วยอุปาย * อุปาทานและอภินิเวส แต่พระอริยสาวก ย่อมไม่เข้าถึง ไม่ถ่มมัน ไม่ตั้งไว้ ซึ่งอุปายและอุปาทานนั้น อันเป็นอภินิเวสและอนุสัย อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิตว่า อักขาของเราทั้งนี้ ย่อมไม่เคลื่อนแกว่งสงสัยว่า ทุกข์นั้นแหละเมื่อบังเกิดขึ้นย่อมบังเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับย่อมดับ พระอริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแลกัจจนะจึงชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ...ดูกรกัจจนะ ส่วนสุดท้ายที่ 1 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดท้ายที่ 2 นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดท้าย 2 นั้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ...ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละกับด้วยการสวาทอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงกับ เพราะสังขารกับ วิญญาณจึงกับ...ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้...¹

*อุปาย : วิธีสำหรับประกอบ, ทนทาง, วิธีการ, กลวิธี (ดูพระราชนิพนธ์ พจนานุกรม พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์)

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 16, หน้า 15.

... กุณฺรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเห็นรูปอันไม่เที่ยงนั้นแล้วว่าไม่เที่ยง ความเห็น
ของภิกษุนั้นเชื่อว่าเป็นความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) เมื่อเห็นชอบย่อม
เบื่อหน่าย เพราะสิ้นความเพิลิกเพิลิน จึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะ
จึงสิ้นความเพิลิกเพิลิน เพราะสิ้นความเพิลิกเพิลินและราคะ เราจึงเรียก
ว่า หลุดพ้นแล้ว ภิกษุเห็น เสียง กลิ่น รส โยนิรูพพะ ขรรณารมณ
อันไม่เที่ยงนั้นแล้วว่าไม่เที่ยง ความเห็นของภิกษุนั้นเชื่อว่าเป็นความเห็นชอบ
เมื่อเห็นชอบย่อมเบื่อหน่าย...¹

จากพุทธวจนะทั้งหมดที่ได้นำมา สรุปความหมายของสัมมาทิฐิไว้ว่า หมายถึง
ความเห็นถูกต้อง ความรู้ที่ถูกต้อง หรือความเห็นที่ถูกต้อง คือ มีความเข้าใจ หรือ
ความรู้ในอริยสัจ 4 ไก่แก ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค มีความรู้ ความเข้าใจ
ใน อกุศล อกุศลมูล กุศลและอกุศล มีความรู้ความเข้าใจในไตรลักษณ์ มีความรู้
ความเข้าใจในปัจจุสมุปบาท"

ระดับของสัมมาทิฐิ

ในพระไตรปิฎกมี พุทธพจน์ จัก สัมมาทิฐิเป็น 2 ระดับ คือ ระดับของปุถุชน
ที่ข้องอยู่กับกามคุณ และระดับของอริยะชน ดังมีพุทธพจน์ ดังนี้

... กุณฺรภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาทิฐิเป็นไฉน? กุณฺรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าว
สัมมาทิฐิเป็น 2 อย่าง คือ สัมมาทิฐิยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ไหฺณล
แก่ชั้น 5 อย่าง 1 สัมมาทิฐิของพระอริยะ ที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ
เป็นองคฺมรรค อย่าง 1

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 18 หน้า 147.

* กุ พระราชวรมุนี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. (พิมพ์ใหม่)
หน้า 734 - 735.

...สัมมาทิฐิที่ยัง เป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธเป็นไฉน คือความเห็นดังนี้ว่า ทานให้แล้วมีผล ยัญบูชาแล้วมีผล สังเวทียังสรวงแล้วมีผล ผลวิบากของกรรมที่ทําคิดทำชั่วแล้ว มีอยู่ โลกนี้มี โลกหน้ามี มารคามิ ปิตามิ สัตว์ที่เป็นอุปปาทิกะมีสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ยุกตาเป็นชอบ ปฏิบัติชอบ ซึ่งประกาศโลกนี้ โลกหน้า ให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้จักด้วยตนเอง ในโลกนี้มีอยู่ นี่สัมมาทิฐิที่ยังเป็นสาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธ...

....สัมมาทิฐิของพระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ทูกริกมุกข์ทั้งหลาย บัญญา บัญญัติหรือ บัญญาพละ ทัมมวิจย สัมโพธิสังค ความเห็นชอบองค์แห่งมรรค ของภิกษุผู้มีจิตไกลข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ พรุ่งพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรคอยู่นี้แล สัมมาทิฐิของพระอริยะเป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระเป็นองค์มรรค...¹

จากพุทธพจน์นี้จะเห็นว่า แม่จะแบ่งระดับสัมมาทิฐิเป็น 2 ระดับ แคะระดับของสัมมาทิฐิที่เป็นองค์แห่งมรรค อ โดยแท้จริง ก็คือ สัมมาทิฐิในระดับโลกุตตระ ซึ่งเป็นสัมมาทิฐิที่เป็นความเห็น ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องไม่คลาดเคลื่อน วิปlass ในสรรพสิ่งทั้งปวง

ความสำคัญของสัมมาทิฐิ

ในกรณีความสำคัญของสัมมาทิฐิ ขอยกพุทธพจน์ส่วนหนึ่งมาให้ เห็นดังต่อไปนี้

...ทูกริกมุกข์ทั้งหลาย บรรดาองค์ทั้ง 7 นั้น สัมมาทิฐิยอมเป็นประธาน ก็สัมมาทิฐิ ยอมเป็นประธานอย่างไร คือภิกษุรู้จักมิจฉาทิฐิว่าเป็น มิจฉาทิฐิ รู้จักสัมมาทิฐิว่าสัมมาทิฐิ... รู้จักมิจฉาสังคกับปะว่า เป็น

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

สัมมาสังกัปปะ... รู้จักมิจฉาวาจา... สัมมาวาจา... มิจฉากัมมันตะ...
 สัมมากัมมันตะ... ฯลฯ"¹ ...

... กุณฺรภิกษุทั้งหลาย เมื่อพระอาทิตย์จะขึ้น สิ่งที่เกิดขึ้นก่อน สิ่งที่เป็น
 นิमित्तมาก่อน คือ แสงเงิน แสงทอง ฉับใจ สิ่งที่เป็นเบื้องต้น เป็นนิมิต
 มาก่อนแก่การตรัสรู้ อริยสัจ 4 ตามความเป็นจริง คือ สัมมาทิฏฐิ
 ฉะนั้นเหมือนกัน อันภิกษุผู้มีความเห็นชอบ หวังข้อนี้ไว้ว่า จักรู้จักตาม
 ความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา กุณฺรภิกษุทั้งหลาย
 เพราะฉะนั้นแหละ เธอทั้งหลาย หวังระหว่าความเพียรเพื่อรู้ตามความเป็น
 จริงว่านี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา...

... ภิกษุ... จักหาตายอวิชชา จักยัง วิชชาให้เกิด จักหาวิพพานให้แจ้ง
 ด้วยความเห็นที่พึงไว้ถูก ด้วยการเจริญมรรคที่พึงไว้ถูก ข้อนี้เป็นฐานะ
 ที่มิได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะความเห็นที่พึงไว้ถูก...²

... ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ย่อมเป็นอันสลักมิจฉาทิฏฐิได้ ทั้งกุศลธรรมลามกเป็น
 เอนกมี เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัยนั้น ก็เป็นอันผู้มีสัมมาทิฏฐิสลักได้แล้ว
 และกุศลธรรมเป็นเอนกย่อมถึงความเจริญใหญ่สุด เพราะสัมมาทิฏฐิเป็น
 ปัจจัย"³ ...

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 19, หน้า 437.

² แหล่งเดิม. หน้า 10.

³ แหล่งเดิม. เล่ม 14, หน้า 150.

ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ

จากที่เสนอมานี้จะเห็นว่า มรรคข้อแรก คือ สัมมาทิฐิ เป็นธรรมที่สำคัญมาก เพราะหากสัมมาทิฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็เท่ากับว่าเป็นการเริ่มการเดินทางไปสู่ความศรัทธา ความเห็น ที่ถูกต้องสรรพสิ่งทั้งปวง ตามความเป็นจริง พุทธธรรมแสดงไว้ว่า ปัจจัยอันเป็นสิ่งที่ช่วยให้ เกิดสัมมาทิฐินั้นมีอยู่ 2 ทาง คือ

1. ปรโคโธสะ *

2. โยนิโสมนสิการ .

มีพุทธพจน์กล่าวถึง ปรโคโธสะ และ โยนิโสมนสิการ ว่า

...คฤกริกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ 2 อย่างนี้ 2 อย่างเป็นไฉน? คือ กุศลโสมนัส 1 โยนิโสมนสิการ 1 คฤกริกษุทั้งหลาย ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ 2 อย่างนี้แล"¹...

...ธรรมอย่างอื่นมีอุปการะมาก...เหมือนโยนิโสมนสิการ ไม่มีเลย ริกษุเริ่มตั้งไว้ซึ่งมนสิการโดยแยบคาย หิงบรม...²

...ริกษุผู้มีมิกรกี (กัลยาณมิตร) มีความยำเกรง มีความเคารพ กระทำ คำกล่าวของมิกรกีทั้งหลาย มีสัจสัมปชัญญะ ริกษุนั้นหิงบรมธรรมอันเป็นที่สัน ไปได้แห่งสังโยชน์ทั้งปวงโดยลำดับ...²

* ปรโคโธสะ จาก พระราชนิพนธ์. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 622 - 668.

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 20, หน้า 82.

² แหล่งเก็บ. เล่ม 25, หน้า 168 - 169.

ปร โคโมสะ คือเสียงจากผู้อื่น เป็นเสียงที่เกิดจากแหล่งที่ก็ คือคนมีคุณธรรม ซึ่งพุทธธรรมเรียกว่า สัตบุรุษ (สัปบุรุษ) บ้าง บัณฑิตบ้าง กัลยาณมิตรบ้าง จากการที่ได้พบปะสังสรรค์ของ สัตบุรุษ สิ่งที่เกิดความมา แสดงได้ดังนี้

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ...

โยนิโสมนสิการ คือการทำใจโดยอุบายแยบคาย หมายถึง การรู้จักพิจารณา สิ่งทั้งปวงโดยปัญญา สืบค้นถึงต้นเค้า มองเห็นตามสภาวะตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่ง เหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้ลึกลับกัณฑ์หา อุปาทานของตนเข้าจับ* จากการที่มี โยนิโสมนสิการ ในสิ่งทั้งปวงนี้เอง สัมมาทิฐิก็เกิดและเจริญขึ้น ดังพุทธพจน์ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่นแม้ข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น เหมือนการทำใจ โดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) นี้เลย ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลทำใจ โดยแยบคาย สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น...¹

เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สิ่งที่จะเกิดตามมา แสดงเป็นกระบวนการได้ดังนี้
(เสวนากับสัตบุรุษ → สดับธรรม → ศรัทธา) → โยนิโสมนสิการ → สัมมาทิฐิ...
(วิชา) → อวิชาภัย → สังฆารัก → วิญญานภัย → นามรูปภัย... ฯลฯ ทุกข์ภัย
ในกรณีของไม่มีโยนิโสมนสิการ (อโยนิโสมนสิการ) ขบวนการแสดงได้ดังนี้²

*ดู โยนิโสมนสิการ จาก พระราชวรมุนี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 669 - 731.

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 20 หน้า 33.

²พระราชวรมุนี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 673.

อโยนิโสมนสิการ $\left\{ \begin{array}{l} \text{อวิชา} \rightarrow \text{สังขาร} \rightarrow \text{าลา} \rightarrow \text{ชรามณะ} \rightarrow \text{โสกะ} \rightarrow \text{ปริเทวะ} \rightarrow \text{าลา} = \text{ทุกข์เกิด} \\ \text{คันหา} \rightarrow \text{อุปาทาน} \rightarrow \text{าลา} \rightarrow \text{ชรามณะ} \rightarrow \text{โสกะ} \rightarrow \text{ปริเทวะ} \rightarrow \text{าลา} = \text{ทุกข์เกิด} \end{array} \right.$

โดยสรุป สัมมาทิฐิ คือความเห็นที่ตรงตามสภาวะ เห็นความที่ถึงทั้งหลายเป็นจริง โดยมี โยนิโสมนสิการ เป็นสิ่งที่ช่วยให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้น และเจริญทวีขึ้นเรื่อย ๆ และผลสุดคือไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจปรากฏการณ์ของ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ตานียมทาง ๆ จนเกิดปัญหาทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น แยกดับกระทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา

2. สัมมาสังกัปปะ

ในพระไตรปิฎกมีคำจำกัดความของสัมมาสังกัปปะไว้ว่า

...ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาสังกัปปะเป็นไหน? ความดำริในความออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายามมาก ความดำริในความไม่เบียดเบียน นี่ท่านกล่าวว่า สัมมาสังกัปปะ"¹ ...

...สัมมาสังกัปปะมีในสมัยนั้น เป็นไหน? ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิพอยู่ในอารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะมีในสมัยนั้น"² ...

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 31, หน้า 30. เล่ม 19, หน้า 8. เล่ม 35, หน้า 271. เล่ม 11, หน้า 164.

² แหล่งเก็บ. เล่ม 34, หน้า 91.

เนื่องจากมีโยนิโสมนสิการ สัมมาวิภูติ ก็มองเห็นและเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง จึงเกิดมี คำวิ นึกคิด และทั้งทัศนคติ (สังกัดปะ) ก่อสิ่งเหล่านั้น อย่างถูกต้อง ไม่ยึกยิด ไม่เอนเอียง ไม่ชักแย้ง เป็นปฏิปักษ์ มีใจเป็นกลาง จาก ความชอบใจ ไม่ชอบใจ ก็เกิดภาวะที่เรียกว่า สัมมาสังกัดปะ (ความคำวิที่เป็น กุศล) ขึ้น คือ

1. ความคำวิ ในทางออกจากกาม (เนกขัมมสังกัดปะ) คือ ความคิดที่ ปลอดโปร่งจากกาม ไม่หมกมุ่นข้องติดใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ชัมมารมณ ที่ก่อให้เกิดความพึงพอใจ (ปิยรูป) ความคิดที่ปราศจากความเห็นแก่ตัว ความคิดเสียสละเป็นความถึนึก ที่ปราศจากราคะ หรือ โลภะ

2. ความคำวิในทางไม่พยายาบท (อัปปายาบทสังกัดปะ) คือความคำวิที่ ไม่ชิงชัง เคียดแค้น ชักเคือง แต่มุ่งให้มีความเมตตา มีความต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข จักเป็นความนึกคิดที่ปราศจาก โทสะ

3. ความคำวิในทางไม่เบียดเบียน (อวิหิงสาสังกัดปะ) ไม่กิดหว่าร้าย หรือทำลาย มีกรุณา คือความคิดช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ เป็นพื้นอยู่

ธรรม 3 ประการที่กล่าวมานั้น เป็นสัมมาสังกัดปะ (คำวิชอบ) ธรรมที่ ตรงกันข้ามกับสัมมาสังกัดปะ คือ มิจฉาสสังกัดปะ ซึ่งมี 3 ประการ คือ

1. กามสังกัดปะ (ความคำวิในทางกาม) คือความคำวิที่เกี่ยวข้องกับ กาม ความคิดนึกในทางที่จะแสวงหา หมกมุ่น พัวพันอยู่กับสิ่งสนองความต้องการทาง ประสาททั้ง 5 (โลภะ)

2. พยายาบทสังกัดปะ (ความคำวิในทางพยายาบท) คือความคำวิที่ประกอบ ด้วยความเกลียดแค้นชิงชัง ไม่พอใจ ชักเคือง ในแง่ต่าง ๆ (โทสะ)

3. วิหิงสาสังกัดปะ (ความคำวิในทางเบียดเบียน) คือความคำวิในทาง เบียดเบียน ทำร้าย ทำลาย อยากระทบกระทั้งผู้อื่น อยากให้เขาประสบความทุกข์ เกือบร้อน (ตรงข้ามกับกรุณา)

พิจารณาจาก นิจนาสังกัปปะแล้ว กล่าว ๆ ก็พบว่า คนส่วนมากต่างก็ตกอยู่
ภายใต้ นิจนาสังกัปปะกันเป็นพื้น

ระดับของสัมมาสังกัปปะ

สัมมาสังกัปปะ แบ่งเป็น 2 ระดับเช่นเดียวกับ สัมมาทิฐิ คือ ระดับ โลเกีย
กับระดับ โลกุตระ ดังนี้ พุทธพจน์ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสัมมาสังกัปปะเป็น 2 อย่าง คือ สัมมาสังกัปปะ
ที่ยังเป็นสาสวะเป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลแก่ขันธอย่าง 1 สัมมาสังกัปปะของ
พระอริยะที่เป็นอนาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์มรรคอย่าง 1"¹ ...

มีพุทธพจน์แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของความคำวิ ความตรึกตรองหรือวิตก
ไว้ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยิ่งตรึก ยิ่งตรองถึงวิตก ๆ ไฉนมาก เขอก็นิ่มน้อมไป
ข้างวิตกนั้น ๆ ... ถ้าภิกษุยิ่งตรองถึงกามวิตกมาก เขอก็นิ่มน้อมไปเสีย
มากกระทำอยู่แต่กามวิตกไฉนมาก จิตของเขอก็นิ่มน้อมไปเพื่อกามวิตก... ถ้าภิกษุ
ยิ่งตรึกยิ่งตรองถึงพยายาท... ถึงวิหิงสากระทำอยู่แต่วิหิงสาวิตกไฉนมาก
จิตของเขอก็นิ่มน้อมไปเพื่อวิหิงสาวิตก"² ...

มีพุทธพจน์กล่าวสรุป องค์มรรค 2 ข้อต้น คือ สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ
ไว้ว่า

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 14 , หน้า 147.

² แหล่งเดิม. เล่ม 12 , หน้า 161.

...ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม 4 อย่าง ชื่อว่าเป็นผู้ค้ำเนิน ปฏิปทาอันไม่ฉีกพลาด และเป็นอันใดเริ่มก่อต้นกำเนิดของความสิ้นอาสวะ แล้ว ธรรม 4 อย่าง นั้นคือ เนกขัมมวิตถ อหยาบยาวิตถ อวิหิงสาวิตถ สัมมาทิฏฐิ"¹ ...

3. สัมมาวาจา

คำอธิบายสัมมาวาจาอันเป็นองค์แห่งมรรคข้อที่ 3 ปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

...ภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจาเป็นไฉน? เจตนาเครื่องงกเว้นจากทุกข์ เห็นทุกข์เสียสละ พุคคำหยาบ พุคเพื่อเจือ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา"² ...

...สัมมาวาจามีในสมัยนั้นเป็นไฉน? การงก การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องงก การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล่วงเขต การกำจัดต้นเหตุจตุกกจิต 4 วาจาชอบ เป็นองค์แห่งมรรค มีเนื้อในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา มีในสมัยนั้น"³ ...

มีการแสดงลักษณะของสัมมาวาจาไว้ในพระสูตรต่าง ๆ อีกหลายนัย แต่ที่ผู้เขียนเห็นว่าที่ครอบคลุมในเรื่องของการกล่าววาจาทั้งหมด ความที่ปรากฏอยู่ใน อภัยราชกุมารสูตร ดังต่อไปนี้

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 756.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 19, หน้า 8. เล่ม 31, หน้า 30.

³แหล่งเก็บ. เล่ม 34, หน้า 91. เล่ม 35, หน้า 271.

...คุณรวิษณุมาร ตลาคค...

- ยอมรับว่าวาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้น
ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตลาคคไม่กล่าววาจานั้น อนึ่ง
- ตลาคคยอมรับว่าวาจาที่จริง ที่แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และ
วาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตลาคคไม่กล่าววาจานั้น
อนึ่ง
- ตลาคคยอมรับว่าวาจาที่จริง วาจาที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ แต่
วาจานั้น ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ในข้อนี้ ตลาคคยอม
รู้กาลที่จะพยากรณ์วาจานั้น
- ตลาคคยอมรับว่าวาจาที่ไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วจา
นั้น เป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตลาคคไม่กล่าววาจานั้น
- ตลาคคยอมรับว่าวาจาที่จริง ที่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่วาจานั้น
เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ตลาคคไม่กล่าววาจานั้น
- ตลาคคยอมรับว่าวาจาที่จริงที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้น
เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของผู้อื่น ในข้อนี้ ตลาคคยอมรู้กาลที่จะพยากรณ์
วาจานั้น...¹

จากพระสูตรนี้แสดงให้เห็นว่า พุทธธรรมได้แบ่งส่วนประกอบของสัมมาวาจา
เป็น 4 ประการ คือ (1) จริงแท้ (2) มีประโยชน์ (3) เป็นที่รักพอใจของ
ผู้อื่น (4) เหมาะกับกาลเวลา และใน 4 ประการนี้ องค์ประกอบที่สำคัญที่สุดคือ
ประโยชน์ส่วนประการอื่น ๆ มีความสำคัญรองลงมา และในการที่จะกล่าววาจาออกมา
นั้น แม้จะเป็นวาจาที่จริงมีประโยชน์และเป็นที่รักพอใจของผู้อื่นแล้ว ยังต้องให้เหมาะกับ
กาลเวลาด้วย (คำพูกนั้นจึงจะเกิดผลหรือประโยชน์อย่างสมบูรณ์)

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

และเช่นเดียวกับ มรรคข้อที่ 1 และ 2 สัมมาวาจาก็มี 2 ระดับ คือ ระดับ โลภียะสัมมาวาจา และ โลกุตตระสัมมาวาจา

โดยสรุป สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ได้แก่

1. ละเว้นการพูดเท็จ (มุสาวาท) พูดความจริง (สัจวาจา)
2. เว้นการพูดส่อเสียด (ปิสุตวาจา) พูดคำสมานสามัคคี (สมัคคกรณวาจา)
3. เว้นการพูดคำหยาบ (มรुสวาจา) พูดคำอ่อนหวานสุภาพ (สันทวาจา)
4. เว้นการพูดเพ้อเจ้อ (สัมผัปปลาปะ) พูดคำมีประโยชน์ (อรรถสันนิทวาจา)

4. สัมมากัมมันตะ

สัมมากัมมันตะ หมายถึง การงานชอบหรือการกระทำชอบ มีพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้

...สัมมากัมมันตะเป็นไฉน? เจตนาเป็นเครื่องงกเว้นจากการฆ่าสัตว์
เจตนาเป็นเครื่องงกเว้นจากการลักทรัพย์ เจตนาเป็นเครื่องงกเว้นจาก
การประพฤติผิดในกาม นี่ท่านเรียกว่า สัมมากัมมันตะ"¹ ...

...สัมมากัมมันตะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน? การงด การเว้น การเลิกละ
เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่
ล่วงเขต การกำจัดคันเหตู กายทุจริต 3 การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ มีในสมัยนั้น"² ...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 31 หน้า 31, เล่ม 19 หน้า 8.

²แหล่งเดิม. เล่ม 34 หน้า 91, เล่ม 35 หน้า 271.

สรุปได้ว่า สัมมากรรมันตะ คือการกระทำทางกายที่ชอบ คือ

1. เว้นการฆ่าลายชีวิต (ปาณาติฆาต) กระทำการช่วยเหลือเกื้อกูลชีวิต
2. เว้นการเอาของที่เขาไม่ได้ให้ (อหินนาทาน) ประกอบสัมมาอาชีวะ
3. เว้นการประพฤตินิโคในกาม (กาเมสุมิฉฉาร)

และสัมมากรรมันตะมี 2 ระดับ คือ ระดับโลกียะ และ สัมมากรรมันตะระดับ
โลกุตระ

5. สัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะ หมายถึง - การเลี้ยงชีพที่ชอบ มีพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้

...สัมมาอาชีวะเป็นไฉน? อริยสาวกในวินัยนี้ ย่อมละอาชีวะที่ผิด สำเร็จ
ความเป็นอยู่ ด้วยอาชีวะที่ชอบ นี้ท่านกล่าวว่า สัมมาอาชีวะ"¹ ...

...สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน? การงค การเว้น การเลิกละ
เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่
ล้ำเขต การกำจັกทันเหตุมิฉฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้น"² ...

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 31 หน้า 31, เล่ม 19 หน้า 8.

² แหล่งเดิม. เล่ม 34 หน้า 91, เล่ม 35 หน้า 271.

จากพุทธพจน์ที่ยกมา สรุปได้ว่า สัมมาอาชีวะหรือเลี้ยงชีพชอบได้แก่ การมีชีวิตร ้อยู่ด้วยความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพสุจริต ไม่ประกอบกรางานที่เป็น มิฉฉาชีพ หรือทุจริต ในเรื่องการค้าเงินเชิวิตที่ถูกตอ้งนั้น มีกล่าวไว้มากมายใน พระไตร แต่สรุปหลักการสำคัญ ได้ 3 ประการดังปรากฏใน เทวทสุตร ดังนี้...

...ไม่เอาทุกข์ทัมณคนที่ไม่ม่ทุกข์ทัมณ 1

ไม่สละความสุขที่เกิดโดยธรรม 1

ไม่เป็นผู้หมกมุ่นในสุขนั้น 1"1 ...

ในกรณีของคณหัสถ์ ถ้าจะกล่าวโดยประมวลเอาหลักการพื้นฐานของการค้าเงิน ชีวิตรที่ถูกตอ้งตามทัศนะของพุทธแล้ว ควรเว้นอกุศลกรรมบถ 10 และค้าเงินชีวิตรไปตาม ทางแห่งกุศลกรรมบถ 10 ดังนี้²

เว้นทางห้าชั่ว 10 อย่าง

กายทุจริต 3	{	1. ข่าสักร์
	{	2. ลักทรัพย์
	{	3. ประพฤตินิกทางกาม
วจีทุจริต 4	{	4. พุกเท็จ
	{	5. พุกส่อเสียด
	{	6. พุกคำหยาบ
	{	7. พุกเพ้อเจ้อ
มโนทุจริต 3	{	8. โลภอยากไ้ของเขา
	{	9. พยาบาทปองร้ายเขา
	{	10. ความเห็นผิด

ค้าเงินชีวิตรตามทางกระทำดี 10 อย่าง

กายสุจริต 3	{	1. ไม่ข่าสักร์
	{	2. ไม่ลักทรัพย์
	{	3. ไม่ประพฤตินิกทางกาม
วจีสุจริต 4	{	4. ไม่พุกเท็จ
	{	5. ไม่พุกส่อเสียด
	{	6. ไม่พุกคำหยาบ
	{	7. ไม่พุกเพ้อเจ้อ
มโนสุจริต 3	{	8. ไม่โลภอยากไ้ของเขา
	{	9. ไม่พยาบาทปองร้าย
	{	10. ความเห็นชอบ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 14, หน้า 11.

²แหล่งเดิม. เล่ม 11, หน้า 245 - 246.

ส่วนในกรณีของบรรพชิตหรือภิกษุ นั้น มีการดำเนินชีวิตที่ควรต้องดำเนินไปตามที่กำหนดไว้ในพระวินัย

ข้อที่ควรสังเกตคือ สัมมาวาจา (วาจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) ตามนัยของมรรคนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจาก ความเห็นที่ถูกต้อง (สัมมาทิฐิ) และความคิดที่ถูกต้อง (สัมมาสังกัปปะ) และในทางกลับกัน การพูดที่ผิด (มิจนาวาจา) การงานที่ผิด (มิจนากัมมันตะ) การเลี้ยงชีพผิด (มิจนาอาชีวะ) ก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากความเห็นผิด (มิจนาทิฐิ) และความคิดผิด (มิจนาสังกัปปะ) จะเห็นได้ว่า ความรู้ ความคิดและพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย ทางวาจา ในรูปต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กันเป็นวงจรหรือลูกโซ่ เป็นเหตุปัจจัยของกันและกันอย่างแยกไม่ออก

6. สัมมาวาจานะ

สัมมาวาจาณะ คือความเพียรชอบ ความหมายของสัมมาวาจาณะ ปรากฏในพระไตรปิฎกดังนี้

...สัมมาวาจาณะเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายามปรารภความเพียร ประคองจิต ทั้งจิตไว้ เพื่อยังกุศลธรรมอันลามก ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้น แล้ว ฯลฯ เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต ทั้งจิตไว้ เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่ผันเพี้ยน เพื่อความเจริญโดยยิ่ง เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้ท่านกล่าวว่าสัมมาวาจาณะ..."¹

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 31, หน้า 31, เล่ม 19, หน้า 8.

...สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้นเป็นไหน? การปรารภความเพียรทางใจ
ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ
ความอดทน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวหน้าไปอย่างไม่ทอดย
ความไม่ทอดทิ้งกัน ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประทับประคองธุระ วิริยะ
วิริยอุตสาหะ วิริยพละ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพธิวงศ์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดที่ชื่อว่า สัมมาวายามะ มีในสมัย
นั้น...¹

สัมมาวายามะหรือความเพียรชอบนี้ เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า สัมมปธาน หรือ
ปธาน 4 คือ²

1. สังวรปธาน เพียรป้องกันหรือเพียรระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
2. ปหานปธาน เพียรละหรือเพียรกำจัด (อกุศลที่เกิดแล้ว)
3. ภavanaปธาน เพียรเจริญหรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
4. อนุรักขนาปธาน เพียรอนุรักษหรือเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่
เกิดขึ้นแล้ว)

จะเห็นว่า ความหมายของสัมมาวายามะ หรือความเพียรชอบตามนัยของ
มรรค 8 มีความหมายเป็น 2 นัย คือ (1) เพียรที่จะระวังและกำจัด อกุศล
(2) เพียรที่จะสร้างและอนุรักษ กุศล*

การกำจัดอกุศลก็กระทำได้โดย (1) ป้องกันหรือระวัง (อกุศลที่ยังไม่เกิด)
เรียกว่า สังวร (2) ละหรือกำจัด (อกุศลที่เกิดแล้ว) เรียกว่า ปหาน

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 34 หน้า 91, เล่ม 35 หน้า 272.

²พระราชวรานันท์. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 799.

*ดู อกุศล และ กุศล หน้า 150.

ส่วนการที่จะทำให้ทุกสิ่งเกิดขึ้นก็มี 2 ประการ เช่นกันคือ (1) เพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง เรียกว่าภาวนา และ (2) โดยการรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ดำรงมั่นเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เรียกว่า อนุรักษ

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนา โดยที่สัมมาวาจาจะเป็นองค์มรรคข้อ 1 ใน 3 ข้อ (สัมมาทิฐิ สัมมาวาจา สัมมาสติ) ที่ต้องประกอบช่วยอุกหนุนองค์มรรคข้ออื่นทุกข้อ และความเพียร จะมีพบแทรกอยู่ในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวด อาจพิจารณาความสำคัญของความเพียรได้จากพุทธพจน์ต่อไปนี้

...คน...ล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร...บริสุทธิตัวได้ด้วยปัญญา"¹ ...

...ท่านทั้งหลายพึงทำความเพียรเครื่องยังกิเลส ให้เร่าร้อน พระตถาคตทั้งหลายเป็น แคนุบอ"² ...

...บุคคลหนุ่มมีกำลัง ไม่ลุกขึ้นในกาลเป็นที่ลุกขึ้น ชื่อว่าเป็นคนเกียจคร้าน คนเกียจคร้านยอมไม่ประสพทางแห่งปัญญา"³ ...

...ภิกษุทั้งหลาย เรารู้ทั่วถึงคุณธรรม 2 อย่าง 2 อย่างเป็นไฉน? คือ ความเป็นผู้ไม่สันโดษในกุศลธรรม 1 ความเป็นผู้ไม่ย่อหย่อนในความเพียร 1... เพราะเหตุนั้นแล ขอทั้งหลาย พึงศึกษาอย่างนี้ว่า จักเริ่มถึงความเพียรอันไม่ย่อหย่อนว่า จะเหลืออยู่แต่ หนึ่ง เอ็น และกระดูกก็ตามที่ เนื่อและเลือด

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 15 หน้า 258.

² แหล่งเก็บ. เล่ม 25 หน้า 36.

³ แหล่งเก็บ.

ในสรีระจะแพะเหือกไปเกิด ยังไม่บรรลุนิติบุคคลพึงบรรลุได้ด้วย เรี่ยวแรง
ของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักไม่หยุด
ความเพียรเสีย... ขอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้...¹

...ท่านทั้งหลายจงเห็นความเกียจคร้านโดยความเป็นภัย และเห็นการ
ปรารภความเพียรโดยเป็นทางเกษมแล้ว จงปรารภความเพียรเถิด นี่เป็น
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"² ...

...ธรรมนี้เป็นธรรมของบุคคลผู้ปรารภความเพียร มิใช่ของบุคคล
ผู้เกียจคร้าน"³ ...

การกระทำความเพียรตามทัศนะของพุทธนั้น ต้องกระทำให้พอดีไม่ถึงเกินไป
หรือหย่อนเกินไป พระพุทธเจ้าทรงอุปมาความเพียรด้วยสายพิน ซึ่งปรากฏในโสมสูตร⁴
ว่า สายพินที่ถึงพอดีไม่ถึงหรือหย่อนจึงจะมีเสียงไพเราะ ความเพียรที่หนักหรือถึงมากไป
จะเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน ความเพียรย่อหย่อนเกินไปก็ทำให้เกียจคร้าน ความเพียร
ที่พอเหมาะจึงจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อการงานและการบรรลุธรรม

นอกจากนี้การประกอบความเพียร ยังต้องมีภาวะที่เหมาะสมอื่น ๆ ประกอบอีก
เช่น พุทธพจน์ดังต่อไปนี้...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 20, หน้า 48.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 33 หน้า 406.

³แหล่งเก็บ. เล่ม 25 หน้า 176, หน้า 177, หน้า 179, หน้า 180.

⁴แหล่งเก็บ. เล่ม 22 หน้า 339 - 340.

"...ภิกษุทั้งหลาย สมัยที่ควรบำเพ็ญเพียร 5 ประการนี้ 5 ประการเป็นไฉน?
คือ

1. ภิกษุ...เป็นหนุ่มแน่น มีผมดำสนิทประกอบด้วยความเป็นหนุ่มตั้ง
อยู่ในปฐมวัย...

2. ภิกษุเป็นผู้มีอาพาชน้อย มีโรคเบา ฯลฯ...

3. สมัยที่ข้าวถูก ข้าวดี มีอาหารหาง่าย...

4. สมัยที่พวกมนุษย์พร้อมเพรียงกัน (สามัคคีกัน) ยินดีต่อกัน
ไม่วิวาทกัน เป็นเหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดูกันและกันด้วยจิตที่ประกอบ
ด้วยความรัก...

5. สมัยที่สงฆ์ พร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน...¹

7. สัมมาสติ

สัมมาสติคือความระลึกรู้ชอบ ความหมายของสัมมาสติปรากฏในพระไตรปิฎกดังนี้

...สัมมาสติเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่
มีความเพียรมีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดกอธิฆาและโภณัสสในโลกเสีย พิจารณา
เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่...พิจารณา เห็นจิตในจิตอยู่...พิจารณา
เห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดกอธิฆา
และโภณัสสในโลกเสีย นี้ท่านกล่าวว่าสัมมาสติ"² ...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 20 หน้า 59.

²แหล่งเก็บ. เล่ม 31 หน้า 31, เล่ม 19 หน้า 9.

...สัมมาสติ มีในสมัยนั้นเป็นไหน? สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก
 กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์
 สติพละ ความระลึกชอบ สติ สัมโพธิองค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องใน
 มรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้ชื่อว่า สัมมาสติ ในสมัยนั้น"¹ ...

จากคำจำกัดความ สัมมาสติก็คือ หลักธรรมที่เรียกว่า สติปัฏฐาน 4 คือ

1. พิจารณาเห็นกายในกาย
2. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา
3. พิจารณาเห็นจิตในจิต
4. พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

คำว่า สติ โดยทั่วไปแปลกันว่า ความระลึกได้และมักใช้คู่กับสัมปชัญญะ คือ
 สติสัมปชัญญะ พุทธธรรมถือว่า ธรรมทั้ง 2 นี้ เป็นธรรมที่มีอุปการะมาก² สติเมื่อ
 พิจารณาในฐานะที่เป็นองค์มรรคข้อหนึ่ง หมายถึง ความไม่เผลอเรอ มีความตื่นตัว
 พร้อมอยู่เสมอ ที่จะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องของกาย และตระหนักว่าควรปฏิบัติ
 ต่อสิ่งนั้น ๆ ว่าอย่างไร

ความสำคัญของสติ

พุทธธรรมให้ความสำคัญของสติไว้อย่างมาก โดยถือว่าสติเป็นอุปการ ธรรม
 ในการปฏิบัติธรรมทุกชั้นตอน และในองค์มรรคทุกข้อจะต้องมีสติเป็น 1 ใน 3 ข้อ
 (สัมมาทิฐิ สัมมาวาจา สัมมาสติ) คอยเฝ้าดูสอดส่องอยู่ด้วยเสมอ หรือในการ
 ปฏิบัติธรรมในทุกๆ ระดับจะต้องมีสติคอยกำกับอยู่ด้วยเสมอ

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 34 หน้า 91, เล่ม 35 หน้า 273.

² แหล่งเก็บ. เล่ม 11 หน้า 254, เล่ม 20 หน้า 89.

ในการดำเนินชีวิตหรือการประพฤติปฏิบัติ โดยมีสติกำกับอยู่เสมอ นั้น มีชื่อเรียกเฉพาะว่า อปปมาท หรือความไม่ประมาท ซึ่ง อปปมาทธรรมเป็นธรรมที่พุทธธรรมถือว่ามีความสำคัญมาก ก็มีพุทธพจน์กล่าวไว้ดังนี้...

...อภิกขุทั้งหลาย เราจะไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแน้อย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ เหมือนความไม่ประมาท อภิกขุทั้งหลาย ความไม่ประมาทย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่"¹ ...

...ภิกษุทั้งหลาย เราจะไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแน้อย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรืออกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เสื่อมไปเหมือนความไม่ประมาท...ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป"² ...

(ถาม) ...ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ก็ธรรมข้อหนึ่งซึ่งเจริญแล้ว ทำให้หนักแล้ว ย่อมยิ่งถือประโยชน์ทั้ง 2 ไว้ได้ คือประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ในสัมปรายภพเป็นไฉน...

(ตอบ) "...อภิกขุทั้งหลาย ธรรมข้อหนึ่งซึ่งเจริญแล้ว ทำให้หนักแล้ว ย่อมยิ่งถือประโยชน์ทั้ง 2 ไว้ได้ คือประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในสัมปรายภพ คือความไม่ประมาท"³ ...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 34, หน้า 13.

²แหล่งเดิม. หน้า 9.

³แหล่งเดิม. เล่ม 22 หน้า 331 - 332.

พุทธธรรมมีทัศนะว่า ธรรมกาจของคนเรานั้นจะโน้มไปสู่อารมณ์ หรือไหลไปตามกระแสของอารมณ์ การโน้มไปหรือการไหลไปของจิตตามกระแสอารมณ์นั้นมี 2 ทาง¹ คือ

1. กระแสอารมณ์ที่ถูกควบคุมหรือกำกับโดย สติ - อปปมาหะ - ปัญญา - วิชชา - นิโรธะ
2. กระแสอารมณ์ที่ถูกควบคุมหรือกำกับโดย โมหะ - ปมาหะ - ตัณหา - โลภะ - โทสะ - อวิชชา - สมุทัย

สติปัฏฐาน 4 ในฐานะสัมมาสติ

สติปัฏฐาน แปลว่า การตั้งสติ หรือธรรมเป็นที่ตั้งทั่วไปของสติ พระราชวรมุนีให้คำจำกัดความของสติปัฏฐานไว้ว่า ...ที่ตั้งของสติ, การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลาย ให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมันเอง"² ...

มีพุทธพจน์แสดงความสำคัญของสติปัฏฐาน 4 ไว้ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นที่ไปอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงความโศกและปริเวระ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโหมันส เพื่อบรรลुธรรมที่ถูกต้องเพื่อทำนิพพานให้แจ้ง หนทางนี้คือ สติปัฏฐาน 4 ประการ 4 ประการเป็นไฉน?

1. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิธวา และโหมันส ในโลกเสียได้
2. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิธวาและโหมันส ในโลกเสียได้

¹โสภณ ตรีภักชคาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความนึกเรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา, หน้า 319.

²พระราชวรมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 165.

3. พิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ก้าวจัก
อภิขณาและโหมนัส ในโลกเสียได้

4. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ
ก้าวจักอภิขณาและโหมนัส ในโลกเสียได้...¹

พระราชวรมุนี ได้อธิบายสติปัฏฐาน 4 โดยสรุปไว้ดังนี้²

1. กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณากายให้รู้เห็นตาม
เป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้
หลายอย่าง คือ อานาปานสติ กำหนดลมหายใจ 1 อิริยาบถ กำหนดรู้ทันอิริยาบถ 1
สัมปชัญญะ สร้างสัมปชัญญะในการกระทำความเคลื่อนไหวทุกอย่าง 1 ปฏิรูปมนสิการ
พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ 1 ขาคณนสิการ
พิจารณาเห็นร่างกายของชนโดยสักว่าเป็นธาตุแต่ละอย่าง ๆ 1 นวสีวธิกา พิจารณา
ซากศพในสภาพต่าง ๆ อันแปลกกันไปใน 9 ระยะเวลา ให้เห็นคติธรรมคาของ
ร่างกาย ของผู้อื่นเช่นใด ของชนก็จักเป็นเช่นนั้น 1

2. เวทนานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็น
ความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัด
เวทนา อันเป็นสุขก็ชัด ทุกข์ก็ชัด เจย ๆ ก็ชัด ทั้งที่เป็นสามิส และเป็นนิรามิสตามที่
เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 12 หน้า 71, เล่ม 35 หน้า 211.

²พระราชวรมุนี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 165-166.

²พระราชวรมุนี. พุทธธรรม. ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า 811 - 812.

3. จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นความเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ก็มีสติรู้ชัดจิตของคนที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมอง หรือผ่องแผ้ว พุ่งขึ้นหรือเป็นสมาธิ ฯลฯ อย่างไร ๆ ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

4. ชัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน (การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ก็มีสติรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ไก่แก่ นีวรณ 5 ชั้น 5 อายตนะ 12 โพชชงค์ 7 อริยสัจ 4 ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในคนหรือไม่ เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้น ๆ

8. สัมมาสมาธิ

สัมมาสมาธิ คือสมาธิชอบ มีคำจำกัดความปรากฏในพระไตรปิฎก ดังนี้

...สัมมาสมาธิเป็นไฉน? ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วย วิตก วิจาร มัคคีและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ บรรลุทุติยฌาน อันยังใจให้สงบใส เพราะวิตก วิจาร สงบ เป็นธรรมเอก ผูกขึ้นภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปิตุสุขอันเกิดแต่สมาธิ เพราะคลายปิติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยทั้งหลายสรรเสริญผู้ใดบรรลุว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุขดังนี้ อยู่ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส และโพนนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขานี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ...¹

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

เล่ม 35 หน้า 269, เล่ม 31 หน้า 31, เล่ม 19 หน้า 9.

...สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน? ความตั้งอยู่แห่งจิต ความกำรงอยู่แห่งจิตความมั่นคงแห่งจิต ความไม่สวโยปมาแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่สวโยปมา ความสงบ สมาธิหรือ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพธิของคือนเป็นองค์แห่งมรรค นั้นเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น"¹ ...

นอกจากนี้ มีคำอธิบายความหมายของ สมาธิไว้อีกหลายความหมาย เช่น

...สมาธิ เพราะอรรถว่ามีอารมณ์เป็นอันเดียว... เพราะอรรถว่าไม่ฟุ้งซ่าน... เพราะอรรถว่าไม่สวโยปมา... เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว... เพราะอรรถว่าหลุดพ้นจากกิเลส... เพราะอรรถว่าแสวงหาความสงบ... เพราะปฏิบัติสงบแล้ว... เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสงบ เป็นสภาพเกื้อกูลและนำสู่สมาธิได้"² ...

ระดับของสมาธิ

สมาธิแบ่งออกเป็น 3 ระดับ³ คือ

1. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันได้โดยลี้ และใช้เป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนาก็ได้

2. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระดับนิรวิมล ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 34 หน้า 92.

² แหล่งเก็บ. เล่ม 31 หน้า 37.

³ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 886.

3. อัปนาสมาธิ สมาธิแน่น หรือสมาธิแนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในแดนทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการเจริญสมาธิ

ลักษณะของสมาธิ

ในอรรถกถาอรรถสาธินี อธิบายสมาธิไว้ว่า

...ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว ชื่อว่า จิตตัสเสกัคคตา ทว่า จิตตัสเสกัคคตานี้ เป็นชื่อของสมาธิ...

- สมาธิมีความไม่ฟุ้ง่าน เป็นลักษณะ
- มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน เป็นรส (กิจ)
- มีความเข้าไปสงบ หรือมีญาณ เป็นปัจจัยบัญญัติ (ผล) อธิบายว่าบุคคลที่มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมทราบชัด ย่อมเห็นตามความเป็นจริง
- มีสุข เป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) สมาธิคือความหยุดนิ่งแห่งจิต คุกคามตั้งอยู่นิ่ง ๆ แห่งเปลวประทีป ณ ที่สงัดลมฉะนั้น...¹

ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ

ลักษณะจิตที่เป็นสมาธิมีแสดงในพระสูตรไว้ ๘ ประการ คือ²

1. ตั้งมั่น (สมาธิตา)
2. บริสุทธิ์ (ปริสุทธะ)
3. ผ่องใส (ปริโยทตะ)

¹สมาคมนิกายคันถธุระทางพระพุทธศาสนา. อรรถกถาอรรถสาธินี. ตอนที่ 2 หน้า 111 - 112.

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 9 หน้า 72, เล่ม 12 หน้า 29.

4. ไปรุ่งโล่งเกลี้ยงเกล้า (อนึ่งคณะ)
5. ปราศจากสิ่งมัวหมอง (วิกลุภิกเลส)
6. นุ่มนวล (มุกฺคฺตะ)
7. ควรแก่การงาน (กัมมณียะ)
8. อยู่ตัวไม่ออกแวกหันไหว (วิคะอาเนชฺชปัทตะ)

พระราชนิพนธ์ สรุปลักษณะสำคัญของจิตที่เป็นสมาธิ ไว้ 4 ประการ¹ มีความว่า

1. แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียว ย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยไหลพราวกระจายออกไป
2. รียบเรียบ สงบนิ่ง เหมือนสระหรือบึงใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัดคอง ไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
3. ใส กระฉ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และผืนละอองที่พีกตกตะกอนนอนกันหมด
4. นุ่มนวล ควรแก่การงาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เคียด ไม่กระด้าง ไม่ขุ่น ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ

การฝึกอบรมเจริญสมาธิ มีวัตถุประสงค์ที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ดังปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

...1. ผู้ที่ปฏิบัติทั้งหลาย สมาธิภาวนาที่ฝึกซ้อมมาแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเป็นสุขในวิสุทธิธรรมมีอยู่ (การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

¹พระราชนิพนธ์. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 830.

2...สมาธิภาวนา ที่ภิกษุชอบธรรมแล้ว ทำให้หมากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความไถ่เฉพาะ ซึ่งญาณทัสสนะมีอยู่

3...สมาธิภาวนาที่ภิกษุชอบธรรมแล้ว ทำให้หมากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อสติ
และสัมปชัญญะมีอยู่

4...สมาธิภาวนาที่ภิกษุชอบธรรมแล้ว ทำให้หมากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายมีอยู่...¹

...อุกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว
ย่อมรู้จักตามเป็นจริง ย่อมรู้จักซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป...
เวทนา...สัญญา...สังขาร ความเกิดและดับแห่งวิญญาณ"² ...

...อุกรอาณันท์ สุขมีสมาธิเป็นผล มีสมาธิเป็นอนิสงส์*

...สมาธิมีญาณทัสสนะ** เป็นผล มีญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์"³...

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 11, หน้า 177 - 178.

²แหล่งเก็บ. หน้า 13.

*อนิสงส์ = ประโยชน์

**ญาณทัสสนะ = ความรู้เห็นตามความเป็นจริง

³กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 24, หน้า 2.

สิ่งที่เป็นอุปสรรคต่อสมาธิ

สิ่งที่เป็นเครื่องปิดกั้น หรือชักขวางไม่ให้จิตเกิดสมาธิ คือ
สิ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า นิวรณ์ ก็มีพุทธพจน์ ว่า

...ภิกษุทั้งหลาย ชรรมเป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องห้าม เป็นอุปกิเลสของ
จิตทำให้ปัญญาทราม 5 อย่างนี้ 5 อย่างเป็นไฉน? ภิกษุทั้งหลาย

- (1) กามฉันทะเป็นเครื่องกั้น เป็นธรรมเครื่องห้าม เป็นอุปกิเลส
ของจิตทำให้ปัญญาทราม
- (2) พยาบาท...
- (3) ถีนมิทธะ...
- (4) อุทธัจจกุกกุจจะ...
- (5) วิจิกิฉา เป็นธรรมเครื่องกั้น เป็นธรรมเครื่องห้าม เป็นอุปกิเลส
ของจิตทำให้ปัญญาทราม...¹

...นิวรณ์ 5 เหล่านี้ กระทำให้ผิด กระทำให้ไม่เข้าใจ กระทำให้ไม่ญาณ
เป็นที่ตั้งแห่งความกับปัญญา เป็นไปในฝ่ายแห่งความกับแค้น ไม่เป็นไป
เพื่อนิพพาน"² ...

คำอธิบายนิวรณ์ 5 โดยสรุป

1. กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) หมายถึง ความอยากได้กามคุณทั้ง 5
คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ น่าปรารถนา น่าใคร่ เป็นกิเลส
พวกโลกะ จิตที่ข้องเกี่ยวอยู่ในกามคุณ 5 ไม่สามารถเป็นสมาธิได้

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 19, หน้า 122.

²แหล่งเก็บ. หน้า 125.

2. พยาบาท คือความชักเคืองแค้นใจ เกียดขัดง ผูกใจเจ็บ โกรธ
จนเดี้ยว ติกร้าย ไม่พอใจ จิตที่ยังประกอบอยู่ด้วยพยาบาท ย่อมไม่อาจ
เป็นสมาธิ

3. ถีนมิทธะ คือความหลู่ เชื่องซึม หลกท้อ ห่อเหี่ยว ซบเซา
เหงาหงอย ระย้อย ห่อเหี่ยว ละเหี่ยว - ง่วงเหงาหาวนอน อืดอาด มึนหมัว เฉื่อยชา
ซึมเซา จิตที่มีอาการดังกล่าว ไม่อาจเป็นสมาธิได้

4. อุทธัจจกุกกูจะ คือความฟุ้งซ่านและเคืองครั่นใจ ราวคาบูกิ ระแวง
กลุ้มใจ กังวล จิตที่มีอุทธัจจกุกกูจะประกอบอยู่ ย่อมไม่เป็นสมาธิ

5. วิจิกิฉิฉา คือความลังเล สงสัย ความเคลือบแคลง ไม่แนใจ ใน
กุศลธรรมทั้งหลาย ว่ามีประโยชน์ มีคุณค่า ว่าใดจริงหรือไม่จริง จิตที่มีความลังเล
สงสัยย่อมไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ

สรุปได้ว่า จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ คือ จิตที่ปราศจาก นิวรณ์ทั้ง 5 โดย
สิ้นเชิง เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว ย่อมโน้มน้อมไปเพื่อความรู้จักความเป็นจริง¹ (วิชา ๘)

การเจริญสมาธิ

การปฏิบัติธรรมในตามหลักของพุทธศาสนามีอยู่ 2 วิธี² ใหญ่ ๆ คือ

1. สมถภาวนา (การฝึกจิตอบรมให้เกิดความสงบ, การฝึกสมาธิ)
2. วิปัสสนาภาวนา (การอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง,

การเจริญปัญญา)

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 9 หน้า 77. (หน้า 72 - 73).

²โสภณ ศรีกฤษณาพร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักความนึกเรื่องกายกับจิตใน
พุทธปรัชญา. หน้า 324.

ภาวนาทั้ง 2 นี้ บางทีเรียกว่า กรรมฐาน (กัมมัฏฐาน) 2 คือ

1. สมถกัมมัฏฐาน (อุบายสงบใจ)
2. วิปัสสนากัมมัฏฐาน (อุบายเรื่องปัญญา)

การปฏิบัติทั้ง 2 วิธีนี้ ทางปฏิบัติที่ทำให้เกิดสมาธิโดยตรงนั้น คือ สัมถภาวนา ซึ่งจะช่วยให้จิตตั้งมั่น ละระกະได้ ส่วนวิปัสสนาภาวนานั้นก็ต้องอาศัยสมาธิเช่นกัน แต่ไม่จำเป็นต้องถึงขั้นสมาธิแน่นแน (อัปปนาสมาธิ)

การเจริญสมาธิที่ปรากฏในพุทธธรรมนั้น มีขอบเขตกว้างขวางทั้งในก้าน เนื้อหา รายละเอียดและวิธีปฏิบัติ เขียนจึงไม่ขอนำมาเสนอไว้ในที่นี้

มรรค 8 ในฐานะเป็น ไตรสิกขา

มรรค 8 นั้น เมื่อจัดลงเป็นข้อปฏิบัติที่องค์ศึกษา 3 อย่าง ซึ่งเรียกว่า สิกขา 3 หรือ ไตรสิกขา อันได้แก่

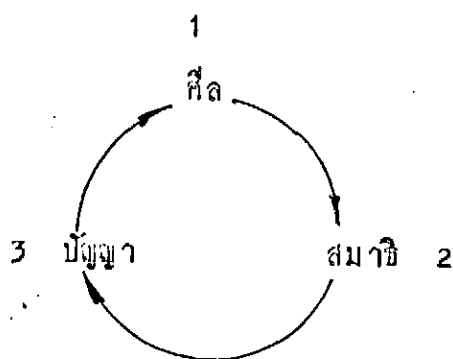
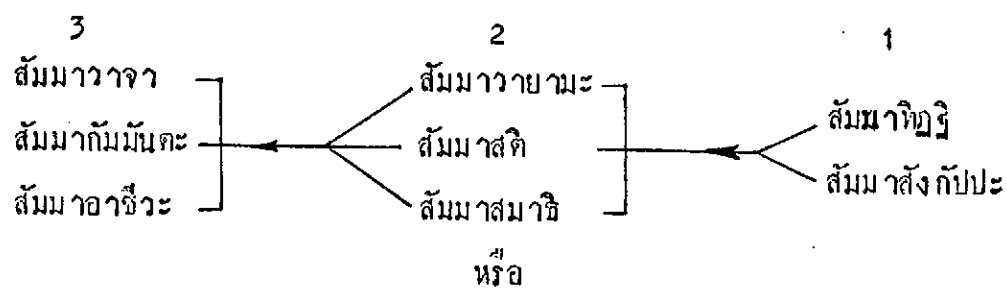
1. อธิศีลสิกขา (ศีล) คือการอบรมในก้านความประพฤติให้มีสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพะ

2. อธิจิตตสิกขา (สมาธิ) คือการฝึกอบรมจิตใจ สร้างเสริมจิตให้มีความสามารถและใช้ให้เกิดความสามารถ โดยทำให้จิตเป็นสมาธิ

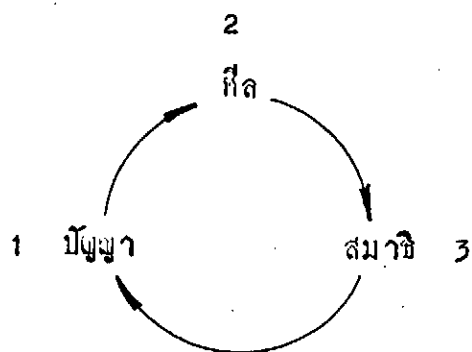
3. อธิปัญญาสิกขา (ปัญญา) คือการฝึกอบรมปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์

จัดมรรค 8 ลงเป็น ไตรสิกขา ได้ดังนี้¹

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 602 -

หรือ

สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงาม จากการศึกษามรรค 8 (มัชฌิมาปฎิปปทา)

1. มรรค 8 อันประกอบด้วย 1) สัมมาทิฏฐิ 2) สัมมาสังกัปปะ 3) สัมมาวาจา 4) สัมมากัมมันตะ 5) สัมมาอาชีวะ 6) สัมมาวายามะ 7) สัมมาสมาธิ 8) สัมมาสมาธิ พุทธธรรมจัดเป็นทางสายกลาง (มัชฌิมาปฎิปปทา) อันเป็นทางที่ไม่เอนเอียงเข้าไปพัวพันกับ "ส่วนสุด 2 อย่าง" อันผู้เจริญแล้วไม่สร้างเสพ คือ

1. การประกอบตนให้พัวพันด้วยกาม สุขในกามทั้งหลาย (กามสุขขัลลิกานุโยค)

2. การประกอบความลำบากแก่ตน เป็นทุกข์ (อศกกิลมถานุโยค) ทางสายกลางหรือมรรคแปดนี้ เป็นการปฏิบัติตนเพื่อนำไปสู่การเกิดขึ้นของปัญญา รู้ความจริงของสิ่งทั้งปวงและพ้นจากทุกข์ ประสพภาวะที่เป็นสุขอย่างแท้จริง (นิพพาน)

2. ความเห็นว่า ความงามมี สิ่งทั้งามมี ผู้สร้าง ผู้เสพเสวย ผู้ครอบครอง ความงามมี ในระกับโลกุตตร ถือได้ว่าเป็น นิจนาทิฏฐิเป็นความเห็น - ความรู้ที่ผิด จากความจริง (ไทรลักษณ์, ปฏิจสุมุขบาท, อริยสัจ 4)

3. เมื่อมีนิจนาทิฏฐิ (ความเห็นหรือความรู้ผิด) เกิดขึ้น องค์มรรคข้ออื่น ก็ผิดไปด้วย คือ เป็นนิจนาสังกัปปะ (คำวิที่ผิด) เป็นคำวิที่ประกอบให้เกิด โลภะ โทสะ โมหะ, เป็นคำวิที่ไม่เป็นเพื่อความพ้นจากทุกข์ จนกระทั่งสมาธิก็เป็น นิจนาสมาธิ คือไม่เป็นสมาธิที่เป็นไปเพื่อน้อมไปสู่ปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง

4. ในระกับโลกีย์ (ปุถุชนที่ข้องอยู่แสวงหาความสุข จากรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์) ซึ่งมีความยึดถือว่ามีความงามมีสิ่งทั้งาม มีสัตว์บุคคล ผู้เสพเสวย สร้างสรรค์ ครอบครอง ภาวะทั้งาม สิ่งทั้งาม

สิ่งทั้งสามหรือภาวะทั้งสามนั้นต้องมีในลักษณะที่ว่า

1. ไม่ก่อให้เกิดทุกข์ (ต่อตนเองและผู้อื่นทั้งในปัจจุบันและภavnหน้า)
2. ก่อให้เกิดสุขที่ชอบธรรม (ต่อตนเองและผู้อื่นทั้งในปัจจุบันและภavnหน้า)
3. ไม่หมกหมุ่นสยบในความงามนั้น
5. ความเห็นที่เป็นสัมมาทิฐิ คือ สรรพสิ่งทั้งหลาย (สังขาร) ไม่งาม เป็นอนิจจัง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา (นี่คือทิฐิที่ไม่วิปลาส)
6. บุคคล สัมมาทิฐิจะเกิดมีได้ จากการที่มี
 1. ปรโกโสสะ — เสียใจจากผู้อื่นโดยเฉพาะกัลยาณมิตร หรือสัตตบุรุษ
 2. โยนิโสมนสิการ — การกระทำไว้ในใจอย่างแยบคาย
7. เมื่อ สัมมาทิฐิเกิดกระบวนการจะดำเนินไปดังนี้

(เสวนากับสัตตบุรุษ — ศรัทธา) — โยนิโสมนสิการ — สัมมาทิฐิ (วิชา) —
 อวิชาคัม — สังขารคัม — วิชญาณคัม — นามรูปคัม — สฬายณะคัม — ฌัสสะคัม —
 เวทนาคัม — ทัฬหาคัม — อุปาทานคัม — ภพคัม — ชาติคัม — ชรามรณะ โสกะ
 ปรีทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะคัม เกิดภาวะใหม่ขึ้นแทนว่า

"เมื่อสิ่งนี้มี	สิ่งนี้ก็มี
เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้ก็ไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ	สิ่งนี้ก็ดับ"

อริยสัจ 4

มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางที่กล่าวมา เป็นอริยสัจประการหนึ่งในอริยสัจ 4 ประการที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้

กล่าวได้ว่า อริยสัจ 4 คือความจริงที่ได้จากการวิเคราะห์จนถึงที่สุดแล้ว เป็นธรรมชาติจริงแท้ที่ดำรงอยู่อย่างนั้น ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น ถ้าสอนในพุทธศาสนาทั้งหมด กล่าวได้ว่าประมวลลงในอริยสัจ 4 ทั้งสิ้น ทั้งคำของพระสาวกบุตร

... คุณร่าหานผู้มีอายุทั้งหลาย รอยเท้าเหล่าโค เหล่าหนึ่งแท่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้เที่ยวไปบนแผ่นดิน รอยเท้าเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงการประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างชาวโลกย่อมกล่าวว่า เป็นยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะรอยเท้าช้างเป็นช่องใหญ่... ผู้มีอายุทั้งหลาย กุศลธรรมเหล่าใด เหล่าหนึ่ง กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมถึงการสงเคราะห์ลงในอริยสัจสี่ ฉะนั้น...¹

... คุณร่าหาโส สิ่งใดแลที่ยังไม่รู้ ไม่เห็น ไม่บรรลु ไม่กระทำให้แจ้ง ไม่ตรัสรู้ บุคคลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อบรรลุ เพื่อกระทำให้แจ้ง เพื่อตรัสรู้สิ่งนั้น คุณร่าหาโส สิ่งที่ยังไม่รู้ไม่เห็น ไม่บรรลุ ไม่กระทำให้แจ้ง ไม่ตรัสรู้วันนี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา บุคคลอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเพื่อรู้ เพื่อเห็น เพื่อบรรลุ เพื่อกระทำให้แจ้ง เพื่อตรัสรู้สิ่งนั้น...²

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 12, หน้า 245.

² แหล่งเดิม. เล่ม 23 หน้า 309.

อริยสัจ 4 เป็นธรรมที่จำเป็นทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ คือเป็นธรรมที่จำเป็นทั้งภิกษุและชาวบ้านที่ ก็มีพุทธพจน์ว่า

...อุกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงอนุเคราะห์ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง และชนเหล่าใดจะเป็นมิตร อมาตย์ ญาติหรือสาลิหิตก็ตาม จะพึงสำคัญถ้อยคำว่าเป็นสิ่งที่สมควรเชื่อฟังชนเหล่านั้น เธอทั้งหลายพึงให้สมาทานให้ทั้งมัน ให้ประธานอยู่ในการตรัสรู้อริยสัจ 4 ตามความเป็นจริง อริยสัจ 4 เป็นไฉน? คือ ทุกขอริยสัจ 1 ทุกขสมุพเพอริยสัจ 1 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ 1 ก็เธอทั้งหลายจะพึงอนุเคราะห์ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง...

...อุกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ 4 ประการนี้...เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่นเพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าอริยสัจ เธอทั้งหลายพึงกระทำความเพียร เพื่อรู้ความความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา...¹

ความหมายของอริยสัจ 4

ในพระไตรปิฎกอธิบายความหมายของอริยสัจ แต่ละข้อไว้ว่า

ทุกขอริยสัจ

ในอริยสัจ 4 นั้น ทุกขอริยสัจ เป็นไฉน?

ชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ โสภณวิเวกทุกข์ โทมนัสสอุปายาสทุกข์ อภิเวทิตกขณทุกข์ วิเวกวิปปโยคทุกข์ ยัมปิรณังนลกคัมภีทุกข โภยออุปทานขันธ 5 เป็นทุกข์

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 19, หน้า 431.

ความเบิก ความเบิกพร้อม ความหยั่งลง ความเบิกจำเพาะ ความปรากฏ
แห่งชั้นขี ความไต่อาศัยณะ ในหมู่วัตถุนั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า
ชาติ

ชรา เป็นไฉน?

ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่โง่หลุด ความดมตงอก ความที่หนัง
เหี่ยวยาน ความเสื่อมสิ้นแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่วัตถุนั้น ๆ ของ
เหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า ชรา

มรณะ เป็นไฉน?

ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย
ความทำกาละ ความแตกแห่งชั้นขี ความโง่ซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จาก
หมู่วัตถุนั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้เรียกว่า มรณะ

โสกะ เป็นไฉน?

ความโสกเศร้า กิริยาโสกเศร้า สภาพโสกเศร้า ความแห้งผากภายใน
ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวโมโห ความโหม่นสลด ลุกศรคือความโสก ของผู้ที่
ถูกกระทบด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโลกทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค
ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมบุญวิริ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง
ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า โสกะ

ปริเหวะ เป็นไฉน?

ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพร้องไห้
สภาพคร่ำครวญ ความบนึง ความพร่ำเพ้อ ความร่ำไห้ ความพิไรร่ำ กิริยาพิไรร่ำ
สภาพพิไรร่ำ ของผู้ที่ถูกกระทบ ด้วยความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโลกทรัพย์ ความเสื่อม
เกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมบุญวิริ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อม
อย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า
ปริเหวะ

ทุกข์ เป็นไฉน?

ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวยอารมณ์ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิด
แก่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแก่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า
ทุกข์

โสมนัส เป็นไฉน?

ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิด
แก่ใจสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแก่ใจสัมผัส อันใด
นี้เรียกว่า โสมนัส

อุปายาส เป็นไฉน?

ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูกกระทบด้วย
ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล
หรือความเสื่อมบุญ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกกระทบ
ด้วยเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อุปายาส

อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์ เป็นไฉน?

ความไม่ปร่วม ความไม่มาร่วม ความประชุมร่วมนั้น ความอยู่ร่วมนั้น กับอารมณ์อัน
ไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก ได้แก่ รูป
เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ หรือกับบุคคลผู้มุ่งก่อความพินาศ มุ่งทำลายประโยชน์
มุ่งทำลายความผาสุก มุ่งทำอันตรายความเกษมจากโยคะของเขา นี้เรียกว่า
อัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์

ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ เป็นไฉน?

ความไม่ปร่วม ความไม่มาร่วม ความไม่ประชุมร่วมนั้น ความไม่อยู่ร่วมนั้น
กับอารมณ์ อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลก ได้แก่ รูป
เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ หรือกับบุคคลผู้ใฝ่แต่ความเจริญ ใคร่แต่ประโยชน์
ใคร่แต่ความสวัสดี ใคร่แต่ความเกษมจากโยคะของเขา ได้แก่ มารดา บิดา
พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร อำมาตย์ ญาติ สาโลติค นี้เรียกว่า
ปิเยหิวิปปโยคทุกข์

ยัมปิฉังนลกิตัมปิทุกซ์ เป็นไฉน?

ความปรารณาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า
เออหนอ ขอเราทั้งหลายอย่าได้เป็นผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือความเกิดอย่างใด
มาถึงเราทั้งหลายเลยหนา ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารณา นี้เรียกว่า

ยัมปิฉังนลกิตัมปิทุกซ์ ประการหนึ่ง

ความปรารณาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ
ความปรารณาย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ฯลฯ ความ
ปรารณา ย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ ความปรารณา
ย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ ผู้มีโสกะ บริเวระ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเป็นธรรมดา
หรือโสกะ บริเวระ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส อย่าได้มาถึงเราทั้งหลายเลยหนา

ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จตามความปรารณา นี้เรียกว่า ยัมปิฉังนลกิตัมปิทุกซ์

ประการหนึ่ง

โดยย่อ อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกซ์ เป็นไฉน?

รูปาทานขันธ เวทูปาทานขันธ สัญญูปาทานขันธ สังขารูปาทานขันธ
วิญญูปาทานขันธ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกซ์

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ

ทุกขสมุทยอริยสัจ

ทุกขสมุทยอริยสัจ เป็นไฉน?

ตัณหาที่ใด อันเป็นเหตุเกิดในภพใหม่ ประกอบด้วยความกำหนัดยินดี
เพติดเพลินอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา
ก็ตัณหาที่นั่นแล เมื่อเกิด เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน?

ปิยรูป สาครูปโลก มีอยู่ในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูป
 สาครูปนี้เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูป สาครูปนี้

ก็อะไร เป็นปิยรูปสาครูปในโลก ?

จักขุ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้ง
 อยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสกะ าลา ขานะ าลา ชิวหา าลา กายะ าลา มโน
 เป็นปิยรูปสาครูปในโลกคัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่
 มโนนี้

รูป เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่
 ก็ตั้งอยู่ที่รูปนี้ สัททะ าลา คันธะ าลา รสะ าลา โยณฺฐัพพะ าลา ชัมมารมณ
 เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ชัมมารมณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่
 ที่ชัมมารมณนี้

จักขุวิญญาณ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณ
 นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสทวิญญาณ าลา ขานวิญญาณ าลา ชิวหาวิญญาณ
 าลา กายวิญญาณ าลา มโนวิญญาณ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิดก็เกิด
 ที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณนี้

จักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุสัมผัสนี้
 เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสทสัมผัส าลา ขานสัมผัส าลา ชิวหาสัมผัส าลา
 กายสัมผัส าลา มโนสัมผัส เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่
 มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่
 จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสทสัมผัสสชา
 เวทนา าลา ขานสัมผัสสชาเวทนา าลา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา าลา กายสัมผัสสชา
 เวทนา าลา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่
 มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสสชาเวทนานี้

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญานี้
เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา ฯลฯ กัมมสัญญา ฯลฯ รสสัญญา ฯลฯ
โณฏฐัพพะสัญญา ฯลฯ ชัมมสัญญา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด
ก็เกิดที่ชัมมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ชัมมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูป
สัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา ฯลฯ กัมมสัญญาเจตนา
ฯลฯ รสสัญญาเจตนา ฯลฯ โณฏฐัพพะสัญญาเจตนา ฯลฯ ชัมมสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาครูป
ในโลก คณหานี้ เมื่อเกิดก็เกิดที่ชัมมสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ชัมมสัญญาเจตนา

รูปคณหา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปคณหานี้
เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปคณหานี้ สัททคณหา ฯลฯ กัมมคณหา ฯลฯ รสคณหา ฯลฯ
โณฏฐัพพะคณหา ฯลฯ ชัมมคณหา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิด
ที่ชัมมคณหานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ชัมมคณหานี้

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปวิตกนี้
เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก ฯลฯ กัมมวิตก ฯลฯ รสวิตก ฯลฯ
โณฏฐัพพะวิตก ฯลฯ ชัมมวิตก เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิด
ที่ชัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ชัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปวิจารณ์
เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ ฯลฯ กัมมวิจารณ์ ฯลฯ รสวิจารณ์ ฯลฯ
โณฏฐัพพะวิจารณ์ ฯลฯ ชัมมวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่
ชัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ชัมมวิจารณ์นี้

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขสมุทฺทอริยสัจ

ทุกขนิโรชอริยสัจ

ทุกขนิโรชอริยสัจ เป็นไฉน?

ได้แก่ความสํารอกและความคับคอบไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสงัด
ความพ้น ความไม่ติดอยู่ แห่งกัณหานั้นนั่นเดียว

ก็กัณหานั้นแล เมื่อจะละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน?

ปิยรูปสาครูปิก มีอยู่ในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่ปิยรูปสาครูปนี้ เมื่อดับ
ก็ดับที่ปิยรูปสาครูปนี้

ก็จะไร เป็นปิยรูปสาครูปในโลก?

จักขุ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่จักขุนี้ เมื่อดับ ก็ดับ
ที่จักขุนี้ โสตะ าลา ฆานะ าลา จิวหา าลา กายะ าลา มโน เป็นปิยรูปสาครูป
ในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนนี้

รูป เป็นปิยรสทูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปนั้น เมื่อดับ ก็ดับที่
รูปนี้ สัททะ าลา คันธะ าลา รสะ าลา โยณัฐัพพะ าลา ชัมมารมณํ เป็นปิยรูป
สาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่ชัมมารมณํ เมื่อดับ ก็ดับที่ชัมมารมณํนี้

จักขุวิญญาน เป็นปิยรูปสาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่จักขุวิญญาน
นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุวิญญานนี้ โสทวิญญาน าลา ฆานวิญญาน าลา จิวหาวิญญาน
าลา กายวิญญาน าลา มโนวิญญาน เป็นปิยรูปสาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ
ก็ละที่มโนวิญญานนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนวิญญานนี้

จักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่จักขุสัมผัสนี้
เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสทสัมผัส าลา ฆานสัมผัส าลา จิวหาสัมผัส าลา
กายสัมผัส าลา มโนสัมผัส เป็นปิยรูปสาครูปในโลก กัณหานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่
มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนสัมผัสนี้

จักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่
จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อคัม ก็คัมที่จักขุสัมผัสสชาเวทนานี้ โสถสัมผัสสชาเวทนา
าลา ฆานสัมผัสสชาเวทนา าลา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา าลา กายสัมผัสสชาเวทนา
าลา มโนสัมผัสสชาเวทนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่
มโนสัมผัสสชาเวทนานี้ เมื่อคัม ก็คัมที่ มโนสัมผัสสชาเวทนานี้

รูปสัญญา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปสัญญานี้
เมื่อคัม ก็คัมที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญา าลา กันธสัญญา าลา รสสัญญา าลา
โณฏฐัพพะสัญญา าลา ชัมมสัญญา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่
ชัมมสัญญานี้ เมื่อคัม ก็คัมที่ชัมมสัญญานี้

รูปสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปสัญญาเจตนา
นี้ เมื่อคัม ก็คัมที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนา าลา กันธสัญญาเจตนา าลา รสสัญญาเจตนา
าลา โณฏฐัพพะสัญญาเจตนา าลา ชัมมสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อ
จะละ ก็ละที่ชัมมสัญญาเจตนา เมื่อคัม ก็คัมที่ชัมมสัญญาเจตนา

รูปคันหา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปคันหานี้
เมื่อคัม ก็คัมที่รูปคันหานี้ สัททคันหา าลา กันธคันหา าลา รสคันหา าลา
โณฏฐัพพะคันหา าลา ชัมมคันหา เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ
ก็ละที่ชัมมคันหานี้ เมื่อคัม ก็คัมที่ชัมมคันหานี้

รูปวิตก เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปวิตกนี้ เมื่อ
คัมก็คัม ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก าลา กันธวิตก าลา รสวิตก าลา โณฏฐัพพะวิตก าลา
ชัมมวิตก เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่ชัมมวิตกนี้ เมื่อคัม ก็คัมที่
ชัมมวิตกนี้

รูปวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่รูปวิจารณ์
เมื่อคัม ก็คัมที่รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์ าลา กันธวิจารณ์ าลา รสวิจารณ์ าลา
โณฏฐัพพะวิจารณ์ าลา ชัมมวิจารณ์ เป็นปิยรูปสาครูปในโลก คัมภานี้ เมื่อจะละ ก็ละที่
ชัมมวิจารณ์ เมื่อคัม ก็คัมที่ชัมมวิจารณ์

สภาวะธรรมนี้เรียกว่า ทุกขนิโรชปริยสัจ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นไฉน?

อริยมรรคมองค์ ๘ นั้นแล คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา
สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสมาธิ สัมมาสมาธิ

ในอริยมรรคมองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธ
คามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ

สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน?

ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาม ความดำริในการ
ไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ

สัมมาวาจา เป็นไฉน?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความงดเว้น
จากการพูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า สัมมาวาจา

สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความงดเว้น
จากการประพฤตินอกในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ

สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน?

บุคคลผู้ริยสาวกในศาสนา นี้ ละมิงานอาชีวะแล้วเลี้ยงชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ
นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ

สัมมาวายามะ เป็นไฉน?

ภิกษุในศาสนา นี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ทั้งจิตไว้ เพื่อป้องกันอกุศลบาปกรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ฯลฯ เพื่อละอกุศลบาปกรรม
ที่เกิดแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้างกุศลกรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด ทำฉันทะให้เกิด พยายาม
ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทั้งจิตใจ เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สามสูญ ความ

พระราชวรมุณี สรุปความหมายของอริยสัจ 4 ไว้ดังนี้

...อริยสัจ 4 (ความจริงอันประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ...)

1. ทุกข์ (ความทุกข์, สภาพที่ทนไต่ทน, สภาวะที่บีบคั้น ชักแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง, ไ้แก่ ซากิ ชรา มรณะ การประจวบกันถึงอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพราก จากสิ่งรัก ความปรารถนาไม่สมหวังโดยย่อว่า อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์...)

2. ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์, สาเหตุให้ทุกข์เกิด ไ้แก่ คัมภีร์ 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา...)

3. ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์ ไ้แก่ สภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป, สภาวะที่ เข้าถึงเมื่อกำจัดอวิชชา สวรรคตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกข้อม ไม่ติดข้อง สงบ ปลอดโปร่ง เป็นอิสระ คือ นิพพาน...)

4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ปฏิปทานำไปสู่ความดับแห่งทุกข์, ท่อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ไ้แก่ อริยอัษฎังคิกมรรค หรือเรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง มรรคมรรค 8 นี้ สรุปลง ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา...)

อริยสัจ 4 นี้ เรียกกันสั้น ๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค...¹

ในวิสุทธิมรรค ได้แสดงลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของอริยสัจ แต่ละข้อไว้ ดังนี้²

¹พระราชวรมุณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 181.

²มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 162-163.

"ทุกขสัจ

1. ทุกขสัจ มีความเปียกเย็นเป็นลักษณะ
2. ทำให้เราร้อนเป็นรส (กิจ)
3. มีปวัตติ (ความเป็นไปแล้วไม่รอด) เป็นปัจจุปัฏฐาน (ผล)

สมุทัยสัจ

1. สมุทัยสัจ มีความก่อให้เกิด (ทุกข์) เกิดขึ้นเป็นลักษณะ
2. มีอันทำไม่ไห้ (ทุกข์) ขาดสายเป็นรส (กิจ)
3. มีความทวงโยเป็นปัจจุปัฏฐาน (ผล)

นิโรธสัจ

1. นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ
2. มีความไม่เคลื่อนไหว (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นรส (กิจ)
3. มีความไม่มีนิมิต (เครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นปัจจุปัฏฐาน (ผล)

มรรคสัจ

1. มรรคสัจ มีความนำออก (จากอุกสัจสารวัฏ) เป็นลักษณะ
2. มีการทำลายกิเลสเป็นรส (กิจ)
3. มีความออก (จากปวัตติ) เป็นปัจจุปัฏฐาน (ผล)

อีกนัยหนึ่ง สัจจะ 4 มีปวัตติ (ความหมุนไป) ปวัตตะ (เหตุให้หมุนไป) และ นิวัตติ (ความหมุนกลับ) นิวัตตะ (เหตุให้หมุนกลับ) เป็นลักษณะโดยลำดับ อนึ่ง มีความเป็นสังขตะ ด้พบหา (ความกระหาย)* และความเป็นอสังขตะ ด้สนะ (ความเห็นตามเป็นจริง) เป็นลักษณะโดยลำดับกันอย่างนั้น"

*กระหาย - เป็นอาการปรารถนาแห่งใจ ใ้แก่ ความอยาก

ระหาย - อาการที่ร่างกายต้องการน้ำ (วิสุทธิมรรค แปลภาค 3 ตอน 1

โดยสรุป อริยสัจ 4 คือ "ของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น

4 ประการ คือ

1. ทุกขอริยสัจ ของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือ อุปาทาน
ชั้น 5 เป็น ทุกข์
2. ทุกขสมุทยอริยสัจ ของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือ ตัณหา
(กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา) เป็นเหตุให้เกิดทุกข์
3. ทุกขนิโรธอริยสัจ ของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือ นิพพาน
เป็นความดับทุกข์
4. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น
คือ มรรค มีองค์ 8 เป็นทางให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ (นิพพาน)

จากอริยสัจ 4 ประการดังกล่าว แบ่งได้เป็น 2 ฝ่าย คือ

1. อริยสัจ ฝ่ายเกิดทุกข์ ประกอบด้วย
 - 1.1 ทุกขอริยสัจ (ทุกข์ ได้แก่ อุปาทานชั้น 5)
 - 1.2 ทุกขสมุทยอริยสัจ (เหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา (กามตัณหา
ภวตัณหา วิภวตัณหา))

สรุป : ตัณหาเกิด ———> ทุกข์เกิด

2. อริยสัจ ฝ่ายดับทุกข์ ประกอบด้วย

- 2.1 ทุกขนิโรธอริยสัจ (ภาวะที่ไม่มีทุกข์ ได้แก่ นิพพาน)
- 2.2 ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (กระบวนการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ คือ

มรรค 8)

สรุป : มรรค 8 เกิด —> ตัณหาดับ —> ทุกข์ดับ —> นิพพาน

เหตุให้เกิดทุกข์

ในอริยสัจ 4 ผู้เขียนพิจารณาเห็นว่า อริยสัจข้อหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับสิ่งทีเรียกว่าความงาม คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ (เหตุให้เกิดทุกข์) จึงเสนอข้อมูลของทุกขสมุทัยอริยสัจ ดังนี้

พุทธธรรม ได้ศึกษาวิเคราะห์ ความจริงเกี่ยวกับทุกขสมุทัย หรือเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดทุกข์ จนถึงขั้นเค้า ซึ่งได้แก่ "ตัณหา"

มีพุทธพจน์ แสดงความหมายของตัณหา ว่า

"...ตัณหาเรียกว่า วิสัฏฐิกา ได้แก่ ความกำหนัด ความกำหนัดกล้า ความพอใจ ความชอบใจ ความเพติดเพิน ความกำหนัดด้วยความสามารถแห่งความเพติดเพิน ความกำหนัดกล้าแห่งจิต ความปรารถนา ความหลงความติดใจ ความยินดี ความยินดีทั่วไป ความข้อง ความติดพัน ความแสวงหา ความลวง ความมิให้สัตว์เกิด ความมิให้สัตว์ที่เกี่ยวกับทุกข์ ความเย็บไว้ ความเป็นดังว่าชาย ความเป็นดังกระแสน้ำความชันไปในอารมณ์ต่าง ๆ ความเป็นดังว่าเส้นด้าย ความกระจายไป ความมิให้อายุเสื่อมไป ความเป็นเพื่อน ความตั้งมั่น เครื่องนำไปสู่ทุกข์ ความติดอารมณ์ ความตั้งอยู่ในอารมณ์ ความสนิท ความรัก ความเพ่งเล็ง ความผูกพัน ความหวัง ความจวนาง ความประสงค์ ความหวังในรูป ความหวังในเสียง ความหวังในกลิ่น ความหวังในรส ความหวังในโณภูริทัตตะ ความหวังในลาภ ความหวังในทรัพย์ ความหวังในบุตร ความหวังในชีวิต ความปรารถนา ความมิให้สัตว์เสื่อมร้าง ความที่จิตเหี่ยวร้าง ความหวั่นไหว อาการแห่งความหวั่นไหว ความพริ้งพริ้วด้วยความหวั่นไหว ความกำเริบ ความไม่ใคร่ ความกำหนัดในที่มิชอบธรรม ความโลภไม่เสมอ ความไม่ใคร่ อาการแห่งความไม่ใคร่"

ความมุ่งหมาย ความปอง ความปรารถนาดี กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา
 ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปภพ ตัณหาในนิโรธ รูปตัณหา สัททตัณหา
 คันธตัณหา รสตัณหา โภญฐัพพตัณหา อัมมตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ
 อุปาทาน ความกั้น ความปิก ความบัง ความผูก ความเข้าไปเฝ้าหมอง
 ความอนเฝ้า ความกลุ่มรวมจิต ความเป็นถึงเดาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุ
 ต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ แคนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงมาร เบี้ยมาร
 วิสัยมาร แม่น้ำตัณหา ชายตัณหา ไซตัณหา สมุทรรตัณหา อภิธมา โลภะ
 อุกุศลมูล เรียกว่า วิสัฏฐิกา

...เพราะอรรถว่าอะไร ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัฏฐิกา (อันชวนไปใน
 อารมณ์ต่าง ๆ) เพราะอรรถว่า ชวนไป...แม่ไป...เล่นไป...กรอบง่า
 ...สะท้อนไป...เป็นเหตุให้พูดคิด...มีมูลรากเป็นพิษ...มีผลเป็นพิษ...
 เปรียบคล้ายเครื่องบริโภคเป็นพิษตัณหา จึงชื่อว่า วิสัฏฐิกา อีกนัยหนึ่ง ตัณหา
 นั้นแต่ไปในรูป เสียง กลิ่น รส โภญฐัพพะ สกฺขล คมะ ที่อยู่ ลาม ยศ
 สรรเสริญ สุข จีวร มัณฑาทิ เสนาสนะ ศิลานปัจจัยเภสัช บริหาร กามธาตุ
 รูปธาตุ กามภพ รูปภพ สัณฺฑยาภพ อสัณฺฑยาภพ เนวสัณฺญานาสัณฺญาภพ เอกโว
 การภพ จตุโวการภพ ปญฺจโวการภพ ในอดีต ในอนาคต ในปัจจุบัน เล่นไป
 ชวนไป ในรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ได้ยินแล้ว กลิ่น รส โภญฐัพพะที่ทราบแล้ว
 และในธรรมที่พึงรู้แจ้ง ตัณหาจึงชื่อว่า วิสัฏฐิกา...¹

ตัณหาแบ่งเป็นหลายลักษณะ แต่ที่นิยมกันคือ แบ่งเป็นตัณหา 3²
 ประกอบด้วย

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
 เล่ม 29, หน้า 7 - 8.

²แหล่งเดิม. เล่ม 35, หน้า 445 - 447.

1. กามตัณหา : ความอยากได้กามคุณ คือสิ่งสนองความต้องการทางประสาททั้ง 5 อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ก่อให้เกิดความพอใจ ความยินดี

2. ภวตัณหา : ความอยากในภาวะของตัวตนที่จะเป็นอย่างหนึ่งอย่างใด อยากคงอยู่ตลอดไป

3. วิภวตัณหา : ความอยากในความพรากห่างไปจากตัวตน จากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง อันไม่ปรารถนา อยากทำลาย อยากดับสูญ

ลักษณะเฉพาะ (วิเสสลักษณะ) ของตัณหามีดังนี้¹

1. มีการเป็นเหตุของทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
2. มีความพอใจในอารมณ์และภพ เป็นกิจ
3. มีความไม่อึดในอารมณ์ของจิตหรือบุคคล เป็นผล
4. มีเวทนา เป็นเหตุใกล้

จากอริยสัจ 4 แสดงว่า ทุกข์มีต้นเหตุ คือ ตัณหา และต้นเหตุที่ทำให้เกิดตัณหา คือ ปิยรูป สาครูป (สิ่งที่มีสภาวะที่น่ารักน่าชื่นใจ หรือสิ่งที่บีบคั้นว่างาม, สิ่งที่เกิดจากความกำหนัด ยินดี เพลิดเพลิน) ดังปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

"...ก็ตัณหานี้แล เมื่อเกิด เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน?

ปิยรูป สาครูปใด มีอยู่ในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูป สาครูปนี้

เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูป สาครูปนี้

ก็อะไร เป็นปิยรูป สาครูปในโลก?

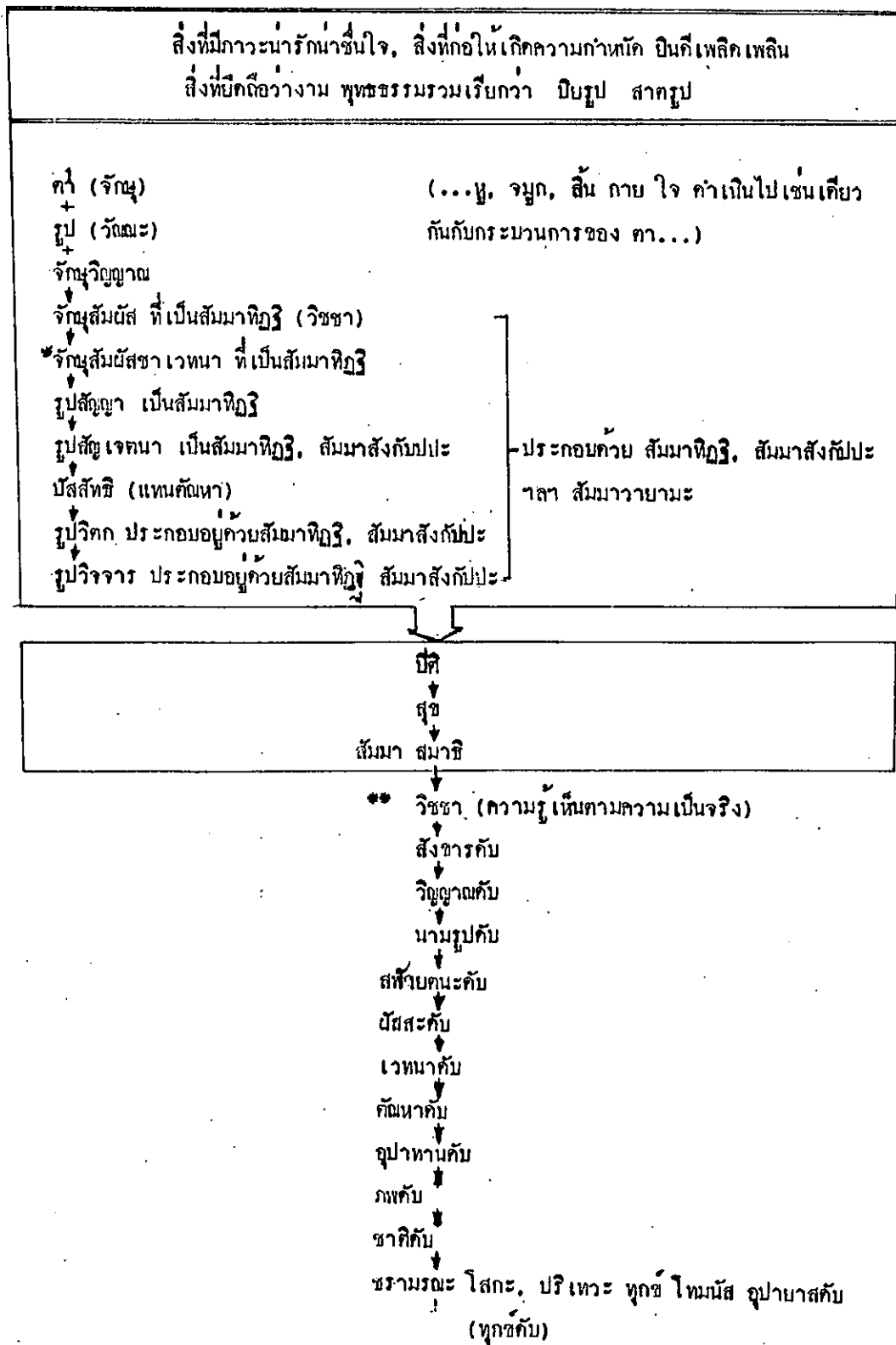
จักขุ เป็นปิยรูป..."*

จากที่กล่าวมาทั้งหมด แสดงเป็นแผนภูมิกระบวนการเกิดของทุกข์ ตามนัยของอริยสัจ 4 ได้ดังนี้

¹ มุลนิชิแนบ มหานิรานนธ. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมคดสังคหะ. ประจักษ์ที่ 8, หน้า 59.

* ญ. ทุกขสมุทยอริยสัจ หน้า 534 .

ภาพประกอบ 13 กระบวนการกับทุกข์

* มัสสะที่ประกอบอยู่กับสัมมาทิฏฐิ - สัมมาสังกัปปะ - สัมมาสมาธิ
 ** เริ่มปฏิบัติสมุปบาทสายกับทุกข์

ในพระไตรปิฎกมีพุทธพจน์ แสดงให้เห็นความเกิดขึ้นของทุกข์
(ทุกข์สมุทัยอริยสัจ) ในชีวิตของคนทั่วไปดังนี้...

...ดูกรภิกษุทั้งหลาย กุमारนั้นอาศัยความเจริญและความเติบโตแห่ง
อินทรีย์ทั้งหลาย พรั่งพร้อม บำเรออยู่ด้วยกายกาม 5 คือ รูปที่รู้แจ้งด้วย
จักขุ อันน่าปรารถนา น้ำใจ น่ารัก น่าชมใจ น่ารัก ประกอบด้วยกายเป็น
ที่ตั้งแห่งความกำหนัดและความรัก เสียงที่รู้แจ้งด้วยโสท...กลิ่นที่รู้แจ้ง
ด้วยฆนะ...รสที่รู้แจ้งด้วยลิ้น...โณภูมิตะที่รู้แจ้งด้วยกาย อันน่าปรารถนา
น้ำใจ น่ารัก น่าชมใจ น่ารัก ประกอบด้วยกาย เป็นที่ตั้ง แห่งความกำหนัด
และความรัก कुमारนั้นเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมกำหนัดในรูปที่น่ายรัก ย่อม
ซัดเคืองในรูปที่น่าชิง ย่อมเป็นผู้มีสติในกายไม่ตั้งมั่น และมีจิตเป็นอกุศลอยู่
ย่อมไม่ทราบจักเจโตวิมุต อันเป็นที่ดับแห่งอกุศลธรรม ลามก ความความเป็น
จริง เข้าเป็นผู้ถึงพร้อมซึ่งความยินดี ยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใด
อย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี ย่อมเพติดเพติด
บันเทิง บิดใจ เวทนานั้นอยู่ ความเพติดเพติดก็เกิดขึ้น ความเพติดเพติดใน
เวทนาทั้งหลายเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ
ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งดินนั้น ย่อมมีได้
อย่างนี้ कुमारนั้นได้ยินเสียงด้วยโสท...ดมกลิ่นด้วยฆนะ...ลิ้มรสด้วย
ลิ้น...ถูกท้องโณภูมิตะด้วยกาย...รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อม
กำหนัด...¹ (คำพูดเช่นเดียวกับรูป)

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 12, หน้า 342 - 343.

จากพุทธพจน์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า พุทธธรรม ถือว่า รูป เสียง กลิ่น รส โยงฺภูพพะ และธรรมารมณ ที่ยึดถือกันว่างาม (น่าใคร่ - น่าชอบใจ - น่ารัก) เพราะความไม่รู้ตามความจริงนั้น เป็นต้นเหตุของทุกข์

ในกรณีของความดับทุกข์ก็มีตรัสไว้ว่า (เมื่อเกิดเจริญวัย ได้ออกบวชศึกษา คำสอน ปฏิบัติธรรม ประกอบด้วยศีล มีอินทรีย์สังวร และเจริญญาณ แล้ว)

...ภิกษุนี้ เห็นรูปด้วยจักขุ... ไต่ย่นเสียงด้วยโสท... กดมกลิ่นด้วยฆานะ... ลิ้มรสด้วยลิ้น... ถูกต้อง โยงฺภูพพะด้วยกาย... รู้แจ้ง ธรรมารมณด้วยใจแล้ว ย่อมไม่กำหนัดในรูป... เสียง... กลิ่น... รส... โยงฺภูพพะ... ธรรมารมณ ที่น่ารักย่อมไม่ขัดเคืองในรูป... เสียง... กลิ่น... รส... โยงฺภูพพะ... ธรรมารมณที่น่าซึ้ง เป็นผู้มั่งคั่งในกายทั้งนั้น และจิตหาประมาณมิไค้อยู่ ย่อมทราบชัดเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันเป็นที่ลี้ภัยแห่งอกุศลธรรม ลามกตามความเป็นจริง ขอละความยินดีในร้าย อย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่ใช่สุขก็ดี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ดี ก็ไม่เพิลิเคเพิลิน ไม่บันเทิง ไม่ติคิใจในเวทนานั้น เมื่อภิกษุไม่เพิลิเคเพิลิน ไม่บันเทิง ไม่ติคิใจเวทนานั้นอยู่ ความเพิลิเคเพิลินในเวทนาทั้งหลายก็ดับไป เพราะความเพิลิเคเพิลินดับ อุปาทานก็ดับ เพราะอุปาทานดับ ภพก็ดับ เพราะภพดับ ชาตีกก็ดับ เพราะชาตีกดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเหวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ของภิกษุนี้ก็ดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้นย่อมมิไค้อย่างนี้...¹

จากพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่า เมื่อรู้สรวลีงตามความเป็นจริง รูป เสียง กลิ่น รส โยงฺภูพพะ และธรรมารมณ ที่ก่อให้เกิอกความพึงพอใจ เพิลิเคเพิลิน (สิ่งที่ยึดถือว่างาม) ก็ไม่มี

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.

สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงาม จากการศึกษาอริยสัจ 4

1. อริยสัจ 4 คือ ภาวะที่เป็นของจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น
4 ประการ ได้แก่

1. ความจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือทุกข์ อันได้แก่
อุปาทานชั้นที่ 5
2. ความจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือตัณหา เป็นต้นเหตุ
ของทุกข์
3. ความจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือนิพพาน เป็นความ
ดับทุกข์
4. ความจริงแท้ ไม่แปรผัน ไม่เป็นอย่างอื่น คือมรรคมีองค์ 8
เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ (นิพพาน)

2. สิ่งที่เป็นต้นเหตุของทุกข์คือตัณหา และต้นเหตุของตัณหาคือสิ่งที่พหุชนธรรม
เรียกว่า ปิยรูปสาครูป (สิ่งที่น่ารัก ก่อให้เกิดความพอใจ หรือสิ่งที่ยึดถือกันว่างาม)
เขียนเป็นกระบวนการได้ดังนี้

ปิยรูปสาครูป — ตัณหา — อุปาทาน — ทุกข์

3. เมื่อดำเนินชีวิตไปตามมรรคมีองค์ 8 ปิยรูปสาครูปก็ดับ ตัณหาดับ
อุปาทานดับ ทุกข์ดับ เขียนเป็นกระบวนการต่อเนื่องได้ดังนี้

สัมมาทิฐิ, สัมมาสังกัปปะ ฯลฯ สัมมาสมาธิ — ปิยรูปสาครูปดับ —
— ตัณหาดับ — อุปาทานดับ — ทุกข์ดับ

4. เมื่อเห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง — สิ่งทั้งงาม, ความงามก็ไม่มี —
— ความอยาก ความพอใจไม่เกิด — ความยึดถือไม่เกิด — ทุกข์ไม่เกิด

ไตรลักษณ์

ลักษณะโดยธรรมชาติ 3 ประการ ของสิ่งทั้งปวง

พุทธธรรมได้แยกแยะศึกษาสิ่งทั้งปวงจนถึงที่สุด และได้พบว่า สิ่งทั้งปวงนั้น โดยธรรมชาติแล้วมีลักษณะ 3 ประการ คือ

1. ไม่เที่ยง (อนิจจตา)
2. เป็นทุกข์ (ทุกข์ตา)
3. ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน (อนัตตตา, อนัตตา)

ภาวะของสิ่งทั้งปวง 3 ประการนี้ พุทธธรรม รวมเรียกว่า ไตรลักษณ์ (ลักษณะ 3 ประการแห่งสังขาร ธรรมทั้งปวง) หรือ ขรรณินยาม 3¹ (กำหนดแห่ง ธรรมตา, ความเป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมตา, กฎธรรมชาติ) ดังปรากฏในอุปาหุสูตร ว่าด้วยสิ่งที่มีอยู่ตลอดกาลว่า .

... กุกรรมิกะทั้งหลาย เพราะตถาคคอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม
ชาตุนั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมตา * ความเป็นไปตามธรรมตา**
ก็ลงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง *** ตถาคค ตรัสรู้ บรรลุ ชาตุนั้นว่า

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์...

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา...

¹ พระราชนิพนธ์. พจนานุกรมพุทธศาสตร์. ฉบับประมวลธรรม, หน้า 103.

* ธรรมตา (ความตั้งอยู่ตามธรรมตา)

** ธรรมวิธี (ความเป็นไปตามธรรมตา)

*** ขรรณินยาม (ความตั้งอยู่อย่างนั้นเอง, กฎธรรมชาติ)

ครั้นแล้วจึงบอก แสวง บัญญัติ แดงตั้ง เปิกเผย จำแนก ทำให้ เข้าใจ
ง่ายว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง
เป็นอนัตตา...¹

ขยายความ อนิจจตา

ในพระไตรปิฎก อธิบายลักษณะของความไม่เที่ยง (อนิจจตา) ว่า "รูป
ไม่เที่ยงเพราะความว่าลึนไป..."² หมายความว่า "...เกิดขึ้นที่ไหนเมื่อใดก็ดับ
ไปที่นั่นเมื่อนั้น เช่นรูปธรรมในอดีตก็ดับไปในอดีตไม่มาถึงขณะนี้ รูปในขณะนี้ก็ดับไปที่
ไม่ไปถึงข้างหน้ารูปในอนาคต จะเกิดดับต่อไป ก็จะดับ ณ ที่นั่นเอง ไม่ยืนอยู่ถึงเวลา
ต่อไปอีก..."³

ในวิสุทธิมรรค เอน วิภาคไตรลักษณ์ ได้สรุปความหมายของ อนิจจตา ว่า
...ไม่เที่ยง เพราะอะไร เพราะภาวะ คือ
มันมีความเกิดขึ้น ความเสื่อมไปและความเปลี่ยนแปลง หรือ
เพราะความที่มีแล้วไม่มี
ความเกิดขึ้นความเสื่อมไปและความเปลี่ยนแปลง หรือความแปรไปแห่งอาการ
กล่าวคือ ความที่มีแล้วไม่มี เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง...⁴

¹ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง.
เล่ม 20 หน้า 273 - 274, เล่ม 14 หน้า 1 - 6, เล่ม 25 หน้า 36.

² แหล่งเดิม. เล่ม 31 หน้า 27.

³ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 70/8.

⁴ มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดิย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 126.

และในวิสุทธิมรรคเช่นเดียวกันได้แสดงภาวะไม่เที่ยงไว้ 13 ประการ คือ

- "... โดยไม่ เป็นสิ่ง ที่อยู่ตลอดไป
- ... โดย เป็นสิ่งที่มีชั่วคราว
- ... โดย เป็นสิ่ง ถูกกำหนดลงไว้ ด้วยความเกิดและความเสื่อม
- ... โดย เป็นสิ่ง ต้องพัง ทลาย
- ... โดย เป็นสิ่งที่มีชั่วขณะ
- ... โดย เป็นสิ่ง ไหว (ไปมา)
- ... โดย เป็นสิ่ง ต้องแตกสลาย
- ... โดย เป็นสิ่ง ไม่คงคน
- ... โดย เป็นสิ่ง มีความแปรปรวนไป เป็นธรรมดา
- ... โดย เป็นสิ่ง ไม่มีแก่นสาร
- ... โดย เป็นสิ่ง ต้องเสื่อม
- ... โดย เป็นสิ่ง ถูกปรุพัง แฉกขึ้น
- ... โดย เป็นสิ่ง มีมรณะ เป็นธรรมดา...¹

ในอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา แสดงอาการของ อนิจจตาไว้ว่า...อาการ คือ มีแล้วหาไม่...รูปนั้นชื่อว่าไม่เที่ยง...เพราะอรธว่าสิ้นไป คือ เพราะความหมกไป"²...

พระราชวรมุนี ได้แสดงอรธอนิจจตาไว้ 4 นัย (อ้างจากวิสุทธิมรรค) ว่า

- ...เป็นอนิจจัง ด้วยเหตุผล 4 อย่าง คือ
- 1. ...เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือเกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
- 2. ...เพราะเป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ

¹มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธรรมมัตถสังคหะและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 155.

²แหล่งเก็บ. หน้า 428.

3. ... เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วคราว ๆ

4. ... เพราะแย่งถือความเที่ยง คือ สภาวะของมันที่เป็นสิ่งไม่เที่ยง นั้น ชักกันอยู่เองในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูเห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะหาไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้ เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามคนอยาก จึงเรียกว่ามันปฏิเสธความเที่ยง...¹

ในวิสุทธิมรรคแสดงให้เห็นว่าสรรพสิ่งต่าง ๆ โดยเฉพาะชีวิตมีการเกิดกับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีอะไรที่จะเที่ยง - คงที่อยู่ได้แม้วินาทีเดียว "...อย่างไรก็ตาม ในสมัยปัจจุบันนี้ ที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้ามากแล้ว อนิจจตาหรือความไม่เที่ยง โดยเฉพาะในค่านิยมรูปธรรม เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้นมาก จนเกือบจะกลายเป็นของสามัญไปแล้ว ทฤษฎีต่าง ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีว่าด้วยการเกิดกับของดวงดาว ลงมาจนถึงทฤษฎีการสลายตัวของปรมาณู ล้วนให้ช่วยอธิบายหลัก อนิจจตาได้ทั้งสิ้น...²

ขยายความทุกข์

อภิธรรมัตถสังคหणीกา ให้ความหมายของ ทุกข์ ไว้ว่า ...ความบีบคั้น คือ การเกิดขึ้นและความเสื่อมไป...ชื่อว่าทุกขลักษณะ ฯ"³ ...

....ชื่อว่าในทุกข์เพราะอรรถว่า น่ากลัว คือเป็นเหตุแห่งความกลัว (เพราะกระทำให้กลัว)"⁴ ...

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 70/9

² แหล่งเดิม. หน้า 70/8.

³ มหาภูตราชวิทยาลัย. อภิธรรมัตถสังคหणीกาและอภิธรรมัตถวิภาวิณีฎีกา. ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 424.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 428.

วิสุทธิมรรค ให้ความหมายของทุกข์ไว้ว่า ...สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ เพราะอะไร เพราะความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ อากาโรคือความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ เป็นลักษณะของความเป็นทุกข์"¹ ...

และในวิสุทธิมรรคได้แสดงเหตุที่ว่าเป็นทุกข์ไว้ 28 ประการ ดังนี้

- ...มันเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า
- ...โดยถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์
- ...โดยเป็นสิ่งทนยาก (คือทนอยู่ไม่ได้)
- ...โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์
- ...โดยเป็นโรค
- ...โดยเป็นแผลฝี
- ...โดยเป็นลูกศร
- ...โดยเป็นของชั่วร้าย
- ...โดยเป็นอาพาธ
- ...โดยเป็นจิตฺวิโร
- ...โดยเป็นอุบาทว์
- ...โดยเป็นภัย
- ...โดยเป็นอุปสรรค
- ...โดยไม่มีที่ต้านทาน
- ...โดยไม่มีที่กำบัง
- ...โดยไม่มีที่พึ่ง
- ...โดยเป็นโทษ

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ , หน้า 127.

- ... โดยเป็นมูลของความลำบาก
- ... โดยเป็นผู้ฆ่า
- ... โดยเป็นสิ่งที่ไปเป็นไปกับอัสวะ
- ... โดยเป็นเหยื่อมาร
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ชาติเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ราเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่พาหิเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ระเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่กะเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่หะเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ปายาสเป็นธรรมดา
- ... โดยเป็นสิ่งที่มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมเห็นได้โดยความเป็นของ
ไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกขลักษณะ โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า
- ... โดยเป็นสิ่งที่ไม่งาม
- ... โดยเป็นสิ่งที่กลืนกิน
- ... โดยเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ
- ... โดยเป็นสิ่งที่ปฏิกูล
- ... โดยเป็นสิ่งที่มิใช่กัจจ (ปฏิกูล) ได้ด้วยการทดแทน
- ... โดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด
- ... โดยเป็นสิ่งที่น่าชังและ...
¹

พระราชวรมุนี ได้สรุป เหตุที่ได้ชื่อว่าทุกข์ ไว้ 6 ประการ² ดังนี้

¹มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิธรรมรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 156 - 157.

²พระราชวรมุนี. พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 70/10 -

1. เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา คือถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลาด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อมโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งประกอบอยู่ด้วย หรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้นต่างก็โทรมไป ต่างก็แตกสลาย

2. เพราะเป็นสภาพที่ทนไถ่ยาก คือความคงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยน จะต้องกลาย จะต้องหมดสภาพไป เพราะความเกิดขึ้น และความโทรมสลายนั้น

3. เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ คือเป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่างๆ เช่น ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น

4. เพราะแย่งต่อความสุข คือโดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธความสุข หรือก็กั้นความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อปฏิบัติตามความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ แล้วก็มีแต่เพียงความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ คือความบีบคั้น กดกันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดกันขัดแย้ง นี้ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น กดกันขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความทุกข์ (ทุกขเวทนา) ด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้น กดกันนั้น ผ่อนคลายหายไป หรือคนปลดพันจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่ามีความสุข หรือรู้สึกสุข ยิ่งทำให้เกิดทุกข์ คือบีบคั้น กดกัน ทำให้รู้สึกขาด พร่อง กระจาย หวิมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนหาย ปลดพันจากทุกข์ หรือความบีบคั้นนั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น...ในทางตรงกันข้าม ถ้าทำให้ได้รับความรู้สึกสุข (สุขเวทนา) แรงมาก พอเกิดความทุกข์ ก็รู้สึกทุกข์ (ทุกขเวทนา) รุนแรงมากเช่นกัน แม้แต่ทุกข์เพียงเล็กน้อยที่ความปกปิดจะไม่รู้สึกทุกข์ เขาก็อาจจะรู้สึกทุกข์ได้มาก...

พูดถึงลงไปอีกให้ตรงตามความจริงโดยสมบูรณ์ว่า ที่ว่าเป็นสุขหรือรู้สึกสุข (สุขเวทนา) นั้น ตามที่แท้จริงก็ไม่ใช่ว่าปลอดพ้นหรือหายทุกข์ออก แต่เป็นเพียงระดับหนึ่งหรือขั้นหนึ่งของทุกข์เท่านั้น กล่าวคือ ความบีบคั้น กดดัน ชักแย้งที่ผ่อนหรือหรือเพิ่มถึงระดับหนึ่งหรือในอัตราหนึ่ง เราเรียกว่าเป็นสุข เพราะทำให้เกิดความรู้สึกสุข แต่ถ้าเกินกว่านั้นไป ก็กลายเป็นต้องทน หรือเหลือทน เรียกว่าเป็นทุกข์ คือรู้สึกทุกข์ (ทุกข์เวทนา) ว่าที่แท้จริงก็มีแต่ทุกข์ คือแรงบีบคั้น กดดัน ชักแย้งเท่านั้น ที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง เหมือนกับเรื่องความร้อนและความเย็น ว่าที่จริง ความเย็นไม่มี มีแต่ความรู้สึกเย็น สถานะที่เป็นต้นก็คือ ความร้อนที่เพิ่มขึ้นหรือลดลง...ถ้าร้อนน้อยหรือมากเกินไปเกินกว่าระดับแล้ว ก็หาความรู้สึกสบายไม่ โดยนัยนี้ความสุขหรือทุกข์ให้เต็มว่า ความรู้สึกสุขคือสุขเวทนามีเป็นทุกข์ ทั้งในความหมายว่าเป็นทุกข์ ระดับหนึ่งมีสถานะเพียงความรู้สึก และในความหมายว่าเป็นสิ่งที่ขึ้นต่อความบีบคั้น กดดัน ชักแย้ง จะต้องกลาย จะต้องผันแปร จะต้องหมดไป เหมือนกับว่าทุกข์ที่เป็นตัวสภาวะนั้น ไม่ยอมให้สุขยืนยงคงอยู่ไต่ยืนยงตลอดไป

5. โดยความหมายว่าเป็นของปรุงแต่ง คือ ถูกปัจจัยต่าง ๆ ปรุงกัน หรือมาปรุงกันปรุงแต่งเอา... มีสภาพที่ขึ้นต่อบุคคล ไม่ใช่เป็นของคงตัว

6. โดยความหมายว่าแตกเผ่า คือในตัวของมันเองก็มีสภาพที่แตกเผ่าให้กร่อน ไหมย่อยยับสลายไป และทั้งแตกเผ่าผู้มีกิเลสที่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นมัน ให้เราร้อนกระวนกระวายไปด้วย

ในวิสุทธิมรรค อธิบาย ศัพท์ "ทุกข์" ไว้ว่า

"..."ทุกข์" นี้ ศัพท์ว่า "ทุกข์" นี้ ท่านถือเอาในอรรถก่อน่าเกลียด ใจแก่ ขี้หวาดระแวง...ศัพท์ - ขี้หวาดระแวงในอรรถ คือ ที่ว่างเปล่า...จักว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งที่ไม่เลวทราม มีอุบัตินั้นเป็นต้นเป็นอนันต์ จักว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และ

ความเป็นตนที่มวลชนคลาหมายเอา เหตุนั้น จึงเรียกว่าทุกข์ เพราะ
นำเกลียดและเพราะว่างเปล่าด้วย..."¹

และไคสรูป อรรดแห่งทุกข์ไว้ 4 ประการ ดังนี้

"...อรรดแห่งทุกข์ คือ ความบีบคั้น (1) ...ความเป็นสังขตะ
(1) ...ความเร่าร้อน (1) ...ความแปรปรวน (1) ..." ²

ขยายความ อนัตตา

ในอริยมัคคสังคหฎีกา อธิบายอนัตตาว่า "...ชื่อว่า อนัตตา ๙ ลักษณะ
คือ อนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน) นั้นแหละ..."³

ในวิสุทธิมรรค อธิบาย อนัตตาไว้ว่า "...สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมเป็น
อนัตตา เพราะอะไร เพราะความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) อากาโรค
ความไม่เป็นไปในอำนาจ (ของใคร ๆ) เป็นลักษณะของความเป็นอนัตตา..."⁴

...ชื่อว่า อนัตตาเพราะอรรดคือ หาสาระมิได้ฉะนั้น คำว่า "เพราะอรรด
คือหาสาระมิได้หมายความว่า เพราะไม่มีสาระคือ อัตตา..."⁵

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอน 1, หน้า 159.

²แหล่งเดิม. หน้า 158.

³มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. อริยมัคคสังคหฎีกาและอริยมัคควิภาวิณีฎีกา.
ฉบับแปลเป็นไทย, หน้า 424.

⁴มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 127.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 51.

และกล่าวถึงเหตุที่ว่าเป็นอนัตตาไว้ ว่า

"...เป็นอัตตา โดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า
 ...โดยเป็นฝ่ายอื่น
 ...โดยเป็นของว่าง
 ...โดยเป็นของเปล่า
 ...โดยเป็นของสูญ
 ...โดยเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ
 ...โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่
 ...โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร..."¹

พระราชวรมุนี ได้สรุปความหมายของอนัตตาไว้ 6 นัย² ดังนี้

1. (สูญญโต) เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า คือปราศจากตัวตนที่เป็นแก่น เป็นแกน (อัตตสาระ = สาระคือตัวตน) หรือว่างจากความเป็นสัตว์บุคคลตัวตน เรา เขา ที่แท้จริงไม่มีตัวผู้ลึกลงอยู่ครอง ไม่มีตัวผู้สร้างสรรคบันดาล ไม่มีตัวผู้แสวง นอกเหนือจากกระบวนการแห่งองค์ประกอบทั้งหลาย ที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยและ นอกจากโดยการสมมุติ พูดยาก ๆ ว่าว่างจากความเป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้นเป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น

2. (อัสสามิโกโต) เพราะเป็นสภาพไร้เจ้าของ คือไม่เป็นตัวตนของใคร และไม่เป็นของของตัวตนใด ๆ ไม่มีตัวตนอยู่ต่างหากที่จะเป็นเจ้าของครอบครอง สังขารธรรมทั้งหลาย มันเป็นแค่เพียงกระบวนการเองล้วน ๆ เป็นไปโดยลำพังตาม เหตุปัจจัย (ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร)

¹มหาหมกุฎราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 158.

²พระราชวรมุนี. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. หน้า 70/21 -

3. (อวสวัตตะนะโต) เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ คือไม่อยู่ในอำนาจ
 ของใคร ไม่ขึ้นต่อผู้ใด ไม่มีใครมีอำนาจบังคับมัน จะเรียกร้องหรือปรารถนาให้มัน
 เป็นใด ๆ ไม่ได้ นอกจากทำการตามเหตุปัจจัย ใช้ศัพท์อีกอย่างหนึ่ง ว่า
 อนิสสระโต แปลว่า เพราะไม่เป็นเจ้าใหญ่ หรือไม่เป็นใหญ่ในตัวเอง คือ จะบงการ
 หรือใช้อำนาจบังคับเอาไม่ได้ มีแต่จะต้องให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย บางแห่งใช้ว่า
 อกามการียโต แปลว่า เพราะเป็นสภาพที่ไม่อาจทำได้ตามความอยาก คือ จะให้เป็น
 ไปตามความอยาก ความปรารถนาไม่ได้ หรือจะเอาใจอยากเข้าว่าไม่ได้ แต่เป็น
 เรื่องของความเป็นไปตามเหตุปัจจัย จะให้เป็นอย่างไร ก็ต้องทำเอาตามเหตุปัจจัย
 หรือต้องทำเหตุปัจจัยเอา หรือต้องทำให้เป็นเหตุเป็นปัจจัยขึ้นมา รวมความว่า
 ไม่อยู่ในอำนาจ หรือไม่มีใครเป็นใหญ่ คือใครจะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้
 มันขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใคร เช่น มันเกิดขึ้น
 แล้ว จะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโหมม มันโหมมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย
 ไม่ได้ทั้งนั้น

4. (อัททกปฏิทเทปโต) เพราะแย้งต่ออัทธา คือโดยสภาวะของมันเองก็
 ปฏิเสธ อัทธายู่ในตัว หมายความว่า ความเป็นกระบวนการ คือการห่อหุ้มประกอบ
 ทั้งหลายสัมพันธ์กันดำเนินไปโดย ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เป็นการปฏิเสธอยู่
 ในตัวว่า ไม่มีตัวตนต่างหากซ่อนอยู่ที่จะมาแทรกแซงบงการ หรือแม้แต่ขวางขึ้นความ
 เป็นไปตามเหตุปัจจัย และตัวตนต่างหากเช่นนั้น มีไม่ได้ เพราะถ้ามีก็ไม่อาจมีความ
 เป็นไปตามเหตุปัจจัย แต่จะกลับกลายเป็นว่า ต้องเป็นไปตามความบังคับบงการของ
 ตัวตน นั้นอีกอย่างหนึ่ง กระบวนการธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น มีความสำเร็จ
 เสร็จสิ้นสมบูรณ์พร้อมในตัวอยู่แล้ว ไม่จำเป็นและไม่อาจจะมีตัวการอย่างอื่นที่จะเข้า
 มาแทรกแซงสั่งการอีกได้

5. (สัทสังขารปฏฐาโต หรือสัทธัมมปฏฐาโต) เพราะเป็นกองแห่งสังขาร ล้วน ๆ หรือเป็นกองแห่งธรรมทั้งหลาย (รูปธรรมและ/หรือนามธรรม) หรือ อังคสัมภารโต เพราะเป็นการประกอบกันขึ้นของส่วนย่อยต่าง ๆ คือ เกิดจาก ส่วนประกอบย่อย ๆ ทั้งหมดมาประชุม หรือประมวลกันขึ้น ไม่เป็นตัวตน ขึ้น อัน ที่สมบูรณ์ในตัว ที่จะยังยืนคงตัวอยู่ได้ ไม่มีสัพพัญญุตญาณ ตัวตนที่แท้จริง นอกเหนือจาก ส่วนประกอบเหล่านั้น (ความหมายข้อนี้แน่นอนอยู่แล้วในความหมายข้อที่ 1 ข้างต้น)

6. (ยถาปัจจุปปัตติโต) เพราะความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ องค์ประกอบ ทั้งหมดที่ประมวลหรือประชุมกันเข้านั้น ต่างสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันเรียกรวม ๆ ว่า กระบวนธรรมนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร และ ไม่อาจมีตัวตนไม่ว่าจะเป็นตัวแกนภายใน หรือตัวการภายนอก ที่จะขวางหรือบงการ บังคับมันได้ (ความหมายข้อนี้แพร่กอยู่ทั่วไป ในความหมายทั้ง 4 ข้อข้างต้น โดยเฉพาะข้อที่ 3 และ 4)

รวมความคือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมดา เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้มันเป็นอย่างนั้น) หมกมันก็ดับ (จากสภาพอย่างนั้น) มันหาพึ่งเสียงเรา อ่อนวอนขอร้อง หรือปรารถนาไม่ มันไม่เป็นตัวเป็นอะไร ๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือ เป็นของใครทั้งนั้น

สิ่งที่ปิกบังไครลักษณะ

ทั้งได้เสนอมมาแล้วว่า สิ่งทั้งปวง มีลักษณะ 3 เสมอกัน คือ

1. อนิจจลักษณะ คือความไม่เที่ยง
2. ทุกขลักษณะ คือความบีบคั้น (ทุกข์)
3. อนัตตลักษณะ คือความไม่ใช่ตัวตน

โดยปกติแล้ว บุคคลไม่เห็น ลักษณะทั้ง 3 นี้ โดยแจ่มชัด สาเหตุที่เป็น
เครื่องปิดบังไม่ให้ลักษณะทั้ง 3 ปรากฏชัดแจ้ง คือ

1. สันติ คือความสับสนหรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ของสิ่งทั้งปวง
ปิดบังไว้ อธิจลลักษณะจึงไม่ปรากฏ

สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ที่เราพบเห็นอยู่นั้นล้วนแต่มีความเกิด - คับ - เกิด - คับ
ตลอดเวลา อยู่ตลอดเวลา แต่เนื่องจากการเกิด - คับ เป็นไปรวดเร็วมาก ทำให้เราเห็น
ไปว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวร ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เช่น หลอดไฟฟ้าที่ติดสว่างอยู่มองเห็น
ดวงไฟสว่างคงที่ แต่ความจริงแล้ว เป็นกระแสไฟฟ้าที่เกิด - คับ หมุนเนื่องกันอย่าง
รวดเร็ว จึงอุปประหนึ่งความสว่างนั้น สว่างอยู่ตลอดเวลา มิได้ดับ

2. อริยาบท คือความยากง่าย เคลื่อนไหว ปิดบัง ทุกขลักษณะไว้ ภาวะที่
คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ ด้วยแรงบีบคั้นกดดัน ชักแย้ง เร่วอยู่ภายในส่วนประกอบต่าง ๆ
นั้นจะปรากฏให้เห็นชัดต่อมนุษย์นั้น มักต้องกินระยะเวลาหนึ่ง ในระหว่างนั้น ถ้ามี
การเคลื่อนย้าย หรือแปรรูปเป็นอย่างอื่น ภาวะที่บีบคั้น กดดันชักแย้งนั้น ก็ไม่ทันปรากฏ
ให้เห็น

ตัวอย่างง่ายคือในชีวิตคนเราหากอยู่อยู่ในท่าเดียวนาน ๆ ความบีบคั้น
กดดันจะเพิ่มทวีขึ้นเรื่อย ๆ จนทนไม่ไหว ต้องเปลี่ยนท่า - อริยาบทไปเรื่อย ๆ
ทุกขก็คล้าย หนีรอดทุกข์ไปได้ กล่าวว่า อริยาบท บังทุกขลักษณะ

3. ณะ ความเป็นแห่ง เป็นก่อน เป็นขึ้น เป็นอัน เป็นมวล เป็นหน่วยรวม
ปิดบัง อนัตตลักษณะ

สิ่งต่าง ๆ ที่เรียกหากันโดยทั่วไป ล้วนเกิดจากส่วนประกอบทั้งหลายมา
รวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกส่วนประกอบเหล่านั้นออกแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมที่
เรียกอย่างนั้นอย่างนี้ก็ไม่มี แก่นมนุษย์มักไม่มองในลักษณะนี้ จึงไม่เห็นความจริงถึงกล่าว
ท่านจึงกล่าวว่า ณะ (ความเป็นก่อน) ปิดบัง อนัตตลักษณะ

ในวิสุทธิมรรคกล่าวถึงสิ่งที่ปิดบังใครสักคนไว้ว่า

"...ก็ลักษณะทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้ เหตุไม่
มนสิการถึงอะไร? อันคัมภีร์ อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะสันตติ
ปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความเกิดขึ้นและเสื่อมไป ทุกขลักษณะ
ไม่ปรากฏ เพราะถูกอริยาบถปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความบีบคั้น
อยู่เนื่อง ๆ อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกฉนะ (กลุ่มก้อน) ปิดบัง
ไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความแยกจากกันได้แห่งธาตุต่าง ๆ ต่อเมื่อสันตติ
ถูกทำให้ยกเลิกไป เพราะกำหนดจากความเกิดขึ้นและเสื่อมไปได้
อนิจจลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่ออริยาบถถูกเพิก
เพราะมนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏ
ตามสภาพที่เป็นจริงได้ เมื่อทำสมาธิวิปัสสนา (ย่อยก่อนออก) ได้
เพราะแยกธาตุต่าง ๆ ออก อนัตตลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็น
จริงได้..."¹

สรุปทัศนะเกี่ยวกับความงาม จากการพิจารณาไตรลักษณ์

1. พุทธธรรม มีทัศนะว่า สิ่งทั้งปวง (สังขาร) มีลักษณะเสมอกัน
- 3 ประการ คือ
1. ไม่เที่ยง (อนิจจตา)
 2. เป็นทุกข์ (ทุกขตา)
 3. ความไม่มีตัวตนที่แท้จริง (อนัตตตา)

¹มหาหมกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล. ภาค 3 ตอนจบ, หน้า 126.

2. ลักษณะทั้ง 3 นี้ พุทธธรรม ถือว่าเป็นภาวะที่เป็นปกติหรือเป็นภาวะธรรมดา ของสิ่งทั้งปวง เป็นความเป็นไปอันแน่นอน เป็นกฎธรรมชาติ ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม สิ่งทั้งปวงก็คงมีลักษณะ 3 ประการนี้ พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ค้นพบกฎหรือภาวะทั้ง 3 นี้ แล้วนำมาบอก มาอธิบาย ให้ความรู้ความจริง 3 ประการของสิ่งทั้งปวงนี้

3. เมื่อสิ่งทั้งปวง มีภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงเกิดกับอยู่ตลอดเวลา (อนิจจตา) มีความบีบคั้น (ทุกข์ตา) อยู่ในตัวเองอยู่ตลอดเวลา และมีใครมีตัวตนที่แท้จริง จึงไม่อาจจะหา จะชี้ลงไปว่า มีสิ่งทั้งปวงใด หรือหาความงามในสิ่งทั้งปวงได้ (เพราะเมื่อจะบอกว่ามันงาม มันก็เปลี่ยนแปลงไปแล้ว)

4. ภาวะ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ พุทธธรรมถือว่าเป็นภาวะที่ไม่งาม น่าเกลียด - น่ากลัว - น่าขยะแขยง - น่ารังเกียจ (ไม่สามารถจะทำให้งามโดยการตกแต่งได้ เพราะสิ่งที่นำไปตกแต่งก็อยู่ในภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เช่นกัน)

5. กล่าวได้ว่า พุทธธรรมมีทัศนะว่า ความจริงแล้ว สิ่งทั้งปวง (สังขาร) มีภาวะ "ไม่งาม"

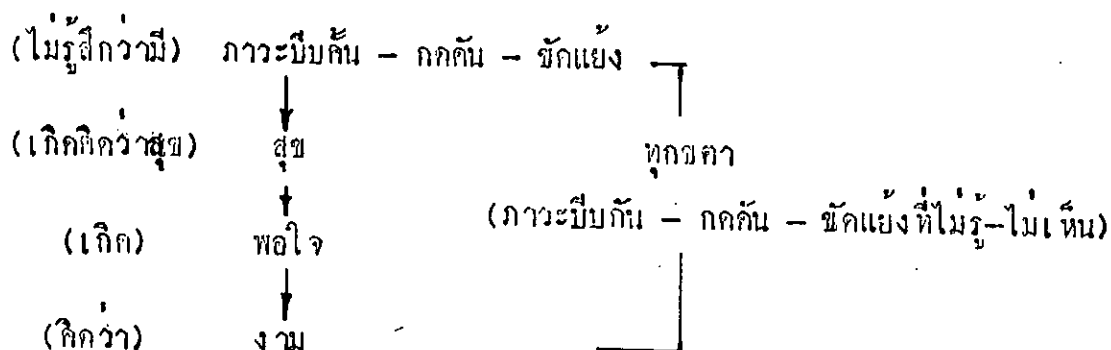
6. สิ่งนี้ (มนุษย์) เรียกว่า "ความงาม" เป็นเพียงความรู้สึก (ของมนุษย์) ที่เกิดขึ้นเนื่องจาก (มนุษย์) ไม่รู้ความจริงว่าสิ่งต่าง ๆ ไม่งาม เป็นความรู้สึกอันเนื่องมาจากภาวะ ความบีบคั้น กดดัน ชักแย้ง (ทุกข์ตา) ผ่อนคลายลง (ความรู้สึกของมนุษย์) จนถึงระดับหนึ่ง ช่วงหนึ่ง เท่านั้นเอง

7. กล่าวได้ว่า ภาวะที่ยืนพื้นได้แก่ "ภาวะไม่งาม" คือความบีบคั้น กดดัน ชักแย้ง ไม่คงที่

8. โดยสรุป เมื่อสิ่งทั้งปวงมีภาวะ ไม่เที่ยง (อนิจจตา) เป็นทุกข์ (ทุกข์ตา) และไม่ใช่อัตถ์, ไม่มีตัวตนที่แท้จริง (อนัตตา) ดังนั้นโดยตัวของมันเองจึงปฏิเสธการ "มี" ความงาม อยู่ในตัวของมันเอง

หมายเหตุ เมื่อความงามไม่มีอยู่ มนุษย์จะแสวงหาอย่างไรก็ไม่เจอ

9. ดังนั้น ความงามที่ว่ามีเป็นประการต่าง ๆ จึงเป็นเพียงความรู้สึก นึกคิด (เวทนา, สัญญา, สังขาร) ของแต่ละบุคคลเป็นความรู้สึกนึกคิด อันเกิดจากรู้สึกว่า ภาวะบีบคั้น กดคั้น ชักแย้ง (ทุกข์ตา) ผ่อนคลายลง อาจเขียนเป็นกระบวนการต่อเนื่องได้ ดังนี้

10. สิ่งที่ยังมองไม่เห็นมนุษย์เห็นภาวะอันแท้จริง (อโนจจาคา, ทุกขตา, อนัตตตา) ของสิ่งทั้งปวง (สังขาร) คือ

1. สันคติ คือภาวะที่สิ่งทั้งปวงปรากฏให้รับรู้เสมือนเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ไม่มีเกิด - ดับ หรือเสื่อมไป ปิณัง อนิจจลักษณะไว้

2. อริยามท คือความขี้เกียจ เคลื่อนไหว เปลี่ยนสภาพไป ปิณัง ทุกขลักษณะไว้

3. สนะ ความที่สิ่งทั้งปวงปรากฏให้รับรู้เป็นก้อน เป็นจีน เป็นมวล เป็นหน่วยรวม ปิณัง อนัตตลักษณะไว้

11. โขสสุรูป สาเหตุที่ภาวะอันแท้จริงของสิ่งทั้งปวง ไม่ปรากฏ เพราะขาด โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาสิ่งทั้งปวงโดยแยบคาย)

12. เมื่อประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ อนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะ, อนัตตลักษณะ รวมถึงภาวะที่สิ่งทั้งปวงปรากฏเป็นสิ่งที่ไม่งาม ก็ปรากฏ

เกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ

จากคำนิยามศัพท์ เกณฑ์ความงามแนวพุทธ หมายถึง หลักการทางความงามตามทัศนะของพุทธศาสนา ที่จะนำไปเป็นเครื่องมือพิจารณาผลงานศิลปะโดยเฉพาะด้านทัศนศิลป์ โดยมีเงื่อนไขต่อไปนี้

1. เกณฑ์นี้เป็นหลักการ ใช้ประเมินเพื่อตัดสินผลงานที่ปัจจุบันเรียกกันว่า ศิลปะ อันเป็นผลงานที่ดีเกินกว่าสร้างขึ้นเพื่อตอบสนองความรู้สึกนึกคิด หรือความเชื่อเกี่ยวกับความงามในรูปแบบต่าง ๆ
2. ผลงานศิลปะใด ๆ เมื่อผู้ประเมินนำเกณฑ์นี้ไปประเมินแล้ว มีความเห็น หรือมีความเห็นร่วมกันว่า เข้ากันไต่กับเกณฑ์ ไม่มีสิ่งขัดแย้งกับเกณฑ์ ก็ตัดสินหรือประเมินได้ว่า ผลงานศิลปะนั้นสอดคล้อง หรือมีคุณค่าทางความงามตามทัศนะของพุทธ
3. ในทางตรงกันข้าม ผลงานศิลปะใด ๆ เมื่อผู้ประเมินนำเกณฑ์นี้ไปประเมินแล้ว มีความเห็น หรือมีความเห็นร่วมกันว่า ผลงานนั้นเข้ากันไม่ไต่กับเกณฑ์ที่ขัดแย้งกับเกณฑ์ ก็ตัดสิน หรือประเมินได้ว่าผลงานศิลปะนั้น ไม่สอดคล้อง หรือไม่มีคุณค่า (ทางความงาม) ตามทัศนะของพุทธ
4. เนื่องจากการยึดถือว่า "มีความงาม" "มีสิ่งที่ยงาม" "มีสัทว บุคคลผู้เสท เสวย สร้างสรรค์ ความงาม สิ่งที่ยงาม ในรูปแบบต่าง ๆ นั้นขึ้นอยู่กับความคิด (จิต) ความจำไต่หมายรู้ (สัญญา) และความเชื่อ (ทิฏฐิ) ที่คลาดเคลื่อนจากความจริง (วิปาส) ของแต่ละบุคคล จากนั้นก็มักคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ นา ๆ ตามอำนาจ ความคิด ความจำ ความเชื่อที่คลาดเคลื่อนนั้น จึงไม่อาจสรุปเป็นความงามที่แน่นอนตายตัวไต่เลย มีแต่จะปรุงแต่งให้ซับซ้อนขึ้นไปเรื่อย ๆ (จนกว่าจะเห็นความจริงของสิ่งที่ยงามจึงจะหยุด ปรุงแต่ง)
5. เกณฑ์นี้เป็นเกณฑ์ที่ใช้ประเมินในระคนปัจจุบันยังประกอบด้วยความเห็นซึ่ง คลาดเคลื่อน ยึดมั่นถือมั่น ว่ามีความงาม มีสิ่งที่ยงาม มีผู้สร้าง ผู้เสทเสวย ความงาม

สิ่งที่งาม โดยถือว่าเกณฑ์นี้เป็น "ความเห็นชอบในเรื่องของความงาม ตามทัศนะของ พุทธธรรม ในระดับปุถุชน" (โลกียสัมมาทิฏฐิ)

6. ในระดับโลกุตระ (พ้นวิสัยของโลก) เมื่อพิจารณาเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ความเป็นจริง ย่อมประจักษ์แก่ใจว่า "สิ่งทั้งปวงไม่งาม" ดังนั้นการสร้างเกณฑ์ใด ๆ ขึ้นมาเพื่อวัด หรือประเมินคุณค่าทางความงาม ก็เป็นไปไม่ได้เพราะไม่มีความงามที่จะให้ ไปวัด

7. เกณฑ์ก่อนนำไปใช้ได้ผ่านการตรวจสอบจากคุณทรงคุณความรู้ทางพระพุทธศาสนา* แล้วว่า ถูกต้อง เช่ากันกับหลักการของพระพุทธศาสนา

หลักการพื้นฐาน

1. พุทธธรรมมีความเห็นว่า มนุษย์มีทางการแสดงออก หรือทางแห่งการกระทำ (กรรม) ทาง ๆ 3 ทาง** คือ

1.1 กายทวาร ทางแสดงออก (กระทำ) ทางกาย

1.2 วาจา ทวาร ทางแสดงออก (กระทำ) ทางวาจา

1.3 มโนทวาร ทางแสดงออก (กระทำ) ทางใจ

2. การกระทำนั้น จิต*** (ใจ) เป็นสิ่งสำคัญ คือการแสดงออก หรือการกระทำ ที่ปรากฏให้รับรู้ ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ เป็นผลมาจากจิต (ใจ) ที่ประกอบด้วย เจตนาที่จะกระทำเป็นพื้นฐาน จึงมีการกระทำ หรือแสดงออก ทางกาย ทางวาจา ทางใจ ได้

3. จิต ที่ประกอบด้วย กุศลเจตสิก คือกุศลจิต หรือโสภณจิต เมื่อประกอบ ด้วยเจตนา (เจตนาเจตสิก) ก็ก่อให้เกิดการกระทำทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ

* พระโสมณคณาภรณ์ (ฐิตญาโณ) วัดบวรนิเวศวิหาร

** กุ ทวาร 3 ประกอบ

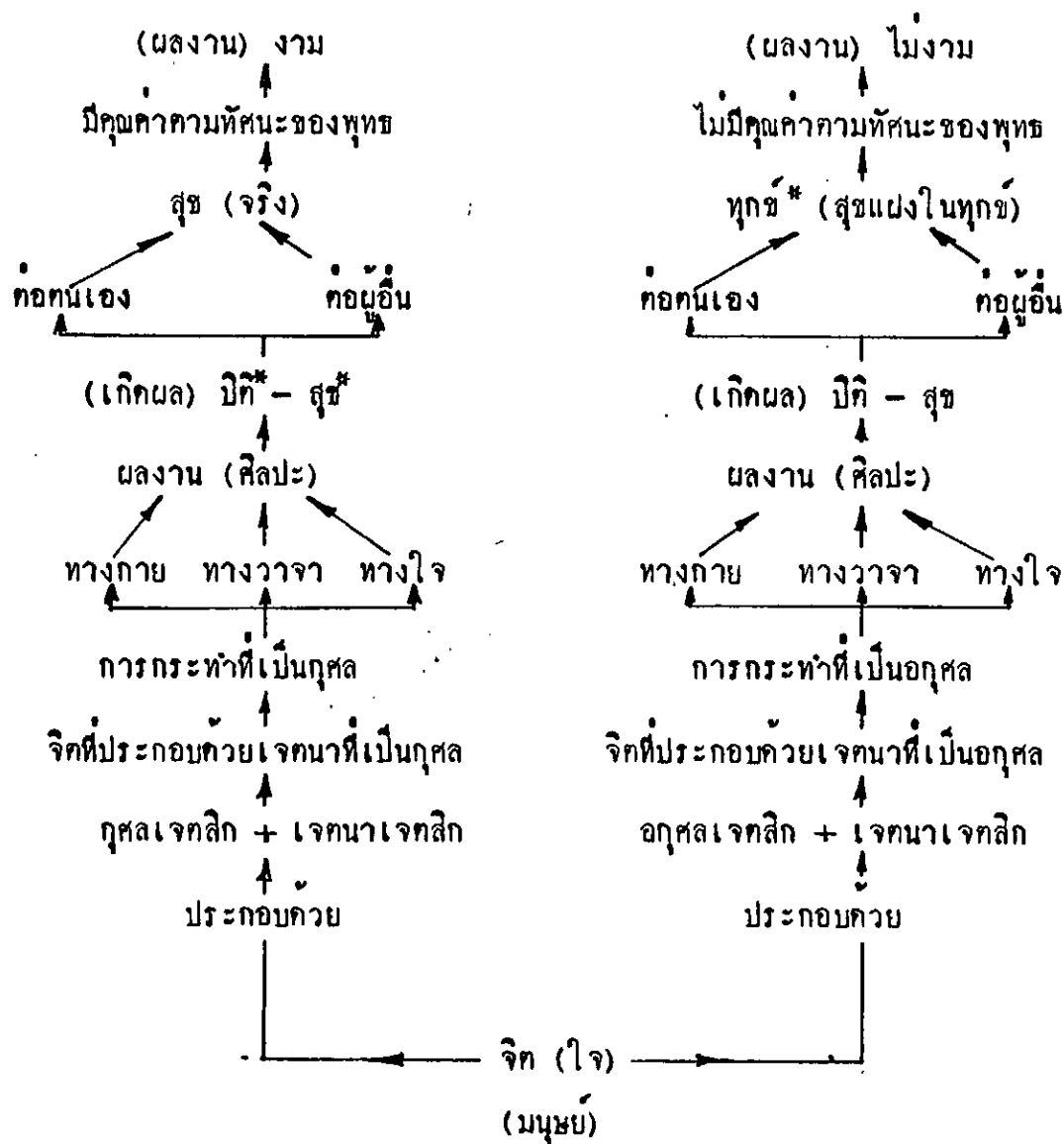
*** กุ สรุปเกี่ยวกับจิตประกอบ

ที่เป็นกุศล ปรากฏเป็นผลของการกระทำที่ติดความมาในรูปแบบต่างก็จะเป็นกุศลด้วย

4. จิตที่ประกอบด้วย อกุศลเจตสิก ก็คืออกุศลจิต หรืออโสมนัสจิต เมื่อประกอบด้วยเจตนา (เจตนาเจตสิก) ก็ก่อให้เกิดการกระทำทั้งทางกาย ทางวาจา ทางใจ ที่เป็นอกุศล ปรากฏเป็นผลของการกระทำที่ติดความมาในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นอกุศลด้วย

5. พุทธธรรมถือว่า การกระทำที่เป็นกุศล ย่อมเกิดสุขเป็นผล และการกระทำที่เป็นอกุศลย่อมเกิดทุกข์เป็นผล

6. พุทธธรรมถือว่า รูปที่งาม คือรูปที่ก่อให้เกิดผล (วิบาก) เป็นกุศล (สุข) จากหลักการพื้นฐาน 6 ประการนี้เขียนเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

*ปิที กุวิเสสลักษณะของปิที หน้า 186.

*สุข กุวิเสสลักษณะของสุข หน้า 182.

*ทุกข์ กุวิเสสลักษณะของทุกข์ หน้า 559.

จากหลักการพื้นฐาน ที่เสนอมา สรุปเป็นเกณฑ์พิจารณาผลงาน ศิลปะ ความดีชนะ
ของพุทธธรรม ได้ดังนี้

ก. เกณฑ์หลัก

1. ทักสินด้วยความเป็นกุศล หรือเป็นอกุศล ดังนี้

1.1 พิจารณา มูลเหตุการสร้างผลงานศิลปะนั้น เป็นเจตนาที่เกิด
จากกุศลมูล (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) หรือเกิดจาก อกุศลมูล (โลภะ โทสะ โมหะ)

1.2 พิจารณาตัวผลงานศิลปะนั้น ว่ามีสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจ ทำให้
จิตสบาย ปลอดโปร่ง มองใสหรือไม่ ส่งเสริม หรือบั่นทอน คุณภาพของจิต ช่วยให้
กุศลธรรม (สภาพที่เกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง

ข. เกณฑ์ร่วม

1. ไข่มโนธรรม คือความรู้สึกรับผิดชอบ ชีวิตของตนพิจารณาว่าผลงานที่
ตนกระทำนั้น ตนเองก็เคยทนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่

2. พิจารณาความยอมรับของวิญญูชน* หรือนักปราชญ์* หรือบัณฑิตชน*¹
ว่า เป็นสิ่งที่วิญญูชนยอมรับหรือไม่ ชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน

3. พิจารณาลักษณะ และผลของการกระทำ

3.1 ก่อตนเอง

3.2 ก่อผู้อื่น

*วิญญูชน ผู้รู้แจ้ง นักปราชญ์ ผู้รู้ผิดชอบตามปกติ

*ปราชญ์ ผู้รู้ ผู้มีปัญญา

*บัณฑิต ผู้มีปัญญา นักปราชญ์ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง

เล่ม 13 หน้า 32 - 35, หน้า 378 - 379, เล่ม 20 หน้า 54 - 55, หน้า 82 - 84
เล่ม 21 หน้า 2 - 3.

3.1.1 เป็นการเบียดเบียนตนเอง เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเอง หรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่

3.1.2 เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นเพื่อทุกข์ ทั้งแก่คนและผู้อื่น หรือไม่

กล่าวโดยสรุป ผลงานนั้นจะถือว่ามีความค่าทางความงามได้จะต้อง

1. มีความสุข ไม่มีโทษเป็นลักษณะ (พื้นฐานประจำตัว)
2. มีการกำจัดเสียซึ่งความไม่งามเป็นหน้าที่ (กิจ)
3. มีความผ่องแผ้ว (กุศลวิปาก) เป็นผล

จากเกณฑ์หลัก และเกณฑ์ร่วมที่เสนอไว้นั้น จะเห็นได้ว่าในการประเมินหรือพิจารณาผลงาน (ศิลปะ) ต่าง ๆ ค่ามัตถะของพุทธนั้น ประกอบด้วยการประเมิน 2 ระดับ คือ

ระดับที่ 1 ประเมินโดยผู้สร้างงานเอง

ระดับที่ 2 ประเมินโดยบุคคลอื่น (วิญญูชน นักปราชญ์ นักเทศิก)

โดยบุคคลทั้ง 2 พวกนี้จะยึดถือเกณฑ์หลัก และเกณฑ์ร่วม เป็นหลักการในการประเมิน ดังนี้

ระดับที่ 1

ประเมินโดยผู้สร้างงาน

ผู้สร้างงานประเมินผลงานของตนเองโดยยึดถือเกณฑ์ต่อไปนี้

เกณฑ์หลัก

เกณฑ์ร่วม

1. เจตนาในการสร้างงานศิลปะนั้นต้องประกอบ ด้วยกุศลเจตนา คือ 1.1 ไม่สร้างขึ้นด้วยอำนาจ ความโลภ ความโกรธ ความหลง 1.2 สร้างขึ้นด้วยเจตนาที่จะละ-ลด ความ โลภ ความโกรธ ความหลง (อกุศลมูล)	1. ผลงานศิลปะที่ตนสร้างขึ้นนั้น สร้างขึ้น ด้วยความมีสติ สัมปชัญญะ พิจารณา ประกอบด้วยปัญญาที่ถ่องแท้ จนตนเอง ไม่สามารถติเตียนตนเองได้ 2. ผลงานศิลปะที่ตนสร้างขึ้นนั้นไม่ทำให้ ตนเอง และผู้อื่นเดือดร้อน (ทั้งใน

- 1.3 สร้างผลงานขึ้นโดยความที่เห็นเป็น "ทาน" (คือการให้, การเสียสละ การบริจาค)
2. กระบวนการในการสร้างงานนั้น ก่อให้เกิดปิติ* - สุข*

- ปัจจุบันและอนาคต)
3. ผลงานที่สร้างขึ้นนั้น ได้พิจารณาแล้วว่า เป็นไปเพื่อประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น
4. พิจารณาว่าผลงานที่ตนสร้างขึ้นนั้นเป็นที่ยอมรับ ชื่นชม สรรเสริญของวิญญูชน

ระดับที่ 2

ประเมินโดยบุคคลอื่น (วิญญูชน ปราชญ์ บัณฑิต)

การประเมินในระดับที่ 2 นี้ ผู้ประเมินเป็นบุคคลที่ไม่ใช่เป็นผู้สร้างงานในกรณีนี้ พุทธธรรมยอมรับบุคคลที่เรียกกันว่า วิญญูชน หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิต อันหมายถึง ผู้รู้ ผู้มีปัญญา ผู้มีคุณชอบความปกติ ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เมื่อท่านเหล่านี้พิจารณาเห็นว่า ผลงานนั้นมีคุณค่า ก็เป็นอันยอมรับกันได้

อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณาประเมินค่าผลงานโดยวิญญูชน (หรือจะเป็นใครก็ตาม) ก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงเกณฑ์หลัก และเกณฑ์ร่วมที่เสนอไปได้ คือผู้ประเมินจะต้องพิจารณาในสิ่งต่อไปนี้

เกณฑ์หลัก

1. พิจารณาถึงเจตนาของผู้สร้างผลงานว่าประกอบด้วยกุศลเจตนา หรือไม่
2. ผลงานนั้นช่วยให้กุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงาม อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง
3. ผลงานนั้น ก่อให้เกิดปิติ สุข

เกณฑ์ร่วม

1. โชนโมฆธรรม คือความรู้สึกรับผิดชอบ ชั่วดีของคน พิจารณาว่าผลงานตนเอง ก็เคยยอมรับได้หรือไม่
2. พิจารณาว่าผู้อื่น ๆ จะก็เคยเห็นได้หรือไม่
3. พิจารณาว่าผลงานนั้น ก่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อสังคมหรือไม่

4. พิจารณาโดยวิปากจิต* (กุศลวิปาก)

5. พิจารณาโดยบุคคลชั้นกลาง* (มัชฌิคมบุคคล)
เป็นเครื่องตัดสิน

จากเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะของพุทธ ที่เสนอนั้นจะประกอบ
ด้วย ผู้ประเมิน 3 ฝ่าย คือ

1. ตัวผู้สร้างงานเอง ประเมินผลงานของตนเอง

2. บุคคลอื่นประเมิน โค้แก่

2.1 วิทยุชน หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิต อันเป็นผู้มีคุณ ฐิชอบค้ำเป็นชีวิต
ด้วยปัญญา

2.2 คนชั้นกลาง

ดังนั้นเป็นไปได้ว่า ในการประเมินผลงานชิ้นหนึ่ง โดยบุคคล 3 ฝ่าย ผลออกมา
อาจไม่ตรงกัน แต่เมื่อพิจารณาตามทัศนะของพุทธแล้วจะพบว่า ในบรรดาผู้ประเมินจาก
3 ฝ่าย คือ 1. ตัวผู้สร้างงาน 2. วิทยุชน 3. คนชั้นกลาง บุคคลที่พุทธธรรม
ให้การยอมรับมากที่สุดคือ วิทยุชน หรือนักปราชญ์ หรือบัณฑิต ดังพุทธพจน์ว่า

"...คุณภิกษุทั้งหลาย เราย่อมไม่ขัดแย้งกับโลก แต่โลกย่อมขัดแย้งกับเรา ผู้กล่าวเป็น
ธรรมย่อมไม่ขัดแย้งกับใคร ๆ ในโลก สิ่งใดที่ขัดแย้งในโลก สมมติว่าไม่มี แม้เรากล่าว
สิ่งนั้นว่าไม่มี สิ่งใดที่ขัดแย้งในโลก สมมติว่ามี แม้เรากล่าวสิ่งนั้นว่ามี..."¹ เหล่านี้แล

*วิปากจิต (กุศลวิปาก) หมายถึง ผลงานใจ (อารมณ์ใจ) เมื่อประสพแล้วก่อ
ให้เกิด ปิติ-สุข โสมนัส โดยฉันทัน (ดู อธิธิฎฐารมณ หน้า 202 ประกอบ)

*ดู พิจารณาโดยมัชฌิคมบุคคล (หลักเกณฑ์พิจารณา ธิฎฐารมณ หรืออนิฎฐารมณ)
หน้า 202 ประกอบ)

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกฉบับหลวง. เล่ม 17,
หน้า 133

เป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นอาหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตกคต
กล่าวอยู่ มีไต่ยึกถือ..."¹

ทั้งนี้กล่าวแล้วว่า พุทธธรรม โค้ดศึกษาวิเคราะห์สิ่งทั้งปวงจนถึงที่สุด แล้วจำแนก
สิ่งทั้งปวงเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มรูปธรรม และกลุ่มนามธรรม สิ่งทั้งปวงนี้มีการ
เกิดขึ้นและเสื่อมสลายแตกดับไป ตามเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นก็เกิด เมื่อมี
เหตุปัจจัยให้ดับ มันก็ดับไป ไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล เข้าตามกฎ อิทัปปัจจยตา ที่ว่า

เมื่อสิ่งนี้มี	สิ่งนี้ก็มี
เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้ก็ไม่มี
เมื่อสิ่งนี้ดับ	สิ่งนี้ก็ดับด้วย

ในขณะที่เดียวกัน สิ่งทั้งปวง (สังขาร) ต่างก็ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือสิ่งทั้งปวง
มีความไม่เที่ยง (อนิจจตา) เป็นปกติ สิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ (ทุกข์ตา) สิ่งทั้งปวงไม่มีตัวตน
(อนัตตา) การที่สิ่งทั้งปวงตกอยู่ภายใต้ลักษณะทั้ง 3 นี้ พุทธธรรมถือว่าสิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่
ไม่งาม (คือเมื่อพิจารณาประกอบด้วยปัญญาเห็นภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งปวงแล้ว อุปาทาน
ว่ามีสิ่งทั้งปวงก็ไม่เกิดขึ้น หรือดับไป)

พุทธธรรมกล่าวว่า การรับรู้ สิ่งทั้งปวงที่ตรงตามสภาวะความเป็นจริงของมันเป็น
การรับรู้ที่ไม่วิปลาส (คลาดเคลื่อน) เป็นความเห็นที่ชอบถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) คือ การรับรู้
ว่าสิ่งทั้งปวงมีภาวะไม่เที่ยง (อนิจจตา) เป็นทุกข์ (ทุกข์ตา) ไม่มีตัวตน (อนัตตา) และ
ไม่งาม (อสุภ)

การรับรู้ หรือการมีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงเที่ยง เป็นสุข มีตัวตนที่แท้จริงและงาม
เป็นการรับรู้ที่วิปลาส (คลาดเคลื่อนจากความจริง) เป็นความเห็นที่ไม่ถูกต้อง (มิจฉาทิฏฐิ)
ตามสภาวะความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวง

¹กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 9,
หน้า 281

ทั้งนั้น ในกรณีของ "ความงาม" สรุปได้ว่า โดยความจริงแท้แล้ว สิ่งทั้งปวง หรือสรรพสิ่ง หรือรูปธรรม และนามธรรม หรือสังขาร ไม่มีความงามอยู่

หาความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย กับเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะความงามแนวพุทธ

1. ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย (ประมาณ พ.ศ. 1800 - 1900) จัดถือว่าเป็นศิลปะไทย
ที่งดงามมาก และขณะเดียวกันก็มีลักษณะเป็นของตนเองมากด้วย ทั้ง สุนทรภิศ กิตฺตล
กล่าวว่า "...ศิลปะแบบสุโขทัยจัดถือว่าเป็นศิลปะไทยที่งดงามที่สุดและมีลักษณะ เป็นของ
ตนเองมากที่สุด โดยเฉพาะในการสร้างพระพุทธรูป... พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยมีลักษณะที่ต่างไปจาก
ของสมัยสุโขทัยที่งดงามไม่แพ้ประติมากรรมชิ้นเอกอื่น ๆ ในโลก..."¹

คำอธิบายภาพ กล่าวถึงพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยว่า

"...อุเทสิกเจดีย์ สมัยสุโขทัยนับถือพระพุทธรูปเป็นสำคัญ ซึ่งเกตุคุพระพุทธรูป
ซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัย แบบอย่างดูเหมือนจะเป็น 3 คราว คือ คราวแรกมัก
ทำคางพระพักตร์กลม ตามแบบพระพุทธรูปลังกา (เช่น พระอัฐมรารอยู่ใน
พระวิหารวัดสระเกศ มีคน) ขึ้นกลางเมื่อมีมือข้างเดียวขานขึ้นคืบแบบขึ้นใหม่
ทำคางพระพักตร์ยาว พระทนต์แบน (เหมือนเช่นพระร่วงที่พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปไว้ที่ปฐมเจดีย์ และพระสุรสีห์พุทธนิมิตที่เป็น
พระประธานอยู่ในพระอุโบสถวัดปริณายก) พระพุทธรูปที่สร้างแบบนี้มีมากกว่า
ชิ้นแรก มาคราวหลังสันนิษฐานว่าเห็นจะเป็นในรัชกาลพระมหาธรรมราชา
ทูลาธิไทย ซึ่งในตำนานกล่าวว่า เอาเป็นพระราชมารดาในพระศาสนา
ยิ่งกว่าในรัชกาลก่อน ๆ ให้เสนาหาช่างฝีมือดี ทั้งในอาณาจักรล้านนาและ
อาณาจักรต่างฝ่ายใ้มาประชุมปรึกษากัน และทรงสอบสวนหาหลักฐานพุทธลักษณะ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกประกอบ คือสร้างพระพุทธรูปเพื่อจะให้วิเศษสุดที่จะ
ทำได้ จึงเกิดแบบพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เช่น พระพุทธรชินราช
และพระพุทธรชินสีห์ อันคงพระพักตร์เป็นท่วงของฉลอมะกุ่มคล้ายแบบอินเดีย
แต่งามยิ่งนัก และแก้พุทธลักษณะที่แห้งอื่น เช่นทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาว
เสมอกันทั้งสี่นิ้วเป็นต้น แบบพระพุทธรูปอย่างนี้ทำกันแพร่หลายขึ้นไปจนเหนือ
และลงมาข้างใต้ แต่ที่ทำได้งามเหมือนองค์พระพุทธรูปที่เป็นต้นตำรา
มีน้อย...¹

เขียน อัมศิริ ให้ความเห็นเกี่ยวกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยว่า

...ความไพเราะอย่างสูงสุดของการสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยนั้นอยู่ที่ศิลปินคือ
ช่างปั้น มีสุนทรียภาพอันประเสริฐเป็นเลิศ ศิลปินได้เข้าถึงข้อเท็จจริงใน
ธรรมชาติของพระศาสดา ศิลปินมีความเป็นอยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ ศึกษาธรรมชาติ
และแล้วจึงเนรมิตงานออกมาเป็นเอกเทศ ไม่ขึ้นอยู่กับอิทธิพลใด อีกต่อไป
การสร้างพระพุทธรูปสมัยนี้จึงมีความสมบูรณ์อย่างยอดเยี่ยมหาสมัยใดเสมอเหมือน
ได้ยาก พระพุทธรูปมีทั้ง นิ่ง เกิน นอน ทั้งลอยตัว จำหลักปูน หักด้วยวัตถุ
ต่าง ๆ ตลอดจนพระพิมพ์...²

สงวน รอดบุญ กล่าวถึงพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยไว้ว่า

...งานประติมากรรมสุโขทัย สามารถกล่าวได้ว่ามีความสมบูรณ์อย่างยิ่ง โดยเฉพาะ
พระพุทธรูปอันมากมายหลายหลาก นับตั้งแต่พระเครื่อง พระพิมพ์ พระบูชา ขึ้นไป
จนถึงจนถึงพระพุทธรูปขนาดใหญ่ตามวิหารและมณฑป เช่น พระอัฐรารศ พระอมระ
และพระศรีศากยมุนี เช่น สำริด และทองคำ แสดงถึงความสันติจิตเจเนทาง
เทคนิคและมีมือช่างอันสูงส่ง ตลอดจนความรู้ความเข้าใจในแก่นแท้ของ

¹คำกรักราชานุภาพ. ตำนานพุทธเจกีย์. หน้า 146

²เขียน อัมศิริ. พุทธานุสรณ์. หน้า 65

พุทธปรัชญาอย่างลึกซึ้ง ผลงานจึงเปี่ยมไปด้วยจิตวิญญาณส่วนมากเป็นงานประเภท "ลอยตัว" (จิตร) สำหรับ "ภาพปูน" (จิตร - อรรถ) มีบ้างแต่เป็นภาพประดับสถาปัตยกรรม...¹

ศิลป พีระศรี กล่าวถึงจินตนาการในการสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยว่า

...ศิลปในการสร้างพระพุทธรูปที่งดงามของสมัยสุโขทัยชอบสร้างเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ภายหลังที่ทรงบรรลุนิพพานแล้ว ฉะนั้นระบบกล่อมเนื้อจึงอยู่ในสภาพอ่อนคลาย และพระวรกายอยู่ในอาการพักผ่อนอย่างแท้จริง ลักษณะพระพักตร์สงบมีรอยยิ้มอ่อน ๆ สะท้อนออกซึ่งสภาวะแห่งนิพพานอันมีอยู่ภายในอย่างสมบูรณ์...² กล่าวได้ว่า การปั้นพระพุทธรูปศิลปะของศิลปินสมัยสุโขทัยนั้น นับเป็นฝีมือช่างวิเศษสุด...³

ในกรณีของอุกมุงหมายในการสร้างพระพุทธรูปนั้น เขียน ปิณฑิโร กล่าวว่า

...พระพุทธรูปนั้นมีใจพระรูปเหมือนองค์จริงของพระพุทธเจ้า หากเป็นรูปเนรมิตรรวมพระลักษณะอันประเสริฐเลิศมุนของพระองค์ เข้าด้วยกันกับหลักธรรม ความรู้แจ้งเห็นจริง บรรลุอรหัตผลหลุดพ้นจากกิเลสเข้าสู่นิพพาน เมื่อพุทธศาสนิกชนได้เห็นพระพุทธรูปก็จะได้รำลึกถึงพระองค์ รำลึกถึงพระธรรมคำสอนของพระองค์ และพระสาวกผู้สืบต่อพระศาสนารวมกันเป็นไตรสรณาคมน์ เช่นนี้จึงเห็นได้ว่า การสร้างพระพุทธรูปมิได้ขึ้นอยู่กับส่วนบุคคลแต่ขึ้นอยู่กับอุดมคติ คือ ธรรมอันเป็นบารมีของบุคคล ทั้งนี้เมื่อเราดูพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นด้วยฝีมือช่างชั้นสูง เราจึงรู้สึกว่าพระพุทธรูปเป็นที่

¹เขียน ปิณฑิโร. พุทธศาสนสุต หน้าคำนำ

²ศิลป พีระศรี. ศิลปะไทย. รวมบทความทางศิลปะ, หน้า 50

³แหลมเดิม หน้า 52

ที่รวมสัญลักษณ์ของความหลุดพ้นไปจากโลกนี้นั่นเอง...¹

จากหลักฐานอันเป็นข้อเขียนของผู้ทรงคุณความรู้ที่ยกมาเสนอข้างต้นนั้น สรุป
ได้ว่า

1. เป็นที่ยอมรับกันว่าพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัยเป็นพระพุทธรูปที่มีความสมบูรณ์และมีความงามเป็นเยี่ยม
2. การสร้างพระพุทธรูปนั้นมีเป้าหมายเพื่อรำลึกถึงพระพุทธรูปองค์ พระธรรม คำสอนของพระองค์ และพระสาวกผู้สืบต่อพระพุทธศาสนา
3. การสร้างพระพุทธรูปนั้นสร้างขึ้นตามอุดมคติ เป็น "รูปเนรมิตรวม พระลักษณะอันประเสริฐเลิศบุรุษของพระองค์เข้าด้วยกันกับหลักธรรมความรู้แจ้งหลุดพ้นจากกิเลสเข้าสู่นิพพาน"

4. ลักษณะอันประเสริฐเลิศบุรุษหรือเรียกว่า "มหาบุรุษลักษณะ" หรือ "มหาบุรุษลักษณะ 32 ประการ" ดังปรากฏใน มหาปทานสูตรและลักษณะสูตร² ดังนี้

- 4.1 สุปติฏฐิตปาโท (มีฝ่าพระบาทประคัมภีร์เป็นอันดี (เรียบเสมอ)
- 4.2 เทวรูปาทกเลสุ จุกกนิ ราชกนิ (พื้นภายใต้ฝ่าพระบาททั้ง 2 มีจักเกิดขึ้น มีซี่ง่าข้างละพัน มีกง มีดุม บริบูรณ์)
- 4.3 อายตปณฺธิ (มีสันพระบาทยาว ถ้ามั่ง 4, พระสงฆ์ทั้งอยู่ส่วนที่ 3)
- 4.4 ที่ขงฺกสิ (มีนิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทยาวเรียว)
- 4.5 มุทุทลนทุดปาโท (มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม)
- 4.6 ราชทุดปาโท (มีฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายกระจุกตาข่าย)
- 4.7 อุตฺตฺสงฺขปาโท (มีพระบาทเหมือนสังข์คว่ำ อธิษฐานพระบาททั้งลอยอยู่หลังพระบาทกลีบกลอกไค้กลอง เมื่อทรงดำเนินนิคกว่าสามัญชน)
- 4.8 เอนฺพิขฺงฺโก (มีพระขงฆ์ 7 เรียวคุดแข็งเนื้อทราย)

¹เขียน บัณฑิตวิ. พุทธานุสรณ์ หน้าค่านำ

²กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่ม 10

4.9 วิตโก ว โอนมนุโค อุโกหิ ชนฺณกานิ ปรามสสิ (เมื่อขึ้นทรง
พระหัตถ์ทั้งสองอุบจับถึงพระขาน)*

4.10 โกโสหิตวทุกุญโ (มีพระคฺยหะ** เร็นอยู่ในคฺก)

4.11 สุวณฺณวณฺโ (มีฉวีวรรณทฺจสีทอง)

4.12 สุทฺมจฺฉวิ (มีพระฉวีละเอีเมค ทฺจสีละอองไม้กิกพระวรกาย) เพราะ
ความละเอีเมคของฉวี)

4.13 เอเกกโลโม (มีเส้นพระโลมา เฉพาะทฺมละเส้น ๆ)

4.14 อุทฺทกฺคโลโม (มีเส้นพระโลมาปลายอนขึ้นข้างบน มีสีเขียว สีเหมือน
คอกฉฺฉฐิตฺตเป็นทฺทลหคฉฉฉฉ)

4.15 ทฺรณฺมจฺฉกฺโก (มีพระกายทรงเหมือนกายพรหม)

4.16 สทฺทฺสฺสโท (มีพระมฺงสะอุมเต็มในที่ 7 แห่ง คือ หลังพระหัตถ์ทั้ง 2
หลังพระบาททั้ง 2 พระอํงสํทั้ง 2 และลำพระคอก)

4.17 สีนฺพุทฺทกฺกาโย (มีส่วนพระสรีรกายบริบูรณ์ (ลำทฺ) ทฺจกึ่งท่อนหน้า
แห่งพญาราชสีห์)

4.18 ปิตฺนทฺโรโส (มีระหว่างพระอํงสเต็ม)

4.19 นิโกรชฺปริมณฺโโล (มีปริมณฺทลฺลไม้โครช วาของพระองค์เท่ากับ
พระกายของพระองค์ พระกายของพระองค์เท่ากับวาของพระองค์)

4.20 สมวณฺณกฺกนฺโ (มีลำพระคอกกลมงามเสมอทลล)

4.21 รสคฺคสคฺคิ (มีปลายเส้นประสาสำหรับบริบรสาทวาคิ)

4.22 สีนฺทฺ (มีพระทนต์คางพญาแห่งราชสีห์)

* พระขาน - เข่า

** พระคฺยหะ - อวัยวะที่สืบ

*** อํงส - บ่า, ไหล่

- 4.23 จตุททาฬัสนุโท (มีพระหน้ 40 ชี ข้างละ 20 ชี)
- 4.24 สมทนต์โท (มีพระหน้เรียบเสมอกัน)
- 4.25 อวิวรทนต์โท (มีพระหน้เรียบเรียบสนิทโค้ง)
- 4.26 สุตตทนต์โท (มีเขี้ยวพระหน้ทั้ง 4 ข้างงามบริสุทธิ์)
- 4.27 ปญทนต์โท (มีพระชิวหาอ่อนและยาว (อาจแปดพระขนงได้)
- 4.28 พุทนต์โท กรวิภาณี (มีพระสุรเสียงสูงท้วมหาพระหน้ ทรัสสำเนียง

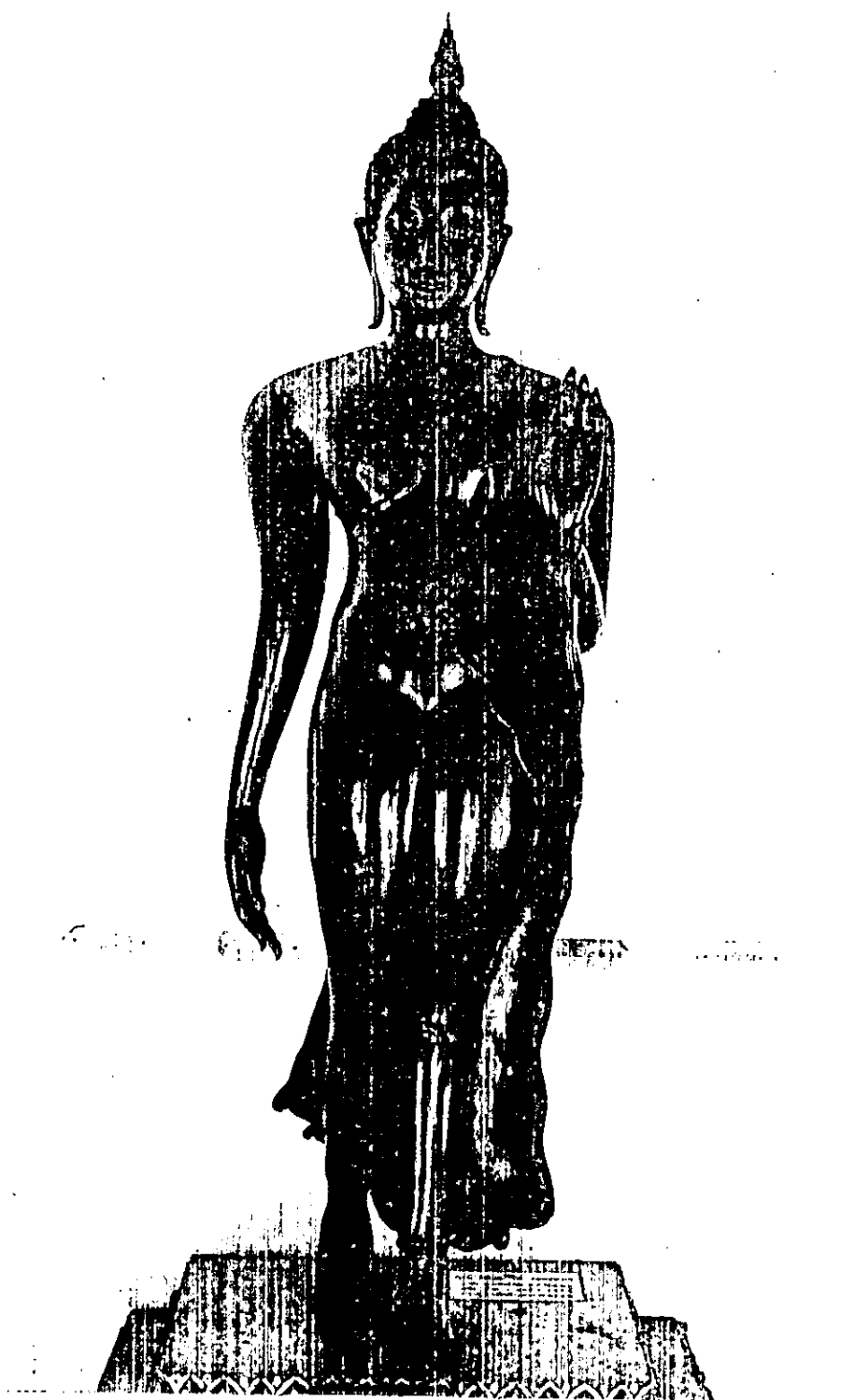
อุจจนการเวก)

- 4.29 อภินันตทนต์โท (มีพระเนตรคำสนธิ (คำคม))
- 4.30 โคปฏโม (มีดวงพระเนตรแจ่มใสจตุทนต์โท (เพ่งตลอด)
- 4.31 อุณณา ภูมิทนต์เร ชากา (มีพระอุณณาโลมบังเกิด ณ ระหว่างพระโขนง มีสีขาวอ่อน อุณณ เวียนขวาเป็นทักษิณาวรรต)
- 4.32 อุณทนต์โท (มีพระเศียรงามบริบูรณ์ อุจจนการเวกพระพักตร์)

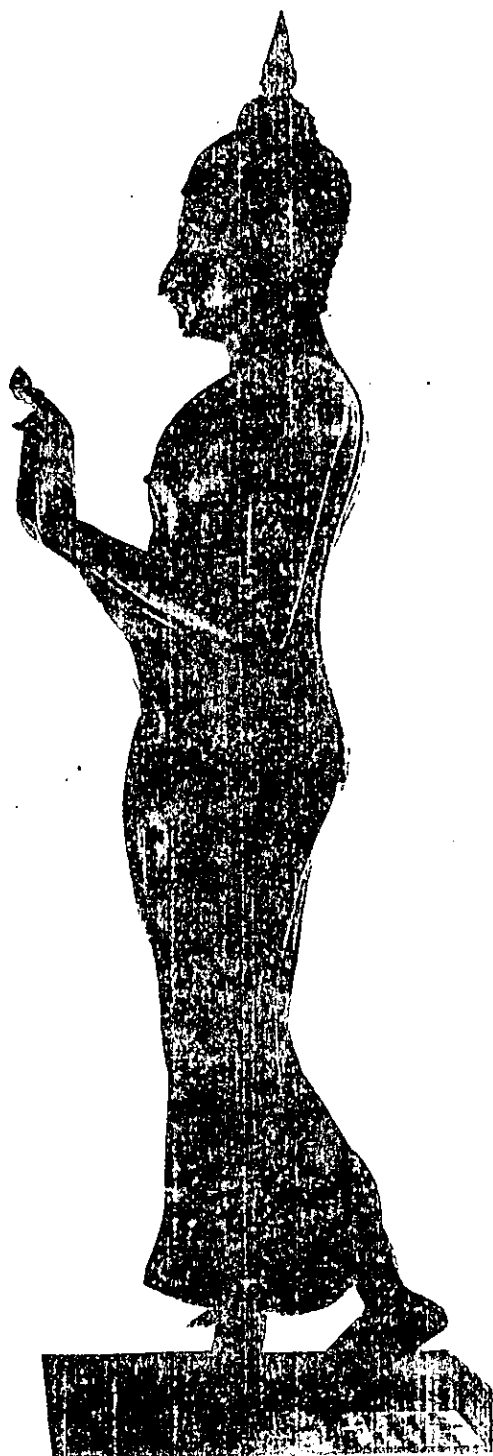
5. โขยสรูป พระพุทธรูปเป็นที่รวมสัญลักษณ์ของความประเสริฐเลิศมุน และความหลุดพ้นไปจากโลก (โลกีย์)

2. รายละเอียดเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่ศึกษา

1. พระพุทธรูป ปางลีลา ศิลปสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 - 20 หล่อสำริด สูงประมาณสองเทวคน อยู่ในระเบียงคต วัดเบญจมบพิตร (ภาพที่ 1, 1.1, 1.2)
2. พระพุทธรูป ปางมารวิชัย (ประทับนั่ง) ศิลปสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 หล่อสำริด สูง 105 เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร (ภาพที่ 2)
3. พระพุทธรูป ปางไสยา (ปรินิพพาน) ศิลปสุโขทัย ศิลปะ อยู่ในวิหาร พระศาสดาทอนหลัง วัดบวรนิเวศวิหาร (ภาพที่ 3)

ภาพประกอบ 14 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางลีลา

ภาพประกอบ 15 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางลีลา

ภาพ 1.2

ภาพประกอบ 16 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางลีลา

ภาพประกอบ 17 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางประทับนั่ง

ภาพประกอบ 18 พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ปางไสยา

3. ศึกษาหาความสอดคล้องระหว่างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยกับเกณฑ์

การพิจารณาศึกษาความสอดคล้องระหว่างพระพุทธรูปสุโขทัยกับเกณฑ์ทางความงามที่กำหนดขึ้น (จากการศึกษาทัศนะเกี่ยวกับความงามแนวพุทธ) นั้น เนื่องจากผู้ที่สร้างและผู้ที่เกี่ยวข้องในการสร้างพระพุทธรูปที่นำมาศึกษามีชีวิตอยู่จึงไม่สามารถทำการประเมินในระดับที่ 1. คือประเมินโดยผู้สร้างงานเองได้ คงได้แต่ประเมินในระดับที่ 2. คือประเมินโดยบุคคลอื่น ในกรณีของบุคคลอื่นนั้นบุคคล ที่พุทธธรรมในการยอมรับมากที่สุด ได้แก่ บุคคลที่เป็นบัณฑิต หรือนักปราชญ์ หรือวิญญูชน แต่ในวิทยานิพนธ์นี้ ผู้เขียนจะทำหน้าที่เป็นผู้ประเมินเอง* ซึ่งประเมินได้ดังนี้

3.1 ประเมินความสอดคล้องกับเกณฑ์หลัก

3.1.1 พิจารณาถึงเจตนาในการสร้าง (พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์)

จากการศึกษาความเป็นมาของการสร้างพระพุทธรูป สรุปได้ว่าผู้สร้างพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ สร้างขึ้นด้วยจิตที่ประกอบด้วย กุศลเจตนาอย่างสูง คือ

1. สร้างเพื่อเป็นสัญลักษณ์ เติมนิมนต์ชาวท้าวเดินไปในการกระทำอันเป็นกุศล และแสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ (โลภภัยโลก)

2. การสร้างพระพุทธรูปนั้นได้สร้างขึ้นจากการใช้ปัญญาพิจารณากำหนดรูปแบบขึ้นโดยบุคคลที่เรียกว่า บัณฑิตหรือนักปราชญ์ มิได้สร้างขึ้นอย่างเลื่อนลอย หรือเพื่อตอบสนอง ความเพิกเฉยสิ่งพอใจ แต่สร้างขึ้นเพื่อบ่งบอกความสงบผ่อนคลายความยึดติด

3.2 พิจารณาผลอันเป็นกุศลที่เกิดจากการใกล้ชิดกับพระพุทธรูป 3 องค์

เมื่อพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ด้วยสติและพิจารณาโดยแยบคายแล้ว สามารถก่อให้เกิดกุศลธรรมเจริญขึ้นได้อย่างดี สามารถทำให้จิตสงบ ผ่อนคลาย

*ผู้เขียนมิได้มีเจตนาที่จะยกตนเองว่าเป็นบัณฑิต หรือนักปราชญ์ แต่จะประเมินตามเกณฑ์

3.1.3 ก่อให้เกิดปิตุสขขึ้นได้ในระดับหนึ่ง

การประเมินในระดับที่ 1 สรุปได้ว่า พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ มีความสอดคล้องกับเกณฑ์หลักที่กำหนดขึ้น

3.2 ประเมินความสอดคล้องกับเกณฑ์รวม

3.2.1 ใช้มโนธรรมพิจารณาว่าตนเองก็เคยเห็น ขอมรับได้หรือไม่

- เมื่อพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ตามเกณฑ์ดังกล่าว ผู้ประเมินมีความเห็นว่าพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์เป็นสิ่งที่จัดได้ว่ามีคุณค่าทางความงามตามทัศนะของพุทธธรรมในระดับโลกีย์ โดยไม่ละอายท่อมโนธรรมของตนเลย

3.2.2 พิจารณาว่าผู้อื่น ๆ จะติเตียนได้หรือไม่

- เพื่อพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ตามเกณฑ์ข้อนี้ ผู้ประเมินประเมินว่า ผู้อื่นคงต้องยอมรับเช่นกันว่า พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ มีคุณค่าเช่นกัน

3.2.3 พิจารณาว่าผลงานนั้นก่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อสังคมหรือไม่

- เมื่อพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ตามเกณฑ์นี้ ผู้ประเมินมีความเห็นว่าพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์นี้สามารถส่งผลให้เกิดประโยชน์สุขต่อสังคม โดยเฉพาะประโยชน์ด้านจิตใจ

3.2.4 พิจารณาโดยวิพากิจ (บุคลวิพาก)

- เมื่อผู้ประเมินประสบกับพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ก่อให้เกิดผลทางจิตใจที่เป็นบุคล คือ เกิดความรู้สึก คลาย สบาย ปลอดโปร่งใจ ใจแนบแน่นอยู่กับพระพุทธรูปทั้ง 3 ระยะเวลาหนึ่ง

3.2.5 พิจารณาโดยบุคคลชั้นกลาง (มีรัชตกบฏกกล)

จากการศึกษาข้อเขียนบทความต่าง ๆ ที่ผ่านมา ยืนยันได้ว่าผู้ที่ประสบกับพระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ ต่างก็เห็นด้วยกันว่ามีลักษณะที่งดงามก่อให้เกิดปิตุสขอย่างลึกซึ้ง

สุดท้ายเมื่อพิจารณาทั้ง เกณฑ์หลักและเกณฑ์รวมประกอบกันแล้ว สรุปได้ว่า พระพุทธรูปทั้ง 3 องค์ มีความสอดคล้องกับเกณฑ์การพิจารณาผลงานศิลปะตามทัศนะ

ความงามแนวพุทธ (ในระดับโลกีย์) ที่กำหนดขึ้น สามารถกล่าวได้ว่า พระพุทธรูป
สมัยสุโขทัยทั้ง 3 องค์ มีคุณค่าทางความงาม ความหัตถะของพุทธธรรมได้ จักเป็นอารมณ์
ที่เรียกได้ว่าเป็น "อติอิฏฐารมณ์" หรือ อารมณ์หนักก็เยี่ยม

สรุปอภิปรายผล

จากการศึกษาทั้ง 5 บทที่ผ่านมาแล้วสรุปได้ว่า การที่มนุษย์เราเกิดการรับรู้ขึ้นมาว่า สิ่งใดงานนั้น เป็นความคลาดเคลื่อน ด้านแปรของสัญญา (ความจำได้หมายรู้ การกำหนดหมาย) 1. เป็นความคลาดเคลื่อนด้านแปรของจิต (ความรู้ ความคิด) 1. และเป็นความคลาดเคลื่อนด้านแปรของทวิฐิ (ความเห็น ความเชื่อ ทฤษฎี) 1. ซึ่งพุทธธรรมเรียกว่า วิปลาด 3 คือ สัญญาวิปลาด จิตวิปลาด และทวิฐิวิปลาด โดยเกิดวิปลาดในสิ่งต่อไปนี้ คือ

1. วิปลาด ในสิ่งไม่เพียงว่าเพียง
2. วิปลาด ในสิ่งที่เป็นทุกซ์ว่าเป็นสุข
3. วิปลาด ในสิ่งที่ไม่ไรทนว่าเป็นทน
4. วิปลาด ในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

พุทธธรรมได้แยกแยะวิเคราะห์สรรพสิ่งต่าง ๆ (โลก) สรุปลงโดยความเป็นรูปและนาม ทั้งรูปและนามต่างก็มีลักษณะปกติมีความเป็นไปตามปกติของมัน คือ

1. ไม่เพียง (อนิจจตา)
2. เป็นทุกซ์ (ทุกขตา)
3. ไม่มีตัวทน (อนัตตตา)

ในความที่สรรพสิ่งทั้งหลายเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (อนิจจตา) มีความบีบคั้นอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (ทุกขตา) และในความเปลี่ยนแปลงและบีบคั้นนี้ไม่สามารถจะหาตัวทนที่เที่ยงแท้แน่นอนได้ จึงไม่อาจจะชี้หรือกำหนดลงไปได้ว่ามีความงามอยู่ใดเลย จะมีแก่ภาวะที่เรียกว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ภาวะนี้คือทุกซ์นั่นเอง และในภาวะของความไม่เป็นทุกซ์นี้เอง ก็รวมเอาภัยของความไม่งามหรือน่าเกลียดเข้าไว้ด้วย ดังนั้นตามทัศนะของพุทธธรรมแล้ว สรรพสิ่งทั้งหลายถ้าจะว่าตามภาษาชาวโลกแล้วมีภาวะที่เรียกว่า ไม่งามเท่านั้น

ความเป็นไปของสรรพสิ่งต่าง ๆ นั้น พุทธธรรมมีทัศนะว่าต่างก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่มีผู้สร้าง ผู้บันดาล คือเมื่อมีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นก็เกิด เมื่อมีเหตุปัจจัยให้ดับมันก็ดับตามปกติของมันตามกฎ อิทัป্পยตา ที่ว่า

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
 เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (คว่ำ)

ในกระบวนการความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของสรรพสิ่ง (รูป-นาม) นั้น มิไคว่มีสัตว์ บุคคล ผู้สร้าง ผู้เสกเสวย อยู่เลย การที่เกิดปรากฏมีสัตว์ บุคคล ผู้สร้าง ผู้เสกเสวย สรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้นนั้น พุทธธรรมอธิบายโดยกฎปัจจัยสมุปบาท ซึ่งพระพุทธองค์กล่าวว่าเป็น กฎธรรมชาติกฎหนึ่งไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม กฎปัจจัยสมุปบาทก็มีอยู่และเป็นไปตามปกติของมันตามเหตุที่ยังมีเหตุปัจจัยให้มันเกิด และเมื่อมีสัตว์บุคคลเกิดขึ้นตามกระบวนการของปัจจัยสมุปบาทแล้ว มันก็มีความงาม มีสิ่งที่งาม ผู้สร้างสรรค เสกเสวย ครอบครอง ฯลฯ ความงามในลักษณะต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นในกระบวนการนี้ด้วย โดยกฎปัจจัยสมุปบาทนั้นพุทธธรรมแสดงไว้ว่า อวิชชา (ความไม่รู้ความจริงของสรรพสิ่งตามสภาวะความจริงของมัน) เป็นเหตุจำเป็นไปจนก่อให้เกิดตัณหา (ความอยาก-ความไม่อยากในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย) แล้วตัณหาที่นี้เป็นปัจจัยให้เกิดภาวะที่เรียกว่า อุปาทาน คือความยึดมั่นด้วยอำนาจของตัณหามี-ไม่มี สัตว์-บุคคล (อภิปา) แล้วก็นิพพานิตยธรรมสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมากมายรวมทั้งความงาม สิ่งที่งาม ฯลฯ ในรูปแบบต่าง ๆ ก็ด้วยอำนาจของตัณหาและอุปาทาน จากนั้นอุปาทานก็เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ ชาติ...ต่อไป

พุทธธรรมกล่าวว่า อวิชชาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้กระบวนการปัจจัยสมุปบาท จำเป็นไป จนก่อให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นขึ้นว่ามีอภิปา และเมื่อยึดมั่นถือมั่นว่ามีอภิปา ขึ้นมาแล้ว อภิปานั้นเองก็นิพพานิตยธรรมสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมากมายรวมทั้งความงาม สิ่งที่งาม

ในรูปแบบต่าง ๆ แล้วอัสตาก็เข้าครอบครองสิ่งเหล่านั้นจนประสมภาวะที่เรียกว่า
ทุกข์ในที่สุด

พุทธธรรมให้คำ ระบุธรรม-นามธรรมที่ชีวิตมีนั้นว่างาม หรือภาวะที่ก่อให้เกิด
ความพึงพอใจ (ปิยรูปสาตรูป) ว่างสูงมาก คือเป็นเหตุหรือเป็นบ่อเกิดแห่งค้นหา
(ต้นเหตุของทุกข์-ทุกข์สมุทัย) เมื่อชีวิตเข้าไปเกี่ยวข้องกับโคจรปราศจากปัญญาและโยนิโสมนสิการ
และขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่จะนำไปสู่ทางพ้นทุกข์ เมื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับโคจรประกอบด้วยปัญญา
และโยนิโสมนสิการ

จากการที่พุทธธรรมวิเคราะห์ให้เห็นว่าโดยแท้จริงแล้ว สรรพสิ่งทั้งหลายไม่ว่า
การที่ชีวิตเข้าไปกำหนดว่าสิ่งใดงามนั้นเป็นความวิปลาสคลาดเคลื่อนของการรับรู้ของ
ชีวิต ดังนั้นการสร้างเกณฑ์หรือมาตราใด ๆ ขึ้นเพื่อวัดความงามหรือประเมินค่าความงาม
ของสิ่งต่าง ๆ จึงไม่อาจจะทำได้ เพราะความงามไม่มีจะให้วัด แต่อย่างไรก็ตาม
พุทธธรรมมีคำสอนที่ว่าด้วย "กรรม" ซึ่งหมายถึง การกระทำโดยถือว่าการกระทำทุกอย่าง
มีผล และในกรณีของปุถุชนซึ่งประกอบด้วย อวิชชา-ตัณหา และยึดมั่นว่า มีผู้กระทำ
ผู้ถูกกระทำ ผู้เสวยผลการกระทำในรูปแบบอาการต่าง ๆ แม้ว่าโดยภาวะแห่งความเป็นจริง
แล้วเป็นความเห็นที่คลาดเคลื่อน แต่ถ้ามองการกระทำนั้นกระทำในสิ่งที่เกิดสิ่งซึ่งพุทธธรรม
เรียกว่า "กุศลวิบาก" พุทธธรรมก็ยอมรับว่าการกระทำนั้นสมควรที่กระทำ และผู้กระทำก็
กระทำในสิ่งที่เกิดสิ่งซึ่งพุทธธรรมเรียกว่า "อกุศลวิบาก" การกระทำนั้นพุทธธรรม
กล่าวว่า เป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำอย่างยิ่ง และรูปธรรมหรือนามธรรมใดที่เกิด
"กุศลวิบาก" (ผลที่เป็นกุศล) พุทธธรรมถือว่า รูปธรรม นามธรรมนั้นมีภาวะที่งาม
(สุखाตุ) อยู่ และรวมไปถึงสิ่งที่อัสตาส่งขึ้น นิमितขึ้น ด้วยเจตนาที่เป็นกุศล สิ่งนั้น
ก็ทรงไว้ซึ่งภาวะที่งาม ดังนั้นในการประเมินหรือที่คำว่าสิ่งใด (รูปธรรม-นามธรรม)
จะทรงไว้ซึ่งภาวะที่งามหรือไม่ ตามทัศนะของพุทธธรรมแล้ว สิ่งที่สำคัญประการแรก
ก็คือ สิ่งนั้นก่อให้เกิด "กุศลวิบาก" หรือไม่ ประการที่สอง สิ่งนั้นได้สร้างขึ้นด้วย

"กุศลเจตนา" หรือไม่ หากสิ่งนั้นก่อให้เกิดกุศลวิบากและสร้างขึ้นด้วย กุศลเจตนา แล้วก็กล่าวได้ว่าสิ่งนั้นทรงไว้ ซึ่งภาวะที่งามตามทัศนะของพุทธโค ซึ่งเมื่อพิจารณาถึง ภาวะที่เป็นกุศลวิบากก็ดี กุศลเจตนาที่ดี ทั้งสองสิ่งนี้เป็นภาวะที่รู้เฉพาะตัวของแต่ละ บุคคล ทั้งนั้นกล่าวได้ว่าการประเมินค่าทางความงามตามทัศนะของพุทธธรรมโดย พื้นฐานแล้วเป็นเรื่องเฉพาะตัวของแต่ละบุคคล สิ่งที่คุณหนึ่งประเมินว่างามอีกคนหนึ่ง อาจจะประเมินว่าไม่งามก็ได้ โดยนัยกรงข้ามก็เช่นกัน แต่จะอย่างไรก็ตามพุทธธรรม ให้การยอมรับบุคคลกลุ่มหนึ่งที่พุทธธรรมเรียกว่า "นักปราชญ์" หรือบัณฑิต หรือวิญญูชน ในกรณีของความงามนั้น หากบุคคลที่จัดว่าเป็นนักปราชญ์หรือบัณฑิตหรือวิญญูชนมีความ งามแล้ว พุทธธรรมก็มีได้ไต่แย่ง และให้การยอมรับว่างามในระดับหนึ่งและขณะเดียวกัน พุทธธรรมก็ยังยอมรับในมติของคนชั้นกลาง โดยถือว่าเมื่อชนชั้นกลางส่วนใหญ่มีมติตรงกัน ว่าสิ่งนั้นงาม ก็เป็นอันรับร่วมกันได้ว่าสิ่งนั้นมีความงาม แต่เมื่อพิจารณาจากการศึกษา พบว่าพุทธธรรมให้การประเมินของนักปราชญ์-บัณฑิตหรือวิญญูชนสูงกว่าการประเมิน ของคนชั้นกลาง

ในกรณีของพุทธรูปสมัยสุโขทัยจะพบว่า เมื่อประเมินค่าความงามตามทัศนะ หรือตามเกณฑ์ความงามแนวพุทธในระดับปุถุชนคนธรรมดาแล้วยอมรับมีความสอดคล้องกับ เกณฑ์ในทุกกรณี และยังเป็นอริยบุคคลก็ยิ่งเห็นค่าความงามในพุทธรูปสมัยสุโขทัยสูงขึ้น ไป เพราะท่านมองด้วยปัญญาที่มีมือกุศลหรือไม่หะ เจือปนอยู่เลย

และสำหรับผู้เป็นอริยบุคคลตามทัศนะของพุทธธรรม สิ่งที่คุณชนกล่าวกัน "งาม" หรือ "ไม่งาม" ก็ไม่มีความหมายสำหรับท่านเพราะสิ่งนั้นเป็นเพียง "บัญญัติ" ที่ชาวโลกตกลงกันทั้งกันขึ้นเท่านั้น มิได้มีอยู่จริง เพราะโดยสภาวะของ สิ่งทั้งหลายมันก็เป็นไปในลักษณะที่พุทธธรรมเรียกว่า "มันก็เป็นเช่นนั้นเอง"

(กถาภา)

ข้อเสนอแนะ

พุทธธรรมให้ความสำคัญกับสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติเรียกกันว่า "ความงาม" "สิ่งดีงาม" (ปิยรูป) สูงมาก โดยถือว่าเป็นต้นเหตุของคัมภีร์อันเป็นต้นตอแห่งทุกข์ และในขณะเดียวกันเมื่อคัมปิยรูปได้ คัมภีร์ก็ดับ เมื่อคัมภีร์ดับทุกข์ก็ดับ ดังนั้นผู้วิจัย เห็นว่า สถาบันการศึกษาควรจะมีการส่งเสริมในเรื่องต่อไปนี้

1. ควรได้มีการค้นคว้า เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในเรื่องของความงาม ความดีของพุทธ และควรส่งเสริมให้มีการวิจัยเชิงเปรียบเทียบระหว่างทัศนะความงาม แนวพุทธกับทัศนะความงามของนักปรัชญาตะวันตก

2. ในการศึกษาระดับอุดมศึกษาควรได้มีการศึกษาพุทธธรรมกันให้กว้างขวาง และลึกซึ้งอันจะทำให้มองเห็นถึงทัศนะต่อโลกและชีวิต (สรรพสิ่ง, สิ่งทั้งปวง) ได้ กว้างขวางยิ่งขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ยิ่งในการดำเนินชีวิตที่ตกอยู่ภายใต้ โศรลัทธิ

បរិយាកាស

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

กรมการศาสนากระทรวงศึกษาธิการ. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 4, 2500, 45 เล่ม.

2. เอกสารชั้นสอง

กองตำราคณะธรรมทาน. ธรรมเนียมของพุทธศาสน, ปัจจัยสมุปบาทจากพระโอรส.

พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ธรรมทานมูลนิธิ, 2524.

เขียน ยัมศิริ. พุทธานุสรณ์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, 2521.

คณะอนุกรรมการดำเนินการศึกษาและกำหนดหลักวิชาการศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์.

ศึกษาศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการ

วัฒนธรรมแห่งชาติ, 2526. 6 เล่ม.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. พระพุทธศาสนาและโลกในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ "สยามรัฐ", 2520.

ฉวาลสังขวร, สมเด็จพระ. ลักษณะพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ :

มหาวิทยาลัย, 2529.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์.

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513.

บรรจง บรรเจิดศิลป์ (นามแฝง). สุนทรียวิจิตร. เอกสารประกอบการสอน.

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร คณะมนุษยศาสตร์ ภาควิชา

ศิลปและวัฒนธรรม, 2528.

พุทธศาสนิกศ. ธรรมเนียมของพุทธศาสน, อิทธิปาจยกา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ :

ธรรมทานมูลนิธิ, 2525.

_____. ปรมัตถสภาวะธรรม. (ฉบับย่อความ) พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์สุภาพใจ, 2530.

_____. มหรสพของพระอรหันต์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์

จักรานุกูลการพิมพ์, 2527.

_____. ศิลปะสำหรับการมีชีวิตรอยู่ในโลก. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์จักรานุกูลการพิมพ์, 2527.

_____. การศึกษาคืออะไร ?. กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2527.

เพิ่ม รัชไชย. การศึกษาเชิงวิจารณ์เรื่องหลักปรัชญาสมปบาท. ปริญญาบัตร

กศ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522. อักษรเนา.

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ศิลปไทย. รวมบทความทางศิลปะ. กรุงเทพฯ :

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

ราชวรมณี, พระ. พุทธธรรม. (ฉบับปรับปรุงขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ 3.

กรุงเทพฯ : มหจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2528.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ :

มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2528.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ :

มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, 2528.

_____. พุทธศาสนากับสังคมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2526.

_____. ปรัชญาการศึกษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง,

2525.

_____. ชาวพุทธกับขบวนการของสังคม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง,

2523.

ราชวรณีน, พระ. ค่านิยมแบบพุทธ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, 2527.
รุ่งเรือง บุญไธสง. พระไตรปิฎกฉบับสาระสำคัญ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2527.

สีโอ ทอลสตอย. ศิลปะคืออะไร. แปลโดย สิทธิชัย แสงกระจ่าง.

กองบรรณาธิการถนนหนังสือ, 2528.

วไลพร ภวภูตานนท์ มหาสารคาม. จิตวิทยาพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : บริษัทเมคาร์ท จำกัด, ม.ป.ป.

วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2527.

สงวน รอดบุญ. พุทธศิลป์ สุขุทัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2521.

สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2528.

สุภัทรภิต กิตกุล, หม่อมเจ้า. ศิลป์ในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ :
อมรินทร์การพิมพ์, 2522.

โสภณคณาภรณ์, พระ. พุทธปรัชญาการศึกษา. กรุงเทพฯ : เอกสารประกอบ
การศึกษา:พุทธปรัชญาการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ม.ป.ป.,
อีกสำเนา:

_____. พระธรรมวินัย. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521.

_____. พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหามกุฏ-
ราชวิทยาลัย, 2522.

_____. พระพุทธศาสนาปริทรรศน์. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย,
2522.

_____. พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2526.

โสภณคณาภรณ์, พระ. ธรรมปริทรรศน์. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา
มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2526.

_____. ธรรมปริทรรศน์ 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มหามจุฬาราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์, 2529.

อ.อ. เปรี๊ญ และ น.ช. เอก. ธรรมโชน์ของพุทธทาส, พุทธประวัติจากพระโอษฐ์.
พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ :ธรรมทานมูลนิธิ, 2529.

ประวัติของผู้วิจัย

ชื่อ นายวิรุฬห์ ชื่อสกุล ไทรทอง

เกิดวันที่ 1 เดือน พฤศจิกายน พุทธศักราช 2491

สถานที่เกิด อำเภอเสียวใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช

สถานที่อยู่ปัจจุบัน บ้านเลขที่ 439/95 ถนนจิระ ตำบลในเมือง

อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ 31000

ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน อาจารย์ 1 ระดับ 4

สถานที่ทำงานปัจจุบัน ภาควิชาศิลปศึกษา วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ อำเภอเมือง

จังหวัดบุรีรัมย์ 31000

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2517 ป.กศ. สูง (วิชาเอกภาษาอังกฤษ) จากวิทยาลัยครู
นครราชสีมา

พ.ศ. 2521 กศ.บ. (วิชาเอกศิลปศึกษา) จากมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

พ.ศ. 2532 กศ.ม. (วิชาเอกศิลปศึกษา) จากมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร